МАЛИЙ СЛОВНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МАЛИЙ

СЛОВНИК

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МАЛИЙ СЛОВНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Рекомендовано
Міністерством освіти України

Київ
«ЛИБІДЬ»
1997

ББК 63.3(4УКР)я6
М19

Головна редакція літератури
з духовного відродження України
та історично-філософських наук

Головний редактор *Світлана Головко*
Редактор *Юрій Медюк*

**Випущено на замовлення
Міністерства інформації України
за Національною програмою
випуску соціально значущих видань**

М $\frac{0503020902-034}{1997}$

ISBN 5-325-00781-5

А в т о р и:

Б. Андрусишин, О. Апанович, Л. Архипова, В. Бабірад, Н. Барановська, С. Безсонова, С. Білоконь, О. Брижак, В. Бойко, О. Бойко, Н. Бондаренко, Р. Бондаренко, Г. Брега, В. Бузало, А. Буравченков, О. Буцько, М. Варварцев, М. Вегеш, В. Верстюк, О. Веселова, В. Вечерський, М. Вівчарик, С. Віднянський, О. Вільшанська, І. Войцехівська, В. Волковинський, Т. Вронська, О. Ганжа, Н. Герасименко, Г. Герасимова, К. Гломозда, Н. Головата, О. Головко, В. Горобець, В. Гриневич, Л. Гриневич, А. Гриценко, А. Гурбик, О. Гуржій, О. Гущин, В. Даниленко, М. Держалюк, Я. Дзира, О. Дзюба, М. Дмитрієнко, М. Дорошко, С. Єкельчик, М. Знаменська, О. Затока, Я. Іванюк, Я. Калакура, Г. Касьянов, В. Кізченко, В. Клоков, М. Коваль, Л. Ковпак, Д. Козак, С. Кокін, Ю. Кокін, О. Колпакова, Т. Комаренко, Л. Кондратенко, А. Кондрацький, Л. Константинеску, С. Корнієвська, М. Котляр, Н. Котова, В. Кравченко, В. Круц, О. Кручек, О. Кубальський, С. Кульчицький, Ю. Лавров, Т. Лазанська, С. Лепявко, О. В. Лисенко, О. Є. Лисенко, С. Ліпецький, І. Лісевич, О. Лупандін, В. Любченко, О. Майборода, Л. Маркітан, В. Марочко,

В. Матях,
О. Машкін,
О. Мовчан,
Р. Могитич,
Л. Москвич,
В. Мурзін,
В. Нерод,
Л. Нізова,
О. Овсієнко,
П. Овчаренко,
Т. Осташко,
С. Павленко,
В. Палієнко,
М. Палієнко,
В. Панашенко,
П. Панченко,
О. Пархоменко,
А. Перковський,
Т. Першина,
Є. Петренко,
О. Петровський,
Л. Пилявець,
Ю. Пінчук,
М. Плющ,
В. Попик,
В. Прилуцький,
С. Пустовалов,
О. Путро,
О. Реєнт,
В. Ричка,
О. Рубльов,
Н. Руденко,
О. Русіна,
А. Русяєва,
А. Санцевич,
В. Сарбей,
П. Сас,
В. Сергеєв,
Г. Сергієнко,
О. Сидоренко,
А. Ситник,
Є. Скляренко,
В. Смолій,
В. Стависький,
О. Старинець,
В. Степанков,
В. Степанчук,
Г. Стрельський,
А. Стрілко,
О. Струкевич,
О. Сухобоков,
Л. Суходняєва,
Ю. Терещенко,
Р. Терпиловський,
В. Тимощук,
Л. Ткачова,
В. Томозов,
П. Усенко,
О. Уткін,
В. Федосеєнко,
Р. Фурман,
С. Хведченя,
І. Хміль,
Л. Хойнацька,
В. Холодницький,
В. Цибульський,
Т. Чухліб,
Ф. Шабульдо,
Є. Шаталіна,
Л. Шевченко,
Н. Шевченко,
О. Шевченко,
Н. Шип,
О. Шуба,
В. Щербак,
О. Щусь,
Д. Яневський,
О. Ясь

ПЕРЕДМОВА

Утворення незалежної держави Україна викликало величезні зрушення у суспільній психології. Найпомітніший вияв цих зрушень — зростання історичної свідомості різних верств населення України, поглиблений інтерес до минулого, до історичних знань. Без перебільшення можна твердити, що нині наше суспільство переживає своєрідний "історичний ренесанс". Його ознаки — маса найрізноманітніших історичних видань, художніх, науково-популярних, історично-публіцистичних творів, підвищений інтерес до історичних сюжетів у засобах масової інформації. У цій зливі пересічний громадянин нерідко почуває себе недостатньо обізнаним, позбавленим найпростіших орієнтирів. До того ж "історичний ренесанс" подекуди збочується до історичної міфотворчості, до надмірної, а то й штучної політизації та ідеологізації минулого, використання історичного знання заради сьогоденних інтересів.

Найкращий засіб проти подібних міфів — об'єктивна історична інформація, вивільнена від суб'єктивного тлумачення конкретного дослідника чи ідеолога. Саме неупереджена, тобто "гола" інформація може підготувати суспільство до належного національного самоусвідомлення.

Суспільні очікування саме такого історичного знання підтверджуються великою популярністю різного роду історично-довідкових видань. Уже були здійснені спроби запропонувати читацькій аудиторії узагальнюючі довідники з історії України. Ще одну таку спробу являє собою "Малий словник історії України", підготовлений колективом Інституту історії України Національної академії наук України із залученням фахівців з інших наукових і педагогічних установ.

Сама назва словника свідчить про те, що він не претендує на статус джерела з вичерпною інформацією з усіх без винятку тем і сюжетів української історії. В ньому у стислій, доступній читачеві будь-якого професійного та освітнього рівня формі даються відомості лише щодо найважливіших питань нашого минулого. За всієї обмеженості обсягу словника автори доклали зусиль, аби дати загальні уявлення про такі теми, як, приміром, доісторичний (археологічний) період української історії. Вміщено дані про всі протодержавні й державні утворення на наших теренах, античні причорноморські поліси, кочові державні об'єднання,

а також держави, що їх творив український народ. Нарешті, низку статей присвячено іноземним державам, до складу яких входили українські землі.

Словник містить роз'яснення термінів, якими позначалися вищі органи влади в Україні, провідні державні, урядові установи, державні символи. Він дасть уявлення про основні адміністративно-територіальні одиниці, що існували на нашій території, — князівства, землі, воєводства, намісництва, губернії. Крім того, окремі статті присвячені історично-етнографічним областям України, а також українським етнічним землям за межами нашої держави.

За допомогою словника читач здобуде основну інформацію про головні події української політичної історії, про різноманітні суспільно-політичні течії, про національно-визвольний рух та його найвідоміших діячів, про політичні партії, громадські, культурні об'єднання (крім нині існуючих). Чимало статей дають тлумачення специфічних, маловідомих назв, якими позначалися різні соціальні прошарки, стани українського суспільства, особливо за середньовіччя, правові норми, за якими воно жило, форми самоврядування і т.п.

Велика група термінів присвячена козацтву — формам його військової та адміністративної самоорганізації, соціальним стосункам, військовому устрою. Читач матиме змогу дізнатися про козацькі установи, козацькі війська, полки, про гетьманів і найвідоміших полководців.

Значна кількість статей присвячена подіям воєнної історії усіх часів, зокрема періоду Другої світової війни, участі в ній як Червоної армії, так і Української повстанської армії. Низка сюжетів стосується історії зовнішньої політики України — найважливіших акцій, міжнародних договорів або укладених самою Україною, або тих, які суттєво вплинули на її міжнародно-правовий статус.

Багато статей присвячено історії української культури — основоположникам національної літератури, мистецтва, найвідомішим культурним і просвітницьким організаціям, установам, колективам, видатним ученим, пам'яткам національної культури — історичним, літературним, релігійним творам, історичним місцевостям, архітектурним спорудам тощо. Словник дасть інформацію про історію релігії та церкви в Україні — про конфесії, що побутували й побутують у ній, про церковні організації, православні й греко-католицькі митрополії та їхніх керівників.

Багатоетнічність населення України розкривається у статтях, присвячених різним етносоціальним спільнотам, які проживали на її території у минулому чи проживають нині, — кочовим народам античних і середньовічних часів, пра- і давньослов'янським племінним об'єднанням, основним етнічним групам у сьогоднішній державі.

Читачеві також пропонується інформація про українську діаспору — про державні інституції в екзилі, про основні політичні, громадські, наукові об'єднання українців за кордоном, про їх найяскравіших представників.

Історія — це діяльність людей. Тому автори словника не могли обійти увагою найвідоміші постаті української історії (тих, хто вже пішов з життя) — керівників держав, що існували на українських землях, або держав, до складу яких ці землі входили, адміністраторів, чия діяльність суттєво вплинула на перебіг нашої історії, лідерів визвольних змагань усіх часів, найбільш відомих учасників руху спротиву незалежно від їхньої політичної належності, політичних, державних, профспілкових, культурних, релігійних, військових та інших діячів.

Відкриває словник короткий історичний нарис, який дає узагальнене уявлення про основні етапи історичного розвитку українських земель. Як у нарисі, так і у словниковій частині усі дати до 1918 р. подано переважно за старим стилем.

"Малий словник історії України" — це лише крок на шляху створення фундаментального історично-енциклопедичного видання. Редакційна колегія буде щиро вдячна за всі зауваження й пропозиції, які будуть використані при підготовці нових історично-довідкових праць.

В. СМОЛІЙ

Короткий історичний нарис

Територія України почала залюднюватися в ранньому палеоліті. Біля селища Королеве в Закарпатті зафіксовані останки людей у шарах давністю до мільйона років. У середньому палеоліті (від 150 тис. років тому) люди розселилися майже по всій Україні. За своїм фізичним типом це були неандертальці — невисокі на зріст, із масивним тулубом і низьким скошеним лобом. У пізньому палеоліті (від 35 тис. років) на зміну неандертальцям прийшли кроманьйонці — люди сучасного фізичного типу. Замість печер вони почали будувати житла типу чуму або землянки. В цей час постало мистецтво, у людей виникли примітивні релігійні вірування.

Кроманьйонці жили сім'ями, але самодостатньою соціально-економічною структурою була певна сукупність сімей — родова община. Розподіл праці всередині сім'ї та роду був природним — за статтю і віком. Заборона на шлюби в родовій общині започаткувала формування більш широкої суспільної структури — племені.

За доби мезоліту було винайдено лук і стріли, внаслідок чого колективне полювання на великого звіра здебільшого змінилося на індивідуальне. Почалося одомашнення тварин, з'явилися перші ознаки культивування злакових культур. Але привласнюючі форми господарювання (мисливство, рибальство, збирання рослинної їжі) залишалися пануючими. Плем'я утвердилося як головна форма суспільної організації.

В часи неоліту густота розселення зросла. Групи споріднених племен утворювали найпростіші етнічні спільноти. Про етнічні відмінності між різними групами тогочасного населення свідчать залишки археологічних культур. Серед неолітичних племен панувала соціальна рівність. У межах роду складалася спеціалізація праці.

Населення Південно-Західної України належало переважно до середземноморського антропологічного типу. У цьому регіоні, що вирізнявся більшою густотою заселення, першими виникли відтворюючі форми господарювання — землеробство і тваринництво.

В енеоліті, який розпочався на основній території України від другої чверті IV тис. до н.е., мотиковий обробіток землі поступився місцем більш продуктивному землеробству з використанням рала і тяглової сили тварин. Поширився міжплемінний обмін продуктами праці, який прискорив майнову диференціацію всередині роду і племені. Посилення мирних (обмін) або воєнних (з метою грабунку) контактів між племенами сприяло утворенню племінних союзів. Своєю чергою це прискорювало формування сталих міжплемінних етнічних спільнот. Найбільш типовою археологічною культурою енеолітичної доби є трипільська.

За бронзового віку (II тис. до н.е.) поглиблюється розподіл праці між землеробськими і скотарськими племенами. Скотарі освоювали степові простори, а землероби селилися вздовж річок у лісостеповій частині України. Для захисту від ворогів вони будували укріплені місця — городища. Найтипо-

вішими для бронзового віку є племена ранньоямної, пізньоямної, катакомбної та зрубної культур. Племена зрубної культури на останньому етапі розвитку (кінець II тис. до н.е.) ототожнюються з історичними кіммерійцями.

Початок I тис. до н.е. ознаменувався освоєнням технології виготовлення заліза, що зумовило переворот у продуктивних силах. Досягнутий рівень продуктивності праці зробив економічно вигідною експлуатацію людини людиною. Через те полонені оберталися на рабів, тобто на джерело матеріального багатства. Визначилася соціальна диференціація суспільства. Політична влада племінних вождів і воєначальників була підсилена їхньою економічною могутністю. Від землеробства почало відділятися ремесло. Племена, які займалися скотарством, перейшли до кочового способу життя. Це давало змогу ефективніше використовувати ресурси степу.

Майнова і соціальна нерівність більш інтенсивно формувалася у кочовиків. Тісніша групова консолідація, зумовлена характером господарства, наявність засобів пересування давали їм військову перевагу і підштовхували до завойовницьких походів.

У VIII ст. до н.е. у причорноморські степи вторглися численні племена скіфів. Просунувшись на захід до Дунаю, вони асимілювали кіммерійців. Так з'явилося велике, але слабо централізоване напівдержавне утворення — Велика Скіфія. У IV ст. до н.е. племінні союзи скіфів були об'єднані на короткий час Атеєм.

Після поразки Атея в 339 р. до н.е. у війні з македонським царем Філіппом II (батьком Александра Македонського) військова могутність Скіфії занепала. Більш ніж на півтисячоліття головна роль на півдні Східної Європи перейшла до сарматських племен, які кочували на схід від Дону.

Міграція сарматів на рубежі III—II ст. до н.е. спустошила Скіфію. Скіфи поступово зникли з історичної сцени, за винятком невеликого царства в Криму (Мала Скіфія), яке проіснувало до кінця III ст.

Сарматія ще не була власне державою, поскільки не знайшлося завойовника, який зміг би об'єднати численні племінні союзи роксоланів, язигів, аланів тощо. Але західний кордон контрольованої ними території у I ст. пройшов по берегах Дніпра, а у II ст. сягнув Вісли. Володіння сарматських племінних союзів на чолі з аланськими вождями доходили до Аральського моря. Навала готів (середина III ст.) і гунів (кінець IV ст.) поклала край присутності сарматів у Північному Причорномор'ї.

Понад тисячу років — від VII ст. до н.е. до розорення гунами — проіснували на узбережжях Чорного та Азовського морів грецькі колонії. Вони справили істотний вплив на навколишнє місцеве населення. Родоплемінна верхівка кочовиків збувала грецьким колоністам продукти тваринництва, хліб та рабів і натомість отримувала ремісничі вироби (насамперед зброю) та предмети розкоші. Рабовласницькі республіки — поліси — будувалися на засадах демократії, але з часом виродилися в олігархії. Міста на Боспорі Кіммерійському (Керченська протока) були об'єднані у Боспорську державу, найвищий розквіт якої припав на IV ст. до н.е. Понтійська держава, що виникла на північному сході Малої Азії, в I ст. н.е. завоювала всі міста Північного Причорномор'я, але незабаром вони підпали під владу Риму. Після навали гунів життя збереглося в Херсонесі та Пантикапеї, які увійшли до складу Візантійської імперії.

Перші згадки про слов'ян (під назвою венедів) на території сучасної України дають античні автори I—II ст. В їхніх працях венеди (Птолемей подає й спотворену самоназву — ставани) локалізуються в лісостеповій смузі від Дніпра до Вісли, між балтськими племенами і аланами. В середині I тис.

візантійські автори згадують слов'ян під назвами венетів, антів і склавінів. На території, що за античними джерелами окреслюється як слов'янська, археологи виділяють декілька культур, серед яких найголовніші зарубинецька і черняхівська.

На заключному етапі Великого переселення народів (VI—VII ст.) головну роль у міграційних потоках відіграли слов'яни. Вони завоювали і з часом майже повністю заселили Балканський півострів, території до Ельби (Лаби), озера Ільмень, Волго-Окського межиріччя та Північного Причорномор'я. Блискавичне (протягом кількох поколінь) розселення слов'ян з їхньої прабатьківщини між Дніпром і Віслою — це історичний феномен, механізм якого ще не досить вивчений. Унаслідок розселення утворилися територіальні угруповання слов'ян, які прийнято ділити на південних, західних і східних. Однак етнічна диференціація не встигала за розселенням. Єдина слов'янська мова тривалий час була зрозумілою для всіх слов'ян.

Територію Східної Європи населяли поляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, деревляни, сіверяни, дреговичі, радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські словени. Під час міграції відбулося різке зменшення густоти розселення. Займаючи, як правило, вже заселену територію, слов'яни не могли не зазнавати впливу місцевої людності. Разом із відокремленням від головного слов'янського ядра це спричинювало наростання відмінностей між віддаленими племінними союзами.

У перші століття після розселення (VIII—IX) етносоціальна, культурна і мовна спільність східних слов'ян була в основному реліктовою, тобто визначалася спадщиною історичної прабатьківщини. Після утворення єдиної Давньоруської держави посилилося стирання племінних особливостей усередині союзів і між союзами. Однак не підлягає сумніву, що переростання в народності таких примітивних етнічних спільнот, як племінні союзи, відбувалося на величезній території Східної Європи з істотними регіональними відмінностями. Тобто етногенез східних слов'ян мав поліцентричний характер.

У східних слов'ян родова община переросла в територіальну, хоча її рештки у вигляді великих патріархальних сімей ще довго зберігалися. Утвердилася приватна власність індивідуальних сімей на засоби виробництва і продукцію. В общинному користуванні залишалося головне багатство землеробського суспільства — земля. Поряд із землеробами-общинниками існували соціальні групи ремісників і купців. Родоплемінна верхівка з появою власності швидко збагачувалася, що дало їй змогу тримати загони професійних воїнів — дружинників. Союзи племен почали перетворюватися на племінні князівства. Арабські джерела сповіщають про існування у східних слов'ян у IX ст. трьох держав — Куявії, Славії, Артанії. У Куявії розпізнається князівство полян із центром у Києві. З літописів відомі перші князі: легендарний Кий та історичні Дір та Аскольд. Є літописна вказівка щодо варязького походження двох останніх.

На землях ільменських словен сформувалася ще одна протодержава. Владу в ній захопив варязький конунг Рюрик. Його наступник Олег у 882 р. узурпував князівську владу і в Києві. Так виникла найбільша в Європі середньовічна держава — Русь. За назвою її політичного й адміністративного центру ("стольного града") Києва вона відома світові як Київська Русь.

Київські князі провадили завойовницьку політику, розширюючи межі держави. Особливо успішною вона була за Ігоря, його сина Святослава та сина останнього — Володимира. Завдяки їхнім зусиллям порівняно невеликі за площею наддніпрянські землі перетворилися на "Руську землю" в широкому значенні. Під час тривалого правління Володимира Святославича родоплемінні

інституції влади остаточно трансформувалися у ранньофеодальні. Володимир узурпував владу у племінної верхівки і посадив у землях (колишніх княжіннях) своїх численних синів.

У Київській Русі не виникло васалітету, аналогічного західноєвропейському, тобто чітко окресленої ієрархії сюзеренів та їхніх підлеглих — васалів. Роль сюзеренів виконували представники династії Рюриковичів. Це зробило її могутнім чинником зміцнення державності. Разом із тим юридична рівноправність князів у наслідуванні київського столу створила проблему передання влади. Наслідувати мав старший в роді, але перехід влади нерідко відбувався у формі жорстокої міжусобної боротьби.

Держава була аморфною, поскільки складалася з окремих князівств, з'єднаних примітивними шляхами сполучення. Останнє було особливо помітним, ураховуючи величезні розміри країни. В основі суспільно-економічного ладу лежала територіальна (сусідська) община, яка на землях майбутньої України називалася верв'ю або селом, в інших землях — миром. Общинників звали смердами. Вони вели натуральне господарство і мало цікавилися, якому сюзеренові підпорядковуються.

Прагнучи консолідувати державу, Володимир у 988 р. запровадив християнство за візантійським обрядом. Київська Русь увійшла в коло християнських народів, тобто прилучилася до релігії, що була панівною у наймогутнішій із тогочасних цивілізацій. Засноване на принципі цезарепапізму, за яким верховна релігійна влада належала не главі церкви, а правителю держави, візантійське православ'я зміцнило позиції династії. Після запровадження християнства у Київській Русі зріс вплив візантійської культури. Посилилися й економічні зв'язки з Візантійською імперією, у зв'язку з чим розпочалося карбування власної монети. На монетах Володимира вперше з'явився геральдичний знак, званий тризубом.

Володимирові наслідував Ярослав Мудрий. За його правління велися численні війни, особливо з кочовиками. Здійснювалася активна колонізаційна політика, поставали нові міста, розбудовувалася столиця ("місто Ярослава"). В часи Ярослава була створена "Руська правда" — перша пам'ятка давньоруського права.

Останніх успіхів на зовнішньополітичній арені і в культурних здобутках Київська Русь досягла в першій третині XII ст., за правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Надалі держава роздробилася, з 1132 р. починається її удільний період, хоча центральна влада формально зберігалася. Істотну роль у фактичній дезінтеграції країни відіграли занепад транзитних торговельних шляхів, які давали великим князям чималий зиск, а найголовніше — відособлення від Києва місцевих князівств, пов'язане в основному з еволюцією землеволодіння.

Форми позаекономічного примусу в Давньоруській державі пройшли довгий шлях — від епізодичного збирання данини (полюддя) до загарбання родоплемінною і дружинною верхівкою общинних земель та покріпачення вільних селян — смердів. Проте переважна більшість селянського стану в добу Київської Русі зберігала особисту свободу і землю.

В суспільстві з'явилося боярство — стан великих і дрібних землевласників (у Північно-Східній Русі цей термін поширився тільки на великих землевласників). Бояри володіли землею безумовно і передавали її у спадок. Аби утриматися при владі, місцеві князі з династії Рюриковичів змушені були рахуватися з їхніми інтересами більшою мірою, ніж з інтересами старшого в роді — київського князя. Так наростала політична відособленість земель.

З кінця XII ст. у літописах уперше з'явилася назва "Україна". Одні пов'язують її походження із значенням окраїни, прикордонної території, інші — країни, вітчизни. Порівняння територій, що їх літописці Києва і Галича називали Україною, свідчить про первинність першого значення. Надалі назва була переосмислена в її другому значенні — як етнічна територія українського народу.

На початку XIII ст. у монгольських степах утворилася держава Чінгіс-хана. Незабаром орди монголів кинулися на завоювання світу. У 1223 р. дружини та ополчення майже з усіх земель Київської Русі зазнали нищівної поразки від монголо-татар на р.Калці. Кочовики не скористалися тоді наслідками перемоги і повернулися в свої степи. Та в 1237 р. розпочався новий загарбницький похід монгольських ханів у Європу. Цього разу руські князі не зробили спроби об'єднатися і пасивно чекали нападу кожний у своїй землі. На південні терени Русі монголо-татари на чолі з ханом Батиєм напали у 1239 р. В 1240 р. вони здобули Київ і вщент його зруйнували. У пониззі Волги хан заклав столицю держави, названої Золотою Ордою. Київська Русь була поглинена завойовниками і припинила існування. Землі її потрапили у васальну залежність і були обкладені тяжкою даниною.

Найтриваліший опір завойовникам чинили західноукраїнські землі. Задовго до монголо-татарської навали, у 1199 р., володимиро-волинський князь Роман приєднав до своїх володінь багатолюдне й економічно сильне Галицьке князівство. Так виникло Галицько-Волинське князівство. Після випадкової загибелі князя в 1205 р. у польському поході почалася міжусобна боротьба. З часом син Романа Данило Галицький спромігся відвоювати батьківську спадщину, але змушений був визнати себе васалом Батия. Правління Данила проходило у війнах з Угорщиною, Польщею, Литвою. Він відстояв цілісність держави і навіть не платив регулярну данину Орді. Але з його смертю у 1264 р. Галицько-Волинська держава фактично розпалася. В середині XIV ст. більша частина Волині перейшла до Литви, а Східну Галичину було приєднано до Польщі.

Якраз тоді, коли орди Батия плюндрували Русь, литовські племінні союзи були об'єднані Міндовгом у цілісну державу — Велике князівство Литовське. Гедимін та його наступник Ольгерд розпочали завоювання Русі. На відміну від монголо-татар литовські завойовники готові були навіть перейняти культуру місцевого населення, щоб зміцнити створювану державу. Наступ на руські землі литовцям полегшувала міжусобна боротьба у Золотій Орді. Руські князі здебільшого надавали литовцям допомогу в їхніх війнах з татарами. У 1362 р. Ольгерд установив контроль над Києвом. Наступного року розгром татарського війська над Синіми Водами дав йому змогу закріпитися на Поділлі та приєднати землі між Дніпром і Дністром. До складу держави Гедиміновичів увійшла половина території Київської Русі, в тому числі всі білоруські і майже всі українські землі.

Смерть Ольгерда спричинила у князівстві боротьбу за владу. В 1382 р. переможцем став наймолодший син великого князя Ягайло. Щоб заручитися союзником у протистоянні з міцніючими сусідами — Тевтонським орденом і Московським князівством, він погодився на династичну унію Литви й Польщі. Влітку 1385 р. була укладена Кревська унія. Згідно з нею Велике князівство Литовське перейшло у сферу впливу Польського королівства, а з ним і всі українські землі. Було започатковано династію Ягеллонів.

Противниками унії були українські магнати і частина литовської знаті. Об'єднавшись навколо двоюрідного брата Ягайла Вітовта, вони розпочали боротьбу, яка закінчилася компромісом: Ягайло визнав за Вітовтом статус

великого князя литовського, в Вітовт визнав себе васалом польської корони. Князівство зберігало автономію. Українські землі в його складі не переходили, як це передбачалося умовами унії, до Польщі.

У наступні роки Вітовт зміцнив свої позиції, відмовився підпорядковуватися королю і продовжив політику Ольгерда, маючи метою поглинення усіх земель Русі. Усобиці в Золотій Орді полегшували це завдання. Але в битві на Ворсклі в 1399 р. золотоординський хан Темір-Кутлуй вщент розгромив величезну армію великого князя. Ця поразка визначила дальший хід подій у Східній Європі. Саме в цей час зростала могутність Москви, яка, скориставшись успіхом у Куликовській битві 1380 р., починає вивільнятися з-під влади Золотої Орди і сама намагається завоювати українську територію під приводом "збирання руських земель". Вітовт, влада якого похитнулася, був змушений шукати підтримки у польських магнатів ціною визнання васальної залежності від Польщі. Великий князь відступився також на користь Орди від завойованого наприкінці XIV ст. Північного Причорномор'я, де вже почали будуватися захисні лінії проти кочовиків і гавані для вивозу хліба до Візантії.

Для України поразка на Ворсклі мала особливо трагічні наслідки. Поперше, негайно почалося плюндрування ординцями українських земель аж до Луцька. По-друге, зміцніли політичні позиції намісників хана в Криму. У першій половині XV ст. на півострові сформувалася держава кримських татар.

Під ударами турків-османів у 1453 р. загинула Візантія. Через рік Кримське ханство, в якому утвердилася династія Гіреїв, визнало верховну владу турецького султана. Однак засновник династії Хаджі-Гірей та його наступники користувалися автономією не лише у внутрішньому житті, а й у зовнішній політиці. Родоплемінна верхівка Кримського ханства зробила збройні походи за майном і невільниками в сусідні землі, найчастіше в українські, елементом економічного ладу. Від продажу невільників у країни Сходу через генуезьку колонію Кафу (Феодосія) вона отримувала великий зиск. При цьому хани вміло використовували конфлікт між Московією та Великим князівством Литовським (пізніше Річчю Посполитою).

Перший напад татар на Поділля стався у 1447 р. В 1482 р. за намовлянням московського правителя Івана III вони розорили Київ. А під час вторгнення турецько-татарського війська у Галичину й на Поділля у 1498 р. в полон потрапили близько 100 тис. українців. Після цього походи людоловів стали мало не щорічними, а в окремі роки повторювалися кількаразово. Населення змушене було тікати з благодатних чорноземів лісостепової смуги у болотяне Полісся.

У XVI ст. Московська держава відвоювала у Великого князівства Литовського Чернігівську землю і почала будувати на Дону і Сіверському Донці захисні лінії проти кочовиків. Щоб освоїти цю пустельну, але багату на природні ресурси землю, уряд обіцяв новосельцям послаблення у повинностях (слободи). З часом у прилеглих до Лівобережжя районах постала Слобожанщина.

У постійній виснажливій боротьбі з татарами зародився і почав швидко розвиватися специфічний суспільний стан — козацтво. Перші письмові згадки про козаків датуються кінцем XV ст. Незабаром козацтво почало відігравати головну роль в українській історії.

У Польщі та Великому князівстві Литовському відносини всередині правлячих станів будувалися на засадах васалітету. Земля була власністю верховного сюзерена, який передавав її васалам за службу, передусім військову, у пожиттєве користування або у вотчину (спадкову власність). Найбільш високе становище серед української еліти займали князі — Рюриковичі або Гедимі-

новичі. Більш численними (кількасот сімей) були магнати. Вони володіли багатьма маєтками і під час війни виставляли військові загони під власними корогвами. Найчисленнішу групу складали бояри. З часом усі землевласники дістали узагальнену польську назву — шляхта. За польським феодальним правом, яке з XVI ст. поширилося на Велике князівство, селяни не могли володіти землею.

На відміну від нобілітету інших європейських країн польська шляхта домоглася величезних прав, у тому числі права обирати королів і обмежувати законами, що приймалися на сеймах, королівську владу. Під час обрання Казимира IV у 1447 р. польським королем і великим князем литовським українські магнати в обмін на підтвердження династичної унії домоглися привілею, згідно з яким проголошувалася їхня рівноправність з католиками. Цим же привілеєм за магнатами закріплювалося право вотчинного суду. Казимир зобов'язувався не приймати в численні королівщини селян, які не бажали працювати у вотчинників. Це була перша законодавча фіксація процесу покріпачення селян, який уже тривав досить довго. У 1505 р. селяни взагалі були позбавлені права залишати землю, яку вони обробляли, без дозволу пана.

Привілей 1447 р. сприяв формуванню у Великому князівстві Литовському однакового з Польщею соціально-економічного устрою. Це з'єднувало обидві держави міцніше, ніж династична унія. За польським взірцем із другої половини XV ст. у князівстві почали скликатися шляхетські сейми для виборів великого князя і прийняття законодавчих актів.

На українських землях у складі Польщі феодали заволоділи общинними землями ще у XV ст. У Великому князівстві процес загарбання селянських земель майже завершився у XVI ст. Селяни виконували різноманітні повинності на користь держави, церкви і панів. Власне господарство феодалів спочатку було натуральним і невеликим за розмірами. Внаслідок революції цін, викликаної розвитком західноєвропейського капіталізму і зростанням міст, а також напливом золота і срібла з американських колоній, ціни на збіжжя в Європі до кінця XVI ст. багатократно зросли. Це змусило шляхту зайнятися підприємництвом і завести фільварки, призначені для виробництва товарного хліба на експорт. Унаслідок цього різко зросла панщина. У 1557 р. була затверджена "Устава на волоки", яка регламентувала працю селян у господарствах феодалів. З кінця XVI ст. вона стала обов'язковою для селян Правобережної України, які змушені були працювати на пана 3—4 рази на тиждень. Права і привілеї станів, окрім селянського, який не мав жодних прав, законодавчо закріплювалися у кодифікованому зводі законів — Литовському статуті (1529, 1566, 1588 рр.).

Покріпачення селян перетворило шляхту Польщі та Великого князівства у найбагатшу на Європейському континенті. Українська шляхта, керуючись становими інтересами, підтримувала політику польських королів і литовських великих князів, все більше віддаляючись від власного народу. Зовнішнім вираженням цього були поступове покатоличення і полонізація істотної частки української еліти.

Селяни висловлювали своє ставлення до покріпачення переважно втечами на незаймані землі пограниччя, де загроза татарських наїздів була найбільшою. Тут можна було господарювати, лише організувавшись по-військовому, у козацький спосіб. З другої половини XVI ст. покозачення селян набуло масових масштабів. Основним центром козацтва стала Запорозька Січ.

Міські землі теж належали тільки великому князеві, магнатам або церкві. Прагнучи розвивати торгівлю й ремесла, які давали зиск, землевласники "дарували" міському населенню самоуправління. Найбільш поширеною фор-

мою самоуправління було Магдебурзьке право. Основу міщанського стану становили власники нерухомого майна, які сплачували податки і мали право голосу в інституціях самоуправління (купці, майстри, домовласники). Заможні ремісники організовувалися в цехи. Разом із тим існувала велика кількість позацехових ремісників (партачів).

Перший московський цар Іван IV на початку 1558 р. розпочав із Польщею і Литвою Лівонську війну за вихід до Балтійського моря. Однак царські ідеологи не приховували кінцевої мети завойовницької політики — об'єднання всіх земель Давньої Русі і перетворення Москви на "третій Рим". Бойові дії відбувалися в основному на території Великого князівства Литовського. Воєнні невдачі прискорили злиття Литви і Польщі, на користь якого висловлювалася середня і дрібна шляхта без розрізнення національності й віровизнання. Об'єднання двох держав було їй потрібне, аби зрівнятися правами й вольностями з польською шляхтою. У 1569 р. постала єдина держава — Річ Посполита. За умовами Люблінської унії Велике князівство зберігало автономію, але його українські землі переходили до Польщі.

Після Люблінської унії кріпосницький гніт в Україні посилився. У багатьох місцевостях панщина сягнула 5—6 днів на тиждень. Розгорнувся наступ католицьких кіл на православну церкву. Берестейська унія 1596 р. проголосила перехід православної церкви під зверхність папи римського.

Наростання соціального і релігійного гноблення викликало протест, який виявлявся у формі козацько-селянських повстань. Найбільші з них — під проводом К.Косинського 1591—1593 рр. і С.Наливайка 1594—1596 рр.

Король і сейм цінували бойові якості козаків, які обороняли південні рубежі держави. Козацьке військо на чолі з гетьманом П.Сагайдачним відіграло вирішальну роль у перемозі в Хотинській війні 1620—1621 рр. проти Туреччини. Разом із тим правлячі кола небезпідставно вбачали в козаках бунтівників. Щоб розколоти їх, уряд прийняв на службу обмежену частину козаків за списком (козацький реєстр) і позбавив інших будь-яких прав. Проте реєстрові козаки здебільшого трималися усього козацтва. Про це свідчила нова хвиля повстань під проводом М.Жмайла 1625 р., Т.Федоровича 1630 р., І.Сулими 1635 р., П.Павлюка 1637 р., Я.Острянина 1638 р.

Набутий у цих повстаннях досвід було використано в ході Визвольної війни, що почалася в січні 1648 р. на Запорозькій Січі. Повстання очолив Б.Хмельницький, якого козаки обрали гетьманом.

Аби урівняти сили з могутнім польським військом і забезпечити тили, Б.Хмельницький уклав союз із Кримським ханством. У квітні 1648 р. до його запорожців приєдналися реєстровці. У перших битвах під Жовтими Водами і Корсунем гетьман повністю знищив наявні в Україні польські збройні сили. Після цього він закликав до повстання українських і білоруських селян. У визволених місцевостях було скасовано попередній адміністративно-територіальний поділ і створено полковий устрій з новими органами управління і суду. Почала народжуватися Українська козацька держава.

Король надіслав нове військо, але Б.Хмельницький у вересні 1648 р. розгромив його у битві під Пилявцями, після чого обложив сильну польську фортецю Замостя. Спалах епідемії чуми змусив його повернутися в Україну. В грудні 1648 р. гетьман урочисто в'їхав у Київ. По всій Україні відбувалося покозачення селян. Кріпосницькі відносини були зметені народною війною.

У серпні 1649 р. відбулася Зборівська битва. Поляки були знову розгромлені, але їм вдалося привернути на свій бік Іслам-Гірея III. Це змусило гетьмана почати переговори, які завершилися Зборівським договором 1649 р.

Договір передбачав обмеження козацького реєстру до 40 тис. і повернення всіх інших повстанців під владу панів. Він не задовольнив жодну з сторін.

На початку 1651 р. величезне польське військо вдерлося на Правобережжя. У червні сталася вирішальна битва під Берестечком. Кримський хан, не бажаючи цілковитого розгрому польського війська і посилення України, покинув поле бою і силою затримав при собі Б.Хмельницького. Командування козаками взяв на себе І.Богун. Козацьке військо зазнало тяжкої поразки і відступило. Після цього литовська армія Я.Радзивілла зайняла Київ. Гетьман змушений був укласти Білоцерківський договір, за яким козацький реєстр скорочувався вдвічі, а підпорядкована Б.Хмельницькому територія обмежувалася Київським воєводством. Пани почали повертатися в маєтки, а польська адміністрація розправлялася з непокірними селянами.

Навесні 1652 р. Б.Хмельницький зустрівся з 30-тисячним польським військом під Батогом і вщент розгромив його. Але йому було ясно, що без сильного союзника війни не виграти. Таким союзником, як він вважав, міг стати російський цар. З пропозиціями укласти військовий союз і згодою на васальні відносини гетьман кількаразово звертався до Москви починаючи з 1648 р.

Восени 1653 р. козаки і татари оточили під Жванцем 60-тисячне військо короля Яна Казимира. Довідавшись про рішення російського Земського собору погодитися на приєднання України і оголосити війну Речі Посполитій, король не прийняв бою, хоча хан знову уклав з ним перемир'я. Б.Хмельницький відвів полки і в січні 1654 р. поїхав до Переяслава на зустріч з російським посольством. Тут відбулася Переяславська рада, на якій було ухвалено ввійти під протекторат російського царя. Правове й політичне становище України як васальної держави було визначене підписаними у Москві Березневими статтями 1654 р.

Воєнні дії між Росією та Україною і Польщею відбувалися з перемінним успіхом. Улітку 1655 р. Річ Посполита втягнулася у війну зі Швецією. Б.Хмельницький почав домовлятися із шведським урядом про спільні дії на території Польщі. Проте в 1656 р. Швеція напала й на Росію. Гетьман опинився у складному становищі, будучи одночасно васалом царя і союзником шведського короля. Тим часом Польща уклала з Росією перемир'я, про яке Б.Хмельницький дізнався лише згодом. Здійснений козаками похід у Польщу закінчився провалом. У вересні 1657 р. тяжко хворий гетьман помер.

Наступником Б.Хмельницького спочатку став його син Юрій, якого скоро замінив І.Виговський. У цей час почала виявляти себе загарбницька політика Москви щодо України. Прагнучи звільнитися з-під царської залежності, Виговський почав переговори з польським урядом про майбутнє України. Укладений ним Гадяцький договір 1658 р. передбачав перетворення Речі Посполитої на триєдину державу, в якій Велике князівство Литовське і Руське князівство (Україна) мали б автономний статус. Гетьманові вдалося завдати під Конотопом нищівної поразки 150-тисячній царській армії князя О.Трубецького, але результатом перемоги він не скористався. Неочікувана орієнтація на Польщу викликала серед козаків сильну опозицію. Виговський змушений був тікати до Польщі. Козацька старшина повернула гетьманську булаву Ю.Хмельницькому. У таборі О.Трубецького, який з'явився з новою армією, він підписав Переяславські статті 1659 р., якими істотно обмежувалася самостійність України.

Восени 1660 р. польська армія знову вторглася в Україну. Після перших поразок Ю.Хмельницький уклав з польським урядом Слободищівський трактат, який повертав Україну під владу короля. Фактично ж українські землі були

розідрані навпіл. На Правобережжі, де отаборилися польські війська, гетьманом до 1663 р. залишався Ю.Хмельницький, потім його змінив П.Тетеря. На Лівобережжі, де розміщувалися царські залоги, гетьманом на Чорній раді у червні 1663 р. було проголошено В.Брюховецького.

Владу лівобережних гетьманів сильно обмежив створений у грудні 1662 р. Малоросійський приказ. Брюховецький змушений був підписати Московські статті 1665 р., які посилювали адміністративну і фінансову залежність України від російського уряду.

Фактичний поділ України закріпився Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Росією і Польщею. Без відома української сторони царські дипломати віддали Правобережжя (без Києва) Польщі. Після смерті Брюховецького лівобережним гетьманом у 1668 р. став Д.Многогрішний. У 1672—1687 рр. тут гетьманував І.Самойлович.

На Правобережжі П.Тетеря займався придушенням селянських повстань, поки остаточно не втратив козацьку підтримку. У 1666 р. гетьманом став П.Дорошенко, який оголосив про свій намір об'єднати всю Україну. Після Андрусівського перемир'я, про яке Дорошенко дізнався лише згодом, він відмовився від орієнтації на Польщу і взяв бік турецького султана. Скориставшись підтримкою Туреччини, він зайняв Лівобережжя і у 1668 р. проголосив себе гетьманом усієї України. Проте цей успіх виявився ефемерним. У 1772 р., коли Туреччина пішла війною на Річ Посполиту, гетьман змушений був допомагати їй у загарбанні Поділля. У 1776 р. Дорошенко воював з царським військом Г.Ромодановського і козацькими полками І.Самойловича. Він зазнав невдачі, віддав себе в руки противника і був відправлений до Росії. Турки замінили його Ю.Хмельницьким, змусивши останнього брати участь у Чигиринських походах 1677—1678 рр.

Калейдоскопічний перебіг подій припинився після укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. між Росією і Туреччиною і "Вічного миру" 1686 р. між Росією і Польщею. Українські землі майже на три століття були поділені між сусідніми державами. Туреччина володіла Поділлям тільки до 1699 р., а потім віддала його Польщі.

Після тривалої агонії козацької держави, яка дістала серед істориків назву Руїни, самоуправління зберігалося лише на Лівобережжі. Тут на початку XVIII ст. мешкало 1,2 млн люду, тобто менше чверті населення українських земель. У народі цей регіон називали Гетьманщиною, в Москві — Малоросією. Гірко розчарована наслідками як пропольської, так і протурецької орієнтації, козацька старшина змирилася з рештками автономії, які залишилися від Березневих статей 1654 р., і остаточно припинила спроби виходу з-під влади російського царя. Була досягнута стабільність влади: впродовж 21 року, починаючи від 1687, гетьманував І.Мазепа.

Зметене Визвольною війною кріпосництво польського зразка поволі поверталося на Лівобережжя в його російських формах. Воно було істотно легшим: панщина не перевищувала двох днів. Новими господарями земельних багатств ставали роди козацької старшини, яка почала перетворювати державні землі на вотчини, поступово закріпачуючи селян і козацьку голоту. З початку XVIII ст. в Україні почало розвиватися землеволодіння російських вищих урядовців. Зокрема, князю О.Меншикову дісталося 4 міста, 187 сіл і 14 слобід.

Під час Північної війни 1700—1721 рр. козацькі полки й загони запорожців змушені були брати участь у воєнних діях далеко за межами батьківщини. Козаки не могли рівнятися з новітніми регулярними арміями і в боях зазнавали величезних втрат. Одночасно вони тисячами гинули від непосильної праці, тяжких побутових умов та епідемій на спорудженні нової столиці —

Санкт-Петербурга. В Україні зріло невдоволення централізаторськими заходами Петра І, який будував імперію, не рахуючись із жертвами.

Переконаний у непереможності армії Карла XII, І.Мазепа перейшов на його бік, коли шведи восени 1708 р. вдерлися на Гетьманщину. Але за ним пішло не більше 3 тис. козаків, переважно запорожців. Інші були або тероризовані діями російського уряду, або самі виявляли лояльність Москві в обмін на право й далі експлуатувати свій народ. Здобувши гетьманську столицю Батурин, О.Меншиков вирізав усіх жителів, включаючи тисячі жінок і дітей. Так само була спустошена Запорозька Січ. Кожного пійманого запорожця страчували на місці. У листопаді козацька старшина, яка залишилася вірною цареві, обрала гетьманом І.Скоропадського.

Полтавська битва, яка знаменувала перелом у ході Північної війни, поклала край сепаратистським настроям козацької старшини, тим більше що Петро І підтвердив договір 1654 р. Але цар тепер постійно втручався у справи поточного управління через своїх урядовців, а в 1722 р. створив Малоросійську колегію, яка взагалі зробила владу гетьмана примарною. Скоропадський протестував, але даремно. Коли він помер, цар не дозволив нових виборів, і старшина обрала наказного гетьмана — П.Полуботка. За поданням Малоросійської колегії у 1723 р. його викликали до Санкт-Петербурга і ув'язнили в Петропавлівській фортеці, де він помер.

Після смерті Петра І тиск на Гетьманщину послабився. Напередодні очікуваної російсько-турецької війни було визнано доцільним ліквідувати Малоросійську колегію і дозволити вибори гетьмана. Ним став у 1727 р. Д.Апостол. Йому вдалося повернути в Україну запорожців, які з 1708 р. жили на території Кримського ханства. Вони заснували Нову Січ.

Після смерті Д.Апостола у 1734 р. вибори нового гетьмана знову були заборонені. Імператриця Анна Іоаннівна утворила колегію під назвою "Правління гетьманського уряду". Вона нещадно експлуатувала людські й матеріальні ресурси Лівобережжя під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр.

Наступниця Анни Єлизавета Петрівна під час відвідин Києва у 1744 р. пообіцяла призначити нового гетьмана. Ним у 1750 р. став 22-річний К.Розумовський — брат Г.Розумовського, з яким імператриця перебувала у морганатичному шлюбі.

Людині, яка фактично належала до імператорської сім'ї, дозволялося багато. І все-таки розтягнутий на десятиліття процес "перетравлення" козацької держави імперією при останньому гетьмані не загальмувався. Зокрема, було скасовано митний кордон між Росією та Україною. К.Розумовському не дозволили встановити дипломатичні відносини з європейськими дворами і "жалувати" землі. З приходом до влади у 1762 р. Катерини II доля гетьмана була вирішена: йому запропонували подати у відставку. Гетьманщиною з 1764 р. почала управляти Друга Малоросійська колегія. У 1775 р. ліквідовано Запорозьку Січ. Частина запорожців подалася на Дунай, у Туреччину, інші були згодом переселені на Кубань.

Автономія України остаточно перестала існувати у 1781 р., після запровадження адміністративно-територіальної реформи в усій імперії. Замість полкового устрою на Лівобережжі засновувалися намісництва, ідентичні губерніям. Козацькі полки були перетворені на уланські, пікінерські і т.п. полки регулярної армії. У 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині були заборонені переходи селян. Це означало остаточне встановлення кріпосництва. Козацькій старшині у 1785 р. були надані усі права і привілеї російського дворянства. В 1797 р. царським указом запроваджувалася триденна панщина.

У другій половині XVIII ст. Росія розпочала широку експансію на своєму південно-західному порубіжжі. Завдяки успішним війнам з Османською імперією були приєднані Північне Причорномор'я та Приазов'я. Царський уряд розгорнув колонізацію, сприяючи поселенню чужоземців — сербів, болгар, німців, греків тощо. Одночасно ця територія залюднювалася селянами, переважно з українських губерній, особливо біглими. Поміщики, які отримували тут землю, теж переселяли своїх кріпаків. Йшла інтенсивна розбудова морських портів — Одеси, Херсона, Севастополя, Маріуполя та ін. До кінця століття населення Південної України налічувало понад 1 млн осіб.

Щодо Річі Посполитої, то у XVIII ст. вона занепала внаслідок егоїстичної політики всесильної шляхти, яка не брала до уваги інтереси інших станів. У три прийоми (1772, 1793, 1795 рр.) сусідні держави поділили її між собою. 62% території, у тому числі Правобережна Україна, відійшло до Росії, 18% (Галичина) — до Австрії, решта — до Пруссії.

На схилі XVIII ст. українські землі перебували у складі двох імперій — Російської та Австрійської. Більша частина корінних земель входила до Росії. В кордонах імперії відбувалася також колонізація українцями Слобожанщини, Північного Причорномор'я, Приазов'я та Кубані. У складі Австрійської імперії перебували Закарпатська Україна, поглинена Угорщиною ще в часи Київської Русі, відторгнена від Польщі у 1772 р. Східна Галичина і захоплена тоді ж у Молдавського князівства Північна Буковина.

Правобережна Україна була поділена у 1796 р. на три губернії, об'єднані з 1832 р. в єдину адміністративно-територіальну одиницю — Київське генерал-губернаторство. Південна Україна була поділена на три губернії у 1802 р. Чергова війна з Османською імперією дала Росії у 1812 р. Бессарабію. В 1828 р. було утворене Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі. Після Віденського конгресу 1815 р. до Російської імперії перейшло Царство Польське і в його складі Холмщина, Підляшшя, Надсяння.

Як і в Росії, українські землі в Австрійській імперії адміністративно не об'єднувалися. Східна Галичина була частиною "Королівства Галіції і Лодомерії" з центром у Львові. Північна та Південна Буковина з центром в Чернівцях входили до цього коронного краю на правах автономної округи. Закарпаття підпорядковувалося Угорському королівству.

В середині XIX ст. з 13,4 млн люду, що населяв українські землі у складі Росії, 5,3 млн становили поміщицькі, а 5,2 млн державні селяни. Усі вони не мали громадянських прав і виконували феодальні повинності, але становище кріпаків було особливо трагічним. Кріпосницькі відносини вкрай негативно впливали на стан продуктивних сил у сільському господарстві та гальмували розвиток індустрії, оскільки був відсутній ринок робочої сили.

В Австрійській імперії кріпосницьке гноблення було тяжчим через малоземелля. Внаслідок революції 1848—1849 рр. була скасована феодальна залежність селян Галичини (1848 р.), Буковини (1849 р.) і Закарпаття (1853 р.). Селяни дістали особисту свободу, але позбавилися права безкоштовно користуватися пасовиськами й лісовими угіддями.

Кріпосницьке гноблення викликало протест не тільки з боку селян, які бунтували або тікали від поміщиків, а й передових поміщиків та інтелігенції, що народжувалася. Після війни Росії з наполеонівською коаліцією 1812 р. в Україні виникли масонські ложі, а з 1821 р. — Південне товариство з прогресивною програмою перетворень. У 1823 р. постало Товариство об'єднаних слов'ян. Виступ декабристів у Санкт-Петербурзі і в Україні провалився, але справив велике враження на освічені кола населення. Від декабристів, польського повстання 1830—1831 рр. і діяльності Кирило-Мефодіївського това-

риства розпочався в імперії визвольний рух. Пристрасна поезія Т.Шевченка надавала йому в Україні національного забарвлення. Зацікавленість історією козацької держави, традиціями і звичаями народу стрімко зростала.

Після Кримської війни 1853—1855 рр. правлячим колам стало ясно, що потрібні корінні реформи. В лютому 1861 р. цар Олександр II підписав положення про селянську реформу. Реформи 60—70-х років змінили обличчя імперії і підготували умови для її модернізації.

Після революційних подій 1848 р. серед освічених верств українського населення Австрійської імперії народилися дві суспільно-політичні течії — москвофіли й народовці. З ініціативи І.Франка і М.Павлика в 1890 р. у Галичині було створено Українсько-руську радикальну партію. У 1892 р. на свій перший з'їзд у Львові зібралися соціалісти, які проголосили створення єдиної організації в рамках Австрійської соціал-демократичної партії. У 1899 р. вони виділилися в самостійну партію.

На початку 60-х років XIX ст. важливим центром українського відродження став Санкт-Петербург. Тут видавався в 1861—1862 рр. перший друкований орган українського національного руху — суспільно-політичний і літературний журнал "Основа". В Україні поширювалися напівлегальні гуртки культурно-просвітницького спрямування — громади. До складу київської "Старої громади" входили діячі, які відіграли видатну роль у національному русі — М.Драгоманов, О.Кістяківський, О.Кониський, І.Лучицький, М.Старицький, П.Чубинський та ін.

У середині 70-х років істотним чинником суспільно-політичного життя став народницький рух. З 1876 р. нелегальна народницька організація "Земля і воля" повела боротьбу за передання поміщицької землі селянам, ліквідацію викупних платежів і податей. У серпні 1879 р. вона розпалася на самостійні організації з різною тактикою — "Народну волю" і "Чорний переділ".

Поширення марксизму в Росії пов'язане з діяльністю групи "Визволення праці", яка постала у Женеві в 1883 р. З кінця 80-х років у промислових центрах України почали діяти перші марксистські гуртки. У Санкт-Петербурзі В.Ленін об'єднав їх у 1895 р. в "Союз боротьби за визволення робітничого класу". Через півтора роки виник "Київський союз боротьби за визволення робітничого класу". У 1898 р. на з'їзді соціал-демократичних організацій у Мінську було зроблено спробу створити Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП), та арешти перешкодили цьому. Партія була створена влітку 1903 р. на II з'їзді у Брюсселі та Лондоні. Вже у процесі утворення вона розкололася на більшовиків і меншовиків.

Наприкінці 1899 р. з ініціативи університетського громадівського гуртка в Харкові, яким керував Д.Антонович, було проголошено Революційну українську партію (РУП). Надалі з неї вийшли різні за соціальним спрямуванням партії, в тому числі Українська соціал-демократична партія (УСДРП) на чолі з В.Винниченком, С.Петлюрою, М.Поршем.

За чотири пореформених десятиліття населення дев'яти українських губерній у складі Росії зросло з 13,4 до 23,4 млн осіб. За цей же час людність західноукраїнських земель збільшилася з 3,9 до 8,1 млн. Серед українців обох імперій активізувалися процеси мовної та культурної консолідації, зростала національна свідомість. Однак соціально-економічні підсумки розвитку були різні.

Розвиток південних і східних українських губерній відбувався прискорено. На південь Росії пролився багатомільярдний дощ західноєвропейських інвестицій. В короткі строки було створено велику промисловість і розвинуту залізничну мережу. На західноукраїнських землях також формувалася про-

мисловість фабрично-заводського типу, переважно у добувних галузях. Однак ці землі відставали від інших провінцій Австро-Угорщини, їхня економіка зберігала аграрно-сировинний характер.

Розвиток промисловості викликав зростання нових соціальних сил — буржуазії та робітничого класу. Однак наступально-шовіністична політика властей призводила до того, що міське населення ставало російськомовним у Росії та німецько- або польськомовним — в Австро-Угорщині. Тому національна свідомість як буржуазних, так і пролетарських елементів українського суспільства проявлялася в послабленій формі.

Після реформи 1861 р. почала наростати пауперизація селянських господарств. Багато селян шукали вихід у переселенні. Десятки й сотні тисяч людей осідали на нових землях Казахстану, Сибіру, Далекого Сходу. На перенаселених західноукраїнських землях проблема малоземелля була гострішою. Галицькі, буковинські й закарпатські селяни з 90-х років почали емігрувати за океан.

Реформи 60—70-х років у Росії не торкнулися найголовнішого: самодержавного характеру царської влади. Соціальна напруженість призвела до революції 1905—1907 рр. Микола II підписав 17 жовтня 1905 р. маніфест, яким дарував народові громадянські свободи й фактично відмовлявся від самодержавства на користь конституційної монархії: запроваджувалася законодавча Державна Дума. Задовольнившись цими поступками, буржуазія і ліберальна інтелігенція організувалися у політичні партії кадетів та октябристів. Однак робітничий клас, на який мали вплив соціал-демократи та есери, продовжував революційні дії. У ході революції виникли комітети з керівництва страйками, за якими закріпилася назва Рад робітничих депутатів. Більшовики вважали їх органом, який міг стати зручним прикриттям диктатури їхньої партії.

У квітні 1906 р. розпочала свою діяльність І Державна Дума. Царський уряд не зміг з нею спрацюватися і розігнав. II Дума за складом депутатів теж не влаштовувала Миколу II. В обох Державних Думах існувала Українська думська громада.

У червні 1907 р. цар розігнав другий склад Думи і видав новий виборчий закон, який забезпечував цілковите переважання в парламенті представників буржуазії та поміщиків. Це фактично було державним переворотом, оскільки за маніфестом 17 жовтня 1905 р. жодний законодавчий акт не міг прийматися без згоди Думи.

Новий голова уряду П.Столипін після революції зробив спробу зруйнувати станову селянську общину і закріпити общинну землю за селянами як власність. Однак столипінська реформа не була доведена до кінця внаслідок опору як правих, так і лівих партій.

Царизм використовував репресивний апарат, щоб придушувати революційні виступи. У боротьбі зі страйкарями підприємці застосовували локаути. Смертні вироки дістали тисячі повстанців, до ув'язнення й заслання були засуджені десятки тисяч революціонерів. Закривалися вперше утворені на легальній основі профспілки. Організаторів селянських виступів без суду і слідства відправляли на заслання.

Було заборонене викладання українською мовою у школах, запроваджене під час революції явочним чином. Спеціальним циркуляром учителям не рекомендувалося спілкуватися з учнями українською мовою навіть поза школою. Не дозволялося прилюдне виконання українських пісень тощо.

Після революції чисельний склад політичних партій соціалістичного спрямування різко скоротився. Зокрема, в УСДРП майже не лишилося діючих місцевих організацій. Самоліквідувалася й Українська трудова партія (УТП) з

демократичною платформою. Однак у 1908 р. діячі національного руху, переважно з УТП, об'єдналися у міжпартійний блок — Товариство українських поступовців (ТУП). Лідери ТУП М.Грушевський, С.Єфремов і Є.Чикаленко закликали українські політичні сили консолідуватися у боротьбі за національне відродження.

У Першій світовій війні 1914—1918 рр. понад 3,5 млн українців у російській армії і 250 тис. в австро-угорській змушені були воювати за чужі їм інтереси одні проти одних. На початку війни в Галичині розгорнулася одна з найбільших битв. Російські війська зайняли більшу частину краю і майже всю Буковину. Однак контрнаступ навесні 1915 р. змінив ситуацію. Через рік російська армія знову підійшла до карпатських перевалів. Далі війна набула позиційного характеру.

23 лютого 1917 р. в імперській столиці почалася революція. За декілька днів влада перейшла до Тимчасового уряду, який мав підготувати вибори до Установчих зборів. На місцях уряд передавав виконавчу владу своїм комісарам, якими за посадою ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи.

4 березня у Києві постала Українська Центральна Рада, яка відразу перетворилася на вагомий чинник політичного життя. Головою її заочно обрали лідера українського національного руху М.Грушевського, який тоді перебував на засланні.

Почалася стихійна організація робітничих і солдатських Рад. Одночасно робітничий клас організовував профспілки й фабрично-заводські комітети. У середині 1917 р. в Україні налічувалося 252 Ради, в тому числі в Донбасі — 180. Як і в Росії, Ради у своїх перших складах були есеро-меншовицькими. Однак із другої половини року у багатьох Радах більшовики та співчуваючі їм безпартійні делегати стали переважати.

Есери та меншовики не мали наміру оголошувати контрольовані ними Ради державними органами, щоб захопити політичну владу, і підтримали Тимчасовий уряд. Ця тактика могла забезпечити легітимність влади. До приїзду В.Леніна в Росію її дотримувалися й більшовики. У квітні, однак, вони прийняли гасло "Вся влада Радам!" Тим самим вони стали на перепоні демократичному спрямуванню революційного процесу.

У перших відозвах Центральної Ради національна програма висувалася переважно в культурницькій площині. Після повернення із заслання М.Грушевський висунув гасло національно-територіальної автономії України. Голова УЦР закликав не чекати Установчих зборів, аби від них дістати автономію, а будувати державність власними руками. Автономна Україна мала охопити землі, де переважало українське населення.

На з'їзді українізованих частин царської армії 10 червня 1917 р. було зачитано І Універсал Центральної Ради. У ньому проголошувалося, що український народ має право сам порядкувати своїм життям через скликані на демократичній основі Українські Установчі збори. Через кілька днів на закритому засіданні Ради було утворено Генеральний секретаріат на чолі з В.Винниченком — виконавчий орган влади.

Тимчасовий уряд змушений був визнати Центральну Раду державним органом. Скориставшись цим успіхом, Рада прийняла на початку липня II Універсал, в якому повідомляла про утворення Генерального секретаріату і розробку закону про автономний устрій України.

У серпні праві сили Росії підготували антиурядовий заколот, на чолі якого став Верховний головнокомандуючий генерал Л.Корнілов. Заколот провалився.

Найбільш активно контрреволюції протистояли більшовики. Їхній вплив серед робітничого класу і в армії різко зростав, у той час як Тимчасовий уряд унаслідок відкладання назрілих реформ втрачав народну підтримку.

25 жовтня 1917 р. більшовики повалили Тимчасовий уряд і на II Всеросійському з'їзді Рад утворили Раднарком на чолі з В.Леніним. Жовтневий переворот створив нову політичну ситуацію, на яку Центральна Рада мусила негайно реагувати. Вона видала III Універсал, в якому проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР). Раднарком відповів на цю декларацію наступом загонів Червоної гвардії та утворенням у Харкові альтернативної, радянської УНР.

Під враженням від наступу радянських військ керівництво Центральної Ради позбулося ілюзій щодо можливості перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Формальне відокремлення від режиму більшовицької диктатури ставало проблемою першорядного значення. В ніч на 12 січня 1918 р. М.Грушевський оприлюднив останній, IV Універсал Центральної Ради, в якому проголошувалася незалежність УНР.

27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. у Брест-Литовську було підписано перший мирний договір у світовій війні — між УНР і чотирма державами німецького блоку. За день до цього радянські війська захопили Київ, і Центральна Рада змушена була визнати, що потребує негайної збройної допомоги. 18 лютого німецькі й австро-угорські війська почали окупацію України. За мирним договором, укладеним 3 березня між Росією і Центральними державами, Раднарком зобов'язався визнати самостійність УНР і розпочати з нею мирні переговори.

Окупаційна армія самою своєю присутністю зняла революційну ситуацію в Україні. Зросла активність тих соціальних верств, які вимагали поважати приватну власність і ліквідувати хаос і анархію в повсякденному житті. Використовуючи такі настрої, 28 квітня 1918 р. до влади прийшов колишній царський генерал П.Скоропадський, проголошений гетьманом Української держави, яка замінила УНР. До скликання у невизначеному майбутньому парламенту в його руках зосереджувалася вся повнота влади.

До свого уряду П.Скоропадський запросив авторитетних діячів, які прагнули конструктивної роботи. Проте окупанти дали йому можливість вільно діяти тільки в національно-культурній галузі. Зацікавлена у вивезенні з України максимальної кількості продовольства й сировини, військова адміністрація Центральних держав постійно втручалася у справи поточного управління. Селяни почали війну з окупаційною армією, яка підтримувала повернення поміщиків у свої маєтки.

Гетьманський режим міг вижити лише в умовах окупації. Та 12 листопада 1918 р. між Німеччиною і державами Антанти було укладено перемир'я, яке означало кінець війни. Німецька й австро-угорська армії втратили окупаційні функції. Наступного дня на таємному засіданні керівництва українських партій було вирішено відтворити УНР і організувати Директорію для керівництва поваленням режиму П.Скоропадського. Директорія блискавично встановила контроль над Україною, але стикнулася з інтервенцією держав Антанти і претензіями на Україну з боку радянської та білогвардійської Росії.

Поразка у світовій війні привела до розвалу Австро-Угорської імперії та утворення її народами самостійних держав. 18 жовтня 1918 р. у Львові була конституйована Українська Національна Рада, яка оголосила про намір утворити державу на етнічних українських землях у межах імперії. Проте на ці землі зазіхала й відроджувана Польща. Тому Національна Рада поспішила зайняти своїми збройними силами Львів і всю Східну Галичину. 13 листопада

було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Голова Національної Ради Є.Петрушевич став її президентом. Державний секретаріат (уряд) очолив К.Левицький.

З ініціативи керівництва ЗУНР 22 січня 1919 р. в Києві було проголошено возз'єднання обох українських держав. Ця декларація про злуку мала бути затверджена Установчими зборами, скликаними з території всієї України. Однак до дійсного об'єднання справа не дійшла. Влітку 1919 р. добре оснащені Антантою польські війська окупували Східну Галичину та Західну Волинь. Значно раніше, на початку січня, радянська Росія розпочала вторгнення в УНР і 5 лютого захопила її столицю. Директорія була змушена осісти спочатку у Вінниці, потім у Жмеринці, Проскурові, Рівному. На початку травня С.Петлюра та інші діячі УНР емігрували.

Уряд радянської України в січні 1919 р. відмовився від запровадженої Центральною Радою назви держави — УНР — і за аналогією з радянською Росією встановив іншу — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Змінилася й назва уряду: він став Раднаркомом. Очолив уряд Х.Раковський. Навесні 1919 р. відбулися вибори до Рад робітничих, червоноармійських і селянських депутатів, які за допомогою маніпуляцій з нормами представництва дали цілковиту перевагу більшовикам. Однак Ради були лише прикриттям диктатури РКП(б) — КП(б)У, яка спиралася на військову силу і ЧК. Згідно з конституцією УСРР, взірцем для якої слугувала конституція радянської Росії, вищим законодавчим органом влади вважався Всеукраїнський з'їзд Рад, а між з'їздами — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Головою ВУЦВК став Г.Петровський.

В урядових деклараціях зазначалося, що УСРР об'єднується з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Суть федерації не розкривалася, але у прийнятій в березні 1919 р. програмі РКП(б) указувалося, що федеративне об'єднання радянських держав є перехідною формою до повної єдності. Централізацію військового і народногосподарського управління більшовицька партія прагнула провести в короткий термін. 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК проголосив декрет про "військово-політичний союз". Згідно з ним керівництво найважливішими галузями господарства радянських республік зосереджувалося у московських колегіях.

Тільки-но Україна стала радянською, вона увійшла до сфери грандіозного експерименту — заміни ринкової економіки безтоварним, директивно керованим з одного центру виробництвом. Селяни сподівалися, що радянська влада віддасть їм землю і маєтки поміщиків, як це проголошувалося більшовиками, коли вони робили Жовтневу революцію. Але декретом ВЦВК, прийнятим у лютому 1919 р., поточним завданням на селі проголошувалася колективізація. Відповідно до декрету уряд Х.Раковського став надавати перевагу утворенню на базі експропрійованих поміщицьких маєтків радгоспів і комун.

У відповідь на політику, яку В.Ленін пізніше (коли провал її визначився і від неї відмовилися) назвав воєнним комунізмом, піднялася могутня хвиля селянського опору. Першим проти уряду ще в середині березня 1919 р. виступив отаман Зелений (Д.Терпило). На Катеринославщині, в районі Гуляйполя діяли загони Н.Махна, якому виборні селянські отамани присвоїли почесне звання "батьки". Махно добре воював з денікінцями, але радянську владу підтримував умовно, гостро виступаючи проти сваволі комісарів і аграрної політики Раковського. Найбільш масштабним було повстання отамана М.Григор'єва у травні 1919 р.

Антибільшовицькі виступи селянства глибоко вплинули на стан переважно селянської за своїм складом Червоної армії, викликавши масове дезертирство і

загальне послаблення дисципліни. Цим скористався командуючий білогвардійською Добровольчою армією А.Денікін. За травень — серпень 1919 р. білогвардійці окупували Україну і почали похід на Москву.

Одержавлення економіки дало російським більшовикам можливість створити величезну армію, яка багатократно перевищувала чисельність збройних сил Денікіна. Восени 1919 р. білогвардійці після кількох поразок почали відкочуватися на південь. На початку лютого 1920 р. червоні війська очистили від білогвардійців усю Україну.

Коли поразка Денікіна визначилася, уряд радянської Росії звернув пильну увагу на Польщу. Польському урядові було зроблено кілька пропозицій щодо мирного розв'язання проблеми кордону, яка виникла у зв'язку з утворенням незалежної Польщі восени 1918 р. Москва нібито погоджувалася визнати державним кордоном лінію фактичного розмежування військових сил, що утворилася влітку 1919 р. Разом із тим з лютого 1920 р. Ленін почав стягувати на Західний фронт найбільш боєздатні частини Червоної армії звідусіль, у тому числі з Уралу, Сибіру й Кавказу.

Напередодні неминучої війни з радянською Росією керівник Польської держави Ю.Пілсудський поспішив врегулювати відносини зі своїм колишнім ворогом С.Петлюрою. Бажаючи продовжувати боротьбу за незалежну УНР, Петлюра прийняв його умови. У квітні 1920 р. була укладена Варшавська угода. Уряд Пілсудського відмовлявся від намірів розширити Польщу до кордонів Речі Посполитої 1772 р. і визнавав УНР. Однак це мало лише символічне значення. Петлюра, навпаки, змушений був зробити вагомі політичні поступки, погодившись на встановлення державного кордону по лінії, що її війська Пілсудського вже зайняли. Цим самим у межах Польщі залишалися Холмщина, Підляшшя, Надсяння і Лемківщина (з 1918 р.), Західна Волинь, частина Полісся по річки Збруч і Горинь (з травня 1919 р.) і вся Галичина (з липня 1919 р.).

Пілсудський не став очікувати, коли радянське командування закінчить передислокацію військ, і 25 квітня 1920 р. розпочав наступ на фронті протяжністю до 500 км силами трьох армій, що налічували до 150 тис. вояків. Разом із польськими військами наступала 15-тисячна армія Петлюри. 6 травня було захоплено Київ. Ленін холоднокровно поставився до перших успіхів поляків, оскільки об'єктивне співвідношення сил було на користь Росії. Розпочатий 5 червня контрнаступ згодом перетворився на широкий наступ. Москва поспішила сформувати маріонетковий уряд Ф.Дзержинського, сподіваючись поставити його на чолі переможеної Польщі.

Загроза втрати здобутої у 1918 р. державності згуртувала навколо національного уряду Польщі найширші верстви суспільства. Негайну допомогу зброєю та боєприпасами надала йому Франція. Війська М.Тухачевського були зупинені у 23 км від Варшави і почали панічний відступ під нищівними ударами поляків. Через десять днів вони опинилися аж за Бугом, а наприкінці вересня фронт перемістився у район Житомира і Бердичева. Підписане у жовтні 1920 р. перемир'я зафіксувало згоду радянської сторони на те, щоб Західна Україна і Західна Білорусія залишалися в кордонах Польської держави.

Відступаючий корпус денікінського генерала Я.Слащова закріпився в Криму. У квітні 1920 р. кримське угруповання очолив генерал П.Врангель. Поки тривала радянсько-польська війна, він діяв активно: його війська двічі захоплювали Олександрівськ і навіть загрожували Катеринославу. Однак із жовтня 1920 р. становище Врангеля стало безнадійним. На Південному фронті, яким командував М.Фрунзе, створилася величезна перевага червоних. Укріп-

лення на Перекопському перешийку були прорвані. 17 листопада радянські війська зайняли останній населений пункт півострова — Ялту.

Коли війська Ю.Пілсудського відійшли за Збруч, армія С.Петлюри близько місяця воювала на Правобережжі з переважаючими силами О.Єгорова. 18 листопада 1920 р. петлюрівці залишили прикордонний Волочиськ і відступили до Польщі. Однак армія УНР продовжувала безнадійну боротьбу партизанськими рейдами на Правобережжя. Після неодноразових протестів Х.Раковського польський уряд припинив їх наприкінці 1921 р.

Закінчення воєнних дій не стало для РКП(б) сигналом для зміни економічної політики, заснованої на комуністичній доктрині. Навпаки, колосальну програму відбудови й розвитку промисловості за планом ГОЕЛРО передбачалося здійснювати за допомогою продовольчої і посівної розкладки.

Селянські протести проти розкладки й заборони ринку у зимові місяці 1920—1921 рр. зросли у величезних розмірах. На боротьбу із збройними загонами селян були направлені найбільш боєздатні частини Червоної армії, очолювані В.Блюхером, Г.Котовським, О.Пархоменком та ін. Але сама армія складалася переважно з селян і ставала ненадійною. За цих умов В.Ленін змушений був припинити виконання комуністичної програми і вдатися до нової економічної політики (непу). Однак в Україні запровадження непу загальмувалося внаслідок голоду 1921—1923 рр.

До концепції управління націоналізованою промисловістю в умовах непу правляча партія прийшла не відразу. Поступово було віднайдено новий метод господарювання — господарський розрахунок, який грунтувався на самоокупності підприємств. Стали утворюватися трести — об'єднання державних підприємств за галузевою або територіальною ознакою з правами юридичної особи (підприємства всередині трестів були позбавлені цих прав), а також синдикати — організації з закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Завдяки діяльності госпрозрахункових трестів і синдикатів, влаштуванню оптових ярмарків і заснуванню товарних бірж формувався ринок засобів виробництва.

На початку 1923 р. В.Ленін продиктував статтю "Про кооперацію", яка суперечила комуністичній доктрині. Замість повної або часткової колективізації селянської власності (в комунах або артілях) пропонувалося розвивати кооперативи, тобто об'єднання селян-власників, де ефект колективної праці проявлявся через ринок. І селянин-власник, і ринок були несумісні з комунізмом. Однак ідея кооперативного соціалізму не була реалізована.

30 грудня 1922 р. був утворений Радянський Союз. Україна змінила статус незалежної республіки на союзну. Під час дискусії у партійному керівництві про форми національно-державного будівництва пропозиція Й.Сталіна про перетворення незалежних республік на автономні у складі Російської Федерації була відхилена. Фактично ж при утворенні СРСР було здійснено автономізацію радянських республік.

Придушуючи спроби опору здійснюваним перетворенням з боку будь-яких політичних сил або осіб, партія більшовиків на самій собі відчула наслідки власної диктатури. Від внутріпартійної демократії, яка існувала навіть в умовах дореволюційного підпілля, майже нічого не залишилося. Принцип демократичного централізму, який вимагав беззаперечного підпорядкування нижчих інстанцій вищим, перетворював РКП(б) з політичної партії на інструмент влади. Вона поділилася на слабо пов'язані між собою частини: порівняно нечисленних відповідальних працівників, які контролювали всі наявні в суспільстві державні або громадські структури, і членську масу.

З утворенням у 1919 р. всередині Центрального комітету окремого політичного бюро вся влада зосередилася у цьому кількаособовому органі, хоч усі його рішення проводилися як рішення ЦК. У 1922 р., коли В.Ленін через хворобу відійшов від політичного життя, всередині політбюро почалася боротьба за владу. Незабаром виявилися переваги заснованої у 1922 р. посади генерального секретаря ЦК, за допомогою якої здійснювався контроль над партійним апаратом. Генсек Й.Сталін об'єднався у боротьбі за владу з Г.Зинов'євим і Л.Каменєвим проти найбільш впливового у партії Л.Троцького. Утрьох вони усунули з України Х.Раковського, який виявив себе послідовним опонентом централізації державного управління в ході утворення СРСР. У 1925 р. Сталін поставив партійну організацію України під контроль Л.Кагановича.

Щоб зміцнити контроль над національними республіками і поширити вплив серед населення, правляча партія мусила перейти у спілкуванні з трудящими на їхню мову, поповнювати свої лави за рахунок місцевих кадрів, друкувати газети й книги місцевими мовами. Тому у квітні 1923 р. вона проголосила політику коренізації. Український різновид її дістав назву українізації.

Через три роки після утворення СРСР, у грудні 1925 р., на своєму XIV з'їзді партія змінила назву і з всеросійської стала всесоюзною — ВКП(б). Цей з'їзд проголосив курс на індустріалізацію.

Розгортання капітального будівництва у промисловості вимагало величезних коштів, які передбачалося взяти у сільському господарстві. Держава була монополістом у закупівлі селянського хліба, а тому могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві промтоварів давало їй змогу завищувати продажні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові й сільськогосподарські товари дістав промовисту назву — "ножиці цін". У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) прийняв директиви зі складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29—1932/33 рр., в яких закладалося принципове рішення використати цей метод конфіскації селянських доходів. Але селяни не бажали продавати свою продукцію за заниженими цінами. У 1927—1929 рр. спалахнули хлібозаготівельні кризи.

У попередні роки з таких криз виходили ринковим шляхом: підвищували ціни на хліб і тим самим платоспроможний попит селянства на промислові товари. Ринок підправляв у бік зниження директивно встановлювані державою темпи індустріалізації. Але Сталін, який у 1928 р. переміг усіх суперників у боротьбі за владу, вирішив інакше: відсікти селян від ринку шляхом позбавлення їх власності на засоби виробництва і заборони вільної торгівлі. У листопаді 1929 р. було прийнято курс на колективізацію сільського господарства.

Аби попередити спротив відчуженню селянської власності, держава протиставила власників пролетаризованим верствам села. Заможні селяни (за офіційною термінологією — куркулі), від яких чекали найбільшого опору колективізації, прирікалися на експропріацію і депортацію (розкуркулення). Їхній приклад мав показати, яка доля спіткатиме тих, хто не йшов у колгоспи.

Коли колгоспи об'єднали більшість селян, технічний бік проблеми хлібозаготівель зник сам собою: хліб почав надходити в державні засіки прямо з полів. Проте українські селяни чинили опір примусовій праці. Стихійний, але істотний саботаж призводив до величезних втрат сільськогосподарської продукції в процесі її вирощування, збирання й зберігання. Відповіддю Сталіна був терор голодом, унаслідок якого у 1932—1933 рр. в Україні загинуло близько 3,5 млн люду. Одночасно було оголошено про зміну системи хлібозаго-

тівель: у селян залишалася вся продукція, крім заздалегідь визначеної норми здавання державі, і вони могли її продавати за вільними цінами.

Складовою соціально-економічних перетворень у період між Першою і Другою світовими війнами було культурне будівництво. Підтримка культурницьких форм національного руху при нещадній боротьбі з його державницькими формами, а також наголос у роботі з піднесення культури на пропаганді комуністичної ідеології — такими були основні риси політики партії в галузі культури. Важливими напрямами культурного будівництва були ліквідація неписьменності, впровадження всеобучу, оробітничення вищої школи.

Істотну частку духовної культури народу становило релігійне життя. Комуністична партія, однак, поклала собі метою поставити під контроль або зовсім винищити церкву — єдиний елемент дореволюційних суспільних структур, що зберігся. Нове покоління вона прагнула виховати цілковито атеїстичним. Разом із релігією було відкинуто пов'язану з нею культуру. З життя суспільства були вилучені духовна музика, чимало шедеврів світової літератури, релігійна філософія. Нещадно плюндрувалися кращі зразки церковної архітектури, в тому числі доби Київської Русі, які пережили монголо-татарську навалу. Під приводом допомоги голодуючим у 1922 р. відбулася грандіозна кампанія з конфіскації церковного майна. Але найбільших втрат церква зазнала внаслідок репресій. Наприкінці 30-х років в Україні не залишилося жодного православного єпископа.

У 1935 р. Сталін вирішив оголосити перемогу соціалізму і внести до конституції зміни, спрямовані на демократизацію виборчої системи: заміну нерівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими. Наступного року було опубліковано проект нової конституції. В Україні в його обговоренні взяло участь 13 млн осіб: партапарат поставив рекорд в організаційно-масовій роботі.

5 грудня 1936 р. була затверджена Конституція СРСР, а наприкінці січня 1937 р. — Конституція УРСР. З'їзди Рад замінювалися в них сесійними засіданнями Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР і місцевих Рад. Нові Ради набули зовнішніх рис парламентської влади. Принципова зміна конституційних норм не позначилася на природі влади, яка називала себе радянською, але була насправді диктатурою керівників державної партії.

Зовнішня демократизація влади супроводжувалася політичними репресіями, маховик яких став розкручуватися після вбивства С.Кірова 1 грудня 1934 р. Під час масових репресій 1937—1938 рр. загинули або були відправлені в концтабори мільйони людей. Україна постраждала від "полювання на відьом" більше, ніж інші регіони.

Східна Галичина і уступлена за умовами Ризького мирного договору 1921 р. Західна Волинь опинилися у складі Польщі. Польський уряд не надав українцям автономних прав. У ході земельної реформи кращі ділянки тут отримували польські осадники — переважно колишні військові. Протягом 1920—1938 рр. їх було розміщено у перенаселеній Західній Україні близько 200 тис.

Колонізаторська і асиміляторська політика польських властей викликала опір населення, яким керували дві полярно протилежні підпільні організації — Комуністична партія Західної України та Українська військова організація. На початку 1929 р. на базі УВО у Відні утворилася Організація українських націоналістів (ОУН).

23 серпня 1939 р. було підписано пакт Ріббентропа—Молотова, а 1 вересня Гітлер напав на Польщу. Так почалася Друга світова війна. 17 вересня Сталін

вчинив агресію проти Польщі зі сходу і зайняв значну частину території цієї держави — Західну Білорусію і Західну Україну. Використовуючи можливості укладеного з Німеччиною пакту, Сталін відібрав у Румунії в червні 1940 р. анексовану нею у 1918 р. Бессарабію і в 1919 р. Північну Буковину. Шість центральних повітів Бессарабії разом із частиною території Молдавської АРСР у складі УРСР з переважно молдавським населенням були об'єднані у нову союзну республіку — Молдавську РСР. Північна Буковина разом з Хотинським повітом Бессарабії, де переважало українське неселення, були об'єднані в Чернівецьку область і передані УРСР. Два південних повіти Бессарабії об'єднувалися в Ізмаїльську область і теж передавалися УРСР. Після воз'єднання з УРСР західноукраїнських земель населення України збільшилося на 8809 тис. і на середину 1941 р. становило 41 675 тис. осіб. Територія республіки зросла до 560 тис. кв. км.

Почалася радянізація новостворених західних областей. У короткі строки була винищена вся політична, господарська і культурна інфраструктура, створена українською інтелігенцією та підприємцями протягом багатьох десятиліть. Було репресовано до 10% західноукраїнського населення. Людей, які щиро вітали Червону армію у вересневі дні 1939 р., охопив жах. Хоча від репресій насамперед постраждали польські службовці й осадники, населення гостро відчуло ту несвободу, якою тоталітарний режим огортав кожну людину, даючи їй гарантований мінімум засобів існування.

22 червня 1941 р. Німеччина разом із союзними країнами вторглася в Радянський Союз на трьох стратегічних напрямках. Група армій "Південь" наступала в Україні.

Підірвана передвоєнними репресіями Червона армія зазнавала величезних втрат. Не маючи досвідченого керівництва, червоноармійці постійно потрапляли у ворожі "котли". На початку вересня 1941 р. гітлерівці форсували Дніпро і створили плацдарм на правому березі. На армії Південно-Західного фронту насувалася загроза оточення. Однак Сталін, який взяв на себе обов'язки Верховного головнокомандуючого, не дав санкції залишити Київ. Чотири армії опинилися в "котлі". Більшої катастрофи історія воєн не знала. До кінця вересня Червона армія залишила Одесу, а в середині жовтня бої розгорнулися вже на підступах до Харкова і в Донбасі.

Радянський Союз зазнав поразок такого масштабу, які ставили під сумнів існування держави і долю її народів. Територія Східної Європи включно з Україною розглядалася гітлерівцями як "життєвий простір" для німецького народу. Маячні расистські теорії фюрера, які були матеріалізовані у генеральному плані "Ост", почали втілюватися у життя.

У грудні 1941 р. під Москвою вермахт зазнав першої серйозної невдачі: в ході контрнаступу Червона армія відкинула німців на 400 км. Проте у 1942 р. відступ радянських військ продовжувався. У травні під Харковом потрапили в оточення і були цілком знищені три армії. У липні пав Севастополь. 22 липня радянські війська залишили останні населені пункти на території українського Донбасу. Противник прорвався на Кавказ і до берегів Волги в районі Сталінграда. Україна опинилася в глибокому тилу німецьких військ.

Значну частину українських земель Гітлер віддав своєму союзникові І.Антонеску. Була утворена нова румунська провінція — Трансністрія — з центром в Одесі. Західноукраїнські землі підпорядковувалися Генерал-губернаторству, яке охоплювало більшу частину Польщі. Правобережжя, значна частина Лівобережжя і райони, що прилягали до Криму, утворили Райхскомісаріат Україна з цивільною адміністрацією. Східні райони і Крим перебували під військовою адміністрацією.

На окупованих німцями землях панував терор. Повністю винищувалося єврейське і циганське населення, всі запідозрені у нелояльності. Сотні тисяч міських жителів померли з голоду, поскільки окупаційна адміністрація не піклувалася про постачання міст продовольством. У 230 таборах військовополонених загинули, в основному від голоду, 1366 тис. люду. На примусову працю до Німеччини було вивезено 2,4 млн т.зв. остарбайтерів. За опір окупантам було спалено 320 сіл разом із жителями.

Український народ дав збройним силам країн антигітлерівської коаліції понад 6 млн чоловік. Із них 3 млн загинули, кожний другий з тих, хто залишився живий, став інвалідом. А всього під час війни наклали життям від 7 до 8 млн уродженців України.

У лісовій та лісостеповій зонах республіки діяли сотні партизанських загонів, великі з'єднання під командуванням С.Ковпака, О.Федорова та ін. З червня 1942 р. почав діяти Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем. У 1944 р. була сформована партизанська дивізія під командуванням П.Вершигори, яка здійснила рейд на Сян і Віслу. За німецькими даними, радянські партизани відволікали до 10% сил вермахту на Східному фронті.

На Західній Україні партизанський рух очолила ОУН. Напередодні війни вона розкололася на дві ворогуючі між собою частини — ОУН-Б на чолі з С.Бандерою і ОУН-М, яку очолював А.Мельник. Після захоплення Львова німецькими військами бандерівці 30 червня 1941 р. проголосили Акт відновлення Української держави. Було призначено тимчасовий уряд на чолі з Я.Стецьком. Коли берлінські власті дізналися про самочинні дії націоналістів, уряд було розігнано, а ватажки ОУН опинилися у концтаборах. Після здійснених есесівцями двох хвиль арештів і розстрілів (у вересні та грудні 1941 р.) ОУН-Б пішла у підпілля. Було заново відтворено центральний провід у складі М.Лебедя, І.Гриньоха, І.Климова-Легенди, Л.Ребета.

Восени 1942 р. ОУН-Б взяла курс на створення Української повстанської армії (УПА), призначеної передусім для боротьби з польськими та радянськими партизансько-підпільними формуваннями. Захищаючи місцеве населення від окупантів, бандерівці періодично вступали з ними у збройні конфлікти. Але в цілому провід утримував свої військові формування в стані "збройного нейтралітету". Він керувався суто прагматичним бажанням зберігати сили для боротьби з Червоною армією, бо ставало очевидним, що вона повернеться.

Після поразки німців під Сталінградом з ініціативи німецької адміністрації була сформована дивізія СС "Галичина". Історія з цією українською дивізією, яка нічим не відзначилася на полі бою, є, на нашу думку, типовим прикладом колабораціонізму.

Катастрофа під Сталінградом підготувала передумови для очищення України від окупантів. 19 грудня 1942 р. ворог був вибитий з перших українських сіл. Після перемоги на Курській дузі в липні 1943 р. радянські війська перейшли в контрнаступ і за короткий час звільнили Лівобережну Україну і весь Донбас. 6 листопада 1943 р. був звільнений Київ.

У кінці грудня 1943 р. Ставка Верховного головнокомандуючого почала новий наступ на фронті від Полісся до Чорного моря силами п'яти фронтів — 1-го Білоруського та чотирьох Українських. 26 березня 1944 р. радянські війська вийшли на державний кордон з Румунією. У жовтні 1944 р. вся територія України була очищена від ворожих військ. 26—28 жовтня була звільнена Закарпатська Україна. У листопаді на з'їзді народних комітетів у Мукачевому було прийнято рішення про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання з Україною. Нова область збільшила територію України до 577 тис. кв. км.

Після висадки у червні 1944 р. в Нормандії американських та англійських армій поразка Німеччини стала неминучою. Останньою сторінкою війни була Берлінська операція, в якій взяли участь війська двох Білоруських та 1-го Українського фронтів загальною чисельністю понад 2,5 млн вояків. 9 травня 1945 р. у Берліні в присутності радянських, американських, англійських і французьких представників було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.

Підсумки війни і післявоєнний світовий устрій визначилися спільними діями країн антигітлерівської коаліції, передусім на Тегеранській і Кримській конференціях. На конференції в Сан-Франциско у червні 1945 р. було започатковано Організацію Об'єднаних Націй. Серед членів-засновників ООН були Україна і Білорусія — союзні республіки СРСР, які зробили загальновизнаний внесок у розгром нацизму.

Матеріальні втрати Радянського Союзу в Другій світовій війні перевищували 40% сукупних втрат воюючих сторін. Частка УРСР у загальносоюзних втратах також перевищувала 40%. Україна зазнала більших матеріальних збитків, ніж Росія, Німеччина, Франція або Польща.

Відбудовні роботи починалися відразу після відступу німецьких військ. Найбільша увага приділялася залізницям, вугільним та металургійним підприємствам. До кінця 1945 р. було відновлено близько третини довоєнного індустріального потенціалу республіки. Наявність єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу — єдине пояснення цього феномена. За заявками наркоматів в Україну ввозилося все те, чого вона гостро потребувала. Централізований розподіл засобів виробництва в їхній натуральній формі допомагав швидко задовольнити потреби місцевостей, які постраждали від воєнних дій та окупації.

За першу післявоєнну п'ятирічку (1946—1950 рр.) промисловість України в цілому вийшла на довоєнний рівень виробництва. Однак ізольованість від зовнішнього світу давалася взнаки: радянська індустрія дедалі більше відставала за технічною оснащеністю від передових країн.

Успіхи індустріального зростання забезпечувалися малою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом. Оплата праці у колгоспах була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися високими податками і обов'язковими натуральними поставками. Незважаючи на тяжку посуху 1946 р. у південних областях, накладений державою тягар не зменшився. Голодомор 1946—1947 рр. відібрав життя сотень тисяч селян.

У стислі строки, в основному за 1948—1949 рр., у Західному регіоні була проведена суцільна колективізація сільського господарства. Методи її були такими ж брутальними, як і ті, що застосовувалися у східних областях у 1929—1933 рр. Намагаючись протистояти державі, яка відбирала власність і перетворювала селянина на найману робочу силу, найрішучіші йшли у ліси, де переховувалися загони УПА. Партизанська активність на західних землях згасла тільки у 1952 р.

Установи культурного профілю, особливо школи та клуби, нерідко споруджувалися методами народної будови, оскільки централізованих коштів не вистачало. Як і раніше, культурне будівництво фінансувалося за залишковим принципом. Однак і в такі нелегкі часи українські митці поповнили національну скарбницю чималими здобутками. Проте їхня творчість деформувалася неможливістю відійти від регламентованих пропагандистських стереотипів.

Після смерті Й.Сталіна в березні 1953 р. політичний клімат у країні поступово почав мінятися. Ключову роль у цьому відіграв М.Хрущов. Почалася

2 7-180

ліквідація концтаборів, і в Україну стали повертатися жертви сталінських репресій, яким пощастило вижити. Вперше було звернуто увагу на катастрофічний стан сільського господарства. Деградація продуктивних сил села була зупинена послабленнями в податковій політиці й ціноутворенні.

Політична "відлига" була легітимізована рішеннями XX з'їзду правлячої партії (лютий 1956 р.), яка з 1952 р. називалася Комуністичною партією Радянського Союзу — КПРС. У резолюціях з'їзду обгрунтовувалася теза про відсутність фатальної неминучості наступної світової війни. Зовнішня політика радянського уряду стала більш гнучкою і реалістичною. На закритому засіданні з'їзду М.Хрущов виголосив промову, в якій засуджувалися зовнішні прояви тоталітаризму (культ особи Сталіна) і найбільш вражаючі випадки зловживання владою, від яких постраждала сама партія (масові репресії).

З ініціативи Хрущова було звернуто увагу на відставання країни в галузі новітніх технологій та їх наукового забезпечення, що загрожувало підривом обороноздатності. Різко підвищувалися асигнування на ракетно-космічні програми. За короткий час в Україні було зведено найсучасніші підприємства ракетної, електронної, хімічної, суднобудівної та інших галузей промисловості, створено цілий ряд інститутів у системі АН УРСР та поза її межами.

Досить вагомими були здобутки у галузях житлового будівництва, спорудження культурних об'єктів, пенсійного забезпечення громадян, у тому числі колгоспників. Критика культу особи Сталіна для творчої інтелігенції була ковтком свіжого повітря в задушливій атмосфері тоталітаризму. Склалося покоління шестидесятників — людей з антитоталітарним мисленням. Величезний суспільно-політичний резонанс мала творчість О.Гончара, М.Рильського, О.Довженка та інших письменників та митців.

За доби Хрущова вже чітко проявилися ознаки системної кризи радянського тоталітаризму. Можливості зростання національного доходу за рахунок екстенсивних факторів скорочувалися, а на інтенсифікацію виробництва командна економіка була нездатна. Численні реформи у галузі народного господарства і системи управління створювали великий шумовий ефект, але постійно провалювалися. Врешті-решт у жовтні 1964 р. Хрущов утратив владу внаслідок апаратної змови. Почалася доба Л.Брежнєва — два десятиліття "застою".

Сталіністи, які прийшли до влади, обрали тактику боягузливого замовчування навіть тих злочинів режиму, які стали надбанням гласності після 1956 р. Органи держбезпеки у 1965 р. здійснили першу хвилю арештів представників української інтелігенції, звинувачених в антирадянській діяльності. Ця діяльність виражалася у протестах проти припинення процесу десталінізації, відстоюванні громадянських і національних прав. Проте дисидентський рух спинити не вдалося.

Політика у галузі національних відносин після 1923 р. не обговорювалася на з'їздах і пленумах ЦК партії, бо вважалося, що національне питання розв'язане. Проте національна політика існувала, змінюючись залежно від обставин та особистих якостей партійного вождя. Зокрема, Й.Сталін завжди стежив за додержанням конституційних прав "титульних націй" у мовній і культурній сферах, хоча на практиці здійснив депортацію багатьох малочисельних народів. М.Хрущов у 1953 р. вперше поставив на чолі Компартії України українця — О.Кириченка, а в 1954 р. передав Україні Кримську область (цього не зробили, незважаючи на геополітичну доцільність, ні Ленін, ні Сталін). Л.Брежнєв у довоєнних анкетах оголошував себе з кар'єрних міркувань українцем, але на посаді генерального секретаря ЦК КПРС виявився найбільшим русифікатором. Він довго терпів П.Шелеста на посаді першого

секретаря ЦК Компартії України, хоча той підкреслено користувався рідною мовою в офіційному спілкуванні і виявляв піклування про розвиток національної культури. Але у травні 1972 р. Шелеста замінив В.Щербицький, який належав до "дніпропетровської групи" клевретів генсека. Підібраний безпосередньо Брежнєвим секретар ЦК з ідеології В.Маланчук розпочав широку кампанію цькування наукової і творчої інтелігенції. Темпи цілеспрямованої русифікації прискорювалися.

Екстенсивний характер виробництва вимагав постійного нарощування кількості матеріальних ресурсів та робочої сили. "Застій" характеризувався в Україні бурхливим зростанням видобувних галузей, розтринькуванням природних багатств, перетворенням багатьох місцевостей на зони екологічної небезпеки. Україна забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдесятеро інтенсивніше, ніж СРСР у цілому. Після вибуху у квітні 1986 р. четвертого енергоблоку на Чорнобильській АЕС екологічна обстановка в республіці різко погіршилася. Причини найбільшої в історії людства ядерної катастрофи корінилися в обурливо низькій якості проектування, виготовлення й обслуговування техніки.

З розвитком системної кризи держава дедалі активніше використовувала "ножиці цін", забираючи до бюджету частину доходів колгоспів і радгоспів. Сільське господарство відставало все більше, а потік утікачів з села зростав. У 1960 р. сільські жителі складали половину населення України, а в 1985 р. — третину. За існуючої продуктивності праці нагодувати дві міські третини силами однієї виявилося неможливим, і продовольча проблема з року в рік загострювалася.

Десятки мільярдів "нафтодоларів", зароблених під час світової енергетичної кризи 70-х років, було використано на закупівлю найдешевших товарів народного споживання за кордоном з метою перепродажу на внутрішньому ринку. Коли "нафтодолари" вичерпалися, в бюджеті виник дефіцит, який ретельно приховувався від суспільства.

Військово-промисловий комплекс, як ракова пухлина, виснажував економіку. Необхідність дотримуватися паритету в озброєннях з державами Заходу заводила Радянський Союз в економічну прірву. Він програвав "холодну війну".

Розпочаті навесні 1985 р. М.Горбачовим реформи спочатку контролювалися партією. Однак у міру поширення гласності чимдалі менше залишалося людей, які вбачали гармонію у відносинах між державою і суспільством. Комуністична ідеологія втрачала авторитет, суспільство стрімко політизовувалося. В Україні ця політизація негайно набула національної забарвленості. Розпочалися акції протесту проти закриття шкіл з українською мовою навчання і витіснення рідної мови зі сфери державного управління, книговидавництва, засобів масової інформації. У листопаді 1988 р. в Києві відбувся перший масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам, на якому було звинувачено В.Щербицького та інших керівників у приховуванні інформації про наслідки Чорнобильської катастрофи. У 1989 р. в Донбасі почалися політичні страйки шахтарів, а в Києві постала неформальна організація — Народний рух України.

Навесні 1989 р. відбулися перші після 1917 р. вільні вибори, які привели до появи нового центру влади у вигляді дворівневої представницької системи — З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу постійно діючої Верховної Ради СРСР. У новій ситуації В.Щербицький не міг утримувати владу і був відправлений на пенсію. Диктатура партії і вся система тоталітаризму розкладалася на очах.

У березні 1990 р. були проведені вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад. На поверхні політичного життя з'явилося чимало нових політичних діячів, у тому числі з комуністів, налаштованих на реформи. 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла історичний документ — Декларацію про державний суверенітет України. З метою врятувати Радянський Союз М.Горбачов розпочав переговори з керівниками республік про умови нового союзного договору, який узгоджувався б із декларованими республіканськими парламентами засадами державного суверенітету ("новоогарьовський процес").

У ніч на 19 серпня 1991 р. консерватори в центральному партійно-державному керівництві зробили спробу державного перевороту, прагнучи повернути життя країни до становища, що існувало напередодні 1985 р. Путч, у якому взяло участь керівництво ЦК Компартії України, зазнав невдачі. 24 серпня позачергова сесія Верховної Ради УРСР затвердила Акт проголошення незалежності України.

В останні дні серпня 1991 р. було прийнято укази про тимчасове припинення, а потім про заборону діяльності Компартії України. 1 грудня 1991 р. відбувся референдум на підтвердження Акту про незалежність. Позитивну відповідь дали 90,3% громадян, які взяли участь у референдумі. Одночасно відбулися вибори першого президента України. Ним став Л.Кравчук.

Проведений в Україні референдум створив якісно нову ситуацію з проблемою існування СРСР. Через тиждень після цієї події Президент РРФСР Б.Єльцин, Президент України Л.Кравчук і Голова Верховної Ради Білорусі С.Шушкевич на зустрічі в Мінську заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування. Україна стала незалежною суверенною державою.

На наступний розвиток подій наклала відбиток ціла низка негативних чинників. З-поміж них найбільш серйозні такі: об'єктивні труднощі перехідного періоду від командної до ринкової економіки; розрив або скорочення господарських зв'язків між колишніми союзними республіками, викликані економічними або політичними причинами; професійна і психологічна неготовність керівних кадрів розв'язувати проблеми, які постають перед незалежною країною. Успадкована від радянського суспільства системна криза ще більше розвинулася внаслідок тривалого відкладання на майбутнє ринкових реформ і намагань діяти звичними, тобто властивими для командної економіки, методами. Боротьба думок щодо майбутнього України триває як серед політичної еліти, так і в суспільстві. Однак початок XXI століття і третього тисячоліття християнської ери Україна зустрічає незалежною і соборною.

С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

А

АБАЗИН Андрій (? — 1703) — запорозький козак, брацлавський полковник (1684—1703). Учасник спільного походу польського і козацького військ проти турецьких загарбників у Молдову (1686—1687), один із організаторів оборони від турецько-татарських нападів. У 1702 очолив повстання козаків Брацлавського полку, селян і міщан Поділля проти панування Речі Посполитої; разом із наказним гетьманом Самійлом Самусем брав участь в облозі Білої Церкви, взятті Немирова, Бара та інших міст Поділля. Взимку 1703 — один із керівників військових дій проти польської каральної експедиції. 20 лютого 1703 полк А. зазнав поразки у битві під Ладижином. Сам він, тяжко поранений, потрапив у полон і був страчений карателями.

Г.Сергієнко

АВДІЄНКО Михайло Оверкович (бл. 1892 — ?) — політичний і громадський діяч. Нар. в Олександрійському пов. Катеринославської губ. в заможній селянській сім'ї. Закінчив народну школу. Воював на фронтах Першої світової війни. Активний учасник революційних подій 1917 в Києві від ЦК УСДРП. Один з організаторів і керівників Української комуністичної партії (1920). Після її самоліквідації (1925) — член КП(б)У. Очолював ЦСУ УСРР, входив до складу ВУЦВК. У 30-ті роки засуджений до заслання, подальша доля невідома.

С.Кокін

АВСТРО-УГОРЩИНА — імперія на чолі з династією Габсбургів, що існувала у Центральній Європі впро-

довж 1867—1918. Виникла згідно з компромісною угодою між правлячими колами Австрії та Угорщини у 1867. В адм.-геогр. плані поділялася на дві частини — Цислейтанію (тобто до р.Лейти, по якій раніше проходив фактичний кордон між Австрією та Угорщиною) та Транслейтанію. На 1868 до складу А.-У. з українських земель входили Галичина, Буковина, Закарпатська Україна. А.-У. була багатонаціональною державою: тут мешкало понад 25 націй та народностей, найчисельніші з яких — німці, угорці, чехи, поляки, словаки, хорвати, далматійці. На 1910 українці складали до 8% населення А.-У.

Під час Першої світової війни А.-У. виступала на боці кайзерівської Німеччини. Події 1917—1919 у Центральній та Східній Європі привели до падіння династії Габсбургів та розпаду А.-У. На її місці виникли Австрія, Угорщина, Чехословаччина; частина території увійшла до складу Югославії, Румунії та Польщі. Закарпатська Україна опинилася під владою Праги, Буковина — Бухареста, Галичина — Варшави.

О.Машкін

АВТОНОМІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК — спроба перетворення формально незалежних радянських республік, які виникли після 1917, на автономні республіки Російської Федерації, здійснена у 1922 Й.Сталіним. Це викликало опозицію з боку периферійних керівників (в Україні — Х.Раковського). В.Ленін у свою чергу запропонував компромісний варіант, за яким Росія формально мала рівні з іншими незалежними республіками права. Утім пропозиція Леніна не змінювала унітарного характеру нової держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, оскільки, будуючись на засадах т. зв. демократичного централізму, РКП(б) здійснювала свою диктатуру в кожній республіці.

С.Кульчицький

АГАПІЙ (Агапіт) **ПЕЧЕРСЬКИЙ** (? — 1095) — чернець Києво-Печерського монастиря, відомий як цілитель тяжких захворювань. Лікував за допомогою зілля, яке сам готував, та молитви. Був прозваний Безмідником, оскільки не брав за лікування платні. Похований у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Н.Головата

АЗОВСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця в Росії у XVIII ст. Створена в 1708 з центром у м. Азові. Охоплювала території сучасних Луганської, Донецької, більшу частину Харківської областей України, Ростовської, Воронезької, Тамбовської областей Російської Федерації. З 1711 губернським центром стало м. Воронiж. У 1725 А.г. перейменована на Воронезьку. Після російсько-турецької війни 1768—1774 знову було створено А.г. з центром в Азові у складі Азовської та Бахмутської провінцій. У 1776 Азовську, Новоросійську, Астраханську та Саратовську губернії об'єднано в генерал-губернаторство. У 1783 Азовську та Новоросійську губернії ліквідовано і створено Катеринославське намісництво.

Ю. Кокін

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — створене 1832 з числа козаків Задунайської Січі, які перейшли на бік Росії під час російсько-турецької війни 1828—1829. Першим наказним отаманом війська був Йосип Гладкий — останній кошовий отаман Задунайської Січі, який ініціював цей перехід.

Військо отримало землі на західному боці Азовського моря, між Бердянськом і Маріуполем, і заснувало дві станиці — Микільську і Покровську. Згодом до війська було прилучено Петрівський Посад і село Новоспасівське.

В мирний час команди азовських козаків на баркасах відбували берегову службу вздовж східних берегів

Чорного моря — від Керченської протоки до м. Поті. Під час війни військо було зобов'язане виставляти морський батальйон для охорони та оборони узбережжя, піший козацький напівбатальйон і флотилію малих морських човнів для крейсирування вздовж узбережжя.
Протягом 1862—1866 більшість азовських козаків (1117 сімей) було переселено на Кубань. Указом від 11 жовтня 1864 А.к.в. скасовано, а його клейноди передано Кубанському козацькому війську.

Є.Петренко

"АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ" — героїчна оборона донськими і запорозькими козаками Азова протягом 1637—1642. У квітні 1637 донські козаки, довідавшись про наміри Порти витіснити їх з Дону, вирішили випередити противника і відвоювати фортецю Азов, захоплену турками ще в 1471. До них приєдналися запорозькі козаки. 18 червня 1637 об'єднаними силами вони здобули фортецю і протягом п'яти років "сиділи" в ній, успішно відбиваючи напади турецьких військ. Особливо тяжку облогу їм довелося витримати протягом кількох місяців 1641. Неодноразові звернення до російського уряду ввести війська до Азова не дали наслідків. Відчуваючи, що сили нерівні, козаки навесні 1642 залишили фортецю.

В.Панашенко

АЗОВСЬКО-ДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА — неоенеолітична археологічна культура, пам'ятки якої виявлені у степовій Наддніпрянщині, Криму, прилеглих районах Приазов'я. Датується четвертою чвертю V — третьою чвертю IV тис. до н.е. Населення, що залишило цю культуру, будувало напівкруглі та овальні наземні житла, іноді з підлогою з утрамбованих черепашок, вміло виготовляти кераміку з глини з домішкою піску та рослин, різноманітні крем'яні знаряддя, в т.ч. сокири та булави. А.-Д.к. була поступово поглинена трипільською та середньостогівською культурами.

Н. Котова

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 1991 — документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991, яким проголошено незалежність України та створення самостійної держави — України. Тим самим було покладено край юридичному існуванню Української Радянської Соціалістичної Республіки. Положення Акту дістали схвалення на загальноукраїнському референдумі 1 грудня 1991.

П.Панченко

АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 — проголошення в окупованому німецькими військами Львові відновлення Української держави. Здійснений Українськими Національними Зборами, що складалися з представників національного руху, за підтримки членів оунівських похідних груп та вояків батальйону "Нахтігаль". Збори створили уряд — Українське Державне Правління — на чолі з Я.Стецьком. Дещо пізніше було організовано верховний державний орган — Українську Національну Раду, яку очолив колишній голова уряду ЗУНР Калевицький. На башті Князівської гори було піднято національний прапор. Львівська радіостанція повідомила про Акт населення України і передала благословіння митрополита А.Шептицького з цієї нагоди. Незважаючи на заявлену у акті лояльність до Німеччини, 15 вересня 1941 гестапівці заарештували С.Бандеру, Я.Стецька, а також близько 300 членів ОУН, з яких 15 було розстріляно.

В.Гриневич

"АКТЫ ЗАПАДНОЙ РОССИИ"— збірки документів з історії України, Росії, Білорусі та Литви 1340—1699. Повна назва: "Акты, относящиеся к истории Западной России, собран-

ные и изданные Археографическою комиссиею" (т. I—V, СПб., 1846—1853). Укладачем та редактором цієї серії був член Петербурзької Археографічної комісії І.Григорович. Кожен том починається передмовою, в якій вказані місця зберігання оригіналів документів, що публікуються, кожен документ має легенду, закінчуються томи примітками. Документи з історії України стосуються феодального і монастирського землеволодіння, історії братств, Берестейської церковної унії, розвитку українських міст та інших питань. Більшість документів було вперше введено в науковий обіг.

С.Павленко

"АКТЫ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ" — збірки документів, переважно з історії України та Білорусі XIV—XVII ст. Повна назва: "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею" (СПб., 1861—1892). Виходили за редакцією М.Костомарова (т. I—IX, XI, XIII) та Г.Карпова (т. X, XII, XIV, XV). Документи групуються за часом князювання литовських та польських володарів і стосуються різноманітних питань — феодального землеволодіння, судочинства, церковної полеміки, Визвольної війни українського народу, періоду Руїни та ін.

С.Павленко

АЛІПІЙ (Алімпій, Олімпій) **ПЕЧЕРСЬКИЙ** (? — 1114) — давньоруський живописець, ювелір та лікар, чернець Києво-Печерського монастиря. Найвизначнішими його малярними роботами були сім ікон деісусного ряду, написаних для домової церкви невідомої особи. Вони вважались чудодійними, оскільки не згоріли під час пожежі. А. похований у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Н.Головата

АЛУШТА — місто обласного підпорядкування в Республіці Крим, розташоване на південному березі півострова. Бере початок у VI ст. з побудовою фортеці Алустон візантійським імператором Юстиніаном І. У XIII ст. А. була значною генуезькою колонією. З 1475 — під владою турків. У 1783 у складі Криму приєднана до Росії. В 1902 отримує статус міста.

Ю.Кокін

АНДРІЄВИЧ Каленик — запорозький отаман (1609—1611). Разом із загоном реєстрових козаків брав участь в облозі Смоленська (1610). Гетьман реєстрових козаків (1624—1625). Належав до полонофільської партії, яка виступала за зрівняння в правах української шляхти з польською.

В.Палієнко

АНДРІЄВСЬКИЙ Олексій Олександрович (1845—1902) — історик, археограф, публіцист, педагог, громадський діяч. Закінчив Київський університет, учителював у гімназіях Катеринослава, Одеси, Києва, брав участь у діяльності Одеської і Старої громад. Член Історичного товариства Нестора-Літописця. Співробітничав у "Киевской старине" та інших часописах. З 1896 був директором сирітського дому в Одесі. Засновник Товариства сприяння початковій освіті. А. зібрав і видав ряд цінних матеріалів і наукових праць з історії козацтва, Запорозької Січі, Правобережної України і Києва, нарисів про Т.Шевченка, В.Жуковського, Є.Баратинського.

Г.Стрельський

АНДРІЄВСЬКИЙ Опанас Михайлович (1878—1955) — державний і політичний діяч, учений-правник. Після закінчення (1906) юридичного ліцею в м. Ярославлі деякий час займався науковою працею, згодом адвокатською практикою в Києві, був мировим суддею. Член Української партії соціалістів-самостійників (1917). У 1918 входив до складу Українського Національно-Дер-

жавного Союзу, згодом Українського Національного Союзу, один з організаторів антигетьманського повстання. З 14 листопада 1918 — член Директорії УНР. Наприкінці квітня 1919 разом з керівництвом УПСС підтримав спробу державного перевороту на чолі з отаманом В.Оскілком. Після ліквідації заколоту вийшов зі складу Директорії. Емігрував до Чехословаччини, а в 30-х роках — до Австрії, де викладав в Українському Вільному Університеті, продовжував громадсько-політичну діяльність як член Всеукраїнської Національної Ради, Українського Центрального Комітету та ін. Помер в Австрії.

Т.Осташко

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА В КИЄВІ — пам'ятка культової архітектури в стилі барокко. Побудована в 1744—1767 за проектом архітектора Б.Растреллі на Андріївській горі в пам'ять відвідин Києва імператрицею Єлизаветою Петрівною. Храм визначається як вишуканими зовнішніми формами, так і пишним інтер'єром, декоративне оздоблення якого виконувалося в 50-ті роки в Петербурзі та Києві українськими, російськими та іноземними майстрами.

А.ц. являє собою шедевр світової архітектури, є філією Державного історико-культурного заповідника "Софія Київська".

Р.Бондаренко

АНДРОПОВ Юрій Володимирович (1914—1984) — партійний і державний діяч. У 1967—1982 — голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР. У 1983—1984 — Генеральний секретар ЦК КПРС.

У період керівництва КДБ А. був організатором переслідувань противників комуно-тоталітарного режиму. На цей час припадають, зокрема, розгром Українського національного фронту та репресії проти його членів (З.Красівського, Д.Квецька, М.Дяка, Я.Лесіва, Г.Поповича, І.Губки, М.Мелена, В.Кулінича), масовий погром українських дисидентів (1978), постійний правовий і психічний терор проти учасників Гельсинських груп в Україні. Своєю діяльністю активно сприяв русифікації України.

А.Кондрацький

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 — угода між Росією і Польщею за спиною України про припинення війни. Підписана 30 січня 1667 в с. Андрусеві біля Смоленська терміном на 13,5 років. За А.п. Росії поверталися Смоленськ і Сіверська земля. Україна поділялася на дві частини по Дніпру: Лівобережжя залишалося у складі Росії, Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь переходили під владу Польщі. Київ з околицями на два роки передавався Росії. Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав. Тим самим було санкціоновано роз'єднання України. А.п. відкрило шлях до союзу між Росією і Польщею, спрямованому проти Туреччини, що викликало з її боку ворожу реакцію, підсилену підтримкою Франції, Англії, Голландії та Австрії.

М.Знаменська

АНКАРСЬКИЙ УКРАЇНО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1922 — договір між УСРР і Туреччиною про дружбу і братерство, укладений 2 січня 1922 в Анкарі. Від імені УСРР договір підписав М.Фрунзе, що очолював Надзвичайну місію УСРР у Туреччині. Як і Московський договір від 16 березня 1921 між РСФРР і Туреччиною, проголошував взаємне дипломатичне визнання обох сторін, зазначав існуючу між ними солідарність у боротьбі проти імперіалізму та бажання встановити найкращі відносини. Передбачав розвиток торгово-економічних та культурних взаємин, укладення консульської та поштово-телеграфної конвенцій тощо.

М.Знаменська

АННА ЯРОСЛАВНА (бл.1032 — після 1075) — середня дочка Ярослава Мудрого. Згадується лише в іноземних джерелах. Друга дружина французького короля Анрі І Капета (1031—1061), з яким урочисто одружилася у Реймсі 19 травня 1051. Від цього шлюбу народився син — майбутній король Франції Філіпп І. Після смерті чоловіка залишила двір. Будучи опікункою сина, А.Я. підписувала разом з ним деякі державні документи. У 1062 вдруге вийшла заміж за графа Рауля де Крепі-Валуа, а після його смерті (1074) повернулася до двору сина. На одному з підписуваних нею в цей період документів стоїть кирилицею: "Анна Ръина", тобто "Анна королева" (латиною). Після 1075 її доля невідома. Наприкінці XVII ст. була виявлена могила А.Я. у церкві Вільєрського абатства поблизу м.Етамп у Франції. Напис на надгробку: "Тут лежить пані Анна, вдова короля Анрі".

М.Котляр

"АНТЕЙ" (Ан-22) — найбільший у світі в 60—70-ті роки літак, створений в 1965 під керівництвом авіаконструктора О.Антонова. Мав чотири турбогвинтових двигуни конструкції Н.Кузнецова загальною потужністю 60 тис. к.с., діаметр фюзеляжу — 6 м, вантажопідйомність 60 т. Перший літак такого класу, що міг робити посадки на грунтові аеродроми. Створення "А." закріпило за СРСР та Україною пріоритет у виробництві великовантажних літаків.

М.Плющ

АНТИ — наймогутніша племінна група давніх слов'ян. Займала територію між Дністром і Дніпром. Як окремий етноплемінний утвір сформувалася на початку раннього середньовіччя в умовах тісних контактів з іраномовними сусідами півдня України. Сам етнонім має іранське походження й означає — крайній, окраїнний. Археологічним відповідником А. є пеньківська культура. У VI ст. А. разом з іншими слов'янськими племенами брали активну участь в колонізації Балканського півострова, у війнах слов'ян проти Візантії.

Остання письмова згадка про А. датується 602 у зв'язку з походом аварського карального загону з метою їх винищення. Проте археологічні матеріали свідчать, що поселення А. та їхніх нащадків існували і після того — протягом усього VII ст. Разом з іншими ранньослов'янськими групами А. причетні до етногенезу східних, західних та південних слов'ян.

Д.Козак

АНТИСЕМІТИЗМ — одна з форм національної та релігійної нетолерантності, що виражається у ворожому ставленні до євреїв; у новітній час також ідеологія та політичний рух, спрямовані на боротьбу з єврейством.

Першим відомим проявом масового А. в Україні був погром у Києві (1113). За Володимира Мономаха євреїв було вигнано з Києва, від 1495 до 1503 їм заборонялося жити в Литві, під владою якої перебувала більшість українських земель. Економічний і соціальний конфлікт між українським селянством та єврейством, яке користувалося деякими пільгами, наданими шляхтою, вилився у жорстокий погром під час Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Трагедія повторилася під час Коліївщини (1768). Після 1654 роздмухування А. в Україні стає одним з напрямів державної політики Росії: обмеження євреїв на вільний вибір місця проживання, заборона купувати землю, обіймати офіцерські посади, перебувати на державній службі, встановлення відсоткової норми прийому до середніх та вищих навчальних закладів, фальшиві звинувачення у ритуальних вбивствах (типовий приклад — справа Бейліса 1911—1913), заохочування організацій антисемітського напряму ("Союз русского народа" та ін.). Най-

жорстокішим проявом А. були погроми 1881—1882 та 1903—1905 у багатьох містах України. Переважна частина української та російської демократичної інтелігенції засуджувала А., на початку XX ст. боротьбу проти нього вели соціал-демократи. На західноукраїнських землях А. традиційно мав менше поширення. В роки Громадянської війни А. знову проявився в масових погромах, учинених формуваннями УНР, Добровольчої та Червоної армій.
Кінець 20-х років характеризувався деяким зростанням побутового А., що було пов'язано з непом. У 1927—1931 в СРСР було проведено роз'яснювальну кампанію проти А. Під час Другої світової війни Україна стала ареною здійснення гітлерівським режимом геноциду проти євреїв. У 1948—1953 А. стає елементом сталінської політики (цькування "безродних космополітів", "справа лікарів"). У 60-ті роки державний А. набув прихованих форм (антисіоністська пропаганда, "економічні процеси" з явним етнічним наголосом, кадрова політика).
Після розпаду СРСР у незалежній Україні трапляються окремі прояви А., які засуджуються передовими політичними силами держави.

С.Єкельчик

АНТИФАШИСТСЬКИЙ КОНГРЕС ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ У ЛЬВОВІ — форум представників ліворадикальної та радянофільської інтелігенції Польщі, Західної України та Західної Білорусії. Скликаний з ініціативи Компартії Польщі та КПЗУ, він проходив 16—17 травня 1936. Зібрав понад 100 відомих діячів культури, серед яких С.Тудор, Я.Галан, О.Гаврилюк, В.Василевська, Б.Домбровський та ін. Конгрес відіграв певну роль у консолідації антифашистських та миролюбних сил. Разом із тим під враженням від голодомору 1932—1933 та масових репресій в тоталітарному СРСР поза участю в конгресі залишилися широкі кола західноукраїнської інтелігенції, зокрема її еліта — науковці з НТШ у Львові.

О.Рубльов

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я — міста-держави (поліси), які виникли в процесі грецької колонізації VI—V ст. до н.е.: Тіра в Нижній Наддністрянщині, Ольвія в Нижньому Побужжі, Херсонес у Південно-Західному Криму, Пантікапей на Керченському півострові (з 480 р. до н.е. став столицею Боспорського царства). У V—IV ст. до н.е. були одними з найбільших центрів хлібної торгівлі.
А.д.П.П. швидко позбулися залежності від метрополії, але у I—III ст. потрапили до сфери інтересів Римської імперії. Завдяки створеному ними елліно-варварському синтезу справили величезний вплив на соціально-економічний, політичний та культурний розвиток різних етнополітичних об'єднань Східної Європи. Північнопонтійські держави проіснували до IV ст.

А.Русяєва

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис Дмитрович (спр. прізв. Давидов; 1899—1984) — письменник, науковець, публіцист. Нар. в передмісті м. Ромни в сім'ї машиніста-залізничника. В 1917 закінчив охтирську гімназію. Вчився в Харківському й Київському університетах та в Київському інституті народної освіти, але через матеріальні нестатки закінчити їх не зміг. Автор більше двох десятків творів. У повісті "Смерть" (1928) простежив процес витравлення національної свідомості в української інтелігенції. Ця книжка, а також збірка репортажів "Землею українською" (1930) та інші твори були піддані нищівній критиці як "ідейно шкідливі", а автор звинувачений в "неприкритому зоологічному націоналізмі" і репресований (1935). Реабілітований в 1956. Того ж року повернувся до Києва, але становище письменника не покращало. За роман "За ширмою" (1963)

йому поставили на карб "спаплюження життєвої правди", і донедавна ім'я А.-Д. замовчувалося.

Г.Брега

АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (? — 1073) — чернець, один із засновників і керівників Печерського монастиря в Києві. Уродженець м.Любеча у Чернігівській землі. Вперше поселився в печері на березі Дніпра за князювання Володимира Святославича. В часи міжусобиці після смерті Володимира перебував на Афоні, а за Ярослава Мудрого знову поселився в печері. Згодом до нього приєдналися Феодосій і Нікон. Печерний монастир навколо келії А.П. з часом розрісся, тому він, полюбляючи самотність, переселився до іншої печери, де й помер у віці 90 років.

М.Котляр

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО Володимир Олександрович (1883—1939) — військовий діяч. Нар. в м.Чернігові. Закінчив Воронезький кадетський корпус, Петроградське юнкерське училище. З 1901 — в революційному русі. У 1910 примкнув до меншовиків, з травня 1917 — в РСДРП(б). У жовтні-листопаді 1917 — член бюро і секретар Петроградського ВРК, член колегії наркомату військових і морських справ РНК РСФРР, командуючий військами Петроградського військового округу, з грудня 1917 — головнокомандуючий радянськими військами Півдня Росії. У березні—травні 1918 — член Народного Секретаріату, верховний головнокомандуючий військами радянської УНР і т.зв. Союзу південних республік. У листопаді 1918 — червні 1919 — командуючий групою військ Курського напрямку Української радянської армії, Українським фронтом, член Ради Оборони УСРР. Автор чотиритомної праці "Записки про Громадянську війну" (1924—1933). Репресований у 1939.

Л.Гриневич

АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович (1834—1908) — історик, археолог, етнограф, археограф. Нар. у містечку Махнівці Бердичівського пов. Київської губ. (нині Житомирської обл.). Закінчив медичний (1855) та історично-філологічний (1860) факультети Київського університету. В 1863—1880 — гол. редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, з 1878 — професор руської історії Київ. ун-ту, голова Історичного товариства Нестора-Літописця (з 1881). Активний учасник українського національно-визвольного руху, один з організаторів Київської громади.

А. — автор багатьох праць, найвідоміші з яких: "Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648" (1863), "Дослідження про гайдамацтво за актами 1700—1768" (1876), "Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії" (1885) та ін.

Ю.Пінчук

АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович (1877—1945) — історик мистецтв, громадський і політичний діяч, син В.Антоновича. Навчався в Харківському університеті. Один із засновників Революційної української партії (РУП). Після повалення самодержавства — активний діяч Центральної Ради, в 1918 — морський міністр, міністр мистецтв, за Директорії — голова української дипломатичної місії у Римі. Один з ініціаторів створення Українського Вільного університету, директор Музею визвольної боротьби України у Празі та голова Українського історично-філологічного товариства (там само). Найважливіші праці: "Українське мистецтво" (1923), "300 років українського театру" (1925) та ін.

В.Кізченко

АНТОНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (1759—1816) — державознавець, історик, перекладач, випускник Києво-Могилянської академії (1779) та Московського університету (1783). Керівник та автор колективного твору "Новейшее повествова-

тельное землеописание" (1795) — найбільш значної російськомовної державознавчої праці XVIII ст., забороненої царським урядом за "крамольні" думки щодо Великої французької революції та російської історії. Грунтовно переробив монографію академіка І.Георгі про народи Російської імперії, де написав, зокрема, нарис про Україну, наголошуючи, що українці є окремою нацією (1799).

А.Перковський

"АНФОЛОГІОН" — збірка вибраних служб на всі 12 місяців року, видана друкарнею Києво-Печерського монастиря (1619). Поряд зі службами на свята, які відзначаються Вселенською церквою, видавці вмістили й служби руським святим — князям Володимиру, Борису і Глібу, засновникам Печерського монастиря Антонію, Феодосію, митрополитам Петру і Олексію, мученикам князю Михайлу Чернігівському і боярину його Федору, популярній на українських землях Параскеві-П'ятниці (Покрові), пророкам Єлисею та Євфимію. Тексти були підготовлені Іовом Борецьким. У редагуванні книжки брав участь Захарія Копистенський.

О.Дзюба

"АПОСТОЛ" — перша друкована книга в Україні. Видана в лютому 1574 Іваном Федоровим у Львові. Відрізняється від московського видання "Апостола" (1564) гравюрним оформленням (зокрема, вміщено герби міста Львова і гетьмана Г.Ходкевича, друкарський знак І.Федорова). До українського видання додано післямову, яка є автобіографічно-публіцистичним твором І.Федорова. "А." становить значну історичну цінність як первісток книгодрукування в Україні.

М.Палієнко

АПОСТОЛ Данило Павлович (1654—1734) — військовий та державний діяч, гетьман Лівобережної України (1727—1734). Походив з відомого козацького роду. У 1682 обраний миргородським полковником, у 1687 звільнений з посади гетьманом І.Мазепою як прибічник І.Самойловича. У 1693 знову обраний на полковий уряд (до 1727). Відзначився під час Азовських походів, у 1696 разом з гадяцьким полковником Боруховичем розбив на р.Ворсклі війська кримського хана та гетьмана ханської України Петрика. Брав активну участь у Північній війні 1700—1721. 28 жовтня 1708 разом з Мазепою перейшов на бік шведського короля Карла XII. Проте невдовзі залишив шведський табір і прибув до військ Петра І. За А. було залишено уряд миргородського полковника та всі його маєтки. Брав участь у Прутському (1711) та Перському (1722) походах в якості наказного гетьмана українського війська. За правління Малоросійської колегії (1722—1727) обстоював автономні права Гетьманщини; перебуваючи влітку 1723 у військовому таборі на р.Коломак, організував подання цареві колективної чолобитної на захист козацьких прав і вольностей. На початку 1724 за участь в опозиційному русі був заарештований і відправлений в ув'язнення до Петербурга. Звільнений на початку 1725, протягом року перебував у столиці під наглядом.

1 жовтня 1727 А. обраний гетьманом Лівобережної України. У своїй діяльності керувався "Решительными пунктами" Петра II (1728), які значно обмежували автономний статус Гетьманщини; правив під наглядом царського міністра. Проте багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, реформування системи судочинства, ліквідації зловживань при користуванні державним земельним фондом (т.зв. "ранговими маєтностями"), сприяв розвиткові зовнішньої торгівлі України тощо.

В.Горобець

АПОСТОЛ Павло Данилович (? — бл. 1736) — син гетьмана Д.Апостола, миргородський полковник у 1727—1736. Смертельно поранений

при штурмі Гезлева (сучасна Євпаторія) під час російсько-турецької війни 1735—1739.

В. Палієнко

АПОСТОЛ Петро Данилович (? — бл. 1758) — син гетьмана Д.Апостола, лубенський полковник у 1728—1758. Його щоденник (1725—1727) містить цінні відомості про політичні події в Російській імперії та соціально-економічне становище Лівобережної України.

В.Палієнко

АРГАТИ — найбідніша частина запорозького козацтва у XVIII ст. Наймитували на Запорожжі, в Криму, Молдові, Волощині. Брали активну участь у гайдамацькому русі, давши йому цілу низку ватажків. З А. був і один з керівників Коліївщини — М.Залізняк.

В.Кравченко

АРКАС Микола Миколайович (1853—1909) — історик, композитор, просвітній діяч. Нар. у м. Миколаєві в родині адмірала Чорноморського флоту М.Аркаса. Освіту здобув в одеській гімназії та у Новоросійському університеті в Одесі (1875). До 1898 служив у морському відомстві, в губернському управлінні. По виході у відставку мешкав у родовому маєтку на Херсонщині. Багато зусиль доклав до вивчення української історії. Головна праця А. — "Історія України-Русі" (1908), яка великою мірою сприяла популяризації історії України серед широких верств суспільства. Брав активну участь у національно-культурному русі, був засновником товариства "Просвіта" у Миколаєві (1907). Автор опери "Катерина" (1891), історичної поеми "Гетьман Пилип Орлик" (1907).

В.Нерод

АРМІЯ УНР — формування, створене на основі українізованих частин російської армії, загонів добровольців, Січових Стрільців, "вільного козацтва" та колишніх військовополонених-галичан. Ядром армії був 1-й Український корпус генерала П.Скоропадського. Центральна Рада відкидала необхідність створення регулярної армії, обстоюючи принцип формування збройних сил на міліційній основі. Внаслідок цього, а також під впливом більшовицької агітації українізовані частини розклалися. У березні—квітні 1918 армія налічувала близько 15 тис. вояків, 60 гармат, 250 кулеметів.

У листопаді 1918 під час протигетьманського повстання військо Директорії УНР уже складалося з Окремого Загону Січових Стрільців, Запорізького корпусу, окремих частин Сірої та Сердюцької дивізій та повстанських загонів. Чисельний склад цієї армії сягав до 300 тис., але після п'ятимісячної війни з радянською Росією лишилося тільки 30 тис. Навесні 1919 армія була реорганізована: з 11 дивізій створено п'ять самостійних груп: Січових Стрільців, Запорізька, Волинська, дивізія полковника Удовиченка та група отамана Ю.Тютюнника. Після походів 1919—1920 на Київ та Одесу армія зменшилася до 23 тис. вояків. У листопаді 1920 після тяжких боїв з Червоною армією вона перейшла Збруч і була інтернована польською владою.

А.Буравченков

АРТЕМ (парт. псевд. Сергеєва Федора Андрійовича; 1883—1921) — професійний революціонер, партійний та державний діяч. Нар. в селянській родині в с. Глєбовка Курської губ. (тепер Фатезький р-н Курської обл.). Член більшовицької партії з 1902. Проводив партійну роботу в Катеринославі, Харкові, на Уралі. Неодноразово підпадав під арешти й заслання. Був на еміграції в Парижі, Австралії. Після лютневої революції 1917 повернувся в Україну. Активний учасник встановлення радянської влади. У 1918 — голова Раднаркому Донецько-Криворізької радянської республіки. У 1918—1919 — заступник голови і нарком радянської пропаганди Тимчасового робітничо-селянського уря-

ду України. У 1920 — голова Донецького губвиконкому, в 1921 — голова ЦК Всеросійської спілки гірників. Обирався членом ЦК РКП(б). Загинув під час катастрофи аеровагона під Москвою.

О.Мовчан

"АРХІВИ УКРАЇНИ" — наук.-інформ. бюлетень Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. Засн. в 1947, періодичність виходу — шість разів на рік. Унаслідок матеріальних негараздів у 1993 вийшло тільки два строєних номери, а в 1994 його видання припинилося. Тематика бюлетеня — публікація історичних документів, огляди джерел та літератури, рецензії, наукові статті з історії України, хронікальні замітки про діяльність архівних установ, хід наукових конференцій та семінарів архівістів, теорія і практика архівної справи тощо.

А.Санцевич

"АРХИВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ" — збірки історичних документів і літературних пам'яток Правобережної та Західної України XIV—XVIII ст., видавані у 1859—1914 в 35 томах Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у Києві. Серія складається з восьми тематичних частин, що репрезентують документи Центрального архіву давніх актів при Київському університеті та акти приватних осіб, які стосуються історії православної церкви та її боротьби з католицькою, історії Визвольної війни, селянських та гайдамацьких рухів, становища різних соціальних станів, колонізації Правобережної України, розвитку місцевого управління, землеволодіння, судочинства. Науково-довідковий апарат кожного тому складають грунтовні передмови, іменні та географічні покажчики.

М.Палієнко

АСАТКІН Олександр Миколайович (1885—1937) — партійний та державний діяч. У 1904 став членом РСДРП. Після жовтневого перевороту 1917 — на відповідальних керівних посадах. У 1933—1934 очолював політвідділи у сільському господарстві УРСР, у 1934—1937 — начальник Управління народногосподарського обліку УРСР, член ЦК та Оргбюро КП(б)У. Академік-секретар соціально-економічного відділу АН УРСР, директор Інституту економіки АН УРСР, член Президії АН УРСР (1936—1937). Очолив керівництво Всесоюзним переписом населення 1937 в УРСР, який виявив значне зменшення чисельності населення республіки. Розстріляний у Києві за вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР.

А.Перковський

АСКАНІЯ-НОВА — державний заповідник у сучасній Херсонській області, заснований в 1874 Фрідріхом Фальц-Фейном. Назву місцевості дав один з її попередніх власників — герцог Ангальт-Кетенський в 1841 на честь маєтку Асканія в Німеччині. Спочатку Фальц-Фейн ставив за мету збереження диких тварин. У 1887 було створено ботанічний парк. У 1919 А.-Н. було оголошено національним парком, а в 1921 — державним заповідником. Нині до його складу входять ділянка заповідного степу, акліматизаційний зоопарк і дендропарк.

С.Хведченя

АСКОЛЬД (? — 882) — київський князь, засновник першого східнослов'янського державного утворення у Наддніпрянщині. У 860 організував похід руського флоту з 200 кораблів на Царгород (Константинополь), примусивши імператора Візантії Михаїла укласти з русами вигідний для них договір. У літописі згадується завжди разом з Діром, проте вчені вважають, що А. княжив у 50—60-х роках, а Дір — після нього. Вміщений у "Повісті временних літ" переказ сповіщає, що А. й Діра у 882 забив Олег, котрий прийшов до Києва з руської Півночі.

М.Котляр

АТТІЛА — вождь гунів у 434—453, при якому вони встановили контроль над територією від Рейну на заході до Кавказу на сході, від датських островів на півночі до кордонів Римської імперії на півдні, яку піддавали постійним нападам. Помер в 453 в Паннонії (суч. Угорщина), де була його резиденція. Після його смерті частина гунів перебазувалася до Криму й причорноморських степів.

А.Русяєва

АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ (спр. прізв. Афанасьєв) Олександр Степанович (1816—1875) — письменник, історик, мовознавець, етнограф. Нар. в с. Ісківці Лубенського пов. Полтавської губ. в сім'ї дрібного поміщика. В 1829—1835 навчався в Ніжинському ліцеї, в 1836—1843 служив у Білгородському уланському полку, потім повернувся в Україну. В 1843 познайомився з Т.Шевченком, якого у 1845—1846 супроводжував у подорожі Лівобережною Україною. З 1847 служив у канцелярії воронезького губернатора, був редактором неофіційної частини газети "Воронежские губернские ведомости". Брав участь в етнографічній експедиції морського міністерства по півдню Росії. Після повернення з експедиції жив у Петербурзі, заснував газету "Петербургский листок", редагував журнал "Искра", був інспектором шкіл грамотності, завідував музеєм Петропавлівської фортеці. Друкувався російською та українською мовами. А.-Ч. — один з яскравих представників української романтичної поезії. Вірш "Скажи мені правду, мій любий козаче" став народною піснею. Авторові належать романи й повісті, дорожні нотатки та етнографічні праці, цінні спогади про Т.Шевченка. Помер у Петербурзі.

С.Єкельчик

Б

БАБИН ЯР — урочище на півн.-зах. околиці Києва, де з 29 вересня по 3 жовтня 1941 фашистські окупанти розстріляли 52 тис. жителів міста єврейської та циганської національностей. Згодом тут було закатовано комуністів-підпільників, військовополонених Сирецького табору смерті, зокрема матросів Дніпровської флотилії. У 1942 в Б.Я. гітлерівці розстріляли велику групу українських націоналістів, серед них відому поетесу О.Телігу. Перш ніж залишити Київ у 1943, окупаційні власті, намагаючись приховати сліди своїх злочинів, провадили роботи по відкопуванню і спаленню трупів розстріляних ними людей. Загалом у Б.Я. було знищено понад 100 тис. осіб. У жовтні 1966 тут установлено пам'ятник жертвам фашизму.

М.Коваль

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (1857—1932) — історик і громадський діяч, академік УАН (з 1918). Нар. у Києві в сім'ї ремісника. Після закінчення іст.-філол. факультету Харківського університету (1880) займався викладанням, науковою, громадською діяльністю. З 1918 — голова іст.-філол. відділу, член Президії УАН. У 20-х роках викладав історію України у вищій школі, одночасно досліджуючи історію Слобідської, Лівобережної, Південної України XV—XVIII ст. Автор понад 200 наукових праць, з яких найпомітніші: "Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства" (1887), "Опыт истории Харьковского университета (по не-

изданным материалам)" у 2 т. (1893—1904), "Історія Слобідської України" (1918), "Нарис української історіографії". Т.1. Вип. 1—2 (1923—1925), "Нарис історії України на соціально-економічному грунті" (1928).

А.Санцевич

БАГАТОПРУЖКОВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — змінила у XVIII—XV ст. до н.е. катакомбну культуру. Була поширена у степових та лісостепових районах України. Основна господарська діяльність населення — скотарство, що доповнювалося хліборобством, рибальством та ін. Розвинуті були й ремесла: обробка металів, гончарство, ткацтво, різьблення на кістці, кушнірство. Небіжчиків ховали у простих ямах, ямах зі зрубом, кам'яних скринях та зрубах на горизонті, у підбоях та катакомбах. За походженням Б.к.к. пов'язана з середньодонською катакомбною культурою. Серед пам'яток визначаються Лівенцовська та Коротаєвська фортеці на околиці м. Ростова.

С.Пустовалов

БАДЕНІ Казимір (1846—1909) — граф, політичний та державний діяч. З ним пов'язана т. зв. "нова ера" в Галичині, де у 1888—1895 він був намісником. У 1895—1897 — прем'єр-міністр та міністр внутрішніх справ Австро-Угорщини. За його урядування під час парламентських виборів 1897 чинився тиск на виборців у Галичині, в т.ч. шляхом кривавих репресій ("баденівські вибори"). Того ж року пішов у відставку і залишив політичну арену.

П.Усенко

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ — адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1594—1638. Розташовувалася на острові біля гирла р. Базавлук, де до Дніпра впадали ще три річки — Чортомлик, Підпільна і Скарбна. Звідси організовувалися найбільші й найважливіші морські походи запорожців, в т.ч. під проводом П.Сагайдачного та М.Дорошенка. Наприкінці XVI ст. та у 20—40-х роках XVII ст. на Б.С. формувалися загони, що ставали ядром козацьких повстань під проводом Северина Наливайка (1594—1596), Марка Жмайла (1625), Тараса Федоровича (Трясила) (1630), Івана Сулими (1635), Павла Павлюка, Карпа Скидана, Дмитра Гуні, Якова Острянина (1637—1638).
Після розгрому козацько-селянських повстань 1637—1638 Б.С. була зруйнована. Поляки перенесли її на Микитин Ріг, встановивши там свою військову залогу. Тепер місце Січі повністю покрили води штучного Каховського моря.

О.Апанович

БАЙБУЗА Тихін — ватажок запорозького козацтва. Син черкаського боярина Михайла Байбузи. Влітку 1598 разом з отаманом Полоусом здійснив похід із Січі на волості, але не дістав підтримки селян і міщан. Нащадки Б. брали участь у козацько-селянських повстаннях 20—30-х років та у Визвольній війні XVII ст.

В.Щербак

БАЛАБАН Гедеон (до постриження Григорій; 1530—1607) — політичний та церковний діяч. У 1558 сприяв відновленню друкарні, створеної І.Федоровим. З 1565 (за іншими даними — з 1569) по 1607 — львівський, галицький і кам'янець-подільський єпископ. У 1585 відкрив греко-слов'янську школу та друкарню у Львові. Один з ініціаторів унії православної та католицької церков. У 1590 — організатор та активний учасник з'їзду православних єпископів у Белзі, який став важливим кроком до унії. У 1594 усунутий з єпископства. В 1596 взяв участь у Берестейському соборі православних єпископів, де фактично змінив свою орієнтацію, виступивши проти підписання унії. Після Берестейського собору — екзарх царгородського патріарха. В 1596 відкрив у своєму маєтку в с.Стрятин (нині Рога-

тинського р-ну Івано-Франківської обл.) греко-слов'янську школу та друкарню. Найбільшою популярністю користувалися друки "Євангелія", "Служебника", "Требника".

Д.Яневський

БАЛАБАН Діонісій (? — 1663) — церковний діяч. Належав до давнього шляхетського роду. Займав холмську єпископську кафедру, згодом став луцьким і острозьким єпископом (1655). Обраний у 1658 київським митрополитом, рішуче відмовився прийняти митрополитову посвяту в Москві й дістав благословення на кафедру від константинопольського патріарха. Був прихильником гетьмана І.Виговського. Після укладення Переяславських статей (1659) Б. залишається на Правобережжі.

О.Шевченко

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ ПОЛК — військ.-адм. і тер. одиниця на Слобожанщині, утворена у 1669—1670. Полк очолював колишній чернігівський полковник Яків Черніговець, який переселився на Бєлгородщину з полковником Іваном Безпалим, служив у Бєлгородському полку, а потім одержав у своє розпорядження козаків новозбудованих міст Балаклії, Змієва, Дворічної, Царе-борисова, Маяцька. У 1677 Б.п. приєднаний до Харківського полку.

В.Панашенко

БАЛЛІН Микола Петрович (1829—1904) — громадський діяч, піонер кооперативного руху в Україні. Нар. у Санкт-Петербурзі в сім'ї чиновника. В 1849 закінчив Петербурзьке училище правознавства. Був стряпчим у Симбірську (1850—1856), товаришем голови карної палати у Катеринославі (1857—1859) та Костромі (1860—1861), бібліотекарем Харківського університету (з 1861). У Катеринославі та Харкові заснував громадські клуби, що викривали зловживання влади, а також займалися освітньою діяльністю. Захопившись кооперацією, Б. вивчав її досвід у країнах Європи, брав участь у Лондонському кооперативному конгресі. Намагався прищепити ідеї кооперації в Україні, заснувавши кооперативні бібліотеки. Автор "Первой памятной книжки русских потребительных обществ" (1870), спогадів.

С.Єкельчик

БАНДЕРА Степан (1909—1959) — політичний діяч, ідеолог українського національного руху. Нар. в с.Угринів Старий Калуського пов. в Галичині у родині священика. З 1927 член Української військової організації (УВО), одночасно працює з молоддю. З 1929 зі створенням ОУН став її членом, а згодом одним із керівників. У 1934 був засуджений польським судом на смертну кару, замінену на довічне ув'язнення. В 1939 з початком війни був визволений. В лютому 1940 Б. зі своїми однодумцями створює Революційний Провід ОУН, а в 1941 на II Великому зборі Проводу стає його головою. Напередодні німецько-радянської війни організував похідні групи і підготував Акт 30 червня 1941 проголошення Української держави. За відмову скасувати його був заарештований німцями і перебував у тюрмах і концтаборах до вересня 1944. У німецькому концтаборі Аушвіц загинули обидва його брати — Олександр (1911—1942) та Василь (1915—1942). В 1947 обраний головою Проводу ОУН, керував боротьбою українського національного підпілля проти радянської влади. У своїх статтях обстоював ідеї християнського революційно-визвольного націоналізму, незалежності України. 15 жовтня 1959 вбитий у Мюнхені агентом радянських спецслужб Б.Сташинським.

В.Гриневич

БАНДЕРІВЦІ — члени ОУН-Б, того її крила самостійників-держав-

ників, яке очолював С.Бандера. Ця назва особливо часто вживалася радянською пропагандою в негативному значенні, як синонім бандитизму, загалом позначаючи українське націоналістичне підпілля під час і після Другої світової війни, а також українських націоналістів за кордоном і тих, хто в Україні стояв в опозиції до радянської національної політики.

В.Гриневич

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Миколайович (1788—1850) — історик, археограф. Один із перших в Росії дослідників української історії. Нар. в Москві в родині історика. Освіту здобув у Московському університеті. Перебував на державній службі. Працюючи в 1816—1825 завідуючим канцелярією київського військового губернатора, зібрав цінні матеріали, в т.ч. архівні, з історії України, на основі яких написав 4-томову "Историю Малой России" (1822).
Б.-К. належить низка інших історичних праць, зокрема "Словарь достопамятных людей русской земли" (1836), "Источники малороссийской истории" (1858—1859) та ін. В історіографічному і джерелознавчому сенсі праці вченого не втратили значення й досьогодні.

Я.Калакура

БАРАБАШ Яків (? — 1658) — кошовий отаман Запорозької Січі. В 1657 разом із полтавським полковником М.Пушкарем і за підтримки Москви підняв повстання проти гетьмана І.Виговського. Після поразки від гетьманських військ під Полтавою (червень 1658) перебував під захистом бєлгородського воєводи Г.Ромодановського у Прилуцькому полку. При спробі Ромодановського переправити Б. під охороною в Київ до воєводи В.Шереметєва 24 серпня 1658 був захоплений у м. Гоголеві гетьманськими військами. Страчений за наказом Виговського.

В.Горобець

БАРАНОВИЧ Лазар (1593—1694, за іншими даними 1620—1693) — церковний, політичний і культурний діяч. Навчався у Києві, Вільні, Калуші. Викладав у Києво-Могилянській колегії, з 1650 її ректор. У 1657 висвячений на чернігівського і новгород-сіверського єпископа, з 1668 — на архієпископа. В 1674 заклав друкарню в Новгороді-Сіверському, перенесену в 1679 до Чернігова. Був прихильником Москви, разом із тим намагаючись по можливості відстоювати незалежність української церкви. Опублікував збірки проповідей "Меч духовний" (1666, 1668), "Труби словес проповідних" (1674, 1679). У відповідь на працю Бойми "Stara wiara" видав у 1676 релігійно-полемічний трактат "Nowa Miara Stary wiary". У 1671 надрукував збірку поезій польською мовою "Lutnia Appollinowa". Цікавий документальний матеріал з історії України другої половини XVII ст. містить листування Б. з сучасниками.

О.Шевченко

БАРАНОВСЬКИЙ Христофор Антонович (1874—1941) — громадський діяч. Нар. в селянській родині на Київщині. Не маючи середньої освіти, завдяки своєму таланту фінансиста став одним із лідерів українського кооперативного руху. В 1917 — голова управи Українського народного кооперативного банку, член Центральної Ради. В червні-серпні 1917 очолював Генеральне секретарство фінансів. У травні 1920 — міністр фінансів УНР в уряді В.Прокоповича. Помер на еміграції в Півд. Америці.

Т.Осташко

"БАРБАРОССА" ПЛАН (від прізвиська німецького імператора Фрідріха I) — кодова назва плану агресивної війни фашистської Німеччини проти СРСР. Остаточно був затверджений 18 грудня 1940. Основною стратегічною ідеєю "Б".п. було розчленування головних сил Радянської армії та розгром їх по

частинах. Група армій "Північ" мала завдати удару в напрямку Псков — Ленінград; група армій "Центр" — на Мінськ, Смоленськ, Москву; група армій "Південь" — на Київ, Донбас. Політичні завдання плану полягали в цілковитій ліквідації СРСР, перетворенні корінного населення на рабів, винищенні та виселенні значної частини населення та заміні його німецькими колоністами. Україна мала перетворитися на аграрну колонію, що забезпечуватиме продуктами харчування й сировиною Німеччину. Для цього тут передбачалося встановити жорстокий окупаційний режим. "Б".п. у своїй основі був авантюристичним. Він перебільшував можливості фашистської Німеччини й недооцінював економічну і військову могутність СРСР. Розгром Німеччини Радянською армією показав повну необгрунтованість розрахунків гітлерівських стратегів.

О.Буцько

БАРВІНКОВО-ЛОЗОВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1942 — наступальна операція Південно-Західного та Південного радянських фронтів, проведена з 18 по 31 січня 1942 з метою виходу в тил донбасько-таганрозького формування фашистських військ та його знищення біля узбережжя Азовського моря. Частиною сил лівого крила Південно-Західного фронту планувався удар на Красноград для забезпечення звільнення Харкова. Під час наступу радянські війська прорвали оборону противника на 100-кілометровій лінії фронту і просунулись на 90—100 км на захід та південний захід. Після цього бої набрали затяжного характеру, через що повністю досягти намічених цілей не вдалося.

В.Клоков

БАРВІНСЬКИЙ Віктор Олександрович (1855—1940) — історик-архівіст. Нар. в м.Чугуєві у сім'ї вчителя. Закінчив Харківський університет. У праці "Крестьяне на Левобережной Украине в XVII—XVIII вв." (1909) на основі раніше невідомих архівних першоджерел розвивав концепцію О.Лазаревського про першорядну роль української козацької старшини в процесі закріпачення селян і козаків на Гетьманщині. З цієї ж проблематики друкував невеликі розвідки у періодичних виданнях і збірниках Харкова. В радянські часи працював у Центральному архівному управлінні УРСР, Харківському центральному історичному архіві, друкувався в архівознавчих журналах, брав участь у створенні першого в Україні підручника з архівознавства (1932). У 1937 був репресований і ув'язнений, але незабаром звільнений за браком доказів.

В.Сарбей

БАРВІНСЬКИЙ Олександр Григорович (1847—1926) — педагог, історик і громадсько-політичний діяч. Освіту здобув у сільській школі, тернопільській гімназії (1865), Львівському університеті (1868). Ще студентом став активним учасником Львівської громади і очолив її. З 1867 — постійний співробітник часопису "Правда", який вмістив його першу історичну працю "Гуня і Острянин". По закінченні університету працював учителем, підготував серію підручників для українських шкіл. Основний вклад Б. в літературознавство — це "Історія української літератури" (ч.I—II, 1920—1921), яку він довів до початку XX ст. Серед історичних праць — "Ілюстрована історія Русі", автобіографічна двотомна праця "Спомини з мого життя".

Б. був активним членом "Руської бесіди", "Просвіти", Українського педагогічного товариства. За його участю Товариство ім.Шевченка було реорганізоване в Наукове товариство ім. Шевченка, дійсним членом якого він був з 1899. Один з активних представників політики "нової ери", що мала на меті досягти порозуміння між поляками і галицькими українцями, які стояли на грунті австрійської державної ідеї; керівник Християнсько-су-

спільної партії. У 1918 був секретарем освіти й віровизнання в першому Державному Секретаріаті ЗУНР. Після зайняття Львова поляками відійшов від політичного життя.

Л.Москвич

БАРОККО — стиль в європейському мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., для якого характерні зовнішній блиск, парадність, декоративність. В Україні поряд з "високим", аристократичним Б. існувало народне — міщанське, селянське, козацьке. В стилі козацького Б. були створені полкова канцелярія (т.зв. будинок Я.Лизогуба) в Чернігові (90-ті роки XVII ст.), Києво-Могилянська академія (Й.Шедель, 1734—1740), Ковнірівський корпус у Києво-Печерській лаврі (С.Ковнір, 1721—1772), Кловський палац (П.Неєлов, С.Ковнір, 1754—1758), Андріївська церква (Б.Растреллі, 1747—1753) — всі в Києві; церква Юра у Львові (Б.Меретин, 1745—1770).

В українському живописі риси Б. виявилися в багатому одязі, в українізованих типажах і аксесуарах (ікона "Параскева П'ятниця" — худ. Пилипенко з с.Високого, 1731; іконостаси в церкві с.Скваряви Львівської. обл. — І.Руткович, 1697—1699 та в Богородчанах Івано-Франківської обл. — Й.Кондзелевич, 1698—1705; портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії, 60-ті роки XVII ст. та ін.). Б. позначилося й на різьбленні дерев'яних іконостасів.

Риси літературного Б. найвиразніше виявилися в богословсько-полемічних творах М.Смотрицького, ораторських — І.Галятовського, А.Радивиловського, історичних — С.Величка, філософських — Г.Сковороди, в драматургії М.Довгалевського, І.Кониського, Ф.Прокоповича, в поезії К.Саковича, С.Почаського, І.Величковського.

В музичному мистецтві українському Б. притаманні багатоголосний спів і такі жанри, як хоровий концерт, псалом, кант, романс (твори М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя, М.Ділецького, Г.Рачинського).

Л.Ткачова

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1768—1772 — військово-політичний союз частини польських магнатів і шляхти для збереження своїх прав і привілеїв. Створена 29 лютого 1768 на з'їзді в м.Барі (Поділля). Рада конфедерації перебувала у Пряшеві (Словаччина). Б.к. власними силами придушувала гайдамацькі повстання, воювала проти короля Станіслава Понятовського та російських військ, які його підтримували. Користувалася підтримкою Туреччини, яка воювала проти Росії, Франції та Австрії. Головні сили конфедератів зазнали поразки на Правобережній Україні від російських військ генерала М.Кречетникова, в Польщі — від генерала О.Суворова, а також від польських королівських військ під Ченстоховом (1772).

Г.Сергієнко

БАТИЯ НАВАЛА — умовна назва другого етапу монголо-татарського завоювання Східної Європи (1236—1241). Очолював похід воєначальник Субудай та найстарший з нащадків Чінгіз-хана, які брали участь у поході, — Бурі. Одним з учасників походу був онук Чінгіз-хана Батий, якого руська літописна традиція зробила провідником кампанії ("приде Батий"). Це зумовлене тим, що в 1238 чінгізиди, які брали участь у поході, були відкликані до Монголії разом зі своїми військами, і завоювання Південної Русі, яке почалося у вересні 1240 з облоги Києва, велося виключно Батием.

В.Стависький

БАТОЗЬКА БИТВА 1652 — одна з найвизначніших перемог української армії в ході Визвольної війни. Відбулася 1—2 червня 1652 на лівому березі Південного Бугу неподалік гори Батіг між українсько-татарським військом (30—35 тис.) під

орудою Б.Хмельницького і польським військом (бл. 30 тис.) М.Калиновського.

В перший день битви польському війську, яке перебувало в таборі, вдалося стримати наступ загонів, якими командував син Б.Хмельницького Тиміш. Другого дня український гетьман скористався прорахунками поляків, котрі, очікуючи допомоги, побудували надто великий табір, який не могли захистити наявними силами. Одночасний удар по табору з різних боків спричинив цілковитий розгром польської армії. Загинув і сам М.Калиновський. Перемога під Батогом дала можливість скасувати умови невигідного для України Білоцерківського договору, ознаменувала завершення на теренах козацької України Визвольної війни, забезпечила умови для творення української державності.

В.Степанков

БАТУРИН — місто в сучасній Чернігівській обл. В історичних джерелах вперше згадується в 1625. У 1669—1708 і в 1750—1764 було резиденцією гетьманів Лівобережної України, тут же перебували генеральні суддя, писар, обозний та інші представники вищої козацької адміністрації.

До середини XIX ст. Б. був досить великим культурним центром Лівобережжя. Після 1861 поступово перетворюється на невеличке містечко. Нині районний центр.

С.Хведченя

БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ 1663 — п'ять умов, що їх уклав 17 листопада 1663 гетьман І.Брюховецький з представниками російського уряду Башмаковим і Фроловим як додаток до основних Переяславських статей 1659. Це накладало на українську сторону зобов'язання утримувати коштом місцевого населення російське військо в Україні, повертати до Росії втікачів, упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами, заборонити українським купцям продавати збіжжя на Правобережжі, вивозити горілку й тютюн в російські міста, аби не порушувати державної монополії. Після тривалих дискусій уряд Брюховецького був змушений погодитися з умовами Москви.

В.Горобець

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 — укладений між Росією, Туреччиною і Кримським ханством 13 січня 1681 в Бахчисараї (Крим) на 20 років. Туреччина і Кримське ханство визнавали Лівобережну Україну, Київ і Запорожжя приєднаними до Росії. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишались під владою Туреччини. Татари зберігали право кочувати в південних степах України. Росія мала щорічно сплачувати кримському ханові "казну". Договір зміцнив міжнародне становище Росії і змусив Польщу укласти з нею "Вічний мир" (1686).

М.Знаменська

БАЧИНСЬКИЙ Юліян (1870—1940) — політичний діяч, публіцист. Нар. в родині греко-католицького священика. Член Української радикальної партії. В 1895 видав знамениту книжку під назвою "Ukraina irredenta" ("Україна уярмлена"), в якій на підставі аналізу економічного розвитку дійшов висновку, що політична самостійність та соборність України є необхідною передумовою її економічної та культурної розбудови. Протягом 1905—1906 перебував у США та Канаді. В 1918 член Української Національної Ради в Галичині; у 1919 представник ЗУНР у Вашингтоні; з 1921 по 1929 жив у Німеччині, згодом у Львові. З 1932 мешкає в Києві, працює в редакції УРЕ. У 1934 заарештований та засуджений на 10-річне ув'язнення у таборах ГУЛАГу, де й помер. Автор книг "Українська еміграція в ЗДА" (1914), "Більшовицька революція і українці" (1928) та ін.

В.Любченко

БЕЗБОРОДЬКИ — українська дворянська родина, великі землевласники. Походили з козацької старшини Березанської сотні Переяславського полку. Яків Іванович (?— бл. 1730) — значковий товариш; Андрій Якович (1711—1780) — генеральний писар, з 1762 — генеральний суддя. Його син Олександр Андрійович (1747—1799) — російський державний діяч, дипломат, князь (1797). З 1783 фактично очолював Колегію закордонних справ. У 1796 домігся часткового відновлення на Лівобережній Україні адміністративно-судових установ Гетьманщини. Сприяв виданню праці В.Рубана "Короткий літопис Малої Росії..." (СПб., 1777). Ілля Андрійович (1756—1815) — сенатор, граф; його коштом у 1820 була відкрита в Ніжині гімназія вищих наук гуманітарного профілю (з 1832 — Ніжинський ліцей).

Л.Ткачова

БЕЙЛІСА СПРАВА — провокаційний судовий процес у Києві, організований царським урядом у вересні—жовтні 1913 проти прикажчика цегельного заводу єврея Менделя Бейліса, звинуваченого чорносотенцями та агентами охоронного відділення в убивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського. Слідство тривало 2,5 року і супроводжувалося антисемітською агітацією в III Державній Думі й чорносотенній пресі. З іншого боку, у великих містах імперії відбулися масові демонстрації протесту, а в Петербурзі був створений спеціальний комітет на чолі з Максимом Горьким та В.Короленком, який організував захист Бейліса на суді. Під тиском незаперечних доказів присяжні, незважаючи на численні лжесвідчення, виправдали Бейліса.

О.Овсієнко

БЕЛЗЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство XII—XV ст. на Волині, у верхів'ях Західного Бугу, з центром у м. Белз. Виникло близько 1170. В 1240, після монголо-татарської навали, потрапляє у васальну залежність спочатку від Володимиро-Волинського князівства, а в 1234—1340 — від Галицько-Волинського. В 1340—1377 — у володінні литовських князів, з 1388 — у васальній залежності від Мазовії. У 1462 Польща приєднала до себе Б.к., перетворивши його на Белзьке воєводство.

Ю.Кокін

БЕЛЬСЬКИЙ Мартін (бл. 1495—1575) — польський письменник та історіограф, автор низки поетичних і прозових творів. Найвизначнішою працею Б. є "Хроніка всього світу" — перший в польському письменстві огляд всесвітньої історії. За життя автора вона видавалася тричі (1551, 1554, 1564). "Хроніка" істотно вплинула на східнослов'янську (зокрема українську) історіографію; тут міститься чимало цінних відомостей про історію України (початки козацтва, народні рухи 1590-х років тощо).

О.Русіна

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА — концентраційний табір, створений польською владою на території однойменного містечка у північно-західному Поліссі (нині райцентр Береза Брестської обл. Білорусі). Був призначений для утримання політичних противників польської влади: західноукраїнських та західнобілоруських комуністів, членів підпілля УВО-ОУН та ін. Припинив своє існування з початком Другої світової війни у вересні 1939.

О.Рубльов

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 — див. **УКРАЇНО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654.**

БЕРЕЗНЕГУВАТО-СНІГУРІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 3-го Українського фронту, проведена 6—18 березня 1944 на півдні Правобережної України. Полягала у наступі на Миколаївсько-Одеському напрямку з метою розгрому противника між річками

Інгулець та Південний Буг. Після запеклих боїв радянським військам удалося розділити фронт оборони німецьких військ, водночас зайнявши позиції південніше с.Снігурівка, щоб запобігти відступові головних сил ворога. Опинившись у районі Березнегувате—Снігурівка під загрозою оточення, противник залишив значну частину бойової техніки і прорвався за Південний Буг у напрямку Миколаєва.

Т.Вронська

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Максим Созонтович (1745—1777) — композитор і співак. Нар. в козацькій родині. Вчився у глухівській школі та в Київській духовній академії, де почав писати власні твори. З 1758 в придворній капелі (м. Оранієнбаум). В 1769—1773 вчився у Болонській академії, отримав звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонічного товариства. У 1774 в Ліворно (Італія) поставив першу українську оперу — "Демофонт". У 1775 повернувся до Петербурга, де внаслідок придворних інтриг та інших обставин нервово захворів і вчинив самогубство. Б. — перший представник раннього класичного стилю в українській музиці, один із творців національного хорального стилю духовних співів, автор перших зразків камерно-інструментальних жанрів у вітчизняній музичній творчості.

Г.Герасимова

БЕРЕНШТАМ Вільям Людвигович (1839—1904) — педагог, учений-археолог, громадський діяч, активний співробітник газети "Киевский телеграф", журналу "Киевская старина". Походив з купецької родини. В 1857—1862 навчався у Київському університеті, закінчив іст.-філол. факультет. Зі студентських років брав участь в організації недільних шкіл у Києві, згодом працював у гімназіях Кам'янця-Подільського (1865—1868), Києва (1868—1879). Активний учасник Київської громади. Після нагінок на українство виїхав у 1876 до Росії, де викладав у гімназіях Пскова і Петербурга. До Києва повернувся в 1898. Все життя усно і друковано пропагував твори Шевченка. Навіть в умовах дії Валуєвського циркуляра та Емського акту домігся перевидання "Кобзаря" у Петербурзі (1883).

В.Сарбей

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 — злука католицької (Вселенської) церкви та православних єпископій України та Білорусі на умовах визнання католицької догматики про чистилище, походження Духа Святого від Бога-Отця та Бога-Сина, додержання візантійського обряду та юліанського календаря.

22 червня 1595 дев'ять православних ієрархів, в т.ч. митрополит Михайло Рогоза, підписали листа до папи Климента VIII, в якому заявили про готовність вести переговори щодо об'єднання з Римом на засадах визнання католицького "символу віри", першості римського архієрея та про повноваження вести відповідні переговори єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького. 23 грудня ці єпископи склали перед римською курією та папою "символ віри". В той же день буллою Климента VIII було проголошено з'єднання та гарантовані права та привілеї української церкви.

8—9 жовтня 1596 у м. Бересті в церкві св. Миколая зібрався собор, який визначив офіційне ставлення українських та білоруських єпископів до унії з Римом. Участь у ньому взяли митрополит Рогоза, єпископи, ігумени та архімандрити трьох із 12 монастирів, представники частини українського духовенства та шляхти; їх підтримували львівський, луцький та холмський католицькі єпископи, канцлер Речі Посполитої Лев Сапіга, литовський гетьман Христофор Миколай Радзивілл та православний староста Берестя Дмитро Галецький. Табір рішучих противників унії очолили фактичний керівник України князь Костянтин Острозький, епис-

копи Г.Балабан та З.Копистенський, архімандрит Києво-Печерської лаври Никифор Тур, які спиралися на підтримку Никифора — протосинкела константинопольського патріарха — та Кирила Лукаріса — протосинкела александрійського патріарха, а також представників братств і шляхти коронних земель. На соборі обидві протилежні сторони ухвалили взаємне засудження та прокляття.

Після Берестейського собору унію прийняли інші православні єпархії України та Білорусі: Ужгородська (1646), Перемиська (1692), Львівська (1700), Луцька (1702).

Д.Яневський

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 — одна з найтрагічніших сторінок історії Визвольної війни. У 1651 Польща після Зборівського миру відновила воєнні дії проти козацької України. Однак через позицію хана Іслам-Гірея, котрий не хотів допустити розгрому Речі Посполитої, Б.Хмельницький змушений був відмовитися від активних наступальних дій (понад місяць 100—110-тисячна українська армія маневрувала в районі Тернополя — Озерної — Колодного), що дозволило королю Яну Казимиру провести військо (бл. 90—100 тис. жовнірів, шляхтичів і 100 тис. озброєних слуг) до Берестечка й до 25 червня переправити його через р.Стир. Лише діждавшись у середині червня прибуття хана з 30—40 тис. татар, гетьман негайно вирушив у похід. Не знаючи про це, 27 червня поляки подалися до м. Дубно, і коли їхній авангард уже подолав 7—8 км, стало відомо про наближення українців. Тоді було вирішено повернутися до табору під Берестечком. Ранком наступного дня почалися сутички з татарами (українських кіннотників було небагато), які й розпочали Б.б.

Хід битви виразно розпадається на три етапи. 1-й охоплює бої 28—29 червня, в яких не брали участі головні сили супротивників. У другій половині дня 28 червня польські полки успішно контратакували татар і змусили їх тікати до переправи. Наступного дня українсько-кримська кіннота завдала сильного удару по лівому крилу польської армії. Жовніри зазнали поразки (лише шляхтичів полягло бл. 200) й відступили до табору.

2-й етап — кульмінація битви — припадає на події 30 червня. Під прикриттям густого туману ранком Хмельницький розташував армію таким чином: праве крило і центр зайняли українці (тут же був побудований табір із 10 рядів возів), ліве крило — татари. Після таємних переговорів з поляками хан вирішив не брати активної участі в бою. Ян Казимир вишикував військо в "голландський" спосіб, зміцнивши кінні полки підрозділами піхоти. Близько 16 год. лівий фланг під проводом І.Вишневецького перейшов у наступ проти українців, котрі билися з відчайдушною хоробрістю. Вони вибили поляків зі свого табору, куди їм удалося прорватися, й змусили відступити. Однак у цей критичний момент хан залишив поле бою. Характерно, що король і коронний гетьман відмовилися від переслідування татар. Рятуючи ситуацію, Хмельницький відвів табір до р.Пляшівки. Його спроба повернути хана зазнала невдачі. Затримавши гетьмана при собі, Іслам-Гірей відійшов на південь.

Розпочався 3-й етап битви — облога українського табору. Добре укріпивши його, українці відбивали ворожі приступи, проводили успішні вилазки; в переговорах, що розпочалися, вони домагалися відновлення Зборівської угоди. Разом із тим зростало недовір'я рядового козацтва до старшини, що породило паніку під час виходу з оточення (10 липня). Його прикривало кілька тисяч вояків. Близько 300 з них прийняли героїчну смерть на одному з островів, але не залишили позицій. Незважаючи на серйозні втрати (загинуло бл. 3—4 тис.), головні сили армії вирвалися з оточення. Втім

поразка під Берестечком стала тяжким ударом для Української держави, поставивши її на грань катастрофи.

В.Степанков

БЕРИНДА Памва (50—70-ті роки XVI ст. — 1632) — лексикограф, поет, типограф і гравер. Нар. у Прикарпатті. З початку XVII ст. займався книгодрукуванням. Автор фундаментального словника "Лексикон славеноросскій и имен толкованіе", який призначався для шкільного навчання. Лексикон включає близько 7 тис. слів, у перекладній частині використано тогочасну українську літературну мову.

П.Сас

БЕРЛАДНИКИ (бирладники) — так у Київській Русі з XII ст. називалося населення, яке жило в пониззі Дунаю, переважно в м.Берладі (нині м.Бирлад, Румунія). Б. походили головно зі смердів та інших верств населення, які тікали від переслідування властей. Уперше згадку про Б. знаходимо в Іпатіївському літописі під 1159: очолюваний князем-ізгоєм на прізвисько Б. загін напав на міста Галицького князівства. Здобувши в 1160 м.Олешню в пониззі Дніпра, вояки були розбиті київським князем Ростиславом Мстиславичем. З XVI ст. Б. більше не згадуються у джерелах.

В.Кравченко

БЕРЛИНСЬКИЙ Максим Федорович (1764—1848) — історик і археолог. Нар. в с.Нова Слобода поблизу Путивля на Сумщині в сім'ї священнослужителя. Після закінчення Київської академії (1786) викладав у Петербурзі в учительській семінарії, в 1788—1834 — у Київському головному народному училищі. У 1800 видав підручник "Краткая российская история для употребления юношеству". Був одним з організаторів Київського університету, головою його першого правління. З жовтня 1834 — у відставці; останні роки прожив у Києві. Головна праця Б. — "Краткое описание Киева" (1820), в якій він локалізував історичні райони міста і конкретні пам'ятки старовини, вірно визначив Старокиївську гору як перше місце перебування засновника Києва тощо. Також відомі праця "Исторический обзор Малороссии и города Киева" у літературному збірнику "Молодик" (1844), статті з історії та археології Києва у різних періодичних виданнях.

В.Нерод

БЕЦ Володимир Олексійович (1834—1894) — анатом, гістолог, громадський діяч. Нар. в с.Татарівщина поблизу м.Остра (нині Чернігівської обл.). По закінченні медичного факультету Київського університету (1860) займався науковою працею в галузі анатомії. Одночасно приділяв увагу вивченню української історії. Разом з В.Антоновичем написав та видав книгу "Історичні діячі Південно-Західної Росії", котра в урядових колах була сприйнята як вияв українського сепаратизму і протест проти політики самодержавства.

С.Єкельчик

БЄЛГОРОДСЬКА ОБОРОННА ЛІНІЯ ("Засічна смуга") — одна з ланок у системі оборонних укріплень на південному кордоні Російської держави. Використовувалася для оборони від кримських і ногайських татар у XVI—XVII ст., сприяла подальшому заселенню та економічному освоєнню південних чорноземних районів. Проходила по лінії Охтирка—Бєлгород—Ольшанськ—Вороніж—Тамбов—Валуйки. Перетинала Муравський та Ізюмський шляхи. Складалася з міст-фортець, які мали артилерію; на шляхах — із дерев'яних і земляних оборонних пунктів з вежами і підйомними мостами ("засічними воротами"), із засік-завалів у лісовій місцевості, валів і рвів — у польовій. Службу на лінії несли українські слобідські козаки і російські служилі люди (стрільці).

В.Палієнко

БЄЛГОРОДСЬКО-ХАРКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 (кодова назва "Полководець Румянцев") — наступальна операція військ Воронезького та Степового фронтів 3—23 серпня 1943 в ході Курської битви з метою розгрому бєлгородсько-харківського угруповання ворога і створення умов для звільнення Лівобережної України.
В ході наступу радянські війська завдали відчутної поразки ворогові в районі Томарівки і Борисовки та 5 серпня звільнили Бєлгород. 11 серпня вони блокували залізницю Харків—Полтава і впритул підійшли до Харківського оборонного обводу. Контрнаступ німецьких військ був відбитий. 23 серпня, оволодівши Харковом, радянські війська нависли над донбасівським угрупованням противника, готуючись до боїв за Лівобережжя.
За мужність і відвагу, проявлені при звільненні Харкова, десяти стрілецьким дивізіям Степового фронту присвоєно найменування "Харківські", двом стрілецьким дивізіям і авіаполку за звільнення Бєлгорода — "Бєлгородські".

Т.Першина

БЄЛГРАДСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1739 — завершив війну Росії в союзі з Австрією проти Туреччини (1735—1739). Підписаний 29 вересня 1739 у Бєлграді. Під час війни російські війська, у складі яких були українські козаки та запорожці, здобули визначні перемоги в Криму, в битвах під Хотином, Яссами, Ставучанами. Поразка австрійських військ і зрадництво Австрії, яка 1 вересня 1739 підписала сепаратний мир із Туреччиною, та загострення відносин зі Швецією змусили царський уряд укласти з Туреччиною Б.м.д., за яким Росія повернула собі Азов та закріпила за собою Запорожжя. Проте їй заборонялося мати військовий і торговий флот на Азовському і Чорному морях. Під владою Туреччини залишилися Сербія, Волощина, Молдавія. Б.м.д. був анульований Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774.

М.Знаменська

БІБІКОВ Дмитро Гаврилович (1792—1870) — державний діяч, у 1837—1852 обіймав посаду київського військового губернатора, київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Послідовно та жорстко провадив політику всебічного ослаблення польської шляхетської верстви на Правобережній Україні та подальшої централізації держави. У 1840 скасував чинність Литовського статуту; протягом 1840—1845 комісією під його проводом було виключено з дворянського стану 64 тис. польських шляхтичів; у 1846—1848 запровадив т.зв. інвентарні правила, що унормували повинність селян та обмежили поміщицьку сваволю на Правобережній Україні; всіляко переслідував греко-католицьку церкву; конфіскував маєтки католицького духівництва в Україні; був наполегливим у русифікації краю. В 1848 заснував Центральний архів давніх актів у Києві.

В.Любченко

БІЛГОРОДСЬКА ОРДА — етнополітичне утворення ногаїв, яке з XIV ст. кочувало між гирлами Дністра й Дунаю в околицях Білгорода (суч. Білгород-Дністровський). У XVII ст. із Прикаспію сюди масово мігрували ногаї. Б.о. перебувала у васальній залежності від Кримського ханства. Інші назви — Буджацька орда, Орда малих ногаїв, Добруджанська орда. На чолі стояв мурза. Головний напрям господарства — екстенсивне скотарство. Великий прибуток давала торгівля бранцями, заради чого орда постійно здійснювала напади на Україну й Польщу. У 20-х роках XVII ст. Б.о. переходить у підданство Порти. В 1770 визнала протекторат Росії, була переселена у приазовські степи, а після Кримської війни мігрувала до Туреччини.

В.Панашенко

БІЛІ ХОРВАТИ — частина слов'янського племені хорватів, що входило до Склавенського об'єднання і первинно займало територію Прикарпаття й Верхнього Подністров'я (т.зв. Велика, або Біла, Хорватія). За правління візантійського імператора Іраклія (610—641), внаслідок аварської експансії у своїй переважній більшості плем'я хорватів переселилося з прикарпатських областей на Балкани, зайнявши землі між Дунаєм і Адріатикою. Б.х., які залишилися у своєму первинному ареалі, увійшли до складу Київської Русі після походу на них київського князя Володимира Святославича (992).

В.Кравченко

БІЛОВЕЗЬКА УГОДА 1991 — документ, підписаний 7—8 грудня 1991 Президентом України Л.Кравчуком, Президентом Росії Б.Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь С.Шушкевичем у Біловезькій Пущі під Брестом (Білорусь), яким оголошено розпуск Союзу РСР і створення Співдружності Незалежних Держав. Окрема угода була укладена щодо здійснення єдиного контролю над наявною в державах ядерною зброєю.

Н.Бондаренко

БІЛОРУСИ — нація, корінне населення Білорусі. В Україні проживають етнічною групою в кількості 440 тис. осіб, або 0,9% усього населення (за переписом 1989).
Разом з українцями і росіянами Б. належать до східних слов'ян. За традиційним господарсько-культурним типом — осілі землероби. Найпоширеніша релігія серед віруючих Б. — православ'я.

М.Вівчарик

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1651 — укладений між польсько-шляхетським урядом і Б.Хмельницьким 28 жовтня 1651 в м.Білій Церкві після Берестецької битви. За Б.д. в Україні відновлювалася польсько-шляхетська влада; польській шляхті поверталися маєтності; козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис.; козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство; гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов'язувався розірвати військовий союз із кримським ханом. У зв'язку з нападом Польщі у травні 1652 на Україну Хмельницький анулював Б.д.

М.Знаменська

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК — створений у 30-х роках XVII ст. як формування реєстрових козаків. Перші полковники — Яцина Лютогенко і Яцько Клиша — були сподвижниками Б.Хмельницького, організаторами повстання 1648. Територія Б.п. не була сталою. В 1651 східна її частина відійшла до Паволоцького полку (Паволоч, Сквира, Антонів, Торчиця). У 1654 сотенними містами були: Біла Церква, Боярка, Германівка, Кам'яний Брід, Ковшувата, Лесевичі, Насташка, Ольховець, Синявка, Ставище, Трилісси, Фастів, Чорний Кам'янець, Шавулиха.
Після Андрусівського перемир'я 1667 Б.п. потрапив під владу Польщі. В часи Руїни припинив своє існування. Відновлений у 1702 С.Палієм як Фастівський полк, який у 1702 перейменовано на Білоцерківський. За умовами Прутського мирного договору 1711 Правобережна Україна знову опинилася під владою Польщі, а Б.п. був остаточно ліквідований. Більшість козаків переселилася на Лівобережну Україну.

В.Панашенко

БІЛЯШІВСЬКИЙ Микола Федорович (1867—1926) — археолог, етнограф, мистецтвознавець, громадський діяч. Дійсний член ВУАН (з 1919). Походив із сім'ї священика. По закінченні Новоросійського університету в Одесі (1891) присвятив своє життя дослідженню археологічних пам'яток на теренах України від кам'яного віку до раннього

середньовіччя. Був учасником багатьох археологічних з'їздів, членом редакції журналу "Киевская Старина", багато зробив для розвитку музейної справи в Україні. Автор праць: "Монетные клады Киевской губернии" (1889), "Следы первобытного человека на берегах р.Днепра вблизи Киева" (1890), "Княжа гора" (1890, 1891) та ін. Похований у Каневі.

М.Палієнко

БЛАКИТНИЙ (спр. прізвище Елланський) Василь Михайлович (1893—1925) — державний і громадський діяч, літератор. Нар. на Чернігівщині в сім'ї священика. Навчався в чернігівській бурсі та духовній семінарії, Київському комерційному інституті. Активний учасник революційних подій 1917 від Української партії соціалістів-революціонерів. У листопаді 1917 на III з'їзді УПСР обраний до складу ЦК партії, один із лідерів її лівої течії. Редагував її орган — газету "Боротьба" та літературно-науковий двотижневик "Зшитки боротьби". Один з організаторів і керівників Української комуністичної партії (боротьбистів), член виконкому Чернігівської ради робітничих депутатів. В 1919 — член ВУЦВК, згодом наркром пропаганди УСРР. Один з організаторів боротьби проти денікінців на Правобережжі. Після самоліквідації УКП(б) прийнятий до КП(б)У та введений до складу її ЦК. У 1920—1921 — голова Держвидаву УСРР, у 1921—1925 — відповідальний редактор газети "Вісті ВУЦВК", один із організаторів та керівників спілки пролетарських письменників "Гарт".

С.Кокін

БОГАЦЬКИЙ Павло Олександрович (1883—1962) — журналіст, літературознавець, літературно-театральний критик, бібліограф, письменник, політичний і військовий діяч. Активний учасник революційних подій 1905—1907. У вересні 1906 був заарештований. У цей час Б. подібно до переважної частини молодої української інтелігенції перебував під впливом як національних, так і соціалістичних ідей. Разом із М.Шаповалом у 1909 стає співзасновником журналу "Українська хата", що виходив у Києві. Обстоював ідею вивільнення українства з-під впливу російських соціалістичних та демократичних партій. У 1914 "Українську хату" було закрито, а Б. заслано до Наримського краю. У 1917 Б. повертається в Україну, стає начальником київської міліції. За часів Директорії обіймає посаду отамана Коша Охорони Республіки. З 1922 — на еміграції. Був редактором журналу "Нова Україна", дійсним членом Українського Соціологічного Інституту, Історично-філологічного товариства. Б. належать збірки новел "Камелії", "Під баштою зі слонової кості".

О.Лисенко

БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОРДЕН — відзнака Президента України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України. Має три ступені, з яких перший є вищим. Автор знаків ордена — художник О.Руденко. Заснований 3 травня 1995. Перше вручення Б.Х.о. III ступеня відбулося 7 травня 1995.

В.Бузало

БОГУН Іван (? — 1664) — козацький полководець. Учасник героїчної оборони Азова від турецьких військ (1637—1642), боротьби проти нападів татар. У 1650 призначений кальницьким полковником. У 1651—1653 виявив неабиякий військовий талант у боях під Вінницею, Монастирищем і Жванцем, брав участь у поході в Молдавію. У ході Берестецької битви (1651) за відсутності Б.Хмельницького обраний наказним гетьманом, організував вихід козаків з оточення. В 1654 виступив проти спілки з російським царем, від-

мовився скласти йому присягу. Після смерті Б.Хмельницького підтримав курс І.Виговського на розрив з Москвою, але засуджував його польську політику і взяв бік його ворогів. У 1662 ув'язнений поляками, наступного року звільнений в розрахунку на його участь у поході на Лівобережну Україну. Запідозрений у зносинах з росіянами і гетьманським урядом І.Брюховецького, розстріляний біля Новгорода-Сіверського.

О.Гуржій

БОГУСЛАВСЬКИЙ ПОЛК — створений у середині 80-х років XVII ст. полковником Самійлом Самусем із дозволу польського короля. У 1711 після Прутського миру, за яким Правобережна Україна потрапила під владу Польщі, був ліквідований, а більшість його козаків переселилася в Лівобережну та Слобідську Україну.

В.Панашенко

БОДЯНСЬКИЙ Осип Максимович (літ. псевд. М.Бода-Варвинець, Ісько Материнка, І.Мастак та ін.; 1808—1877) — філолог-славіст, історик, письменник, громадський діяч. Нар. в с.Варва (нині Срібнянського р-ну Чернігів. обл.) в сім'ї священика. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії (1832) та Московському університеті (1834). Наукову діяльність присвятив вивченню пам'яток давньослов'янської писемності, ставши одним із засновників славістики в Росії. У 1842—1868 професор кафедри історії та слов'янських наріч Московського університету. Редактор періодичного видання "Чтения Московского общества истории и древностей российских", яке публікувало пам'ятки давньослов'янської, давньоруської та української писемності, в т.ч. 8 тис. українських пісень, понад 1500 прислів'їв та приказок, а також народних казок. Популяризував творчість Т.Шевченка; надав поетові матеріали, що надихнули його на написання поеми "Єретик". Послідовно обстоював самостійність української мови й літератури. За свої ліберальні погляди переслідувався царським урядом.

Л.Москвич

БОЙКИ — етнографічна (субетнічна) група українців, які населяють Карпати на північних та південних схилах від річок Лімниця й Тересьва на сході до річок Уж і Сян на заході. Родовід ведуть від давнього східнослов'янського племені білих хорватів. Проблема походження назви "Б." залишається нез'ясованою ще й досі. Найбільш науково обгрунтованими є дві гіпотези. Перша виводить етнонім від частки "бойе" (в значенні "так"), що її вживає в розмові місцеве населення (С.Верхратський). За другою він походить від антропоніма "Бойко". Гіпотези, що пов'язують назву "Б." з особливостями їхнього характеру (І.Червінський, П.Шафарик, О.Потебня) або з кельтським плем'ям бойїв (Я.Пастернак), поширення не знайшли.

Основні галузі традиційного господарства Б. — гірське скотарство та землеробство, лісові промисли та солеваріння, ремесла та художні промисли. В сучасних умовах Б. займаються переважно землеробством і тваринництвом, працюють на лісо- і нафторозробках; розвинені художні промисли, існує курортна галузь.

Л.Ковпак

БОЙКІВЩИНА — іст.-етногр. область України, що охоплює гірські райони сучасних Львівської, Івано-Франківської (між верхів'ями річок Сяну і Лімниці) та Закарпатської областей (між річками Ужем і Торцем). Походить від назви населення області — бойків.

Територія Б. займає близько 8 тис. кв. км. Через неї здавна проходив головний торговельний і військовий шлях з України в Угорщину й Західну Європу. Найбільші міські поселення — Турка, Бориня, Волове,

Старий Самбір, Самбір, Борислав, Дрогобич, Долина, Калуш та ін.
У 1772—1918 Б. перебувала під владою Австро-Угорщини, у 1919—1939 — Польщі; після возз'єднання Західної України (1939) та Закарпаття (1945) з УРСР входить до складу Української держави.
На Б. народилися багато видатних діячів, зокрема гетьман П.Сагайдачний, генеральний суддя за Хмельниччини І.Креховецький. І.Франко присвятив історії та культурі цього краю низку художніх, публіцистичних та наукових творів ("Етнографічна експедиція на Бойківщину", "Карпато-руське письменство" та ін.).

Л.Ковпак

БОЙЧЕНКО Олександр Максимович (1903—1950) — один із керівників ЛКСМУ, письменник. Нар. в Києві в сім'ї робітника-залізничника. Навчався у залізничному, початковому міському училищах та училищі Південно-Західної залізниці. З 1920 працював за фахом. З 1926 на комсомольській роботі: секретар райкому, Київського окружкому, завідуючий відділом та другий секретар ЦК ЛКСМУ. В 1930—1932 — генеральний секретар ЦК ЛКСМУ, член ЦК і кандидат у члени Оргбюро ЦК КП(б)У. Прикутий тяжкою хворобою до ліжка, останні 10 років життя присвячує літературній праці; автор трилогії "Молодість".

В.Прилуцький

БОЙЧУК Михайло Львович (1882—1937) — маляр-монументаліст. Нар. в селянській родині в с.Романівка на Тернопільщині. Початкам малярства вчився у Львові в "Товаристві для розвою руської штуки" Ю.Панькевича; закінчив Академію мистецтв у Кракові. З 1908 працював у Парижі, з 1910 у Львові. В 1917 був обраний професором Української Академії мистецтв (згодом Художнього інституту) в Києві.
У творчості поєднував традиції давнього візантійського мистецтва з елементами українського народного орнаменту, мозаїки й фрески періоду княжої доби та іконопису XVII—XVIII ст. За радянських часів разом з учнями брав участь у т.зв. "монументальній пропаганді". Друга половина 20-х років стала піком популярності митця. З початку 30-х років Б. піддається переслідуванням; у листопаді 1936 заарештований, 13 липня 1937 розстріляний.

О.Кручек

БОЙЧУКІСТИ — плеяда малярів-монументалістів, учнів і послідовників М.Бойчука. Першими прихильниками митця (в його паризький період) були С.Налепінська, С.Сегно, С.Бодуен де Куртене, М.Касперович, Є.Бачинський, Я.Леваковська, Г.Шрамм, О.Шагінян. У 1910 на Паризькій виставці в Салоні незалежних їхні твори були представлені як "школа Бойчука" під загальною назвою "Відродження візантійського мистецтва". Найбільш талановитими послідовниками львівського періоду Бойчука були Я.Музика і М.Федюк.
У 1917—1922 в майстерні монументального мистецтва Бойчука в Українській Академії мистецтв у Києві вчилися В.Седляр, І.Падалка, Т.Бойчук, О.Павленко, А.Іванова, О.Сахновська, М.Трубецька, І.Липківський, Н.Іванченко, Р.Лісовський, Н.Хазіна (Мандельштам) та ін. До другої генерації учнів належали О.Мизін, О.Бізюков, М.Шехтман, М.Рокицький, Є.Холостенко, Н.Ріхерт, К.Єлева. До них слід додати харківських та одеських монументалістів, які перебували у сфері впливу Бойчука і співпрацювали з ним.
До другої половини 20-х років позиції Б. були міцними, чому сприяв їхній успіх на міжнародних виставках. У 30-ті ж роки переважну більшість цих митців, як і самого Бойчука, було репресовано за "контрреволюційний традиціоналізм" і "національну форму", а чимало їхніх творів знищено.

О.Кручек

БОЛБОЧАН Петро Федорович (1883—1919) — військовий діяч, полковник Армії УНР. Нар. в сім'ї священика. Освіту дістав у Кишинівській духовній семінарії і Чугуєвській юнкерській школі (1909). У 1917 — підполковник Армії УНР, у січні 1918 — учасник боїв проти більшовицького наступу, керівник військової операції в Криму. В період Української держави — полковник, командир II Запорізького полку. В листопаді 1918 керував антигетьманським повстанням у Харкові. За Директорії командував усіма військовими частинами Лівобережної України. Заперечував вузькопартійні погляди С.Петлюри на питання військового й державного будівництва. Розстріляний нібито за спробу самочинно перебрати командування Запорізьким корпусом.

Т.Осташко

БОЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ — давньоруська історична область у верхів'ях Південного Бугу і басейнах річок Горині, Случі, Тетерева. Назву дістала від м. Болохова (вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1150). Болохівські князі вели боротьбу проти спроб Галицько-Волинського князівства приєднати до себе Б.з., під час монголо-татарської навали визнавали зверхність завойовників. Востаннє згадується у джерелах в 1257.

Ю.Кокін

БОРБИСТИ — див. **УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (БОРЬБИСТІВ).**

БОРЕЦЬКИЙ Іван (Іов) Матвійович (? —1631) — церковний, політичний і культурно-освітній діяч. Нар. у с.Бірче (Галичина) в сім'ї дрібного шляхтича. Освіту здобував на батьківщині й за кордоном. У 1604 став ректором Львівської братської школи. З 1611 — священик київської Воскресенської церкви. Один з організаторів і перший ректор Київської братської школи, заснованої у 1615. У 1619 приймає постриг під ім'ям Іова, обирається ігуменом київського Михайлівського монастиря. З жовтня 1620 й до смерті — київський православний митрополит. Активний учасник політичної боротьби на захист конфесійних прав православних.

П.Сас

БОРИС І ГЛІБ (? —1015) — молодші сини князя Володимира Святославича. Обидва загинули після смерті батька під час боротьби за його спадщину. Різні джерела дають суперечливі відомості про обставини їхньої смерті. Згідно з "Повістю временних літ" та житійними творами про Б. і Г., їх забив Святополк Ярополчич, прозваний за це Окаянним (другим Каїном), хоча за "Хронікою" Тітмара Мерзебурзького одразу по смерті Володимира Святополк подався до Польщі й тому не міг бути вбивцею своїх зведених братів. Найвірогідніше, що Б. і Г. загинули у кривавій війні між нащадками Володимира. Втім православна традиція приписує вбивство Святополкові. Б. і Г. були канонізовані (вважається, що у 1072), чому були присвячені князівський з'їзд у Вишгороді й перенесення їхніх мощів до спеціально збудованої церкви.

М.Котляр

БОРИСФЕН: **1.** Найдавніша грецька колонія в Північному Причорномор'ї на о.Березань поблизу м.Очакова, заснована в 645—644 до н.е. (Березанське поселення). В античній літературній традиції цю назву мала й Ольвія. Спочатку Б. був самостійним полісом, у другій половині VI ст. до н.е. ввійшов до складу Ольвійської держави. Наявність регулярного планування житлових кварталів, системи водопостачання, залишки монументальних споруд громадського призначення і храмів указують, що з цього часу поселення почало набувати міського вигляду. З другої половини V ст. до н.е. приходить у занепад. У I—III ст. стає однією з головних сакральних

зон культу Ахілла Понтарха в Нижньому Побужжі. **2.** Грецька назва р.Дніпро за античної доби.

А.Русяєва

БОРКАНЮК Олекса Олексійович (1901—1942) — керівник комуністичного руху в Закарпатській Україні. Нар. в с.Ясиня (тепер смт Рахівського р-ну Закарпатської обл.) в селянській сім'ї. Закінчив дворічну торговельну школу в Мукачевому і продовжував навчання в Ужгородській торговельній академії. Вів партійну роботу. В 1926—1929 вчився в Комакадемії ім. Артема в Харкові. З вересня 1929 на Закарпатті: перший секретар крайкому комсомолу, редактор комуністичних видань. Перший секретар Закарпатського крайкому КПЧ (з 1934), депутат парламенту Чехословаччини (з 1935). В березні 1939 виїхав до СРСР. У вересні 1941 повернувся на Закарпаття для керівництва комуністичним підпіллям. У лютому 1942 схоплений угорською контррозвідкою, страчений в Будапешті.

В.Прилуцький

БОРОВЕЦЬ Тарас (псевд. Бульба; 1908—1981) — діяч українського повстанського руху часів Другої світової війни. В липні 1941 заснував українську повстанську армію «Поліська Січ», яка боролася проти решток Червоної армії, радянських партизанів та підпільників (у 1943 взяла назву Української Народної Революційної Армії). В'язень фашистського концтабору Заксенгаузен. На еміграції організував Українську Національну Гвардію, видавав часопис "Меч і Воля" (1951—1953). Автор спогадів "Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху".

Т.Першина

БОРОДАВКА Яків (? — 1621) — гетьман нереєстрового козацтва. На козацькій раді в Сухій Діброві поблизу Білої Церкви (червень 1621) був обраний керівником 40-тисячного козацького війська для походу проти турецької армії. Дізнавшись про таємні польсько-турецькі переговори щодо припинення війни, відмовився об'єднуватися з коронним військом, за що був страчений реєстровими козаками під Хотином.

В.Щербак

БОРОТЬБИСТИ — див. **УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БОРОТЬБИСТІВ).**

БОРТНЯНСЬКИЙ Дмитро Степанович (1751—1825) — композитор, диригент, педагог. Нар. в м.Глухові на Чернігівщині. Вчився у глухівській співацькій школі, з 1758 — у петербурзькій придворній співацькій капелі. В 1769—1779 мешкав в Італії, де створив на італійські лібретто опери "Креонт" (1777), "Алкід" (1778) і "Квінт Фабій" (1779), а також літургії на латинські й німецькі тексти, в т.ч. "Ave Maria" на два голоси з оркестром. У 1779—1796 — капельмейстер при царському дворі в Гатчині й Павловську. В цей час створив на французькі тексти опери "Сокіл", "Свято сеньйора" (обидві 1786), "Син-суперник" (1787), низку камерно-інструментальних творів, цикл пісень. З 1796 до смерті — управитель придворної співацької капели. Автор понад 100 хорових релігійних творів, дав перші зразки фортепіанної сонати. У своїй творчості плідно поєднував український народний мелос, традиції українського хорового мистецтва й досягнення європейської музики.

Г.Герасимова

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА — антична держава у Причорномор'ї на Керченському й Таманському півостровах (IV ст. до н.е. — IV ст. н.е.). Являла собою поєднання спадкової монархії з полісними органами самоуправління у великих містах. Найвищого економічного й культурного розвитку досягла в IV ст. до

н.е., коли щорічно тільки до Афін поставляла близько 1 млн пудів зерна. З I ст. н.е. потрапляє під вплив Римської імперії. Відтоді традиції полісного самоуправління знищуються, а в суспільному житті основну роль відіграють релігійні спілки.

А.Русяєва

“БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ” — підпільна організація, створена харківськими студентами — шанувальниками творчості Великого Кобзаря під керівництвом І.Липи влітку 1891. “Тарасівці” ставили своєю метою рішучі дії проти самодержавства та активну працю на ниві національного відродження. Незабаром їхні ідеї почали поширюватися по Україні. “Тарасівські” гуртки виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, інших містах. “Б.т.” розробило свій статут, в якому висловлювалися вимоги цілковитої автономії для всіх народів Росії, а українська молодь закликалася до боротьби за національну волю. В 1893 організація була розгромлена царською охранкою.

Ю.Лавров

БРАЦЛАВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні, утворена польським урядом після Люблінської унії 1569. Входило до складу польської провінції Мала Польща. Після приєднання Правобережної України до Росії на території Б.в. створено Брацлавське намісництво (1793).

Ю.Кокін

БРАЦЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця, утворена 13 квітня 1793 на Правобережній Україні після приєднання її до Росії. Складалося з 13 повітів: Брацлавського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, Літинського, Хмільницького, Сквирського та ін. До 1795 намісницьке правління перебувало у Вінниці. В 1796 Б.н. було зліквідоване, а його територія відійшла до Подільської та Київської губерній.

Ю.Кокін

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК — утворений у 30-х роках XVII ст. як формування реєстрового козацтва. Найвідоміші полковники — Данило Нечай (1648—1651), Тиміш Носач (1651—1653), Михайло Зеленський (1654—1657, 1659—1672), Іван Сербин (1657—1658, 1663—1665), Дмитро Солонина (1658—1659), Іван Бут (1663), Василь Дрозд (1665). З півдня порубіжжя полку проходило р.Дністром, а з заходу дотримувалася давня границя між Подільським і Брацлавським воєводствами. У 1667 полк об’єднаний з Вінницьким. До Б.п. належали сотні (1649): Олександрівська, Багланівська, Браїлівська, Брацлавська, Вербська, Вільшанська, Гарячківська, Клебанська, Комаргородська, Краснянська, Лучицька, Мурахівська, М’ястківська, Райгородська, Станіславська, Тимонівська, Тульчинська, Чечельницька, Чернавецька, Шаргородська, Яланцька, Ямпільська.
Після Андрусівського перемир’я 1667, коли Правобережна Україна потрапила під владу Польщі, населення Б.п. продовжувало боротьбу проти турецько-татарських нападників та відстоювало свою незалежність від Польщі. Особливо активно ця боротьба точилася за полковництва Андрія Абазина (1690—1703). Згідно з Прутським мирним договором (1711) козаків Б.п. переселено в Лівобережну Україну, а сам він ліквідований.

В.Панашенко

БРЕЖНЄВ Леонід Ілліч (1906—1982) — державний та партійний діяч. Нар. на Катеринославщині в сім’ї службовця. До революції навчався в гімназії. В 1927 закінчив Курський землевпорядно-меліоративний технікум, у 1935 — Дніпродзержинський металургійний інститут. З 1935 — член ВКП(б). У 1938 стає завідувачем відділу, у лютому

1939 — секретарем Дніпропетровського обкому партії.
У 1941—1945 на політичній роботі в діючій армії. По війні повертається до партійної роботи. У 1946 — перший секретар Запорізького, у 1947 — Дніпропетровського обкомів партії. З 1950 — перший секретар ЦК КП Молдавії. У 1952 став секретарем ЦК і кандидатом у члени Президії ЦК КПРС.
Після смерті Й.Сталіна Б. було виведено з Секретаріату та Президії ЦК КПРС. Протягом трьох років він був начальником Головного політуправління Радянської армії та секретарем ЦК КП Казахстану. За рекомендацією М.Хрущова після XX з'їзду КПРС знову став секретарем ЦК і членом Президії ЦК КПРС. У жовтні 1964 очолив змову проти Хрущова і став Генеральним секретарем ЦК КПРС, головою його Політбюро. Крім того, в наступному — голова Президії Верховної Ради, голова Ради Оборони і Головнокомандувач Збройними Силами СРСР.
Період керівництва Б. позначений застоєм в економіці й суспільному житті СРСР, активним придушенням інакомислення, національних рухів у радянських республіках, русифікацією неросійських народів.

О.Веселова

БРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР УНР З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 1918 — підписаний у Бресті-Литовському 9 лютого 1918 між Українською Народною Республікою, з одного боку, та державами Четверного союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною — з другого. Перший міжнародно-правовий документ, який визначав міжнародний статус України та її західні кордони. Крім цього, між Україною та Австро-Угорщиною було підписано таємну заяву (8 лютого 1918) і таємний додаток (4 березня 1918), згідно з якими Підляшшя та Холмщина відходили до УНР, Галичина і Буковина об'єднувалися в один край у складі Австро-Угорщини з наданням українцям широкої автономії, а в Криму мала утворитися мусульманська республіка. У відповідь УНР зобов'язалася забезпечити права національних меншин (поляків, німців, євреїв) у своїй країні. Договір надав Україні можливість протягом 1918 формувати рівноправні відносини зі своїми сусідами. В наступному Австро-Угорщина єдиною з учасників договору в односторонньому порядку анулювала його (як і таємну заяву й таємний додаток), зайнявши цим самим пропольську позицію. Після капітуляції Німеччини та анулювання Росією Брестського договору від 3 березня 1918 Україна як суверенна держава втратила міжнародне визнання, і протягом 1919—1920 її землі були поділені між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

М.Держалюк

БРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР РСФРР З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 1918 — укладений між РСФРР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною у Бресті-Литовському 3 березня 1918. Передбачав припинення війни між РСФРР і державами Четверного союзу, а також проголошував принципи, за якими мала вирішуватися доля західних провінцій Росії.
РСФРР зобов'язувалась визнати право українського народу на самовизначення, законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір держав австро-німецького блоку з УНР (9 лютого 1918), укласти з останньою мир, негайно вивести з її території формування Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду та громадських установ УНР. З російської сторони договір був анульований постановою ВЦВК РСФРР від 13 листопада 1918 у зв'язку з капітуляцією Німеччини.

О.Лупандін

БРОДСЬКІ — вихідці з м.Броди, купці, відомі цукрозаводчики та капіталісти в Україні. Голова династії — Ізраїль Маркович — розпочинав свою діяльність як торгівець. У 60-ті роки XIX ст. починає інвестувати накопичений капітал у цукрову промисловість, стає власником та орендарем шести цукрових заводів. Один його син, Лазар, став відомим цукрозаводчиком, а другий, Лев, — великим банківським діячем. У 80-х роках XIX ст. родині Б. належало прямо чи опосередковано (через участь в акціонерних товариствах) дев'ять цукрових заводів, а у 1917 — вже 17. Крім того, вони мали чималу кількість пароплавів, що курсували по Дніпру, продовжували займатися торгівлею, вкладали кошти у розвиток мукомельного, пивоварного, винокурного виробництва, лісопаперову промисловість. На початку 80-х років їхні капітали обчислювалися в 35—40 млн крб. У 1885 Ізраїлю Бродському за його "корисну роботу" було присвоєно звання комерц-радника. Б. першими здійснили цукрову інтервенцію на обширні азійські ринки збуту. Жовтнева революція та Громадянська війна припинили діяльність Б. в Україні.

Т.Лазанська

БРОНЗОВИЙ ВІК — період в історії людства, коли у масовому вжитку були поширені бронзові вироби.

На Близькому й Далекому Сході на Б.в. припадає становлення ранньодержавних утворень, у той час як у середніх широтах Євразії суспільства доби бронзи залишалися переважно в межах первісності. В Європі центри обробки бронзи знаходилися у центральній частині, в Іспанії, Британії, Скандинавії, Північному Причорномор'ї, на Кавказі, Південному Уралі. Б.в. поділяється на ранній, середній та пізній. Хронологічні рамки цієї доби дуже широкі, бо в різних регіонах вона починалася в різний час. Так, у Месопотамії та Південному Ірані початок Б.в. відносять до середини IV тис. до н.е., а на значній частині Європи та Азії він пов'язаний із II тис. до н.е.

С.Пустовалов

БРЮХОВЕЦЬКИЙ Іван (? — 1668) — гетьман Лівобережної України в 1663—1668. З 1648 при дворі Б.Хмельницького в якості "старшого слуги" займався вихованням гетьманича Юрія, виконував дипломатичні доручення. З 1659 перебував на Запорозькій Січі, тоді ж обраний кошовим отаманом. У 1661 прийняв титул кошового гетьмана. Протягом 1662—1663 один із головних претендентів на гетьманство в Лівобережній Україні. Москвофільські заяви Б. забезпечили йому підтримку царського уряду. На "Чорній раді" під Ніжином (1663) проголошений гетьманом. Наказав стратити іншого претендента — Я.Сомка, вчинив розправу над опозицією. У вересні 1665 першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви. Невдалі спроби Б. припинити колонізаторську політику російського уряду спричинили падіння його політичного авторитету в Україні. Прагнучи втримати важелі влади, оголосив про розрив з Москвою. 7(18) червня 1668 біля Диканьки відбулось об'єднання військ Правобережної та Лівобережної України, під час якого лівобережні козаки буквально розтерзали Б. За наказом гетьмана П.Дорошенка його тіло було перевезено до Гадяча і там захоронено з усіма гетьманськими почестями в соборній церкві.

В.Горобець

"БУДИТЕЛІ" — під такою назвою в історію Закарпаття увійшли визначні культурно-політичні діячі кінця XVIII — першої половини XIX ст. І.Базилович, О.Духнович, М.Лучкай, А.Добрянський та ін. "Б." ставили метою збуджувати в масах українську національну свідомість шляхом упровадження рідної мови в усі

ланки освітньої мережі, пресу, літературу тощо, виступали за широке дослідження і популяризацію місцевої історії як невід'ємної частини історії всієї України. У своїй боротьбі за якнайширшу участь корінного українського населення Закарпаття в усіх сферах місцевого громадського та суспільно-політичного життя "Б." публічно критикували колонізаторський режим австро-угорських властей, політику мадяризації та онімечення українців. "Б." започаткували процес українського культурно-національного відродження на Закарпатті, сприяли розширенню зв'язків краю з Галичиною та Наддніпрянщиною, з прогресивними вченими та літераторами Росії, з пропагандистами ідеї загальнослов'янського відродження в Чехії, Словаччині, Польщі, Сербії, Хорватії.

В.Сарбей

БУЖАНИ — східнослов'янське плем'я (можливо, союз племен), що населяло лісостепову частину басейну Південного Бугу. За даними т.зв. Баварського аноніма (X ст.), Б. мали 230 укріплених поселень (типу замків). Після входження до складу Київської Русі (IX—X ст.) в давніх писемних джерелах більше не згадуються.

В.Кравченко

БУЗЕСКУЛ Владислав Петрович (1858—1931) — історик античності, академік АН СРСР (1922), академік ВУАН (1925). Нар. в с.Попівка (нині Донецької обл.). Після закінчення Харківського університету (1880) займався викладацькою і науковою роботою, досліджуючи історію Стародавньої Греції, її демократичних інститутів, вивчав древності Північного Причорномор'я. Найбільш відомі праці: "История афинской демократии" (1909), "Введение в историю Греции" (1915), "Изучение древностей северного побережья Черного моря и их значение с точки зрения греческой и мировой истории" (1927) та ін.

А.Санцевич

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — військове формування на півдні України в 1769—1817, створене як прикордонна сторожа над Південним Бугом на базі Нововербованого козацького полку й команди арнаутів. Б.к.в. брало участь у російсько-турецькій війні 1787—1791, відзначилося при штурмі Очакова та Ізмаїла. В 1797 ліквідоване, в 1803 відновлене. Брало участь у російсько-турецькій війні 1806—1812, після якої продовжувало прикордонну службу. В 1817 примусове перетворення бузьких козаків на військових поселенців викликало їх повстання, придушене військовою силою. Того ж року Б.к.в. ліквідоване, козаки стали військовими поселенцями у складі Бузької уланської дивізії.

Г.Сергієнко

БУЗЬКО-ДНІСТРОВСЬКА КУЛЬТУРА— неолітична культура, розташована у лісостепу та північному степу в басейнах Південного Бугу та Дністра. Датується другою половиною VI — початком IV тис. до н.е. Населення, що залишило її, споруджувало будівлі аморфної та підпрямокутної форми, деякі з кам'яним фундаментом та стовповим каркасом, виготовляло посуд із глини з домішкою рослин, черепашок, піску, робило знаряддя праці з кременю. Змінилася трипільською культурою.

Н.Котова

"БУКВАР" ІВАНА ФЕДОРОВА — назва книги умовна, оскільки титульний аркуш або передмова відсутні. Відомий у 1574 у Львові та в 1578 в Острозі. Обидва видання мають післямови, в яких містяться дані про історію заснування друкарень, умови книгодрукування, підкреслюється зв'язок між книговиданням та освітою. "Б." І.Ф. ко-

ристувалися не лише в Україні, а й в інших слов'янських країнах з кирилівською абеткою.

О.Пархоменко

БУКВАР СИМЕОНА ПОЛОЦЬКОГО — книга для дітей з текстами для читання, підібраними зі Святого Письма. Виданий в 1679 у Москві. Упорядником вважається випускник Києво-Могилянського колегіуму Симеон Полоцький, який був на той час вихователем царських дітей — Петра і Софії.

За структурою книга подібна до букварів білоруського друкаря Спиридона Соболя. Традиційно містить церковнослов'янську абетку у прямому і зворотному порядку, наведені назви літер. Коротко сказано про просодію (наголоси) та основні правила синтаксису й пунктуації, подано позначення цифр кириличними літерами під титлами.

О.Дзюба

"БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКІЙ" — книжечка, укладена Т.Шевченком і видана його коштом у 1861 для початкового навчання грамоти дорослих українців рідною мовою в безплатних недільних школах. Містить абетку друкованих і рукописних літер, традиційні тексти для читання по складах, поетові переспіви окремих Псалмів Давидових, п'ять щоденних молитв, цифри й таблицю множення до 100. Другу половину книжечки займають думи про Олексія Поповича, про Марусю Богуславку, а також 13 народних прислів'їв. Основну частину тиражу Шевченко надіслав своїм приятелям в Україну для продажу учням недільних шкіл Києва, Полтави, Чернігова та інших міст.

Я.Дзира

БУКРИНСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ — один із плацдармів на правому березі р.Дніпро, в районі Великого Букрина (80 км на південний схід від Києва), захоплений у вересні 1943 військами Воронезького фронту під час битви за Дніпро. Складав 11 км по фронту і до 6 км углиб. Спроби розпочати з нього наступ на Київ у жовтні 1943 двічі завершувалися невдачею, що змусило перенести центр наступу на Лютізький плацдарм. Війська, що залишилися на Б.п., здійснювали допоміжний удар, відволікаючи на себе частину сил противника.

Л.Хойнацька

БУЛАВА: **1.** Старовинна дерев'яна або металева зброя у формі палиці, посіченої кільцями, з голівкою у вигляді кулі, яблука, восьмигранника, груші на кінці. Трапляється у багатьох народів, має безліч модифікацій. **2.** Один із козацьких клейнодів, символ найвищої влади гетьманів, козацьких отаманів в Україні XVI—XVIII ст., а також турецьких пашів. Мала вигляд палиці з горіхового дерева (держало завдовжки 50 або 70 см) зі срібною або визолоченою кулею на кінці. Оздоблена, як правило, гербом, прізвищем чи вензелем власника.

М.Дмитрієнко

БУНГЕ Микола Христофорович (1823—1895) — економіст, державний діяч. Нар. у київській дворянській родині. У 1846 закінчив Київський університет. У 1861—1886 — міністр фінансів, у 1887—1895 — голова Кабінету міністрів Російської імперії. Ініціатор та організатор заходів щодо впорядкування грошового обігу та бюджету, введення початків робітничого законодавства, реорганізації системи зовнішньої торгівлі. Автор праць "Теорія кредиту" (1852), "Основи політичної економії" (1870), "Банківські закони та банківська політика" (1874).

О.Машкін

БУНД (мовою ідиш — союз; "Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії") — єврейська соціалістична організація. Створений на нелегальному з'їзді в жовтні 1897 у Вільні. У 1898 на І (установчому) з'їзді РСДРП у Мінську ввійшов до складу РСДРП як автономна організація, само-

стійна в питаннях єврейського робітничого руху. Особливо активну діяльність Б. здійснював у "смузі осілості", зокрема в Україні. Під час Першої світової війни Б. займав соціал-шовіністичні позиції. Після Лютневої революції приєднався до меншовицької партії, підтримував Тимчасовий уряд і виступав проти більшовиків. Наприкінці 1917 в лавах організації налічувалося 40 тис. членів, об'єднаних у 400 осередках. Б. був прихильником створення автономної України у складі федеративної Росії. В роки української революції деякі керівники Б. входили до складу Центральної Ради та її органів, а пізніше Директорії. Наприкінці 1918 у Б. почали виникати ліві групи, що взяли бік більшовиків. На початку 1919 ліве крило організації оформилось в окрему партію — т.зв. Комуністичний Бунд, який у травні злився з Об'єднаною соціалістичною партією, утворивши Єврейську комуністичну спілку. Частину членів цієї організації в індивідуальному порядку було прийнято до КП(б)У. В березні 1921 Б. самоліквідувався в радянській Росії та УСРР, хоча продовжив своє існування в Польщі, а згодом у США.

В.Волковинський

БУНЧУК: 1. Важливий атрибут гетьманської влади, військова регалія в козацькому війську. Походить із Туреччини. Мав вигляд палиці (довжина держака-ратища до 2,5 м), зверху якої кріпилась маковиця (кулька, схожа на маківку), від якої донизу звисали довгі пасма кінського волосся білого, чорного та рудого кольорів, а також дві китиці на плетених биндах. Уперше Б., як і корогву, офіційно надав запорожцям польський король Стефан Баторій у 1578. На Запорожжі Б. виготовляли з білого волосся та червоних мотузок, примхливо плетених у вузли. Існували малі Б. (ратище до 2 м завдовжки), які вручались наказним гетьманам на час керування військовими операціями у походах.

2. Прикраса та шумовий інструмент (із дзвіночками-підвісками вгорі) у військових оркестрах, що допомагає відбивати чіткий крок строю.

М.Дмитрієнко

БУНЧУКОВІ ТОВАРИШІ — частина козацької старшини в Гетьманщині кінця XVII—XVIII ст., яка належала до соціальної еліти суспільства, хоча й не займала військово-адміністративних посад. Б.т. перебували під покровительством гетьмана (під гетьманським клейнодом — бунчуком) і за ранговою субординацією були першими після полковників. Під час військових походів із них формувався окремий загін під орудою генерального бунчужного. В мирний час на Б.т. покладалися переважно господарські обов'язки. Більшість їх були великими землевласниками, які під кінець XVIII ст. перетворилися на поміщиків.

В.Панашенко

БУРЖУАЗІЯ — частина суспільства, зайнята підприємницькою діяльністю. Перші представники Б. в Україні з'явилися ще у XVII ст., коли почав зароджуватися ринок, зростали міста, виникали перші мануфактури. Безпосереднє оформлення Б. відбулося в XIX ст. з перемогою фабрично-заводського виробництва у пореформену добу, коли нестримно зростали підприємницькі верстви. За даними одноденного Всеросійського перепису 1897, в Україні налічувалося великої Б. 289,5 тис. осіб (разом із сім'ями), дрібних заможних господарів — 413,6 тис., дрібних незаможних виробників — 910 тис. У групі населення, яке жило прибутками від капіталів і нерухомого майна, українців разом із сім'ями налічувалося 74,6 тис., або близько 28% загальної чисельності цієї категорії населення.

Б. справляла вплив не лише на економічне, а й на політичне та ідеологічне життя суспільства. Промислова Б. досить швидко створила перші

представницькі організації ("Всеросійський з'їзд фабрикантів, заводчиків та осіб, зацікавлених вітчизняною промисловістю", 1870; "З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії", 1874; "Всеросійське товариство цукрозаводчиків", 1897 тощо), через які здійснювала тиск на уряд заради забезпечення власних інтересів. Свої перші партії вона створила у 1897 (Загальнодемократична партія) та у 1904 (Українська демократична та Українська радикальна партії). Найбільш повно ідеологію буржуазної демократії висловлювала загальноросійська партія кадетів, до якої входили і представники української Б. В Україні близькою до неї була Українська демократично-радикальна партія (1905—1908), а пізніше — Товариство українських поступовців (1908—1917). Частина промислової Б. входила до російської партії октябристів. На відміну від країн Заходу, де Б. прийшла до влади, покінчивши з політичним пануванням феодалів, у Російській імперії та в Україні вона отримала політичне керівництво державою на короткий час — лише у 1917.

Т.Лазанська

БУТ (Павлюк) Павло (? — 1638) — один із керівників козацько-селянського повстання 1637—1638. Протягом багатьох років брав участь у козацьких походах проти турків і татар. Під час зруйнування Кодацької фортеці (1635) разом з І.Сулимою був схоплений, але уникнув покарання. В 1637 на Січі очолив повстанське військо, виступив на волості, оволодів значною кількістю міст Наддніпрянщини. Після невдалої битви з коронним військом під Кумейками (16 грудня 1637) потрапив до рук польного гетьмана М.Потоцького і був страчений у Варшаві.

В.Щербак

БУТУРЛІН Василь Васильович (? — 1656) — російський військовий діяч і дипломат, із давнього боярського роду. Служив при Московському дворі стольником, а згодом окольничим. У січні 1654 очолив російське посольство, яке від імені Олексія Михайловича уклало з українським козацтвом, очолюваним Б.Хмельницьким, угоду про спільні дії проти Польщі. Зумів наполягти на тому, щоб угода скріплювалася церковною присягою лише з боку козаків, що легітимізувало майбутні порушення угоди московським двором. За виконану місію був щедро нагороджений царем. Після укладення угоди очолював російські війська, вислані на допомогу українському козацтву, і керував ними у переможній битві з поляками при Слоніградку (18 вересня 1655). Помер у Москві.

О.Майборода

БУХАРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1812 — договір між Росією і Туреччиною, підписаний 28 травня 1812 в Бухаресті, який завершив російсько-турецьку війну 1806—1812. До Росії відійшли Бессарабія і кілька областей Закавказзя. Західна Грузія добровільно прийняла російське підданство. Росія вперше одержала морські бази на Кавказькому узбережжі Чорного моря. Договір підтвердив автономію Молдавії, Волощини й Сербії. Туреччині ж було повернуто завойовані під час війни території (Анапа, Поті) на Кавказькому узбережжі.

М.Знаменська

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 — укладений між Польщею і Туреччиною в жовтні 1672 в м.Бучачі. За договором під владу Туреччини переходило Поділля (Брацлавщина і Південна Київщина опинилися під владою союзника Туреччини Петра Дорошенка). Волинь, Північна Київщина й Галичина залишалися у складі шляхетської Польщі. Польський сейм у квітні 1673 відмовився ратифікувати Б.м.д.

М.Знаменська

В

ВАГИЛЕВИЧ Іван Миколайович (1811—1866) — громадський діяч, учений, письменник, один з організаторів "Руської трійці" та упорядників альманаху "Русалка Дністровая". Походив з родини священика. З 1829 до кінця життя жив, навчався й працював у Львові: духовна семінарія, університет, бібліотека Оссолінських, міський архів. Займався історичними, етнографічними й археологічними дослідженнями. Розвідки про гуцулів, бойків, лемків, "Хроніка" опришківського руху, лінгвістичні праці й словники української та польської мов залишилися в рукописах. Писав польською, чеською та українською мовами. Під час революції 1848 увійшов до складу Руського собору, редагував його друкований орган "Dnewnik Ruskyi". Польською мовою переклав "Повість временних літ", українською — "Слово о полку Ігоревім". Брав участь у виданні історично-документальної збірки "Акти гродські й земські" та "Словника польської мови" С.Лінде, який донині вважається шедевром слов'янської лексикографії.

В.Сарбей

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР — таємне розпорядження, видане 20 липня 1863 міністром внутрішніх справ Росії П.Валуєвим, згідно з яким заборонялося друкувати науково-популярну й релігійну літературу (крім наукових і художніх творів) українською мовою. Поява В.ц. відбивала страх царського уряду перед зростанням національної свідомості

серед інтелігенції, згуртованої у громадах, перед поширенням визвольних ідей. Видаючи цей документ, Валуєв скористався, з одного боку, звинуваченнями російською реакційною пресою української громадськості у зв'язках з польським повстанням 1863, а з іншого — наклепницьким донесенням, ніби самі українці вважають свою мову лише наріччям російської, а також позицією київського генерал-губернатора Анненкова, який висловився проти видання українського перекладу Євангелія, мотивуючи тим, що для українців зрозумілий і російський переклад, а визнання української мови може, мовляв, призвести до відокремлення України від Росії. Після В.ц. кількість книг, що видавалися в імперії українською мовою, різко скоротилася: у 1864 вийшло 12 назв, у 1865 — п'ять, у 1867—1869 — по дві на рік. В.ц. автоматично втратив чинність у 1905 внаслідок прийняття нового закону про друк.

Н.Шип

ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (1867—1935) — історик і правник, академік УАН (з 1920). Нар. у с.Єсмань Глухівського пов. Чернігівської губ. Після закінчення іст.-філол. факультету Юр'євського (нині Тартуського) університету (1890) займався викладацькою та науковою діяльністю, був учасником революційного руху. В часи Української держави — один із фундаторів УАН (1918). У липні 1921 — лютому 1922 — президент ВУАН. За радянської влади продовжував наукову діяльність, досліджував питання соціально-економічної історії та історіографії України, розвитку правових структур та інституцій. Найвідоміші праці: "К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя" (1894), "Очерки по истории Западной Руси и Украины" (1916), "Исторические сведения о кабардинском народе" (1913).

А.Санцевич

ВАСИЛЬКО РОМАНОВИЧ (1203—1269) — володимиро-волинський князь (1214—1215), другий син Романа Мстиславича від його другої дружини Анни. Завжди діяв разом зі своїм старшим братом Данилом Галицьким. Розпочавши об'єднання Волині, у 1227—1228 Романовичі заволоділи Луцьком, Пересопницею й Чорторийськом, які Данило разом із Берестям передав В.Р. В 1234 Романовичі ліквідують Белзьке удільне князівство на Волині, а в 1238 відновлюють свою владу в Галицькому князівстві. У 1245 їм удалося остаточно зламати боярську опозицію й відновити Галицько-Волинське князівство. В.Р. вважався волинським князем, а Данило — галицьким та головою всього об'єднаного князівства. По його смерті (1264) В.Р. формально звався великим князем, але фактично княжив у Володимирі, володіючи лише часткою Волинської землі.

М.Котляр

ВАСИЛЬКО РОСТИСЛАВИЧ (бл. 1066—1124) — теребовльський князь, третій син Ростислава Володимировича. По смерті батька (1067) разом зі старшими братами Рюриком і Володарем був вигнаний із Тмутаракані. У 1080-х роках Ростиславичі претендували на Володимир-Волинський, у 1084 заволоділи ним, але київський князь Всеволод Ярославич вигнав їх звідти, давши братам-ізгоям Перемишль, Теребовль і Звенигород. З початку 1090-х років В.Р. княжив у Теребовлі. В 1097 наляканий посиленням В.Р. волинський князь Давид Ігоревич полонив його у Києві й осліпив, намагаючись відняти у нього князівство. Володар визволив брата. В.Р. зумів захистити своє князівство від спроб київського князя Святополка Ізяславича заволодіти ним. У 1123 В.Р. був союзником князя Ярослава Святополчича, допомагаючи йому в боротьбі з сином Мономаха Андрієм.

М.Котляр

ВАТУТІН Микола Федорович (1901—1944) — воєначальник, генерал армії (1943), Герой Радянського Союзу (1965, посм.). Учасник Громадянської війни. Закінчив Військову академію ім. Фрунзе (1929), Військову академію Генштабу (1937). В роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 — начальник штабу Північно-Західного фронту (з червня 1941), заст. начальника Генштабу (з травня 1942), командувач військами Воронезького (липень—жовтень 1942 і березень—жовтень 1943), Південно-Західного (жовтень 1942 — березень 1943), 1-го Українського (жовтень 1943 — березень 1944) фронтів. З'єднання під орудою В. брали участь у Сталінградській і Курській битвах, визволенні України, в т.ч. Києва. 29 лютого 1944 у сутичці з вояками УПА В. дістав поранення, від якого 15 квітня помер. Похований в Києві.

Л.Хойнацька

ВАТЧЕНКО Олексій Федосійович (1914—1984) — партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Нар. у селянській сім'ї. Після закінчення фіз.-мат. факультету Дніпропетровського університету (1938) працював учителем, зав. навчальною частиною, директором середньої школи. В 1941—1945 — в Радянській армії. У 1945—1948 — на радянській, а з 1948 — на партійній роботі. В 1954—1955 — секретар, у 1955—1959 — другий секретар Дніпропетровського, у 1959—1963 — перший секретар Хмельницького, у 1963—1964 — перший секретар Дніпропетровського сільського, в 1964—1965 — перший секретар Черкаського, у 1965—1976 — перший секретар Дніпропетровського обкомів партії. З березня 1966 — член Президії, з липня 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. З червня 1976 до листопада 1984 — Голова Президії Верховної Ради УРСР.

М.Плющ

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941—1945 — Див. **РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКА ВІЙНА 1941—1945.**

ВЕЛИКА СКІФІЯ — наукова назва політичного утворення, що існувало у Північному Причорномор'ї в VII—IV ст. до н.е. За свідченням Геродота, воно простягалося від Дунаю до Дону та на таку ж відстань від узбережжя Чорного моря на північ. Чільну роль у цьому регіоні відігравали кочові скіфи під проводом царських скіфів. Північніше мешкали агафірси, скіфи-орачі, будіни, неври, гелони, меланхлени, що можуть бути співставлені з різними культурами скіфського типу Лісостепової України та прилеглих районів. Збирання данини з осілих племен цієї території, зиск із транзитної торгівлі між землеробами Лісостепу та античними містами північного узбережжя Чорного моря становили економічні підвалини В.С. та сприяли накопиченню в руках вищої аристократії величезних багатств, наявним підтвердженням чого є "царські" скіфські кургани у Нижній Наддніпрянщині — Солоха, Чортомлик, Огуз, Козел та ін. Загибель В.С. пов'язана, зокрема, з погіршенням кліматичних умов і усиханням степів, з виснаженням господарства лісостепових районів унаслідок економічної експлуатації кочовиками тощо.

В.Мурзін

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ — скорочена назва держави, яка виникла завдяки об'єднавчій діяльності князя Міндовга (1230—1263) в 40-х роках XIII ст. у Верхньому Поніманні з центром у Новогрудку під найменням Велике князівство Литовське, Руське, Жомойтське.

У XIII—XIV ст. за князювання Вітеня (1293—1316), Гедиміна (1316—1341), Ольгерда (1345—1377) В.к.Л. значно розширило свою територію шляхом інкорпорації практично всіх білоруських, а в середині — другій половині XIV ст. і більшості українських земель (Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини).

У 20-х роках XIV ст. столиця князівства була перенесена у Вільно.
Після укладення великим князем Ягайлом (1377—1392) Кревської унії з Польщею (1385) у В.к.Л. поширюється вплив католицизму, що викликало значний опозиційний рух місцевої литовсько-руської знаті на чолі з Вітовтом (1392—1430), який незабаром стає великим князем. Однак у 1401 він був змушений піти на укладання нової польсько-литовської унії.
У 1413 в Городлі було підписано ще одну польсько-литовську унію, яка передбачала обмеження участі православних у державному управлінні та зрівняння панів латинського обряду з польською шляхтою. Викликана цим нова антипольська опозиція завершилася відновленням Волинського (ліквідоване у 1452) та Київського (ліквідоване у 1470) князівств.
Зростання польських впливів у В.к.Л. спочатку спричинило серед українських та білоруських православних князів посилення промосковських орієнтацій. Однак претензії московського великого князя Івана III на роль єдиного претендента на давньоруську політичну спадщину та одноосібного зверхника над усіма східнослов'янськими землями призвели до литовсько-московських воєн, які завершилися переходом до Москви усіх чернігово-сіверських земель (1508).
Унаслідок Люблінської унії (1 липня 1569) В.к.Л. утворило разом із Польською Короною нову федеративну державу — Річ Посполиту. Князівство, як і Корона, зберігало державну самостійність, мало окрему адміністрацію, право, судову систему, скарбницю, військо. За свою суверенність воно змушене було поступитись українськими землями: Брацлавщина, Волинь, Київщина, Підляшшя перейшли до Корони. Такий стан зберігався до поділів Речі Посполитої між Російською імперією, Пруссією та Австрією наприкінці XVIII ст.

А.Гурбик

"ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО РУСЬКЕ" — назва Козацької України (у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств), під якою вона відповідно до умов Гадяцького договору 1658 мала увійти як суб'єкт федерації до складу Речі Посполитої. Передбачалися різке обмеження її внутрішньополітичного суверенітету, позбавлення прав на зовнішню політику, відновлення існуючої до Визвольної війни системи соціально-економічних відносин. Спроби уряду І.Виговського весною 1659 домогтися включення до складу князівства Волинського, Подільського і Руського воєводств, збільшення козацького реєстру до 60 тис. осіб та ліквідації унії зазнали невдачі. Розпочався рух козацтва проти союзу з Польщею, і восени 1659 новий гетьман Ю.Хмельницький фактично скасовує угоду.

В.Степанков

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ — гігантські етнічні міграції, які відбулися в Європі у IV—VI ст. Поштовх до В.п.н. дала навала гунів, які близько 370 через Волгу вторглися у Північне Причорномор'я. Разом з аланами, які приєдналися до них, вони виступили проти північночорноморських готів — германських племен, що мешкали тут із першої половини III ст. Спричинений гунською навалою рух готів, переслідуваних гунами та аланами, у межі Римської імперії призвів до утворення ними низки королівств — вандалів, бургундів, франків, лангобардів та інших, до англосаксонського завоювання Британії. Під тиском гунів відбулося й переселення великих слов'янських мас у VI—VII ст. на Балканський півострів.

О.Майборода

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ: **1.** Титул князя, який очолював феодальну ієрархію удільних князів у Київській Русі. До реальних прав В.к. належали скликання княжих з'їздів, головне командування під час воєнних походів тощо. З X ст. цей титул мали

київські князі, причому влада київського В.к. мала тенденцію до поступового звуження його повноважень. З кінця XII ст. цим титулом почали користуватися владимиро-суздальські князі, а в XIII—XIV ст. — галицько-волинські, тверські, рязанські та інші князі; після утворення Російської централізованої держави (друга пол. XV — поч. XVI ст.) титул В.к. мали тільки московські князі. З 1547 цей титул увійшов до царського, а з 1721 — до імператорського титулів. **2.** У XIV—XVI ст. — титул феодальних володарів Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 титул литовського В.к. увійшов до польського королівського титулу. **3.** З 1797 до 1917 титул В.к. належав окремим членам російської імператорської родини.

В.Кравченко

ВЕЛИКИЙ ЛУГ — заплава Дніпра у володіннях Запорозької Січі, що простягалася з обох його боків від о.Хортиця на 100 км при ширині від 3 до 25 км. Загальна площа — понад мільйон десятин землі. Мав велике значення для розвитку господарства Запорозької Січі, його угіддя щороку розподілялися жеребкуванням між 38 куренями. Після скасування Запорозької Січі в 1775 В.Л. разом з іншими її місцинами Катерина II поділила між своїми найближчими вельможами. Нині майже вся територія В.Л., за винятком кількох сотень гектарів у південно-східній частині о. Хортиця і на лівому березі Дніпра, залита штучним Каховським морем.

О.Апанович

"ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ" — період розвитку СРСР після т.зв. нової економічної політики до початку курсу на індустріалізацію і колективізацію. Вперше термін був запроваджений на пленумі ЦК ВКП(б) 10—17 листопада 1929, де в доповіді про контрольні цифри народного господарства було зазначено, що план першого року п'ятирічки виконано з перевищенням завдань усього п'ятирічного плану з ряду найважливіших галузей народного господарства. Це було законстатовано в постанові РНК СРСР від 1 грудня 1929 "Про контрольні цифри народного господарства на 1929—1930 рік". "В.п." означав радикальний перехід до "соціалістичного" переустрою села.

Л.Нізова

ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ Микола (? — 1942) — ректор Київського політехнічного інституту, професор, Голова Української Національної Ради. В часи німецької окупації зосередив свої зусилля на захисті української науки й культури, був ініціатором відновлення діяльності Академії наук України. За підозрою "у розпалюванні політичного невдоволення" на початку 1942 його було заарештовано і страчено гітлерівцями.

Є.Лисенко

ВЕЛИЧКО Самійло (Самоїл) Васильович (? — після 1728) — історіограф. Нар. на Полтавщині, навчався в Київській академії. Служив канцеляристом у козацькому війську. Автор фундаментального тритомового твору "Сказаніє о войне козацкой з полякамі..." (1720), який охоплює події української історії 1648—1700.

П.Сас

ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРА — була поширена у I—V ст. суцільним масивом у північних областях Польщі, на Волині й Поділлі, споріднено — на Лівобережжі та у Криму. На території України вельбарські пам'ятки датуються кінцем II — рубежем IV—V ст.

Племена В.к. жили у невеликих поселеннях з 4—5 окремих дворів з прилеглими господарськими приміщеннями, в яких мешкали кревноспоріднені патріархальні сім'ї. Помешканнями слугували заглиблені в землю будівлі площею 15—20 кв. м та великі наземні споруди площею 60—100 кв. м, стовпово-плетневої конструкції з глинобитними стінами. У побуті використовувався різноманітний посуд (виліплений від

руки та кружальний), вироби ремесел (зокрема прикраси, металеві частини одягу, своєрідні фібули з дуговидною спинкою, підвіски, браслети, кістяні гребені тощо). При похованні мерців переважала кремація з використанням різноманітного інвентаря.
Творцями В.к. були численні східногерманські племена, ядро яких складали готи та геліди.

Д.Козак

ВЕНЕДИ — найдавніше слов'янське етноплемінне об'єднання. Вперше згадуються у І ст. На той час В. займали землі між Прип'яттю на півночі, Віслою на заході та Середньою Наддністрянщиною на півдні, без чіткого визначення східних рубежів. Залишки їхньої матеріальної діяльності складають т.зв. зубрицьку культуру, поширену на території Волині та Поділля, а також споріднені з нею пізньозарубинецькі старожитності І—ІІ ст. у Середній Наддніпрянщині. Вважається, що В. є нащадками племен зарубинецької, поморсько-кльошової та частини пшеворської культур рубежу ер. Протягом кінця І—ІІ ст. В. освоїли середньодністровські землі, потиснувши даків і у ІІІ ст. з'явилися вже у Буджакському степу (т.зв. стулійська культура). У ІІІ—IV ст. В., що проживали в районі Наддністрянщини, створили міцне військово-політичне об'єднання, яке в умовах протистояння готам переросло у перше слов'янське протодержавне утворення — дулібський племінний союз.

Д.Козак

ВЕПРИЦЬКА ОБОРОНА 1709 — оборона російсько-українського гарнізону під командою капітана Юрлова і міщан м. Веприка від шведських військ у січні 1709.
Під час походу Карла XII в Україну Веприк став базою російських загонів, які робили наскоки на шведське військо. В перших числах січня 1709 Карл XII задумав штурмом оволодіти містечком, щоб ліквідувати російський осередок і водночас заволодіти теплими квартирами, і виділив для цього два піхотних і два кінних полки проти декількох сотень російських солдатів, українських козаків і мешканців Веприка.
Штурм Веприка відбувся 6 січня. Захисники міста, маючи всього три гармати, відбили три ворожих приступи. Шведські війська оволоділи містечком, коли у захисників скінчився порох, при цьому втративши близько 1300 чоловік. Усіх мешканців Веприка, навіть дітей, було вирізано.

В.Палієнко

ВЕРБИЦЬКИЙ Михайло (1815—1870) — композитор, автор гімну "Ще не вмерла Україна". Навчався у Перемиській гімназії, музичній школі. У 1833 вступив до Львівської духовної семінарії. Ще навчаючись там, створив "Школу гри на гітарі", що стала першим посібником з теорії музики в Галичині. У 1850 стає священиком. У 1863 пише музику до вірша П.Чубинського "Ще не вмерла Україна". У 1917 та 1992 цей твір офіційно визнаний національним гімном України. В. — автор 12 оркестрових творів і рапсодій, Служби Божої, низки пісень на тексти Ю.Федьковича, музики до драматичних творів. Одним із перших українських композиторів звернувся до творчості Т.Шевченка, поклавши на музику "Заповіт".

В.Даниленко

ВЕРЕЩИНСЬКИЙ Йосип Андрійович (бл. 1530 — 1598) — мислитель, письменник, церковний та суспільно-політичний діяч. Нар. у маєтку Верещин (Холмщина) в сім'ї шляхтича. Шкільну освіту здобув у Красноставі. Навчався за кордоном, де здобув ступінь доктора теології. В 1581 — абат католицького Сецехівського монастиря (Польща), в 1592 — католицький єпископ з резиденцією у Фастові.
Автор низки політичних проектів, у яких виступав на захист України від

турецько-татарської агресії. Внесок В. у вітчизняну теорію держави нового часу полягає в розробці концепції субвасальних територіальних військово-політичних утворень, в т.ч. Задніпровського козацького князівства. Мислитель уперше обгрунтував також етнополітичну теорію українського народу, яка базується на рецепції традиціоналістської схеми народу старозавітних часів і понятті континуїтету української історії.

П.Сас

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович (1863—1945) — геолог, геохімік, академік Російської АН (з 1909), академік УАН (з 1918). У 1885 закінчив фіз.-мат. факультет Петербурзького університету. В 1917—1921 жив і працював в Україні, взяв активну участь у створенні УАН, був її першим президентом (1918—1921). У 1922 переїхав до Петрограда. Досліджував основні геохімічні закономірності будови й складу Землі, хімічний склад земної кори, гідросфери, атмосфери, міграцію хімічних елементів у земній корі, роль і значення радіоактивних елементів в її еволюції, розподілив хімічні елементи за їх поширенням в названих шарах Землі. Ідеї В. про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки — біогеохімії. В. — засновник вітчизняної школи геохіміків, основоположник учення про біосферу та ноосферу. Член багатьох академій наук та наукових товариств. У 1943 АН СРСР встановила премію, а в 1963 — золоту медаль імені В.

П.Овчаренко

ВЕРХОВНА РАДА УРСР — найвищий орган державної влади в Україні за радянських часів. Формально утворювалася шляхом рівних, загальних і прямих виборів тільки таємним голосуванням, але на практиці цей процес здійснювався під жорстким контролем правлячої комуністичної партії.

Якісний склад депутатів В.Р. завжди був суворо дозований. В обов'язковому порядку депутатами обиралися міністри, голови облвиконкомів та частково їхні заступники, перші чи другі секретарі обкомів, вищий командний склад розташованих на території України військових округів. Серед депутатів переважали члени компартії (62—69% загальної кількості).

В.Р. обирала голову Президії та двох його заступників, формувала Президію, утворювала уряд УРСР, відповідальний перед нею та їй підзвітний, обирала Верховний Суд республіки. Для ведення засідань В.Р. обирала голову та його заступників.

Основною формою діяльності В.Р. були сесії — чергові періодичністю два рази на рік, а також позачергові та урочисті, присвячені визначним датам.

Останні вибори до В.Р. УРСР в умовах існування Радянського Союзу відбулися в 1990 (12-те скликання). Після прийняття Акту проголошення незалежності України перетворилася на Верховну Раду України.

П.Панченко

ВЕТУХІВ Михайло Олексійович (1902—1959) — учений-генетик. Нар. в Харкові у професорській родині. Закінчив Харківський університет і сільськогосподарський інститут (1923), студентом брав участь в революційних подіях; у 1919 був козаком Армії УНР. У радянські часи присвячує себе науковій роботі, стає одним із провідних генетиків країни. На початку 30-х років заарештований за причетність до т.зв. "націонал-ухильників". У роки війни опинився в німецькій окупації. Наприкінці війни переїхав до Відня. Обраний членом президії Центрального представництва української еміграції та міністром внутрішніх справ УНР за кордоном. В. — один з організаторів Української Академії наук. З 1945 до весни 1949 жив і працював у Німеччині, згодом переїхав до США. Там очолив американську філію УВАН (Нью-Йорк) і керував нею до своєї смерті.

В.Марочко

ВИГОВСЬКИЙ Іван (? — 1663) — діяч українського козацтва. Походив зі старовинного українського шляхетського православного роду. По закінченні Києво-Могилянської колегії служив у державних установах. У роки Визвольної війни став одним із найближчих соратників Б.Хмельницького, генеральним писарем Війська Запорозького. Після смерті Б.Хмельницького обраний наказним гетьманом при Юрії Хмельницькому, а згодом домігся гетьманської булави. На посаді гетьмана здійснював антимосковську політику, розгромив промосковське повстання козаків (1658), а під Конотопом прислані російські війська (1659). Уклав у Гадячі угоду з Річчю Посполитою (1658), яка була ратифікована польським сеймом у дуже обмеженому для України вигляді, що різко зменшило підтримку В. серед козацтва. В жовтні 1659 на "Чорній раді" він був усунутий від гетьманства і повернув владу Юрію Хмельницькому. Після цього перебував на польській державній службі. В 1664 за наказом свого особистого ворога — тодішнього гетьмана Правобережної України Павла Тетері — був заарештований, безпідставно звинувачений у зраді польського короля і розстріляний.

О.Путро

ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТИР У КИЄВІ — пам'ятка архітектури. Заснований у 1070-х роках князем Всеволодом Ярославичем на південній околиці Києва — у Видубичах. Спочатку тут була літня резиденція князя, а згодом побудований Михайлівський собор.

Сучасний ансамбль монастиря склався в середині XVIII ст., коли були зведені Георгіївський собор — один із кращих зразків української архітектури другої половини XVII — початку XVIII ст., трапезна зі Спаською церквою, дзвіниця, будинок настоятеля, братський корпус.

У В.м. в 1116 ігумен Сильвестр редагував "Повість временних літ". Тут писався й Київський літопис. На території В.м. поховані педагог К.Ушинський, доктор медицини Є.Афанасьєв, професор анатомії В.Бец, мистецтвознавець і колекціонер Б.Ханенко та багато інших видатних осіб. З 1945 В.м. знаходиться у зоні Ботанічного саду НАН України.

Р.Бондаренко

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ПАНУВАННЯ — масовий опір, викликаний загрозою втрати українським народом етнічної самобутності, політичною колонізацією з боку варшавського уряду, дискримінацією та утисками українських міщан, селян, православного духовенства, примусовим насаджуванням католицтва та уніатства.

Початком війни було захоплення у лютому 1648 повсталими козаками Запорозької Січі й проголошення Б.Хмельницького гетьманом. Її головною рушійною та керівною силою виступило козацтво. Активну участь у війні взяли селянство, міщанство, частина дрібної шляхти й нижче православне духовенство. Верхівка ж духовенства проявляла хитання і непослідовність у захисті національних інтересів. Переважна більшість шляхти, незалежно від віросповідання, й верхівка уніатського духовенства виступали на боці колонізаторів.

Визвольна війна спрямовувалася на розв'язання таких головних завдань: знищити польське панування; створити незалежну соборну Українську державу; ліквідувати велику й середню феодальну власність на землю, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й утвердити козацький тип господарства. Зважаючи на такі зміст, цілі й характер боротьби, її можна вважати справжньою національною революцією.

Перший етап війни (лютий 1648 — серпень 1657) характеризувався найбільшим розмахом національно-визвольної та соціальної боротьби. Повсталими здобуто блискучі пере-

моги під Жовтими Водами й Корсунем у травні 1648, у різні райони України Б.Хмельницьким розіслані козацькі загони, іде інтенсивне руйнування польських і становлення українських державних інституцій. Одночасно розгортається селянська війна, спрямована на ліквідацію існуючого ладу, виборення особистої свободи й права власності на землю.

Після перемоги під Пилявцями (21—23 вересня 1648) українська армія зробила похід спочатку до Львова, а пізніше продовжила його до Замостя. У першій половині 1649 оформлюється національна державна ідея, яка полягала у створенні незалежної соборної України. Однак на той час обставини змусили Б.Хмельницького після перемоги під Зборовом (15 серпня 1649) погодитися на укладення договору (18 серпня), що передбачав обмежену автономію Козацької України (територія Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств) у складі Речі Посполитої. Після поразки козаків під Берестечком (28 червня — 10 липня 1651) гетьман змушений підписати Білоцерківський договір (28 вересня), який звів автономію Української держави нанівець. Лише внаслідок перемоги під Батогом (2 червня 1652) Козацька Україна здобуває незалежність. Проте через нестачу власних сил козацький уряд пішов на утворення в березні 1654 конфедеративного союзу з Росією. Робиться нова спроба домогтися возз'єднання українських земель у межах національної держави. Восени 1655 було визволено Західний регіон, але через протидію Швеції та агресію Криму Б.Хмельницький змушений був відступити. За обставин зближення Росії з Польщею український уряд взяв курс на створення коаліції з Трансильванією та Швецією. Смерть великого гетьмана 6 серпня 1657 не дала йому довести справу до кінця. Гетьманом стає його син Юрій, що відкриває шлях до утвердження володарювання династії Хмельницьких.

Другий етап (серпень 1657 — січень 1667) визначався різким загостренням соціально-політичної боротьби й посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України. Усунення Юрія від влади І.Виговським і згортання новим гетьманом соціально-економічних перетворень спричинили громадянську війну, в яку втручається Росія. У відповідь гетьман пішов на укладення 16 вересня 1658 Гадяцького договору, за яким Козацька Україна під назвою "Велике князівство Руське" поверталася до складу Речі Посполитої зі старими соціально-економічними відносинами. Хоча Виговський і завдав росіянам поразки під Конотопом (9 липня 1659), але через невдоволення козацтва він був змушений повернути владу Ю.Хмельницькому.

Через намагання Москви скасувати незалежність України Переяславським договором від 27 жовтня 1659 Ю.Хмельницький 17 жовтня 1660 підписує угоду з Польщею на умовах Гадяцького договору, за винятком статті про створення Руського князівства. Розкол козацтва у ставленні до договору змушує Ю.Хмельницького на початку 1663 зріктися влади. Гетьманом обирається П.Тетеря. Тим часом за сприяння Росії на Лівобережжі в червні 1663 обирається окремий гетьман — І.Брюховецький. Після невдалої спроби за допомогою поляків підпорядкувати своїй владі Лівобережжя Тетеря втрачає владу (1664). В серпні 1665 гетьманом на Правобережжі стає П.Дорошенко. Тим часом Росія і Польща за спиною України домовляються про її розподіл (Андрусівське перемир'я 1667).

На третьому етапі (січень 1667 — вересень 1676) П.Дорошенко продовжує боротьбу за возз'єднання Української держави. У червні 1668 він добивається возз'єднання Козацької України і свого обрання її гетьманом (І.Брюховецького було вбито козаками). Однак унаслідок російських інтриг у 1669 Лівобережжя відокремлюється в осібну Гетьманщину. За таких обставин

П.Дорошенко для реалізації своїх планів пішов на прийняття в 1669 турецького протекторату, що спровокувало війну Туреччини з Польщею.

Після невдач польського війська у жовтні 1672 укладається Бучацький договір, за яким Козацька Україна мала залишитися "в старих кордонах". Однак, розчарувавшись у політиці султана, П.Дорошенко почав шукати порозуміння з урядами Росії та Речі Посполитої. Тим часом за допомогою Росії лівобережний гетьман І.Самойлович у 1674 опанував Правобережжя й домігся на Переяславській раді проголошення себе гетьманом обох боків Дніпра. Боротьба між різними силами в Україні загострюється, від воєнних дій дедалі більше страждає мирне населення. На осінь 1676 становище П.Дорошенка стає критичним, і він складає гетьманські повноваження. Одночасно на Правобережжі ліквідуються українські державні інституції. Визвольна війна завершується.

Наслідки війни виявилися трагічними: незважаючи на величезні жертви (Правобережжя втратило понад 90% населення), українському народові не вдалося домогтися створення незалежної соборної держави. Історичне значення війни полягало, по-перше, у збереженні на терені Лівобережної України держави, що зуміла проіснувати у складі Російської імперії ще майже 100 років; по-друге, у створенні могутнього імпульсу для формування української нації, розвитку національної культури й самосвідомості, традицій збройної боротьби за незалежність; по-третє, в закріпленні назви "Україна" за витвореною державою, а назви "українці" за її етнічним населенням.

В.Степанков

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (1880—1951) — політичний і громадський діяч, письменник. Походив з селянської сім'ї, закінчив гімназію, навчався у Київському університеті. Був членом РУП, потім УСДРП, з 1907 — член її ЦК. З 1903 — на професійній революційній роботі.

Один із вождів української національної революції, лідер УСДРП, головний редактор "Робітничої газети", член та заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ. Керував роботою Українського національного конгресу, двох військових, селянського та робітничого з'їздів. Очолював українську делегацію, яка у травні 1917 передала Тимчасовому урядові вимогу Центральної Ради про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 29—30 червня 1917. Був автором усіх головних законодавчих актів УНР, в т.ч. чотирьох Універсалів.

9 січня 1918 В. пішов у відставку з поста прем'єра. Засудив гетьманський переворот. 18 вересня був обраний головою Українського Національного Союзу, грав провідну роль в організації протигетьманського повстання. З листопада 1918 до лютого 1919 очолював Директорію, був усунутий за ліві погляди, після чого виїхав за кордон. У 1919 організував в Австрії Закордонну групу українських комуністів, заявивши про перехід на відповідні позиції. В 1920 повернувся в Україну, але після невдалої спроби співпрацювати з більшовиками знову відбув за кордон. У середині 20-х років намагався ще раз повернутися на батьківщину, але дозволу на в'їзд не отримав. З кінця 20-х років жив на півдні Франції, повністю залишивши політичну діяльність і присвятивши себе літературі та публіцистиці. Автор тритомового мемуарно-публіцистичного твору "Відродження нації. Історія української революції (1917 — грудень 1919 р.)", в якому підвів підсумок своєї бурхливої кар'єри політика. В. вважав себе марксистом. Водночас його світогляд перебував під значним впливом західного лібералізму й гуманізму. У політичній діяльності хитався між українською національною само-

стійницькою платформою і концепцією української радянської республіки.

О.Бойко

ВИПИЩИКИ, ВИПИСНІ КОЗАКИ — козаки, виключені з козацьких реєстрів (списків) урядом Речі Посполитої у XVII ст. Ведучи політику соціального і національно-релігійного утиску українців, польсько-шляхетський уряд для зміцнення своєї влади не раз скорочував козацький реєстр, убачаючи у збільшенні кількості козаків джерело соціальної нестабільності. Проте всупереч польським намірам зменшення числа реєстровців призводило до ще більшого загострення суспільно-політичного становища в Україні. В., не бажаючи повертатися під владу панів, тікали на Запорозьку Січ і брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст.

В.Кравченко

ВИСОЦЬКА КУЛЬТУРА — побутувала на території західних районів України, зокрема на Львівщині й Тернопільщині. Датується XI—VI ст. до н.е. Відома головним чином за матеріалами понад 20 грунтових могильників, найвідоміші з яких Бельзецький, Висоцький, Злочевський, Чеський. Поховання робилися в неглибоких ямах, переважно це витягнуті тілопокладення. Випадки тілоспалення простежено у невеликій кількості. На заключному етапі розвитку В.к. з'являються поховання під курганними насипами.

В.Мурзін

ВИСУВАНСТВО — система формування радянських кадрів після жовтневого перевороту 1917. Найбільшого розмаху набуло в 20-ті роки. Здійснювалося шляхом висування профспілками робітників, незаможних селян, громадських активістів на оплачувану постійну керівну роботу в господарські, радянські, кооперативні та громадські організації. Негативним наслідком В. було зменшення серед керівництва питомої ваги спеціалістів, що знижувало ефективність управління народним господарством. З розвитком системи підготовки управлінських кадрів у 30-ті роки практика В. зникла.

Л.Ткачова

ВИТВИЦЬКИЙ Степан (1884—1965) — державний, політичний та громадський діяч, Президент УНР в екзилі (з 6 березня 1954). Син управителя школи. Під час навчання у Львівському та Віденському університетах прилучився до українського руху. Як секретар Української Національної Ради підписався під Актом злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919. Член делегації ЗУНР на Трудовому конгресі України в Києві у 1919. Державний секретар закордонних справ Західної області УНР. З грудня 1919 містоголова дипломатичної місії у Варшаві, з якої вийшов, протестуючи проти Варшавського договору 20 квітня 1920. У 1924 продовжив адвокатську практику в Галичині. В 1924—1939 член ЦК УНДО. У 1935—1939 посол до варшавського сейму від Дрогобицької округи. В 1945 обраний заст. голови Центрального представництва української еміграції в Німеччині. Один із засновників Української Національної Ради (1948). З травня 1950 голова УНДО на еміграції. З 1951 жив у США. Член НТШ. Помер у Нью-Йорку.

С. Білокінь

ВИТИЧІВСЬКИЙ З'ЇЗД КНЯЗІВ 1100 — зібрався у с. Уветичах (Витичеві) поблизу Вишгорода 30 серпня 1100. Було підписано мир поміж Святополком Ізяславичем київським, Володимиром Мономахом переяславським, Давидом Святославичем чернігівським та його братом Олегом новгород-сіверським. На з'їзд викликали Давида Ігоревича, котрий трьома роками раніше осліпив Василька Ростиславича. У Давида відібрали Володимир Волинський і дали йому взамін Бузьк, Дубно і Чорторийськ. В.з.к. прийняв також несправедливе рішення позбавити сліпого Василька Теребовльської волості й запропонував Во-

лодарю Ростиславичу забрати брата до себе в Перемишль. Ростиславичі не підкорилися цьому рішенню.

М.Котляр

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Дмитро ("Байда"; 1516—1563) — один із перших відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда. В 1551 — черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. Близько 1554—1555 на о.Мала Хортиця під керівництвом В. побудовано замок, який став прототипом Запорозької Січі. В 1560 — на службі у московського царя Івана Грозного, в 1561 повертається в Україну. У 1563 здійснив військовий похід до Молдавії. Через зраду одного з молдавських претендентів на владу козацьке військо зазнало поразки, а сам гетьман попав у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений.

В.Цибульський

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема (1612—1651) — один із наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Походив з українського князівського роду. Перейшов у католицтво. Виступав проти урядової політики централізації. Брав участь у жорстокому придушенні козацько-селянського повстання 1637—1638. Під час Визвольної війни відзначився у боях 1648 під Махнівкою, П'яткою і Староконстянтиновим проти козацького війська, очолюваного М.Кривоносом. Ставши в 1649 коронним гетьманом, продовжував придушувати визвольний рух в Україні заради відновлення польсько-шляхетського панування.

В.Щербак

ВИЩА РАДА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (ВРНГ) — орган, покликаний здійснювати фінансове, промислове та інше регулювання й контроль за станом і розвитком економіки в цілому, її галузей, провідних підприємств. Була наступницею Промбюро та УРНГ. Розпочала діяльність у вересні 1923 після реорганізації УРНГ. Діяла на правах наркомату України, а також як орган ВРНГ СРСР на території УСРР. У зв'язку з розукрупненням на ряд галузевих наркоматів у січні 1932 припинила існування.

Є.Шаталіна

ВІДЗНАКИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ — нагороди, право на які надається особисто Президентом України. До них на 1 червня 1995 належали: "Почесна відзнака Президента України" (заснована 18 серпня 1992), зірка "За мужність" (29 квітня 1995), хрест "За мужність" (29 квітня 1995), "Іменна вогнепальна зброя" (29 квітня 1995), "Орден Богдана Хмельницького" (3 травня 1995).

В.Бузало

ВІДЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1809 — договір, укладений між Австрійською імперією та наполеонівською Францією 14 жовтня 1809 у Відні після закінчення австро-французької війни 1809. Австрійська імперія, що зазнала поразки, зобов'язувалася скоротити свою армію до 150 тис. вояків, виплатити значну контрибуцію, визнати всі завоювання Наполеона І в Європі й приєднатися до континентальної блокади, яку здійснювала Франція. За договором Західна Галичина передавалася Великому герцогству Варшавському, Тернопіль з прилеглим до нього округом — Росії. В.м.д. був скасований рішенням Віденського конгресу 1814—1815.

М.Знаменська

ВІДПОВІДЬ З'ЇЗДУ РАД СЕЛЯНСЬКИХ, РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ НА УЛЬТИМАТУМ РНК — документ від 6 грудня 1917. Оцінював ультиматум Ради Народних Комісарів як замах проти Української Народної Республіки, що брутально порушує право українського народу на самовизначення і загрожує федеративним зв'язкам з Росією, яких прагнула українська демократія.

Такою відповіддю з'їзд фактично відмовився виконувати вимоги ультиматуму. Розуміючи неминучість російської агресії, з'їзд звернувся з відозвою до народів Росії, в якій відкидав звинувачення у "буржуазності" Центральної Ради, роз'яснював її народний всеукраїнський характер, викривав підступну позицію РНК, закликав російських трудящих не брати участі у братовбивчій війні, пропонував негайне замирення й переговори.

І.Хміль

ВІДРОДЖЕННЯ — процес відновлення різних сфер (економічної, національної, духовної, культурної, мовної, релігійної та ін.) буття певного народу після їх занепаду. Передбачає наявність відповідних об'єктивних та суб'єктивних передумов. Пов'язане із значним зростанням уваги до проблем і процесів, які свідомо чи несвідомо гальмувалися або замовчувалися в попередні часи, з активізацією діяльності національно свідомих суспільних сил (політичних партій і рухів, громадських організацій, лідерів), а також із підтримкою її державними органами. В. спирається на традиції минулих поколінь, але несумісне з реанімацією архаїчних форм. Кінцевою метою В. є не просто відновлення того, що належить минулому, а відбір із нього лише позитивного й корисного для сьогодення, а також подальший його розвиток. Ті чи інші види В. можуть взаємодіяти між собою, доповнювати один одного, а темпи В. різних сфер суспільного життя можуть бути різними.

Нинішнє В. України передбачає створення національної державності, розбудову економіки, утвердження рідної мови, розвиток культури, духовності, відновлення народних традицій, звичаїв, обрядів. В. українського народу неможливе без подолання тяжких наслідків русифікації та денаціоналізації, без позбуття стереотипу національної та культурної меншовартості, провінційності. Насамперед воно вимагає правдивого, а не спотвореного висвітлення історії України.

В. має суперечливий характер, тому може супроводжуватися негативними побічними проявами: проповіддю національної виключності, проявами сепаратизму, релігійної ворожнечі тощо. Важливо, щоб В. не набуло стихійного характеру, інакше воно може призвести до деформацій суспільного розвитку.

О.Шуба

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (Візантія, Ромейська імперія) — держава, яка виникла внаслідок розпаду Римської імперії на Східну й Західну. Основне населення — греки. До її складу входили Балканський півострів, Мала Азія, північно-східна частина Африки. Назва походить від грецького міста Візантія, на місці якого в 324—330 було закладено столицю В.і. Константинополь. Державна мова — грецька. Найбільшої могутності досягла в VI ст. за імператора Юстиніана. Після захоплення Константинополя хрестоносцями (1204) В.і. припиняє (до 1261) своє існування, а в результаті турецької навали в 1453 остаточно зникає з політичної карти.

В.і. справила величезний вплив на духовно-культурний розвиток східного слов'янства, дала поштовх до християнізації населення українських земель. На території України (в Криму) до XIII ст. існували володіння В.і. з центром у м. Корсуні (Херсонесі). Тривалий час В.і. була об'єктом нападів давньоруських дружин. У 1043 Русь здійснює свій останній похід проти В.і., а на межі XI—XII ст. візантійці захопили володіння Русі у Східному Криму й на Таманському півострові (Тмутараканське князівство).

О.Головко

ВІЙНА РОСІЇ З НАПОЛЕОНІВСЬКОЮ КОАЛІЦІЄЮ 1812 — розпочалася наступом півмільйонної армії Наполеона І в ніч з 11 на 12 (з 23 на 24) червня 1812. Війна розв'язувала питання про гегемонію на

сході Європи, виборювану Російською та Французькою імперіями. Вирішальні події війни відбувалися на території від Литви й Білорусі до Москви. Російсько-австрійський кордон у Галичині та Буковині став південним стиком двох ворожих таборів, кожний з яких використовував українські землі для комплектування, спорядження, квартирування, пересування військ.

За таємною домовленістю Австрійської та Російської імперій терен між ними залишався непорушним, що дозволило розміщеній на Волині 3-й російській армії відрядити половину свого 44-тисячного складу на Берестейщину і 15(27) липня розгромити у Кобрині 4-тисячний саксонський загін. У свою чергу це викликало контрнаступ 50-тисячного австрійсько-саксонсько-польського угруповання, яке 31 липня (12 серпня) завдало удару передовим частинам 3-ї армії і протягом наступних двох тижнів відтіснило її за р. Стир. Перемога у найбільшій битві війни — Бородинській (26 серпня (7 вересня) 1812) дозволила Наполеонові зайняти Москву, з якої згодом йому довелося відступити за невигідних умов. Під час повернення на захід армія Наполеона була розгромлена. Суттєву роль у зміцненні російських військ відіграли поповнення з України. Крім того, у вересні 3-тя армія підсилилася 50-тисячною Дунайською армією, прибулою Поділлям після завершення війни з Османською імперією, що дозволило відновити російський контроль над Волинською губернією і вдатися до завершення операції проти французьких військ у Білорусі. 25 грудня 1812 (6 січня 1813) Олександр I заманіфестував закінчення війни, згодом названої в російській офіційній історіографії "вітчизняною".

П.Усенко

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ — у XVI ст. офіційна назва козацького війська, а від середини XVII ст. — Української козацької держави. Назву "В.З." слід відрізняти від Низового В.З., тобто Запорозької Січі. Держава В.З. в основних рисах сформувалася протягом 1648—1652 у ході Визвольної війни українського народу. Вирішальну роль у політичному житті В.З. відігравав виборний гетьман, якому належала вища військова, адміністративно-політична й судова влада. Провідною верствою виступала козацька старшина, основною соціальною опорою — козацтво, особливо вільне козацтво. Після спроби Б.Хмельницького заснувати монархію форма правління у В.З. еволюціонувала від демократичної до аристократичної республіки. Ускладнення внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин на рубежі 50—60-х років XVII ст. призвело до поляризації пропольськи та промосковськи орієнтованих сил, що вилилось у 1663 в утворення двох гетьманатів, які, спираючись на різні зовнішньополітичні сили і протистоячи один одному, домагалися об'єднання В.З. Після невдачі програми П.Дорошенка (1676) правобережний гетьманат припинив своє існування. Прапор В.З. продовжував нести лівобережний гетьманат. Загострення соціального протистояння, нездатність старшини після смерті Б.Хмельницького висунути легітимного лідера, зовнішньополітичні втручання, а потім і відвертий тиск — усе це призвело до деградації державної сутності В.З. та його поступової інкорпорації до політичних структур Російської імперії.

О.Струкевич

ВІЙСЬКОВІ МАЄТНОСТІ — землі, що перебували у володінні Скарбу Війська Запорозького. Верховним розпорядником В.м. був гетьман. Починаючи від 1687, за "Коломацькими статтями", верховним власником і розпорядником усієї землі виступав царський уряд. Селяни ж, що мешкали на землях загальнодержавного фонду, вважали землю своєю — з правом передавати її у спадок, купувати, продавати, вільно розпоряджатися результатами праці, — сплачуючи визначені гетьманською владою податки і виконуючи повинності на утримання війська та

адміністративного апарату. Такий стан речей, хоча й ґрунтований лише на звичаєвому праві, забезпечував селянам у межах В.м. статус вільного виробника. В.м. поділялися на вільні (належні до загальнодержавного фонду) та рангові (тимчасово надані старшині на ранг (посаду) за несення державної служби). Фонд В.м. поступово скорочувався через продаж земель Скарбом, перетворення старшинами рангових маєтностей на спадкові, займанщину незаселених територій, скуповування, нерідко примусове, чи загарбання селянських земель, через гетьманські надання й пожалування царського уряду. Переважну кількість В.м. було роздано за гетьманування Д.Апостола, решту — за К.Розумовського. Якщо в перші десятиліття після Визвольної війни переважну більшість селян (до 80%, залежно від полку) становили жителі вільних В.м., то на час ліквідації Української держави вільних посполитих майже не залишилося.

О.Струкевич

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ — особлива організація військ у кріпосній Росії, за якої солдати поєднували військову службу з веденням сільського господарства. Такі поселення організовувалися ще у XVII ст. на південних і східних рубежах Московської держави для захисту її кордонів від кочовиків. У XVIII ст., за Петра I, з цією ж метою подібні поселення були засновані й в Україні. Щодо внутрішніх губерній Російської імперії ідея В.п. полягала в тому, щоб створити резерв вишколених військ без додаткових витрат. Тут виконавцем волі імператора Олександра I став граф Аракчеєв. Перше В.п. такого типу в Україні виникло у квітні 1817 у Слобідській (пізніше Харківській) губернії. Протягом 1817—1825 в імперії налічувалося понад 160 полків (375 тис. осіб), з них в Україні — 16 полків кінноти та три полки піхоти. Поселенцями ставали солдати, що прослужили у війську не менше шести років, та примусово переведені до цього стану селяни. Їхнє становище було безправним. Дітей поселенців з семи років зараховували до шкіл кантоністів (військовозобов'язаних). Підневільне життя спричиняло ряд повстань (1817, 1819, 1829, 1831). У 1857 В.п. були ліквідовані як такі, що не виправдали сподівань, а поселенці переведені до стану державних селян.

Т.Лазанська

ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ — частина козацької старшини в Гетьманщині другої половини XVII—XVIII ст., що веде свій початок від т.зв. військового товариства, яке вирізнилося із козацької маси ще за часів Б.Хмельницького. З початку XVIII ст. серед них виділяються значні, а згодом знатні В.т. Як правило, це були найбільш заможні представники козацької старшини. Із запровадженням інституту бунчукових товаришів більшість значних і знатних В.т. влилася в їхні ряди. За ранговою субординацією В.т. йшли за бунчуковими товаришами, були першими серед полкової старшини. У походах командували сотнями, виконували господарські обов'язки. У другій половині XVIII ст. чин В.т. слугував майже обов'язковою сходинкою на шляху до чину бунчукових товаришів, а також надавався як нагорода при відставці з військової служби.

В.Панашенко

ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО — складалися з різних частин. На момент протигетьманського повстання до збройних сил Української держави входили Окрема Запорізька дивізія на Харківщині, 1-ша Козацько-стрілецька (Сірожупанна) дивізія на Чернігівщині, Запорізький Кіш у Могилеві-Подільському, Чорноморський кіш у Козятині та Бердичеві, Сердюцька дивізія в Києві, Окремий Загін Січових Стрільців у Білій Церкві, старшинський та підстаршинський склад восьми армійських корпусів та чотирьох кавалерійських

дивізій, охоронні сотні. Загальна кількість формувань становила близько 65 тис. багнетів і шабель. Ці сили були розкидані по всій Україні. Тому в ході повстання гетьман зміг залучити для оборони Києва лише Сердюцьку дивізію та офіцерські дружини.

А.Буравченков

ВІЙТ — особа, яка очолювала місцеве управління або самоврядування в містах і селах України XV—XVIII ст. (на Лівобережній та Слобідській Україні ця особа називалася старостою). На посаду В. обирали представників заможних верств населення. Після Визвольної війни міські В. затверджувалися гетьманом. Ця посада проіснувала в селах до XVIII ст., а в містах — до скасування Магдебурзького права на початку XIX ст.

В.Кравченко

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я МІЖ РОСІЄЮ І ПОЛЬЩЕЮ 1656 — переговорний процес, який тривав упродовж серпня—жовтня 1656 між представниками Москви й Варшави. Уповноважені Б.Хмельницького на переговори допущені не були. Основне коло питань, що обговорювалися: територіальне (передусім України й Білорусі), фінансове, можливість елекції російського царя на польський престол. 24 жовтня обидві сторони уклали перемир'я, яке передбачало спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, відмову від укладання сепаратного миру зі Швецією, обрання російського самодержця на королівський трон після смерті Яна Казимира. Перемир'я засвідчувало невдачу російської дипломатії: залишилась нерозв'язаною проблема українських земель, погіршилися відносини з Чигирином, Москва втягувалася у стан міжнародної ізоляції, зміцніли позиції Речі Посполитої. Умови угоди виявилися нетривкими, і незабаром воєнні дії між обома сторонами відновилися.

В.Смолій

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО — добровільні військові формування, створювані за територіальним принципом на традиціях запорозького козацтва в 1917—1918. Перший загін В.к. сформований у квітні 1917 у Звенигородському повіті на Київщині. 3—7 жовтня в Чигирині відбувся перший Всеукраїнський з'їзд В.к., на якому був прийнятий Статут і обрано Генеральну Раду на чолі з П.Скоропадським. На той час В.к. налічувало понад 60 тис. вояків.
В.к. спочатку виконувало функції міліції: дотримання правопорядку в містах, боротьба з дезертирством і бандитизмом. У січні 1918 брало участь у воєнних діях як складова Армії УНР. 5 квітня 1918 наказом військового міністра УНР розформоване.

О.Бойко

ВІЛЬШАНСЬКА УГОДА 1617 — між старшим реєстрового козацтва Петром Сагайдачним і коронним гетьманом Речі Посполитої Станіславом Жолкевським, укладена 28 жовтня 1617 в урочищі Суха Вільшанка поблизу Таращі. За угодою козацький реєстр установлювався в 1000 чоловік, усі інші козаки мали повертатися під владу панів. Місцем перебування реєстрових визначалося Запорожжя. Головним завданням реєстрового війська було несення прикордонної служби, а також виконання поліційних функцій в Україні. Старший реєстру обирався на козацькій раді і затверджувався королем. Суворо заборонялися походи козаків на Крим і Туреччину, підтримання стосунків із представниками інших держав. Разом із тим прийнятим на державну службу гарантувалося право вільно господарювати без відбування феодальних повинностей, крім військової, мати власне адміністративне підпорядкування та судочинство. Складні політичні обставини в Речі Посполитій не дозволили реалізувати умови В.у.

В.Щербак

ВІМІНІ МІСІЯ — подія часів Визвольної війни. Розгорнувши активну діяльність щодо створення коалі-

ції європейських держав проти Османської імперії, Венеція дозволила своєму послу у Відні Нікколо Сагредо направити посланця Альберто Віміні де Ченеда до Б.Хмельницького. У першій декаді червня 1650 він прибув до гетьманської столиці — Чигирина. У переговорах, що розпочалися, гетьман показав себе обережним і далекоглядним політиком: він недвозначно натякав, що погодився б узяти участь у боротьбі проти Туреччини, коли б, по-перше, були налагоджені внутрішні справи в Україні, а по-друге, він має усі підстави довіряти Польщі. Для прийняття остаточного рішення гетьман, очевидно, 12 червня скликав старшинську раду. Наступного дня переговори завершилися. В листі до Н.Сагредо Б.Хмельницький повідомляв: схвалюючи плани Венеції щодо організації спільних дій проти Туреччини, українці все ж не мають змоги взяти в них участь, бо їхнім союзником тепер виступає Кримське ханство. Тому він радив з'ясувати питання можливого виступу проти султана з ханом Ісламом Гіреєм. Якщо той погодиться, то й козаки з дозволу короля нададуть допомогу Венеції. Місія так і не принесла очікуваного у Венеції результату. Здобута під час поїздки інформація надихнула главу місії на написання "Історії громадянської війни Польщі", яка містить цінний матеріал про життя козаків.

В.Степанков

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛК — див. **КАЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК**.

ВІРМЕНИ — нація, корінне населення Вірменії. В Україні (за переписом 1989) проживають етнічною групою в кількості 54 тис. На українських землях відомі з X ст. (в Криму) та XIII ст. (в Західній Україні), головним чином як торгівці й ремісники. Більшість вірменського населення нині проживає в містах — 46,8 тис.

М.Вівчарик

"ВІСЛА" АКЦІЯ — комплекс заходів польського комуністичного уряду (за активної підтримки СРСР та Чехословаччини) з примусової депортації українського населення зі своїх етнічних земель — Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, які увійшли до складу Польщі за Потсдамською угодою. Офіційним мотивом акції була допомога українського населення загонам УПА. Здійснювалася в кілька етапів з 28 квітня 1947 до кінця 1948. Місцем депортації були виділені Ольштинське, Гданське, Кошалінське, Щецінське й Вроцлавське воєводства, де українців селили по декілька родин на одне польське село.

А.Кондрацький

ВІТОВСЬКИЙ Дмитро Дмитрович (1887—1919) — політичний і військовий діяч, полковник УГА. Нар. у с.Медуха (тепер Івано-Франківської обл.). Закінчив Станіславівську гімназію, юридичний факультет Краківського університету. Член УРП, один із лідерів студентського руху в Галичині, один із організаторів "Січей". З 1914 — сотник легіону УСС. У 1916 — на початку 1917 — комісар УСС на Волині. У жовтні 1918 — голова Центрального Військового Комітету у Львові. З листопада 1918 — отаман, командуючий збройними силами ЗУНР, пізніше — державний секретар військових справ ЗУНР. Один із організаторів УГА. У травні 1919 — член делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції. Загинув в авіакатастрофі в Силезії, повертаючись з мирних переговорів. Похований у Берліні.

Л.Гриневич

ВІТОВТ (1350—1430) — князь Великого князівства Литовського і Руського в 1392—1430. Отримав владу від двоюрідного брата Ягайла, який уклав унію з Польщею (1385) і став польським королем, уступивши великокнязівський престол В. на умовах васалітету. Все своє життя В. присвятив боротьбі за відновлення самостійності Литви. Спирався на литовське боярство, опозицію якому складала православна руська (українська й білоруська) знать, що не

погоджувалася з централізацією управління та покатоличенням населення. У відповідь В. удався до позбавлення удільних князів, в тому числі українських, влади, замінивши їх своїми намісниками та служебними князями (1392), Провадив активну зовнішню політику. Здобув вихід до Чорного моря, відіграв вирішальну роль у Грюнвальдській битві, чим здобув гарантії збереження литовської державності.

Н.Шевченко

"ВІЧНИЙ МИР" 1686 — договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний 6 травня 1686 у Москві. Підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667. Обидві держави зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Османською імперією. Підписавши "В.м.", Московщина стала членом антитурецької "Священної ліги", куди, крім Польщі, входили Австрія, Венеція та Ватикан. Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя залишалося під владою короля, Лівобережжя — царя). Однак не була вирішена проблема політичного статусу правобережних земель Наддніпрянщини, які оголошувалися пусткою. Проти "В.м." рішуче виступив гетьман І.Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на об'єднання Правобережжя з Лівобережжям. Разом із тим козацькі полки стали головною силою українсько-московських походів на Крим в останніх десятиліттях XVII ст. Договір відіграв значну роль у боротьбі з турецькою агресією у Східній та Південно-Східній Європі.

Т.Чухліб

ВЛАДИСЛАВ IV ВАЗА (1595—1648) — король Речі Посполитої у 1632—1648, син Сигізмунда III. В ході інтервенції в Росію (1610) російське боярство проголосило Владислава царем. Домагався російського престолу під час воєн 1617—1618 і 1632—1634, використовуючи при цьому реєстрове козацтво. У 1632 пішов на поступки православному духовенству, затвердивши "Статті для заспокоєння руського народу", якими узаконювалося існування православної церкви в Україні та Білорусі.

В.Щербак

ВЛАДИСЛАВ III ВАРНЕНЬЧИК (1424—1444) — син Ягайла, король Польщі (з 1434) та Угорщини (з 1440). В 1435 обмежив право переходу селян від одного поміщика до іншого. В 1443 разом з Яношем Гуньяді командував польсько-угорським військом у війні з Туреччиною. В 1444 в м. Сегеді уклав перемир'я з Туреччиною терміном на 10 років. Після порушення перемир'я загинув у битві з турецькими військами під Варною. Згадка про цю битву та участь у ній українських підрозділів збереглася в народній "Пісні про битву під Варною".

Д.Яневський

ВОВК Андрій Миколайович (1882—1969) — політичний і військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Уродженець Київської губернії. Закінчив піхотне училище. Учасник Першої світової війни. Один із активних провідників українізації в російській армії, делегат II Всеукраїнського військового з'їзду (червень 1917). Наприкінці 1917 — навесні 1918 на чолі одного з підрозділів військ Центральної Ради брав участь у боях проти більшовиків, отримав звання полковника. Після гетьманського перевороту у квітні 1918 — комендант Могилів-Подільського повіту. За відмову застосування проти повстанців підпорядкованих йому військових частин у липні 1918 був заарештований. З грудня 1918 — помічник командира ударного загону, пізніше — командир дивізії у складі залізнично-технічного корпусу, 5-ї Київської стрілецької дивізії, які вели бої з радянськими та денікінськими військами. Учасник 1-го Зимового походу. Влітку 1920 під час радянсько-німецької війни обіймав посаду

командуючого 4-ю стрілецькою Київською дивізією у складі 6-ї польської армії. Після інтернування Армії УНР деякий час перебував у таборі. У 1921 виїхав до Варшави. У 1921—1922, 1957—1967 — військовий міністр уряду УНР в екзилі. Один із співзасновників Товариства колишніх вояків Армії УНР, перший голова Українського Воєнно-історичного товариства. У роки Другої світової війни очолював правління Української громади в Німеччині. З 1945 мешкав у ФРН. Похований у м. Новий Ульм.

Л.Гриневич

ВОВК Федір Кіндратович (1847—1918) — етнограф, народознавець, археолог, громадський діяч. Учився в Одеському (Новоросійському) та Київському університетах. Через переслідування за участь у революційному й національно-визвольному русі значну частину життя (з 1879 по 1905) провів на еміграції. Працював у наукових і навчальних установах Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, Італії. З 1905 мешкав у Петербурзі, де в 1917 захистив другу докторську дисертацію (першу — у Сорбонні в 1905). При цьому постійно підтримував зв'язки з українськими вченими й діячами культури, брав активну участь у різноманітних наукових виданнях України, археологічних розкопках тощо. Залишив понад 450 друкованих праць, безліч невиданих матеріалів з різних галузей знання.

Г.Стрельський

ВОЄВОДА — воєначальник, проводир воїв. У соціальній ієрархії Київської Русі стояв нижче князя і вище боярина. Джерела згадують видатні постаті В.: Претіча, який зняв у 968 облогу з Києва, врятувавши княгиню Ольгу з онуками; Свенельда, що разом зі Святославом підписував угоду з Візантією; Яна Вишатича, котрий очолив воїв Ярослава Мудрого в поході 1043 на Константинополь. Посада В. виникла у зв'язку з військовими потребами, але з часом стала почесною, навіть ритуальною.

В.Стависький

ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. структура в Україні у XV—XVIII ст. Поділ на В. був запозичений із Польщі. Першими відомими В. на українських землях у складі Польської корони були Руське (в Галичині) і Подільське. Згодом із Руського В. було виокремлене Белзьке. На українських землях у складі Великого князівства Литовського у 1471 було створено Київське, а в 1566 — Волинське і Брацлавське В. У складі польсько-литовської Речі Посполитої у 1635 було утворене Чернігівське В.

Управляли В. воєводи, які обіймали адміністративну та військову владу, були членами королівського сенату і головували на місцевих сеймиках, хоча їхні повноваження відчутно обмежувалися місцевою шляхтою. Більшою, ніж інші воєводи, вагомістю своїх повноважень визначався київський воєвода.

Після першого поділу Польщі (1772) території Руського (без Холмської землі), Белзького та західних регіонів Волинського і Подільського В. увійшли до складу Австрії. Управління краєм (відтоді Східною Галичиною) здійснювала створена у 1774 галицька придворна канцелярія, якій на місцях підпорядковувалися губернські управління.

Київське, Волинське, Брацлавське й Подільське В. збереглися до початку 90-х років XVIII ст., коли із включенням до складу Росії були замінені Ізяславською і Брацлавською губерніями та Київським намісництвом.

А.Гурбик

"ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ" — система політичних, економічних та ідеологічних заходів, на яких базувалася діяльність більшовицької партії та радянської влади з середини 1918 по березень 1921. В основу "В.к." була покладена ідея швидкого рево-

люційного переходу до соціалістичного ладу шляхом одержавлення власності, згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування суспільних, групових, індивідуальних інтересів державним. В економіці — це обвальна націоналізація промислових підприємств, поміщицьких маєтків, торговельних закладів, навіть дрібних. "В.к." передбачав примусовий державний перерозподіл ресурсів, у т.ч. предметів і товарів широкого вжитку та продовольства, державну монополію на хліб та інші продукти харчування. Практичним утіленням останньої стала т.зв. продрозкладка за допомогою спеціальних продовольчих загонів. У політичному житті — це перетворення Рад із широких представницьких органів на органи диктатури з обмеженням виборчих прав, масова заміна Рад ревкомами, комбідами, переслідування опозиційних партій, створення привілейованих умов для РКП(б). В ідеології та культурі воєннокомуністичні заходи полягали в пропаганді комунізму, запереченні старих культурних надбань, у формалістичних пошуках нового в літературі й мистецтві.
В галузі економіки політика "В.к." зазнала повного краху, і В.Ленін був змушений починаючи з X з'їзду РКП(б) (березень 1921) визнати її недієвість і шукати шляхи відступу, компромісу з народними масами, невдоволення яких набрало характеру політичної кризи. На зміну "В.к." прийшла "нова економічна політика". В Україні вона була запроваджена з осені 1921.

В.Верстюк

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ — див. **УКРАЇНО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654.**

"ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЄДИНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ" — комплекс військово-політичних та ідеологічних заходів радянського керівництва, спрямованих на приєднання до УРСР ряду українських етнічних земель — Західної України (1939), Північної Буковини (1940), Закарпаття (1945) та деяких інших, які перед тим перебували відповідно у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. Специфіка цих заходів полягала в тому, що вони здійснювалися за рахунок територій поза кордонами СРСР, а не тих етнічних земель, які після оформлення СРСР опинилися у складі інших республік, передусім РРФСР. Регіони, приєднані до України, ставали жертвами сталінської репресивної політики. Разом із тим "возз'єднання" об'єктивно сприяло піднесенню національної свідомості українського народу, створило легітимну основу для оформлення сучасних кордонів України після здобуття незалежності.

В.Гриневич

ВОЗНЕСЕНСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця, утворена в 1795 на Півдні України. До нього увійшла частина Катеринославського намісництва та ряд повітів, територія яких була відвойована у Туреччини та Польщі. Адміністративним центром тимчасово був Новомиргород, потім Вознесенськ (нині Миколаївської обл.). Згідно з указом Павла I В.н., як і інші намісництва, в 1797 було ліквідоване. Його територія відійшла до Новоросійської, Київської та Подільської губерній.

Ю.Кокін

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій (бл. 1680 — бл. 1740) — небіж і довірена особа гетьмана І.Мазепи. Після 1709 жив на еміграції. По смерті Мазепи розглядався українською старшиною як один із реальних претендентів на гетьманство. В. — один із імовірних учасників розробки положень конституції 1710. На домагання Петра I в 1716 заарештований у Гамбурзі, відправлений до Москви, після чого засланий до Якутська, де й помер.

В.Горобець

ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ — давньоруська історична область у басейні південних приток Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу. В VII—X ст. В.з. населяли східнослов'янські племена дулібів, бужан і волинян. Назва походить від м. Волині. У X ст. тут постали міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом Холм, Кременець, Житомир та ін. Тоді ж В.з. увійшла до складу Київської Русі, будучи основною складовою Володимиро-Волинського князівства. В 1117 перейшла до володінь Володимира Мономаха. За князювання Романа Мстиславича (1170—1205) Володимиро-Волинське князівство об'єднало всі удільні князівства Волині. У 1199 В.з. стала частиною Галицько-Волинського князівства. У другій половині XIV ст. Польща захопила західну частину Волині. Після Люблінської унії 1569 вона приєднала до себе всю Волинь і створила тут Волинське воєводство.

Ю.Кокін

ВОЛИНСЬКА КУЛЬТУРА — неолітична культура, ареал якої охоплює Волинське Полісся. Датується кінцем V—IV тис. до н.е. Населення користувалося як наземним житлом, так і землянками та напівземлянками чотирикутної форми, керамічним посудом та кременевими знаряддями праці. Змінилася культурою лійчастого посуду.

Н.Котова

"ВОЛИНСЬКА ТРИВОГА" — події 1789, пов'язані із загостренням соціальних і національно-релігійних суперечностей на Правобережній Україні. Налякана чутками про можливість великого селянського повстання (для цього була широко використана справа вбивства кріпаками с. Невірковки поблизу Луцька родини поміщика Вележинського) центральна і місцева польська влада вжила ряд заходів репресивного характеру. Вся влада на Правобережжі передавалася провіантським комісіям, створеним для врегулювання торговельних справ із російською армією. За постановою сейму у край вводилися додаткові частини регулярних військ (3 тис. чоловік). Десятки православних священиків, селян і міщан було знищено, сотні заарештовано. "В.т." значно вплинула на поширення антипольських настроїв у Білорусі та Східній Галичині, спричинила загострення стосунків між Річчю Посполитою і Росією, засвідчила наростання загальної політичної кризи, в якій перебувала Польща наприкінці XVIII ст.

В.Смолій

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні в XVI—XVIII ст. Утворене після Люблінської унії 1569. Поділялося на Луцький, Володимирський та Кременецький повіти. Адміністративний центр — м.Луцьк. Після приєднання Правобережної України до Росії в 1793 ліквідоване. У 1919 Польща створила адміністративну одиницю під тією ж назвою із загарбаних нею західних повітів Волинської губернії з центром у Луцьку. Після об'єднання Західної України з УРСР (1939) територія В.в. увійшла до Волинської та Рівненської областей республіки.

Ю.Кокін

ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — політ.-тер. утворення на західних землях Південної Русі, що склалося у другій половині XI ст. навколо м. Володимира Волинського. Започатковане старшим сином Ярослава Мудрого Ізяславом по смерті батька. В 1154 розділилося на Володимиро-Волинське і Луцьке. Далі історія В.к. зосереджується у Володимиро-Волинському князівстві, на чолі якого став Мстислав Ізяславич. Наприкінці 1160-х років воно було поділене між його синами. У Володимирі до кінця XII ст. правив Роман Мстиславич, котрий об'єднав В.к. з Галицьким. Луцьке князівство залишалося напівсамостійним до 1228, коли увійшло до В.к. Василька Романовича — складової частини Галицько-Волинського князівства.

М.Котляр

ВОЛИНСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм. одиниця, створена указом Катерини II від 5 липня 1795. До його складу входило 13 округів. Центр формально знаходився у м.Новгороді-Волинському, фактично у м. Житомирі. У межах намісництва було залишено чинність польського законодавства, зокрема Литовського статуту. Ліквідовувалися лише найбільш застарілі середньовічні правові норми, скасовувалася смертна кара. Більшість місцевих чиновників залишалася на державній службі. Вищі щаблі адміністративної влади зайняли російські чиновники. В.н. було ліквідовано у 1797, коли на Правобережжя остаточно поширився губерніальний поділ.

В.Смолій

ВОЛИНСЬКИЙ ПОЛК — відомий лише на стадії початкової організації. Під час гетьманства Б.Хмельницького та за І.Виговського козацькі залоги зайняли міста Степань, Гощу, Межиріч, Корець, Острог, Полонне, Заслав, Старий Костянтинів. Дані про поділ полку на сотні та прізвища полковників у джерелах та літературі не траплялися.

В.Панашенко

ВОЛИНЯНИ — східнослов'янське плем'я (союз племен), що жило на території Волині, насамперед у басейні Західного Бугу, де до VII ст. мешкали дуліби. В. в основному були землеробами, існували також розвинуті промисли й ремесла. Головні міста В. — Волинь і Володимир. У VII—VIII ст., за повідомленням арабського географа Аль-Масуді (сер. X ст.), В. створили ранньодержавне об'єднання на чолі з "царем Маджаком". Баварський анонім (X ст.) повідомляє, що вони мали 70 міст (типу замків). У 981 київський князь Володимир Святославич підкорив населені В. Червенську і Перемиську землі. Наприкінці X ст. на території, що займали В., було утворене Володимиро-Волинське князівство.

В.Кравченко

ВОЛОБУЄВ Михайло Симонович (1903—1972) — вчений-економіст. Нар. в сім'ї службовця. Освіту здобув у гімназії та Харківському інституті профосвіти. З грудня 1920 — член КП(б)У. Впродовж 1921—1927 працював у системі політосвіти, одночасно займався викладацькою роботою. У 1928 виступив у журналі "Більшовик України" зі статтею "До проблеми української економіки", в якій обстоював цілісність українського національно-господарського терену, вважав доцільним заміну існуючого порядку керівництва промисловістю, захищав господарську самостійність українських підприємств, застерігав від надто великого вилучення прибутків поза межі України, не погоджувався з панівною роллю російської економіки, закликав до перегляду плану будівництва заводів, вимагав збереження за Україною та іншими республіками права "дійсного контролю за діяльністю союзних органів". Стаття В., яку деякі дослідники вважають теоретичною платформою націонал-комунізму, одразу викликала гнів більшовицьких вождів, а її положення були затавровані назвою "волобуєвщина". Автора змусили покаятись, що не врятувало його від репресій. У 1934 В. був засуджений на п'ять років таборів. Під час війни за завданням НКВС жив у Краснодарському краї під виглядом кореспондента фашистської газети "Кубань", збираючи інформацію про пересування німецьких військ. Після війни очолив кафедру Ростовського фінансово-економічного інституту. У 1957 домігся реабілітації. У 1961 В. переїхав у Донецьк, де працював у торговельному інституті. Згодом повернувся до Ростова, де провів останні роки життя.

В.Марочко

ВОЛОДИМИР (Василь Омелянович Романюк; 1925—1995) — православний церковний діяч, мислитель, богослов, Св. Патріарх Київський і всієї Русі-України УПЦ Київського Патріархату (1993). Син селянина-бідняка. З молодих років — активний учасник боротьби за незалежну

українську державу і за права людини, за що тричі (в 1944, 1946 і 1972) був засуджений. У 1964 висвячений на священика. З 1990 — єпископ. Один із фундаторів УПЦ Київського Патріархату (засн. у червні 1992), з жовтня 1993 й до кінця життя її Патріарх. Автор низки статей на богословські, патріотичні й державницькі теми.

С.Білокінь

ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ МОНОМАХ (1053—1125) — князь чернігівський, переяславський і великий князь київський (1113—1125). Син Всеволода Ярославича. Матір'ю вважається дочка візантійського імператора Константина IX Мономаха Марія. Був одружений з дочкою англійського короля Гаральда II Гідою (бл. 1070). З 1078 — чернігівський князь, з 1094 — переяславський. Разом з київським князем Святополком Ізяславичем у 1103—1111 здійснив шерег переможних походів проти половецьких ханів і відкинув їх від кордонів Давньоруської держави. Коли 1113 помер Святополк, В.В.М. був запрошений київським вічем на князювання. Був сильним, розважливим і далекоглядним правителем. Відновив централізовану монархію на Русі, що занепала по смерті Ярослава Мудрого. Видатний мислитель і письменник свого часу. Йому належить знамените "Повчання" дітям, в якому даються настанови нащадкам, як мудро правити й судити.

М.Котляр

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (? — 1015) — великий князь київський у 978—1015. Позашлюбний син Святослава Ігоревича й рабині-ключниці його матері — княгині Ольги-Малуші. Ще малим хлопцем був посаджений батьком у намісники Новгорода Великого (970). Став переможцем у боротьбі за батькову спадщину, в 978 за допомогою варязької дружини вокняжився у Києві як єдиновладний правитель Русі. У роки князювання В.С. в загальних рисах завершилося формування Давньоруської держави. Він приєднав до Києва східнослов'янські племінні княжіння й союзи племен: хорватів і дулібів (981), в'ятичів (982), радимичів (984) та ін. В.С. був видатним політиком, адміністратором і реформатором. Спочатку він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом країни, а в 990, переконавшись у віджилості старої віри, запровадив на Русі християнство. Близько 988 провів адміністративну реформу, позбавивши влади місцеву племінну знать і замінивши її своїми синами-посадниками. Реформував законодавство, запровадивши новий правовий кодекс — "Закон Земляний". Зміцнив південні рубежі, відкинув від них печенігів, дав одкоша агресивним ятвягам. У кінці життя проти В.С. повстали його пасерб Святополк, якого він кинув до в'язниці, і син Ярослав, що був намісником у Новгороді. Під час приготування до походу на Новгород В.С. раптово помер. У XIII ст. був канонізований Руською православною церквою.

М.Котляр

ВОЛОДИМИРКО ВОЛОДАРЕВИЧ (? — 1152) — князь звенигородський, перемиський, галицький. Другий син перемиського князя Володаря Ростиславича. Близько 1117 одружився з дочкою угорського короля Коломана. По смерті батька одержав Звенигород, а його старший брат Ростислав — Перемишль. Після смерті Ростислава (між 1128 і 1140) узяв собі Перемишль, передавши Звенигород племінникові Івану Ростиславичу. Коли померли бездітними його брати Григорій та Іван Васильковичі, успадкував належні їм відповідно Теребовльське і Галицьке князівства й переніс свою столицю до Галича, ставши засновником Галицького князівства. В 1145 проти нього виступив племінник Іван, за що В.В. відібрав у того Звенигородське князівство й приєднав його до Галицького. Суперничав з київськими і волинськими князями, відстоюючи незалежність свого князівства. Спирався у цьому

на союзи з візантійським імператором Мануїлом І і владимиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким.

М.Котляр

ВОЛОДИМИРО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське феодальне князівство, що займало територію по Бугу, Стиру, Горині й правих притоках Прип'яті. Утворилося на землі волинян. Із X ст. входило до складу Київської Русі. Центром князівства був Володимир (нині м. Володимир Волинський). Першим князем став син Володимира Святославича Всеволод. У другій половині XII ст. В.-В.к. перетворюється на одне з найсильніших у Давній Русі. Найбільшої могутності воно досягло за князювання Романа Мстиславича (1170—1205), який у 1199 об'єднав Володимиро-Волинське і Галицьке князівства в єдине Галицько-Волинське князівство.

Ю.Кокін

ВОЛОДИМИРСЬКИЙ СОБОР У КИЄВІ — закладений у липні 1862 і побудований протягом 20 наступних років за проектом, складеним І.Штромом і П.Спарро та суттєво переробленим О.Беретті. Являє собою масивний семибанний храм, споруджений у формах російсько-візантійського стилю.

Значну художню цінність мають настінні розписи інтер'єру, виконані в 1885—1896 українськими, російськими і польськими художниками В.Васнецовим, М.Нестеровим, М.Врубелем, В.Замирайловим, С.Костенком, М.Пимоненком, С.Яремичем, П.Сведомським, В.Котарбінським та іншими під керівництвом академіка А.Прахова.

За весь період існування собор не змінював своїх функцій і завжди був головним діючим храмом міста.

Р.Фурман, Р.Бондаренко

ВОЛОСТЬ: **1.** У Давній Русі з кінця XI ст. територія, підвладна князеві. У XII ст. була тотожна "землі" і означала певну, як правило, велику область. У XIV ст. спостерігається подрібнення В. На українських землях у складі Великого князівства Литовського (XIV — 60-ті роки XVI ст.) В. інколи була тотожна повітові, хоча найчастіше означала меншу територіальну одиницю — складову частину повіту (як, власне, й пізніше на українських землях у складі Російської держави). **2.** Форма територіальної громади в Україні XIV—XVI ст., яка складалась як із окремих дворищ та служб, так і з їх об'єднань (селець, селищ, сіл). **3.** Починаючи з 1861 — нижча адміністративна одиниця станового селянського самоуправління. З установленням радянської влади в Україні натомість 1989 В. було створено 706 районів.

А.Гурбик

ВОЛОЧНА ПОМІРА — обмір та переділ землі у великокнязівських, а згодом у приватних маєтках Великого князівства Литовського, проведені за "Уставою на волоки" 1557. На основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі передбачала підвищення продуктивності фільваркових та селянських господарств з метою збільшення виробництва насамперед товарного збіжжя. У великокнязівських маєтностях Литви В.п. в основному була завершена в 60-х роках, а в маєтках магнатів та шляхти — в другій половині XVI ст. На українських землях В.п. найактивніше здійснювалася в Кременецькому повіті, Ковельському старостві, частково в Руському воєводстві та окремих приватних маєтках Луцького та Володимирського повітів Волині. В.п. була першим земельним кадастром.

А.Гурбик

ВОЛОШИН Августин (1874—1945) — політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття. Освіту здобув у семінарії та у Вищій педагогічній школі в Будапешті, після чого брав активну участь у культурному русі краю. Активною політичною діяльністю почав займатися з 1919. Заснував і очолював Народно-християнську партію (1923—1939), від якої обирався послом до чехосло-

вацького парламенту (1925—1929). 26 жовтня 1938 В. був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 став президентом цієї незалежної держави. Під час окупації краю Угорщиною емігрував разом з урядом за кордон і поселився в Празі. У травні 1945 заарештований радянськими спецслужбами. Помер у московській Бутирській тюрмі.

М.Вегеш, С.Віднянський

ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО — назва території останньої Запорозької Січі (Нової, або Підпільненської) на південь від річок Тясмин та Орель. Цілком або частково охоплювала сучасні Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську, Херсонську, Миколаївську, Кіровоградську, Донецьку області. Територія В.В.З. ділилася на дев'ять адміністративних одиниць — паланок. У селах і слободах мешкали одружені козаки і селяни — військові посполити. У зимівниках-хуторах запорожці займалися багатогалузевим господарством. Адміністративним і військовим центром В.В.З. була Січ.

О.Апанович

ВОРОНЕЗЬКИЙ ФРОНТ — опер.-стратег. об'єднання радянських військ в роки Великої Вітчизняної війни. Сформований 7 липня 1942 з частини сил лівого крила Брянського фронту. Війська В.ф. брали участь у Воронезько-Ворошиловградській операції (липень 1942), у контрнаступі під Сталінградом (грудень 1942), успішно здійснили Острогозько-Россошанську операцію (січень 1943), брали участь у Воронезько-Касторненській операції (січень-лютий 1943). Особливе місце у бойовому шляху В.ф. займають його дії в Курській битві та у Бєлгородсько-Харківській операції (1943). Після виходу лінії фронту на рубежі Дніпра 20 жовтня 1943 В.ф. був перейменований на 1-й Український.
Командувачі: ген.-лейт. (згодом ген.-полк.) П.Голіков (липень 1942, жовтень 1942 — березень 1943); ген.-лейт. (згодом ген.-полк., ген. армії) М.Ватутін (липень—жовтень 1942, березень—жовтень 1943).

Л.Хойнацька

ВОТЧИНА — комплекс феодальної земельної власності (землі, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. У Київській Русі існували князівські, боярські, монастирські й церковні В., в яких використовували працю смердів та холопів. Права вотчинників було закріплено в "Руській правді". У XVI—XVIII ст. в Польщі та Україні переважала В., що отримала назву "фільварок". Більша частина землі тут була зайнята підприємницьким панським господарством, що оброблялося кріпаками.

В.Кравченко

ВСЕВОЛОД ЯРОСЛАВИЧ (1030—1093) — князь переяславський, чернігівський, великий князь київський (1078—1093). Четвертий син Ярослава Мудрого та шведської принцеси Інгигерд. Згідно з заповітом Ярослава 1054 В.Я. отримав Переяслав, Ростов, Суздаль і Білозеро. У 1054—1060 успішно воював з кочовиками-торками, а в 1068 разом із старшими братами Ізяславом і Святославом був розбитий половцями на р.Альті. В 1073 стає князем чернігівським, у 1078 — київським. Реальна влада В.Я. поширювалася на Волинську, Чернігівську, Переяславську, Муромську, Турівську й Тмутараканську землі. Підтримував дружні стосунки з Візантією, Німеччиною, країнами Скандинавії. Був освіченою людиною, знав п'ять іноземних мов. Помер у Вишгороді, похований у Софійському соборі в Києві.

М.Котляр

ВСЕРОСІЙСЬКА РАДА СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — утворена 4 травня 1917 з делегатів Першого Всеросійського селянського з'їзду. Рішення про утворення Ради було ухвалене у Петрограді 13—17 (26—

30) квітня 1917 нарадою представників селянства від 27 губерній Росії. Рада мала відати селянськими справами, захищати інтереси землеробів, разом з Радами робітничих і солдатських депутатів боронити завойовану трудовим народом волю. Норми представництва становили одного депутата від 150 тис. сільського населення. Київщина, наприклад, мала бути представлена 27 депутатами (по два від повітів і три від губернського селянського з'їзду). Армія обирала своїх депутатів на армійських з'їздах; найчастіше ж делегувалися представники від армійських комітетів.

З початком роботи Першого Всеросійського селянського з'їзду всі його делегати (1353 особи) набули статусу членів В.Р.с.д.

І.Хміль

ВСЕРОСІЙСЬКІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ — скликані 5 січня 1918 у Петрограді згідно з рішенням Тимчасового уряду, який на той час уже був повалений більшовиками. Мали розв'язати найважливіші питання майбутнього державно-політичного устрою Росії, ухвалити основні закони — про громадянство, автономно-федеративний устрій, про одно- чи двопалатну парламентську систему. Вибори до В.У.З. відбулися 12—13 листопада 1917. Більшовики, які захопили владу в Петрограді, спочатку не виступали проти проведення В.У.З., однак після того як на виборах вони зазнали поразки (за більшовицькі списки віддали голоси менше 25% виборців, а в Україні — лише 10%), розпочали кампанію з дискредитації майбутнього форуму. Попри це збори все ж таки відкрилися. На них пролунала різка критика діяльності більшовиків, збройного захоплення ними влади. У відповідь більшовицька фракція висунула ультиматум — визнати й конституювати владу Рад як форму державної влади. Коли збори відмовилися це зробити, вони після першого ж засідання були розігнані більшовиками.

В.Верстюк

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЗАГАЛЬНОКОЗАЧИЙ ФРОНТОВИЙ З'ЇЗД — відбувся 21—26 і 31 жовтня (3—8 і 12 листопада) 1917 в Києві за участю делегатів від козачих частин діючої армії і тилових гарнізонів. Головним напрямом роботи була демонстрація монолітності козацтва, підтримки ним великоруської державності й демократії. Після повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді з'їзд ухвалив підтримати Тимчасовий уряд і закликав усі козачі частини допомогти штабові Київського округу. Після поразки останнього в ході повстання робітників і солдатів Києва з'їзд 31 жовтня (12 листопада) переніс свою роботу до Новочеркаська.

О.Щусь

ВСЕСЛАВ БРЯЧИСЛАВИЧ (? — 1101) — князь полоцький, великий князь київський (1068—1069). Син Всеслава Ізяславича. Прагнув провадити не залежну від Києва політику. В 1065 здійснив грабіжницький похід на Псков, а в 1066 спустошив Новгород Великий. У відповідь Ізяслав, Святослав і Всеволод Ярославичі пограбували Мінськ, розгромили війська В.Б. у битві на р.Немизі (3 березня 1067), а самого його кинули до київської в'язниці. Під час повстання в Києві проти князя Ізяслава (1068), спричиненого поразкою Ярославичів у битві з половцями на р. Альті, кияни визволили В.Б. і проголосили своїм князем. Проте коли Ізяслав у 1069 повернувся до Києва, В.Б. не став битися з ним і повернувся до Полоцька, де прокняжив до кінця життя.

М.Котляр

ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ — орган для координації зв'язків з антифашистським національно-визвольним рухом Опору в слов'янських країнах, з зарубіжними прогресивними слов'янськими організаціями, громадськими діячами, для збору та розповсюдження матеріалів і документів про героїчну боротьбу

слов'янських народів з фашизмом, про звірства німецько-фашистських окупантів, для сприяння підготовці слов'янських військових частин, що формувалися на території СРСР. Створений 5 жовтня 1941. Голова комітету — ген.-лейт. О.Гундоров. У роботі В.к. брали участь О.Толстой, О.Корнійчук, Я.Колас, В.Василевська, З.Неєдли та інші видатні діячі культури.

В 1947 В.к. реорганізований у Слов'янський комітет СРСР. Припинив діяльність у 1962 з переданням функцій Радянському комітетові захисту миру (нині Міжнародна федерація миру та злагоди).

Л.Хойнацька

ВСЕУКРАЇНСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СПІЛКА (ВУС) — професійна організація вчителів і діячів народної освіти. Створена в травні 1906 в Києві напередодні з'їзду Всеросійського учительського союзу. Своє завдання вбачала у відродженні української школи. Через репресії з боку властей діяла нелегально, а згодом припинила свою діяльність.

У квітні 1917 на Всеукраїнському учительському з'їзді виникла ідея відродження ВУС. Організаційно спілка сформувалася на І Всеукраїнському професійному учительському з'їзді 13 серпня 1917. У 1919 вона налічувала 20 тис. членів. Поряд із суто професійними завданнями ВУС розробила й запроваджувала низку заходів щодо українізації системи навчання, організації шкільної та позашкільної освіти. Керівний орган ВУС — Центральне бюро. В 1917—1919 його очолювала С.Русова, з 1919 — О.Дорошкевич. ВУС припинила існування в 1920 після реорганізації у радянський професійний союз працівників освіти й соціалістичної культури.

Т.Осташко

ВСЕУКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ (ВУЗО) — створена у 1897 з ініціативи В.Антоновича й О.Кониського як підпільна організація, що мала об'єднати всіх українських активістів в імперії. Складалася з близько 20 громад, багатьох студентських груп та окремих осіб. У 1902—1905 налічувала близько 450 членів. У 1899 заснувала в Києві книговидавництво та "Українську книгарню". ВУЗО також започаткувала масове святкування річниць народження Т.Шевченка та інших видатних українських письменників, заснувала спеціальний фонд підтримки тих, хто переслідувався за патріотичну діяльність. У 1904 була трансформована в Українську демократичну партію.

О.Овсієнко

ВСЕУКРАЇНСЬКА КОМІСІЯ ІЗ ЗЕМЛЕВЛАШТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ ЄВРЕЇВ ПРИ ВУЦВК (Укркомзет) — орган, покликаний дбати про поліпшення економічного та матеріально-побутового життя єврейського населення на території України. Діяла впродовж 1924—1938. Займалася питаннями наділення землею, допомоги худобою, реманентом, кредитами, сприяла розвитку кустарних промислів, улаштуванню виробничої діяльності євреїв-переселенців, налагодженню культурно-просвітницької роботи, житлового будівництва в єврейських національних районах республіки. У травні 1938 республіканська та місцеві комісії були ліквідовані.

Є.Шаталіна

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ З БОРОТЬБИ З КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ, СПЕКУЛЯЦІЄЮ ТА СЛУЖБОВИМИ ЗЛОЧИНАМИ (ВУНК) — орган із надзвичайними повноваженнями для ведення розвідки та контррозвідки, боротьби з антибільшовицькими виступами в суспільстві, із саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами, а також для знешкодження політичних опонентів більшовиків. Створена 3 грудня 1918. Була слухняним виконавцем лінії ВНК. Головними методами діяльності були терор, репресії (у т.ч. масові розстріли за підозрою, "за соціальною озна-

кою"), нищення заложників, залякування. Виконувала свої функції за допомогою розгалуженої мережі місцевих комісій, а також використовуючи в масових масштабах таємних співробітників ("сексотів"). Постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 ВУНК була перетворена на ДПУ.

О.Ганжа

ВСЕУКРАЇНСЬКА РАДА З'ЇЗДІВ БІРЖОВОЇ ТОРГІВЛІ — орган сприяння розвиткові біржової торгівлі й товарообігу в Україні. Утворена в березні 1922 під назвою "Українська центральна товарна біржа", підвідомча Укрраднаргоспу та Всеукраїнській кооперативній спілці. У вересні 1923 її функції було передано Всеукраїнському бюро з'їздів, яке об'єднувало представників біржової торгівлі всієї республіки. У вересні 1925 реорганізована у В.Р.з.б.т., підпорядковану Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР. Відала питаннями біржового обігу на ринках, міжбіржовими операціями, котируванням товарних цін, організацією ярмарків та ін. Ліквідована в березні 1926.

Є.Шаталіна

ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ (ВСК) — доброчинна творча громадська організація, утворена 27 березня 1990 І Всеукраїнським краєзнавчим з'їздом у Києві. Головою ВСК обрано академіка П.Тронька. Вищим органом спілки є з'їзд. У міжз'їздівський період скликаються пленуми правління організації.

ВСК ставить своєю метою сприяння розбудові державної незалежності України, відродження історичної пам'яті й духовності українського народу шляхом вивчення минулого і сьогодення кожного регіону, створення літописів міст і сіл республіки.

У 1991 ВСК заснувало премію ім. Д.Яворницького. У 1993 відновило видання науково-популярного часопису "Краєзнавство".

О.Веселова, А.Ситник

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО НАСІННИЦТВА — засноване у 1922 з метою розвитку насінництва в Україні, виведення нових сортів, закупівлі та збуту сортового насіння, поліпшення селекційної роботи. Постановою Української економічної наради у травні 1928 було реорганізоване в Українську спілку насінницької кооперації — Укрнасінспілку (ліквідована у червні 1930).

Є.Шаталіна

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-АВСТРІЙСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА — існувало як філія РАТАТ в Україні з жовтня 1924 по 1932. Здійснювало на території республіки експортно-імпортну діяльність із заготівлі, переробки, реалізації товарів місцевого виробництва та одержання австрійської продукції. Укладало договори на постачально-збутові операції, спілкувалося з закордонними представництвами, підприємствами, установами з питань взаємного обміну товарами, організації співробітництва.

Є.Шаталіна

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ЗАЛІЗНИЧНИКІВ — відбувся в Харкові 24—27 липня 1917 у складі близько 300 делегатів, які представляли 200 тис. організованих в українські фракції робітників і службовців 12-ти залізниць Європейської частини країни. З'їзд ухвалив визнати Українську Центральну Раду "найвищим крайовим органом влади на засадах Універсалу".

О.Реєнт

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (Всеукрревком) — надзвичайний орган, що об'єднував військову й цивільну владу. Створений 11 грудня 1919 за постановою ВУЦВК та РНК УСРР для сприяння радянським військам у звільненні території республіки від денікінців,

остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння та утвердження робітничо-селянської влади, а також для підготовки IV Всеукраїнського з'їзду Рад. Складався з представників КП(б)У, УКП(б), УПЛСР(б). 17 грудня 1919 між КП(б)У та УКП(б) була підписана угода про співробітництво у цьому органі. Всеукрревком анулював усі закони й розпорядження, видані білогвардійською владою і Директорією, поновив чинність Конституції УСРР, прийнятої III Всеукраїнським з'їздом Рад, а також постанов і декретів, виданих ВУЦВК і РНК України до наступу Добровольчої армії А.Денікіна, відновив органи радянської влади на місцях, здійснював радянську земельну та продовольчу політику, націоналізацію промисловості.

З установленням на більшій частині України радянської влади в лютому 1920 передав владні повноваження відновленій Раді Народних Комісарів УСРР.

А.Гриценко

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган державної влади УРСР в період між Всеукраїнськими з'їздами Рад. Діяв упродовж 1917—1938. Уперше обраний на I Всеукраїнському з'їзді Рад (Харків) у грудні 1917 як Центральний Виконавчий Комітет Рад України. В 1919 називався Всеукраїнським ЦВК Рад; із травня 1920 до 1935 мав назву ВУЦВК; у 1935—1938 — ЦВК УРСР. Відповідно до Конституції 1919 обирався Всеукраїнськими з'їздами Рад і був відповідальним перед ними. Кількість членів і кандидатів у члени ВУЦВК кожного скликання визначалася Всеукраїнськими з'їздами Рад. ВУЦВК видавав декрети, постанови, розпорядження, формував уряд республіки, встановлював її кордони, здійснював загальне керівництво державним, господарським і культурним будівництвом. Протягом 1919—1935 ВУЦВК очолював Г.Петровський.

І.Хміль

ВУКООПСПІЛКА — скорочена назва Всеукраїнської кооперативної спілки споживчих товариств. Створена 15 червня 1920. Наприкінці 20-х років охоплювала своєю мережею 40% селянських господарств, забезпечувала село товарами промислового виробництва, предметами повсякденного вжитку. Впродовж 30-х років перетворилася на одну з форм державної торгівлі, втративши принципи кооперації.

В.Марочко

Г

ГАБСБУРГ-ЛОТРІНГЕН Вільгельм фон (псевд. Василь Вишиваний; 1895—1948) — австрійський архикнязь, полковник Українських Січових Стрільців, поет. Належав до династії Габсбургів, онук австрійського імператора Франца Йосифа І. Закінчив Вінер-Нойштадтську військову академію (1915). Член Австрійської народної партії, австро-угорського сенату. В 1915—1918 — лейтенант, командир роти 13-го кавалерійського полку уланів австро-угорської армії. В 1918 — командир армійської групи австро-угорських військ, до якої належали УСС, начальник гарнізону м. Олександрівка (нині Запоріжжя), згодом Чернівців. У 1919 — полковник Армії УНР, співробітник відділу закордонних зв'язків Міністерства військових справ УНР. У 1920 повернувся до Відня, в 1925—1935 мешкав у Парижі, з 1935 — у Відні. Під час Другої світової війни співробітничав з французьким рухом Опору. В 1947 у Відні заарештований радянською військовою контррозвідкою. Помер у лікарні Лук'янівської в'язниці м. Києва.

Автор збірки українських поезій "Минають дні" (Відень, 1921), низки статей в українській періодиці.

Т. Осташко

ГАГАУЗИ — етнічна тюркомовна група в Україні. За переписом 1989 — 31967 осіб. Переважна більшість мешкає в Одеській обл., решта в Запорізькій, Миколаївській, Донецькій та ін. Основні заняття — землеробство, тваринництво, праця в промисловості. Питання походження Г.

остаточно не з'ясоване. Вважаються нащадками переселенців із Болгарії та Добруджі. За конфесійною належністю — православні.

Л.Ковпак

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 — угода гетьмана І.Виговського з польсько-шляхетським урядом, укладена 16 вересня 1658 в Гадячі. За Г.д. Україна під назвою "Великого князівства Руського" поверталася до складу Речі Посполитої на правах автономії. Передбачалося повернення магнатам і шляхті їхніх маєтків, відновлення феодальної повинності селян. Козацько-старшинській верхівці польський уряд обіцяв деякі привілеї та поступки в релігійних питаннях. І.Виговський отримував посаду київського воєводи з наданням у володіння Барського та Любомльського староств.

М.Знаменська

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК — створений у 1648, невдовзі приєднаний до Полтавського. Під час гетьманства І.Брюховецького Гадяцьке староство виділилося в окремий полк — Зіньківський. На початку 70-х років XVII ст. його перейменовано на Гадяцький. У різний час до складу Г.п. входило від 9 до 18 сотень. На 1782 у ньому було три сотні Гадяцькі, три Опошанські, три Зіньківські, дві Комишанські, дві Ковалівські, Веприцька, Грунська, Куземинська, Рашівська і Лютенська. На території полку знаходилось 11 містечок і 971 село. Перші полковники Г.п. — Ярема Хмеленко (1648) та Кіндрат Бурлій (1648—1649) — були сподвижниками Б.Хмельницького. Надалі його очолювали полковники: Василь Шиман (1662—1663), Семен Остренко (1666—1668, 1672), Яків Тищенко (1670—1672), Федір Криницький (1672—1678), Михайло Самойлович (1678—1687), Михайло Борохович (1687—1704), Степан Трощинський (1705—1709), Іван Чарниш (1709—1714), Михайло (1715—1726) та Гаврило (1727—1729) Милорадовичі, Григорій Граб'янка (1730—1738) та ін. В 1782 Г.п. ліквідований царським урядом, а його територія ввійшла до складу Чернігівського намісництва.

В.Панашенко

ГАЗЕТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — існували у 20—30-х роках. Засновані з метою висвітлення соціально-економічного та культурно-політичного життя різних національностей на території України. Видавалися як органи партійно-комсомольських та урядових установ і організацій. Зокрема, працювали редакції видань: німецькою мовою — "Дас нойє Дорф" (з 1927, перейменовано у 1936 на "Ді Варгайт", існувало до 1937), а також "Юнг Штурм" (1926—1936), "Ді Тромпете" (1927—1936); болгарською мовою — "Колективіст" (1931—1937), єврейською — "Зай грейт" (1923—1937), "Ді ройте велі" (1924—1933); польською — "Серп" (1922—1941, з 1935 під назвою "Глос радзецкі"), "Глос млодзежи" (1926—1928), "Комуніста польскі" (1919, перейменоване на "Глос комуніста", 1919—1922), "Млоди товажиш" (1924) та ін. Редакції видань були у Харкові та Києві. Ідеологічно-політичний контроль над виданнями спрямовував зміст їх публікацій. Закриття видань було відображенням політики тоталітарного режиму щодо видавничої справи взагалі, утиску прав національних меншин зокрема.

Є.Шаталіна

ГАЙДАМАКИ (від тюрк. "гайде" — гнати, нападати, турбувати): **1.** Українські повстанці-месники, провідна сила визвольного руху на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої у XVIII ст. Вперше згадуються під 1717. З падіннями й піднесеннями гайдамацький рух триває до кінця XVIII ст. Найбільш активним він був у 1734—1738, 1749—1750 та 1768 (Коліївщина). Не в змозі протистояти військовій потузі Росії та Польщі, гайдамацький рух поступово завмирає. **2.** Назва

деяких українських військових формувань, які утворилися внаслідок українізації частин російської армії в 1917. Найвідоміші з них — Гайдамацький Кіш Слобідської України, сформований С.Петлюрою, та Гайдамацький кінний полк ім. К.Гордієнка, сформований полковником генерального штабу В.Петровим, який у січні 1918 пробився до Києва з Західного фронту.

Г.Сергієнко, О.Щусь

ГАЛАГАН Григорій Павлович (1819—1888) — великий землевласник, громадський і земський діяч, меценат. Нар. в с.Сокиринцях на Полтавщині у родовому маєтку (там же похований). У 1840 закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Працював у Чернігівській палаті державного майна, з 1858 член Чернігівського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян. Брав участь у складанні проекту скасування кріпацтва, а згодом за розпорядженням царського уряду впроваджував у життя Положення 19 лютого 1861, виступаючи при цьому з позицій демократизму. У 1881 як член комісії займався питаннями зниження викупних платежів. З 1882 — член Державної Ради. З 1865 плідно працював у Полтавському земстві, виявляючи ініціативу в освітніх справах. Втративши єдиного сина Павла, Г. на його пам'ять заснував колегію в Києві (1871), пожертвував свій маєток у с.Дігтярі для ремісничого училища (1876), завдяки йому в Прилуках відкрито чоловічу й жіночу гімназії. У 1873 був обраний головою Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства — першої легальної організації в галузі українознавства, працював також у Київській археографічній комісії.

Н.Шип

ГАЛАГАН Микола Михайлович (1882 — ?) — громадський і політичний діяч, публіцист, за фахом — фізик. Походив із козацько-старшинського роду. Закінчив Колегію Павла Галагана (1902), Київський університет (1909). У 1903—1904 — член РУП, з 1917 — член УСДРП. Входив до складу Всеукраїнської Ради військових депутатів і Центральної Ради. Член Малої Ради. Виконував важливі дипломатичні доручення ЦР та Директорії. На еміграції у Відні та Празі продовжував суспільно-політичну діяльність, організатор і голова Української громади (1927—1939). Автор мемуарів "З моїх споминів", праць на суспільно-політичні теми й низки публікацій з фізики. Після 1945 доля Г. невідома.

Т.Осташко

ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ — заснована у 1302—1303 за благословення царгородського патріарха Атанасія та сприяння галицько-волинського князя Юрія І. До її складу увійшли Галицька, Володимирська, Перемиська, Луцька, Турівська, Холмська єпархії. На домагання московського князя Семена (з 1320 київські митрополити перебували в Москві) Г.м.п.ц. була скасована. У 1371 царгородський патріарх Філотей відновив її, і митрополитом став галицький єпископ Антоній. Його наступник не отримав затвердження патріарха, і незайнята Г.м.п.ц. перестала існувати, а київський митрополит став іменуватися "Київським, Галицьким і всея Руси". Вдруге Г.м.п.ц. була відновлена в 1807.

Т.Комаренко

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО — тер.-політ. утворення на заході Південної Русі з центром у м.Галичі. Сформоване на початку 1140-х років звенигородським князем Володимирком Володаревичем, який приєднав до своїх володінь Перемиське й Теребовльське князівства та м. Галич. Син Володимирка Ярослав і онук Володимир княжили у Галичі до кінця XII ст. Зі смертю Володимира Ярославича (1199) династія галицьких Ярославичів згасла. В 1199 Ро-

ман Мстиславич об'єднав Г.к. з Волинським, унаслідок чого виникло Галицько-Волинське князівство.

М.Котляр

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — створене князем Романом Мстиславичем у 1199 внаслідок об'єднання Галицького й Волинського князівств. Столицею Г.-В.к. став Галич. Воно виявилось неміцним політичним організмом, тримаючись в основному на військовій силі й авторитеті князя Романа. По його смерті (1205) галицькі бояри повстали проти вдови Романа Анни та її синів — чотирирічного Данила та дворічного Василька, внаслідок чого Г.-В. к. розпалося. З 1209 малолітні Данило й Василько Романовичі, від імені яких правила мати, починають збирання батьківських земель і впродовж 20 років об'єднують під своєю рукою Волинь. У 1238 Данило вокняжається в Галичі. Навала Батия (1241) зашкодила консолідації Г.-В. к. Лише в 1245 Данило зумів подолати боярську опозицію і відновити єдність Г.-В. к. Однак по його смерті (1264) воно було розділене між його синами і братом Васильком і остаточно припинило своє існування.

М.Котляр

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС — пам'ятка літописання Південно-Західної Русі, що є заключною частиною південноруського зводу кінця XIII — початку XVI ст., найбільш відомого за т.зв. Іпатіївським списком (починається "Повістю временних літ", продовжений Київським літописом XII ст.). За стилем і змістом відрізняється від інших літописів. Складається з двох великих частин, які прийнято називати Галицьким і Волинським літописами. Вони являють собою дві великі воїнські повісті; героєм першої, що уривається на 1258, є Данило Романович Галицький, другої, доведеної до 1292, — його молодший брат Василько. Г.-В. л. є цінним і по суті єдиним систематичним джерелом з історії Південно-Західної Русі XIII ст.

М.Котляр

"ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ" — культурно-освітнє та літературно-видавниче товариство, засноване у 1848 з метою піднесення освіти народу та розвитку літератури й мистецтва на західноукраїнських землях. Перший голова — М.Куземський. Перша книжка — "Буквар руський для школ в Галіції" А.Добрянського (1848). До 1885 було видано понад 80 книжок, у т.ч. "Читанку для малих дітей" М.Шашкевича (1850, 1853), підручники, популярні книжки з різних галузей знання. Товариство регулярно обмінювалося продукцією з видавництвами Сербії, Словенії, Чехії.
За соціальним складом і суспільно-політичними поглядами колектив товариства був різнорідним. Згодом під впливом насамперед Я.Головацького, А.Петрушевича й Б.Дідицького "Г.-р. м." цілком перейшла на москвофільські позиції. З 80-х років діяльність товариства звелася до спорадичного випуску збірників. "Г.-р. м." проіснувала, за одними джерелами, до Першої світової війни, за іншими — до 1930.

Т.Комаренко

"ГАЛИЧИНА" — дивізія СС, створена з українських добровольців 28 квітня 1943 в кількості 18 тис. вояків. Емблема дивізії — галицький лев. 22 жовтня 1943 реорганізована й перейменована на 14-ту Галицьку добровольчу дивізію СС. Під такою назвою в розташуванні 4-ї німецької танкової армії прийняла бій під Бродами у липні 1944, втративши загалом 7 тис. чоловік. Після поповнення використовувалася проти партизанів Словаччини, для охорони промислових об'єктів, транспортних комунікацій. 12 листопада 1944 отримала нову назву —

14-та Військова гренадерська дивізія СС (Українська № 1). У січні 1945 дивізію передислоковано до Югославії, у квітні — до Австрії, де вона брала участь у боях проти радянських військ 3-го Українського фронту. 14 квітня 1945 формально включена до складу української національної армії. На початку травня бійці "Г." здалися в полон британським і американським військам. Переважна їх частина до 1947 перебувала в таборах військовополонених в Італії і згодом емігрувала до західних країн.

О.Лисенко

ГАЛИЧИНА СХІДНА — іст.-геогр. область на заході України. У докиївські часи тут мешкали східнослов'янські племена дулібів і білих хорватів. У XII ст. на цій території утворилися Галицьке, Звенигородське, Перемиське і Теребовльське князівства. У XIII ст. вони об'єдналися в Галицько-Волинське князівство. У другій половині XIV ст. більша частина останнього потрапила до складу Речі Посполитої і була поділена на землі — Галицьку, Львівську, Перемиську, Саноцьку, Холмську і Белзьку. В середині XV ст. перші чотири землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Після першого поділу Польщі (1772) Г.С. опинилася у складі Австрійської імперії. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) у Г.С. була створена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 23 листопада 1920 Польща окупувала територію Г.С. У 1939 згідно з пактом Ріббентропа—Молотова Г.С. була приєднана до УРСР.

Ю.Кокін

ГАЛИЧИНИ І ЛОДОМЕРІЇ КОРОЛІВСТВО — назва провінції, створеної у складі Австрійської імперії після першого поділу Польщі (1772). Увібрало в себе українські землі Східної Галичини та польські землі Краківського і Сандомирського воєводств. Після розпаду Австро-Угорської імперії (1918) назва зникає з ужитку.

О.Майборода

ГАЛЯТОВСЬКИЙ Іоаникій (? — 1688) — письменник, церковний і культурний діяч. Вихованець Києво-Могилянської колегії. Чернечий постриг прийняв на Волині. Працював викладачем Києво-Могилянської колегії, з 1657 її ректор. У 1669 призначений архімандритом Єлецького монастиря у Чернігові. Опублікував збірку проповідей "Ключ разумения" (1659, 1663, 1665), в кінці якої вмістив перший вітчизняний курс гомілетики — трактат "Наука албо способ зложеня казаня". Автор збірок релігійних оповідань-легенд "Небо новое" (1665, 1666) та "Скарбница потребная" (1676). Значне місце у творчості Г. посідають полемічно-публіцистичні трактати проти католицизму, унії, магометанства, аріанства.

О.Шевченко

ГАМАРНИК Ян Борисович (1894—1937) — політичний, державний і військовий діяч. Нар. в Житомирі в родині службовця. Член більшовицької партії з 1916. Активний учасник установлення радянської влади в Україні. В радянські часи на партійній роботі. З 1929 начальник Політуправління Червоної армії і член Реввійськради СРСР, відповідальний редактор газети "Красная звезда". З 1930 заступник наркома оборони СРСР і заступник голови Реввійськради СРСР. У червні 1937 у передбаченні репресій щодо себе покінчив життя самогубством.

М.Дорошко

ГАНКЕВИЧ Микола (1867—1931) — політичний та профспілковий діяч, організатор українського робітництва в Галичині, один із засновників УСДП Галичини. В 1900—1907 — редактор газети "Воля". Брав участь у Стокгольмському (1904) та Штуттгартському (1906)

міжнародних конгресах Соціалістичного Інтернаціоналу. В роки Першої світової війни — член Головної Української Ради (1914—1915) та заступник голови президії Загальної Української Ради у Відні (1915—1916). Активно співробітничав з СВУ, був його представником у Болгарії та Румунії. Стояв на позиції співробітництва УСДП Галичини з Польською Партією Соціалістичною.

Ю.Лавров

ГАРКУША Семен Іванович (бл. 1739 — ?) — керівник гайдамацьких загонів в Україні в 70—80-х роках XVIII ст. Нар. в с. Березань (нині Гомельської обл. Білорусі) в сім'ї кріпака. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768—1774, у Коліївщині (1768). На початку 70-х років сформував гайдамацький загін, який діяв на території Слобідської, Правобережної і Лівобережної України, нападаючи на поміщицькі маєтки. Г. тричі був заарештований, але втікав із в'язниць та каторги. 17(28) лютого 1784 в Ромнах був схоплений і засланий на довічну каторгу до Херсона.

В.Палієнко

ГВАЛТИ ("згонні дні") — феодальна повинність в Україні XVI— першої половини XIX ст., що виникла з розвитком фільваркової системи господарювання. На початку це була робота сезонного характеру, яку виконували під час жнив зверх панщини на вимогу поміщиків усі працездатні селяни. Та поступово Г. перетворилися на звичайну панщину.

В.Кравченко

ГЕДИМІН (? — 1341) — великий князь литовський (1316—1341). Енергійно протидіяв наступу хрестоносців на землі Литви. У міждержавних взаєминах був знаний під титулом "короля литовців і русинів", в якому відбився поліетнічний характер його держави. Літописний переказ про завоювання Г. Волині та Київщини має цілком легендарний характер і не відбиває обставин входження цих регіонів до складу Великого князівства Литовського.

О.Русіна

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР — у царській Росії начальник генерал-губернаторства. Призначався царем, здійснював на підвладній території всю повноту військової та цивільної влади. Звітував про свою діяльність безпосередньо цареві, хоча формально підлягав міністерству внутрішніх справ. На Лівобережній Україні після ліквідації гетьманства від 1764 до 1782 було створене Малоросійське генерал-губернаторство, очолюване П.Румянцевим. У різні періоди в Україні існували Харківське, Київське та інші генерал-губернаторства. Вони створювалися також на час запровадження воєнного стану, зокрема викликаного революційними подіями тощо. Так, від 1905 до 1908 існувало тимчасове Одеське генерал-губернаторство; на території Галичини та Буковини, захоплених російськими військами у 1914—1917, — тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини.

О.Овсієнко

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — вища державна військово-адміністративна козацько-старшинська установа, за посередництва якої гетьман здійснював свою військову й цивільну владу. Створена в роки Визвольної війни середини XVII ст. Діяла при гетьмані в Чигирині, а згодом у Гадячі, Батурині, Глухові. Загальне керівництво Г.в.к. здійснював генеральний писар, якому були підпорядковані канцеляристи та інший персонал. Із 20-х років XVIII ст., крім ведення діловодства, Г.в.к. набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади. В роки міжгетьманства (1724—1727) в її руках цілком зосереджувалося державне управління Гетьманщиною. Діяла до ліквідації гетьманства в 1764.

В.Панашенко

ГЕНЕРАЛЬНА СКАРБОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — вищий фінансовий орган гетьманської адміністрації в Україні XVIII ст. Називалася також Канцелярією військового скарбу. Діяла з перервами протягом 1723—1781, містилася в Глухові. Керувала податковою справою, прибутками й видатками, військовими та ранговими маєтностями тощо. Керівництво Г.с.к. здійснювали два підскарбії. При Г.с.к. функції державного контролю виконувала окрема Лічильна комісія (1734—1776), яка керувала діяльністю осіб, відповідальних за збирання податків. З ліквідацією гетьманства вона була перетворена в орган Другої Малоросійської колегії і виконувала ревізійні функції щодо українських фінансів.

В.Панашенко

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ — виборна особа, що займала одну з найвищих посад при гетьмані в Україні XVI—XVIII ст.; належав до генеральної старшини; вища категорія значного військового товариства. Головний обов'язок Г.б. — берегти і захищати у походах та битвах гетьманський бунчук. У мирний час виконував дипломатичні та ревізійні доручення гетьмана. Привілей Г.б. — бути безпосередньо при особі гетьмана у походах — "під гетьманським бунчуком".

М.Дмитрієнко

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД — найвищий судовий орган у Гетьманщині. Створений у середині XVII ст. Розглядав справи осіб, що належали до генеральної чи полкової старшини, а також справи про державні злочини проти України чи Росії. У своїй діяльності підпорядковувався гетьманові, який мав права верховного судді, і Генеральній військовій канцелярії. З часів гетьмана Д.Апостола Г.в.с. було проголошено незалежним від Генеральної військової канцелярії. Після ліквідації гетьманства (1764) підпорядковувався Другій Малоросійській колегії. Офіційно існував до утворення намісництв (1782), фактично ж діяв по 1790.

В.Панашенко

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ — один із вищих чинів в українському козацькому війську, член генеральної старшини. Відав обозом, а також артилерією. В Українській державі другої половини XVII—XVIII ст. — найвпливовіший військовий уряд після гетьмана. За відсутності останнього головував на раді старшин. Під час військових походів, як правило, виконував функції наказного гетьмана.

О.Путро

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ — один із вищих чинів в українському козацькому війську, член генеральної старшини. В Українській державі другої половини XVII—XVIII ст. на цій посаді перебувало, як правило, двоє осіб. Основними функціями Г.о. були ведення козацьких реєстрів (компутів), спорядження, військовий огляд, командування окремими частинами війська під час походів, командування охотницькими (найманими) полками тощо. Г.о. виконували урядові доручення судового, поліційно-охоронного та дипломатичного характеру.

О.Путро

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР — член генеральної старшини в українському козацькому війську, один із вищих цивільних урядів в Українській державі другої половини XVII—XVIII ст. У віданні Г.п. була Генеральна військова канцелярія, в якій зберігалися найважливіші державні документи — дипломатичне й таємне листування, матеріали для розв'язання різних питань на старшинських радах тощо. В період гетьманства К.Розумовського Г.п. було надано право підпису деяких документів загальновійськового значення, а також право вирішення судових справ.

О.Путро

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — виконавчий орган, створений за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917. Діяв від 28 червня 1917 до 11 січня 1918. На нього покладалося завдання створення системи виконавчої влади в Україні. Внаслідок переговорів делегації УЦР з Тимчасовим урядом у Петрограді (липень 1917) був визнаний крайовим органом влади в Україні. 17 серпня 1917 Центральною Радою була прийнята "Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні". Після повалення Тимчасового уряду функції Г.С. були розширені. 11 січня 1918 IV Універсалом він був перетворений на Раду Народних Міністрів УНР.

О.Затока

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ — член генеральної старшини в українському козацькому війську. З кінця XVIII ст. обирали двох Г.с., які по черзі головували в Генеральному суді. Крім судових функцій, вони виконували різні доручення гетьмана та старшинської ради, здебільшого військового та дипломатичного характеру.

О.Путро

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ — один із вищих чинів в українському козацькому війську, член генеральної старшини. Головною функцією Г.х. була охорона прапора козацького війська. Виконував також різні доручення гетьмана, старшинської ради, пізніше — розпорядження Малоросійської колегії, головно пов'язані з судовою та адміністративно-військовою діяльністю.

О.Путро

ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 — міжнародна конференція з економічних та фінансових питань. Відбулася 10 квітня — 19 травня 1922. В її роботі взяли участь 29 держав і п'ять домініонів Великої Британії, від США був присутній спостерігач. Згідно з протоколом, підписаним 21 лютого 1922 у Москві між ВУЦВК та урядом РСФРР, інтереси України з правом підпису від її імені під актами конференції представляла делегація Російської Федерації.
У Генуї РСФРР було пред'явлено вимоги інших країн визнати всі міжнародні борги, фінансові зобов'язання всіх колишніх російських урядів, взяти на себе відповідальність за всі збитки від дій радянського і попередніх урядів або місцевих властей. Пропонувалося усі позики, укладені з Росією після 1 серпня 1914, вважати погашеними після сплати певної суми, а всі націоналізовані підприємства — повернути іноземним власникам. Делегація РСФРР, очолювана Г.Чичеріним, погодилася обговорити питання про борги, концесії та компенсацію колишнім іноземним власникам, зажадавши у свою чергу відшкодування збитків від іноземної інтервенції, визнання де-юре радянського уряду й надання йому фінансової допомоги. Нею також була порушена проблема загального скорочення озброєнь.
Жодне з питань, висунутих у Генуї, не знайшло позитивного розв'язання, і їх подальше обговорення було перенесено на Гаазьку конференцію 1922. У ході Г.к. 16 квітня в Рапалло (Італія) між Німеччиною і РСФРР було підписано договір, який передбачав негайне відновлення дипломатичних взаємин, відмову від взаємних претензій та розвиток торговельно-економічних стосунків. Згідно з договором між РСФРР і Німеччиною від 5 листопада 1922 дія Рапалльського договору була поширена на Україну та інші союзні з РСФРР республіки.

М.Варварцев

ГЕРАСИМЕНКО Василь Пилипович (1900—1961) — воєначальник. Нар. в с.Велика Бурімка (тепер Черкаської обл.). У Червоній армії з 1918, у 1940 отримав звання генерал-лейтенанта. В роки радянсько-німецької війни обіймав відповідальні посади в діючій армії. Від березня 1944 до

липня 1945 — командуючий Київським військовим округом. Водночас до жовтня 1945 — нарком оборони УРСР. Надалі — заступник командуючого Прибалтійським військовим округом. З 1953 у відставці. Похований в Києві.

В.Гриневич

ГЕРМАЙЗЕ Йосип Юрійович (1892—1958) — учений-історик. Нар. в Києві у міщанській родині. Освіту здобув у 3-й київській гімназії (1910) та Київському університеті (1916). Під час навчання брав участь у соціал-демократичному русі, за що зазнав переслідувань та ув'язнення. Після закінчення університету займався науковою та викладацькою роботою у Києві, Умані, Кролевці, Миргороді, Гадячі. З 1920 працював у Київському інституті народної освіти. У 1927 призначений керівником археографічної комісії ВУАН. Найважливіші праці вченого — "Нариси з історії революційного руху в Україні", "Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів", "З революційної минувшини Києва", "Рух декабристів і українство", "1905 рік", "Костомаров в світлі автобіографії", "М.П.Драгоманов в українській історіографії", "З історії господарства в Лівобережній Україні XVIII ст.", "З минулого Шевченківського села".

У 1929 Г. був заарештований у справі "Спілки визволення України" і засуджений до п'яти років ув'язнення. Після звільнення (1934) перебував на засланні. У 1937 отримав новий строк ув'язнення, який у 1944 був продовжений. Помер у таборі.

Є.Скляренко

ГЕТЬМАН — командувач військовими формуваннями українських козаків у XVI—XVIII ст. Владні повноваження й прерогативи Г. протягом часу зазнали значних змін. Традиційно Г. обиралися реєстровими козаками зі свого середовища. Згодом польський уряд переходить до призначення на цю посаду відданих короні осіб. Поряд із цим з кінця XVI ст. з'явилися Г., які обиралися нереєстровцями (С.Наливайко, Павлюк, Я.Острянин та ін.).

Обсяг владних повноважень Г. різко зріс у часи Визвольної війни, в процесі творення в Україні незалежної держави. Її першим володарем став Б.Хмельницький. У руках Г. зосереджується вся повнота влади — військової, адміністративно-господарської, судової. Він видавав універсали різного характеру і змісту, керував військом, очолював старшинську раду і здійснював посадові призначення, визначав напрями зовнішньої політики держави, карав і милував. Влада Г. в роки війни наближалася до необмеженої. Проте так тривало недовго. Після смерті Б.Хмельницького (1657) почався поступовий й неухильний наступ російського царизму на українську державність, у т.ч. на прерогативи гетьманської влади. Відповідно до договорів, які укладалися між Московією та Україною протягом другої половини XVII—XVIII ст., права Г. дедалі більше урізувалися. Цей процес особливо активізувався після невдачі політичної акції гетьмана І.Мазепи (1709). В Україні інтенсивно почали утверджуватися російські владні структури (воєводи, так звані Малоросійські колегії). Вибори Г. то заборонялися, то знову дозволялися. Останнім Г. України був К.Розумовський. Остаточно інститут гетьманства ліквідовано у 1764.

Резиденціями українських Г. у різний час були Чигирин, Галяч, Батурин, Глухів. Відзнаками гетьманської влади (клейнодами) виступали булава, бунчук, прапор, печатка, литаври. Існував інститут наказного гетьманства (цю посаду обіймали особи, які тимчасово виконували обов'язки Г. під час походу, за відсутності Г., у період міжгетьманства тощо).

В.Смолій

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1918 — державний переворот, унаслідок якого від влади була усунута Центральна Рада і проголошена Українська держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Стався 29 квітня 1918 в Києві. Рушійною силою перевороту була політична організація "Українська Народна Громада", створена П.Скоропадським. Того ж дня в Києві відбувся конгрес хліборобів, скликаний Союзом земельних власників та підтриманий УДХП. Конгрес проголосив гетьманом генерала П.Скоропадського, нащадка старовинного гетьманського роду, який оголосив "Грамоту до всього народу України" і "Закони про тимчасовий державний устрій України". Ними було скасовано УНР, уся законодавча і виконавча влада тимчасово, до обрання всеукраїнського сейму, передавалася гетьманові, який був також і верховним головнокомандувачем. У ніч з 29 на 30 квітня невеликі гетьманські загони без опору захопили державні установи, частина військових формувань УНР перейшла на бік гетьмана.

А.Буравченков

ГЕТЬМАНЩИНА — напівофіційна назва значної території України на лівому й правому берегах Дніпра, де з середини XVII ст. по 1764 поширювалася влада гетьманського уряду. Напередодні об'єднання Української держави з Російською (1654) вона охоплювала простір, який окреслювався приблизно такими основними містами й містечками: Ямпіль — Чернівці—Мурахва—Красне—Вінниця—Пилявці—Полонне—Овруч—Чернігів—Стародуб—Новгород-Сіверський—Глухів—Конотоп—Ромни—Гадяч—Полтава—Кременчук—Чигирин. Після "Вічного миру" 1686 між Росією і Річчю Посполитою термін "Г." застосовується лише стосовно Лівобережної України разом із Києвом і 30—40-верстовою зоною навколо міста. Після скасування інституту гетьманства (1764), а на початку 80-х років і полкового адміністративно-територіального устрою назва "Г." вживається лише як науково-історичний термін.

О.Гуржій

ГІЗЕЛЬ Інокентій (бл. 1600—1683) — історик, освітній та політичний діяч. Нар. в Пруссії в німецькій реформаторській родині. В 1642 закінчив Києво-Могилянський колегіум, продовжив навчання за кордоном. З 1645 — ректор названого колегіуму. З 1650 — ігумен Кирилівського, з 1652 — Миколаївського монастирів у Києві. З 1656 по 1683 — архімандрит Києво-Печерської лаври і управитель лаврської друкарні. Захищав інтереси Української держави в російсько-українських переговорах 1654. Завдячуючи йому Київщина за Андрусівським перемир'ям залишалася у складі Росії. Автор трактату "Мир с богом человеку" (1669), який містить багато відомостей з історії України XVII ст. За гуманістичну спрямованість та критичний аналіз дійсності він у 1690 був заборонений Синодом. Широке визнання здобула також праця Г. "Твір про всю філософію" (1645—1647).

В.Матях

ГІРЕЇ — династія кримськотатарських ханів. Засновник династії — Хаджі-Гірей (? — 1466). Серед його нащадків найвідоміші: Девлет-Гірей (1551—1577), який вів війни з Москвою, та Іслам-Гірей (1604—1654), котрий виступив союзником, щоправда ненадійним, Б.Хмельницького у війні з Польщею. Останній представник династії — Шагін-Гірей III (бл. 1755 — бл. 1787) — після завоювання Криму Росією (1783) зрікся престолу і виїхав до Туреччини, де зазнав насильницької смерті.

О.Майборода

ГЛАДКИЙ Йосип Михайлович (1789—1866) — останній кошовий отаман Задунайської Січі (з 1827). На посаді кошового отамана під час російсько-турецької війни 1827—

1829 організував повернення частини задунайських козаків у російське підданство (9 травня 1828). Задунайці допомогли російським військам переправитися через Дунай і взяли участь у війні проти турків, за що Г. дістав чин полковника. Згодом йому було доручено сформувати з задунайських козаків Азовське козацьке військо і в 1832 призначено наказним отаманом, надано чин генерал-майора. На цій посаді він перебував до 1853, коли пішов у відставку. Жив у місті Олександрівську (нині Запоріжжя), де помер від холери. Його могила збереглася у дворі Запорізького університету.

Г.Сергієнко

ГЛАДКИЙ Матвій (? — 1652) — миргородський полковник, учасник Визвольної війни 1648—1654. Брав участь у Корсунській і Пилявецькій битвах. Восени 1648 керував козацькими загонами, що діяли в Білорусі та під Збаражем (1649). Учасник битви під Берестечком (1651). В період татарського полону Б.Хмельницького виконував обов'язки гетьмана. Навесні 1652 протидіяв польсько-шляхетському війську під час його вступу на територію Полтавського і Миргородського полків. Страчений за наказом Б.Хмельницького в 1652.

В.Палієнко

ГЛУХІВ — місто в сучасній Сумській області. Вперше згадується у літописах під 1152. З 1708 був резиденцією гетьманів Лівобережної України, а у 1722—1727 та 1764—1786 місцем перебування Малоросійської колегії. З 1782 став повітовим центром Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 — Малоросійської, а з 1802 — Чернігівської губерній. Нині районний центр.

С.Хведченя

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 — договір між новообраним лівобережним гетьманом Д.Многогрішним і представниками московського царя, укладений в Глухові 16 березня 1669. 27 статей договору і далі обмежували українську автономію. В Гетьманщині зберігалося воєводське урядування, хоча кількість воєвод значно зменшувалася — вони залишалися тільки в Києві, Чернігові, Ніжині, Острі та Переяславі, а їхні функції зводилися до командування гарнізонами. Г.с. обумовлювалася обов'язкова участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви, однак заборонялася самостійна міжнародна політика.

О.Апанович

ГОГОЛЬ Микола Васильович (1809—1852) — письменник. Нар. в с. Великі Сорочинці (нині Миргородського р-ну Полтавської обл.). Дитинство Г. пройшло в с. Василівці (тепер Гоголеве) поблизу Миргорода. В 1828 закінчив гімназію в Ніжині і переїхав до Петербурга, де служив у канцеляріях, а потім учителював. З 1834 — ад'юнкт-професор на кафедрі загальної історії при Петербурзькому університеті. Літературну славу Г. принесли твори "Вечори на хуторі біля Диканьки" (1831—1832) "Миргород" (1835), "Тарас Бульба" (1835), "Ніс" (1836), "Шинель" (1842), "Мертві душі", т.1 (1842). Паралельно робив розвідки з історії України та загальної історії: "План викладання загальної історії","Погляд на утворення Малоросії" (1834), "Про малоросійські пісні" (1834). Збирав український фольклор, матеріали до російсько-українського словника. В 1836 виїхав за кордон. У 1848 повернувся до Росії, деякий час перебував в Україні (Полтавщина, Одеса). Останні роки життя провів у Москві.

О. Колпакова

ГОЛОВАТИЙ Антін Андрійович (? — 1797) — козацький військовий діяч. У Новій Січі обирався на старшинські посади, зокрема військовим писарем. Після ліквідації Запорозької Січі (1775) отримав від царського уряду чин капітана та грамоту на

землі. Брав участь у формуванні Війська вірних козаків, перейменованого на Чорноморське козацьке військо (1788), обирався в ньому суддею та кошовим отаманом. У російсько-турецькій війні 1787—1791 командував військовою флотилією на Чорному морі та загоном козаків. Очолював козацький загін у Персидському поході російської армії (1796—1797).

Г.Сергієнко

ГОЛОВАЦЬКИЙ Яків Федорович (1814—1888) — письменник, історик, літературознавець, етнограф, лінгвіст, бібліограф, лексикограф, педагог. Один із зачинателів нової української літератури в Галичині. Закінчив Львівський університет (1841). З 1848 до 1867 був першим професором української мови та літератури цього університету, у 1849 — його ректор. У 1867 переїхав до Вільно, де очолював археографічну комісію. В 1832 разом із М.Шашкевичем та І.Вагилевичем створив літературний гурток "Руська трійця", що видав перший галицький альманах "Русалка Дністровая" українською мовою (1837). Найважливіші праці: "Три вступительные преподавания о русской словесности" (1849), "О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции" (1865), "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (1878). Багато зусиль Г. присвятив дослідженню української мови. Головні філологічні праці: "Розправа о язиці южноруськім і його наріччях" (1848), "Граматика руської мови" (1849). Пропагував ідею єдності українського народу, висвітлював його етнокультурні взаємозв'язки з іншими слов'янськими народами, закликав вивчати його історичне минуле. В 50-х роках став прихильником слов'янофільських ідей.

Л.Москвич

ГОЛОВНА ЕМІГРАЦІЙНА РАДА — федеративний осередок української політичної еміграції в Європі й Азії в 1930-х роках. Заснована у Празі в 1929, в наступному перемістилася до Парижа. Перший голова — О.Лотоцький, згодом О.Шульгин, генеральний секретар — І.Косенко. Працювала в тісному контакті з еміграційним урядом УНР.

В.Прилуцький

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА — орган громадського самоуправління українців, утворений 2 травня 1848 у Львові на хвилі піднесення революційного руху у Східній Галичині. До складу Г.Р.Р. входило 30 постійних членів з української інтелігенції, переважно церковної. Ухвалений 10 травня 1848 Маніфест Г.Р.Р. проголосив галицьких українців частиною всього 15-мільйонного (на той час) українського народу. Г.Р.Р. підлягали близько 50 "руських рад", організованих у різних місцевостях Східної Галичини, народна гвардія, загони селянської самооборони. Найбільших успіхів Г.Р.Р. досягла у культурно-національних заходах, здійснених у 1848 у Львові (собор українських учених, відкриття Народного Дому, заснування товариства "Галицько-руська матиця", першої української газети "Зоря Галицька", впровадження української мови в освіту тощо). Цілком підтримала соціально обмежену аграрну реформу, проголошену австрійським урядом, але так і не домоглася адміністративного поділу Галичини на Західну (польську) і Східну (українську) з приєднанням до останньої Північної Буковини та Закарпаття. Австрійські власті вбачали в Г.Р.Р. загрозу стабільності й цілісності імперії і в 1851 примусили її саморозпуститися.

В.Сарбей

ГОЛОД 1921—1923 — соціально-економічне лихо, спричинене неврожаєм, післявоєнною розрухою і розкладковою політикою хлібозаготівель, яку запровадив радянський уряд. На Україну було накладено непомірно важкий продовольчий податок, третину якого (28,5 млн

пудів) вивезли до РСФРР. Додатковим чинником була посуха, що особливо вразила південні степові губернії. У розпалі Г. (весна 1922) в республіці голодувало 3,8 млн чоловік, або 15% населення, причому в офіційно визнаних голодуючих губерніях — 3,5 млн, або 36% мешканців. Кількість загиблих від Г. невідома. Державна допомога голодуючим в Україні була організована лише у 1922 (до того часу вона надавалася лише РСФРР).

О.Мовчан

ГОЛОДОМОР 1932—1933 — за масштабами, мабуть, найбільша трагедія в історії українського народу, пов'язана з колективізацією сільського господарства. Примусивши селян об'єднатися в колгоспи, держава почала вимагати від них практично безплатної здачі продукції. Не будучи матеріально заінтересованими в роботі в колгоспах, селяни перестали ефективно працювати. Втрати при вирощуванні, збиранні і збереженні сільськогосподарської продукції неймовірно зросли, що позначилося на обсязі хлібозаготівель. У цій ситуації Й.Сталін направив восени 1932 в Україну надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою РНК СРСР В.Молотовим. Комісія вилучила всі запаси зерна, в т.ч. посівного, але не домоглася виконання хлібозаготівельного плану. Тоді було вирішено вдатися до штрафування "боржників". Під час подвірних обшуків у селян вилучалося все продовольство, відкладене ними для харчування до нового врожаю. На початку 1933 ситуація стала трагічною. Позбавлені продовольства, селянські сім'ї почали масово вимирати від голоду. Траплялися випадки людоїдства і трупоїдства. Прагнучи врятувати хоча б дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Сталін наказав ставитися до Г. як до неіснуючого явища. Завіса мовчанки над конаючим українським селом ударемнила спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про Г. Аби запобігти втечі голодуючих за межі республіки, на її кордонах були розміщені загороджувальні загони. Г. призвів до загибелі близько 3,5 млн селян. Повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності, в межах УСРР сягали 5 млн осіб.

С.Кульчицький

ГОЛОД 1946—1947 — штучно створена тоталітарною владою СРСР нестача продуктів харчування через тотальну реквізицію хліба з українського села. Спровокований закритими постановами ЦК ВКП (б) і Ради Міністрів СРСР, ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР. Згідно з цими документами майже на 4 млн скоротилася кількість осіб, що отримували хлібні картки, присадибні господарства селян обкладалися надмірними податками, здійснювався вивіз хліба й овочів з України (за 1946—1947 з СРСР було експортовано 2,5 млн т зерна до Польщі, Чехословаччини, Румунії, Фінляндії, Франції та інших країн). Унаслідок Г. на дистрофію захворіли 1154 тис. людей, понад 1 млн з яких померли.

О.Веселова

ГОЛОТА Ілля (? — 1649) — козацький полковник, сподвижник Б.Хмельницького у Визвольній війні 1648—1654. Навесні 1649 за наказом останнього на чолі 10-тисячного козацько-селянського загону перейшов р. Прип'ять і на території Білорусі розгромив литовські війська Януша Радзивілла. Збільшив чисельність свого війська до 30 тис., сприяючи тим самим розгортанню визвольної боротьби білоруського народу проти польсько-шляхетських загарбників. 17(27) липня 1649 в бою біля м.Загалля частина загону Г. разом із командиром потрапила в оточення і була майже цілком винищена. Сам Г. загинув на палі.

В.Палієнко

ГОЛУБ Оліфер (? — 1628) — гетьман реєстрового козацтва в 1622—

1623, соратник П.Сагайдачного і М.Дорошенка. Брав участь у Хотинській війні (1621) та козацько-селянському повстанні під проводом М.Жмайла (1625). Виступав захисником козацьких прав і привілеїв, відстоював православ'я, боровся проти уніатства й католицизму. Загинув під час одного з походів на Крим.

В.Щербак

ГОЛУБОВИЧ Всеволод Олександрович (1885—1939) — політичний і державний діяч, за фахом — інженер шляхів сполучення. Нар. в сім'ї священика. З 1903 член РУП, з 1912 член УПСР. Член Центральної Ради і Малої Ради. З 31 січня 1918 голова Ради Народних Міністрів і міністр закордонних справ УНР. Очолював українську делегацію на мирних переговорах у Бресті Литовському. За Директорії займався журналістською діяльністю. В 1921 р. разом з іншими провідними діячами УПСР засуджений радянською владою на п'ять років таборів. Наприкінці 1921 амністований. Деякий час працював інженером-будівельником. У 1931 засуджений у справі т.зв. Українського національного центру. Помер на засланні.

Т.Осташко

ГОЛУХОВСЬКИЙ Агенор (1812—1875) — граф, польський магнат, політичний діяч Австро-Угорської імперії. У 1849—1859, 1866—1867, 1871—1875 — намісник (губернатор) Галичини. В 1859—1860 — міністр внутрішніх справ Австрії. У публічних промовах Г. запевняв українців, що забезпечуватиме їхні громадянські й національні права, на практиці ж обстоював панування польської шляхти в органах управління Галичиною, відкидав вимоги української громадськості адміністративно відокремити східну (українську) частину краю від західної (польської), всіляко обмежував культурно-освітні домагання українців. У 1851 добився саморозпуску Головної Руської Ради. В 1859 втрутився у т.зв. абеткову війну, подавши до австрійського уряду законопроект про примусове запровадження латинського алфавіту в українському друці, і лише масові протести не дали здійснитися цій реформі. Рупором поглядів Г. була газета "Русь", заснована державним коштом у 1876 (проіснувала менше року). І.Франко характеризував Г. як затятого ворога русинського руху, творця і головного стовпа полонізаційної системи на Галицькій Русі.

В.Сарбей

ГОНТА Іван (? — 1768) — один із ватажків Коліївщини. Виходець із селян-кріпаків с.Розсішки на Черкащині. Служив козаком (з 1757 сотником) у надвірному війську магнатів Потоцьких в Умані. Під час Коліївщини разом із військом перейшов на бік повстанців і допоміг їм оволодіти Уманню. Обраний повсталими уманським воєводою-полковником. Захоплений в полон російськими військами і виданий полякам. Скараний лютою смертю в с.Сербах на Поділлі.

Г.Сергієнко

ГОРДІЄНКО Костянтин (? — 1733) — запорозький козак, належав до кошової старшини. Навесні 1709, будучи кошовим отаманом, підняв Запорозьку Січ на підтримку акції І.Мазепи. Після поразки шведів під Полтавою (1709) разом із Мазепою та Карлом XII відступив зі своїми запорожцями в м. Бендери (Молдова). Спільно з Пилипом Орликом працював над першою конституцією України (1710). З 1713 перебував в Олешківській Січі й утримував запорожців від переходу у підданство російського царя. Обраний кошовим отаманом Олешківської Січі (1728), але незабаром позбавлений посади. Після 1729 відходить від політичної діяльності. Доживав у Кам'янській Січі.

Г.Сергієнко

ГОРДОН Патрик (1635—1699) — військовий діяч шотландського по-

ходження. Упродовж 1661—1669 служив російським царям, померши в чині генерала. Залишив щоденник із восьми томів, два з яких (за 1677—1684) нині втрачені. Окремі розділи цієї пам'ятки становлять важливе джерело з історії України — зокрема ті, де схарактеризовано діяльність П.Дорошенка та Д.Многогрішного, подано інформацію щодо Чигиринських походів 1670-х років, змальовано тогочасні звичаї та побут.

О.Русіна

"ГОРНО" — літературне об'єднання західноукраїнських письменників, які перебували на марксистській та радянофільській платформі. Засноване 12 травня 1929 у Львові. Друкованим органом був журнал "Вікна" (1927—1932). Провідні члени — В.Бобинський (1898—1938), А.Волощак (1890—1973), О.Гаврилюк (1911—1941), Я.Галан (1902—1949), П.Козланюк (1904—1965), Я.Кондра (1910—1944), Н.Матулівна (1902—1944), М.Сопілка (1897—1937), С.Тудор (1892—1941) та ін. "Г." входило до Міжнародного об'єднання революційних письменників (МОРП, 1925—1935), що працювало під егідою Комінтерну. Припинило діяльність восени 1932 через переслідування з боку польської влади. Згодом частина колишніх "горнівців" переглянула своє радянофільство (внаслідок голодомору, репресій тощо) і перейшла на позиції українського національно-демократичного табору, що засвідчила виданням у Львові альманаху "Поцейбіч" (1934).

О.Рубльов

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ 1413 — угода великого князя литовського Вітовта та польського короля Ягайла, підписана в замку Городель 2 жовтня 1413. Передбачала об'єднання Польщі й Литви в одну державу, постійну автономію Литви у складі цієї держави, надання Вітовтові прав пожиттєвого володаря Великого князівства Литовського під верховною владою короля, перехід права на єдиновладдя одному із співправителів у разі смерті другого, уніфікацію адм.-тер. устрою, запровадження в Литві сейму та посадових осіб, подібних до польських, зрівняння у правах і привілеях польської та литовської католицької шляхти.

Д.Яневський

ГОРОДНИКИ — категорія поземельно чи особисто залежного сільського населення в Україні XIV—XIX ст. Володіли власними чи користувалися чужими присадибними ділянками (городами). Виконували різні повинності, наймитували. Після скасування кріпосного права більшість Г. одержали земельні ділянки у приватну власність без викупу.

О.Гуржій

ГОТИ — одне з найбільш відомих в історії Європи часів пізньої Римської імперії східногерманське племінне об'єднання, походженням з району Готланда (Ютландія). Опанувавши у I—III ст. північні регіони сучасної Польщі, розділилися на дві частини — остготів і вестготів. Перші через Наддніпрянщину рушили у III ст. на Азовське узбережжя, а звідти на Балкани. Вестготи досягли кордонів римських провінцій.

На території України Г. проживали від кінця II до рубежу IV—V ст., створивши т.зв. державу Германаріха — нетривке політичне об'єднання підкорених слов'янських, пізньоскіфських, дакійських та сарматських груп. Археологічним відповідником Г. на території України є вельбарська та частина черняхівської культур.

Кінець гегемонії Г. у Східній Європі наприкінці IV ст. поклали гуни. Під тиском їх, а також слов'ян Г. покинули територію України. Окремі острівці їхніх поселень збереглися лише у Криму.

Д.Козак

ГРАБЕЦЬ Омелян (псевдоніми — Батько, Вовк; 1911—1944) — військ-

ковий діяч, член ОУН-Б. Політв'язень концтабору в Березі Картузькій (1935—1936), польської тюрми (1939). Учасник похідних груп ОУН (1941), провідник групи, що діяла у Воронезькій області, обласний провідник ОУН Рівненщини (1941—1942), Кам'янець-Подільщини (1942—1943), провідник Генеральної Округи на східних українських землях (1943—1944), командир УПА-Південь на згаданій території, організатор відділів УПА-Південь на Кам'янець-Подільщині та Вінниччині. Загинув у бою з військами НКВС.

О.Лисенко

ГРАБ'ЯНКА Григорій Іванович (? — бл.1737) — історіограф. Походив з козацької старшини. Навчався у Києво-Могилянській колегії. З 1686 на службі у козацькому війську, в 1730 стає гадяцьким полковником. Учасник багатьох походів і битв. Помер від поранення. Автор історичного трактату "Действія презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого..." (1710). Стрижневою політичною ідеєю твору є поміркований автономізм, проводиться думка про історичну, правову й суспільно-політичну самобутність українців-козаків.

П.Сас

ГРАМАТИКА МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО — видана у 1619 друкарнею Віленського братства в м.Єв'ю (тепер Вевіс, Литва). Складається з чотирьох частин — орфографії, етимології, синтаксису і просодії.

Поява Г.М.С. тісно пов'язана з культурно-національним рухом на українських та білоруських землях кінця XVI — початку XVII ст., стрижнем якого було збереження культурних традицій, зокрема церковнослов'янської мови як мови освіти, науки, літератури. Граматика призначалася для шкіл, зокрема братських. Вона зберегла свій авторитет протягом тривалого часу, перевидавалася у дещо скороченому й переробленому вигляді у Кременці (1638) та Москві (1648 і 1721). Граматика справила вплив на укладання М.Ломоносовим "Російської граматики" (1755). Нею користувалися у південнослов'янських країнах, а також у Молдавії та Румунії.

О.Дзюба

ГРЕКИ — нація, корінне населення Греції. В Україні проживають етнічною групою у складі 98,6 тис. осіб. На сучасних українських землях відомі з VI ст. до н.е. як засновники та мешканці античних міст-держав. Великий компактний етнічний масив грецького населення утворився в середньовіччі у Криму. Після приєднання Криму до Росії більша частина Г. була переселена у Приазов'я, де нині (переважно в Донецькій області) проживає більшість Г. України.

М.Вівчарик

ГРЕКОВ Олександр Петрович (1875 — ?) — військовий та громадський діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Походив зі шляхетського роду. В 1897 закінчив юридичний факультет університету, в 1905 — Академію Генерального штабу. З 1916 — генерал-майор російської армії. В листопаді 1917 — отаман Армії УНР, начальник штабу Київського військового округу, учасник спротиву більшовицькому наступові. З червня 1918 — член УПСС. У грудні 1918 — військовий міністр УНР. У 1919 — начальний вождь УГА. В липні 1919 через непорозуміння з С.Петлюрою, який підозрював Г. у претензіях на диктатуру, він був змушений залишити ЗУНР та емігрувати до Чернівців, а в 1920 — до Відня, де став одним із засновників Всеукраїнського Національного Державного Союзу. В 1922 відійшов від політичної діяльності. В 1948 схоплений радянською військовою контррозвідкою у Відні та ув'язнений на 25 років. У 1956 звільнений.

Вірогідні дані про подальшу долю Г. відсутні.

Т.Осташко

ГРЕЧКО Андрій Антонович (1903—1976) — воєначальник, Маршал Радянського Союзу (1955), двічі Герой Радянського Союзу (1958, 1973). Під час Великої Вітчизняної війни командував різними військовими з'єднаннями. Від жовтня до грудня 1943 — заступник командувача 1-м Українським фронтом. У 1945—1953 командував військами Київського військового округу, перебував на інших важливих посадах. У 1967—1976 — міністр оборони СРСР.

Л.Хойнацька

ГРИВНЯ (гривна)— вагова, лічильна й монетна одиниця в Київській Русі, Україні, Росії та Білорусі. Вагова Г. використовувалася з VIII—IX ст. У XI—XIII ст. дорівнювала 51,19 г золота або срібла. З часом починає вживатися для лічби монет, перетворившись таким чином у лічильну (грошову) одиницю. В XI ст. на лічильну Г. вагою 51,19 г ішло 20 ногат (по 2,56 г), 25 кун (по 2,05 г) або 50 резан (по 1,02 г). У XII—XIII ст. лічильна Г. дорівнювала 20 ногатам, 50 кунам або 50 резанам. У XV—XVIII ст. в Україні використовувалася лічильна Г. польського походження, на яку йшло 48 монет.

Монетна Г., відома з середини XI ст., являла собою зливок срібла стандартної форми та ваги. Першими були київські Г. — ромбоподібні зливки вагою близько 164 г. Приблизно одночасно виникли новгородські Г. — паличкоподібні зливки вагою близько 204 г, важкі Г. — за формою подібні до київських, але тотожні за вагою до новгородських, і т.зв. чернігівські Г. — ромбоподібні або овальні зливки з розплюснутими кінцями, а то й усією поверхнею, вагою 196—197 г. Новгородські Г. дожили до XV ст., обіг усіх інших завершився у XIII ст.

Г. була грошовою одиницею УНР у 1918—1920. В наші часи знову запроваджена в обіг Указом Президента України з 2 вересня 1996.

М.Котляр

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Василь Григорович (1701—1747) — мандрівник, письменник. У 1715—1723 навчався в Києво-Могилянській академії. У 1723—1747 подорожував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Молдавії, Італії, Греції, Палестині, Сирії, Аравії, Єгипту. Залишив спогади про свої мандри (поширювалися в Україні та Росії в рукописах). Уперше книжка його спогадів "Мандрування", ілюстрована автором, була надрукована у 1778; вона й досі вважається взірцем української історично-мемуарної прози XVIII ст.

С.Ліпецький

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Іван Григорович (1713—1785) — архітектор, представник українського барокко. Навчався в Києво-Могилянській академії. Найвідоміші споруди зведені ним у Києві: міський водогін на Подолі з павільйономфонтаном "Феліціан" (1748—1749, з початку XIX ст. — "Самсон"), надвратна церква із дзвіницею в Кирилівському монастирі (1760), Покровська церква (1766), церква Миколи Набережного на Подолі (1772—1785), будинок бурси (1760—1778) та ін. Разом з А.Квасовим брав участь у побудові собору в Козельці. Творчість Г.-Б. відіграла помітну роль у розвитку українського барокко другої половини XVIII ст.

С.Ліпецький

ГРИДНИЦЯ — приміщення на князівському дворі, де проходили військові наради князя. За наказом Володимира Святого бояри та гриді (члени князівської дружини) збиралися щонеділі у Г. на пир (ритуальне кормління), який символізував єдність князя та його найближчого оточення.

В.Стависький

ГРИНЬКО Григорій Федорович (1890—1938) — державний і громадський діяч. Нар. на Сумщині в сім'ї службовця. Після закінчення гімназії навчався у Московському університеті. З 16 років брав участь у соціалістичному русі, активний член лівої течії УПСР. Один із ініціаторів самоліквідації партії (1920). Стає членом КП(б)У, а згодом членом її ЦК. У 1926—1929 — заступник голови Держплану СРСР, у 1929—1930 — заступник наркома землеробства СРСР, у 1930—1937 — нарком фінансів СРСР. У 1937 заарештований у справі т.зв. правотроцькістського блоку, в 1938 розстріляний.

С.Кокін

ГРИНЬОХ Всеволод (отець Іван; 1907—1994) — церковний та громадський діяч. Рукоположений священиком УГКЦ на кафедрі Св. Юра у 1932. В роки Другої світової війни — капелан батальйону "Нахтігаль". Як член Головної ради ОУН провадив переговори з польським підпіллям, румунськими та угорськими властями. З початку 1944 під псевдонімом Герасимівський вів переговори з німецькою окупаційною владою в особі представника поліції, безпеки та СД дистрикту "Галичина" оберштурмбанфюрера Паппе. Після війни — на еміграції у ФРН. Голова президії Закордонного проводу УГВР (1946—1983), генеральний вікарій єпархії в Західній Німеччині, професор теології Українського Вільного університету, близький соратник патріарха Йосипа Сліпого.

М.Коваль

ГРИЦАЙ Дмитро (псевдоніми — Перебийніс, Палій; 1907—1945) — військовий діяч, член УВО з 1928, ОУН з 1929. Політв'язень польських в'язниць і концтабору в Березі Картузькій. Військовий референт Крайової Екзекутиви ОУН. У 1933 на II Великому Зборі ОУН у Кракові обраний до її "революційного" Проводу. Командир старшинської школи ОУН (1941), військовий референт (1941—1942), шеф Головних військ Штабу УПА (з 1944). Редактор підпільних військових підручників. Делегат Проводу ОУН на українських землях до Проводу ОУН-Б за кордоном (1945). При переході кордону був схоплений чеськими прикордонниками і покінчив життя самогубством у в'язниці.

О.Лисенко

ГРІНЧЕНКО Борис Дмитрович (псевдоніми — Вартовий, Вільхівський, Василь Чайченко, Перекотиполе, Л.Яворенко та ін.; 1863—1910) — письменник, етнограф, історик. Походив із дрібнопоміщицької родини. З 1881 вчителював у селах Харківщини, Катеринославщини, працював у Чернігівському земстві. З 1902 у Києві, займається журналістикою. Один із засновників разом з Лесею Українкою Української радикальної партії на Наддніпрянщині (1904). В 1906—1909 — голова київської "Просвіти". Упорядкував і видав "Словарь української мови" у 4 томах (1907—1909). Автор кількох поетичних збірок, п'єс на побутову тематику, повістей. З етнографічних праць найзначніші: "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях", "Пісні та думки", "Думи кобзарські" та ін.

В.Кізченко

ГРОМАДА — колектив із повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та узвичаєними формами самоуправління. Протягом VI—IX ст. на українських землях відбувався перехід від родової до територіальної Г. Основною формою останньої в період раннього середньовіччя виступала верв. У XIV—XVI ст. поширеною формою сільської Г. в Україні була волость, яка впродовж XVI ст. еволюціонує у багатодвірне село.

Починаючи з XV ст. побутували також дольові сябринні Г. як перехідна форма від напівроздіденого дворища — складової частини волосної

Г. — до багатодвірного села. В XVII—XVIII ст. вони існували, зокрема, на Лівобережжі та Слобожанщині. Іншими формами у цих регіонах були Г. багатодвірних сіл та козацькі товариства, а в південних та центральних районах Лівобережжя — також волосні Г. З розвитком капіталістичних відносин Г. та громадське землеволодіння поступово розкладалися і остаточно були підірвані столипінською аграрною реформою початку XX ст.

А.Гурбик

ГРОМАДИ — напівлегальні організації української інтелігенції культурницького і суспільно-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX — на початку XX ст. Виникли в умовах пожвавлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти. Г. не мали усталених програм і не були чіткими організаційними структурами, а лише згуртовували найбільш активну національно свідому інтелігенцію і студентство. З 1859 вони діяли в Полтаві, Києві, згодом у Харкові, Одесі, Чернігові, Єлисаветграді на грунті об'єднання зусиль у культурно-просвітницькій галузі, заснування недільних шкіл з українською мовою викладання та видання популярних брошур. Частина громадівців не обмежувалася культурницькою працею і брала участь у революційному русі. Царський уряд, занепокоєний діяльністю Г., ліквідував недільні школи (1862), заборонив видання науково-популярної і релігійної літератури українською мовою (Валуєвський циркуляр 1863), здійснив арешти найактивніших громадівців, загальмувавши на певний час культурно-національний рух. Г. відновилися в 70-х роках у різних містах України та за її межами.
Саме у зв'язку з громадівським рухом з'явився термін "українофіли" — спочатку у правлячих колах і з певним негативним відтінком. Згодом і самі діячі культурно-національного руху, яких цікавили проблеми української історії, культури, мови, літератури, етнографії, називали себе українофілами (подібно до слов'янофілів). Активними громадівцями в Києві були В.Антонович, Ф.Вовк, П.Житецький, М.Драгоманов, М.Лисенко, в Одесі — Л.Смоленський, О.Андрієвський, В.Мальований, Д.Овсянико-Куликовський, в Полтаві — Д.Пільчіков, в Єлисаветграді — брати Тобілевичі, в Чернігові — С.Нос та ін. На початку XX ст. з ініціативи громадівців засновувалися "Просвіти". Деякі члени Г. намагалися позбавитися аполітичності й пов'язували свою діяльність з революційними партіями. У більш широкому значенні Г. — згуртування осіб українського походження, в т.ч. на еміграції.

Н.Шип

ГРОНДСЬКИЙ Самійло (? — бл. 1672) — дипломат, історик. Нар. в с.Фаліївка в Галичині. До 1655 — на дипломатичній службі у Польщі. Супроводжував посла Любовицького під час переговорів з Б.Хмельницьким. У роки польсько-шведської війни (1655—1660) — на дипломатичній службі у Швеції. В 1656 привіз до Чигирина листи Карла X Густава Богданові Хмельницькому. З 1657 — на дипломатичній службі у трансильванських князів, вів переговори з А.Ждановичем. У 1676 написав "Історію козацько-польської війни" (видана в Будапешті у 1789).

Д.Яневський

ГРУПА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОЛОДІ — ідеологічна націоналістична організація, заснована в 1922 у Чехословаччині. Осередки її діяли також у Галичині та Австрії. В 1925 галицькі гуртки реорганізувалися в Союз Української Націоналістичної Молоді, який згодом увійшов до ОУН.

В.Прилуцький

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866—1934) — історик, літературознавець, публіцист, політичний, громадський і державний діяч, Голо-

ва Української Центральної Ради. Нар. в м.Холм (нині на території Польщі). По закінченні Київського університету (1890) провадив дослідницьку роботу в наукових установах Львова і Києва. Одночасно брав участь у громадському житті: один з організаторів Української національно-демократичної партії в Галичині (1899), засновник Товариства українських поступовців (1908). У 1914 був арештований і засланий до Симбірська. 7 березня 1917 обраний Головою Української Центральної Ради. За гетьмана П.Скоропадського перебував у підпіллі, з 1919 на еміграції (Відень, Прага, Берлін, Женева, Париж). У 1923 обраний дійсним членом ВУАН, у 1924 повернувся в Україну. Очолював кафедру історії України, історичний відділ ВУАН. У 1929 обраний академіком АН СРСР. У 1931 арештований ДПУ і звинувачений у керівництві "Українським національним центром" та в антирадянській діяльності. З кінця 1930 по 1934 був примушений працювати у Москві. Помер 25 листопада 1934 у Кисловодську. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

Г. — автор багатьох грунтовних праць із всесвітньої та української історії, головними з яких є "Історія України-Руси" у 10 томах і 13 книгах (1898—1936), "Нарис історії українського народу" (1904), "Ілюстрована історія України" (1911); п'ятитомна "Історія української літератури" (1923—1927) та ін. Перу Г. належать численні статті, рецензії, літературні та драматичні твори.

Будучи представником народницького напряму в українській історіографії, Г. піднявся до розуміння ролі держави як гаранта розвитку нації. Національні інтереси він ставив вище за будь-які інші мотиви політичної діяльності. До недавнього часу наукова спадщина Г. була заборонена. Нині вона перевидається і стає загальним надбанням.

Я.Калакура

ГРУШЕЦЬКИЙ Іван Самійлович (1904—1982) — партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1928. З 1929 — на керівній радянській, з 1938 — партійній роботі, очолював ряд обласних парторганізацій, обирався секретарем ЦК КПУ. В 1972—1976 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР, член Політбюро ЦК КПУ. З 1976 — персональний пенсіонер.

М.Плющ

ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА 1410 — між лицарями-хрестоносцями (бл. 39 тис.) та об'єднаними збройними силами Польського королівства, Великого князівства Литовського і Чехії (бл. 45 тис.). Українське воїнство брало участь у цій битві у складі польської та литовської армій. Битва точилася з перемінним успіхом і закінчилася цілковитою поразкою хрестоносців. Військово-політична потужність Тевтонського і Лівонського лицарських орденів була назавжди підірвана, почався їх занепад. Г.б. стала кульмінацією Великої війни (1409—1411) Польського королівства і Великого князівства Литовського проти агресії хрестоносців.

Ф.Шабульдо

ГУБЕРНСЬКІ ВЧЕНІ АРХІВНІ КОМІСІЇ (ГВАК) — органи, створені рішенням Комітету Міністрів 13 квітня 1884 для збирання, упорядкування та збереження місцевих документальних матеріалів. Усього в Російській імперії на кінець XIX — початок XX ст. діяла 41 ГВАК. На тогочасній території України існували Чернігівська (заснована у 1896), Херсонська (1898), Полтавська (1903), Катеринославська (1903), Київська (1914), Харківська (1915) комісії. Крім того, працювали Волинський та Подільський відділи Київської ГВАК.

Діяльність ГВАК велася головно у трьох напрямах: архівному, архео-

графічному та археологічному. В Україні лише три комісії — Чернігівська, Катеринославська та Полтавська — займалися видавничою справою. Чернігівська комісія у 1898—1918 видала 12 випусків "Трудов Черниговской губернской архивной комиссии", Катеринославська — 10 випусків "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" (1904—1915), Полтавська — 15 випусків "Трудов Полтавской ученой архивной комиссии" (1905—1917). ГВАК припинили своє існування у зв'язку з архівною реформою 1918—1920.

І.Войцехівська

ГУЛАК Микола Іванович (1821—1899) — суспільно-політичний діяч, педагог, учений. Предки Г. — полковники і сотники українського козацького війська, батько — військовий чиновник, мав два невеликих маєтки у Полтавській та Херсонській губерніях. У 1844 Г. закінчив юридичний факультет Дерптського (нині Тартуського в Естонії) університету, отримав ступінь кандидата правознавства. Переїхав до Києва, де в 1845 у чині колезького секретаря обійняв посаду перекладача Археографічної комісії, підпорядкованої канцелярії генерал-губернатора. У лютому 1847 виїхав до Петербурга на службу в канцелярії Ради університету, але в березні був заарештований у справі Кирило-Мефодіївського товариства, головним керівником якого слідчі визнали Г., бо саме у нього знайшли програмні документи і прокламації. Як і Т.Шевченко, був із-поміж кирило-мефодіївців найрішучішим противником самодержавно-кріпосницького ладу, обстоював право України на національну незалежність та пропагував ідею об'єднання слов'янських народів у міждержавну конфедеративну спілку. Засуджений до трирічного ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці з наступним засланням до Пермі під суворий нагляд поліції, який таємно продовжувався і після відбуття покарання, коли протягом 1859—1886 Г. учителював у середніх навчальних закладах Одеси, Керчі, Ставрополя, Кутаїсі, Тифліса. Водночас займався науковою діяльністю, перекладав грузинську, іранську, англійську художню класику. У творчій спадщині Г. — опубліковані та рукописні праці з математики, юриспруденції, історії, філософії, фольклористики, географії та інших наук.

В.Сарбей

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ Семен Степанович (1813—1873) — композитор, співак, драматичний артист, драматург. Нар. у м.Городище (тепер Черкаської обл.) в сім'ї священика. Закінчив Київське повітове духовне училище, Київську духовну семінарію. Вокальної майстерності навчався в Петербурзі, Парижі та Італії (1839—1842). Співав у флорентійській опері (1841—1842). З 1842 по 1864 — соліст російської імператорської опери в Петербурзі, в 1864—1865 — Великого театру у Москві. Широку популярність Г.-А. як композиторові принесла опера "Запорожець за Дунаєм", яка стала українською музичною класикою. Окреме місце у творчій спадщині Г.-А. посідають українські пісні, зокрема "Стоїть явір над водою" (присвячена Т.Шевченку, з яким автор дружив з 1838), "Спать мені не хочеться" та ін. В Україні Г.-А. побував у 1843 з метою добору співаків та в 1850, коли гастролював з італійською оперною трупою. Захоплювався народною медициною, статистикою, уклав "Статистично-географічні таблиці міст Російської імперії" (1854).

Г.Брега

ГУЛЕВИЧІВНА Єлизавета (1575—1642) — поміщиця, вдова мозирського маршалка Лозки. В 1615 фундувала Києво-Подільський монастир Богоявлення. Заповіла власний маєток у Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи, які отримали назву Київської братської шко-

ли (згодом — Київська академія). В останні роки життя брала активну участь у діяльності Луцького братства.

Д.Яневський

ГУНИ — кочовий тюркомовний народ, який з'явився у степах України, замінивши ірномовних кочовиків, і відкрив епоху Великого переселення народів, у процесі якого значною мірою сформувалася сучасна політична карта Європи. Наприкінці IV ст. західні Г. розгромили сарматів і захопили їхні землі, пізніше оволоділи Боспорським царством, вдерлися через Кубань у Північне Причорномор'я, де перемогли остготів, і досягли Наддністрянщини, де починалися володіння вестготів. Вигнавши їх та залишки іраномовних аланів за Дунай, Г. створили у Північному Причорномор'ї міцне державне об'єднання. У першій половині V ст. вони здійснювали систематичні наскоки на дунайські провінції Риму, у Центральній Європі підкорили германські племена герулів, гепідів, остготів.
Визначним полководцем Г. був Аттіла, який створив могутню гунську державу. В 451 він із величезною армією вступив у вирішальну битву з римськими військами. На Каталаунських полях, біля м.Труа, Г. були розбиті, і їхня імперія розпалася. Г. залишили Подунав'я і переселилися у степи України. Але й тут вони не змогли утримати владу і з часом розчинилися у середовищі нових кочових народів.

Д.Козак

ГУНЯ Дмитро — один із керівників козацько-селянського повстання 1637—1638. Здобув авторитет серед запорожців як талановитий і відважний полководець. Після невдалого бою під Кумейками (грудень 1637) Г. з частиною повстанців прорвав вороже кільце і приєднався із своїм загоном до повстанського війська. В ході битви поблизу Жовника (травень 1638), коли Я. Острянин відійшов на територію Слобідської України, Г. обраний гетьманом. Після тривалих боїв вивів залишки повстанців на Запорожжя. Звідти перейшов на Дон, де продовжив боротьбу проти турків і татар.

В.Щербак

ГУРАМІШВІЛІ Давид (1705—1792) — поет. У складі російської армії брав участь у війні з Туреччиною (1738), учасник Хотинської битви та Семилітньої війни. З 1760 жив в Україні у м.Миргороді. Підтримував творчі зв'язки з Г.Сковородою. Поезії Г., зокрема "Давітіані", "Весела весна", просякнуті українськими ліричними мотивами. У вірші про с.Зубівку створив класичний образ української дівчини.

Д.Яневський

ГУРЖІЙ Іван Олександрович (1915—1971) — член-кор. АН України, доктор історичних наук, професор. Нар. у селянській сім'ї. Здобув освіту на педагогічних курсах у Черкасах (1932), у Черкаському (1934), Полтавському (1935) педінститутах, в Одеському університеті (1936—1941). Учасник Великої Вітчизняної війни. Від 1945 до кінця життя працював в Інституті історії АН України. Провідний фахівець з історії соціально-економічних відносин в Україні. Помітне місце посідає одна з останніх праць ученого — "Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)" (1962). Г. відомий і як автор навчальних посібників для шкіл. Один з ініціаторів і редактор серійних щорічників "Історіографічні дослідження в Українській РСР" та "Український історико-географічний збірник", видання яких як "ідеологічно шкідливих" після смерті вченого було припинено.

В.Сарбей

ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС ("Кройніка") — літописний звод, відомий у списках XVII ст. — Густинському, Мгарському та Архівному. Назва пішла від першого — найбільш повного списку, зробленого в 1670 ієромонахом Густинського монастиря М.Лосицьким. Перша частина близька за змістом до Іпатіївського літопису, а друга — самостійна — охоплює події 1300—1597. Г.л. містить багатий історичний матеріал, головним чином про взаємини України з Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною, про унію, козаччину та ін. Автор літопису засуджує польсько-католицьку агресію, виступає поборником православної церкви та звільнення українського народу.

В.Томозов

ГУЦУЛИ — етнографічна (субетнічна) група українців, розселена у південно-східній, середній та високогірній частинах Українських Карпат, від річок Лімниця й Торець на південному сході до державного кордону з Румунією.

Г. — нащадки давніх слов'янських племен — білих хорватів, тиверців та уличів. Питання походження назви "Г." в науковій літературі остаточно не з'ясоване. Найбільш поширені гіпотези — від волоського слова "гоц" (розбійник) або від "кочул" (пастух). Основними видами традиційного господарства Г. були скотарство, лісові промисли; землеробство мало другорядне значення. Допоміжними заняттями були солеваріння, бджільництво, рибальство та ін. Високого рівня набули художні промисли. Нині основні галузі господарства Г. — тваринництво та лісова справа, додаткові — курорти й домашні мистецькі промисли.

Л.Ковпак

ГУЦУЛЬЩИНА — історично-етнографічна область України, яка охоплює Верховинський, південні частини Косівського й Надвірнянського районів Івано-Франківської обл., Путилівський та південну частину Вижницького району Чернівецької обл. та Рахівський район Закарпатської обл. Територія Г. становить 6,5 тис. кв.км. Найбільші населені пункти: Делятин, Косів, Кути, Вижниця, Ворохта, Яблунів, Рахів, Яремча.

У 1387—1772 Г. перебувала під владою Польщі (частково Туреччини—Молдавії, Угорщини); у 1772—1919 — Австрії та Угорщини; в 1920—1939 — Польщі, Румунії та Чехословаччини. Після возз'єднання Західної України (1939) та Закарпаття (1945) з УРСР Г. входить до Української держави.

Станом на 15 січня 1979 в етнографічних межах Г. проживало близько 200 тис. осіб; частка українців становила в середньому 93%.

Л.Ковпак

Г'ЮЗ (Юз) Джон (1814—1889) — підприємець британського походження. В 1868 отримав концесію на право будівництва на півдні Росії, в Катеринославській губернії, металургійного підприємства, спираючись на яку він створив Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництва. У 1869—1872 в селищі Юзівка (нині м.Донецьк) був збудований Юзівський металургійний завод, після чого Г. разом із сім'єю остаточно переселився в Україну. Завдяки субсидіям імперського уряду Г. вдалося невдовзі перетворити засноване їм підприємство на потужний комбінат із виробництва рейок та інших металовиробів зі власними вугільними шахтами та залізорудними копальнями.

О.Машкін

Д

ДАНИЇЛ ЗАТОЧНИК — автор, як гадають дослідники, "Слова" і "Моління". своєму князю Ярославу Всеволодовичу, де він обстоює ідею єдиного й справедливого князя. У своїх творах яскраво відтворив повсякденне життя та побут князівського дому.

В.Ричка

ДАНИЇЛ ПАЛОМНИК — ігумен одного з чернігівських монастирів. У 1106—1107 відвідав Палестину. Автор подорожніх нотаток "Житіє і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена", в яких описується природа Палестини, її визначні місця тощо. Великий інтерес становлять порівняння Палестини з природою і ландшафтом земель Київської Русі, свідчення про богослужіння в єрусалимському храмі та оповідь Даниїла про його зустрічі з єрусалимським королем Балдуїном.

В.Ричка

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ (1201—1264) — князь волинський і галицький, старший син Романа Мстиславича та його другої дружини Анни. Одружився вперше (1219) з дочкою Мстислава Удатного Анною, вдруге — з сестрою литовського князя Товтивіла. По смерті батька Романа (1205) разом із матір'ю та братом Васильком виїжджає до Польщі, рятуючись від повсталих бояр. Згодом разом із Васильком починає об'єднання Волині. У 1214—1215 брати вокняжились у Володимирі-Волинському. На деякий час були змушені припинити

збирання батьківської вотчини, однак у 1228 опановують майже всю Волинь. У 1245 Данило остаточно вокняжився у Галичі, відновивши Галицько-Волинське князівство.

Д.Р.Г. був мудрим правителем і видатним полководцем, який присвятив життя об'єднанню Русі та звільненню її від монголо-татарського ярма. Уклав союз із владимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем, а коли монголи вигнали Андрія з Русі, вирішив спертися на папський престол і в 1253 прийняв від Іннокентія IV корону, сподіваючись на обіцяний папою хрестовий похід проти монголів. Переконавшись у марності цих надій, розірвав із папою. Першим із-поміж давньоруських князів у 1252—1258 неодноразово перемагав монгольського воєначальника Куремсу. В 1258 перед лицем величезного ординського війська на чолі з Бурундаєм був змушений підкоритися й зруйнувати укріплення майже всіх міст Галицько-Волинського князівства. Помер у Холмі й похований у кафедральному соборі Богородиці.

М.Котляр

ДАРЕМЩИНИ (дарівщини) — комплекс феодальних повинностей в Україні XV — першої половини XIX ст., що їх виконували селяни зверх панщини на користь поміщиків (гвалти, зажинки, заскоки). Австрійський уряд з кінця XVIII ст., а царський з кінця 40-х років XIX ст. поступово обмежували ці повинності. Остаточно вони були ліквідовані на українських землях унаслідок селянських реформ 1848 (в Австро-Угорській імперії) і 1861 (в Російській імперії).

В.Кравченко

ДАРІЙ І ГІСТАСП — цар Персії (522—486 до н.е.) з династії Ахеменідів. З історією України його ім'я пов'язане з подіями воєнного походу до Скіфії, котрий відбувся близько 514 до н.е. Наслідками скіфо-перської війни стали загибель більшості величезної багатомовної армії Д. у степах Північного Причорномор'я та здобуття скіфами слави непереможного народу.

В.Мурзін

ДАШКЕВИЧ Євстахій (? — 1535) — воєначальник, один з організаторів боротьби з татарськими нападами на Україну. На початку 20-х років XVI ст. звернувся до польського сейму з ініціативою побудови на Дніпрі системи фортець. Для боротьби з ординцями зумів організувати запорізьких козаків, дії яких спрямовував до самої своєї смерті.

О.Майборода

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИКИ — робітники, мобілізовані рішенням листопадового (1929) пленуму ЦК ВКП(б) для праці на селі під час суцільної колективізації. Очолювали колгоспи, сільради, МТС, партійні осередки, виконкоми різних рівнів або входили до їх керівного складу. З 8,5 тис. Д. України в села республіки виїхали понад 6 тис., на територію РРФСР — близько 2 тис., решта складали резерв. Із Росії в українські села прибули понад 1900 робітників. Більшість Д. активно впроваджували в життя курс партії на прискорену колективізацію і діяли при цьому натисково-кампанійськими методами. Лише деякі з них здобули авторитет серед колгоспників.

Є.Шаталіна

ДВОКОЛІР СИНЬО-ЖОВТИЙ — атрибут державності України, колір державного герба та прапора. Вперше таке поєднання кольорів трапляється у корогвах Галицько-Волинського князівства (золотий лев на синьому тлі). У жовтні 1848 Головна Руська Рада у Львові ухвалила для українських земель герб Романовичів — золотого лева на блакитному полі — і похідне від нього сполучення кольорів прапора. Д.с.-ж. був узаконений Центральною Радою та зберігся в часи Гетьманщини та

Директорії, лише в різній послідовності кольорів. У Галичині в 1920—1939 вживали як синьо-жовті, так і жовто-сині прапори. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 Верховна Рада затвердила атрибути української державності, в т.ч. Д.с.-ж.

С.Павленко

ДВОРИЩЕ: 1. У східних слов'ян форма сільського поселення нерозділеної великої сім'ї. У XIV—XVI ст. Д. побутували на Волині, в Галичині та фрагментарно на Наддніпрянщині. Упродовж XVI ст. відбувався інтенсивний процес розпаду українських Д. на "півдворища", "чвертьдворища", "жеребки". **2.** Двір землевласника в Давній Русі. **3.** Місце колишнього двору, садиби.

А.Гурбик

ДВОРОВІ ЛЮДИ — в Київській Русі назва слуг великих і удільних князів (бояри, ключники, стольники тощо). Пізніше, з посиленням кріпосництва (від XVI ст. по 1861) так називалися кріпаки, які не мали земельних наділів, жили при дворах поміщиків, виконуючи обов'язки слуг. З другої половини XVIII ст. Д.л. часто переводилися поміщиками на промислові підприємства. У 1861 були звільнені від кріпосної залежності без землі.

В.Кравченко

ДВОРЯНСТВО — соціальна верства, наділена певними привілеями, здебільшого спадковими. Відоме у Київській Русі з XII ст. У польсько-литовській державі називалося шляхтою. В Російській імперії за українською шляхтою та козацькою старшиною визнаються привілеї російського Д. Характерними рисами українського Д. виступали його багатонаціональність та водночас денаціоналізація частини представників цієї категорії.

В.Матях

ДЕБОГОРІЙ-МОКРІЄВИЧ Володимир (1848—1926) — революціонер, публіцист. Нар. у Чернігові, вчився у немирівській та кам'янець-подільській гімназіях і Київському університеті. Учасник "ходіння в народ". Один із діячів "Київської комуни", ініціював підготовку селянського повстання. В 1879 заарештований у Києві, засуджений до каторжних робіт. Після втечі врешті-решт осів у Болгарії, де під чужим прізвищем прийняв підданство і жив до смерті (за винятком перебування в Петрограді у 1917—1922).

П.Усенко

ДЕЙНЕКИ — озброєні киями ватаги, що формувалися із злюмпенізованого прошарку українського селянства другої половини XVII ст. Піхотний полк Д. (понад 20 тис. чол.) уславився під час народного повстання в Лівобережній Україні 1657—1658, очолюваного М.Пушкарем і Я.Барабашем. Після поразки основних сил повстанців під Полтавою загони Д. продовжували боротьбу під проводом М.Зеленського. Були розбиті під Глуховом силами міщан і козаків.

В.Матях

ДЕЙЧ Лев Григорович (1855—1941) — революційний діяч, історик. Нар. в м.Тульчин (тепер Вінницької обл.) в купецькій родині. Навчався у київській гімназії. У 1874 брав участь у "ходінні в народ". У 1876 був заарештований, але втік і перейшов на нелегальне становище. В 1877 — один з організаторів т.зв. Чигиринської змови — виступу селян Чигиринського повіту, спровокованого підробною царською грамотою. Знову заарештований, у травні 1878 втік з київської в'язниці до Швейцарії. В 1879 приїхав до Санкт-Петербурга, де став членом революційної організації "Земля і воля", а після її розколу — організації "Чорний переділ". У 1880 емігрував. Разом із Г.Плехановим, П.Аксельродом брав участь у створенні першої російської марксистської групи "Визволення праці" (Швейцарія, 1883). З 1884 по 1901

перебував на каторзі. З 1903 — один із лідерів меншовиків. У 1907—1917 — на еміграції. Після Лютневої революції повернувся до Росії. До Жовтневої революції поставився негативно, від політичної діяльності відійшов, працював над виданням літературної спадщини Плеханова. Опублікував спогади "За півстоліття", монографію "Роль євреїв в російському революційному русі". З 1928 — персональний пенсіонер.

С.Єкельчик

ДЕКАБРИСТИ — учасники повстання в Санкт-Петербурзі 14(26) грудня 1825 та в Україні, а також члени причетних до цього антиурядових гуртків. Переддекабристськими організаціями були Союз порятунку (1816—1818), Союз благоденства (1818—1821). Південне і Північне товариства Д. існували у 1821—1825. У 1825 до Південного товариства прилучилося створене у 1823 Товариство з'єднаних слов'ян. Розпочатий ними 29 грудня 1825 (10 січня 1826) повстанський похід Чернігівського полку закінчився поразкою в бою з урядовими силами поблизу с.Ковалівка 3(15) січня 1826. Д. зазнали жорстоких репресій. П'ятьох із них — К.Рилєєва, П.Каховського, П.Пестеля, С.Муравйова-Апостола, М.Бестужева-Рюміна — було повішено, багатьох засуджено до каторжних робіт, заслання, інших покарань.

П.Усенко

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ 1991 — правовий документ, прийнятий Верховною Радою України 1 листопада 1991, який гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права.

М.Вівчарик

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 1990 — документ, прийнятий Верховною Радою 12-го скликання на ранковому засіданні 16 липня 1990, яким було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати свою долю. Має десять розділів: Самовизначення української нації; Народовладдя; Державна влада; Громадянство Української РСР; Територіальне верховенство; Економічна самостійність; Екологічна безпека; Культурний розвиток; Зовнішня і внутрішня безпека; Міжнародні відносини.

Ще в часи перебування України у складі СРСР Декларація заклала основи її майбутньої незалежності.

Н.Бондаренко

ДЕКЛАРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТИМЧАСОВОМУ УРЯДОВІ ТА ПЕТРОГРАДСЬКІЙ РАДІ РОБІТНИЧИХ ТА СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ 1917 — наказ делегації УЦР, що виїхала до Петрограда 13 травня 1917 для переговорів з Тимчасовим урядом. Містила вимоги автономії України, участі її представників у міжнародній конференції з питання Галичини, призначення статс-секретаря в українських справах при Тимчасовому уряді, виділення вояків-українців в окремі частини, освітні питання тощо.

Через відмову нового складу Тимчасового уряду розглянути Декларацію делегація звернулася до Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів, яка знову переадресувала Декларацію до уряду. Останній створив спеціальну комісію і за результатами її роботи відкинув українські домагання, аргументуючи це тим, що УЦР не можна вважати правочинною, оскільки вона не була обрана шляхом всенародного голосування. Питання автономії України передавалося на розгляд Установчих Зборів. Питання формування окремих українських військових частин визнавалося можливим урегулювати спільно з військовим міністерством та Ставкою. 30 травня уряд передав весь комплекс цих проблем на розгляд Юридичної наради, аби та виробила проект відповіді від його імені.

О.Затока

ДЕМОКРАТИЧНА НАРАДА 1917 — проходила 14—22 вересня 1917 в Петрограді з метою стабілізації внутрішнього становища в країні після придушення корніловського заколоту. Участь у ній брали делегати від Рад, профспілок, військових організацій, кооперації, національних установ тощо.

Серед вимог української делегації були визнання за всіма націями необмеженого права на самовизначення; скликання кожною нацією національно-крайових установчих зборів; передання всієї повноти влади в Україні Центральній Раді та її Генеральному Секретаріатові. Делегація зайняла ліву позицію, близьку до більшовицької, виступивши проти коаліції з буржуазією.

Єдиним суттєвим результатом роботи Д.н. стало прийняття 2 жовтня рішення про створення постійного органу — Тимчасової ради Російської республіки (Передпарламенту), яка мала припинити свою роботу за тиждень до відкриття Всеросійських Установчих Зборів.

О.Затока

ДЕПОРТАЦІЯ — примусове виселення з місця постійного проживання осіб унаслідок адміністративного або судового рішення. В Україні набула поширення з кінця XVII ст. Д. піддавалися небажані царизмові гетьмани, кошові отамани, непокірні козаки та селяни, демократичні діячі.

В часи тоталітарного сталінського режиму було депортовано значну кількість української інтелігенції, а також близько 800 тис. "розкуркулених" селян (за неповними даними).

Після приєднання до СРСР в 1939 західноукраїнських земель лише з Галичини було депортовано близько 400 тис. селян. Після нападу Німеччини на СРСР в 1941 з України до Середньої Азії було депортовано близько 400 тис. осіб німецької національності. Така ж доля спіткала в 1944 приблизно 180 тис. кримських татар. Наприкінці 40-х — на початку 50-х років тоталітарний режим здійснив Д. великої кількості населення Західної України за звинуваченням в участі або посібництві УПА. В наступні три десятиліття траплялися поодинокі випадки Д. з України за політичними мотивами.

А.Стрілко

ДЕРЖАВЕЦЬ — землевласник або місцевий правитель у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Гетьманщині в XV—XVIII ст. Походить від слова "держава", яке за середньовіччя мало кілька значень: міцність, володіння, маєток, влада тощо. Д. були переважно магнати, шляхтичі, старшини, котрі за свою службу отримували у тимчасове володіння маєтності, якими не могли вільно розпоряджатися (продавати, закладати, дарувати, обмінювати і т.ін.).

О.Гуржій

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА — зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольорів тощо, яка репрезентує національно-державницьку ідею. Основними атрибутами державності є герб, гімн та прапор.

Державний герб УНР (тризуб на синьому тлі) був ухвалений 12 лютого 1918 Малою Радою в Коростені. 22 березня 1918 тризуб та жовто-блакитний прапор були затверджені Центральною Радою. За гетьманського уряду П.Скоропадського порядок кольорів у прапорі було змінено на синьо-жовтий. У 1917—1920 "Ще не вмерла Україна" (музика М.Вербицького, текст П.Чубинського) як єдиний державний гімн законодавчо не був затверджений, використовувалися й інші гімни. Процес розробки зовнішньої атрибутики сучасної Української держави також не завершений. 15 січня 1992 музична редакція Державного гімну була затверджена Верховною Радою України. 28 січня 1992 постановою ВР державним прапором України затверджено синьо-жовтий стяг, а 19

лютого 1992 ВР затвердила тризуб як малий герб України та головний елемент великого Державного герба.

О.Ясь

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ — орган державного контролю за книгодрукуванням і книгорозповсюдженням в Україні. Утворений у травні 1919 спочатку як Всеукраїнське видавництво (Всевидав) при ВУЦВК, а в грудні 1919 — при Всеукрревкомі. З лютого 1920 перейшов у відання ВУЦВК під назвою Державне видавництво України (Держвидав України), з травня 1921 підпорядковувався Наркомосу УСРР. У серпні 1930 Держвидав України був реорганізований у ДВОУ. Ліквідувався в березні 1934.

Є.Шаталіна

ДЕРІБАС (Де Рібас) Йосип Михайлович (1749—1800) — російський адмірал (з 1798). Походив з Італії, за національністю іспанець. У 1772 вступив на російську службу в Чорноморський флот. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1768—1774 і 1787—1791. Після війни разом з інженерами Д.Деволаном і Шостаком керував спорудженням фортець і міст у Північно-Західному Причорномор'ї. У 1794 за їхнім проектом почалося будівництво морської гавані і міста Хаджибей, перейменованого 1795 на Одесу. З 1797 обіймав у Петербурзі посаду директора лісового департаменту. Ім'ям Д. названа головна вулиця Одеси.

Л.Ткачова

ДЕСАНТ МИКОЛАЇВСЬКИЙ 1944 — десант морської піхоти під командою ст. лейт. К.Ольшанського, висаджений 26 березня в тил ворога (м.Миколаїв) під час Одеської операції 1944. Складався з 68 добровольців-десантників, зв'язківців, саперів. Вони захопили в порту декілька будівель і незважаючи на тяжкі втрати вели запеклі бої. За дві доби десант відбив 18 атак ворога, знищивши майже 700 фашистів. Відтягнувши на себе значні сили противника, воїни допомогли частинам 3-го Українського фронту і Чорноморського флоту оволодіти Миколаєвом. Усім учасникам десанту (з них 55-ти посмертно) присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Л.Хойнацька

ДЕСЯТИНА: **1.** Десята частина прибутків, яку сплачувало церкві залежне населення за середньовіччя. Вперше встановлена київським князем Володимиром Святославичем після хрещення Русі для будівництва й утримання церкви Богородиці в Києві, відомої відтоді під назвою Десятинна (зруйнована монголо-татарами в 1240). В період монголо-татарського іга Д. називалась данина, яку баскаки збирали з руських земель. В Україні XIV—XVIII ст. поряд із загальною Д. (зерном, борошном, продуктами харчування) збирали й т.з. "снопову Д.". **2.** Міра земельної площі в Україні, Росії та Білорусі, відома з кінця XV ст. У XVIII ст. становила 1,0925 га. З певними змінами існувала до XX ст. Через запровадження у 1918 метричної системи мір поступово вийшла з ужитку.

А.Гурбик

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА В КИЄВІ — загальнонародна історична назва церкви Богородиці, зведеної у 991—996. Назва зумовлена тим, що тодішній київський князь Володимир Святославич установив для будівництва цього храму т.зв. десятину — десяту частину прибутків населення. Д.ц. була збудована руськими й візантійськими майстрами як хрестокупольний шестистовпний храм. Вона була першою кам'яною церквою у Давній Русі, її прикрашали мозаїка, фрески, різьблення, мармур. Слугувала усипальницею князівського роду: тут були поховання Володимира Святославича, його дружини Анни, княгині Ольги. Після пожежі в XI ст. церкву відбудували в дещо іншому вигляді. У 1240 під час мон-

голо-татарської навали Д.ц. була зруйнована. У 1824—1826, 1908—1914 та 1938—1939 на місці церкви були виявлені окремі деталі її інтер'єру.

О.Майборода

ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618 — укладене 2 грудня 1618 в с.Деуліно (нині Сергіїв Посад, Росія) між Росією і Річчю Посполитою. Передбачало припинення на 14,5 років російсько-польської війни 1617—1618. За умовами Д.п. царський уряд був змушений поступитися Смоленською і Чернігово-Сіверською землями. Сторони обмінялися полоненими.

М.Знаменська

ДЖАМБУЙЛУЦЬКА (ПЕРЕКОПСЬКА) ОРДА — етнополітичне утворення ногаїв на лівому березі Дніпра між Перекопом, Дніпром і р.Бердою. Заснована в другій половині XVI ст. Походила із північнокавказьких степів. Головним центром було місто-фортеця Перекоп, від якого орда іноді називалася Перекопською. На чолі стояв каймакам, рідше — сераскир.

Д.о. перебувала у васальній залежності від Кримського ханства, брала участь у його нападах на українські та інші землі. У ході російсько-турецької війни 1768—1774 визнала протекторат Росії (1770) і невдовзі була ліквідована. У 1771 переселена на Кубань, а в 1790 — у приазовські степи. Після Кримської війни 1853—1856 джамбуйлуцькі ногаї емігрували до Туреччини.

В.Панашенко

ДЗИКОВСЬКИЙ Іван (? — 1670) — острогозький полковник. Перша згадка про Д. датується 1652. Тоді частина населення Чернігівського й Ніжинського полків на чолі із Д. переселилася на Слобожанщину й заснувала м.Острогозьк. Наступний період діяльності полковника у документах відбитий недостатньо. Відомо, що у 60-х роках він брав участь у походах проти кримських татар. Під час селянської війни в Росії підтримував зв'язки з С.Разіним. У 1670 підняв повстання проти російських воєвод. Був схоплений карателями і страчений.

В.Смолій

ДИБЕНКО Павло Юхимович (1889—1938) — державний і військовий діяч. Нар. в с.Людків (тепер Гомельської обл. Білорусі). Закінчив народну школу, трикласне училище. З 1911 служив на Балтійському флоті. З 1912 — член РСДРП(б). З лютого 1917 — голова Центробалту, один із керівників Жовтневого збройного повстання у Петрограді. У листопаді 1917 — квітні 1918 — нарком у морських справах РСФРР. Улітку 1918 направлений для ведення підпільної роботи в Україні та Криму. Був заарештований, деякий час відбував ув'язнення в Севастополі, Сімферополі, обмінений російським більшовицьким урядом на іншого політв'язня. З січня 1919 — командир окремої групи у складі групи військ Харківського напрямку, з лютого 1919 — начальник 1-ї Задніпровської стрілецької дивізії. У травні — липні 1919 — командуючий Кримською армією і водночас нарком у військових і морських справах Кримської Радянської Соціалістичної Республіки. У 1920 на чолі 2-ї кавалерійської дивізії брав участь у боях із врангелівцями у Північній Таврії. Надалі обіймав ряд командних посад у Червоній армії. Командарм 2-го рангу. Репресований у 1938.

Л.Гриневич

ДИКЕ ПОЛЕ — історична назва незаселеної території південноукраїнського степу. Виникла в XVI ст., коли відбувалася військово-трудова колонізація цього регіону козацтвом після монголо-татарської навали. Сучасники подій — М.Литвин, Б.Віженер, Й.Верещинський — писали про небачені природні багатства степових просторів і Дніпровського басейну. Їх освоєння проходило

в умовах безперервної боротьби з татарськими кочовиками. Рятуючись від покріпачення, на Д.п. втікали тисячі селян, де вони заводили власні господарства й оголошували себе вільними людьми — козаками. У другій половині XVIII ст. після освоєння козацтвом степу аж до Чорного моря термін вийшов з ужитку.

В.Щербак

ДИМ — одиниця оподаткування в Давній Русі, а пізніше в Україні XIV—XVIII ст. Ототожнювався з одним господарством нерозділеної або малої сім'ї (будинок, господарські будівлі, двір). Податок, який збирався з Д., називався подимним або подимщиною.

А.Гурбик

ДИРЕКТОРІЯ — тимчасовий революційний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 на засіданні Українського Національного Союзу для керівництва повстанням проти гетьмана П.Скоропадського. Після перемоги — верховний державний орган УНР. Сформована у складі п'яти членів — представників різних політичних напрямів. Зокрема, від українських есдеків були В.Винниченко (голова Д.), С.Петлюра, А.Макаренко; від українських есерів — Ф.Швець; від соціалістів-самостійників — П.Андрієвський.

14 листопада гетьман оголосив про формування свого кабінету, який цілком складався з російських монархістів, і проголосив акт федерації, яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. 15 листопада Д. у своєму зверненні до українського народу закликала до повстання проти гетьмана, оголосивши його уряд недійсним. Аналогічну відозву видав і С.Петлюра, який став на чолі війська Д. Невдовзі сили повстанців зросли до 40 тис. На бік Д. перейшли й дивізії восьми корпусів, що формувалися за наказом гетьмана. Повстання змусило гетьмана зріктися влади, яка перейшла до Д.

Склад Д. та місце її перебування мінялися залежно від воєнної обстановки (Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський та ін.). 10 лютого 1919 подав у відставку В.Винниченко (його замінив С.Петлюра), а пізніше П.Андрієвський. У листопаді 1919 були виряджені за кордон А.Макаренко і Ф.Швець. Через те, що останні не повернулися в Україну, Д. припинила існування як колективний орган. Згідно з Законом про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12 листопада 1920 С.Петлюра став одноосібним носієм верховної влади в державі.

О.Щусь

ДИСИДЕНТИ: **1.** У середні віки — відступники від католицизму, яких церква розглядала як єретиків і жорстоко переслідувала. **2.** Учасники руху, спрямованого проти комуністичного тоталітарного режиму. В більших або менших масштабах, у прихованій формі виявляли себе протягом усієї історії СРСР. Після викриття культу особи Сталіна їхня діяльність стає активнішою і відвертішою. В Україні в 60-ті роки Д. акцентували увагу переважно на порятунку нації, її духовної культури та мови ("шестидесятники"). З другої половини 70-х років активізується рух за права людини. Правозахисна течія дисидентства була представлена Українською Гельсинською групою (УГГ), яка пізніше перетворилася на Українську Гельсинську спілку (УГС). Усього до складу УГС в період 1976—1988 входила 41 особа. Чималий шар антирежимної опозиції становили й борці за свободу совісті, зокрема представники православної та репресованих УГКЦ і різних протестантських церков (баптисти, єговісти, п'ятидесятники та ін.), а також підпільні групи та організації, серед яких — Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), Український національний

фронт (УНФ). В умовах комуністичного режиму Д. зазнавали жорстоких переслідувань (обмеження у виборі професії, ув'язнення, заслання, запроторення до психічних лікарень).

А.Кондрацький

ДИСТРИКТ "ГАЛИЧИНА" — адм. одиниця у складі Генерал-губернаторства, утвореного головно з центральної частини Польщі в період німецької окупації під час Другої світової війни. Д."Г." з центром у Львові складався з Львівської, Дрогобицької, Станіславівської і Тернопільської (за винятком її північних районів) областей, охоплюючи територію понад 48 тис. кв. км. Ділився на окружні староства (крайсгауптманшафти) та виділені міста (крайсфрайштадти). На чолі Д."Г." стояв губернатор. Урядовою мовою була німецька.

Т.Першина

ДІАСПОРА — частина народу, яка назавжди залишила свою історичну вітчизну і поселилася в іншоетнічному середовищі.
Українська Д. налічує близько 10 млн осіб. Найбільша їх кількість (за переписом 1989) мешкає в Російській Федерації — 4,3 млн. В інших країнах СНД українців налічується: в Казахстані — 896 тис., Молдові — 600 тис., Білорусі — 291 тис., Узбекистані — 153 тис., Киргизії — 108 тис. Значні групи українців мешкають у Польщі — понад 300 тис., Румунії — понад 100 тис., Словаччині — понад 40 тис.
Досить численна українська Д. у США — близько 2 млн, у Канаді — понад 800 тис., у Бразилії — понад 400 тис., в Аргентині — близько 400 тис., в Австралії — близько 40 тис. Серед західноєвропейських країн найбільше українців мешкає у Франції — 40 тис., Великій Британії — 30 тис., Німеччині — 25 тис.
Зв'язок української Д. з історичною батьківщиною здійснюється через товариство "Україна", різноманітні громадські й культурні організації. Помітну роль у зміцненні цих зв'язків відіграє часопис "Українська Д.", що видається Національною академією наук України.

А.Стрілко

ДІВОВИЧ Семен — козак Стародубського полку, перекладач Генеральної військової канцелярії, письменник. Вихованець Києво-Могилянської академії. У 1762 написав історичну поему у формі діалогу "Разговор Великороссии с Малороссией", вперше опуліковану М.Петровим у 1882. В ній Д. використав відомі на той час історичні твори — "Краткое описание Малороссии", козацькі літописи Самовидця, Г.Граб'янки і С.Величка, додавши також багато нових фактів. Автор описує головні події історії України від найдавніших часів, проголошує ідею національної та державної самостійності України, висловлює протест проти московської централістичної політики на Гетьманщині.

Г.Герасимова

ДІДЕНКО Андрій — гетьман реєстрового козацтва в 1632, соратник Тараса Федоровича (Трясила). Брав участь у козацько-селянському повстанні 1630, виступав захисником козацьких прав і привілеїв. Відзначився під час польсько-російської війни 1632—1634.

В.Щербак

ДІДИЧІ — у Польщі, Литві та Україні XIV—XIX ст. можновладці, які володіли маєтностями на підставі спадкового права, від дідів (звідси й походить назва). В Українській козацькій державі ними були старшини, шляхтичі, заможні козаки та міщани.

О.Гуржій

ДІР (? — 882) — київський князь, котрий у "Повісті временних літ" згадується як співправитель Аскольда в Києві. За літописом, у 860 разом з Аскольдом Д. очолив успішний похід на столицю Візантійської імперії Царгород, уна-

слідок якого Русь підписала з Візантією вигідну для себе угоду. Існує версія, що Д. княжив у Києві після Аскольда, і саме його забив Олег, коли прийшов з руської Півночі до Києва в 882.

М.Котляр

ДНІПРОВСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ — з'єднання річкових військових кораблів, що діяло на р.Дніпрі. Створена в 1696. У 80-ті роки XVIII ст. розформована. Знову створена в березні 1919 (під командуванням Полупанова) у складі радянських збройних сил. Брала участь у боях проти Армії УНР, Добровольчої армії, польських військ. Наприкінці 1920 флотилію розформовано, у 1925 знову створено загін кораблів, який у 1931 перетворений на Д.в.ф. У вересні 1939 флотилія брала участь у поході Червоної армії в Західну Україну і Західну Білорусію. На початку війни більшість кораблів було втрачено в боях, а решту підірвано 18—19 вересня 1941 поблизу Києва. У вересні 1943 Д.в.ф. було відтворено, і на весну 1945 вона налічувала близько 200 кораблів. Брала участь у Білоруській, Вісло-Одерській і Берлінській операціях Радянської армії.

Л.Хойнацька

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ — система укріплень довжиною близько 200 верст, споруджена царським урядом у 1770—1774 замість застарілої Української лінії, на 175—180 км південніше неї. Пролягала по кордону, визначеному Білгородським російсько-турецьким миром 1742: від Дніпра до гирла р.Московки. Починалася фортецею Олександрівською (нині м.Запоріжжя) і закінчувалася фортецею Св.Петра (пізніше Бердянськ) у нижній течії р.Берди на Азовському морі. Відігравала стратегічну роль у російсько-турецькій війні 1768—1774. Після приєднання Криму до Російської імперії (1783) скасована.

О.Апанович

ДНІПРОВСЬКО-ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ — область неолітичних культур у лісостепових районах Сіверського Донця, Середній Наддніпрянщині, низов'ях Десни та Прип'яті. Охоплює ареали донецької, лизогубівської, києво-черкаської, східнополіської та волинської культур. Населення, що створило ці культури, споруджувало прямокутні наземні або слабкоприглиблені житла, виготовляло керамічні гостродонні прямостінні посудини і слабкопрофільовані горщики зі стягнутим до середини вінцем та орнаментом із вузьких коротких гребінцевих відтисків, овальних наколів, пунктирних ліній.

Н.Котова

ДНІПРОГЕС — найбільша гідроелектростанція Дніпровського каскаду (на Запоріжжі), первісток соціалістичної індустрії, побудована в 1927—1932 за планом ГОЕЛРО. Технічний проект виконано під керівництвом І.Александрова, архітектурний — В.Весніна. Проектної потужності досягла в 1939. Під час війни 1941—1945 зазнала значних руйнувань. Після війни відбудована. У 1969—1981 доповнена новим машинним залом.

Л.Архіпова

ДОБРОМИЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС — хроніка, складена у містечку Добромиля (Львівщина), яка охоплює події української історії 1648—1700. Найбільше повідомлень стосується спустошення Правобережжя татаро-турецькими військами в останній чверті XVII ст., здобуття турками Кам'янця-Подільського, їхньої поразки під Хотином і Журавном. Історичну цінність мають відомості про місцеві події — повені, голодні роки, зростання цін, епідемії тощо. Написаний живою українською мовою XVII ст.

Я.Дзира

ДОБРЯНСЬКИЙ Адольф Іванович (1817—1901) — громадський діяч,

історик, публіцист. Походив зі священицької родини. Закінчив у тодішній Угорщині філософський факультет Кошицького університету (1833), юридичний факультет Егерського університету (1836) та у Банській Бистриці (Словаччина) — Гірничо-лісову академію (1840). Займався адміністративно-управлінською діяльністю на Закарпатті, обирався депутатом угорського сейму. Написав і видав у 1848 "Буквар руський для школ в Галіції". У збірці "Патріотичні листи" (1873) пропагував москвофільство й австрославізм.

В.Сарбей

ДОВБУШ Олекса Васильович (1700—1745) — керівник руху народних месників — опришків — у Західній Україні в 30—40-х роках XVIII ст. Нар. в с.Печеніжині (нині смт Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.) в сім'ї незаможного селянина. З 1738 відомий як ватажок загону опришків. У 1740 здійснив похід у Чорногору, на Галицьке Прикарпаття, Закарпаття, Буковину, в 1744—1745 ряд рейдів під Солотвин, Надвірну, Дрогобич та інші міста, оволодів Богородчанською фортецею. Загинув від руки місцевого багатія в с.Космачах на Івано-Франківщині.

В.Матях

ДОВЖЕНКО Олександр Петрович (1894—1956) — один із основоположників українського кіномистецтва, письменник і художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (1939), народний артист РРФСР (1950).

У 1914 закінчив Глухівський учительський інститут, навчався в Київському комерційному інституті та Академії мистецтв. Зі встановленням радянської влади працював у Київському губвідділі наросвіти й мистецтва, був комісаром драматичного театру ім. Т.Шевченка, перебував на дипломатичній роботі у Варшаві та Берліні, захоплювався живописом. З 1926 — на Одеській кінофабриці, де створив свої перші роботи — короткометражні кінокомедії "Васяреформатор", "Ягідки кохання" та фільм "Сумка дипкур'єра". В 1936—1941 — режисер Київської кіностудії художніх фільмів. У роки Великої Вітчизняної війни почав працювати в жанрі прози й публіцистики. Як художник відомий дружніми шаржами, портретними роботами.

Д. увійшов в історію українського і світового кіно як творець художніх фільмів "Арсенал" (1929), "Земля" (1930), "Іван" (1932), "Щорс" (1939), "Поема про море" (1956), а також документально-публіцистичних — "Битва за нашу Радянську Україну" (1943), "Перемога на Правобережній Україні" (1945). У 1949— 1951 — викладач, з 1955 — професор Всесоюзного державного інституту кінематографії у Москві. Літературну славу Д. принесла книга "Зачарована Десна" (видана після його смерті, в 1957).

О.Колпакова

ДОГОВІР ПРО ПЕРЕМИР'Я І ПРЕЛІМІНАРНІ УМОВИ МИРУ МІЖ РСФРР, З ОДНОГО БОКУ, ТА УСРР І ПОЛЬЩЕЮ — З ДРУГОГО, 1920 — підписаний у Ризі 12 жовтня 1920. Мав прелімінарний (попередній) характер. Згідно з ним Польща визнавала незалежність України і Білорусі. Договором визначався державний кордон між Україною і Польщею по р.Збруч, а далі на північ до Польщі відходила Західна Волинь. РСФРР і УСРР зрікалися всіх прав і претензій на землі західніше від визначеної лінії кордону, а Польща — на схід від нього. Документ став проміжним етапом на шляху підписання Ризького мирного договору.

І.Лісевич

ДОДАТКОВА УГОДА РСФРР З НІМЕЧЧИНОЮ 1918 — укладена в Берліні 27 серпня 1918 як додаток до Брестського мирного договору від 3 березня 1918. Окрема глава "Російські чорноморські області (за винятком Кавказу)" обумовлювала припи-

нення німецької окупації цього регіону. Згідно з угодою Німеччина (як і в Брестському договорі) накладала на РСФРР примусові зобов'язання щодо укладення миру з Україною. Так, виведення німецьких частин із цих областей мало статися лише за умов укладення і ратифікації українсько-російського мирного договору, в світлі чого Німеччина зі свого боку зобов'язувалася звільнити області, які не згадувались у Третьому Універсалі Центральної Ради відносно їх належності до України. Крім того, Німеччина підтвердила свій нейтралітет у вирішенні справ РСФРР з її окремими регіонами, що прагнули самовизначення і відокремлення.

О.Лупандін

ДОЖА Дьордь (? — 1514) — угорський лицар, командир кіннотного загону у фортеці Белград (Нандорфехервар). Навесні 1514 очолив антитурецьку та антифеодальну боротьбу угорців, словаків, молдаван. Повстання торкнулося і Закарпатської України, яка майже вся опинилася під контролем повсталих. Після страти Д. й припинення опору головних сил повстання на Закарпатті було придушене урядовими військами. Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Вишкове, Виноградів, Тячів, Солотвин були оголошені бунтівними містами.

В.Палієнко

ДОЛОБСЬКИЙ З'ЇЗД 1103 — князівський з'їзд, зібраний біля Долобського озера поблизу Києва з метою обговорення заходів щодо відбиття половецької загрози. Його ініціаторами були Святополк Ізяславич київський та Володимир Мономах переяславський. Згідно з "Повістю временних літ", дружина Святополка відмовилася йти у похід проти половців, мотивуючи це небажанням завдавати шкоди смердам та їхнім посівам. У відповідь Мономах виголосив емоційну промову, живописуючи смерть і нещастя, що їх приносили половецькі вторгнення. Святополкові довелося вирушити в похід, і об'єднане військо руських князів здобуло перемогу.

М.Котляр

ДОЛЬНИКИ — категорія селян у Київській Русі, що сплачувала землевласникові-феодалові певну частку (долю) врожаю зі свого господарства. Являючи собою натуральну ренту, вона сягала, як правило, половини врожаю, а іноді двох третин, що спричиняло занепад селянського господарства.

В.Кравченко

ДОМІНІКАЛЬНІ ЗЕМЛІ — поміщицька, державна та церковна земельна власність в Австро-Угорській імперії. Більшість Д.з. належала поміщикам, яким феодально залежні селяни були зобов'язані виконувати панщину, сплачувати данину грішми й натурою. Поміщикам було надано право юрисдикції над кріпаками. Крім того, податки з Д.з., запроваджені урядом у XVIII ст., були набагато меншими, ніж із т.зв. рустикальних земель. Унаслідок селянської реформи 1848 власники Д.з. утратили своє привілейоване становище.

В.Кравченко

ДОНБАСЬКІ ОБОРОННІ Й НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЇ 1941—1943 — дії радянських військ на території України. У 1941 оборонна операція військ Південного фронту (командуючий — маршал С.Тимошенко) проведена при співдії лівого крила Південно-Західного фронту (ген.-лейт. Д.Рябишев, з 5 жовтня ген.-полк. Я.Черевиченко) 29 вересня — 4 листопада. Внаслідок цієї операції противнику не вдалося здійснити головну мету — оточення і знищення Південного фронту. Проте німецькі війська дійшли на початку листопада до Ростова і зайняли південно-західну частину Донбасу.

В 1942 оборонна операція військ Південного і лівого крила Південно-

Західного фронтів проведена 7—24 липня. Після запеклих боїв гітлерівці захопили Донбас, оволоділи Ростовом і створили ряд плацдармів на лівому березі Дону. Війська Південного фронту хоча й уникнули оточення, проте зазнали великих втрат. Недоліки цієї операції викликали суворий наказ НКО № 227 від 28 липня 1942 "Ні кроку назад".

У 1943 наступальна операція Південно-Західного (ген. армії Р.Малиновський) і Південного (ген.-полк., згодом ген. армії Ф.Толбухін) фронтів проведена 13 серпня—22 вересня з метою завершення визволення Донбасу. Розгорнулася на фронті до 450 км, тривала понад 40 діб. Радянські війська просунулись до 300 км і розгромили 13 дивізій противника. Внаслідок операції Донбас був звільнений.

В.Гриневич

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (ДКРР) — протодержавне формування на території Харківської, Катеринославської, частини Херсонської губерній та деяких районів Області Війська Донського. Проголошена як частина РСФРР на 4-му з'їзді Рад Донецько-Криворізької області, що проходив у Харкові 27—30 січня 1918. Фундатори республіки вважали, що національне питання втратило значення, і нова радянська республіка мала бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних республік. Влада в ДКРР належала Раднаркому, який своїми головними завданнями оголошував планові засади народного господарства, націоналізацію економіки, в т.ч. землі, великих домоволодінь, введення трудової повинності. Проти утворення ДКРР виступив ряд українських більшовиків. Тому за пропозицією В.Леніна ЦК РСДРП(б) 15 лютого 1918 ухвалив постанову, яка розглядала Донецько-Криворізький басейн частиною України. З початком німецької окупації ДКРР припинила своє існування.

В.Бойко

ДОНЦОВ Дмитро Іванович (1883—1973) — політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Походив з козацько-старшинського роду. Навчався в Царськосельському ліцеї, на юридичному факультеті Петербурзького університету, з якого виключений за участь в українській демонстрації 1905. У 1905 член РУП (згодом УСДРП). Через переслідування поліції у 1908 виїжджає за кордон. Виступає в пресі на українську тематику. Під час Першої світової війни — перший голова Союзу Визволення України (1914), з якого вийшов у 1915. У 1917 жив у Львові, де здобув ступінь доктора права. В березні 1918 виїхав до Києва, де очолював Українське телеграфне агентство, був членом української делегації на переговорах з РСФРР. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. В 1919—1921 — у Швейцарії. З 1922 мешкав у Львові, де був одним із засновників Української партії національної роботи і редактором її друкованого органу "Заграва" (1923—1924). У 1939 заарештований і ув'язнений в польському концтаборі. Після звільнення емігрував до Німеччини, а звідти до Бухареста, де редагував часопис "Батави" (1940—1941). Під час Другої світової війни мешкав у Берліні, Львові, Празі, в 1945 — у Парижі, в 1946 переїхав до Великої Британії. З 1947 на еміграції в Канаді, де викладав українську літературу в Монреальському університеті, співробітничав в українських виданнях. У своїх працях, найгрунтовнішими з яких є "Модерне москвофільство" (1913), "Історія розвитку української державної ідеї" (1917), "Підстави нашої політики" (1921), "Націоналізм" (1926), "Де шукати наших традицій" (1938), "Московська отрута", "Росія чи Європа" (1955), "Клич доби" (1968), виклав доктринальні засади українського націоналізму.

Упродовж своєї діяльності Д. пройшов декілька етапів світоглядної революції (від соціалізму до його пов-

ної негації, від заперечення релігії до крайнощів клерикалізму). Обстоюючи ідею самостійності України, завжди зберігав виразну антиросійську позицію. Вироблені ним ідейні засади базувалися на вирішальній ролі особистості та ірраціональній волі нації в історичному процесі. Політична філософія Д. великою мірою стала основою революційно-підпільної діяльності ОУН.

Т.Осташко

ДОРОШЕНКО Володимир (1879—1963) — бібліограф, літературознавець, громадський і політичний діяч. Виріс на Полтавщині, навчався в Московському університеті, де був співзасновником української студентської громади. До 1911 — член РУП (згодом УСДРП). Переслідувався царизмом. У 1908 переїхав до Львова, де працював у бібліотеці НТШ до 1944. З 1913 член Українського наукового товариства в Києві, з 1925 дійсний член НТШ, з 1937 — директор бібліотеки НТШ. З 1944 на еміграції, член Українських наукових інститутів у Берліні й Варшаві. У роки Другої світової війни співзасновник і член Президії Союзу Визволення України, головний редактор "Вісника СВУ". Перу Д. належать праця "Українство в Росії", бібліографії творів Т.Шевченка, І.Франка, О.Кобилянської, П.Куліша, українські переклади з М.Гоголя, Л.Толстого, Гете, літературознавчі розвідки та ін.

Ю.Лавров

ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович (1882—1951) — історик, літературознавець, публіцист, бібліограф, державний і політичний діяч. Виходець із козацько-гетьманського роду. В 1909 закінчив Київський університет. Активний учасник національного руху.

З 1908 Д. — секретар Українського наукового товариства в Києві, з 1923 член НТШ. З квітня 1917 — крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині та Буковині від Української партії соціалістів-федералістів. Член Української Центральної Ради, губернський комісар у Чернігові, в уряді П.Скоропадського — міністр закордонних справ. З кінця 1919 — на еміграції, обраний першим президентом ВУАН. Автор близько тисячі праць з історії України, української культури, літератури, церкви. Головні з них — "Огляд української історіографії" (1923), "Історія України 1917—1923 рр." (1930—1932), "Нарис історії України" (т.1—2, 1932, 1933), "History of the Ukraine" (1939, 1941).

Я.Калакура

ДОРОШЕНКО Михайло (? — 1628) — гетьман реєстрового козацтва в 1625—1628. Соратник П.Сагайдачного, учасник Хотинської війни 1621. Намагався захистити козацькі права і привілеї, відстоював православ'я. У ранзі полковника брав участь у козацько-селянському повстанні під проводом М.Жмайла (1625). Обраний того ж року гетьманом, уклав з урядовими комісарами Куруківську угоду. Загинув під час чергового кримського походу при облозі Кафи.

В.Щербак

ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман України (1665—1676), один із найвидатніших діячів її історії. Нар. в Чигирині у козацькій родині. Здобув грунтовну освіту. Активний учасник Визвольної війни українського народу, один з найближчих соратників Б.Хмельницького і продовжувач його справи.

Ставши гетьманом на Правобережжі, рішуче виступив проти умов Андрусівського договору й восени 1667 зробив спробу прилучити до Гетьманщини Західний регіон. У червні 1668 домігся возз'єднання Козацької України, гетьманом якої був обраний. В умовах спровокованої Запорожжям й сусідніми з Україною державами політичної боротьби пішов у березні 1669 на

прийняття турецького протекторату. Влітку 1672 взяв участь у поході турецької армії проти Польщі, але невдоволений укладеним між Портою і Польщею Бучацьким договором, який перекреслив його політичні плани, переорієнтовується на Росію і Польщу. В розпалі народного обурення спустошенням України турецько-татарською та польською арміями складає гетьманські повноваження. У березні 1677 вивезений до Москви, у 1679—1692 — в'ятський воєвода. Останні роки провів у своєму маєтку в с.Ярополче Волоколамського повіту, де й похований. Могила збереглася до нашого часу.

В.Степанков

ДОЦЕНКО Олександр (1897—1941) — військовий діяч, підполковник Армії УНР, автор праць з історії національно-визвольної боротьби 1917—1920. Був ад'ютантом Головного отамана Армії УНР С.Петлюри (1919—1920). На еміграції підготував і видав двотомну збірку документів та матеріалів "Літопис Української Революції" (Львів, 1923—1924), мемуарно-документальний твір "Зимовий похід" (Варшава, 1932, 1935) та низку історичних нарисів. Його доробок є цінним джерелом вивчення історії творення національних збройних сил України, їхнього бойового досвіду в захисті української державності.

Г.Стрельський

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (1841—1895) — публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, філософ, суспільно-політичний діяч, автор понад 2 тис. творів. Нар. у дворянській родині козацького походження. Вчився в Київському університеті, де згодом (1864) став приват-доцентом, а з 1873 — штатним доцентом. Очолював ліве крило Київської громади. Внаслідок антиукраїнських репресій у 1875 звільнений з університету. В 1876 емігрував за кордон. У Женеві заснував вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал "Громада" (1878—1882). Разом з С.Подолинським і М.Павликом заснував "Женевський гурток" — зародок українського соціалізму. Через розрив з Київською громадою (1886) був позбавлений фінансової підтримки й у 1889 прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету. У Болгарії провів останні роки свого життя.

С.Ліпецький

ДРАГОМИРЕЦЬКИЙ Антін Григорович (1887 — ?) — політичний і громадський діяч. Нар. в Києві в селянській сім'ї. Отримав домашню освіту. З 1906 — член УСДРП, зазнав переслідувань та ув'язнення (1915—1917). У 1917 — голова Робітничого клубу в Києві, член ЦК УСДРП, член Української Центральної Ради, член виконкому Всеукраїнської ради робітничих депутатів. Один із засновників та лідер Української комуністичної партії (1920). Після самоліквідації УКП (1925) — член КП(б)У. Перебував на партійній і державній роботі. У 30-ті роки засуджений до заслання, подальша доля невідома.

С.Кокін

ДРЕВЛЯНИ — східнослов'янське плем'я (союз племен), областю розселення якого було Прип'ятське Полісся та басейн р.Тетерева. Д. займалися землеробством, скотарством і ремеслами. Перед входженням до складу Київської Русі їхні землі становили самостійне князівство (т.зв. "племінне княжіння") з центром в Іскоростені. Містами Д. були також Вручий (Овруч), Малин, Городськ та ін. У 883 Олег підкорив Д., але після його смерті (912) вони вийшли з-під влади Києва. Вдруге підкорені у 913—914 князем Ігорем. Після придушення княгинею Ольгою у 946 повстання Д. (під час якого у 945 було вбито князя Ігоря) їхнє князівство було ліквідоване. Східна частина земель Д. з центром

у Вручиї ввійшла до Київського князівства. Останній раз Д. згадуються у джерелах під 1136, коли князь Ярополк дарував їхню землю Десятинній церкві.

В.Кравченко

ДРЕГОВИЧІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло територію між Прип'яттю і Західною Двиною. Цю назву пов'язують з давньоруським словом "дрягва" (болото), що вказує на характер місцевості, де проживало це плем'я. Археологічним еквівалентом Д. є культура, представлена верхнім шаром Банцерівського городища. Відомо багато пам'яток Д. IX—X ст., зокрема курганні могильники з трупоспаленнями, що в XI—XII ст. змінюються на трупопокладення (іноді в труні або в зрубі з двосхилим дахом). Д. були землеробським населенням, яке займалося також промислами і ремеслами (обробка заліза, гончарство тощо). Найбільшими містами були Случеськ (Слуцьк) та Клечеськ (Клецьк). Плем'я Д. становило т.зв. "племінне княжіння", що у X ст. увійшло до складу Київської Русі. Під час поділу князем Володимиром Святославичем Русі на уділи більша частина землі Д. була включена до Турівського князівства, а північно-західна — до Полоцького.

В.Кравченко

ДРОБИЦЬКИЙ ЯР — місце масового знищення фашистськими окупантами єврейського населення м.Харкова, що сталося у січні 1942; загальна кількість загиблих становить близько 30 тис. Майже всі вони були розстріляні. Старих і дітей, які не здатні були самі пересуватися, гітлерівці загнали у крамницю та бараки й заживо спалили.

Т.Першина

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА — війна між гітлерівською та антигітлерівською коаліціями в 1939—1945. Охопила 60 країн і сотні мільйонів людей. Безпосереднім поштовхом до війни став напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939. Внаслідок цього СРСР, а в його складі й Україна, відразу були втягнуті в орбіту Д.с.в. Радянські війська введено на територію Західної України та Західної Білорусії. Після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 війна розпочалася безпосередньо на території України. Через поразки радянських військ на 22 липня 1942 Україна була повністю окупована вермахтом. Гітлерівці закатували близько 4 млн мирного населення і 1367 тис. радянських військовополонених. На окупованій території розгорнувся рух Опору, який завдав нацистам чималих збитків. Після перемоги Червоної армії під Сталінградом почалося визволення території України. У вересні 1943 німців було вигнано з Донбасу, а після форсування Дніпра був визволений Київ (6 листопада 1943). На початку жовтня 1944 визволено територію України у кордонах 1939, а наприкінці того ж місяця — й Закарпатську Україну. У військах чотирьох Українських і 1-го Білоруського фронтів, які виганяли німецьку армію з України, налічувалося від 50 до 70% українців. Усього український народ послав до Збройних Сил понад 6,6 млн вояків, 3 млн з яких загинули, а половина тих, що залишилися живими, стали інвалідами. Важливу роль у розгромі гітлерівської коаліції відіграла участь українців у русі Опору.

Крім безпосередньої участі у бойових діях, український народ зробив значний внесок у забезпечення матеріальної бази перемоги. В оборонній промисловості СРСР працювало обладнання 550 найбільших підприємств, евакуйованих з України у 1941, а також найкваліфікованіші кадри виробничників.

М.Коваль

ДРУГИЙ БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ — опер.-стратег. об'єднання радянських військ у радянсько-німецькій війні. Діяв від 17 лютого 1944 до 10

червня 1945. 5 квітня 1944 був розформований, а 24 квітня відновлений унаслідок розділу Західного фронту на 2-й і 3-й Білоруські фронти. Війська фронту здійснювали визволення Білорусії (1944), провели Могильовську, Мінську, Білостоцьку, Осовецьку наступальні операції. В 1945 фронт брав участь у Східнопрусській, Східнопомеранській, Берлінській операціях. Напередодні 6 травня 1945 частини фронту на березі р.Ельби зустрілися з військами Другої англійської армії. 10 червня 1945 Д.Б.ф. був розформований. Командуючі: П.Курочкін (лютий — квітень 1944), І.Петров (квітень — червень 1944), Г.Захаров (червень — листопад 1944), К.Рокоссовський (листопад 1944 — червень 1945).

Л.Кондратенко

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД — відбувся 5—10 червня 1917 з ініціативи УГВК для підбиття підсумків руху за українізацію частин та на підтримку вимог УЦР надати автономію Україні. Представляючи близько 2 млн вояків-українців, з'їзд став величною демонстрацією українського національного руху. З'їзд схвалив діяльність УГВК, висунув вимогу негайного запровадження автономії України, визначив заходи з українізації військових частин, обрав Всеукраїнську Раду військових депутатів.

О.Щусь

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — оприлюднений В.Винниченком 3 липня 1917 на відкритому засіданні Центральної Ради. Універсалом оголошувалося про доповнення складу Центральної Ради представниками національних меншин, про створення відповідального перед Центральною Радою Генерального Секретаріату, який мав стати вищою крайовою владою в Україні, про намір підготувати проект автономного устрою України, який передбачалося внести на затвердження Всеросійських Установчих Зборів, про призначення представників Ради при кабінеті військового міністра, Генеральному штабі і верховному головнокомандуючому для організації українських військових частин. Універсал задекларував позицію Центральної Ради про невідокремлення від Росії та проти намірів явочного запровадження автономії України до Всеросійських Установчих Зборів.

О.Затока

ДРУЖИНА — озброєний загін найближчих соратників князя, його оточення. Являла собою досить закрите корпоративне об'єднання, що формувалося на засадах особистої залежності від князя, з яким вона мала спільне огнище, хліб та долю. Д. виникає в процесі розпаду первіснообщинного ладу. З поглибленням феодалізації дружинники перетворюються на землевласників чи адміністраторів, утрачають мобільність. З'являються місцеві земельні Д., незалежні від князя. До XIII ст. відбувається розшарування князівської Д. на "старшу" — бояр, які вступають у васальні відносини з князем, та "молодшу" — отроків, які перетворюються на князівський двір напіввільних слуг.

В.Стависький

ДУБРОВСЬКИЙ Василь Васильович (1897—1966) — історик, публіцист. Нар. в передмісті Чернігова у священицькій родині. По закінченні у 1919 Ніжинського історично-філологічного інституту — на викладацькій та науковій роботі. В листопаді 1933 засуджений на п'ятирічне ув'язнення за звинуваченням у "контрреволюційній діяльності". Під час німецької окупації працював професором Харківського університету. З 1943 на еміграції. Автор близько 15 монографій, багатьох статей. Наукову спадщину Д. складають тюркознавчі студії, праці з історії соціальних відносин в Україні XVIII—

XIX ст., політичної історії Гетьманщини XVIII ст., українського пам'яткознавства, музеєзнавства та ін. Найбільші праці, присвячені добі Д.Апостола та соціальній історії XVIII—XIX ст., залишилися в рукописах або загинули. Помер у США.

О.Ясь

ДУЛІБИ — одне з найраніших племінних утворень слов'ян, яке не дожило до часу утворення давньоруської держави. За однією версією, воно сформувалося ще в другій чверті I тис. поряд із західногерманським населенням. За іншою — у IV ст. на території Подністров'я в умовах протистояння готам. Останній раз згадуються у літописах під 907.

До нашого часу чітко не визначені археологічні пам'ятки Д. та ареал їхнього проживання. Існує думка, що їм належали поселення й могильники з керамікою празької культури та культури Луки-Райковецької VI—IX ст., поширеної на Волині та у Північному Прикарпатті. Водночас припускається, що кордони Д. ішли до Прип'яті на півночі, басейнів Західного Бугу, Сяну на заході, басейну Верхнього Дністра на півдні та до р.Горинь на сході.

Д.Козак

"ДУМКА" — державна заслужена академічна хорова капела України. Створена у 1920 в Києві як Державна українська мандрівна капела (скорочено — "Думка"). Заклала основи професійного хорового виконавства, створила взірці акапельного співу в Україні. "Д." — одна з кращих інтерпретаторів народних пісень, в її репертуарі також твори української та світової класики. Протягом багатьох років капелу очолювали Н.Городовенко, О.Сорока, П.Муравський, М.Кречко. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1972), Державною премією УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1981).

О.Колпакова

ДУУМВІРАТ — термін, прийнятий в сучасній науці для позначення своєрідної форми влади в Києві XII ст., за якою київський стіл ставав об'єктом співправління представників двох наймогутніших князівських ліній для збереження політичної рівноваги і стабільності в державі.

Корені Д. сягають IX ст., виходячи з відомого серед хозарів співправління двох царів, один з яких був жерцем, а другий воєначальником. Один із дуумвірів майже не залишав Києва, а другий вирізнявся військово-політичною активністю.

В.Стависький

ДУХНОВИЧ Олександр Васильович (1803—1865) — культурний та освітній діяч, історик, письменник, педагог. У 1827 закінчив Ужгородську семінарію, з 1843 до кінця життя — каноник Пряшівської єпархії. Належав до т.зв. народних будителів у Західній Україні. У будапештській, віденській, галицькій, київській пресі публікував праці з етнографії та фольклористики закарпатських українців, створив для них шкільні підручники з граматики, географії, народної педагогіки та ін. Автор капітальної праці "Істинная історія карпатоpосов, или угорских русинов" (1853). Окремі поетичні твори Д. стали українськими народними піснями. У науковій та художній творчості обстоював ідею єднання всіх слов'янських народів, насамперед українців Закарпаття та українців Наддніпрянщини й Галичини.

В.Сарбей

Е

ЕВАКУАЦІЯ 1941—1942 — комплекс заходів уряду СРСР із переміщення у глибокий тил населення, промисловості, матеріальних і культурних цінностей під загрозою німецької окупації. Керівництво цим процесом здійснювала Рада з евакуації (створена 24 червня 1941). Протягом червня—грудня 1941 з України було перебазовано 550 великих підприємств. Вже на середину серпня було евакуйовано 1746 тис. голів худоби, 4,5 тис. тракторів, 1370 комбайнів і автомобілів, вивезено 1,6 млн т зерна та 269,5 тис. т зернопродуктів. Одночасно до східних регіонів евакуювалися Академія наук УРСР, понад 70 вищих навчальних закладів; було вивезено найцінніші експонати республіканських музеїв. На нові місця виїхали близько 3,5 млн осіб, у т.ч. багато висококваліфікованих спеціалістів.

Л.Кондратенко

ЕВЕКТА — митний податок, що стягувався урядом Гетьманщини за вивіз товарів до Росії в другій половині XVII—XVIII ст. Нерідко віддавалася на відкуп представникам місцевої еліти. В зв'язку з офіційною ліквідацією царським урядом в 1754 митних кордонів на українських землях, що входили до складу Російської держави, Е. було скасовано.

О.Гуржій

"ЕКСТРАКТ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ПРАВ" — збірка систематизованих витягів із правових норм, що діяли в Гетьманщині в різний час. Підготована царським сановником О.Безбородьком у 1767. Складається із вступу, 16 розділів, інструкції про

суди 1730 та Відомостей про чини 1765. Збірка створювалася у зв'язку з намірами відновити традиційне в Гетьманщині право. У 1786 "Е.м.п." перероблений чиновниками Сенату з вилученням окремих розділів, доповненням матеріалу про кодифікацію прав в Україні й залученням нових законів, які вийшли в 1767—1786. Але царський уряд не санкціонував жодного з варіантів.

О.Гуржій

ЕМІГРАЦІЯ — переселення людей зі своєї історичної батьківщини в інші країни для постійного проживання. Історія знає декілька хвиль Е. українців.

Після Полтавської битви 1709 на вигнанні опинилася частина українського козацтва. В 1775, після ліквідації Запорозької Січі частина козаків переселилася до турецьких володінь. Емігрантами ставали окремі представники національного руху в XIX ст.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулася масова Е. (бл. 800 тис. осіб, із них бл. 500 тис. українців) з земель, що були у складі Австро-Угорської імперії, до США, Канади, Бразилії, Аргентини, європейських країн. Водночас відбувалася Е. з українських земель у складі Російської імперії — переважно на її східні окраїни.

У 20—30-ті роки на Е. опинилася велика кількість учасників визвольних змагань. Тоді ж проходила Е. українців із західних земель, що ввійшли до складу Польщі, у пошуках роботи в інші країни світу (бл. 200 тис.).

Після Другої світової війни Е. відбувалася за рахунок колишніх радянських військовополонених, які не побажали повертатися до СРСР, а також частини учасників визвольного руху (разом понад 200 тис.).

Останній період Е. українців розпочався в пострадянську добу, коли були зняті обмеження для переселення громадян до інших країн.

А.Стрілко

ЕМСЬКИЙ АКТ 1876 — підписаний царем Олександром II у німецькому містечку Емс 18(30) травня 1876 таємний законодавчий документ про повну заборону українського письменства. Цей указ, який сучасники також називали Юзефовичевим законом (за прізвищем його головного автора — помічника куратора Київської шкільної округи М.Юзефовича, що у 40-х роках допоміг царським властям викрити учасників Кирило-Мефодіївського товариства), заборонив не тільки друкувати українською мовою оригінальні й перекладені твори (навіть тексти до нот), а й довозити українські книги та брошури, друковані за кордоном. Заборонялося також давати українські вистави, влаштовувати концерти українських пісень і декламацій. Е.а. спричинився й до прямих нагінок на український національний рух: заборони будь-якої діяльності громад, закриття наукового осередку тодішнього українофільства — Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, прихильної до українців газети "Киевский телеграф", до утисків багатьох професорів Київського університету. Революція 1905—1907 змусила царський уряд відмінити Е.а.

В.Сарбей

ЕНЕОЛІТ (мідно-кам'яний вік) — період в історії людства, коли воно освоїло перший метал — мідь. Вона не витіснила камінь, але використання знарядь із неї сприяло піднесенню багатьох галузей виробництва. В цей період набувають поширення розвинене землеробство і скотарство, виникають перші ремісничі виробництва в галузях, які вимагають спеціальних знань, зокрема гончарстві, металургії та металообробці. Це період виникнення перших цивілізацій в Єгипті й на Близькому Сході. На території України Е. припадає на початок IV — середину III тис. до н.е. Це — утворення двох світів — землеробського та скотарського. До першого належали

такі культури, як трипільська, лендельська, лійчастого посуду, кулястих амфор у лісостеповому Правобережжі, а до другого — середньостогівська, нижньомихайлівська, кемі-обінська, ямна у степовій зоні.

В.Круц

"ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА" — фундаментальна наукова праця, що містить систематизовані знання, наукову інформацію про найважливіші події, факти, явища матеріального, культурного, політичного життя українського народу, його видатних діячів із найдавніших часів до 60-х років XX ст. Задумана і зреалізована під егідою Наукового товариства ім. Т.Шевченка, підготовлена і видана українськими вченими в діаспорі в Сарселі (Франція). Головним редактором був В.Кубійович, його соратниками — А.Жуковський, С.Янів, М.Глобенко, І.Кошелівець, Ю.Шевельов, В.Маркусь, О.Оглоблин та ін.

"Е.у." складається з 10-томної словникової частини, яка має (вийшла в 1955—1984) обсяг понад 1600 друкованих аркушів і містить понад 20 тис. термінів, і тритомної статтєвої енциклопедії (1949—1952), де вміщені наукові статті з географії, історії, культури, побуту, господарства, демографії України. Робота над словниковою частиною триває й досі. Із проголошенням державної незалежності України розпочато перевидання "Е.у." на батьківщині.

Я.Калакура

Є

ЄВАНГЕЛІЄ УЧИТЕЛЬНЕ — біблійна тлумачна книга Нового Заповіту, перекладена слов'янською мовою в 894 Константином Болгарським.
Рукописні Є.у. були поширені в Київській Русі, але найбільшою популярністю серед українців користувалися від кінця XVI до кінця XVII ст. Друком в Україні вони вийшли в Заблудівській друкарні (1569, 1606).

Я.Дзира

ЄВРЕЇ — нація, корінне населення держави Ізраїль. На території сучасної України відомі з часів Київської Русі. В початковий період Визвольної війни (1648) зазнали масових погромів та переслідувань. Після розділів Польщі до українських земель залучаються території зі значним відсотком єврейського населення. Внаслідок запровадження російським царизмом у 1796 дискримінаційної "смуги осілості" єврейські переселенці мали жити головним чином у західних та південно-західних губерніях, причому у невеликих містечках. Зростання ринкової конкуренції вкупі з традиційною релігійною ворожнечею між православними та іудеями створювало сприятливі умови для пропаганди антисемітизму, який виявляв себе у неодноразових погромах (найбільші у 1905, 1918—1919). Жахливих утрат єврейське населення зазнало в роки Другої світової війни (під час т.зв. голокосту), коли нацистський режим Німеччини здійснював щодо нього політику геноциду. Нині Є. в Україні проживають дисперсно розселе-

ною етнічною групою в кількості 486 тис. осіб (за переписом 1989).

М.Вівчарик

ЄДИСАНСЬКА (ОЧАКІВСЬКА) ОРДА — відгалуження Малої Ногайської орди, що займало південні степи між Дніпром, Південним Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до р.Кодими. Центром орди був Очаків, який з навколишньою місцевістю підпорядковувався безпосередньо Туреччині. Решта території Є.о. перебувала у васальній залежності від Кримського ханства. На чолі орди стояв каймакам або сераскир. Головні напрями господарства — скотарство, торгівля і частково землеробство. Є.о. брала участь у нападах на українські та інші землі.

В ході російсько-турецької війни 1768—1774 орда визнала протекторат Росії (1770) і невдовзі була ліквідована. Людність переселено на Кубань (1771), а в 1790 — у межиріччя Молочних Вод і Берди. Після Кримської війни 1853—1856 єдичанські ногаї емігрували на турецьку територію — у степи Південної Бессарабії.

В.Панашенко

ЄДИЧКУЛЬСЬКА ОРДА — етнополітичне утворення ногаїв між Дністром і Дунаєм. Виникла у другій половині XVI ст. Головними правителями були сераскир-султан із роду Гіреїв та яли-ягаси, який збирав данину для хана. Підпорядковувалась орда Кримському ханству. З XVIII ст. постійно виявляла йому непокору. Населення займалося кочовим скотарством. Великий прибуток давали напади на сусідні землі, насамперед українські.

В середині XVIII ст. Є.о. перекочувала на лівий берег Дніпра і зайняла територію від Кизикермена (що стояв при правому березі Дніпра) до гирла р.Кінські Води і від Дніпра до верхів'їв річок Кінські Води і Берда.

У ході російсько-турецької війни 1768—1774 Є.о. визнала протекторат Росії (1770) і невдовзі була ліквідована. Єдичкульських ногаїв переселено на Кубань (1771), а в 1790 — у приазовські степи на р.Молочні Води. Після Кримської війни вони емігрували до Туреччини.

В.Панашенко

ЄЛЕЦЬКИЙ МОНАСТИР У ЧЕРНІГОВІ — релігійний центр Київської Русі, заснований у 60-х роках XI ст. Нині являє собою комплекс архітектурних споруд, серед яких виділяються Успенський собор, зведений у XII ст. і реконструйований у XVII—XVIII ст., а також 36-метрова надбрамна дзвіниця XVII ст. Іншими пам'ятками є одноповерхові корпуси келій (XVI—XVII ст.), Петропавлівська церква з трапезною (XVII ст.), рештки будинку ігумена (XVIII ст.), печерний комплекс (XII—XIII ст.).

В.Вечерський

ЄРЛИЧ Йоахим (1598 — після 1673) — український шляхтич, автор польськомовного "Літописця, або Хронічки різних справ і подій", що охоплює 1620—1673. Добра поінформованість Є. щодо тогочасних подій на Київщині та Волині робить його працю цінним історичним джерелом — передусім у тій її частині, де йдеться про Визвольну війну, яку він сприймав з ворожих позицій.

О.Русіна

ЄРЬОМЕНКО Андрій Іванович (1892—1970) — воєначальник, Маршал Радянського Союзу (1955), Герой Радянського Союзу (1944), Герой ЧССР (1970). Нар. на Луганщині. Під час Великої Вітчизняної війни — заступник командуючого Західним фронтом, командуючий Брянським фронтом, 4-ю ударною армією, Південно-Східним, Сталінградським, Південним, Калінінським, 1-м Прибалтійським фронтами, Окремою Приморською армією, 2-м Прибалтійським і 4-м Українським фронтами. Після війни командував військами ряду округів. З 1958 у Групі генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР.

Л.Хойнацька

ЄФИМЕНКО Олександра Яківна (дівоче прізвище Ставровська; 1848—1918) — історик, етнограф, педагог. Нар. в с.Варзуга (нині Мурманської обл.) в сім'ї службовця. У 1863 закінчила архангельську гімназію, вчителювала в Холмогорах (тепер с.Ломоносове), де одружилася з висланцем з України етнографом П.Єфименком. У 1877 переїхала до Чернігова, у 1879 — до Харкова, де стає активною діячкою Історично-філологічного товариства при Харківському університеті. З 1907 очолювала кафедру й викладала історію України на Бестужевських вищих жіночих курсах у Петербурзі. У 1910 Харківський університет присудив Є. науковий ступінь почесного доктора історії (перша жінка в Росії, яка здобула таке визнання). У 1917 переїхала на Харківщину, де трагічно загинула від рук злочинців.

Є. — автор праць, написаних на грунті народницького підходу до історичних явищ. В її творчому доробку особливе місце займає "Історія українського народу", в якій висвітлюється історичний процес в Україні з найдавніших часів до XIX ст.

Ю.Пінчук

ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович (1876 — 1939) — політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик літератури. Походив з сім'ї священика. Закінчив Київський університет, з середини 90-х років займався літературною діяльністю. Належав до ліберального крила українського руху, був одним із лідерів ТУП, пізніше — головою УПСФ, заступником Голови Центральної Ради, редактором газети "Нова Рада", генеральним секретарем з міжнаціональних питань. Ідеолог і теоретик національного руху.

Є. засудив гетьманський переворот, співробітничав з Українським Національним Союзом, проте був противником антигетьманського повстання. Під час Директорії працював в Українській Академії наук. У радянські часи — на науковій роботі, був обраний академіком, а згодом віце-президентом ВУАН. 2 липня 1929 заарештований і в березні 1930 засуджений у "справі СВУ" (як нібито один з її керівників) до 10 років тюремного ув'язнення. Помер в одному з таборів ГУЛАГу 10 березня 1939.

О.Бойко

Ж

ЖАБОТИНСЬКИЙ Володимир (Зеев) Євгенович (1880—1940) — єврейський громадський та військовий діяч, письменник, перекладач. Нар. в Одесі у зрусифікованій єврейській родині. Виняткові здібності до мов та літературної праці сприяли вибору Ж. професії перекладача, а згодом журналіста. Єврейські погроми 1903—1905 пробудили в Ж. національну свідомість. Він стає сіоністом, вивчає іврит, вступає до загону єврейської самооборони. У 1903 переїздить до Санкт-Петербурга, де редагує єврейські журнали, засновує "Лігу захисту прав єврейського народу в Росії", веде боротьбу проти асиміляції єврейства. Ж. співробітничав в українських виданнях "Украинский вестник", "Украинская жизнь", доводив національну окремішність українців у полеміці з П.Струве. На початку Першої світової війни Ж. виїхав до Західної Європи як кореспондент "Русских ведомостей". У жовтні 1914 розпочав кампанію за створення єврейського легіону у складі британської армії, пізніше був офіцером цього легіону. З 1920 живе з перервами в Єрусалимі, де створює перші загони самооборони "Гагана", а також у Парижі, Лондоні. У 1925 Ж. заснував Союз сіоністів-ревізіоністів, що виступав проти поєднання сіонізму з соціалізмом, за переселення євреїв до Палестини (нині — партія "Херут"). Перед Другою світовою війною намагався організувати евакуацію євреїв Східної Європи до Палестини. Помер у Нью-Йорку.

С.Єкельчик

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 — бойові дії козацько-татарського війська під проводом Б.Хмельницького проти польського війська на чолі з королем Яном Казимиром, оточеного в таборі під м.Жванець між річками Жванчик і Дністер. Тривала від 21 жовтня до 15 грудня 1653. Встановлена козаками і татарами блокада спричинила у польському таборі голод і масове дезертирство. Однак союзник Б.Хмельницького Іслам-Гірей погодився на переговори з королем і 16 грудня уклав з ним Кам'янецький договір, який урятував польську армію від катастрофи.

В.Степанков

ЖДАНОВИЧ Антін (? — після 1660) — полковник, наказний гетьман, дипломат. Нар. у шляхетській сім'ї на Київщині. В 1649 став київським полковником. У 1650 двічі очолював посольства до Туреччини. У липні 1651 брав участь в обороні Києва від литовських військ. У червні 1653 очолював посольство до польського короля, у жовтні 1654 як наказний гетьман командував корпусом, посланим Б.Хмельницьким на допомогу трансильванському князеві Дьєрдю II Ракоці проти Польщі. Після смерті Б.Хмельницького стає прихильником політичного курсу І.Виговського. Виконував дипломатичні місії до Варшави і Стамбула. У лютому 1660 під час боїв під Могилевом-Подільським потрапив у московський полон. Подальша доля невідома.

В.Степанков

"ЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ" — збірки документальних матеріалів із політичної, соціально-економічної та культурної історії України XVI—XVIII ст., що видавалися протягом 1895—1924 Археографічною комісією НТШ у Львові. В 11 томах "Жерел" опубліковано люстрації та інвентарі західноукраїнських земель 1564—1566 і 1570, описи королівських і шляхетських маєтностей у Галичині, документи з історії козацтва, ватиканські матеріали до історії України середини XVII ст., щоденник генерального підскарбія Я.Марковича за 1735—1740. Всі документи надруковано мовою оригіналів зі збереженням мовних особливостей. Публікації мають грунтовні передмови, коментарі, іменні та географічні покажчики.

М.Палієнко

ЖИВА ЦЕРКВА (інші назви — Синодальна, Обновленська церква) — альтернативна щодо патріарха Тихона церковна структура, ініційована ДПУ у травні 1922. Фундаторами Ж.ц. були протоієрей О.Введенський, єпископи Антонін (Грановський) та Леонід (Скобєєв). В Україні Ж.ц. виникла 25 жовтня 1923 на соборі в Харкові на чолі з митрополитом Пименом, зв'язаним з ДПУ. На Всеукраїнському помісному соборі обновленців (травень 1925) проголошено автокефалію цієї церкви, затверджену згодом Всесоюзним собором обновленців. Дістала підтримку Вселенського патріарха Василія III і єрусалимського патріарха Даміана. На III соборі Ж.ц. (травень 1928) було прийнято спеціальну постанову "Про липківщину", що засуджувала УАПЦ і ставила завдання її ліквідації. Після досягнення угоди в 1927 з тихонівським митрополитом Сергієм (Страгородським) інтерес влади до Ж.ц. зник. Багато її єпископів і священиків зазнали репресій. У 1943 покаяння перед патріархом Сергієм приніс обновленський єпископ Ювеналій (Машковський), що завершило історію Ж.ц. в Україні.

С.Білокінь

ЖИТЕЦЬКИЙ Іродіон Олексійович (1851—1913) — етнограф, громадський діяч. Член київської Старої громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співробітник "Киевской старины". За участь у студентських заворушеннях був виключений з Київського університету, перебував на засланні у В'ятській та Астраханській

губерніях. Автор праць "Смена народностей в Южной России" (1883—1884), "Астраханские калмыки" (1892), "Очерки быта астраханских калмыков" (1893).

М.Палієнко

ЖИТЕЦЬКИЙ Павло Гнатович (1836—1911) — учений-філолог, педагог, громадський діяч. Член київської Старої громади, НТШ, член.-кор. Російської АН. Нар. у Кременчуку в родині священика. Навчався у Київській духовній академії (1875—1860), на іст.-філол. факультеті Київського університету (1860—1864). Засновник Київської громади. Перша друкована праця Ж. — "Русский патриотизм" (1862), в якій обгрунтовувалася ідея самостійності української мови та літератури. В 1876 Ж. виступив на III Археологічному з'їзді в Києві з доповіддю про одну з найдавніших письмових пам'яток українського народу — Пересопницьке Євангеліє 1561. До викладання в університеті Ж. царська влада не допустила, і все життя він працював у середніх навчальних закладах Кам'янця-Подільського, Києва, Петербурга (в т.ч. у київській Колегії П.Галагана).

В.Сарбей

"ЖИТЄ І СЛОВО" — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал. Виходив у 1894—1897 раз на два місяці у Львові за редакцією І.Франка. Загалом вийшло 24 числа (6 томів). Друкував матеріали з актуальних соціально-політичних, національно-культурних і літературних проблем. У журналі вміщено твори І.Франка, Лесі Українки, П.Грабовського, М.Коцюбинського, А.Кримського, опубліковано листування М.Драгоманова, П.Куліша, С.Руданського, М.Костомарова, В.Барвінського. Систематичний покажчик змісту журналу видано 1968 у Львові.

М.Палієнко

"ЖИТІЄ ІОАННА ГОТСЬКОГО" — пам'ятка агіографічної літератури першої половини IX ст., історичне джерело з історії Криму та Кримської Готії останньої чверті VIII ст. Розповідаючи про місіонерську діяльність Іоанна — одного з перших готських християнських єпископів — серед язичників Криму в VIII ст., а також про його участь у політичному та церковному житті, автор детально описує драматичні події того часу, зокрема захоплення Криму хозарами, антихозарське повстання 787 та ін. "Ж.І.Г." досліджували історики Криму XIX—XX ст. Воно було видане з коментарями О.Никитського в "Записках Одесского общества истории и древностей" (1883, Т.13).

С.Павленко

"ЖИТІЯ СВЯТИХ" — головна капітальна праця митрополита ростовського Димитрія Туптала. Інша назва — "Четьї Мінеї": так називали релігійні твори, в яких по днях кожного місяця були розміщені житія святих, притчі, повчальні розповіді. Чотири томи "Житій" уперше були видані в 1689—1705, а в XVIII ст. видавалися 10 разів. Мова твору — церковнослов'янська з українізмами — являє собою яскравий приклад бароккового стилю.

О.Пархоменко

ЖИТОМИРСЬКО-БЕРДИЧІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943—1944 — наступальна операція військ 1-го Українського фронту, проведена 24 грудня 1943 — 14 січня 1944. Здійснювалась як прорив німецької оборони в напрямку Радомишль—Брусилов з виходом на рубіж Любар—Вінниця—Липовець. До 30 грудня прорив було розгорнуто до 300 км по фронту і до 100 км углиб. У ході операції були визволені Житомир, Новоград-Волинський, Біла Церква, Бердичів, Сарни. Внаслідок Ж.-Б.о. радянські війська майже цілком визволили Київську і Житомирську області, ряд районів Вінниччини та Рівненщини

і створили умови для повного визволення Правобережної України.

Т.Вронська

ЖМАЙЛО Марко — гетьман реєстрового козацтва (1625), учасник Хотинської війни (1621), як дипломат неодноразово брав участь у переговорах запорожців з представниками польсько-шляхетського уряду. В 1625 очолив козацько-селянське повстання, яке охопило майже всю Наддніпрянщину. Найважливіші битви проти коронного війська відбулися біля гирла р.Цибульник поблизу Черкас та біля Курукового озера. Спроби розгромити козаків не мали успіху, і коронний гетьман Станіслав Конецпольський був змушений піти на укладання з гетьманом М.Дорошенком Куруківської угоди. Ж. і частина козаків не визнали останньої та відійшли на Запорожжя.

В.Щербак

ЖОВНИНСЬКА БИТВА 1638 — відбулася 31 травня — 10 червня 1638 між повстанськими козацько-селянськими загонами (10—12 тис.) на чолі із Я. Острянином та Д.Гунею і польсько-шляхетськими військами С.Потоцького (6 тис.) та І.Вишневецького (2 тис. і 12 грамат) біля м.Жовнина на Черкащині. Поблизу впадіння р.Сули в Дніпро повсталі спорудили укріплений, але стратегічно невдало розміщений табір. 31 травня відбувся його штурм польськими військами, які прорвали укріплення і захопили 8 гармат і багато пороху. Острянин, вважаючи битву програною, втік із табору. Замість нього гетьманом був обраний Гуня. 1 червня сталася нова битва, під час якої обидві сторони зазнали тяжких утрат. Повстанці простояли табором до 10 червня. Отримавши звістку про наближення кавалерії польського гетьмана М.Потоцького, в ніч на 11 червня вони покинули табір.

В.Палієнко

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648 — перше зіткнення повсталого козацького війська під проводом Б.Хмельницького з польськими загонами 5—6 травня 1648 біля урочища Жовті Води. Отримавши відомості про виступ повсталих з території Запорозької Січі, коронний гетьман М.Потоцький і польний гетьман М.Калиновський направили проти них 30-тисячне каральне військо при 41 граматі, що навесні 1648 дислокувалося в Корсуні й Черкасах. Каральна експедиція здійснювалася двома загонами: перший на чолі з сином М.Потоцького Стефаном і королівським комісаром Я.Шембергом (6 тис. жовнірів при 27 гарматах) просувався суходолом, а другий (4—5 тис. реєстрових козаків під проводом генеральних осавулів І.Барабаша та І.Караїмовича разом із 1000 німецьких найманців) йшов човнами по Дніпру. Обидва загони мали з'єднатися біля Кодацької фортеці, розгромити Запорозьку Січ і придушити повстання. Військо Хмельницького налічувало 8—10 тис. козаків при 4 гарматах. На допомогу йому прийшов татарський загін перекопського мурзи Тугай-Бея кількістю 4—5 тис. Перша сутичка змусила польський загін зачинитися в укріпленому таборі. 3 травня Хмельницький прибув до Кам'яного Затону (в 40 км від Жовтих Вод), де перетягнув на свій бік реєстрових козаків, які вбили Барабаша і Караїмовича, вибрали наказним гетьманом Філона Джалалія і з'єдналися з повстанцями біля Жовтих Вод. 5 травня повсталі штурмували польський табір і навіть увірвалися до нього, але були відбиті артилерією. В ніч на 6 травня польське військо зробило спробу відійти на з'єднання з головними силами, але біля урочища Княжі Байраки натрапило на засідку і було вщент розгромлене. Близько 3 тис. поляків, у т.ч. смертельно поранений С.Потоцький, потрапили в полон.

Перемога під Жовтими Водами вдихнула в козаків надію на успіх їхнього повстання.

В.Палієнко

ЖОЛКЕВСЬКИЙ Станіслав (1547—1620) — державний і військовий діяч Речі Посполитої. Походив з польської шляхти Галичини. З 1588 — коронний польний гетьман, з 1613 — великий коронний гетьман, з 1617 — коронний канцлер. Брав участь у війнах проти Швеції, Московії, Туреччини. В 1596 жорстоко придушив козацьке повстання Лободи—Наливайка. В той же час намагався використовувати козацтво в інтересах корони, залучав його до військових експедицій. Загинув у битві з турками під м.Цецорою в Молдавії.

С.Лепявко

ЖУК Андрій (1880 — ?) — громадський і політичний діяч, публіцист, кооператор. Нар. на Лубенщині. В 1901—1911 — член РУП та УСДРП. В 1911 в національному питанні виразно став на позиції самостійництва, за що був виключений з УСДРП. З початком Першої світової війни виступив ініціатором створення СВУ, був членом його Президії, членом ГУР, а згодом ЗУР у Відні (1915—1916) і Центральної Управи УСС. За Центральної Ради — на дипломатичній роботі при українському посольстві у Відні і радник Міністерства закордонних справ УНР. У 1930 повернувся до Львова, займався кооперативною діяльністю. З 1940 у Відні. Після Другої світової війни проживав у Канаді.

Ю.Лавров

ЖУКОВ Георгій Костянтинович (1896—1974) — полководець, Маршал Радянського Союзу (1943), чотири рази удостоєний звання Героя Радянського Союзу (1939, 1944, 1945, 1956). В 1940 командував військами Київського Особливого військового округу. У січні — липні 1941 — начальник Генштабу і заступник наркома оборони СРСР. З 23 червня 1941 — член Ставки Верховного Головнокомандування, з серпня 1942 — перший заступник наркома оборони СРСР, заступник Верховного Головнокомандуючого. Брав безпосередню участь у розробці та здійсненні стратегічних планів ВГК, у підготовці й проведенні багатьох значних операцій. У березні — травні 1944 командував військами 1-го Українського фронту. Координував дії фронтів під Сталінградом, під час прориву блокади Ленінграда, в Курській битві й битві за Дніпро, в Білоруській операції. Після війни — на відповідальних військових посадах. У 1955—1957 — міністр оборони СРСР. З 1958 — у відставці.

Л.Хойнацька

ЖУРАВНЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1676 — укладений між Польщею і Туреччиною 17 жовтня 1676 у с.Журавному (нині смт Львівської обл.). Передбачав припинення польсько-турецької війни 1672—1676. Крім того, скасовував щорічну данину, яку Польща зобов'язувалася платити Туреччині за Бучацьким договором 1672. Польський уряд визнав приєднання Поділля до Туреччини й погодився на перехід значної частини Правобережної України під владу турецького васала гетьмана П.Дорошенка. Польський сейм відмовився затвердити Ж.м.д., що в подальшому призвело до загострення відносин Польщі з Туреччиною.

М.Знаменська

З

"ЗА МУЖНІСТЬ" ЗІРКА — відзнака Президента України за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військового, службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя. Автор знака — засл. художник України М.Лебідь. Заснована 29 квітня 1995. Перше вручення відбулося 7 травня 1995.

В.Бузало

"ЗА МУЖНІСТЬ" ХРЕСТ — відзнака Президента України за заслуги у зміцненні обороноздатності й безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю, за мужність і відвагу під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф та за інших надзвичайних обставин. Автор знака — засл. художник України М.Лебідь. Заснований 29 квітня 1995. Перше вручення відбулося 7 травня 1995.

В.Бузало

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНСЬКА РАДА (ЗУР) — громадський орган, що представляв інтереси українців в Австро-Угорщині. Створена 5 травня 1915 у Відні. До ЗУР входили 34 делегати від різних партій Галичини й Буковини, а також представники СВУ. Головою Президії ЗУР був К.Левицький. Своєю програмою ЗУР проголосила боротьбу за побудову самостійної української держави на українських землях у Росії та запровадження тер.-нац. автономії на українських землях в Ав-

стро-Угорщині. З 1916 вплив організації поступово зникає.

Ю.Лавров

ЗАГОРОДНИКИ — порівняно вільна категорія збіднілого населення в Україні, Білорусі та Польщі XIV—XVII ст. Діставали від землевласників право освоювати цілинні землі за межами орних ділянок, за що звільнялися на 10 років від феодальної ренти. Перебування в такому статусі більше 10 років, як правило, перетворювало З. на кріпаків. Із розвитком товарно-грошових відносин З. як соціальна група поступово зникають.

О.Гуржій

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ — державний та військовий осередок запорозьких козаків на півдні України та у дельті Дунаю після ліквідації Запорозької Січі (1775). Спочатку козацькі коші розташовувалися в межиріччі Південного Бугу і Дністра, затим між Дністром і Прутом. Після окупації цих земель російською армією запорожці перейшли у дельту Дунаю. З.С. проіснувала до 1828, коли частина задунайців перейшла на бік російської армії. Турки вчинили розправу над козаками, які залишилися, й зруйнували З.С. Після закінчення російсько-турецької війни царський уряд поселив задунайських козаків у Приазов'ї, поблизу Маріуполя, і створив з них Азовське козацьке військо.

Г.Сергієнко

ЗАЙМАНЩИНА — елемент звичаєвого права за середньовіччя й нового часу. Давала змогу на підставі першого "займу" володіти чи користуватися землею, як правило, нічийною. Поширювалася на всі верстви населення, але на кріпаків у дуже обмеженій формі. Найбільшого розвою набула в ході Визвольної війни середини XVII ст. і в перші десятиліття після її завершення. Надалі поступово зникає.

О.Гуржій

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА (Підкарпатська Русь, Закарпаття) — історична назва сучасної Закарпатської області. У докиївський час — територія східнослов'янських племен білих хорватів. У кінці IX ст. зазнала вторгнення кочових угрофінських племен мадярів (угрів). У X—XI ст. входила до складу Київської Русі. В 30-ті роки XI ст. південна частина краю потрапила до складу Угорщини. У XII ст. така ж доля спіткала весь край. Наприкінці XVII ст. разом з Угорщиною З.У. стає частиною Австрійської імперії. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) залишилася у складі Угорщини. За Сен-Жерменським мирним договором (1919) включена до складу Чехословаччини. В 1938—1939 на території Закарпаття, загарбаній хортистською Угорщиною, було встановлено фашистський режим. У 1944 Радянська армія визволила З.У. від окупантів. За угодою між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 Закарпаття включено до складу УРСР. 22 січня 1946 було утворено Закарпатську область.

Ю.Кокін

ЗАКРЕВСЬКІ — давній козацько-старшинський рід, започаткований генеральним бунчужним Йосипом З. Його син Андрій Йосипович (1742—1804) був директором Академії мистецтв (засн. 1783) та головою Медичної колегії у Петербурзі (1789). У культурно-науковому середовищі прізвище З. насамперед пов'язується з Гнатом Платоновичем (1839—1906) — прокурором Харківської судової палати і сенатором, автором праці "Об учениях уголовно-антропологической школы" (1893) — та Миколою Васильовичем (1805—1871) — істориком, фольклористом, етнографом (останній народився в Києві в сім'ї міщанина, і його не слід плутати з полтавським дворянином Миколою Васильовичем З.). З 1820 навчався у Вищій київській гімназії, після закінчення якої всту-

пив до Дерптського університету. Через матеріальні скрутності у 1831 залишив навчання і пішов учителювати. Згодом працював помічником бібліотекаря Румянцевського музею в Москві і займався історією та етнографією України. Перша публікація ("Очерк истории города Киева") з'явилася 1836 у Ревелі (нині Таллінн). У 1858 видав у Москві "Летопись и описание Киева", а в 1868 — "Описание Киева" у 2 томах, за яке був нагороджений Уваровською премією. Завдяки великому фактичному матеріалу книга є цінним надбанням української історіографії, її по суті можна визначити як кодифікацію документального матеріалу стародавнього Києва. З. збирав українські й галицькі пісні, прислів'я та ідіоми. У 1860 —1861 надрукована його збірка "Старосветский бандуриста", у передмові до якої автор висловився на захист прав українців розвивати літературу рідною мовою.

Н.Шип

ЗАКУПИ — категорія феодально залежних селян у Київській Русі та Україні XIV—XVI ст. В Київській Русі так називалися люди, які брали у феодала позичку (купу) і за це мусили виконувати феодальні повинності. Права З. були юридично оформлені в "Руській правді". За цим документом феодал мав право застосовувати фізичну кару проти З., проте не міг їх продавати, але у випадку втечі міг перетворити на холопів. В Україні XIV—XVI ст. З. — це збіднілі селяни, яких феодали приваблювали на свої землі й давали їм позичку грішми, необхідним реманентом, збіжжям. До повернення позички З. були зобов'язані виконувати на користь землевласника феодальні повинності. Якщо впродовж 10 років борг не сплачувався, З. перетворювався на кріпака.

В.Кравченко

ЗАЛІЗНИЙ ВІК — один із періодів розвитку людства за історично-археологічною періодизацією. На території України доба раннього заліза припадає на І тис. до н.е. — початок І тис. н.е. та хронологічно відповідає кіммерійському, скіфському та сарматському етапам її історії.

В.Мурзін

ЗАЛІЗНЯК Микола (1888—1950) — громадсько-політичний діяч, публіцист, один із перших українських соціалістів-революціонерів. Нар. у Криму. Вперше заарештований за пропагандистську діяльність серед студентів у Києві. В 1907 втік з в'язниці й переїхав до Львова, де брав активну участь у студентському житті. Під час Першої світової війни провадив публіцистичну і видавничу діяльність у Відні. У 1919—1920 — посол УНР у Фінляндії, згодом знову у Відні. У 1945 заарештований більшовицькою владою і засуджений на 15 років. Помер у тюрмі. Переклав низку науково-популярних праць, зокрема з історії, написав кілька інформативних брошур і статей про Україну та українську революцію, а також спогади "Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському" (1928).

О.Овсієнко

ЗАЛІЗНЯК Максим Ієвлевич — один із керівників Коліївщини (1768—1769). Нар. у м.Медведівці на Черкащині. Здійснив велику організаторську роботу з підготовки повстання. З його початком на визволених територіях Правобережжя прагнув проводити справедливу соціальну політику, налагоджував нормальне господарське життя. Затриманий загоном російських військ, що перебували на Правобережжі у зв'язку із виступом Барської конфедерації. Деякий час утримувався в київській в'язниці. Згідно з вироком засланий до Нерчинська на каторжні роботи. Окремі факти промовляють, що З. пізніше брав участь у селянській війні в Росії під проводом О.Пугачова (1773—1775). Про З. створено

десятки дум, історичних пісень, переказів, легенд.

В.Смолій

ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ-САС Володимир Сергій (1884—1965) — політичний, громадський та культурний діяч, мистецтвознавець. Вивчав право та історію мистецтва в університетах Чернівців, Відня, Мюнхена та Флоренції. У 1910—1914 — член центральної комісії зі збереження мистецьких та історичних пам'яток у Відні. Під час Першої світової війни потрапив у російський полон. Член буковинської делегатури Української Національної Ради ЗУНР (1918), голова українського правління Буковини (з 10 листопада 1918). Співзасновник і голова Української національної партії на Буковині (1927—1938). Сенатор румунського парламенту (1928—1932, 1934—1938). У 1933 виголосив у британському парламенті промову проти штучного голоду в УРСР. Голова Української національної громади в Румунії (1940). Засновник і голова Українського музею народовідання в Чернівцях (1927—1940). З 1944 на еміграції в Австрії.

С.Білокінь

ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ-САС Володимир Романович (1896 — ?) — вчений-мистецтвознавець, історик мистецтва, політичний діяч. Член Українського союзу хліборобів-державників. Був одним з ініціаторів створення консервативно-монархічної організації в Західній Україні, а також "Братства українських класократів-монархістів, гетьманців" (1930), яке утворилося внаслідок саморозпуску УСХД. Прихильник і послідовник В.Липинського. Наукові дослідження присвячені впливам візантійського мистецтва, готики, ренесансу, барокко на українську архітектуру.

Т.Осташко

ЗАЛОЗНИЙ ШЛЯХ — торговельна магістраль з Києва до Тмутаракані. Назва — від густого лозняка вздовж лівого берега Дніпра, який давав початок З.ш. За літописом, у середині XII ст. давньоруським князям, що дбали про безпеку купецтва — гречників і залозників, доводилося чекати зі збройним конвоєм, "дондеже взиде Гречник" поблизу Канева. Вважається, що З.ш. відходив від Гречника десь нижче за течією Дніпра, під Каневом.

О.Сидоренко

ЗАНЬКОВЕЦЬКА Марія Костянтинівна (дівоче прізвище Адасовська; 1854—1934) — акторка, театральний діяч. Нар. у дворянській родині, навчалася у приватному пансіоні в Чернігові. З юних літ виступала в аматорських виставах. На професійній сцені яскраво дебютувала 27 жовтня 1882 в ролі Наталки ("Наталка Полтавка" І.Котляревського) в Єлисаветграді (нині Кіровоград). Виступала в трупах М.Кропивницького, М.Старицького, М.Садовського та ін.

Геніальна українська акторка створила неперевершені образи Уляни, Евжені ("Сватання на Гончарівці" та "Шельменко-денщик" Квітки-Основ'яненка), Галі ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Олени, Зіньки ("Глитай або ж Павук", "Дві сім'ї" Кропивницького) та багато інших; у кіно — Наталки ("Наталка Полтавка", 1910), матері ("Остап Бандура", 1923). Гастролювала в різних містах України, Росії, Грузії, Азербайджану. Востаннє виступала на сцені 15 грудня 1922.

Г.Брега

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — українська козацька республіка. Виникла і розвинулась на Наддніпрянщині за порогами, в перших десятиліттях XVI ст. Кордони З.С. до кінця XVII ст. не були окреслені. Протягом XVIII ст. її територія під назвою "Вольності Війська Запорозького" вже мала чітко визначені межі. Столицею З.С. було місто-фортеця, яке кілька разів міняло своє розташуван-

ня, але завжди було за порогами. Вищою законодавчою владою виступала загальновійськова рада, в якій мали право брати участь усі козаки. З.С. керував уряд на чолі з кошовим отаманом, який щорічно переобирався. Вона мала свої збройні сили — Запорозьке Військо.

З.С. являла собою суверенну, самостійну національно-військову політичну силу України. Їй належить провідне місце у національно-визвольних війнах проти Польщі у першій половині XVII ст. В 1648 на З.С. почалася Визвольна війна українського народу. Одночасно запорозькі козаки вели кількасотлітню героїчну боротьбу проти турецько-татарської агресії.

У межах створеної у ході Визвольної війни української гетьманської держави З.С. займала автономне становище, хоча й була частиною України. Вона не підтримувала приєднання України до Росії, її представників не було на Переяславській раді.

За умовами Андрусівського перемир'я (1667), над З.С. встановилося двоєвладдя Росії та Польщі. За т.зв. Вічним миром (1686) вона потрапила під владу тільки Московської держави.

У 1709 за наказом Петра І З.С. була зруйнована за підтримку козаками акції І.Мазепи. В 1734 царський уряд дозволив запорожцям повернутися в рідні місця. Вони заснували Нову Січ, якій судилося стати останньою.

Протягом XVIII ст. царизм провадив політику обмеження і поступового скасування прав і вольностей З.С., її автономії. У 1775 за наказом Катерини II "Вольності Війська Запорозького" були окуповані військами, столиця-фортеця зруйнована, цінності Військового скарбу, клейноди, прапори, частина архіву Генеральної канцелярії, гармати тощо були вивезені до Петербурга. Згодом вийшов маніфест Катерини II про скасування З.С.

О.Апанович

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО — українські козаки, які мешкали південніше дніпровських порогів. За досить короткий період З.к. виробило власну суспільно-політичну структуру — кіш — і стало значною військовою силою. Військово-адміністративним центром З.к. була Січ. З.к. становило "товариство" — громаду, яка поділялася на курені, що об'єднували вихідців із певних місцевостей. З часом на зайнятих ними землях козаки утворили своєрідну республіку — Запорозьку Січ. Запорожці були активними учасниками народного визвольного руху. Одночасно вели тривалу боротьбу проти турецько-татарської агресії, відіграли значну роль у протидії уніатству і католицизму, надавали матеріальну допомогу українським культурно-освітнім центрам. На Січі Б. Хмельницький формував повстанську армію, яка розпочала Визвольну війну українського народу. У XVIII ст. царський уряд крок за кроком знищує З.к. В 1775 за наказом Катерини II була зруйнована Січ, а Запорозьке Низове військо ліквідоване. Після загарбання Північного Причорномор'я і ліквідації Кримського ханства російський уряд виселив частину запорожців на Кубань, інші втекли на територію Османської імперії, де заснували Задунайську Січ.

В.Щербак

ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА — назва від с.Зарубинці на Київщині, де у 1899 В.Хвойкою був відкритий перший могильник цієї культури. Була поширена у басейні Прип'яті та Дніпра і мала п'ять локальних варіантів — середньодніпровський, прип'ятсько-поліський, верхньодніпровський, подеснянський та південнобузький.

З.к. виникла на рубежі III—II ст. до н.е. внаслідок симбіозу прийшлих з території Польщі племен поморсько-кльошової культури та місцевого населення і припинила своє існування у середині I ст. н.е. (місцями зберігалася до II ст.).

Зарубинецькі племена утворювали поселення на мисах і заплавах, інколи у формі укріплених городищ. Житла були наземними та напівназемлянковими, квадратної або прямокутної форми і мали каркасноплетену конструкцію. Всередині розміщувалися вогнище та ями-погреби. У побуті широко використовувалася кераміка, в т.ч. грецькі амфори, різноманітні знаряддя праці (ножі, коси, серпи, топори, долота, шила, голки), предмети убрання (булавки, намиста, підвіски, характерні фібули з трикутним щитком). Поховання були трупоспалювані — ямні, урнові, змішані, з застосуванням численного інвентаря, головно керамічних виробів — горщиків, мисок, горняток.

Переважає думка, що носіями зарубинецьких пам'яток були праслов'яни, хоча існує гіпотеза, що ними були давньогерманські племена бастарнів.

Д.Козак

ЗАСКЕЛЬНЕ-VI — багатошарове середньопалеолітичне поселення в гроті біля Білогорська в Криму. Досліджувалося Ю.Колосовим.

Заселення стоянки відбувалося неодноразово протягом великого відтинку часу (90—40 тис. років тому). Основу господарства становило полювання на мамонта, коня, віслюка, оленя. Населення виробляло кам'яні знаряддя — скребла, гостроконечники, т.зв. ножі з площадкою, можливо, використовувало вохру як фарбу. За своїми особливостями матеріальна культура З.-VI має близькі аналоги в палеокультурних традиціях Центральної Європи.

В.Степанчук

ЗАТОНСЬКИЙ Володимир Петрович (1888—1938) — партійний і державний діяч. Член партії більшовиків з березня 1917. Активний учасник установлення радянської влади в Україні. В 1922—1923, 1933—1938 — нарком освіти УРСР, в 1925—1927 — секретар ЦК КП(б)У, в 1927—1933 — голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР, в 1923—1924 — кандидат, у 1925—1937 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Академік АН УРСР. У 1938 репресований.

М.Дорошко

ЗАХІДНА УКРАЇНА: 1. Публіцистична назва Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). **2.** Назва у 1919—1939 всіх українських теренів у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії. **3.** Назва, що вживалася для позначення всіх українських земель, приєднаних до УРСР у 1939—1940. **4.** Назва сучасного регіону України у складі Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Загальна площа — 110,7 тис. кв.км, населення — 9,7 млн осіб. Питома вага українців — 89,2%, росіян — 5,1%; ще проживають німці, угорці, румуни, словаки, чехи, поляки, інші етнічні групи (5,7%).

М.Дмитрієнко

ЗАХІДНОКАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1945 — стратегічна наступальна операція військ 4-го та основних сил 2-го Українських фронтів, здійснена 12 січня — 18 лютого 1945 з метою розгрому німецько-фашистських військ у Західних Карпатах і виходу на підступи до Моравсько-Остравського промислового району. Головний удар завдавала 38-ма армія в обхід Карпат із півночі. Допоміжні удари мали зробити 1-ша гвардійська армія та 1-й Чехословацький корпус на Люботинському напрямку і 18-та армія на Попрадському напрямку. Війська центру і правого крила мали розгорнути наступ на Братиславу, Відень, Брно. В результаті операції радянські війська просунулись на 170—230 км і звільнили південні райони Польщі та значну територію Словаччини, розгромивши 17 дивізій противника.

Л.Кондратенко

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) — українська держава, створена на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорщини. Офіційно проголошена 13 листопада 1918 у складі Галичини, Буковини й Закарпаття. У двох останніх регіонах українська влада проіснувала дуже короткий час.

Вищим органом влади ЗУНР була Українська Національна Рада. Виконавча влада належала Державному Секретаріатові. В січні 1919 названа Рада обрала Президента ЗУНР — Є.Петрушевича. Збройні сили держави складала Українська галицька армія (УГА). Місцем перебування уряду був спочатку Львів, а після його окупації польськими військами — Станіславів (нині Івано-Франківськ).

ЗУНР виступила ініціатором злуки українських земель, після проголошення якої (22 січня 1919) увійшла до складу єдиної держави під назвою "Західна область Української Народної Республіки" (ЗОУНР). Є.Петрушевич формально отримав членство в Директорії УНР, але через розбіжності у поглядах з іншими її членами участі в її роботі не брав, а в вересні 1919 офіційно вийшов з неї. Злука залишилась формальним актом і практично не була втілена. У зв'язку з польською окупацією майже всієї території ЗУНР у червні 1919 Є.Петрушевич був наділений повноваженнями диктатора. УГА перейшла на територію Наддніпрянської України і брала участь у бойових діях разом із військом Директорії. Після поразки визвольних змагань українського народу, яка призвела до фактичної окупації західноукраїнських земель Польщею, у Відні 15 листопада 1919 був заснований Закордонний центр ЗУНР. Із поширенням польської юрисдикції на територію Галичини ЗУНР припинила своє існування.

О.Щусь

ЗАХРЕБЕТНИКИ (застінники) — категорія феодально залежного населення в Україні XV—XVIII ст. Не маючи власного господарства, З. не платили податків і наймитували в заможних селян і міщан. Протягом XVI—XVII ст. більшість З. була перетворена поміщиками на кріпаків.

В.Кравченко

ЗАЯЧКІВСЬКИЙ Мирон Титович (парт. псевдонім Косар; 1897—1937) — активний учасник комуністичного руху в Західній Україні, один із керівників КПЗУ. Нар. в м.Коломиї в сім'ї адвоката. Під час Першої світової війни потрапив у полон до Росії. Учасник Громадянської війни, по закінченні якої — на партійній роботі. У квітні 1928 відряджений на підпільну роботу до Західної України, де обраний членом ЦК КПЗУ, згодом — секретарем і членом політбюро її ЦК. Наприкінці 1933 відкликаний до Харкова і засуджений у "справі УВО" до 10 років таборів. Страчений у Соловецькому таборі у справі 134-х ув'язнених там "українських буржуазних націоналістів".

В.Прилуцький

ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649 — між українським козацьким і польським військами біля м.Зборова (нині Тернопільської обл.) 5—6 серпня 1649.

В битві зіткнулися загони Б.Хмельницького і польського короля Яна II Казимира, що намагалися зняти козацьку облогу Збаразької фортеці, в якій після поразки замкнулися залишки війська І.Вишневецького. Битва розпочалася переправою королівського війська через р.Стрипу біля Зборова. Коли переправилася половина польського війська, Хмельницький здійснив несподіваний удар по ворогові з фронту і в тил. Бій тривав до вечора. Втративши до 4—5 тис., поляки замкнулися в укріпленому таборі. Наступного дня Хмельницький розпочав штурм табору, але його союзник, кримський хан Іслам-Гірей, підкуплений польським королем, вивів із бою

свої загони, що примусило гетьмана підписати Зборівську мирну угоду.

В.Палієнко

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 — між керівниками Визвольної війни українського народу і польським урядом, укладений 8 серпня 1649 у м.Зборові після Зборівської битви. Згідно з ним зберігалися вольності Запорозького Війська, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр, оголошувалася амністія всім учасникам війни, у Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах влада переходила до гетьманської адміністрації. Разом із тим польській шляхті поверталися всі її маєтності в Україні. Останнє викликало нові народні повстання проти польської шляхти.

М.Знаменська

ЗБОРОВСЬКИЙ Самійло (? — 1584) — польський політичний та військовий діяч, власник м. Золочева. Учасник військових походів Стефана Баторія, відзначився в боях біля м.Великі Луки. Під час Лівонської війни з метою організації широкої антитурецької військової коаліції від імені Стефана Баторія перебував з дипломатичною місією в Запорозькій Січі. Це стало приводом для виникнення легенди про його обрання отаманом запорозького козацтва. Страчений у м.Кракові за звинуваченням у намірі вбити Стефана Баторія та канцлера Яна Замойського. Залишив описи о.Токмаківка та організації Війська Запорозького.

Д.Яневський

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО — система усталених, як правило, письмово не фіксованих і частково санкційованих верховною владою правил у певному суспільстві. В Україні існувало з найдавніших часів. Зі зміцненням державної влади З.п. поступово оформлюється в писаних збірниках (“Руська правда”, “Саксонське зерцало”, “Литовський статут”, “Права, по которым судится малороссийский народ” тощо). Показовими у цьому плані були неписані “права і звичаї” Війська Запорозького. Офіційно не санкційовані державною владою, вони, проте, регулювали фактично все внутрішнє життя січовиків. Інколи З.п. надавалася сила закону. Судді посилалися на його норми тоді, коли в чинних юридичних актах “чогось не доставало”. В локальних формах З.п. продовжує функціонувати й нині, але великого практичного значення не має.

О.Гуржій

“ЗЕЛЕНИЙ КЛИН” (“ЗЕЛЕНА УКРАЇНА”) — один із найбільших на Далекому Сході регіонів компактного проживання українців, площею близько 1 млн кв. км. Розміщений на півдні Далекого Сходу в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. Утворився в другій половині XIX — на початку XX ст. внаслідок переселення великих мас українського населення.

За даними перепису 1926 в “З.К.” мешкали 303 тис. українців (із 315 тис. усіх українців Далекого Сходу), або 24,5% усього далекосхідного населення. В період існування СРСР українське населення регіону зазнало масової русифікації.

М.Вівчарик

ЗЕМГОР — скорочена назва об’єднаного комітету Всеросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам та Всеросійського союзу міст — воєнізованих громадських організацій. Обидві утворені в 1914 в Москві внаслідок об’єднання місцевих органів самоврядування (міських дум та земств) з метою організації роботи тилу на користь фронту. Спочатку їхня діяльність мала гуманітарний характер — організація санітарних поїздів, шпиталів, підготовка медперсоналу, допомога біженцям. Пізніше вони почали виконувати замовлення інтендантства щодо постачання армії (одяг, взуття, військове спорядження та

ін.), мобілізувавши для цього дрібну кустарну промисловість. Утворений у липні 1915 З. став впливовою політичною організацією ліберального напряму. У його місцевих організаціях працювало багато українських діячів (Ф.Штейнгель, Д.Дорошенко, С.Петлюра та ін.). Керівні діячі З. у 1917 увійшли до Тимчасового уряду.

О.Бойко

ЗЕМЕЛЬНІ КОМІТЕТИ — організації, утворені Тимчасовим урядом для проведення земельної реформи (в Україні — у кінці травня — червні 1917). На осінь 1917 тут діяло 9 губернських, 94 повітових і 1528 волосних З.к. Після повалення Тимчасового уряду Центральна Рада поклала на них лише обов'язки нагляду за поміщицькими господарствами, закликавши відкласти розв'язання земельного питання до Українських Установчих Зборів, але низові комітети подекуди почали розподіл поміщицької землі та майна. З.к. продовжували свою діяльність і за радянської влади, до II Всеукраїнського з'їзду Рад (січень — березень 1918). Ліквідовані гетьманом П.Скоропадським у квітні — травні 1918.

О.Бойко

ЗЕМСТВА — органи місцевого (земського) самоврядування, створені згідно з земською реформою 1864 у більшості губерній Європейської Росії, в т.ч. України, а в 1911 і в трьох правобережних губерніях — Київській, Волинській та Подільській. Юридично З. були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Контролювалися Міністерством внутрішніх справ та губернаторами, які мали право скасування земських рішень. Вибори до З. здійснювалися по куріях (розрядах) відповідно до станової, національної належності, віросповідання чи майнового цензу, що надавало перевагу дворянству. Права недворянських станів на представництво у З. ще більше обмежувалися законом від 12 червня 1890. З. займалися питаннями місцевого господарства (розвиток хліборобства, торгівлі, промисловості, утримання й будівництво місцевих шляхів), медицини, частково народної освіти, ветеринарної служби, місцевого зв'язку, страхування, статистики тощо. Земські діячі (переважно з представників ліберальної інтелігенції та дворянства) небайдуже ставилися до своїх обов'язків і зробили помітний внесок у розвиток соціальної сфери. Деякі з них визначалися прогресивними поглядами, намагалися спрямувати земський рух до здійснення конституційних реформ у Росії. З. скасовані у 1918.

Н.Шип

ЗИЗАНІЙ Стефан Іванович (спр. прізвище Кукіль; бл.1570 — до 1621) — письменник-полеміст, культурно-освітній діяч. Нар. в Потеличі (Галичина), міщанського походження. Один із засновників та ректор Львівської братської школи (1598—1592). У 1593 стає ректором Віленської братської школи. Автор творів "Катехізис" (1595) та "Казанье святого Кирилла" (1596). Виходив з рівнозначності й окремішності іпостасей Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа і доводив, що Христос не є заступником людей перед Богом. У 1599 відлучений від церкви на православному соборі за поданням митрополита М.Рогози.

П.Сас

ЗИЗАНІЙ-ТУСТАНОВСЬКИЙ Лаврентій Іванович (спр. прізвище Кукіль; ? — після 1633) — філолог, богослов, культурно-освітній діяч. Походив з міщан, народився в Потеличі. Брат Стефана З. Викладав у братських школах Львова, Берестя, Вільно, працював домашнім учителем магнатських дітей. З 1612 — священик. З 1619 співробітничав із друкарнею Києво-Печерської лаври. Автор лексикографічної праці "Лек-

сис", граматичного посібника "Грамматіка словенска" (1596), а також "Катехізису" (1627).

П.Сас

ЗИМІВНИК — назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорожжі, Причорномор'ї та Донщині. На Запорозькій Січі З. виникли в першій половині XVI ст. і попервах використовувалися для утримання худоби взимку, пізніше — як зимові помешкання для людей. З часом перетворилися на міцні економічні осередки.

О.Гуржій

ЗИМОВІ ПОХОДИ АРМІЇ УНР — військово-партизанські рейди її з'єднань по тилах Червоної та Добровольчої армій. 1-й похід тривав з 6 грудня 1919 до 6 травня 1920 під керівництвом М.Омеляновича-Павленка, помічником якого був Ю.Тютюнник, а начальником штабу — А.Долуд. За різними даними, у рейді брали участь від 3 до 6 тис. старшин та козаків. Вони пройшли з боями понад 2500 км на Єлисаветградщині, а з лютого 1920 — від Київщини та Полтавщини до Одещини. Похід завершився з'єднанням частин, що брали участь в ньому, з частинами Армії УНР, що наступали проти радянських сил разом із польською армією у відповідності з квітневим 1920 договором між УНР та Річчю Посполитою.

2-й похід відбувся у листопаді 1921, коли уряд УНР та його армія вже перебували на території Польщі. Його метою була спроба скоординувати повстанський рух в Україні, використавши його для повалення радянської влади. Похід здійснювала т.зв. Українська повстанська армія, що складалася з добровольців з числа інтернованих у Польщі вояків Армії УНР на чолі з Ю.Тютюнником. Її подільська група (400 бійців) розпочала дії 25 жовтня 1921, але, дійшовши до Київського Полісся, повернула назад, на захід, через Волинь, і 29 листопада перейшла польський кордон, так і не з'єднавшись з волинською групою (800 бійців), яка вирушила в похід 4 листопада. Остання оволоділа Коростенем, але утримати його не змогла і теж повернула на захід. У районі м.Базар потрапила в оточення кінноти Г.Котовського, зазнавши великих утрат. Понад 350 вояків, захоплених у полон, були розстріляні. Ті, що врятувалися, дісталися польського кордону. Третя група, бессарабська, під командуванням А.Гулого-Гуленка, вже через кілька днів походу залишила Україну і повернулася до Румунії.

А.Гриценко

ЗИНОВІЇВ Климентій (? — 1727) — ієромонах. Між 1700—1709 склав поетичну збірку "Приповѣсти", що містила близько 40 віршів. Крім того, йому належить етнографічний опис ремесел, промислів, ним зібрано близько 2 тис. народних приказок та прислів'їв.

Д.Яневський

ЗІБЕР Микола Іванович (1844—1888) — вчений-економіст, громадський діяч. Син переселенця зі Швейцарії та українки. Навчався в ялтинській та сімферопольській гімназіях. Вищу юридичну освіту здобув у 1864—1867 в Київському університеті. Автор численних праць із політекономії, найфундаментальнішою з яких є монографія "Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях" (1885). Захоплення марксизмом не затулило від З. хибності ряду його положень, які він піддавав критиці, зокрема оцінку класової боротьби, революцій. Всупереч ідеї диктатури пролетаріату З. обстоював якнайширше запровадження кооперативних форм ведення народного господарства. Праці З. справили вплив на М.Драгоманова і С.Подолинського під час розробки теорії українського "громадівського соціалізму". Від 1875 до 1884 перебував на еміграції, співробітничав у драгоманівському часописі "Вольное слово". Невилі-

ковно хворий на параліч головного мозку, З. повернувся до матері в Крим, де й помер.

В.Сарбей

ЗІНЬКІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Лівобережній Україні з центром у м.Зінькові (нині Полтавської обл.). Під час Визвольної війни українського народу існувала Зіньківська сотня у складі Гадяцького полку (з 1649 — у складі Полтавського полку). З.п. створено у 1661 на території ліквідованого Гадяцького староства. Його територія, де, крім козаків, жили селяни й міщани, поділялася на 12 сотень. Сотенні містечка — Гадяч, Веприк, Котельва, Куземин, Бірки, Лютенька, Рашівка, Комишня, Ковалівка, Опішня, Зіньків. У 1671 З.п. було перейменовано на Гадяцький.

Ю.Кокін

З'ЇЗД ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ (З'їзд народів) — форум представників народів колишньої Російської імперії, які прагнули федеративної перебудови Російської республіки. Скликаний Центральною Радою 8—15 (21—28) вересня 1917 в Києві за участю 93-х представників від татар, грузинів, латишів, литовців, поляків, євреїв, білорусів, естонців, молдаван, донських козаків і союзу козацьких військ та бурятів. Російська інтелігенція на з'їзд не прибула, — Тимчасовий уряд надіслав лише свого представника — зрусифікованого українця Максима Славинського. Українська делегація складалася із автономістів, самостійники на з'їзд не були допущені. З'їзд прийняв ряд постанов: про необхідність національно-персональної автономії, про загальнодержавну та крайові мови, про Установчі Збори, про склад Ради народів у Києві та її компетенцію, про Раду національностей при Тимчасовому управлінні. Крім того, з'їзд прийняв окремі ухвали у справі польській, білоруській, литовській, а також козацькій. Наприкінці роботи з'їзд обрав Раду народів з місцеперебуванням у Києві і доручив їй керувати справою спільної боротьби за створення Російської федерації. Головою Ради було обрано М.Грушевського.

О.Реєнт

ЗЛУКА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ — акт проголошення об'єднання Наддніпрянської Великої України і Західноукраїнської Народної Республіки (Галичини, Буковини та Угорської Русі) в єдину незалежну Українську Народну Республіку. Відбулася 22 січня 1919 в Києві на Софійському майдані. Акту злуки передували "передвступний" договір між УНР і ЗУНР від 1 грудня 1918 та ухвала про об'єднання, прийнята 3 січня 1919 Українською Національною Радою в Станіславові. Директорія з приводу цієї події видала універсал, яким оповістила про утворення єдиної незалежної Української Народної Республіки. Всі ці рішення були одностайно схвалені 23 січня 1919 Трудовим конгресом України. Після проголошення злуки назву ЗУНР було замінено на "Західна область Української Народної Республіки", якій забезпечувалася територіальна автономія. Передбачалося скликання Установчих Зборів, які мали утворити єдину державу. Однак у ситуації іноземного вторгнення і суперечностей між лідерами обох держав акт на практиці залишився нереалізованим.

О.Щусь

ЗМІЄВІ ВАЛИ — ланцюг укріплень південніше Києва на право- і лівобережжі Дніпра вздовж його приток — Віти, Красної, Стугни, Трубежа, Сули, Росі та ін. Час спорудження точно не визначено, приблизно у І тис. до н.е. — І тис. н.е. Застосовувалися для боротьби з нападами кочовиків. Назва походить від народної легенди про давньоруських богатирів (найчастіше це ковалі Козьма й Дем'ян), які перемогли велетенського змія, впрягли його у

плуг і примусили проорати гігантські борозни. Донині збереглися залишки валів завдовжки кілька десятків кілометрів. Висота в окремих місцях сягає 10 м.

О.Майборода

ЗМІНОВІХІВСТВО — громадсько-політична течія серед російської, переважно емігрантської, інтелігенції. Назва походить від збірки "Зміна віх" ("Смена вех"), виданої у Празі в середині 1921. Головна ідея З. — співпраця з Радами задля економічного й культурного відродження, забезпечення цілісності російської держави при невтручанні в політичне життя країни. Проголошення більшовицькою владою програми національно-культурного будівництва в Україні сприяло поширенню ідей З. серед української інтелігенції, яка внаслідок поразки в національно-визвольній боротьбі 1918—1920 перебувала на еміграції. З заявою про визнання радянської влади і підтримку її від імені своїх однодумців виступив у збірці "Борітеся — поборите" (Відень, 1921) М.Грушевський. Цю ідею підтримали такі лідери національно-визвольної боротьби, як В.Винниченко, А.Ніковський, П.Христюк, М.Чечель. З. підштовхнуло до повернення в Україну значного числа висококваліфікованої інтелігенції, більшість якої у 30-ті роки була репресована і знищена.

Л.Ткачова

"ЗМОВА КНЯЗІВ" 1481 — назва, під якою в історіографії фігурує виступ нащадків Володимира Ольгердовича проти Казимира IV Ягеллончика. Учасниками змови були князі Михайло Олелькович, Федір Іванович Бельський та Іван Юрійович Гольшанський. Вони мали за мету детронізацію (а можливо, й убивство) Казимира і зведення на великокнязівський віленський стіл Михайла Олельковича. Змовників було викрито. Бельський утік до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський були страчені 30 серпня 1481.

О.Русіна

"ЗНАННЯ" — добровільна громадська організація, покликана поширювати наукові знання серед населення України. Утворена в 1947 під назвою "Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР" (нинішня назва з 1963). В радянські часи виконувала функцію пропаганди марксистсько-ленінської ідеології, перебуваючи під контролем партійних органів. Видавала журнали "Наука і суспільство", "Людина і світ", "Трибуна лектора", щорічник "Наука і культура", 12 серій популярних брошур із різних галузей знань.

А.Кондрацький

ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ Мелхіседек (світське ім'я Матвій; бл.1716—1809) — церковний і релігійний діяч. Походив з лубенського козацького роду, вихованець Київської академії. З 1753 ігумен Мотронинського монастиря — осередка православ'я на півдні Київщини. Противник унії, виявив прихильність до гайдамацького руху. Після Коліївщини переведений до Переяславського монастиря, згодом був настоятелем монастирів у Києві, Лубнах і на Глухівщині.

О.Колпакова

ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ — проміжна ланка між заможним козацтвом і старшиною в Гетьманщині кінця XVII—XVIII ст. Підпорядковувалися безпосередньо полковникам і перебували під малим полковим прапором — значком. За ранговою субординацією йшли за військовими товаришами і були першими після сотників. Брали участь у воєнних походах, виконували доручення полкових канцелярій. "Произвождєніє" З.т. до служби відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю. Списки З.т. зберігалися в

полкових канцеляріях. У другій половині XVIII ст. звання З.т. надавалося полковій і сотенній старшині та виборним козакам як нагорода за військову службу у разі їх відставки.

В.Панашенко

ЗНАЧОК — невеличкий однокольоровий або з лиштвою різного забарвлення прапорець, здебільшого трикутної, клиноподібної форми або з закругленням знизу, що кріпився до ратища, на верхівці якого був спис або хрест, часом із півмісяцем. Існували полкові та сотенні З., що за кольором відповідали полковим та сотенним корогвам. З. виконував функцію малого полкового прапора, слугував знаком розрізнення в українському козацькому війську, оскільки полки та сотні мали прапори усталених барв. Уживався також у загонах охорони та супроводу полковників та сотників, козацької розвідки.

М.Дмитрієнко

ЗОЛОТА ОРДА — середньовічна імперія під владою монголо-татарських ханів. Заснована Батиєм в 40-х роках XIII ст. В часи свого розквіту охоплювала Східний Сибір від р.Обі, більшу частину Середньої Азії та величезні території Східної Європи до р.Дністра. У васальній залежності від З.О. від другої половини XIII до кінця XIV ст. перебували й українські землі. З.О. об'єднувала різноетнічне населення. Єдність держави забезпечувалася терором, що не рятувало її від періодичних повстань, а також від сепаратистських прагнень монголо-татарських феодалів. Упродовж XIV—XV ст. відбувається поступовий розпад З.О. внаслідок визвольних повстань підкорених народів і відокремлення самостійних ханств. На початку XVI ст. припиняє своє існування як цілісна держава.

О.Майборода

ЗОЛОТАРЕНКО Василь (? — 1663) — ніжинський полковник (1659—1663). Походив з козацького роду. Разом із братом — наказним гетьманом І.Золотаренком — брав участь у визволенні Білорусі в 1654—1655. Відзначився при облозі Смоленська. Після смерті брата тимчасово виконував обов'язки ніжинського полковника (1655—1656). У 1658 підтримував гетьмана І.Виговського. У числі іншої старшини отримав нобілітацію від польського короля. На початку 1659 виступив проти Виговського. Протягом 1661—1663 був одним із претендентів на гетьманство в Лівобережній Україні. Після "Чорної ради" 1663 заарештований і страчений за наказом гетьмана І.Брюховецького.

В.Горобець

ЗОЛОТАРЕНКО (Нечипоренко) Іван (? — 1655) — ніжинський полковник (1653—1655), один із найближчих соратників Б.Хмельницького. Виконував дипломатичні місії, в 1654—1655 — наказний гетьман українських військ у Білорусі. Під проводом З. козацькі полки визволили від поляків Чечерськ, Ново-Бихов, Пропойськ, Бобруйськ, Річицю, Мінськ, Вільно. Володів маєтностями у Батурині та Глухові. Під час облоги Старо-Бихова (жовтень 1655) був тяжко поранений і невдовзі помер.

Т.Чухліб

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ — емблема гордості, мужності, хоробрості; коронований З. л. — символ влади над підданими. У геральдиці зображується стоячим на задніх лапах й у профіль. З.л. на синьому полі з'явився на гербі Галицько-Волинського князівства у другій половині XIII ст. як державний знак. У XV ст. став гербом Руського воєводства. У жовтні 1848 Головна Руська Рада у Львові ухвалила З.л. на блакитному полі як символіку українського народу. Нині — головна емблема герба м.Львова.

М.Дмитрієнко

ЗОЛОТІ ВОРОТА В КИЄВІ — пам'ятка архітектури, фортифікаційної

техніки та мистецтва часів Київської Русі. В літописі вперше згадуються під 1037. У XII ст. разом із Софійськими, Лядськими та Львівськими воротами, а також валом і ровом складали єдину оборонну систему Києва. У верхній частині З.В. на цегляних арках знаходився бойовий майданчик для залоги, а над воротами височіла церква Благовіщення. Припускається, що назва означала головний, парадний в'їзд до міста. Збереглися дві паралельні стіни воріт із кладкою, аналогічною Софії Київській. В 1982 над руїнами З.В. споруджено павільйон, який відтворює їх у ймовірному вигляді.

Р.Бондаренко

ЗУБРИЦЬКА КУЛЬТУРА — була поширена на території Волині та Верхньої Наддністрянщини. Сформувалася у середині I ст. н.е. на основі інтеграційних процесів між місцевими носіями пам'яток пшеворської культури та прийшлими з Прип'ятського Полісся групами населення зарубинецької культури. На Наддністрянщині в процесі її формування взяли участь дакійські племена липицької культури.

На Волині З.к. функціонувала до кінця II ст. і припинила своє існування у зв'язку з інтервенцією германських племен готів у Наддніпрянщині. Пам'ятки цієї культури існували до III ст. і трансформувалися у локальну групу, близьку до черняхівської культури, яка поступово переросла у пам'ятки корчакського типу раннього середньовіччя.

Племена З.к. утворювали невеликі поселення з 4—6 жител, в яких мешкали 20—35 осіб. Це були напівземлянки або наземні споруди каркасно-стовпової або каркасно-плетеної конструкції. Всередині житла була лежанка, на земляній підлозі розпалювали вогнище. Біля кожного житла розташовувалося 5—10 ям-погребів. Предметами побуту були кераміка ручного виготовлення, ремісничі вироби (прясла, ножі, проколки, шила, голки), прикраси (фібули, намиста), предмети особистого вжитку (гребені), мисливства (наконечники стріл, списів, шпори). Творцями пам'яток З.к. були венеди — найраніші слов'янські племена, описані римським істориком Тацітом.

Д.Козак

ЗУБРИЦЬКИЙ Денис Іванович (1777—1862) — історик, етнограф, архівіст. Родом із шляхетської родини Сяноцького повіту. Вся науково-дослідна діяльність З. пов'язана зі Львовом, де з 1829 він керував роботою друкарні, архіву і бібліотеки Ставропігійського інституту. Автор праць: німецькою мовою — "Про пісні галицького народу" (1823, у перекладі В.Каченовського видана 1827 у Москві), польською — "Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві" (1837, у перекладі О.Бодянського видана у Москві в 1845), "Хроніка міста Львова" (1844); російською мовою — "Історія давнього Галицько-Руського князівства" у 3 ч. (1852—1855). З. спростовував шовіністичні концепції польської історіографії щодо історії України, водночас у своїх суспільно-політичних поглядах орієнтувався на самодержавну Росію. Праці З. і донині зберігають наукову цінність насамперед завдяки значному фактичному матеріалові. За життя З. його наукові заслуги відзначені обранням у члени Петербурзької (1842) і Київської (1844) археографічних комісій, у члени-кореспонденти Петербурзької АН (1855).

В.Сарбей

І

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ (? — між 1621—1633) — письменник-полеміст. Місцем народження вважається м.Судова Вишня біля Перемишля. У 1596 І. В. — чернець одного з монастирів на Афоні (Греція). В кінці 1604 — на початку 1605 приїздить в Україну (відвідав Львів, Унівський та Манявський монастирі). Згодом повертається на Афон, де залишається до смерті. Автор багатьох полемічних творів антикатолицького спрямування. Стрижнем його творчості є захист традиціоналістської православної доктрини. Обстоював реформаційну за своїм характером ідею загального священства, проголошував мирське суспільство з його соціальною несправедливістю неправдивим, вважав ідеальним суспільний устрій, побудований на принципах ранньохристиянської общини.

П. Сас

ІВАН РОСТИСЛАВИЧ (Берладник; ? — 1162) — звенигородський князь, який у 1144 намагався відібрати Галицьке князівство у свого дядька Володимира Володимировича, але зазнав поразки і втік на Дунай у м.Берлад, звідки й походить його прізвисько. Ставши князем-ізгоєм, перебував на службі у різних князів, марно намагаючись добитися для себе князівства. У 1158 знову потрапив на Дунай, де організував загін із половців та берладників, який грабував галицьких купців. У 1159 знову намагався відібрати Галицьке князівство, цього разу вже у сина Володимира Володимировича

— Ярослава Володимировича, та зазнав невдачі й утік до Греції, де, за переказами, був отруєний у Фессалоніках.

В.Кравченко

ІВАНЕНКО Григорій Васильович (парт. псевдонім Бараба; 1893—1938) — активний учасник комуністичного руху на Західній Україні, один із керівників КПЗУ. Нар. в с.Довгому на Львівщині в селянській сім'ї. Під час Першої світової війни воював в австрійській армії, потрапив у російський полон. У 1919 став членом РКП(б), брав участь у Громадянській війні в Сибіру. З 1920 — на підпільній партійній роботі в Західній Україні. В 1928—1933 — секретар ЦК КПЗУ. В 1933 разом з іншими керівниками партії був засуджений за "належність до УВО". Загинув у 1938.

В.Прилуцький

ІВАНИШЕВ Микола Дмитрович (1811—1874) — історик права. Нар. в сім'ї священика. В 1835 закінчив педагогічний інститут у Петербурзі, з 1838 викладав в Київському університеті (з 1840 — професор). У 1862—1865 виконував обов'язки ректора. Був одним із засновників і активним членом Тимчасової Комісії для розгляду давніх актів у Києві (1843), згодом — головним редактором її видань, одним з ініціаторів створення Центрального архіву в Києві. Наукові праці присвячені історії правових інституцій, зокрема історії слов'янських законодавств, в т.ч. українського права: "О древних сельских общинах Юго-Западной России", "Постановления дворянских провинциальных сеймиков Юго-Западной России" та ін.

І.Войцехівська

ІВАНОВ Андрій Васильович (1888—1927) — партійний і державний діяч. Член партії більшовиків з 1906. У 1917—1918 — один з активних організаторів повстань проти Центральної Ради, учасник встановлення радянської влади в Україні. Після Громадянської війни — на радянській роботі, обіймав ряд відповідальних посад, обирався членом Політбюро (1921—1922) і членом ЦК КП(б)У (1919, 1925). Останні роки життя провів у Москві. У 1925—1927 — член Президії ЦВК СРСР, заступник голови бюджетної комісії і секретар союзної ради, заступник директора Інституту радянського будівництва.

О.Мовчан

ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ (1151—1201) — князь новгород-сіверський і чернігівський, другий син Святослава Ольговича. По смерті батька (1164) не отримав осібного княжіння і жив з братом Олегом у Новгороді Сіверському. У 1169 і 1173 брав участь у походах на Київ, організованих владимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. По смерті Олега (1180) вокняжився у Новгороді Сіверському. З початку 1180-х років неодноразово вступав у союзи з половецькими ханами і користався з їхньої допомоги у боротьбі проти інших руських князів. У 1185 разом з молодими князями несподівано пішов у половецькі степи і 13 травня зазнав нищівної поразки від ханів Гзи і Кончака, потрапив у полон та незабаром зумів утекти. Цей похід І.С. оспіваний у "Слові о полку Ігоревім", йому присвячено особливу воїнську повість, включену до Київського літопису під 1185. Дальші його відносини з половцями були спорадичними. Виступив разом з іншими південноруськими князями проти Всеволода Юрійовича владимиро-суздальського (1196). У 1198 став чернігівським князем і залишався ним до смерті.

М.Котляр

ІГОР СТАРИЙ (? — осінь 944) — київський князь (за одними джерелами — з 912, за іншими — з 922), син Рюрика. Здійснював централізаторську політику, включив до складу Київської держави могутні племінні об'єднання уличів і древлян. У 941

здійснив невдалий похід на Візантію. В 943 повторив його у більших масштабах і домігся в 944 русько-візантійської мирної угоди. Повернувшись із походу, вирушив збирати данину (полюддя) у землі древлянського союзу племен. Там восени 944 був забитий за жорстокість і ненаситність, з якими грабував древлянські міста й села.

М.Котляр

"ІЗБОРНИКИ" 1073 і 1076 — обидва створені за часів київського князя Святослава Ярославича (1073—1076). Вчені гадають, що "І." 1073 був переписаний з болгарського оригіналу збірника, складеного для болгарського царя Симеона, для київського князя Ізяслава Ярославича. Головна частина "І." 1073 складається з "Відповідей Анастасія Синаїта" — зведення виписок із біблійних книг і творів візантійських богословів Василія Великого, Іоанна Златоуста та ін. До нього входять також трактат з поетики "Про образи" Георгія Хіровоска та перелік книжок, що не рекомендуються для читання благовірним християнам. Всього в "І." 1073 міститься 380 творів, що належать 25 авторам. Рукопис щедро прикрашений мініатюрами.

"І." 1076 призначався для читання князем у поході. До нього увійшли "Стословець" Геннадія, "Слово певного калугера про почитання книжне", витяги з творів Іоанна Златоуста, Ніла Синайського, Анастасія Синаїта та ін., фрагменти з біблійної книги "Премудрості Ісуса, сина Сірахова", фрагменти з житій святих тощо.

М.Котляр

ІЗЮМ-БАРВІНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 — наступальна операція військ Південно-Західного фронту, проведена 17—27 липня 1943 з метою паралізувати, а за сприятливих умов розгромити угрупування противника у Донбасі. Радянські війська здійснювали наступ з рубежів по р.Сіверський Донець від Змієва до Слов'яносербська; оборона німецьких військ проходила по правому березі Сіверського Донця. Внаслідок наступу було захоплено кілька плацдармів на правому березі Сіверського Донця. Проте спроби розвинути тактичний успіх виявилися марними. Утім операція відволікла значні резерви противника, що своєю чергою сприяло військам Воронезького фронту у проведенні оборонної операції під Курськом.

Т.Вронська

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК — виділився в 1685 із Харківського полку. До нього відійшли 25 міст і містечок та 54 села, зокрема Ізюм, Ольховатка, Дворіччя, Новий Перекоп, Балаклія, Андрієви Лози, Бишкін, Лиман, Савинці, Царевоборисів, Сеньків, Купецький, Кам'янка, Переніги, Махнач, Зміїв, Співаківка, Тор та ін. Управління І.п. здійснювали полковники: К.Донець-Захаржевський (1685—1691), Ф.Шидловський (1703—1706), М. Донець-Захаржевський (1707—1719), Л. Шидловський (1730—1751), І.Квітка (1743—1751), М.Милорадович (1751—1761), Ф.Краснокутський (1762—1765). У 1765 реорганізований в регулярний гусарський полк російської армії. Територія полку ввійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

В.Панашенко

ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВИЧ (? — 1154) — князь курський, переяславський, волинський та київський. Другий син Мстислава Володимировича. В 1127 стає курським князем. У 1132 отримав від київського князя Ярополка Переяслав. 13 серпня 1146 вокняжився у Києві, зневаживши право старшинства своїх дядьків Вячеслава і Юрія Долгорукого. Князювання І.М. у Києві (1146—1154) пройшло майже у безперервних війнах з Юрієм Долгоруким. Лише у березні 1151 І.М. здобув остаточну перемогу. Був розумним політиком, талановитим

полководцем і мужнім воїном. Належав до князів нової формації, спирався на міське населення, користувався підтримкою київського віча, прагнув об'єднати під своєю владою всю Південно-Західну Русь.

М.Котляр

ІЗЯСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1025—1078) — князь турівський та київський. Третій син Ярослава Мудрого. За заповітом Ярослава як старший син отримав Київ, володів також Новгородською, Турівською і Древлянською землями. Разом з братами Святославом і Всеволодом утворив тріумвірат, що правив Руссю майже 20 років. У 1066 Ярославичі розбили полоцького князя Всеслава, що претендував на Новгород, а в 1067 ув'язнили його у Києві. Полоцька земля дісталась І.Я.

Влітку 1068 половці розбили тріумвірів на р. Альті. У Києві вибухнуло повстання проти непопулярного І.Я. Він утік до Польщі, повсталі посадили на престол Всеслава, визволеного ними з в'язниці. Навесні 1069 І.Я. повернувся з польським військом до Києва і покарав повсталих. У 1073 Святослав зі Всеволодом вигнали І. Я. з Києва. Той подався до Польщі та Німеччини, звідки у 1076 повернувся на Русь. Восени 1078 І.Я. загинув у битві на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова, допомагаючи Всеволодові відстояти Чернігівське князівство від претендентів.

М.Котляр

ІКОННИКОВ Володимир Степанович (1841—1923) — історіограф, джерелознавець. Нар. у дворянській родині. У 1865 закінчив історично-філологічний факультет Київського університету. З 1868 працював у цьому закладі (з 1870 — професором). Академік Російської АН (1914), академік ВУАН (1920). Один із засновників та голова Історичного товариства Нестора-Літописця (1874—1877 та 1893—1895). Автор двотомової "Спроби російської історіографії" (1891—1908), яка є енциклопедією джерелознавства та історичної бібліографії. Ряд праць І. присвячено історії України: "Киев в 1654—1855. Исторический очерк" (1904), "Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—1827 гг." (1905) та ін.

І.Войцехівська

ІЛАРІОН (? — бл. 1088) — митрополит київський, церковний і політичний діяч, філософ і оратор. Автор "Слова про закон і благодать" (бл. 1037). До поставлення митрополитом був пресвітером князівського храму у с.Берестові біля Києва, визначався вченістю і благочестям. Входив до кола найближчих радників Ярослава Мудрого. В 1051 Ярослав самочинно поставив І. у загальноруські митрополити без погодження з константинопольським патріархом. Дальша доля І. невідома. За однією з версій, незабаром після поставлення у митрополити І. помер, за іншою постригся у ченці під ім'ям Никона, поселився у Києво-Печерському монастирі й став автором т.зв. Печерського літопису 1073.

М.Котляр

ІЛАРІОН (світське ім'я — Іван Іванович Огієнко; 1882—1972) — православний митрополит, мовознавець, історик церкви, церковний та культурний діяч. Походив із селянської родини. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету (1909), де в 1915—1917 був приват-доцентом, у 1918 — професором. Один із провідних діячів УНР. Після Громадянської війни — на еміграції. З 1947 мешкав у Вінніпезі, де в 1951 очолив українську греко-православну церкву в Канаді. Автор багатьох творів з історії української культури та церкви.

С.Білокінь

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА У СУБОТОВІ (Чигиринський р-н Черкаської обл.) — пам'ятка архітектури раннього барокко в Україні. Зведена у 1653 над р.Тясмин за наказом Б.Хмель-

ницького як церква-усипальня. У 1869 добудовані дзвіниця та галерея, яка з'єднувала її з церквою. В процесі реставраційних робіт, завершених у 1978, галерея розібрана і церква відновлена у первинних формах.

Р.Бондаренко

ІЛУРАТ — місто у Боспорській державі (від 40-х років I ст. до 70-х років III ст.). Розташоване в 17 км від Керчі біля с.Іванівка. Являло собою одну з ланок у загальній оборонній системі Боспорської держави для відбиття сарматських нападів, що зумовило військово-землеробське спрямування міського життя. Зруйноване гунами і боранами.

А.Русяєва

ІНВЕНТАРНА РЕФОРМА 1847—1848 — система заходів, проведених урядом Росії з уніфікації повинностей та розмірів земельних наділів залежних селян. Попервах за селянами були закріплені всі земельні наділи, якими вони володіли на початку реформи. Пізніше було встановлено стандартний середньостатистичний розмір наділів, а лишки угідь відходили у власність поміщиків. І.р. регламентувала також умови відробітків за землю. Одночасно була реформована й сама панщинна система. Розміри її встановлювалися з урахуванням майнового стану кожного селянського господарства, заборонялося перенесення обумовлених робіт з одного тижня на інший, знижувалися натуральні побори, було покладено край переведенню тяглових селян до категорії дворових людей.

І.р. з самого початку наразилася на опір тих верств населення, яких стосувалася. Поміщики бойкотували її, невдоволені обмеженнями селянських повинностей. Селяни ж виступали проти "нормальних" наділів, учинивши з цього приводу понад 350 заворушень, які подекуди (наприклад, у 1855 в Київській губернії) переросли у відверто антиурядові повстання. В цілому І.р. як спроба впорядкування кріпосницьких відносин об'єктивно сприяла консервації кріпаччини в країні.

О.Машкін

ІНДУКТА — назва мита, що збиралося з купців за привезені товари до Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Право на стягнення І. часто віддавалося на відкуп. Скасована в 1754.

О.Гуржій

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ — комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, вжитих ВКП(б) від другої половини 20-х до кінця 30-х років. Проголошена як партійний курс XIV з'їздом ВКП(б). Здійснювана головним чином за рахунок перекачування коштів із сільського господарства: спочатку завдяки "ножицям цін" на промислову і сільськогосподарську продукцію, а після курсу XVI конференції ВКП(б) на форсування І. (квітень 1929) — шляхом продрозкладки. Особливістю радянської І. був пріоритетний розвиток важкої промисловості. Всього в СРСР споруджено 35 індустріальних гігантів, країна досягла техніко-економічної незалежності, забезпечила власну обороноздатність. Одним із головних регіонів І. була УРСР, де побудовано третину всіх її об'єктів, у т.ч. Запоріжсталь, Макіївський металургійний завод (реконструкція), Азовсталь, Краммашбуд, Криворожбуд, Дніпробуд, Дніпровський металургійний завод (реконструкція), Ворошиловградський паровозобудівний завод (реконструкція), Дніпралюмінбуд, Комунарський завод ім. К.Ворошилова (реконструкція), Дніпровський завод ім. К.Лібкнехта (реконструкція), Харківський тракторний завод.

О.Мовчан

ІНСИГНІЇ (в Україні — клейноди) — найчастіше дорогоцінні предме-

ти, що є ознаками влади (атрибутами державності), гідності, спеціального відзначення. У княжі часи до них належали бунчуки, стяги. У козацтва І. були корогва (прапор-святиня), булава, бунчук, гербова печатка, литаври, сурми, тростинова палиця зі срібною кулею, пернач (полковницька регалія). З XVI ст. ознакою найвищої військової (гетьманської) влади була булава. У духівництва І. є митра, панагія, посох, корогва.

М.Дмитрієнко

ІНСТИТУТ ЧЕРВОНОЇ ПРОФЕСУРИ (ІЧП) — навчальний заклад із підготовки наукових кадрів із суспільних та гуманітарних наук. Виник на базі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських дослідних інститутів (ВУАМЛІН), заснованої у 1923 і пізніше перейменованої на Інститут марксизму-ленінізму. У 1932 був реорганізований у ВУАМЛІН, до якого входило 9 наукових інститутів. У січні 1934 вони були об'єднані в єдиний інститут — ІЧП. Ліквідований у 1937.

Є.Шаталіна

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — соціальна група, що сформувалася в Європі, в т.ч. в Україні, у XIX ст. Перші генерації І. походили переважно з освіченого чиновництва та дворянства, а в Україні до того ж із старої козацької старшини. І. стала провідником у суспільстві певних ідей та ідеологічних концепцій, творцем культури, науки, техніки, мистецтва. Поступово І. посідає місце національної еліти. В Україні така її роль була зумовлена й тим, що українське суспільство внаслідок ряду причин утратило свою дворянську еліту. Українська І. завжди виступала носієм національної свідомості.

Л.Шевченко

ІРКЛІЇВСЬКИЙ ПОЛК — утворений в 1648 і того ж року на чолі з полковником Михайлом Телюченком увійшов до складу Кропивнянського полку. У 1658 гетьман І.Виговський розділив останній на Лубенський та Ірклiївський й призначив ірклiївським полковником вірного йому Матвія Папкевича. У 1659 І.п. припинив своє існування.

В.Панашенко

ІСКРА Іван Іванович (? — 1708) — полтавський полковник (1696—1703). Командував полком у поході проти кримських татар і турків у 1696—1697, шведів (1700—1701). Унаслідок особистих незгод позбавлений полковництва гетьманом І.Мазепою (1703). В 1707 приєднався до змови В.Кочубея проти гетьмана, засвідчивши повідомлення про таємні зносини останнього з поляками і шведами. Царський уряд, не маючи доказів вини гетьмана, направив змовників до нього. Козацький військовий суд виніс смертний вирок Кочубею та І., і їх прилюдно страчено у таборі поблизу с.Борщагівки (нині Погребищівського р-ну Вінницької обл.). Згодом обидва перепоховані у Києво-Печерській лаврі.

Г.Сергієнко

"ІСТОРІЯ РУСІВ" — історично-політичний твір кінця XVIII — початку XIX ст. Питання авторства і точного часу створення досі залишається дискусійним. Найпоширеніші версії щодо авторства: Г.Кониський, Григорій і Василь Полетики, М.Рєпнін, О.Безбородько, В.Лукашевич, О.Лобисевич, А.Худорба; припускається можливість колективного авторства. Праця містить виклад історії українського народу і державності від найдавніших часів до 1769. Чільне місце відведено історії Київської держави, її спадкоємниці — козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині, боротьбі українського народу проти чужоземного поневолення. Центральною постаттю "І.р." виступає Б.Хмельницький. Значна увага приділена епосі І.Мазепи, його спробам унезалежнити Україну.

"І.р." відіграла важливу роль у формуванні історичної та національної

самосвідомості українського народу, справила позитивний вплив на розвиток наукових досліджень української історії.

Я.Калакура

ІТАЛІЙСЬКІ КОЛОНІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї — засновані на початку XIII ст. Венецією та Генуєю. В 1261 Генуя допомогла імператорові Михаїлу Палеологу відновити Візантійську імперію, знищену хрестоносцями в 1204. Вдячний імператор надав генуезцям право безмитної торгівлі у всіх портах Чорного моря, пізніше він дарував ті ж привілеї й Венеції. Головною факторією генуезців стала Кафа (нині Феодосія), венеціанців — Судак, а також Тана у гирлі Дону. Генуезці поступово витіснили венеціанців з Криму, заволодівши в 1365 Судаком. Венеція зберегла кілька дрібних портів у Криму і м.Тану.
З початком нападів кримських татар (від другої половини XIII ст.) всі італійські колонії перетворилися на справжні фортеці, але продовжували жваво торгувати з українськими землями. В 1454 Кримське ханство визнало свою залежність від Туреччини, а в 1475 турки висадились у Криму. Вони захопили і розграбували Кафу, Судак та інші колонії на південному узбережжі півострова й назавжди покінчили з присутністю італійців на Чорному морі.

М.Котляр

ІЧНЯНСЬКИЙ ПОЛК — сформований у 1648, в 1649 приєднаний до Прилуцького полку.

В.Панашенко

Ї

ЇЖАКЕВИЧ Іван Сидорович (1864—1962) — живописець та графік, народний художник УРСР (1951). Нар. в с.Вишнополі (нині Тальнівського р-ну Черкаської обл.). Навчався в Лаврській іконописній майстерні (1876—1882), київській малювальній школі М.Мурашка (1882—1884), Петербурзькій Академії мистецтв (1884—1888). Працював у галузі станкового й монументального живопису, книжкової ілюстрації. Автор ряду картин на теми української історії: "Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь", "Тарас Шевченко — пастух", "Битва козаків з шляхтою", "Гайдамаки під Уманню", "Повстання селян у Галичині", ілюстрацій до творів Т.Шевченка, Лесі Українки, І.Котляревського, І.Франка, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Коцюбинського, І.Ле, М.Гоголя, В.Стефаника та численних малюнків на теми народного життя. Брав участь у відновленні фресок Кирилівської церкви в Києві, розписував Церкву Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври та іконостас Георгіївської церкви у музеї-заповіднику "Козацькі могили".

О.Ясь

Й

ЙОСИФ II (1741—1790) — співправитель австрійської імператорки Марії Терезії (1765—1780), з 1780 — австрійський імператор. Автор реформ, спрямованих на поглиблення капіталістичних відносин; зокрема була скасована особиста залежність селянства. В роки співправління Й. та Марії Терезії Австрія внаслідок першого розділу Польщі (1772) отримала Галичину, а в 1774 — Буковину. Й. заохочував політику онімечення українського населення. Ініціював аграрні реформи, за якими нормувалася панщина, вводився земельний кадастр, скасовувалася спадщина на земельні наділи, вводився чинш.

В.Матях

К

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УНР — орган виконавчої влади Української Народної Республіки. Утворювався на багатопартійній основі. За час існування УНР її К.м. формувався кілька разів. Перший уряд УНР у січні 1918 очолив соціал-демократ В.Винниченко. Він складався з представників УСДРП, УПСР, УПСФ та національних меншин. З 30 січня 1918 уряд очолив есер В.Голубович. До нього увійшли представники практично тих самих партій, але правіші за своїми поглядами. В переддень гетьманського перевороту з уряду вийшли члени УПСФ. Одразу після перемоги антигетьманського повстання 21 грудня 1918 виник уряд широкої коаліції національних партій — УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС, Поалей-Ціон та інших — під назвою Ради Народних Міністрів, яку очолив есдек В.Чехівський. У середині лютого 1919 до влади прийшов К.м. колишнього есера С.Остапенка. В ньому були представлені УПСФ, УПСС, народні республіканці, галицькі радикали та ін. 9 квітня 1919 був сформований уряд соціал-демократа Б.Мартоса, до складу якого знову ввійшли представники УСДРП та УПСР. 27 серпня 1919 сформувався новий коаліційний К.м. соціал-демократа І.Мазепи (представники УСДРП, УПСР, УПСФ, Єврейської народної партії та ін.). Наприкінці травня 1920 під польським наглядом був сформований уряд есефа В.Прокоповича. В ньому домінували есефи, а також входили народні рес-

публіканці, праві УСДРП, позапартійні та представники поляків. Цей уряд пішов у відставку в середині жовтня 1920. Після демісії В.Прокоповича головою К.м. було призначено А.Левицького, який у зв'язку з рішенням ЦК УСДРП не брати участі в уряді 18 жовтня заявив про вихід із партії. До кабінету увійшли переважно представники правих течій. Після 14 листопада 1920 уряд УНР діяв на еміграції.

А.Гриценко

КАГАНОВИЧ Лазар Мойсейович (1893—1991) — партійний і державний діяч. У 1911 приєднався до більшовиків. Активний учасник боротьби за встановлення радянської влади. По закінченні Громадянської війни — на відповідальних партійних та державних посадах, стає одним із керівників ВКП(б), членом її Політбюро (з 1930). В 1925—1928 — Генеральний секретар ЦК КП(б)У, ініціатор репресій проти національно свідомої її частини. В 1932—1933 — один з організаторів голодомору в Україні й на Кубані (голова комісії з хлібозаготівель на Північному Кавказі). В 1947 — перший секретар ЦК КП(б)У. Очолив кампанію боротьби проти "націоналістів" у галузі літератури, мистецтва, культури. В грудні 1947 відкликаний з України на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. З березня 1953 — перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Після викриття культу особи Сталіна позбувся керівного становища в КПРС. У 1962 виключений з партії. Помер у Москві.

М.Дорошко

КАДЕТИ (Конституційно-демократична партія, з січня 1906 — Партія народної свободи) — ліберально-демократична партія в Російській імперії. Утворилася в жовтні 1905. Ядро її склали члени "Союзу земців-конституціоналістів". Основний соціальний склад — представники інтелігенції, земські діячі, буржуазія. Програма: встановлення в країні конституційного ладу, демократичних свобод, наділення безземельних і малоземельних селян землею; в робітничому питанні — введення восьмигодинного робочого дня; в національному — культурне самовизначення, свобода мов, політична автономія для Царства Польського та Фінляндії при збереженні "єдиної і неділимої Росії". В Україні була створена мережа місцевих партійних організацій К., найчисельніші — на Київщині, у Харкові. Під час Першої світової війни К. підтримували урядову політику "війни до переможного кінця". Після Лютневої революції вони зайняли провідне становище в Тимчасовому уряді, вели активні приготування виборів до Установчих Зборів. Після Жовтневого перевороту партія К. була офіційно проголошена партією ворогів народу. З перемогою більшовиків лідери К., які вижили, емігрували за кордон, а партія зійшла з історичної сцени.

О.Старинець

КАЗИМИР III ВЕЛИКИЙ (1310 — 1370) — останній король Польщі з династії Пястів (з 1333). У 1340 розпочав військовий похід на західноукраїнські землі, захопив Львів. У 1346 — 1347 видав Віслицький та Пьотркувський статути — перші збірки кодифікованого звичаєвого права в Польщі. В 1349 зайняв територію всієї Галичини та Західної Волині та приєднав їх до Польщі. Зовнішньополітичний курс К. діставав активну підтримку Угорщини та Ватикану.

Д.Яневський

КАЗИМИР IV ЯГЕЛЛОНЧИК (1427 —1492) — великий князь литовський (1440 — 1492) і король польський (1447 — 1492), син Ягайла Ольгердовича. За його правління була відновлена удільність Київського

князівства, куди повернулися нащадки Володимира Ольгердовича (1440), Свидригайла визнано довічним володарем Волині. Пізніше, з ліквідацією цих князівств, Волинській та Київській землям були видані обласні привілеї, що гарантували збереження їхнього традиційного устрою. К. видав також законодавчі акти загальнодержавного значення: Привілей 1447 і Судебник 1468, що передбачали істотне розширення феодального імунітету на території Великого князівства Литовського, до складу якого входили українські землі.

О.Русіна

КАЛКА — річка, притока р. Кальміус, де 28 травня 1223 сталося перше збройне зіткнення русичів із монголо-татарами, очолюваними Джебе й Субедеєм. 20-тисячна монгольська кіннота перед тим розгромила половців, які звернулися за допомогою до руських князів. На з'їзді в Києві (лютий—березень) було вирішено підтримати половців. Похід руських полків у степ очолили Мстислав Романович київський, Мстислав Мстиславич галицький і Мстислав Святославич чернігівський. У генеральній битві на березі К. Мстислав галицький разом із половцями ударив на головні сили ворога, не поєднавши свої дії з іншими князями. Половці не витримали натиску добре дисциплінованої кінноти ворога, побігли й зім'яли бойовий порядок руських полків, що призвело до нищівної поразки всього русько-половецького війська.

М.Котляр

КАЛНИШЕВСЬКИЙ Петро Іванович (1690 — 1803) — останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового. Нар. у с. Пустовійтівці біля м.Ромни, походив з української шляхти Лубенського полку. У 1752—1761 займав посаду "похідного полковника", в 1754—1761 — військового осавула, в 1763 — військового судді, в 1762, 1765—1775 — кошового отамана. Намагаючись уникнути залежності Січі від російської корони, дбав про колонізацію запорозької території, про поширення хліборобства й торгівлі, а також опікувався культурним піднесенням краю. Його коштом збудовано п'ять церков і соборів, придбано значну кількість церковних книг та начиння як в Україні, так і в Єрусалимі. Захищаючи територіальні права Січі від зазіхань російського уряду, тричі брав участь у депутаціях Коша до Петербурга. У ході російсько-турецької війни 1768 — 1774 успішно керував збройними силами Запорожжя, за що був нагороджений золотою медаллю на андріївській стрічці. Після зруйнування Січі засланий до Соловецького монастиря, де перебував ув'язненим до 1801 і доживав віку після звільнення. Там же і похований.

О.Струкевич

КАЛОС-ЛІМЕН — античне місто у складі Херсонесу у першій половині IV ст. до н.е. — II ст. н.е. Розташоване поблизу сучасного с.Чорноморське в Західному Криму. Було одним із центрів хліботоргівлі. В кінці II ст. до н.е. місто завоювали скіфи, але невдовзі воно було визволене об'єднаними військовими загонами Херсонесу й Понтійської держави.

А.Русяєва

КАЛЬНИЦЬКИЙ (ВІННИЦЬКИЙ) ПОЛК — утворений у 1648 з центром у м.Кальнику. Того ж року до нього приєднано Животівський полк. У 1649 до К.п. входили сотні: Бабинська, Балабанівська, Борщагівська, Вінницька, Вороновицька, Дашівська, Животівська, Жорницька, Іллінська, Кальнинська, Кунянська, Липовецька, Немирівська, Ометинська, Погребинська, Прилуцька, Рахнівська, Терлицька, Тетіївська. У 1654 частина території К.п. відійшла до Паволоцького полку. З 1663 полковим містом стала Вінниця і полк остаточно перейменовано на Вінницький. У 1667 приєднаний до

Брацлавського полку. Полк очолювали полковники: Остап (Євстафій) Усваницький (1648—1649), Іван Федоренко (1649—1650, 1654), Остап Гоголь (1649—1674), Іван Богун (1650, 1651, 1653—1657), Петро Стягайло (1652), Іван Сірко (1658—1659), Іван Вертелецький (1659—1660) та ін.

В.Панашенко

КАЛЬЧЕНКО Никифор Тимофійович (1906 — 1989) — державний і партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1932. Закінчив Полтавський сільськогосподарський інститут (1928). У 1938—1941 — голова Одеського облвиконкому. В 1941—1946 — у Радянській армії. Був членом військової ради армії та 1-го Українського фронту. У 1946 — міністр технічних культур УРСР, у 1947—1950 — міністр радгоспів УРСР, у 1950 — 1952 — міністр сільського господарства УРСР, у 1952—1954 — перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР, у 1954—1961 — Голова Ради Міністрів УРСР, у 1961—1963 — заступник Голови Ради Міністрів УРСР, міністр заготівель УРСР, у 1965—1976 — перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З 1952 — член Президії, у 1966—1976 — член Політбюро ЦК КПУ. З 1976 на пенсії.

М.Плющ

КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1653 — усна угода між польським королем Яном Казимиром і кримським ханом Іслам-Гіреєм, укладена 15 грудня 1653 під стінами Кам'янця-Подільського. Передбачала припинення облоги польського табору під м.Жванцем і згоду уряду Речі Посполитої виплачувати Криму упоминки. Питання ясиру обходилося мовчанкою, що розв'язувало руки татарам у пограбуванні українських земель і захопленні бранців. Що стосується долі України, то польська сторона погодилася лише визнати відповідно до Зборівського договору 1649 права і привілеї реєстрового козацтва, ігноруючи інші статті договору. Кримська сторона погодилася на окупацію української держави польськими підрозділами й на повернення вигнаної шляхти до її маєтків.

В.Степанков

КАМ'ЯНИЙ ВІК — ранній період історії людства. Датується від 3 млн до 5 тис. років тому. Визначається за технологічною ознакою: для виготовлення знарядь використовувалися камінь, кістка, ріг, дерево. Основу господарства становили збиральництво, мисливство, пізніше рибальство. На заключних етапах К.в. (фінальний мезоліт — неоліт) упроваджуються початкові форми відтворюючого господарства. Згідно зі ступенем ускладнення способів обробки кам'яної сировини в межах К.в. розрізняються: палеоліт (давній К.в.), мезоліт (середній К.в.) і неоліт (новий К.в.).

В.Степанчук

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ — адміністративний і військовий центр запорозького козацтва у 1709—1711 та 1728—1734. Розташовувалася в гирлі р.Кам'янка на правому березі Дніпра (нині с. Республіканець Бериставського р-ну Херсонської обл.). Заснована після зруйнування царськими військами Чортомлицької Січі. Після тимчасового перебування Січі у володінні Кримського ханства відроджується біля м.Олешки (1711—1728). У 1734 запорожці переселилися з К.С. на р.Підпільну, де заснували Нову Січ.

О.Апанович

КАНДИБА Олег (1907—1944) — археолог, поет, публіцист, діяч українського національно-визвольного руху. Здобув вищу освіту в Карловому університеті (Прага). Досліджував трипільську культуру. У 30-ті роки під псевдонімом Ольжич друкує в українській періодиці Галичини по-

езії та публіцистичні статті. Активний учасник підпілля ОУН. З 1937 очолює референтуру культури у Центральному Проводі організації. Після розколу ОУН — активний діяч мельниківської фракції. У 1944 — фактичний провідник мельниківців в окупованій Україні. 25 травня 1944 заарештований гестапо у Львові і перевезений до концтабору Заксенгаузен, де загинув за нез'ясованих обставин. Символічно перепохований у Празі разом із батьком.

Г.Касьянов

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК — започаткований у 30-х роках XVII ст. як полк реєстрових козаків. У 1649 — 1654 до його складу входили сотні: Бубнівська, Канівська, Стародубина, Волинцова, Кулагіна, Бондаренкова, Гунина, Росченкова, Климова, Маслівська, Межиріцька, Михайлівська, Ржищівська, Стояцька, Єфимова, Андрієва, Кононоцька, Трехтемирівська. Полковниками були: Семен Савич (1649—1654, 1658), Семен Павицький (1650), Федір Стародуб (1653—1654), Андрій Бутенко (1655—1657), брати Лизогуби — Іван Кіндратович (Кобизенко, Кондратьєв; 1659, 1662—1663) та Яків Кіндратович (Яцько Кобизенко; 1666—1669, 1672—1673). Протягом 1649—1665 територія К.п. була ареною жорстокої боротьби проти польсько-шляхетського війська. Під час народного повстання 1702—1704 полк перебував під командуванням Семена Палія. Коли за умовами Прутського миру Правобережжя потрапило під владу Польщі, К.п. припинив своє існування.

В.Панашенко

КАПНІСТ Василь Васильович (1758—1823) — просвітник, письменник, громадський діяч. Нар. в с. Обухівці Миргородського повіту на Полтавщині у дворянській сім'ї, що мала козацьке коріння. Займав посади предводителя дворянства Київської губернії, генерального судді, директора народних училищ, маршала дворянства Полтавської губернії. Належав до просвітницького гуртка О.Паліцина — "Попівської академії" (с. Попівка Харківської губ.). В "Оді на рабство" різко виступив проти закріпачення селян України (1783). Склав проект "Положення, за яким може бути набране й утримане військо охочих козаків" (1788), де висунув ідею відродження українського козацтва. Підтримував тісні зв'язки з декабристами С. Муравйовим-Апостолом і П. Пестелем. Своєю діяльністю зробив вагомий внесок у розвиток української культури.

Г.Сергієнко

КАПУЩАК Іван Олексійович (1807—1868) — священик, громадський діяч. Нар. у с.Ляхівцях (нині с.Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) в родині дяка. У 1848 — 1849 обраний послом (депутатом) до нижньої палати першого австрійського парламенту. Проявив себе послідовним захисником інтересів українського селянства. Здобув європейську знаність після промови, в якій викрив кріпосницькі порядки. У наступні роки вчителював у с.Ляхівцях, брав участь у громадському житті Галичини.

В.Попик

КАРАЗІН Василь Назарович (1773—1842) — вчений, винахідник, просвітник, громадський діяч. Походив із шляхетського роду. Освіту здобув у харківському приватному пансіоні та Гірничому інституті в Петербурзі. У січні 1805 з ініціативи К. засновано Харківський університет. Його перу належать наукові праці з кліматології, агрономії, метеорології, гірничої справи тощо. Він був винахідником парового опалення, сушильних апаратів, печі для сухої перегонки дерева, технології видобування селітри, конструктором сільськогосподарських машин та ін.

Сучасники слушно прозвали його "українським Ломоносовим". К. склав також ряд проектів суспільно-економічних реформ у Росії, сміливо критикував політику уряду, відверто висловлював свої думки у вічі царям і вельможам. Тому милість Олександра І, завдяки якій К. піднісся до вершин державного управління, швидко минула. Роки визнання змінилися на ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці (1820—1821) і наступне заслання.

Г.Стрельський

КАРАЇМИ — народність, що живе у Кримській, Одеській і Волинській областях України, а також у Литві. Чисельність К. на кінець 80-х років становила 3,3 тис. осіб. К. — нащадки давніх тюркських племен, які у VIII—X ст. перебували у складі Хозарського каганату. Їхня мова належить до кипчацької групи тюркських мов і має два діалекти — північний (тракайський) і південний (галицький); іноді виділяють і кримський діалект. Віруючі К. (караїмісти) сповідують іудаїзм.

М.Плющ

КАРЛ XII (1682 — 1718) — шведський король (з 1697) і полководець. Здійснював абсолютистську і експансіоністську політику. Вів тривалу Північну війну з Росією, під час якої уклав з гетьманом І. Мазепою шведсько-український союз, спрямований на унезалежнення України під протекторатом Швеції. В 1708 — 1709 здійснив похід на Москву через українські землі. 8 липня 1709 шведсько-українське військо зазнало поразки під Полтавою. Із залишками війська король відступив у турецькі володіння. Після смерті І.Мазепи (1709) уклав союз про взаємну допомогу з новим гетьманом (в екзилі) П.Орликом і Кримом. Повернувся до Швеції в 1715. У 1716 організував оборону Швеції від наступу військ Північного союзу. Загинув за нез'ясованих обставин під час облоги Фредеріксгаля в Норвегії.

В.Матях

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698—1699 — міжнародний конгрес, що відбувався в містечку Карловцях (нині м. Карловац, Хорватія) для укладення миру між державами "Священної ліги" (Австрія, Венеція, Польща, Росія) і Османською імперією, яка зазнала поразки у війнах з Лігою. Суперечності між членами "Священної ліги" привели до укладання кожним із них окремого договору з Османською імперією, а Росією — лише угоди про перемир'я на два роки, яку було замінено Константинопольським мирним договором 1700. Польща отримала частину Правобережної України і Поділля, Австрія — більшу частину Угорщини, Трансильванію, Хорватію і майже всю Славонію, Венеція — Морею, острови Архіпелагу, фортеці в Далмації. За Росією залишився Азов.

М.Знаменська

КАРМАЛЮК (Кармелюк) Устим Якимович (1787 — 1835) — національний герой, оповитий славою месника за народні кривди. Нар. в сім'ї кріпака. У 1812 був відданий паном у солдати, дезертирував і згодом очолив ватагу кріпаків-утікачів та військових-дезертирів, що здійснювали напади на поміщицькі маєтки. Награбовану здобич К. роздавав бідноті. Повстанський рух швидко поширився по Літинському, Летичівському та Проскурівському повітах Подільської губернії, а досягнувши апогею у 1830 — 1835, перекинувся на суміжні райони Київщини, Волині та Бессарабії. Протягом тривалого часу повстанським рухом було охоплено до 20 тис. селян, здійснено понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки. К. неодноразово схоплювали, чотири рази засуджували до каторжних робіт у Сибіру, але він завжди тікав. Загинув від кулі,

випущеної із засідки шляхтичем Рутковським. Похований у Летичеві. "Український Робін Гуд" став героєм численних народних пісень та переказів, а також творів художньої літератури.

В.Любченко

"КАРПАТСЬКА СІЧ" — напіввійськова організація, утворена 9 листопада 1938 у м. Хусті для військового вишколу учасників українського національного руху і для організації оборони Карпатської України. Комендантом було обрано Д.Климкуша. Число вишколених січовиків не перевищувало 2 тис. Відсутність зброї призвела до спроби захопити її силою у чеських військ. Кровопролитні бої 13 — 14 березня 1939 завершилися трагічно для січовиків (загинуло близько 150 чол.). Незважаючи на зусилля штабу, К.С. виявилася непідготовленою до боїв з угорськими військами, які здійснили окупацію Карпатської України у березні 1939. В боях загинуло близько 1 тис. січовиків.

М.Вегеш, С.Віднянський

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА — автономна тер.-адм. одиниця у складі Чехословаччини. Утворена 8 жовтня 1938 під назвою Підкарпатська Русь. Першим прем'єр-міністром був Андрій Бродій, якого замінив Августин Волошин. Останній займав проукраїнську позицію, покладаючи надії на протекторат гітлерівської Німеччини. Внаслідок Віденського арбітражу 2 листопада 1938 від Підкарпатської Русі на користь Угорщини відійшли Ужгород, Мукачеве і Берегове з прилеглими районами. 30 грудня 1938 була запроваджена нова назва краю — К.У. 14 березня 1939 проголошено її незалежність. 15 березня сойм К.У. ратифікував це рішення. Проголошення незалежності відбулося в умовах угорського вторгнення на територію краю, яке розпочалося в ніч з 13 на 14 березня. 17 березня останні його захисники припинили опір, уряд емігрував за кордон.

М.Вегеш, С.Віднянський

КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ КУЛЬТУРА — була поширена у III — першій половині V ст. на території Північно-Східного Прикарпаття, вздовж Карпатського хребта між Карпатами та Дністром. Пам'ятки цієї культури відомі також у Молдові та Закарпатті. Назву отримала від специфічних поховальних пам'яток — курганних могильників. Поселення племен цієї культури знаходилися на перших або других терасах невеликих водоймищ площею 2 — 5 га. Вони складалися з будівель двох типів: наземних та заглиблених у материк. Поряд були господарські споруди. У житлах будували глинобитні та кам'яні печі або влаштовували відкриті вогнища. В окремих поселеннях існували гончарні майстерні. У побуті широко вживалися кераміка (ліпні та кружальні посудини, античні амфори, скляні кухлі), знаряддя ремесел та сільського господарства (серпи, мотики, жорна, прясла, важільці для ткацьких верстатів та рибальських сіток, зубила, проколки і т.п.), зброя, побутові речі (гребні, ножі, ключі), прикраси (фібули з бронзи та заліза, браслети, срібні та залізні застібки, скляне намисто). Поблизу селищ розташовувалися курганні могильники у формі округлих земляних насипів заввишки до 1,2 м та діаметром 10 — 12 м. Небіжчики піддавалися кремації, їхній прах зсипали в ямки або в посудину-урну. Тривалий час переважала думка, що К.к.к. належала прийшлому дакійському племені карпів. Останнім часом зроблено висновок, що населення цієї культури на початковому етапі було змішаним — дако-слов'янським, а в процесі розвитку дакійська частина населення розчинилася у слов'янському середовищі.

Д.Козак

КАРПАТСЬКО-УЖГОРОДСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — складова стра-

тегічної Східнокарпатської операції. Проведена 9 вересня — 28 жовтня 1944 військами 4-го Українського фронту (ген. армії І.Петров) з метою перейти Східні Карпати та оволодіти районом Мукачеве—Ужгород—Чоп з одночасним наданням допомоги військам 1-го Українського фронту в проведенні Карпатсько-Дуклинської операції. Успішне досягнення мети дало змогу радянським військам закріпитися на рубежі західніше Команьчі та Снина та визволити Закарпатську Україну й частину Словаччини, що забезпечило розвиток наступу на Будапештському напрямку.

Л.Кондратенко

КАРТВЕЛІШВІЛІ Лаврентій Йосипович (1890—1938) — діяч більшовицької партії, до якої приєднався в 1910. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. Після Громадянської війни — на партійній роботі. В 1920 — зав. оргвідділом, секретар Одеського губкому КП(б)У, в 1929—1930 — нач. Політуправління УВО, другий секретар ЦК КП(б)У, член Політбюро її ЦК. У 1938 репресований.

М.Дорошко

КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА — поширена у степових районах від Добруджі до Південного Приуралля. На території України виділяються інгульська та споріднена з нею азовсько-дніпровська культури, донецька та харківсько-воронезька культури. Назву отримала від поховальної споруди — катакомби, яка являє собою підземну камеру, до якої веде вертикальний або похилий колодязь-шахта. Померлі лежать зігнані на боці (переважно схід ареалу) або випростані на спині (захід ареалу). Населення К.к. мало високорозвинуте господарство, де переважало скотарство (подекуди мобільного типу), металургія, інші ремесла. Були поширені складні поховальні ритуали, в т.ч. деформація та моделювання черепів. У носіїв К.к. виявлена значна соціальна стратифікація: виділяється правляча верхівка, воєначальники, жерці, воїни. Відомі храми типу зіккуратів (Молочанське святилище). За своїм походженням К.к. тісно пов'язана з Близьким Сходом. Одні дослідники пояснюють це звичайними культурними впливами, інші — приходом мігрантів.

С.Пустовалов

КАТЕРИНА II (1729—1796) — російська імператорка в 1762—1796; уроджена принцеса Ангальт-Цербтська. Нар. в м. Штеттині. З 1745 — дружина російського імператора Петра III. Змінила його на троні внаслідок палацового перевороту 1762. В українському питанні уряд К. II тримав курс на русифікацію України, остаточну ліквідацію її автономії. У 1764 скасовано інститут гетьманства, в 1765 реформовано специфічний тер.-адм. устрій українських земель, у 1775 зруйновано Запорозьку Січ, в 1781 ліквідовано полкову та сотенну адміністрацію Гетьманщини й запроваджено загальноросійську систему адм.-тер. управління, в 1783 реформовано лівобережне козацтво, в 1786 на території України введено загальноросійське військове управління, проведено секуляризацію монастирських маєтків. Царським указом 1783 юридично оформлюється кріпосне право в Лівобережній та Слободській Україні. За наказом К. II були придушені Коліївщина (1768), Турбаївське повстання (1789 — 1793) та інші селянські виступи. За її правління до Росії приєднано Крим (1783) та землі Правобережної України (поділи Польщі 1772, 1793, 1795).

В.Матях

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — іррегулярне козацьке військо, поселення якого знаходилися на півдні України — в межиріччі Інгулу і Південного Бугу.

Створено царським указом від 3 (14) червня 1787 з двох Бузьких (у 1788 об'єднані в один), Малоросійського і Конвойного козацьких полків, військових частин колишньої Української оборонної лінії та "корпусу передової сторожі катеринославських козацьких полків" загальним числом 13,5 тис. осіб. Складалося з 10 полків, за структурою нагадувало Донське козацьке військо. Брало участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791. В 1796 ліквідовано, а його полки, за винятком Бузького, перетворені на регулярні частини російської армії.

В.Палієнко

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця в Україні, створена в 1783. Складалося з 15 повітів. Центром К.н. був Кременчук, а з 1789 — Катеринослав. У 1789 до К.н. було приєднано Градизький повіт Київського намісництва, а в 1792 — українські землі між Південним Бугом і Дністром. У 1795 три повіти передано новоствореному Вознесенському намісництву. В 1796 ліквідоване. Його територія увійшла до складу Новоросійської губернії.

Ю.Кокін

КАФА — перша генуезька колонія в Північному Причорномор'ї, заснована у другій половині XII ст. (сучасна Феодосія). Усі пізніші генуезькі колонії цього району були їй підпорядковані. Місто стало торговим та ремісничим центром, через нього проходило багато важливих торговельних шляхів. Згодом К. перетворилася на великий невільницький ринок, що стимулювало грабіжницькі наскоки кримських татар на українські землі. В 1475 місто було загарбане турецьким султаном, тоді ж воно отримало назву Кеффе (Кефе), а також Малий Стамбул. У 1616 і 1667 запорозькі козаки захоплювали місто і визволяли своїх співвітчизників з турецького полону. В 1711 російські війська зайняли К. в ході бойових дій проти турків. З 1783 місто увійшло до складу Росії і отримало нову назву — Феодосія.

С.Хведченя

КВІРІНГ Емануїл Йонович (1888—1937) — партійний і державний діяч. Нар. в Саратовській губ. у сім'ї німецького колоніста. Член більшовицької партії з 1912. Один з організаторів установлення радянської влади в Катеринославі (6 грудня 1917). Один з ініціаторів створення КП(б)У, її секретар (з жовтня 1918). З квітня 1921 очолив Донецький губком КП(б)У. Один з ініціаторів створення СРСР, делегат I Всесоюзного з'їзду Рад. У 1923 обраний першим секретарем ЦК КП(б)У. У травні 1925 відкликаний до Москви за "низькі темпи українізації", де обіймав ряд відповідальних посад. У 1934—1937 — заступник голови Держплану СРСР. Загинув під час сталінських репресій.

М.Дорошко

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (спр. прізвище Квітка) Григорій Федорович (1778—1843) — письменник, культурний та громадський діяч, "батько української прози". Походив з козацько-старшинського роду. Здобув домашню освіту. Чотири роки провів у Курязькому монастирі і в подальшому визначався побожністю. Брав активну участь у культурному житті Харкова, був співвидавцем першого в Україні науково-літературного журналу "Украинский вестник" (1816—1817). Протягом 1817—1828 був повітовим предводителем дворянства, пізніше головою харківської палати кримінального суду. Славу К.-О. принесла літературна діяльність. Писав українською та російською мовами. Запровадив у нову українську літературу жанри повісті, оповідання, комедії, виступив з пропагандою народної теми в літературі, утверджував ідею цінності особистості,

створив галерею позитивних персонажів із народу. Українська проза письменника поділяється на дві основні групи: бурлескно-реалістичні твори (оповідання "Салдацький патрет", "Мертвецький Великдень", "Підбрехач" та ін., повість "Конотопська відьма") і сентиментально-реалістичні (повісті "Маруся", "Козир-дівка", "Сердешна Оксана" тощо). Автор соціально-побутових комедій "Сватання на Гончарівці" (1835), "Шельменко-денщик" (1838), роману "Пан Халявський" (1840), низки історично-художніх та етнографічних нарисів.

В.Любченко

КЕРЕШ КУЛЬТУРА — неолітична культура з ареалом розповсюдження у Закарпатті. Датується першою половиною V тис. до н.е. Населення користувалося землянками та напівземлянками овальної форми, кухонним та столовим посудом із глини з домішками піску та рослин і розписаним чорною фарбою, знаряддями праці, зробленими з обсидіану, кременю, опалу. Змінилася культурою розписної кераміки.

Н.Котова

КЕРЗОНА ЛІНІЯ — умовна назва кордону, який мав бути встановлений між Польщею, з одного боку, та Україною і Білоруссю, з другого, після завершення Першої світової війни і розпаду Російської імперії. Названа за ім'ям автора пропозиції англійського дипломата Дж. Керзона. В основу К.л. було покладено етнічний принцип. 8 грудня 1919 Верховна Рада Антанти визнала К.л. як східний кордон Польщі. Поразка радянської Росії у війні з Польщею (1920) дала змогу останній відсунути за Ризьким мирним договором (1921) кордон на схід від К.л., захопивши західноукраїнські землі. По завершенні Другої світової війни згідно з рішенням Кримської конференції (1945) був установлений новий кордон між СРСР та Польщею, який в основному збігається з К.л. Після розпаду СРСР він залишився державним кордоном між Польщею та Україною і між Польщею та Білоруссю.

О.Майборода

КЕРКІНІТІДА — античний поліс, заснований малоазійськими еллінами у другій половині VI ст. до н.е. на місці сучасної Євпаторії (Карантинний мис). Спочатку перебувала під певним впливом Ольвії, близько середини IV ст. до н.е. ввійшла до складу Херсонеської держави. У 40-х роках II ст. до н.е. захоплена скіфами. Визволена Діофантом у 108, була повернена Херсонесу, але після цього почала поступово занепадати.

А.Русяєва

КЕРЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕНСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — бойові дії військ Північно-кавказького фронту (з 20 листопада 1943 — Окрема Приморська армія), сил Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії 31 жовтня — 11 грудня 1943 з метою визволення Керченського півострова. Загальне керівництво операцією здійснювали командувач Північно-Кавказьким фронтом ген.-полк. І.Петров і командувач Чорноморським флотом віце-адм. Л.Владимирський. Операція не досягла основної мети, але мала важливе воєнно-політичне значення: ворог був змушений перекинути на Керченський півострів значні сили з Перекопу, що зірвало його задум завдати контрудару по військах 4-го Українського фронту. Радянські війська в районі Керчі захопили плацдарм, що відіграв велику роль у підготовці та здійсненні Кримської наступальної операції 1944.

Н.Руденко

КЕРЧЕНСЬКО-ФЕОДОСІЙСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1941— 1942 — бойові дії військ Закавказького (з 30 грудня 1941 — Кавказького)

фронту, сил Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії 25 грудня 1941 — 2 січня 1942 з метою визволення від німецько-румунських військ Керченського півострова та створення умов для оволодіння Кримом. Керував операцією командувач Закавказьким фронтом ген.-лейт. Д.Козлов. У ході її Червона армія завдала поразки керченському угрупованню ворога і цим запобігла можливості вторгнення його на Кавказ через Таманський півострів, відволікла частину його військ від Севастополя, захопила плацдарм на Кримському півострові, де згодом були розгорнуті війська Кавказького фронту.

Н.Руденко

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ — навчальний заклад, що бере початок з Лаврської школи, заснованої київським митрополитом П.Могилою у 1631. 1 вересня 1632 Лаврська школа була об'єднана з Київською братською школою у Київську колегію, яка дістала назву Києво-Могилянської. Царськими указами 1694 і 1701 було визнано її статус як академії. Тривалий час К.-М.а. була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, доступним для всіх станів населення України, а також інших народів. З неї вийшло чимало наукових, державних і церковних діячів України та всієї Східної Європи. З кінця XVIII ст. академія поступово втрачає роль провідного культурно-освітнього центру. У 1786 маєтки Братського монастиря, з яких вона утримувалася, були секуляризовані. Урядові асигнування зменшувалися. Одночасно академія зазнає русифікаторського тиску. У 1817 вона була закрита. Її функції перебрали Київська духовна академія (1819) та Київський університет (1834).

В.Даниленко

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ДРУКАРНЯ — перша друкарня в Києві, заснована в 1615 архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. Перша датована книга, яка збереглася, був "Часословець", надрукований у К.-П.д. 20 грудня 1616. За перші 13 років існування друкарня видала 40 богослужбових, релігійно-полемічних, морально-повчальних та навчальних книг. Друкувалися вони як староукраїнською (слов'яноруською), так і іншими мовами: церковнослов'янською, польською, латинською тощо. У 1718 велика пожежа завдала серйозної шкоди К.-П.д. У 20-х роках була збудована нова друкарня. Однак у 1720 російський уряд заборонив Лаврі друкувати нові книжки і впровадив синодальну цензуру для всіх видань. У 1786 Лавру переведено на державне утримання. Зростає русифікація. Друкарня, як і Лавра, поступово втрачає українські національно-культурні традиції. У 1918 К.-П.д. припинила свою діяльність.

В.Даниленко

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — один із найдавніших релігійних центрів Київської Русі, заснований у 1051. Назву "Печерський" монастир дістав від печер, де мешкали його перші поселенці. Засновниками монастиря вважаються ченці Антоній та Феодосій. У перші століття свого існування він зіграв велику роль у розвитку давньоруської культури, був центром літописання. Більшість споруд К.-П.л. виконано у формах українського барокко. В першій половині XIX ст. зведено кілька будинків у стилі класицизму. З 29 вересня 1926 територія монастиря оголошена Державним історико-культурним заповідником. У його складі понад 80 споруд, 37 з яких є пам'ятками архітектури XI — початку XX ст. Усе це складає унікальний архітектурний ансамбль. Серед найзначніших споруд монастиря: Успенський собор (руїни), Троїцька надбрамна церква, церква Всіх Святих, келії соборних старців, Велика дзвіниця, Микільська церква, фор-

тифікаційні споруди, Ковнірівський корпус, друкарня, трапезна, пороховий льох, церква Спаса на Берестові з похованням Юрія Долгорукого та ін.

Р.Бондаренко, Р.Фурман

"КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК" — твір літератури Київської Русі, що складається з невеликих за обсягом життєписів, легенд, усних переказів. Головна ідея твору — довести особливу святість Києво-Печерського монастиря, зокрема місця, на якому він заснований. Казково-фантастичний світ "Патерика" поєднаний з реальним життям ченців, з відомостями про їхнє життя, діяльність тощо. Відомі кілька редакцій твору і понад 100 його списків. Був однією з найулюбленіших книг староукраїнської літератури аж до XIX ст. включно.

Я.Дзира

КИЄВО-ЧЕРКАСЬКА КУЛЬТУРА — неолітична культура у лісостеповій Наддніпрянщині. Датується другою половиною V — початком III тис. до н.е. Сформувалася на місцевій основі під впливом бузько-дністровської культури. Населення, яке створило її, споруджувало в основному підпрямокутні наземні житла, рідше напівземлянки каркасної конструкції з жердин. Керамічні вироби — це здебільшого гостродонні та плоскодонні посудини й горщики з гребінцевим, накольчастим та прокресленим орнаментом. Знаряддя праці зроблені переважно з кременю. Змінилася трипільською та середньостогівською культурами.

Н.Котова

КИЇВ — столиця України. Дата заснування міста невідома. Припускається, що воно виникло у другій половині V ст. Перша літописна згадка — за 862. Назва — від імені легендарного князя Кия. З IX К. — політичний і культурний центр Русі. В період феодальної роздробленості залишається "стольним градом" з великокнязівським престолом. У 1240 місто було захоплене й пограбоване монголо-татарами і потрапляє під владу Золотої Орди. В 1362 входить до складу Великого князівства Литовського. З 1471 — центр Київського воєводства. Після Люблінської унії 1569 підпадає під владу Польщі, однак залишається важливим культурним і релігійним осередком, символом національного згуртування. Після приєднання України до Росії Київ став центром Київського намісництва (1782), а після приєднання Правобережної України до Росії — центром новоствореної Київської губернії (1797). Після встановлення радянської влади Київ стає обласним центром, а в 1934 — столицею УРСР. За переписом 1989 населення К. становило 2 млн 572 тис. осіб.

С.Хведченя

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ — адм.-тер. область Давньоруської держави. В період феодальної роздробленості її територія охоплювала землі, що простягалися на Правобережжі від басейну р. Рось на півдні (за винятком області тюркомовних чорних клобуків) до правого берега р.Прип'ять на півночі, де межувала з Чернігівським і Турівським князівствами. Далі кордони К.з. вздовж Прип'яті йшли на захід до нижньої і середньої течії р. Горинь, межиріччя р. Случ та верхів'їв Південного Бугу. На сході вони охоплювали частину Лівобережжя. Київ контролював також гирло Дніпра, де розміщувався важливий торговельний порт Олешшя. До складу К.з. увійшли області, що були раніше залюднені полянами, древлянами, уличами, частково дреговичами та волинянами. К.з. впродовж усього давньоруського періоду так і не перетворилася на спадкову вотчину якогось одного князівського роду й не виділилася в окреме незалежне князівство. До ординського нашестя 40-х років XIII ст. київсь-

кий стіл залишався об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших руських князів, їхньою загальнодинастичною спадщиною.

В.Ричка

КИЇВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна спільність, що існувала протягом рубежу II—III — першої половини V ст. на території Північно-Східної України та у сусідніх областях Росії та Білорусі. Виникла на основі пізньозарубинецьких пам'яток та своєю чергою стала основою формування ранньосередньовічних слов'янських культур: колочинської та пеньківської. Тому більшість дослідників вважає носіїв К.к. безпосередніми предками ранньоісторичних слов'ян. К.к. мала тісні зв'язки з черняхівською культурою. Її носії жили у поселеннях, розташованих на невисоких терасах або дюнах у заплавах річок. Головним типом житла була квадратна напівземлянка з вогнищем. У побуті широко вживалася кераміка — ліпні горщики, лисковані миски та диски. Прикрасами були речі кола виїмчастих емалей. Небіжчики піддавалися ямному трупоспаленню на грунтових могильниках.

Р.Терпиловський

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ — перша церковна структура в Русі-Україні після запровадження християнства. З часу свого заснування (між 995 і 997) мала відносну самостійність, хоча й перебувала під юрисдикцією константинопольського патріарха. Внаслідок політичного та економічного занепаду Києва припиняє свою діяльність. Відновлена в 1620. К.м. не підтримала рішень Переяславської ради 1654, а її тодішній глава митрополит Сильвестр Косів відмовився складати присягу на вірність російському цареві й московському патріархові. У 1686 К.м. внаслідок антиукраїнських дій митрополита Гедеона потрапляє під опіку московського патріарха, втрачає свою незалежність, поглинається Російською православною церквою, стає об'єктом русифікації.

О.Шуба

КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція радянських військ, проведена в жовтні—листопаді 1943 силами 1-го Українського фронту (до 20 жовтня — Воронезького; командуючий — ген. армії М.Ватутін) з метою розгрому київського угрупування німецько-фашистських військ і визволення Києва. В кінці вересня 1943 радянські війська вийшли до Дніпра в районі Києва й захопили плацдарми: на лінії Лютіж—Вишгород та в районі Великого Букрина. Наступ з невеликого за розміром Букринського плацдарму успіху не мав. Враховуючи це, Верховне Головнокомандування зосередило увагу на Лютізькому плацдармі. 3 листопада війська 38-ї армії та 5-го гвардійського танкового корпусу прорвали оборону ворога на цьому плацдармі глибиною 5—12 км. Для розвитку наступу в бій було введено 3-тю гвардійську танкову армію та 1-й гвардійський кавалерійський корпус. У ході К.н.о. було розгромлено 15 фашистських дивізій, визволено Київ (6 листопада), Фастів (7 листопада), Житомир (12 листопада) і створено в цьому районі стратегічний плацдарм, що відіграв важливу роль у боях за визволення Правобережної України.

О.Буцько

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 — операція військ Південно-Західного фронту, здійснена 7 липня — 26 вересня 1941 з метою відбиття наступу німецько-фашистських військ на Київському напрямку. Проходила в кілька етапів. Протягом липня вдалося зірвати намагання ворога захопити Київ одним ударом. 10 ворожих дивізій були паралізовані. Від 30 липня до 15 серпня захисники зупинили новий наступ на південно-західних околицях

міста і відкинули ворога на попередні рубежі. Після того як у вересні противник прорвав фронт на південному та північному сході від Києва та оточив значну частину сил Південно-Західного фронту, 19 вересня за наказом Ставки Київ був залишений. При виході з оточення радянські війська зазнали величезних втрат. К.о.о. тривала понад 2,5 місяці на фронті завдовжки 300 км та 600 км завглибшки. Вона відволікала значні сили німців на півдні, що затримало їхній наступ на Московському напрямку.

Т.Вронська

КИЇВСЬКА РУСЬ (Давня Русь) — науково-історична назва держави східних слов'ян, що існувала з кінця IX до початку 40-х років XIII ст. У давньоруських джерелах держава називалася Руссю або Руською землею. К.Р. виникла внаслідок згуртування розрізнених слов'янських племен Східної Європи у союзи (V—VIII ст.) і перетворення частини останніх на племенні княжіння у Середній Наддніпрянщині та в землі ільменських словенів. Першим етапом на шляху загальнослов'янського державотворення було формування першої східнослов'янської (ще не давньоруської) держави у Наддніпрянщині в середині IX ст. — Київського князівства Аскольда. Об'єднання східнослов'янських Півдня і Півночі в часи Олега (бл. 882) стало початком формування давньоруської держави — К.Р. Територіальним центром (ядром) держави була Наддніпрянщина ("Руська земля" у вузькому значенні). З поширенням влади київських князів на інші землі утворюється "Руська земля" в широкому значенні. Давньоруська державність народилася у докласовому, пізньому родоплемінному суспільстві і розвивалася шляхом "окняження" території — підкорення київському центрові земель племінних союзів і княжінь, поширення на них систем стягання данини, адміністрації й судочинства. Ці процеси набирали сили за князювання Ігоря, Ольги, Святослава та Ярополка. В основних рисах К.Р. як держава склалася в роки правління Володимира Святославича (978—1015); її будівництво було завершене за Ярослава Мудрого (1019—1054). К.Р. часів Володимира і Ярослава була ранньофеодальною одноосібною монархією. Феодальний спосіб виробництва почав робити перші кроки на Русі в другій половині князювання Володимира.

По смерті Ярослава державна єдність К.Р. послабилася. Друга половина XI ст. пройшла у майже безперервній боротьбі за землі й князівства між його синами й онуками. Відновив сильну центральну владу в К.Р. онук Ярослава Володимир Мономах (1113—1125). Та після кончини його сина і наступника на київському престолі Мстислава (1132) К.Р. вступила у добу удільної роздробленості. Вона була спричинена поступом феодальних відносин у суспільно-економічному житті і піднесенням економічного розвитку окремих земель. В той же час державність не зникла, а лише змінила форму: з одноосібної монархії стала федеративною. Одні вчені вважають, що за доби роздробленості К.Р. управляла група головних князів (система колективного сюзеренітету), інша — дуумвірати, коли у державі сукупно правили голови двох найсильніших на той час князівських кланів. Формування К.Р. здійснювалося в безперервній боротьбі зі степовими кочовиками — до 30-х років XI ст. з печенігами, далі з торками, а з 60-х — із половцями. Іншим важливим напрямом її зовнішньої політики був візантійський, особливо до середини XI ст., коли вся руська торгівля була спрямована на ринки імперії. Потребою її захисту були зумовлені походи на Константинополь київських князів Аскольда

(860), Олега (907), Ігоря (941, 943), Святослава (969—971), Володимира (989), Ярослава (1043). З середини IX ст. встановлюються постійні дружні зв'язки К.Р. з країнами Скандинавії. Від князювання Ольги (945 — 964) К.Р. нав'язує стосунки з державами Заходу. К.Р. стояла в першому ряду цивілізованих країн світу, чому великою мірою сприяло впровадження християнства як державної релігії в 988, була країною високорозвиненої економіки й культури. У перші чотири десятиліття XIII ст. відцентрові процеси в К.Р. набули особливої сили. Підупала влада київських князів. Землі й князівства дедалі більше дробилися, а їхні володарі постійно ворогували між собою. Роз'єднана й ослаблена нескінченними усобицями й нападами половців К.Р. упала під ударами полчищ Батия в 1237—1241.

М.Котляр

КИЇВСЬКЕ (БОГОЯВЛЕНСЬКЕ) БРАТСТВО — національна православна громадська освітницька організація. Заснована в 1615 на Подолі в маєтності шляхтянки Є.Гулевичівни, дружини мозирського маршалка Лозки. Об'єднало кращих представників української шляхти, духівництва, ремісників, купців. Особливої сили й політичної ваги братству надав вступ до нього гетьмана П.Сагайдачного з усім Військом Запорозьким, завдяки чому воно перетворилося на могутній осередок національно-визвольного й культурного руху. З його ініціативи в 1620 в Україні було відновлено православну церковну ієрархію. Найбільшою заслугою братства як культурного осередка було заснування в 1615 Київської братської школи, на базі якої згодом було започатковано Києво-Могилянський колегіум (з 1701 — Києво-Могилянська академія).

В.Матях

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця в Україні XV—XVIII ст. Утворене в 1471 після ліквідації Київського удільного князівства у складі Великого князівства Литовського зі збереженням традицій місцевого самоврядування. З перетворенням Великого князівства Литовського на шляхетську республіку (1566), шляхта К.в. дістала право скликання повітових сеймиків, де обговорювала питання, висувані на загальнодержавний (вальний) сейм і обирала своїх депутатів на засідання останнього, а також розв'язувала питання місцевого значення. За умовами Люблінської унії (1569) К.в. відійшло до Польщі. За Зборівським договором (1649) частина воєводства перейшла під гетьманську юрисдикцію. Андрусівське перемир'я (1667) визначило перебування правобережних повітів і староств К.в. (без Києва) у складі Речі Посполитої. Після другого поділу Польщі (1793) територія К.в. ввійшла до складу Київського і Волинського намісництв.

Н.Шевченко

КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство, що виникло у середині XII ст. внаслідок феодальної роздробленості Київської Русі. До його складу входили Київщина, Східна Волинь, Переяславщина. З другої половини XII до першої половини XIII ст. перебувало під владою владимиро-суздальських, чернігівських, смоленських і галицько-волинських князів. У 1240 К.к. захопила орда Батия. З 1243 — під зверхністю владимиро-суздальських князів. Після входження до складу Великого князівства Литовського (1362) відновило статус удільного з власною князівською династією з роду Гедиміновичів у васальній залежності від великого литовського князя. За правління київського князя Володимира Ольгердовича К.к. фактично здобуває державні атрибути і до 1471 репрезентує українську державність. Після

позбавлення Володимира Ольгердовича влади (1394) у Київ призначається намісник. У 1442— 1470 К.к. тимчасово відновлюється. В 1471 перетворене на воєводство.

Н.Шевченко

КИЇВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця в Україні, що була утворена після остаточної ліквідації за царським указом від 16 (27) вересня 1781 залишків автономії української держави та її полково-сотенного адм.-політ. та військового устрою. Адм. центром було м. Київ. У 1797 К.н. ліквідоване, його територія увійшла до складу новостворених Київської та Малоросійської губерній.

О.Путро

КИЇВСЬКИЙ КЛУБ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ — антиукраїнська організація, що виникла у березні 1908. До її складу входили представники київської інтелектуальної верстви, що стояли на грунті украïнофобії, хоча значна частина з них були українцями за походженням. Клуб вів активну боротьбу проти поширення творів і вшанування пам'яті Т.Шевченка, протиставляючи йому М.Гоголя, який писав російською мовою, дискредитував постать І.Мазепи, піддавав нападкам М.Грушевського. Українську мову члени клубу називали жаргоном, а українську історію — вигадкою. Клуб діяв під покровительством російського уряду. Його відділи існували в Чернігові, Черкасах, Одесі, Кременчуку, Полтаві та інших містах України. Свою діяльність припинив після лютневої революції 1917. Більшість його членів була розстріляна більшовиками у 1919.

В.Волковинський

КИЇВСЬКИЙ (КИЄВО-БРАТСЬКИЙ, КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКИЙ) КОЛЕГІУМ — перший в Україні вищий навчальний заклад, започаткований в 1632 київським митрополитом П.Могилою на базі школи Київського Богоявленського братства і "гімназіону" при Києво-Печерській лаврі. Розташовувався на території Братського монастиря на Подолі. З часом став одним із кращих східноєвропейських навчальних закладів. Відіграв значну роль у розвитку і збереженні української культури. Багато його вихованців стали відомими культурно-освітніми діячами. У 1701 К.к. згідно з грамотою Петра І дістав титул і права академії.

В.Матях

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — частина південноруського зводу, вміщена поміж "Повістю временних літ" і Галицько-Волинським літописом. Охоплює 1117 — 1198. Найдавнішим списком К.л. є Іпатіївський початку XV ст., більш пізні списки: Хлєбніковський XVI ст., Погодінський і Єрмолаївський XVII ст., Краківський і Марка Бондура XVIII ст. та ін. За походженням К.л. є зводом кількох самостійних пам'яток літописання, об'єднаних наприкінці XII ст. ігуменом київського Видубицького монастиря Мойсеєм та іншими. Сам Мойсей продовжив К.л. лише з 1197 і надав йому як редактор того вигляду, в якому його включено до південноруського зводу.

М.Котляр

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК — створений у 1648 з центром у Києві. У 1649 до його складу входили сотні: Київська, Білецького, Нагорного, Предримирського, Васильківська, Білогородська, Ходосівська, Трипільська, Обухівська, Преварська, Чортомська, Броварська, Ясногородська, Макарівська, Мотовилівська, Версівська, Овруцька. У 1654 до К.п. із Переяславського включено сотні — Остерську, Козелецьку й Заворицьку. Після Андрусівського перемир'я 1667 правобережна частина К.п. (крім Києва з навколишніми землями) потрапила під владу Польщі. На

лівому боці Дніпра до Київської сотні було приєднано частину території Переяславського й Ніжинського полків. На початку XVIII ст. адміністративний центр К.п. перенесено в м.Козелець. На 1782 до К.п. входили сотні: Київська, Козелецька, Остерська, Бобровицька, Гоголівська, Моровська, Кобижська, Носівська, Олешківська, Мринська, Бориспільська. Серед полковників були: Антін Таранський (1712—1734), Михайло Таранський (1734—1751), Юхим Дараган (1751—1778), Олександр Безбородько (1774—1778) та ін. У зв'язку з інкорпорацією України Росією та ліквідацією царським урядом полкового устрою в 1782 К.п. припинив своє існування, а в 1783 його реорганізовано в регулярний карабінерський полк.

В.Панашенко

КИЙ, ЩЕК і ХОРИВ — напівлегендарні київські князі. "Повість временних літ" у недатованому вступі сповіщає, що у землі східнослов'янського племені полян "було троє братів: один на ім'я Кий, другий — Щек, а третій Хорив, і сестра їх була Либідь". Грунтуючись на народних переказах, літопис указує, що брати були полянськими князями. Попри всі сумніви, що висловлювалися від самого початку літописання стосовно правдивості народного переказу, доведено, що старший з братів Кий був реальною історичною особою, жив наприкінці V — у першій третині VI ст., із збройною дружиною служив візантійському імператорові (ймовірно, Юстиніанові I) й оберігав кордони його держави на Дунаї. Легендарними, вигаданими персонажами можна вважати Щека й Хорива. Адже заснування міста чи держави трьома братами є улюбленим мотивом слов'янського і світового фольклору.

М.Котляр

КИРИЛІВСЬКА ЦЕРКВА В КИЄВІ — пам'ятка архітектури Київської Русі. Побудована в середині XII ст. як собор родового монастиря чернігівських князів Ольговичів. У літописах вперше згадується під 1171. У XII—XIII ст. була княжою усипальнею. Впродовж віків храм неодноразово відновлювався. Нині художню цінність становить своїми фресками XII ст., яких збереглося близько 800 кв. м, а також розписами М.Врубеля (1884—1885). У 1929 К.ц. була оголошена історико-культурним заповідником, а з 1969 стала філією Державного архітектурного і історичного заповідника "Софія Київська". З 80-х років в приміщенні церкви відбуваються концерти духовної музики.

Р.Бондаренко, Р.Фурман

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО (братство) — таємна політична національно-патріотична організація (грудень 1845 — березень 1847, Київ). Засновники: В.Білозерський, М.Гулак, М.Костомаров. Згодом до них приєдналися 9 осіб, серед них Т.Шевченко, П.Куліш. Зв'язки з К.-М.т. підтримували ще близько 100 чоловік. К.-М.т. ставило головною метою досягнення державної незалежності України у федеративній спілці таких же незалежних слов'янських держав. "Братчики" виступали за повалення самодержавства та ліквідацію кріпацтва в Російській імперії. Складена колективно програма товариства "Книга буття українського народу, або Закон Божий" у 109 положеннях за допомогою релігійно-повчальних та історико-публіцистичних аргументів доводила право українського народу бути ініціатором боротьби за національне й соціальне визволення слов'янських народів з об'єднанням їхніх новостворених демократичних республік у федеративну спілку. Права і обов'язки членів К.-М.т. регламентувалися статутом. Громадську роботу кирило-мефодіївці зосередили навколо освіти народу і піднесення економіки України, ви-

дання популярних книжок, запровадження широкої мережі початкових навчальних закладів, готували агітаційні відозви із закликами розгортати національно-визвольну боротьбу. Заарештовані царськими властями, які вбачали у К.-М.т. небезпечну антиурядову організацію, за вироком, затвердженим Миколою I, всі 12 "братчиків" були покарані засланням у різні місця імперії.

В.Сарбей

КИРИЛО ТУРІВСЬКИЙ (30-ті роки XII ст. — бл. 1182) — церковний діяч. Незважаючи на своє знатне походження, вступив до монастиря св. Бориса і Гліба, прийняв чернецтво, суворо дотримувався його вимог. Світогляд К.Т. формувався під впливом ідей Климента Смолятича. Подібно до Феодосія Печерського великого значення надавав чернецтву, вважаючи, що лише через нього можна досягти спасіння у потойбічному світі. Очолював Турівську єпархію, до складу якої входили значна частина Полісся та північно-східні землі Волині. Був знаменитим проповідником, писав повчання, послання, в яких всіляко засуджував претензії духівництва на владу й славу. У своїй творчості широко використовував метод алегорії. У релігійно-філософських творах поряд із вірою ставив розум, розв'язуючи проблему їх співвідношення у традиціях тогочасної західноєвропейської філософії.

О.Шуба

КИРИЧЕНКО Олексій Іларіонович (1908—1975) — партійний і державний діяч. Нар. у робітничій сім'ї. В 1936 закінчив Азово-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства. Член КПРС з 1930. З 1938 працював в апараті ЦК КП(б)У. В роки Великої Вітчизняної війни — член Військової Ради ряду фронтів, генерал-майор. У 1944 — секретар ЦК КП(б)У по кадрах, у 1945—1949 — перший секретар Одеського обкому і міськкому партії. У 1949—1953 — другий секретар, у 1953—1957 — перший секретар ЦК КПУ. В 1957—1960 — секретар ЦК КПРС. У 1960 — перший секретар Ростовського обкому партії, згодом на господарській роботі.

М.Плющ

КИРПОНОС Михайло Петрович (1892 — 1941) — воєначальник, генерал-полковник (1941), Герой Радянського Союзу (1940). З лютого 1941 — командувач військами Київського Особливого військового округу. В роки Великої Вітчизняної війни — командувач військами Південно-Західного фронту. Організатор оборони Києва в 1941. Загинув при виході з оточення. Похований у Києві в парку Слави.

Л.Хойнацька

КИСІЛЬ Адам (1580—1653) — український магнат із шляхетського роду на Волині. Здобув добру освіту. Перебував на службі в короля Речі Посполитої, тривалий час в якості комісара з козацьких справ. У 1639 К. було надано звання чернігівського кастеляна. З 1641 — сенатор, з 1646 — київський кастелян і брацлавський воєвода. Виступав захисником православ'я, водночас відстоював інтереси Речі Посполитої. Робив невдалі спроби примирити польсько-шляхетський уряд з українським козацтвом.

В.Щербак

КІЇК-КОБА — двошарове середньопалеолітичне поселення в гроті на р.Зуя в Білогорському районі Криму. Досліджувалося Г.Бонч-Осмоловським. Нижній шар стоянки (бл. 130 — 110 тис. років тому) всесвітньовідомий знахідкою залишків поховання неандертальця, яке було зроблене в штучно розширеній западині скелястого дна гроту. Жителі обох шарів К.-К. полювали на веле-

тенського та благородного оленів, коня, віслюка, сайгака та ін., виготовляли кременеві знаряддя — гостроконечники, скребла, ножі. Під час існування поселення верхнього шару (бл. 60 тис. років тому) був побудований штучний заслін, який поліпшив умови існування в гроті.

В.Степанчук

"КИЕВСКАЯ СТАРИНА" — перший в Україні науковий історичний часопис. Виходив щомісяця в Києві в 1882—1906 російською мовою. У заснуванні "К.с." велику роль відіграли В.Антонович, О.Лазаревський, Ф.Лебединцев, П.Лебединцев, П.Житецький. Журнал значною мірою спрямовував розвиток історичної науки, етнографії, фольклористики, літературознавства в Україні. Тут друкувалися дослідження провідних українських вчених з різних аспектів політичної, соціально-економічної, культурної історії України (переважно XVI—XIX ст.), етнографії та краєзнавства, актові й наративні джерела, фольклорні пам'ятки, критично-бібліографічні огляди історичної преси. В 1897 редакція одержала дозвіл на друкування українською мовою художніх творів. Цього ж року при редакції було засновано українську друкарню, в 1899 — українську книгарню. В 1907 "К.с." було перетворено на громадсько-політичний і літературний журнал "Україна", який проіснував лише один рік. Відроджено "К.с." у 1992 українською мовою під назвою "Київська старовина".

М.Палієнко

КІММЕРІЙЦІ — група іраномовних племен зрубної культури IX — VIII ст. до н.е. Предками зрубників були племена Нижнього Поволжя першої половини II тис. до н.е. Тут була прабатьківщина К. У формуванні кіммерійського етносу взяли участь також групи прийшлого населення з території сучасного Казахстану і Південного Сибіру. К. були першим народом, який цілком пристосувався до економічних умов східноєвропейських степів, максимально використовуючи природні ресурси й створивши на цій основі своєрідну культуру. Основу господарства К. становило кочівницьке тваринництво, насамперед конярство, за що вони отримали від еллінів назву "доярів кобилиць" і "молокоїдів". У К. були вожді й царі — заможний прошарок суспільства. Історія К. закінчується в VI ст. до н.е. Частина народу покинула свою країну під тиском скіфів. Основна ж маса поступово асимілювалася у скіфському етнічному середовищі.

Д.Козак

КІММЕРІК — місто Боспорської держави другої половини VI ст. до н.е. — першої половини III ст. н.е., розташоване в 50 км від Пантікапею на мисі між Чорним морем і оз.Елькен. З IV ст. входить в оборонну систему Боспору як військовий пункт для захисту від скіфів, а пізніше сарматів. Найбільшого розквіту К. досяг у I—III ст. В цей час значно збільшилася площа забудови, з'явилися нові кріпосні стіни, в центрі міста споруджена цитадель з квадратними баштами і стінами завгрубшки 3 м. Основним заняттям населення було зернове господарство.

А.Русяєва

КІРОВОГРАДСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція військ 2-го Українського фронту, проведена 5—16 січня 1944 з метою розгрому кіровоградського угрупування німецько-фашистських військ і виходу на р. Південний Буг. У ході операції радянські війська досягли околиць Кіровограда і блокували шосе й залізниці. Завдяки цьому 8 січня Кіровоград був визволений. Надалі радянські війська розгромили оточені ними на північний захід від міста формування ворога і відсунули лінію фронту на 40—50 км на захід. Результати К.н.о. були використані

для підготовки до Корсунь-Шевченківської операції.

Т.Вронська

КІРСТІВЩИНА — політична кампанія періоду денікінської окупації (серпень—вересень 1919) з об'єднання всіх професійних робітничих спілок м. Києва. Названа за ім'ям її ініціатора — інженера Костянтина Кірсти, який виконував завдання денікінської контррозвідки — розколоти профспілковий рух шляхом створення угруповань, лояльних білогвардійському режимові. У своїй газеті "Путь рабочего" кірстівці проповідували "гармонію класових інтересів", активно підтримували Добровольчу армію, здійснювали широку антибільшовицьку пропаганду. Ними був організований у Києві ряд профспілок, до яких за допомогою різних методів (від шантажу, підкупу до безсоромної демагогії) їм удалося залучити частину робітників. У жовтні 1919 з ініціативи кірстівського комітету було створено "робітничо-офіцерську роту", яка взяла участь у боях проти Червоної армії. З наступом більшовиків Кірста та основне ядро його організації відійшли з денікінцями. Свій експеримент вони спробували повторити в Одесі. Однак восени 1919 і взимку 1920 серед одеських робітників починають переважати антиденікінські настрої.

О.Реєнт

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (1868—1920) — правник, соціолог, філософ права. Вчився в університетах Києва (1888—1890), Харкова (1890), Дерпта (1890—1892). У Страсбурзькому університеті отримав ступінь доктора (1899). В 1906—1917 — викладач у ряді російських вузів. Протягом усього життя був прихильником українського руху. Разом з А.Кримським, Ф.Коршем та іншими вченими брав активну участь у роботі української секції "Общества славянской культуры" (Москва), де обстоював свободу розвитку української мови і культури. З 1917 професор Київського університету, в 1919 обраний дійсним членом УАН. Наукові праці присвячені теорії права та соціології. У 1912 — 1917 К. писав статті на політичні теми в "Освобождении", "Русской мысли" (під псевдонімом Украинец) та в "Украинской жизни" (під псевдонімом Хатченко). Мав тісні контакти з І.Франком, М.Павликом та іншими галицькими радикалами. Був автором грунтовних вступних нарисів до праць М.Драгоманова.

Л.Москвич

КІСТЯКІВСЬКИЙ Ігор Олександрович (1876—1941) — правник, педагог, політичний діяч. Закінчив Київський університет, де вивчав цивільне право і деякий час працював. Від 1903 до 1917 жив у Москві. В травні 1918 був призначений Генеральним секретарем уряду гетьмана П.Скоропадського, а в липні — міністром внутрішніх справ. З 1919 перебував у Стамбулі, допомагаючи політичним біженцям з Росії. Пізніше емігрував до Парижа, де став активним членом громади російської білої еміграції. Відомий працями "Долговая ответственность наследника в римском праве" (1900), "Понятие о субъекте права" (1903) та ін.

О.Колпакова

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович (1833 — 1885) — правник, учений та громадський діяч. Нар. у Чернігівській губернії в сім'ї священика. Освіту здобув у чернігівській духовній семінарії та на юридичному факультеті Київського університету (1857). Працював у системі народної освіти. З 1864 викладач Київського університету, з 1870 — ординарний професор. Один із напрямів наукової діяльності К. — звичаєве право і судовий устрій Гетьманщини. Він досліджував і здійснив редакцію видатної юридичної пам'ятки "Права, по которым

судится малороссийский народ" (1879). Перебуваючи в Петербурзі, виконував обов'язки заступника редактора українського журналу "Основа". В 1882 висловив бажання увійти до складу Київської громади, хоча тоді вона вже існувала нелегально. Брав участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, надавав матеріальну підтримку у виданні українських книжок.

Н.Шип

КІТЕЙ — місто Боспорської держави в 38 км на південний захід від Пантікапею біля сучасного с.Завітного. Виникло в процесі боспорської реколонізації V ст. до н.е., проіснувало до V ст. н.е. Найвищого розквіту К. досяг у I—II ст. завдяки торгівлі хлібом. Іншими заняттями населення були металообробка, гончарство, рибальство.

А.Русяєва

КІШ — центральний орган управління Запорозької Січі. У його віданні перебували адміністрація, фінанси, суд козацької общини. Виник із часу заснування Січі (XVI ст.), обирався і контролювався козацькою радою. Через звуження компетенції останньої в часи Нової Січі (1734 — 1775) взяв на себе частину її функцій. Водночас обрання К. перетворилося на формальність, і він фактично призначався старшинською радою.

В.Щербак

КІШКА (Кошка) Петро Маркович (1828 — 1882) — матрос, герой Севастопольської оборони 1854 — 1855. Нар. на Вінниччині в сім'ї кріпака. Поміщик, запідозривши К. у зв'язках з учасниками селянського повстання на Поділлі, віддав його в матроси на Чорноморський флот. Під час оборони Севастополя виявив виняткову мужність і героїзм, винахідливість у бою. В Севастополі та на батьківщині (с.Олятинці Немирівського р-ну) споруджено пам'ятники легендарному матросові.

Є.Петренко

КІШКА Самійло (? — 1602) — козацький гетьман, походив з української шляхти. Учасник морських походів запорожців на турецькі фортеці. Під час одного з них потрапив у полон, де пробув 25 років. У 1599 організовує повстання невільників на турецькій галері поблизу Гезлева і повертається в Україну. Наступного року козаки під проводом К. у складі польсько-шляхетського війська здійснюють успішну експедицію до Волощини на підтримку господаря Ієремії Могили. Загинув під час походу в Лівонію.

В.Щербак

КЛИМЕНТ СМОЛЯТИЧ (? — після 1164) — церковний діяч, оратор, письменник. Автор багатьох церковно-полемічних і дидактичних творів, з яких до нас дійшов лише один — "Послання Климента митрополита Фомі пресвітеру", в якому К.С. тлумачить Біблію й полемізує з Фомою, котрий звинувачував його у гордині й марнославстві. Був ченцем-схимником у м. Зарубі поблизу Канева. В 1147 київським князем Ізяславом Мстиславичем поставлений без дозволу константинопольського патріарха київським митрополитом. По смерті Ізяслава (1154) залишив митрополичу кафедру. Дальша доля К.С. невідома. Київський літопис XII ст. оспівував його як "книжника і філософа", якому не було рівних на Русі.

М.Котляр

КЛИМІВ Іван (псевдонім Легенда); (1909—1942) — військовий діяч, член ОУН-Б. В'язень польських тюрем (1932—1933, 1937), концтабору в Березі Картузькій (1935—1936). Співорганізатор мережі ОУН на Волині, учасник військових курсів ОУН у Кракові (1939—1940), крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях, міністр політич-

ної координації уряду Української держави, проголошеної 30 червня 1941. Член Проводу ОУН з 1941, його організаційний референт (1941—1942), військовий референт (1942). Закатований гестапо у Львові.

О.Лисенко

КЛЯЧКІВСЬКИЙ Дмитро (псевдоніми — Охрім, Панас Мосур, Клим Савур, Омелян Кримський, Блонд; 1911—1944) — військовий діяч, член ОУН-Б. Політв'язень польських тюрем (1937), більшовицький в'язень (1940—1941). Обласний провідник юнацтва ОУН Станіславівщини (1939—1940). Провідник м.Львова (1941), крайовий провідник південно-західних українських земель (січень 1942 — листопад 1945), член Проводу ОУН, організатор і перший командир УПА (1943). Після призначення головкомом УПА Т.Чупринки в ранзі майора очолив УПА-Північ (1944). Член Головного військового штабу УПА. Загинув у бою з військами НКВС.

О.Лисенко

КНЯЗЬ: 1. У східних слов'ян вождь, воєначальник племені (союзу племен), який обирався з числа родоплемінної знаті. Його влада обмежувалася військовою та деякими адміністративними та судовими функціями. Поступово влада К. стала спадковою, зосереджуючись в одному роді. В період раннього феодалізму — глава держави або окремого політичного об'єднання. З розвитком феодальних відносин у Київській Русі склалася така ієрархія титулу К.: великий К., який очолював значне державне об'єднання на Русі, а з XII ст. — і в Великому князівстві Литовському, та удільний К., який мав власне володіння (уділ), що входило до складу великого князівства. В період феодальної роздробленості удільні К. стояли на чолі фактично самостійних князівств. Зі входженням українських земель до складу таких централізованих держав, як Польща, Литва, Росія, удільні К. поступово втрачають політичну владу, перетворюючись на великих феодалів-землевласників. **2.** До XVIII ст. в Російській державі родове звання, яке починаючи з XVIII ст. стає дарованим, спадковим титулом.

В.Кравченко

КОБИЛИЦЯ Лук'ян (1812 — 1851) — керівник селянського руху на Буковині в 40-х роках XIX ст. Нар. в сім'ї кріпака. У 1843 очолив виступ селян 16 сіл проти поміщиків, який було придушено в березні 1844. Під час революції 1848 — 1849 в Австрії селяни Буковини обрали К. до австрійського парламенту. Неписьменний К., котрий не знав німецької мови, підтримав лівих депутатів, що виступали за скасування кріпацтва, і голосував разом із ними. В жовтні 1848 очолив селянський рух на Буковині, в листопаді 1848 на багатотисячних зборах у Вижниці закликав до повстання. Селянські виступи під проводом К. тривали до літа 1849. У квітні 1850 він був заарештований і засланий до м. Гура-Гумора (нині в Румунії), де й помер.

С.Єкельчик

КОБИЛЯНСЬКА Ольга Юліанівна (1863 — 1942) — письменниця. Нар. в м. Гура-Гумора на Буковині. З 1891 жила в Чернівцях, закінчила чотирикласну німецьку школу, глибші знання здобула шляхом самоосвіти. Вихована на німецькій літературі, перші літературні спроби робила німецькою мовою. Під впливом творчості Т.Шевченка, І.Франка в ній збуджується національна свідомість. Основні проблеми творчості — емансипація жінки, обстоювання її права на працю і повноцінне духовне життя ("Людина", "Він і Вона", "Царівна", "Ніоба" та ін.). У пізніших творах звертається до сільського життя (оповідання "У св. Івана", "Банк рустикальний", повість "Земля"). Нахил до неоромантизму виявився в розробці народних легенд, у фантастичному зображенні

природи як живої істоти, що має владу над людиною ("Природа", "Битва" та ін.). Померла в Чернівцях.

О.Корнієвська

КОБРИНСЬКА (дівоче прізвище Озаркевич) Наталія Іванівна (1855—1920) — письменниця, громадський діяч, зачинателька жіночого руху в Галичині. Нар. в сім'ї священика, депутата австрійського парламенту. Освіту здобула самотужки. У 80—90-х роках стала однією із ініціаторок феміністського руху. В 1884 організувала у Станіславові (нині Івано-Франківськ) "Товариство руських женщин". Основні збірки оповідань: "Дух часу" (1898), "Казки" (1904), "Ядзя і Катруся" і інші оповідання" (1904). Авторка низки публіцистичних статей з питань жіночого руху та літературознавчих розвідок.

В.Кізченко

КОВАЛІВ Левко Борисович (1894 — 1937) — політичний і громадський діяч. Нар. в Харкові в сім'ї збіднілих дворян. У 1913 — 1915 навчався у Київському комерційному інституті. Активний член київської групи українських есерів, учасник революційних подій від УПСР. Один з організаторів УКП(б). Після її самоліквідації (1920) — член КП(б)У, з якої у 1921 вийшов. Після цього займався журналістикою, науковою працею. В 1934 репресований, в 1937 розстріляний.

С.Кокін

КОВНІР Степан (Стефан) Дем'янович (1695 — 1786) — архітектор і будівничий. Кріпак Києво-Печерської лаври. У цьому монастирі навчався будівельної справи, понад 60 років працював під керівництвом і разом з архітекторами П.Неєловим, Й.Шеделем та І.Григоровичем-Барським. Найвідоміші споруди, зведені К.: т.зв. Ковнірівський корпус (1744—1745) та дзвіниці на Ближніх (1759—1763) і Дальніх (1754—1761, за проектом І.Григоровича-Барського) печерах у Києво-Печерській лаврі; дзвіниця Києво-Братського монастиря (1756—1759); Київський палац (1752—1756, за проектом П.Неєлова); церква і дзвіниця у Василькові (1756—1759); Троїцька церква у Київській пустині біля Києва (1763—1767). Споруди К. виконані у стилі українського бароко, їм притаманні національна своєрідність і колорит, мальовничий пластичний декор.

П.Овчаренко

КОВПАК Сидір Артемович (1887 — 1967) — державний і громадський діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У роки Великої Вітчизняної війни один із перших організаторів партизанського руху в Україні, командир великого партизанського з'єднання, яке здійснило глибокий рейд із Брянських лісів на Правобережну Україну (1942), Карпатський рейд (1943), розгромило понад 30 ворожих гарнізонів, знищило понад 20 тис. фашистських солдатів і офіцерів. Бойові дії з'єднання висвітлені в мемуарах К. "Від Путивля до Карпат". Після війни обраний Головою Верховної Ради УРСР.

В.Клоков

КОЗАЦТВО — суспільний стан в Україні XVI—XVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні т.зв. Великого кордону, який розділяв європейську та азійську цивілізації. Аналоги козакування на українських теренах відомі з давніх часів, але назва "козак" закріплюється за охоронцями прикордоння лише з другої половини XV ст. В 70-х роках XVI ст. уряд Речі Посполитої утворює перший козацький реєстр, закріпивши за реєстровцями ряд прав і привілеїв. К. формувалося з представників різних суспільних станів: міщан, бояр, шляхти, селянства, причому останнє козачилося масово в часи соціальних заворушень. В ході Визвольної війни середини XVII

ст. К. в особі своєї старшини здобуває владу в новоствореній Гетьманській державі. У складі Росії К. до кінця XVIII ст. фактично трансформується в регулярні частини російської армії та кріпаків петербурзьких і московських вельмож. Значна частина українського К. була переселена на Кубань.

В.Щербак

КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО — сукупність норм поведінки, вироблена у процесі виникнення козацтва та перетворення його на велику суспільну групу (XVI—XVIII ст.). Застосовувалося в діяльності національних військово-адміністративних і судових установ, впливало на характер володіння землею, заняття ремеслами, промислами, торгівлею, купівлю-продаж майна, види покарань тощо. Особливого поширення набуло в побуті запорожців, а також козацьких общин на Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині, пізніше у південних районах. Основна ідея К.з.п. — соціальна рівність усіх членів суспільства. Для козаків ним передбачалися "вольності", які мали "предки и отци их". За умов монархічної форми правління К.з.п. на території України поступово звелося нанівець. Окремі його норми зафіксовані у "Правах, за якими судиться малоросійський народ", "Екстракті малоросійських прав" (1767) та інших збірках нормативних актів.

О.Гуржій

"КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ" — меморіальний комплекс біля с. Пляшева Рівненської обл. Побудований у 1910—1914 на честь козаків, що полягли у Берестецькій битві 1651. Складається з двох церков — Михайлівської (1650) та Георгіївської (1914), дзвіниці та двоповерхового будинку (колишніх келій), де нині розміщений музей.

Р.Бондаренко

КОЗЕЛЕЦЬКИЙ Яків Павлович (1728 — після 1795) — філософ, перекладач. Син наказного сотника. Освіту здобув у Київській академії (1744 — 1750) та в університеті при Петербурзькій Академії наук (1752 — 1757). Більшу частину життя провів на державній службі. Вийшовши у відставку, зайнявся природничими науками. Результатом його міркувань стала праця "Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании" (1788), в якій узагальнено відомості з різних наук, викладені у формі діалогу. Ідеалом К. було суспільство, засноване на праці, де існує приватна власність, але тільки така, що здобута особистою працею.

С.Білокінь

КОЗИЦЬКИЙ Григорій Васильович (1724—1775) — науковець, політичний діяч. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії (1747) та Лейпцизькому університеті (1749). Ад'юнкт Петербурзької Академії наук (1759), її почесний член (1767). Секретар канцелярії опікунства іноземних колоністів (1763). Входив до групи державних діячів та науковців, що займалися створенням "Наказу" Катерини II, за що його обрано почесним академіком. Один з найближчих помічників Катерини II (1768—1775). Потрапивши в неласку, був змушений залишити службу й виїхати за кордон, де, за офіційною версією, покінчив життя самогубством, за іншою — став жертвою замовного вбивства.

А.Перковський

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ — співробітництво з фашистськими загарбниками в захоплених ними країнах під час Другої світової війни. На окупованій території республік СРСР з окупантами співробітничали частина колишніх білогвардійців, кримінальні елементи, деякі радянські військовополонені та цивільні особи, що повірили гітлерівській пропаганді про безвихідь свого становища. Формами К. були здебільшого служ-

Україні та Західній Білорусії. Таку землю в основному могло придбати заможне населення.

В.Кравченко

КОМІРНИКИ (коморники) — категорія найбіднішого населення в Україні XV—XVIII ст., яке не мало власної землі та житла і наймитувало у заможних селян, від яких отримувало хату (комору) в обмін на пішу панщину та сплату грошового податку. У містах К. називали позбавлених власності бідних міщан.

В.Кравченко

КОМІСІЯ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ (ЦК Допгол ВУЦВК) — центральний орган у справах допомоги голодуючим при ВУЦВК. Створена 18 серпня 1921 на чолі з Г.Петровським. Завдяки надзвичайним заходам (спеціальні податки, реквізиції майна заможних верств населення, організація благодійницької допомоги голодуючим) Комісія утворила фонд у розмірі 3,2 млн пудів зерна, з яких 40 % використала на врятування голодуючих РСФРР. 22 листопада 1922 ЦК Допгол ВУЦВК була реорганізована в Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду, яка суттєво зменшила продовольчу допомогу голодуючим, а головні зусилля спрямувала на відбудову сільськогосподарського виробництва у неврожайних місцевостях.

О.Мовчан

КОМІТЕТИ БІДНОТИ (комбіди) — організації сільської бідноти. В Україні почали створюватися в процесі ліквідації Директорії як осередки радянської влади на селі, за винятком територій, де діяли Ради чи ревкоми. Сільські К.б. обиралися у складі трьох осіб на загальних зборах чи сходах, волосні — у складі 5—7 чоловік на волосних з'їздах. На початок червня 1919 К.б. охоплювали більше половини сіл України. Головними завданнями їх були: зміцнення революційного порядку в селах, допомога військкоматам у проведенні мобілізації до Червоної армії, забезпечення армії і промислових центрів країни продовольством, здійснення аграрних законів радянської влади. Діяльність К.б. в Україні була перервана загарбанням її території денікінцями. Після розгрому останніх вони були відновлені в окремих місцевостях і діяли до створення комітетів незаможних селян.

І.Хміль

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН (комнезами) — організації незаможних селян України в 1920 — 1933, утворені з ініціативи ЦК КП(б)У. Правом вступу до них користувалися біднота й середняки, що мали до трьох десятин землі і звільнялися від хлібної розкладки. К.н.с. відрізнялися від комбідів широкою соціальною базою, а також тим, що не були органами державної влади. Основне їхнє завдання полягало в тому, щоб сприяти Радам і волосним виконкомам у здійсненні земельної та продовольчої політики радянського уряду, у культосвітній роботі на селі, в організації допомоги Червоній армії, у боротьбі з селянськими виступами, в "ліквідації куркульства як класу", в масовій колективізації сільського господарства. З перемогою колгоспного ладу існування К.н.с. стало недоцільним. Постановою ВУЦВК від 8 березня 1933 вони були ліквідовані.

І.Хміль

КОМПАНІЙЦІ — наймані кіннотні ("охочекомонні") козацькі полки по 500—600 чоловік у кожному, які виконували функції нагляду за порядком. Перший такий полк створив гетьман Д.Многогрішний у 1668. Гетьман І.Мазепа мав у своєму розпорядженні п'ять "охочекомонних" і п'ять "охочепіхотних" полків. У 1728 царський уряд обмежив кількість компанійських полків до трьох.

В.Палієнко

КОМПУТ: **1.** Реєстр, перепис, чисельний стан, зокрема війська. **2.** В багатонаціональній Речі Посполитій XVII — XVIII ст. — головні сили регулярної армії, утримувані за рахунок державного скарбу. **3.** Подвірні переписи населення Гетьманщини з середини XVII ст., коли обліковувались тільки голови сімей козаків та посполитих. **4.** Особливі переписи частини козацької старшини — бунчукового та військового товариства, котрі не включались до подвірних ревізій козаків. Складалися окремо Генеральною військовою канцелярією та Другою Малоросійською колегією.

А.Перковський

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БУКОВИНИ — політична організація марксистського спрямування на терені Північної Буковини. Створена 3 листопада 1918 шляхом об'єднання більшовицьких осередків краю. Входила до КП(б)У як її крайова організація. Керівник партії — С.Канюк. Легальний орган — газета "Воля народу". Головні зусилля партія спрямовувала на боротьбу з румунською окупацією. В 1919 оголосила про свій вступ до Комінтерну. Під її керівництвом відбувалися виступи проти окупантів, зокрема Хотинське збройне повстання 1919. У 1920—1921 налічувала понад 1000 членів. У 1926 увійшла до складу Компартії Румунії.

О.Рубльов

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — політична організація марксистського спрямування. Створена 19 листопада 1944 шляхом об'єднання місцевих комуністичних організацій. Першим секретарем ЦК було обрано І.Туряницю. Партія виступила ініціатором возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною, а також декретів про перехід влади від ЧСР до уряду Закарпатської України і початок соціалістичних перетворень в краї. Мала свої друковані органи — "Закарпатську правду" і "Закарпатську Україну". На кінець 1945 в ній налічувалося 434 парторганізації, в яких перебувало 4279 комуністів. 15 грудня 1945 увійшла до складу КП(б)У на правах обласної організації.

М.Вегеш, С.Віднянський

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (КПЗУ) — політична організація марксистського спрямування. Створена у лютому 1919 в м. Станіславові на своєму І з'їзді як Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). Керівником партії став К.Саврич (Максимович). У 1920 увійшла до складу Комуністичної робітничої партії Польщі як обласна автономна організація. В 1923 реорганізована у КПЗУ з поширенням діяльності на Східну Галичину, Західну Волинь, Полісся, Холмщину та Підляшшя. На той час налічувала 1560 членів. Головною метою діяльності партії було возз'єднання всіх українських земель з радянською Україною. В 1927 більшість ЦК КПЗУ відмовилася засуджувати наркома освіти УСРР О.Шумського і "шумськізм" як нібито націоналістичний ухил, як того вимагало керівництво ВКП(б). Меншість ЦК інспірувала розкол партії. У 1928 виконком Комінтерну виключив керівників більшості ЦК КПЗУ Й.Крілика (Васильківа), Р.Кузьму (Турянського) та інших із партії та Комінтерну. Того ж року партію очолив М.Заячківський (Косар), до її ЦК було кооптовано Г.Іваненка (Барабу). У 1938 рішенням виконкому Комінтерну розпущена як нібито засмічена ворожою агентурою і провокаторами.

О.Рубльов

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (КПУ) — політична організація марксистського спрямування. Створена 5—12 липня 1918 на своєму І з'їзді під назвою Кому-

ністична партія (більшовиків) України як складова РКП(б). У 1952 перейменована на КПУ. На початок 90-х років досягла кількісного складу понад 2,7 млн членів. Згідно з принципом демократичного централізму, покладеним в основу РКП(б) (згодом ВКП(б), КПРС), Компартія України беззаперечно виконувала всі рішення центру, ретранслюючи його вказівки на українське суспільство, виступала головним інструментом партійного втручання в усі його сфери. В національній політиці здійснювала курс на денаціоналізацію українського народу, переслідування національно свідомої його частини, дискримінацію української культури й мови. КПУ причетна й до таких загальнонаціональних лих, як репресії, голодомори, депортації тощо. У другій половині 80-х років КПУ остаточно втратила свій авторитет; почався, особливо в західних областях України, масовий вихід із партії. Після невдалої спроби перевороту, вчиненої у Москві 19—21 серпня 1991, та заборони діяльності КПРС рішенням Президії Верховної Ради України від 26 серпня діяльність КПУ була припинена. 30 серпня Президія Верховної Ради прийняла Указ про заборону її діяльності.

О.Веселова

КОН Фелікс Якович (парт. псевдоніми Болеслав, Болеславський; 1864—1941) — партійний та державний діяч. Нар. у Варшаві. Навчався у класичній гімназії. З 1882 — член польської партії "Пролетаріат", з 1904 — член ППС, з 1906 — член ЦК ППС-лівиці. Переслідувався за революційну роботу. В 1907 — 1917 — на еміграції. З 1918 — член РКП(б), учасник встановлення радянської влади в Україні. В 1921 — перший секретар ЦК КП(б)У, в 1922 — начальник Українського політуправління РСЧА, в 1922 — 1923 — секретар виконкому Комінтерну. З 1924 переважно на журналістській роботі. В 1931—1933 — голова Всесоюзного комітету радіомовлення при наркоматі зв'язку, деякий час працював у наркоматі освіти РРФСР.

М.Дорошко

КОНДРАТЮК Юрій Васильович (спр. прізв. Шаргей Олександр Гнатович; 1897—1941) — інженер-механік, учений-винахідник, один із піонерів теорії розробки ракетно-космічної техніки і космічних польотів. Нар. у Полтаві. По закінченні полтавської гімназії (1916) був прийнятий на механічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Наприкінці 1916 мобілізований до армії, закінчив юнкерське училище в Петрограді, прапорщиком брав участь у Першій світовій війні. Під час Громадянської війни був у білогвардійській армії, через що згодом змінив своє ім'я. К. самотужки опанував вищу математику, фізику, механіку, астрономію, хімію. Незалежно від К.Ціолковського розробляв основні проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів. Результати цих досліджень виклав у праці "Завоювання міжпланетних просторів" (1929), виданій власним коштом. Розрахунки К. траєкторії космічних польотів, зокрема на Місяць, його теорія багатоступінчастих ракет, інші ідеї були плідно використані американськими дослідниками при організації польотів за програмою "Аполлон". У 1930 К. був необґрунтовано позбавлений волі на три роки, нібито за шкідництво (реабілітований у 1970). З 1933 працював в інституті промислової енергетики в Харкові та в Центроенергобуді (Москва). Загинув на фронті під Москвою.

Г.Брега

КОНЄВ Іван Степанович (1897 — 1973) — воєначальник. Маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой

Радянського Союзу (1944, 1945). Під час Великої Вітчизняної війни — командувач військами Західного, Калінінського, Північно-Західного, Степового, 1-го і 2-го Українських фронтів. Після війни на відповідальних військових посадах.

Л.Хойнацька

КОНИСЬКИЙ Григорій (у чернецтві Георгій; 1717—1795) — письменник, філософ, церковний діяч. Нар. в м. Ніжині. Закінчив Києво-Могилянську академію (1743), в 1744—1755 був її викладачем і ректором (з 1751). З 1755 білоруський єпископ, а з 1783 — архієпископ. Боровся проти засилля католицизму та унії. Займався проповідницькою діяльністю, видавав підручники, відкривав школи, зокрема семінарію у Могильові (1757). Автор численних віршів і драматичних творів.

Н.Шевченко

КОНИСЬКИЙ Олександр Якович (1836—1900) — письменник, публіцист, педагог, громадський діяч. Походив з дворянської родини. Член Полтавської і Київської громад, один з організаторів недільних та вечірніх шкіл, для яких написав цілу низку популярних підручників. Друкуватися почав у 1858 в "Черниговском листке". У 1863 був засланий до Вологди, а згодом до Тотьми. У 1872 повернувся до Києва, де мав адвокатську практику і співпрацював у газеті "Киевский телеграф". Був одним із фундаторів товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові (1873) та ініціатором його перетворення в НТШ. Брав активну участь у заснуванні журналів "Зоря" і "Правда". Автор поезій, драм; особливо уславився своїми оповіданнями і повістями соціально-побутової тематики ("Млин", "Спокуслива нива", "Старці", "Хвора душа" та ін.). У повістях "Семен Жук і його родичі" та "Юрій Горовенко" порушив проблеми національного відродження України. Уклав грунтовну біографію Т.Шевченка (1898—1901).

В.Любченко

КОНОВАЛЕЦЬ Євген (1891—1938) — військовий і політичний діяч. Навчався у Львівському університеті, активно працював в "Академічній громаді", Студентському союзі, був секретарем львівської філії "Просвіти". Представляв студентську молодь у ЦК Української національно-демократичної партії. У 1910 був під судом за участь у боротьбі за створення українського університету у Львові. Під час Першої світової війни в австро-угорській армії, наприкінці квітня 1915 потрапив у російський полон. У 1917 таємно прибув з Царицина до Києва. Співорганізатор Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців, з січня 1918 — беззмінний командир формації Січових Стрільців. Під час антигетьманського повстання 20 листопада 1918 — начальник Осадного корпусу, що наступав на Київ. В Армії УНР — командир дивізії, корпусу, армійської групи; полковник Армії УНР. Після саморозпуску Січових Стрільців 6 грудня 1919 К. перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. З 1922 — на еміграції. Ініціатор створення УВО (1921) та ОУН (1929), перший голова її Проводу. Вбитий у Роттердамі агентом НКВС. Автор праці "Причини до історії української революції".

К.Гломозда

КОНОНЕНКО Костянтин Семенович (1889—1963) — громадський та державний діяч. Нар. в сім'ї службовця. Здобув класичну гімназичну освіту. З 1905 — член РСДРП (меншовиків). Опісля вчився у Харківському університеті. В 1916 мобілізований до війська, потрапляє в Київ. Улітку 1917 обраний членом Київської міської управи та гласним міської Думи, згодом обраний чле-

ном Української Центральної Ради. Після встановлення радянської влади — державний службовець. У 1930 заарештований за причетність до "Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР" і засуджений на 8 років таборів. У 1932 умовно звільнений. У 1936—1941 займається лекційною діяльністю. В роки німецької окупації очолює науково-дослідницький інститут сільського господарства. В 1943 виїхав до Німеччини. Член Головного проводу ОУН, політичний радник С.Бандери (1946—1947). З 1951 жив у США. Автор грунтовної монографії "Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї, 1917—1960" (Мюнхен, 1965).

В.Марочко

КОНОНОВИЧ Сава (? — 1637) — переяславський полковник. У кінці травня 1637 обраний козацькою старшиною старшим реєстрового козацького війська. Був страчений козаками за звинуваченням у зраді в серпні 1637 під час козацько-селянського повстання під проводом Павлюка.

В.Палієнко

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 — один із центральних епізодів українсько-російської війни 1658 — 1659. Відбулася 28 червня 1659 біля м. Конотопа, який успішно оборонявся від 100-тисячного російського війська та загонів відданого Москві наказного гетьмана І.Безпалого. Вимушена затримка російських військ під Конотопом дозволила гетьману І.Виговському сформувати українське військо і вирушити на допомогу оточеним. Застосувавши військову хитрість (імітація втечі), козацьке військо заманило росіян у пастку. В результаті бою загинуло близько 40 тис. царського війська, 15 тис. (у т.ч. півсотні воєвод) потрапило в полон. Утрати військ гетьмана Виговського становили 4 тис. козаків і 6 тис. татар. Поразка змусила російське військо зняти облогу з Конотопа й відступити.

В.Горобець

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ — прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996. Створила міцний законодавчий фундамент для розбудови суверенної демократичної правової держави, є надійною базою для регулювання суспільних відносин у напрямі докорінного реформування суспільства. Початок конституційному процесові було покладено 16 липня 1990 прийняттям Декларації про державний суверенітет України. Закріпивши принципи суверенності, народовладдя, недоторканності території України, розподілу властей, рівності громадян і гарантування їхніх прав і свобод, цей документ став важливим орієнтиром для створення Основного Закону. Спираючись на цей орієнтир, український парламент утворив 24 жовтня 1990 Конституційну комісію. Робота її почалася з розробки концепції нової Конституції. Останній, сьомий варіант концепції було затверджено Верховною Радою 19 червня 1991. Перший проект був оприлюднений 26 жовтня 1993. Надалі конституційний процес загальмувався політичною боротьбою та виборчими кампаніями з переобрання Верховної Ради і Президента України. У листопаді 1994 було затверджено новий склад Конституційної комісії, яка працювала під головуванням Л.Кучми і О.Мороза. В лютому 1996 комісія закінчила свою роботу і подала остаточну редакцію проекту на розгляд Верховної Ради. Після тривалої політичної боротьби на заключному засіданні парламенту, яке тривало без перерви цілу добу, проект було прийнято конституційною більшістю голосів. У Конституції Україна визначається як унітарна республіка. Державною

проголошена українська мова. Забезпечується рівність усіх форм власності — приватної, державної, комунальної. Розділ про права, свободи та обов'язки людини і громадянина містить близько 50 статей, тобто майже третину всього тексту. Враховано найновіші положення про захист цих прав, що містяться в міжнародних пактах та документах ООН. Установлено права і повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду, Верховного Суду. Ряд статей регулюють діяльність органів влади Автономної Республіки Крим. Установлюються основи місцевого самоврядування. День прийняття Конституції проголошено державним святом.

С.Кульчицький

КОНСТИТУЦІЯ УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) — Основний Закон Української Народної Республіки. Прийнята 29 квітня 1918 на останньому засіданні Центральної Ради. Проголошувала державну незалежність і територіальну цілісність України, рівність прав громадян, демократичні свободи. Республіка мала бути парламентською зі Всенародними Зборами як вищою законодавчою владою (без посади президента). Передбачався земельний адм.-тер. устрій з широким місцевим самоврядуванням в усіх 30 землях. Підтверджувалося право національних меншин в Україні на національно-персональну автономію, закріплювалося право національних союзів на законодавчу ініціативу. Вадами К. УНР були, зокрема, декларативність положень, невизначеність функцій органів влади та їхніх взаємовідносин, невизначеність території УНР тощо.

В.Бойко

КОНСТИТУЦІЯ УРСР — Основний Закон, що законодавчо закріплював суспільний і держаний устрій УРСР. Перша К. УРСР була затверджена ВУЦВК 14 березня 1919 на виконання резолюції III Всеукраїнського з'їзду Рад "Про Українську Радянську Конституцію", якою він затвердив документ у цілому і передав його для остаточного редагування комісії ВУЦВК. У травні 1925 IX Всеукраїнським з'їздом Рад були внесені зміни до К. УРСР, що законодавчо закріпили входження радянської України до складу Союзу РСР. Незважаючи на проголошену законодавчо суверенність, Україна фактично остаточно втратила її рештки. 30 січня 1937 Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв нову К. УРСР, яка також була побудована на основі та у відповідності з Конституцією СРСР.
20 квітня 1978 була прийнята нова К. УРСР, що виходила з постулатів, проголошених Конституцією СРСР 1977. Розширивши компетенцію союзних органів, вона ще більше нівелювала право народу України на незалежний політичний, економічний та культурний розвиток.
У 1991 після утвердження незалежності й суверенності Української держави Верховною Радою були внесені суттєві зміни в Конституцію, що визначали новий політичний статус України. У 1994 затверджено новий склад Конституційної комісії, перед якою було поставлено завдання підготувати Основний Закон незалежної України.

Л.Шевченко

КОНТАКТОВИЙ КОМІТЕТ — громад.-політ. об'єднання, що діяло конспіративно у Львові в 1937 — 1939 з метою координації української національної політики в Польщі. У загальнопринципових питаннях складав противагу тодішній тактиці УНДО. До К.к. входили представники групи "Діло" (опозиція УНДО), УСРП, УСДП, Фронту національної єдності, групи "Нова Зоря", Союзу українок, які вважали постанови К.к. обов'язковими для себе.

В.Прилуцький

КОНТРАКТОВИЙ ЯРМАРОК — до 1772 діяв у Львові, з 1775 у Дубно, після третього поділу Польщі у 1797 переведений до Києва. Головними учасниками К.я. були поміщики, вельможі, банкіри, купці, заводчики, фабриканти Польщі, Росії, Австрії, Пруссії, Франції, Англії, Італії, Греції та інших країн. На ярмарках укладались угоди (контракти) на купівлю-продаж хліба та іншої сільськогосподарської продукції, нерухомості, промислових товарів, здійснювалися кредитні операції (застава маєтків, надання позичок тощо), навіть вирішувалися сімейні справи поміщиків (подружні угоди, виплата посагу, заповіти). З розвитком у другій половині XIX ст. банківської системи, мережі комісійних контор та Київської біржі укладання угод поступово перейшло від К.я. до цих установ, які працювали цілорічно. З того часу і до 1917 Київські контракти продовжували своє життя в якості хоч і великого, але звичайного ярмарку. За часів радянської влади К.я. був відновлений і проіснував до 1927.

Т.Лазанська

КОНФЕДЕРАЦІЇ ШЛЯХЕТСЬКІ — політичні союзи, які організовувалися королем і сеймом у Речі Посполитій для досягнення певних політичних цілей. Згодом їх почали створювати окремі особи. Це призводило до загострення внутріполітичної боротьби у Речі Посполитій і згубно відбивалося на стабільності всіх ланок державної влади. Діяльність К.ш. також часто використовувалася зовнішніми силами для втручання у внутріпольські справи.

К.ш. були як загальними (діяли в межах усієї Польщі), так і місцевими. Вищим їхнім органом виступав сейм, виконавчі функції зосереджувалися в руках маршалка.

В.Смолій

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ — прагнення людей до економічної співпраці задля спільного організованого виробництва і водночас одна з форм відродження національної самосвідомості. Відіграв надзвичайно велику роль у формуванні української нації, даючи можливість українцям, які перебували у пригніченому становищі як в Російській імперії, так і в Австро-Угорщині, проявити себе в економічному житті. Разом із тим К.р. являв собою міцний фінансовий фундамент культурно-освітніх прагнень української інтелігенції, яка не могла розраховувати на матеріальну допомогу ні з боку імперських урядів, ні з боку великої буржуазії, яка здебільшого була неукраїнського походження. К.р. мав характерні регіональні особливості. На Наддніпрянщині він був спрямований на те, аби допомогти українцям посісти належне місце у новоствореній грандіозній промислово-аграрній інфраструктурі краю. Тут К.р. досяг свого апогею у 1917 — 1919, коли українці спромоглися організувати потужні промислові та фінансові союзи — "Укрінбанк", "Союзбанк", "Дніпросоюз" та ін. Після встановлення радянської влади всі вони були ліквідовані. У Галичині, яка була одним із найвідсталіших регіонів Австро-Угорщини, українські кооператори самі мусили пройти шлях від малого до великого виробництва, причому у жорсткій конкуренції з більш фінансово сильною та досвідченою польською кооперацією. У 20—30-ті роки галицький К.р. був на підйомі. Він став знаряддям самоврядування та самозахисту, школою, в якій українці вчилися бути господарями на власній землі.

О.Лисенко

КОПА: 1. Зібрання (сход) сільської громади в Україні XV — XVII ст. для вирішення громадських справ, іноді називалося також вічем. **2.** У східних слов'ян — одиниця лічби, що дорівнювала, як правило, 60.

3. Одиниця грошової лічби в Україні XIV — XVIII ст. У XVII ст. дорівнювала 75 польським, 60 литовським грошам, 50 російським копійкам.

А.Гурбик

КОПИНСЬКИЙ Ісайя (? — 1640) — церковний та культурно-освітній діяч. Походив з української православної шляхти. Замолоду став ченцем. З 1616 — ігумен Межигірського, Києво-Братського та інших монастирів, згодом єпископ у Перемишлі (з 1620), Смоленську та Чернігові (з 1628). Один з організаторів і керівників (1615) Київської братської школи. Митрополит київський (1631 — 1632). Боровся проти засилля католицтва та унії в Україні. Автор полемічних філософських творів. Разом з І.Борецьким та І.Курцевичем у 1621 склав "Протестацію", в якій підносилась роль козацтва як захисника національних і соціальних прав українського народу. У своїй творчості порушував проблему духовного начала в людині, пропагував необхідність морального вдосконалення. Трактат К. "Алфавит духовный в ползу іноком и мірским богоугодне жити хотящым написанный" (1710) мав велике значення для розвитку філософської думки в Україні.

Т.Комаренко

КОПИСТЕНСЬКИЙ Захарія (псевдонім Азарія; ?—1627) — письменник, культурний і церковний діяч, православний богослов. З 1624 архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор богословських трактатів, полемічних творів. Найвідоміший — "Книга про правдиву єдність православних християн..." (1623). Йому належать також передмова до "Номоканону", проповідь "На погреб...", "Палінодія, або Книга оборони..." (1622). Остання являла собою найгрунтовніший виклад православного богослов'я київської школи, спрямований проти католицизму та унії, обстоювала ідею об'єднання східнослов'янських народів. У боротьбі між прихильниками старої церковнослов'янської і нової літературної слов'яноруької мови К. виступав одним із найбільших оборонців першої, в якій убачав нерозривний зв'язок тодішньої України з давніми часами.

В.Даниленко

КОПНИЙ СУД — суд сільської громади, який збирався в Україні у період середньовіччя. Діяв згідно зі звичаєвим "копним" правом. Суд чинили обрані громадою "копні мужі". Функціонально розрізнялись "гаряча копа" (для розшуку злочинця по гарячих слідах), "велика копа" (для судового слідства) та "завита копа" (для винесення вироку та його виконання). Серед покарань застосовувалися штрафи, тілесна та смертна кара, практикувалось умовне засудження. З часом компетенція К.с. була обмежена, хоча деякі його положення були кодифіковані трьома Литовськими статутами (1529, 1566, 1588). Згадки про К.с. зберігалися до XVIII ст.

А.Гурбик

КОРЕНІЗАЦІЯ — напрям національної політики більшовицької партії з середини 20-х до середини 30-х років. Проголошена XII з'їздом ВКП(б) у квітні 1923 з метою здобуття центральним керівництвом визнання з боку республік. Суть К. — заохочування розвитку національних культур в інтересах зміцнення більшовицького режиму. Здійснювалася шляхом підготовки, виховання й висування кадрів корінної національності передусім у партійний апарат і державні органи та формування національної за формою, але інтернаціональною за суттю соціалістичної культури. Сприяла запровадженню навчання, діяльності культосвітніх закладів, виданню книг, газет і журналів мовами корінних національностей. В Україні на-

була форми політично й ідеологічно обмеженої українізації. Політика українізації почала згортатися після виховання національних кадрів більшовицької номенклатури та викорінення національної опозиції та "націонал-ухильників" у КП(б)У. Внаслідок апаратного підходу українізація охопила насамперед управлінську сферу (кадрову політику й діловодство), однак не була завершена у масовій культурно-освітній діяльності.

О.Мовчан

КОРОГВА — у давнину в Русі-Україні — стяг. У різні часи української історії та за різних обставин мала кілька основних значень: **1.** Прапор у військових підрозділах українського козацтва. **2.** Прапор міський (магістратський), цеховий тощо у XVI—XVIII ст. **3.** К. надвірна — прибічна гвардія українських гетьманів. **4.** Військовий підрозділ кінноти (50—120 вершників) за литовсько-польських часів (XV — початок XVI ст.) та у польській армії (XVI—XVII ст.). **5.** Полк, який ішов у похід під власною К. **6.** К. церковні, які й досі вживаються католицькою та православною церквами.

М.Дмитрієнко

КОРОЛЕВЕ — багатошарова стоянка кам'яного віку біля с. Королеве в Закарпатті. Досліджувалася В.Гладиліним. Тут було відкрито найдавніші сліди перебування людини на території сучасної України (бл. 800 — 900 тис. років тому). Вивчено 16 культурних горизонтів різного часу, які відносяться до нижнього (7 горизонтів), середнього (також 7) та верхнього (2) палеоліту. Нижньопалеолітичні культурні горизонти датуються від 890 — до 125 тис. років тому. Господарство найдавніших жителів К., вочевидь, базувалося на мисливстві, що доповнювалося активним збиральництвом в умовах переходу від теплих міжльодовикових періодів до суворих льодовикових. Матеріальна культура представлена виключно виробами з каменю. Серед знарядь праці домінують чопери, своєрідні колуноподібні вироби, скребла, ножі.

В.Степанчук

КОРОЛЕНКО Володимир Галактіонович (1853—1921) — письменник, публіцист, громадський діяч. Нар. в м. Житомирі. Навчався у житомирській та рівненській гімназіях. У 1871 вступив до Петербурзького технологічного інституту, в 1874 перейшов у Петрівську землеробську та лісову академію в Москві. Активний учасник народницького руху, неодноразово піддавався переслідуванням, арештам і засланням. З 1900 жив у Полтаві. Життя і творчість К. тісно пов'язані з українським народом, його побутом і культурою (повісті й оповідання "У поганому товаристві", "Судний день", "Ліс шумить", "Сліпий музикант", "Без язика", "Історія мого сучасника" та ін.). Сприяв публікації нових біографічних матеріалів про Т.Шевченка (1901) і перекладів його творів російською мовою. Разом із відомими діячами науки та культури виступав з викриттям зфальсифікованої судової "справи Бейліса" (1913).

О.Колпакова

КОРОЛЬОВ Сергій Павлович (1906—1966) — учений-механік, конструктор ракетно-космічних систем. Нар. в м. Житомирі у сім'ї вчителя. У 1924 закінчив Одеську професійно-технічну школу. Навчався в Київському політехнічному інституті. Закінчив Московське вище технічне училище (1930) і почав працювати в Центральному аерогідродинамічному інституті. У 1931 створив і пізніше очолив групу, що вивчала реактивний рух (ГИРД). Нею була створена і запущена (1933) перша рідинна ракета "ГИРД-09". Наприкінці 1933 — заступник ди-

ректора Реактивного НДІ, з 1934 — керівник відділу ракетних літальних апаратів, у 1942—1946 — заступник головного конструктора двигунів. К. зробив видатний внесок у розробку потужних ракетних систем. Під його керівництвом як Головного конструктора створені численні балістичні та геофізичні ракети, ракети-носії, пілотовані космічні кораблі "Восток", "Восход", на яких вперше в історії були здійснені космічні польоти людини та вихід її у відкритий космос, штучні супутники Землі й Сонця, міжпланетні автоматичні станції, запущені на Місяць, Венеру та Марс.

Г.Брега

"КОРОТКИЙ КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС" (Супрасльський) — умовна назва літопису, складеного на основі двох історично-літературних джерел, що походять з Новгорода і Києва. У першій частині у формі щорічних записів від 862 до 1500 невідомий автор розповідає історії київських, литовських і московських князів. У другій частині йдеться про спустошення татарами Києва (1482), вторгнення орд на Волинь (1491, 1496), здобуття турками Царгорода (1453), про змову київського князя Михайла Олельковича проти Литви і страту змовників (1481). У третій частині образно змальовано перемогу, яку здобув князь Костянтин Острозький над військами московського царя Василія III під Оршею в 1515. Чимало уваги у творі приділено церковним справам. Останній запис зроблено за 1543. Мова літопису наближається до живої української та білоруської.

Я.Дзира

"КОРОТКИЙ ЛІТОПИС МАЛОЇ РОСІЇ" (1506 — 1776) — перша друкована праця козацького літописання, видана Василем Рубаном у 1777 в Петербурзі. Створений у середовищі козацьких канцеляристів. Події після 1734 і до 1776 описав, очевидно, канцелярист Андрій Безбородько (1711 — 1780), а не його син Олександр, як стверджують видавець та його послідовники. Літопис містить історію козацького війська та його полководців починаючи від П.Лянцкоронського, опис війська Б.Хмельницького, системи козацького самоврядування (оподаткування, судочинство), подій, пов'язаних з наступом самодержавства на козацькі вольності. Мова твору — книжна українська зі значним елементом русизмів і церковнослов'янізмів.

Я.Дзира

КОРОТЧЕНКО Дем'ян Сергійович (1894—1969) — партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної праці (1964). Нар. в сім'ї селянина-бідняка. В роки революції та Громадянської війни стає учасником боротьби за встановлення радянської влади. Член компартії з 1918. У 20—30-ті роки на відповідальних партійних посадах. У 1938—1939 — Голова Раднаркому УРСР, у 1939—1947 — секретар ЦК КП(б)У. В роки Великої Вітчизняної війни — один з організаторів партизанського руху в Україні. В 1947—1954 — Голова Ради Міністрів УРСР. Від січня 1954 до квітня 1969 — Голова Президії Верховної Ради УРСР і заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР.

М.Плющ

КОРСУНЬСЬКА БИТВА 1648 — між українським і польсько-шляхетським військами. Відбулася 15—26 травня 1648 біля м. Корсуня (нині Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Після розгрому 6 травня польського загону під Жовтими Водами 20-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом М.Потоцьким і польним гетьманом М.Калиновським відійшло до Корсуня, де зачинилося в укріпленому

таборі. 14 травня до міста наблизилися війська Б.Хмельницького (15—17 тис. козаків і 4 тис. татар перекопського мурзи Тугай-Бея). Імітуючи підготовку до штурму табору, Хмельницький змусив польське військо рушити на Богуслав і Паволоч. У заболоченому урочищі Горохова Діброва 16 травня польське військо натрапило на засідку (6-тисячний козацький загін М.Кривоноса). Одночасно атакою головних сил Хмельницького і загону Кривоноса польське військо було розгромлене. В полон потрапили 8,5 тис. жовнірів, у т.ч. обидва гетьмани; поляки втратили також усю артилерію, обоз і прапори.

В.Палієнко

КОРСУНЬСЬКИЙ ПОЛК — утворений в 30-х роках XVII ст. як полк реєстрових козаків. Найвідоміші полковники — Станіслав Морозенко (1645—1649), Максим Нестеренко (1648—1653, 1655, 1656), Іван Шингирей (1648), Лукаш Мазуренко (1649—1652), Миско Стадниченко (1652), Іван Гуляницький (1653—1656), Семен Дубина (1654), Іван Петренко (1656—1659). У 1649 до К.п. входили сотні: Корсуньська, Горкушина, Вергуненкова, Демкова, Івахниченкова, Бажаненкова, Тулюненкова, Куришкова, Корчовська, Костенкова, Герасименкова, Мгліївська, Максима Городницького, Ярутина, Демкова, Лисянська, Гавриленкова, Ольшанська, Синицька. Після Андрусівського перемир'я (1667), коли Правобережна Україна потрапила під владу Польщі, К.п. очолював Захар Іскра (1684—1707). Після Прутського мирного договору (1711) корсуньські козаки переселилися в Лівобережну Україну, а полк припинив своє існування.

В.Панашенко

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — частина стратегічного наступу 24 січня — 17 лютого 1944 військ 1-го (ген. армії М.Ватутін) і 2-го (ген. армії І.Конєв) Українських фронтів із метою оточення та знищення угрупування противника на Корсунь-Шевченківському виступі. Початок операції проходив у взаємних атаках, поки війська обох Українських фронтів не завершили оточення ворога, з'єднавшись 28 січня у м. Звенигородці. Спроби гітлерівців розблокувати оточене угрупування були невдалими, зазнала краху й спроба оточенців прорвати фронт. 17 лютого оточене угрупування було ліквідоване. Противник втратив 55 тис. убитими, понад 18 тис. полоненими, велику кількість бойової техніки.

Л.Кондратенко

КОСИНСЬКИЙ Криштоф (?—1593) — козацький гетьман, провідник першої козацької війни 1591—1593. За походженням шляхтич із Підляшшя. Навесні 1590 від імені польського короля займався організацією козаків для оборони Поділля від татар. Козацьке військо залишилося без обіцяної урядом винагороди, що й стало приводом до повстання. З осені 1591 і протягом усього 1592 козаки зайняли майже всю Київщину і частину Поділля. В лютому 1593 козацьке військо на чолі з К. зазнало поразки від магнатського війська князів Острозьких у битві під м. П'яткою (нині Житомирщина) і відступило на Запорожжя. У травні 1953 К. був убитий в Черкасах слугами місцевого старости О.Вишневецького.

С.Лепявко

КОСІОР Станіслав Вікентійович (1889—1939) — державний та партійний діяч. Нар. у м. Венгрув (нині Польща) в сім'ї робітника. В 1896 переїхав з батьками на Донбас, закінчив початкову школу. В 1907 приєднався до РСДРП. З березня 1917 по березень 1918 — на партійній роботі в Петрограді, член

ВЦВК РРФСР. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. На І з'їзді КП(б)У — прихильник створення окремої від РКП(б) партії українських комуністів. У 1918 виконував обов'язки народного секретаря фінансів у радянському уряді України. В 1919—1920 — член і секретар ЦК КП(б)У, потім — член президії УРНГ, з грудня 1920 — член колегії Наркомпроду. В 1921—1922 — завідуючий оргвідділом ЦК КП(б)У, в 1922—1925 — секретар Сиббюро ЦК РКП(б), у 1925—1928 — секретар ЦК ВКП(б). Член ЦК КП(б)У в 1918—1920, 1928—1938, член ЦК ВКП(б) у 1924—1938. Член політбюро ЦК ВКП(б). Був Генеральним (1928—1934), потім Першим (1934—1938) секретарем ЦК Компартії України. К. брав участь у безпідставних гоніннях на українських діячів науки і культури, займав угодовську позицію щодо хлібозаготівельної кампанії 1932, яка завершилася голодомором в Україні. У 1938 звільнений з усіх посад, звинувачений у створенні терористичного центру в Україні, розстріляний.

М.Дорошко

КОСОВ Сильвестр (?—1657) — церковний, освітній діяч, письменник. Нар. у православній дворянській сім'ї. Освіту здобув у віленській школі, в єзуїтській колегії в Любліні та Замостській академії, після чого займався освітньою та релігійною діяльністю. З 25 лютого 1647 — київський митрополит. Автор богословсько-полемічних творів, житій. Виступав проти союзу з Москвою 1654 та беззастережної угоди з Польщею, обстоював незалежність Української православної церкви, визнаючи номінальну юрисдикцію константинопольського патріархату.

Л.Пилявець

КОСТОМАРОВ Микола Іванович (1817—1885) — громадсько-політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист і етнограф. Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (нині Ольховатського р-ну Воронезької обл. Росії) в сім'ї нащадка козаків-переселенців і українки-кріпачки. Закінчив воронезьку гімназію (1833), Харківський університет (1836). У 1844 отримав ступінь магістра історичних наук, у 1844—1845 вчителював, у 1846—1847 — ад'юнкт-професор Київського університету. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського братства, автор його найголовніших програмних документів, зокрема "Книги буття українського народу". В 1847 був заарештований у справі братства, в 1847—1848 — в'язень Петропавлівської фортеці, в 1848 — 1855 — політичний засланець у Саратові. У 1859—1862 — екстраординарний професор Петербурзького університету. З 1862 до кінця життя займався науковою працею. Був прихильником народно-державницької концепції, пропагатором національного принципу державотворення. Наукова спадщина К. складає 21 том історичних досліджень, найвідоміші з яких — монографії "Бунт Стеньки Разина", "Богдан Хмельницкий", "Последние годы Речи Посполитой".

Ю.Пінчук

КОСЦЮШКО Тадеуш (1746—1817) — революційний демократ, полководець. Нар. на Берестейщині. З 1755 навчався у Любешівському колегіумі, з 1765 — у Варшавському кадетському корпусі. З 1769 як військовий інженер і артилерист удосконалювався у Франції. З 1776 — доброволець в американській республіканській армії у війні за незалежність Сполучених Штатів. Нагороджений орденом Цинцинната. Демобілізувався в 1783 у чині бригадного генерала. З 1789 генерал-майор польської королівської армії.

У 1792 воював в Україні проти військ Торговицької конфедерації та Російської імперії (став генерал-лейтенантом, одним із перших кавалерів ордена Віртуті Мілітарі). Протестуючи проти угоди короля Станіслава Августа з агресорами, пішов у відставку та емігрував. Присягнувши виборювати цілісність кордонів Речі Посполитої (на той час значною мірою поділеної між Австрією, Пруссією та Росією), самовладдя народу і забезпечення прав людини, К. очолив повстання, що розгорнулося в 1794 у Польщі, Литві, Білорусі, Латвії та частково в Україні (у польських полках, які, включені до царської армії, квартирували на Волині, Поділлі та Київщині). Видав Поланецький універсал, яким проголошувалися особиста свобода селян і значне зменшення панщини. 10 жовтня 1794, тяжко поранений, потрапив до полону і майже два роки утримувався в Петербурзі. З 1797 — на еміграції, помер у Швейцарії. Перепохований у Кракові.

П.Усенко

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович (1769—1838) — письменник, перший класик нової української літератури. Нар. в Полтаві в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Початкову освіту здобув у місцевого дяка. У 1780—1789 навчався у Полтавській духовній семінарії. З 1789 служив у Новоросійській канцелярії в Полтаві, з 1793 вчителював. У 1796 вступив на військову службу, брав участь у поході на Туреччину (1806). У 1808 в чині штабс-капітана вийшов у відставку. Працював наглядачем Полтавського будинку виховання бідних дворянських дітей, захоплювався театральним аматорством. З 1818 брав участь у масонській ложі "Любов до істини". У 1818 обраний членом харківського Товариства аматорів красної словесності, в 1821 — почесним членом петербурзького Вільного товариства аматорів російської словесності. З 1827 — попечитель благодійного лікувального закладу. В травні 1835 залишив службу. Літературну діяльність К. розпочав близько 1794 переробкою "Енеїди" Вергілія. Цей твір (уперше виданий не повністю у 1798, перше повне видання — у 1842) став початком нової доби в українській літературі, що знаменувалася остаточним витісненням старої книжної мови народною мовою. У 1819 створив п'єси "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник", що започаткували розвиток національного театру. Помер і похований у Полтаві.

В.Даниленко

КОЦЮБИНСЬКИЙ Михайло Михайлович (1864—1913) — письменник, громадський діяч. Нар. у м. Вінниці в сім'ї дрібного чиновника. Закінчив Шаргородське духовне училище (1880). Того ж року переїхав до Кам'янця-Подільського, де зблизився з народовольцями. Постійно переслідувався поліцією. У 1890 поїхав до Львова, де познайомився з І.Франком. Там же розпочав літературну діяльність. У 90-ті роки працював учителем, діловодом, статистиком. Поступово зблизився з ліберально-народницькою інтелігенцією, утверджуючись на позиціях революційного демократизму. З 1898 мешкав у Чернігові, де й помер. Найвідоміші твори: "Харитя" (1891), "Маленький грішник" (1893), "Дорогою ціною" (1901), "Лялечка" (1901), "Сон" (1911), "Хвала життю!" (1913) та ін.

О.Колпакова

КОЦЮБИНСЬКИЙ Юрій Михайлович (1896—1937) — партійний, державний і військовий діяч. Член партії більшовиків з 1913. Учасник жовтневого перевороту 1917 у Петрограді. В січні 1918 — головнокомандувач військами Української Ра-

дянської республіки, які вели наступ проти військ Центральної Ради. Активний учасник установлення радянської влади в Україні. З 1920 на дипломатичній роботі, з 1933 — голова Держплану і заступник голови РНК УРСР. У 1934 звільнений з усіх посад і репресований як нібито ініціатор створення в Україні контрреволюційної терористичної організації та троцькістського центру. В 1937 розстріляний.

М.Дорошко

КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович (1640—1708) — регент військової канцелярії (1681—1687), генеральний писар (1687—1699), генеральний суддя (1699—1708) Гетьманщини. Власник великих маєтків. Учасник усунення І.Самойловича з гетьманства в 1687. Батько жінки гетьмана І.Мазепи Мотрони, через яку між ними виник гострий конфлікт. Разом з полтавським полковником І.Іскрою — автор доносу на Мазепу про його антиросійські наміри. Петро І, якому адресувався донос, не повірив авторам і видав їх у руки Мазепи. К. та Іскра були страчені в містечку Борщагівка під Білою Церквою (тепер село Погребищівського р-ну Вінницької обл.). Згодом перепоховані на території Києво-Печерської лаври.

О.Гуржій

КОШОВА СТАРШИНА — адміністративне і військове керівництво (уряд) Запорозької Січі: кошовий отаман, військовий суддя, писар, обозний, осавул, які разом складали т.зв. Кіш Запорозької Січі. Обиралася кожного року на загальновійськовій раді. Кошовий отаман управляв практично всім цивільним і військовим життям Січі, у походах був головнокомандувачем війська. Військовий суддя здійснював судочинство, за відсутності кошового отамана виконував його обов'язки: зберігав військову скарбницю. Військовий писар керував військовою канцелярією, від імені кошового отамана і "запорозького товариства" складав і підписував офіційні документи, відав усім листуванням Січі. Військовий обозний очолював гарматну й військову справу, займався обліком і комплектуванням війська, під час походу організовував побудову таборів, а також керував облогою фортець і штурмом укріплень ворога. Військовий осавул і в мирний, і у воєнний час був безпосереднім виконавцем усіх розпоряджень кошового отамана, відав прикордонною службою, охороною території Січі, виконував поліційні функції.

О.Апанович

КРАЙОВИЙ КОМІТЕТ З ОХОРОНИ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ — створений на засіданні Малої Ради в ніч з 25 на 26 жовтня 1917 у зв'язку з жовтневим переворотом у Петрограді. Метою Комітету було визначено захист революції і збереження спокою в краї. При Комітеті сформовано революційний штаб для організації військових сил. Спроби Комітету взяти під свій контроль ситуацію наштовхнулися на опір командування Київського військового округу. Ця напруженість спричинила кризу всередині Комітету, його залишили есери та есдеки. Після засудження Малою Радою більшовицького перевороту в Петрограді Комітет залишили більшовики. Через неможливість установити зв'язок зі штабом КВО 28 жовтня 1917 Комітет припинив свою діяльність.

О.Щусь

КРАПИВ'ЯНСЬКИЙ Микола Григорович (1889—1948) — військовий діяч. Нар. в селянській сім'ї на Чернігівщині. Учасник Першої світової війни, підполковник російської армії, кавалер царських орденів. У роки революції вступив до більшовицької партії. Активний учасник встановлення радянської

влади в Україні. Командир Першої української радянської дивізії, начальник штабу формувань Української Радянської Армії, учасник боїв проти формувань Зеленого, денікінців, польських військ. У радянський час — на відповідальних посадах в органах ВЧК—ДПУ—НКВС. У 1938 репресований. Звільнений у 1943. Останні роки життя провів на Чернігівщині, на малокваліфікованій роботі.

О.Шусь

КРАСОВСЬКИЙ Андрій Опанасович (1822—1886) — революціонер, український патріот. Нар. у сім'ї дворянина — армійського офіцера. У 1840 закінчив петербурзький Пажеський корпус. У 50-х роках брав участь у Кримській війні, проходив військову службу у Петербурзі, там же вступив до таємної революційної організації "Земля і воля", під час закордонної поїздки зустрічався з Дж. Гарібальді. У 1861 в чині підполковника переїхав до Києва на посаду викладача Кадетського корпусу. Очолив таємний "Малоросійський комітет", який поширював закордонні видання О.Герцена, списки заборонених поезій Т.Шевченка. Під Києвом К. розпочав революційну агітацію серед селян і солдатів, за що був заарештований і засуджений до смертної кари, заміненої 12 роками каторги, яку відбував у Нерчинську. Під час невдалої спроби втекти з каторги застрелився.

В.Сарбей

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 — державно-політичний союз Польського королівства і Великого князівства Литовського, оформлений 14 серпня 1385 у м. Крево (Білорусь). За умовами унії Владислав II Ягайло взамін за руку Ядвіги, спадкоємиці польського престолу, і польську корону зобов'язувався прийняти разом з язичницьким населенням Литви хрещення за католицьким обрядом, обернути на користь Польщі свою великокнязівську казну, повернути до польської корони усі відторгнені на той час її території і, головне, назавжди приєднати до неї землі Литви і Литовської Русі. Реалізація умов К.у. почалася у 1386 і зразу ж викликала сильну протидію, бо тягла за собою ліквідацію державного суверенітету Литви і перетворення залежних від неї земель Русі на об'єкт феодальної колонізації польською елітою, якій належала провідна роль в унітарному утворенні. Боротьба литовського боярства, підтримуваного частиною руської знаті, за рівноправність із польською стороною завершилася компромісом, оформленим Островською угодою (1392) і наступними поновленнями актів польсько-литовської унії, але вже за умови визнання за Литвою певної політичної автономії.

Ф.Шабульдо

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПОЛК — тимчасова адм.-тер. і військова одиниця у Лівобережній Україні, що існувала протягом 1661—1663. Полковий центр — м. Кременчук. У складі К.п. були Максимівка, Омельник, Остап'я, Балаклія, Білоцерківка, Уставиця, Кишеньки, Кобеляки, Переволочна та інші населені пункти.

Ю.Кокін

КРЕМПСЬКИЙ Криштоф — козацький старшина, учасник козацьких воєн 1591—1596. Навесні 1596 очолював один із полків у козацькому війську. Після капітуляції повстанців на р. Солониці прорвався з оточення з великим загоном і відступив на Запорожжя. У серпні 1596 вів переговори з поляками про умови примирення між козаками і урядом.

С.Лепявко

КРИВИЧІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло

верхів'я Дніпра, Західної Двіни та витоки Волги. Археологічно К. представлені такими пам'ятками, як довгі кургани. Основними заняттями були землеробство, скотарство, ремесла (залізоробне, ковальське, ювелірне тощо). Головні міста: Смоленськ, Полоцьк, Псков, Ізборськ, Торопець. Кривицький союз племен являв собою об'єднання трьох племінних груп: полоцьких, смоленських і псковських К. У результаті походів князя Аскольда землі К. увійшли до складу Київської Русі. Пізніше на цій території (у 864 та 870) були утворені Смоленське і Полоцьке князівства, а північно-західна частина відійшла до володінь Новгорода. Останній раз К. згадуються в літописах під 1162.

В.Кравченко

КРИВОНІС Максим (?—1648) — черкаський полковник, один із найвизначніших керівників Визвольної війни у 1648. Активний учасник Жовтоводської, Корсуньської битв. На початку червня 1648 призначений наказним гетьманом і направлений на Поділля. До кінця липня зумів створити майже 20-тисячну армію, яка 26 — 28 липня під Старокостянтиновим завдала поразки магнатському війську І.Вишневецького. Рішуче протистояв зміцненню прерогатив гетьманської влади. Під час битви під Пилявцями (21 — 23 вересня) керував окремою частиною війська. Під час облоги Львова 15 жовтня захопив Високий Замок. Брав участь у штурмах Замостя (7—16 листопада). Під час повернення армії із Західного походу помер.

В.Степанков

КРИМ (до XV ст. Тавріда, Тавріка, Тавріанія) — півострів на півдні України. В античні часи заселювався грецькими колоністами, залишками скіфських та готських племен. Унаслідок монголо-татарського завоювання (XIII ст.) — улус (провінція) Золотої Орди, з розпадом якої в 40-х роках XV ст. виникло Кримське ханство з центром у Бахчисараї. Південне узбережжя — місце розташування генуезьких колоній. Після його захоплення турками (XV ст.) Кримська держава Гіреїв переходить у васальну залежність від Османської Порти, Кримське ж ханство — лишається незалежним. У 1783 після загарбання Криму Росією Кримське ханство ліквідується, а півострів стає частиною Таврійської губернії. У роки Кримської війни 1853 — 1856 К. — основний театр бойових дій. Після лютневої революції 1917 кримськими татарами робиться невдала спроба відновити національну державність. У роки Громадянської війни — об'єкт зазіхань з боку червоних та білих. Після перемоги перших утворюється Кримська АРСР як частина РСФРР у кордонах півострова (1921). 18 травня 1944 була здійснена депортація кримськотатарського населення. 30 червня 1945 Кримська АРСР перетворена на область у складі РРФСР. З 19 лютого 1954 К. — у складі УРСР. 12 лютого 1991 Кримська АРСР відновлена в межах території Кримської області. З квітня 1992 проголошена Автономна Республіка К. як невід'ємна частина України.

Л.Маркітан

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853—1856 — воєнне протиборство між Туреччиною та її союзниками Англією, Францією та Сардинією проти Росії за вплив у Середземномор'ї та на Близькому Сході. Росія претендувала на протекторат над Молдавією, Волощиною, Болгарією та Сербією, а також застерігала за собою право окупувати Константинополь і протоки. Влітку 1853 Росія загарбала Молдавію і Волощину. Восени того ж року почалися воєнні дії на Кавказі та на Чорному морі, де турецький флот зазнав поразки біля Синопа. Наприкінці року англо-французький флот увійшов у Чорне море, а коли навесні 1854 російське

військо перейшло Дунай, союзники оголосили Росії війну, змусивши російське військо податися за Прут. Союзники заблокували російські порти й висадили десант у Криму, завдавши російським військам ряд поразок. Після падіння Севастополя 2 вересня 1855, оборона якого була центральною подією у війні, Росія була змушена підписати Паризький мирний договір (30 березня 1856), який позбавляв її південної частини Бессарабії та гирла Дунаю, а також права на військовий флот на Чорному морі. Від воєнних дій особливо потерпала Україна, що спричинило зростання опозиційних настроїв українського громадянства і поширення селянських заворушень.

Є.Петренко

КРИМСЬКА (ЯЛТИНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 — зустріч керівників країн антигітлерівської коаліції — Сталіна, Рузвельта і Черчілля, що відбулася в Ялті 4—11 лютого 1945. Рішенням конференції визначено воєнно-політичні плани щодо остаточного розгрому блоку фашистських держав, вироблено лінію на післявоєнний світовий устрій. Особливу увагу приділено проблемі демілітаризації та денацифікації Німеччини. К.к. ухвалила рішення про створення міжнародної структури з метою збереження миру — Організації Об'єднаних Націй (ООН) і постійно діючого органу при ній — Ради Безпеки. З метою усунення залишків нацизму та фашизму у визволених країнах та демократизації останніх прийнято "Декларацію про визволену Європу". Передбачалося встановлення польсько-радянського кордону вздовж т.зв. лінії Керзона з невеликими змінами. Тим самим надано легітимності процесові соборності українських земель. Була досягнута угода щодо вступу до ООН поряд з Радянським Союзом України та Білорусії як рівноправних членів цієї організації.

М.Коваль

КРИМСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 4-го Українського фронту (ген. армії Ф.Толбухін) і Окремої Приморської армії (ген. армії А.Єрьоменко) у взаємодії з Чорноморським флотом (віце-адмірал П.Октябрьський) і Азовською військовою флотилією (контр-адмірал С.Горшков), проведена 8 квітня — 12 травня 1944. Розвивалася шляхом прориву оборони противника одночасно на Перекопському і Сиваському напрямках, з головним ударом в напрямку Сімферополя. Окрема Приморська армія вела наступ з району Керчі на Севастополь. 14 квітня війська 4-го Українського фронту оволоділи Бахчисараєм та Алуштою, а 18 квітня війська Окремої Приморської армії визволили Балаклаву. 5 травня радянські війська почали наступ на Севастополь з півночі, а 7 травня — з району Балаклави. 9 травня за підтримки кораблів Чорноморського флоту і авіації вони штурмом оволоділи Севастополем і 12 травня завершили визволення Криму.

В.Клоков

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО — бере початок із середини XIII ст., коли до Тавріди проникли монголо-татарські завойовники. Утворився Кримський удiл Золотої Орди, центром якого стало м.Солхат, названий татарами Кримом (нині Старий Крим). З часом ця назва поширилася на весь півострів. У 1449 намісники Золотої Орди, що розпадалася, сформували нове політичне утворення — К.х. Державотворчі процеси у К.х. гальмувалися низьким рівнем економічного розвитку (малопродуктивне скотарство, слаборозвинуте землеробство і переважно транзитна торгівля). У політичному плані К.х. потрапило у васальну залежність від Туреччини (1475). Крім того, Туреччина захопила генуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє

панування на Кримському узбережжі, відмежувавши таким чином К.х. від Чорного моря і позбавивши його можливості мати свій флот. К.х. займало внутрішню частину півострова, а також землі Північного Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання. Повновладним господарем у межах ханства вважався хан. Наступником хана ставав старший із роду Гіреїв. К.х. виконувало роль османського важеля, що впливав на розстановку політичних сил у Східній Європі, вигідну для Порти. При цьому зовнішньополітичні акції К.х. зводилися до грабіжницьких вторгнень на українські, російські, молдавські, польські, литовські та інші землі та захоплення там здобичі, насамперед невільників. Торгівля останніми, здебільшого у Кафі, примножувала прибутки татарських правителів. Основним покупцем невільників була Туреччина, яка використовувала їх у великих господарствах, на галерному флоті, а також після відповідної підготовки для комплектування корпусу яничарів. Основною силою в боротьбі проти татарських і турецьких нападників стало українське козацтво. На свій страх і ризик козаки здійснювали наступальні сухопутні й морські походи на Крим і турецькі фортеці. У роки Визвольної війни середини XVII ст. Б.Хмельницький зробив вагомий крок у справі нейтралізації Криму та залучення його дій проти Польщі. Наприкінці російсько-турецької війни 1768 — 1774 К.х. було оголошене незалежним від Туреччини, а в квітні 1783 Катерина II підписала рескрипт про включення Криму до складу Російської імперії. Хан Шагін-Гірей зрікся престолу, і К.х. припинило своє існування.

В.Панашенко

КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (1871—1942) — філолог, історик, сходознавець, письменник, перекладач. Академік УАН (з 1918), засл. діяч науки УРСР (1940). Нар. у Володимирі-Волинському в сім'ї вчителя. У 1889 закінчив Колегію ім. П.Галагана в Києві, в 1892 — Лазаревський інститут східних мов, у 1896 — Московський університет. У 1896—1898 відбув наукове відрядження до Сирії та Лівану. В 1898—1918 викладав у Лазаревському інституті, з 1918 — у закладах Києва. К. — один із фундаторів УАН і до 1928 — її неодмінний секретар. Досліджував історію та літературу Персії, Туреччини, арабських країн переважно доби середньовіччя. Перу К. належать багато перекладів з арабської, перської, тюркських мов, зокрема історичних джерел, у т.ч. подорожніх нотаток Павла Алеппського. Автор багатьох досліджень української мови, фольклору, літератури. На початку радянсько-німецької війни був вивезений органами НКВС до Казахстану, де помер у Кустанайській в'язниці. Загалом доробок К. складає близько 1000 наукових праць, більша частина яких видана п'ятитомним зібранням творів у 1972 —1973.

А.Санцевич

КРИМЧАКИ — етнічна група, що мешкає у Криму. Походження залишається дискусійним. Згідно з однією з концепцій, К. є нащадками кримських евреїв, що колись перейняли тюркську мову. Інші дослідники вважають їх нащадками стародавнього місцевого населення Криму, яке згодом прийняло іудаїзм. Більшість К. проживають у містах Криму, що поступово спричинило їхній перехід до російської мови спілкування.

В.Сергєєв

КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович (1886—1967) — історик, громадський діяч, член НТШ (1911), академік АН УРСР (1958). Нар. в сім'ї священика. Закінчив Львівський університет

тет (1908), учень М.Грушевського. З 1939 до кінця життя (з невеликою перервою) працював у наукових установах Львова. У повоєнні роки піддавався ідеологічному цькуванню за звинуваченням в українському націоналізмі. К. — автор численних праць з історії України, української культури, воєнної історії, джерелознавства. Його перу належать "Українська історіографія" (1923), "Історія української культури" (1937), навчальний посібник "Історія України", дослідження з історичної географії, сфрагістики, грунтовні монографії "Історія Галицько-Волинського князівства", "Богдан Хмельницький" та ін. Зробив великий внесок у підготовку кадрів істориків, поширення історичних знань.

Я.Калакура

КРИЧЕВСЬКИЙ Михайло-Станіслав (?—1649) — київський полковник, наказний гетьман. Походив із шляхетського католицького роду. З 1643 — чигиринський полковник. У грудні 1647 звільнив на поруки Б.Хмельницького, ув'язненого за підготовку повстання. Став на боці повсталого українського народу, прийняв православну віру. В червні 1649 як наказний гетьман направляється для захисту північних рубежів України від можливого вторгнення литовської армії Я.Радзивілла. Зробив невдалу спробу нападу на литовське військо під Лоєвим. Вважаючи себе винуватцем поразки, відмовився відступати, потрапив у полон, де й помер.

В.Степанков

КРІЛИК Йосип Васильович (парт. псевдонім Васильків; 1898—1941) — активний учасник комуністичного руху в Західній Україні, один із керівників КПЗУ. Нар. в сім'ї службовця. З кінця 1920 секретар ЦК КПСГ (з 1923 — ЦК КПЗУ). З 1923 — член ЦК Компартії Польщі (КПП), згодом — політбюро ЦК КПП. Неодноразово переслідувався польськими властями. В 1928 очолив разом із Р.Турянським національну течію в КПЗУ (подібну до "шумськістів" у КПУ). В 1932 відкликаний до УСРР, наступного року — репресований у справі УВО. В 1941 страчений.

В.Прилуцький

КРІПАЦТВО, КРІПОСНЕ ПРАВО (від "кріпостей" — купчих документів на землі, відомих у Росії з кінця XV ст.) — система аграрних відносин, за яких можновладець є власником землі, наданої селянинові у володіння чи безпосереднє користування, і неповним власником виробника на ній. Особиста залежність від феодала, як правило, юридично закріплювалася державною владою. На українських землях К. існувало за часів Київської Русі. В період польсько-литовської держави (XVI ст.) закріпаченими стали 20 % селян. На Закарпатті утверджується на початку XVI ст. Визвольна війна середини XVII ст. спричинила фактичне зникнення К. на більшості території України. На Лівобережжі й Слобожанщині відновлюється за указом Катерини II від 3 травня 1783. Скасоване в Галичині, на Закарпатті та Буковині в 1848, в Росії та Україні — в 1861. Фактично ж існувало за часів сталінської диктатури в СРСР, коли позбавленим паспортів колгоспникам було заборонено залишати земельні ділянки без дозволу влади.

О.Гуржій

КРОКОВСЬКИЙ Іоасаф (?—1718) — освітній і церковний діяч. Закінчив Києво-Могилянський колегіум, затим був у ньому викладачем риторики, професором філософії та богослов'я, префектом, ректором (1693—1694). З 1707 — київський митрополит. У 1689—1693 вперше прочитав у Києво-Могилянському колегіумі чотирирічний курс бого-

слов'я, тим самим домігшись від царського уряду визнання колегіуму вищим навчальним закладом із правом самоврядування без втручання світських і військових властей. К. — автор рукописних латинських підручників з риторики і філософії, написаних у дусі церковної схоластики з помітним впливом томізму. Обстоював єдність України й Росії.

П.Овчаренко

КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛК — створений у 1649. До його складу входили сотні: Городиська, Журавська, три Ірклїівські, Кропивнянська, Демська, Куріньська, Оржицька, дві Пирятинські, дві Чернушинські, Яблонівська. Полковник К.п. — Філон Джалалій (Джеджалій). У 1658 полк ліквідовано, а його територію включено до Лубенського та Переяславського полків.

В.Панашенко

КРУТИ — залізнична станція у суч. Чернігівській обл., місце бою між російськими червоногвардійцями (6 тис.) і загоном українського війська у складі юнкерів 1-ї Київської юнацької школи ім. Б.Хмельницького (550 чол.) та 1-ї сотні новоствореного Студентського куреня (130 чол.) під командою 20 офіцерів (командир — сотник А.Гончаренко). Захищаючи станцію, український загін втратив близько 250 юнкерів та студентів, 10 офіцерів. Під час відступу одна чота (взвод) студентів потрапила у розташування більшовицьких військ і була розстріляна або поколота багнетами. За рішенням Центральної Ради 17 березня 1918 тіла 27 вояків було урочисто поховано на Аскольдовій могилі. Назва "К." стала символом жертовності за Україну.

О.Бойко

КРУТНЕВИЧ Гаврило — гетьман реєстрового козацтва, соратник Самійла Кішки. Представник козацької старшини, яка боролася за відновлення козацьких прав та привілеїв, ліквідованих після повстань 90-х років XVI ст. Відзначився під час походів запорожців до Молдови (1601) та Лівонії (1602).

В.Щербак

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Соломія Амвросіївна (1872—1952) — співачка, педагог. Походить із шляхетного й старовинного українського роду. В 1893 закінчила Львівську консерваторію, дебютувала у Львівській опері. Вокальну майстерність удосконалювала в Мілані та Відні. З тріумфом виступала на багатьох оперних сценах світу. У 1923 в зеніті слави К. залишила оперну сцену і присвятила себе концертній діяльності. Здійснила турне по Україні, Європі, Америці. У 1894—1923 майже щороку виступала з концертами у Львові, Тернополі, Стриї, Бережанах, Збаражі, Чернівцях та інших містах Галичини. Її єднали міцні узи дружби з І.Франком, М.Павликом, О.Кобилянською, М.Лисенком, Д.Січинським та багатьма іншими діячами Галичини і Наддніпрянщини. У 1939 повернулася назавжди до Львова, де до кінця своїх днів вела клас сольного співу в консерваторії.

Г.Брега

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — постало наприкінці XVIII ст. на базі Чорноморського козацтва, збільшеного частиною Лінійного війська. На чолі його стояв наказний отаман, який одночасно мав і цивільну владу. Колись широке козацьке самоврядування залишилося лише в станицях: виборні станичний збір, станичний отаман, управління й суд. Землеволодіння було організоване за традиціями Запорозького війська. Козацька земля належала всьому війську і ділилася між станицями на правах користування, а не власності. В свою чергу станиці розподіляли землю між усіма коза-

ками у віці після 16 років на рівних засадах. Військова служба тривала загалом 20 років — причому відбували її козаки у власних строях, з холодною зброєю і на власних конях, крім цього було багато піших пластунських частин. У мирний час військо налічувало 50 тис. стройових козаків. Під час Першої світової війни К.к.в. виставило 37 кінних полків, 22 батальйони пластунів, 9 батарей, 36 окремих кінних нумерних і 11 запасних сотень, що загалом складало близько 100 тис. козаків. Кубанське козацтво — єдина формація українського козацтва, яка проіснувала до 1920.

Є.Петренко

КУБІЙОВИЧ Володимир (1900—1985) — науковець, діяч українського визвольного руху. Нар. у м.Нові Сонч (Польща). В 1928—1939 працював лектором Краківського університету, з 1940 — професор Українського Вільного університету у Празі. В 1931 стає членом НТШ у Львові й головою географічної секції. У 1947—1963 — генеральний секретар НТШ, з 1952 — голова Європейського відділу. Під час Другої світової війни очолював єдину визнану німецьким урядом допомогово-громадську організацію — Український Центральний Комітет. У 1943 брав участь в організації української дивізії "Галичина". Автор понад 80 наукових праць з антропографії, географії, демографії українських земель. Організатор видання "Енциклопедії українознавства". Автор споминів "Українці в Генеральній губернії", "Мені 70". Помер у Парижі.

В.Гриневич

КУЗНЕЦОВ Микола Іванович (1911—1944) — партизан-розвідник загону під командуванням Д.Медведєва на Рівненщині та Львівщині під час Великої Вітчизняної війни. Здобував цінні відомості для радянського командування, особисто знищив та полонив кілька гітлерівських генералів, провів ряд диверсій на залізничних комунікаціях. Загинув у бою з загоном УПА. 5 листопада 1944 Указом Президії Верховної Ради СРСР йому було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Бойова діяльність К. висвітлена в мемуарах Д. Медведєва "Це було під Рівним" та "Сильні духом".

В.Клоков

КУЛАГА (ПЕТРАЖИЦЬКИЙ) Іван — старший реєстрового війська у 1631—1632. Учасник козацько-селянського повстання 1630 під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Домагався від польсько-шляхетського уряду легалізації православної ієрархії в Україні, виступав на підтримку розвитку освіти. Водночас займав угодовську позицію щодо властей. Восени 1631 затримав і передав коронному гетьманові С.Конецпольському шведських посланців, які направлялися на Січ з метою залучення запорожців на службу до короля Густава Адольфа.

В.Щербак

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — громадський діяч, письменник, історик, етнограф, фольклорист, перекладач. Походив із селянсько-козацької родини. Після закінчення новгород-сіверської гімназії два роки (1839—1841) навчався на історично-філологічному факультеті Київського університету, але через брак коштів не закінчив його. З 1841 вчителював у Луцьку, Рівному, Петербурзі, Києві. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві у 1847 заарештований, чотири роки відбував заслання у м. Тулі. У 1858—1863 жив у Петербурзі, де заснував власну друкарню, видавав і редагував український журнал "Основа". Згодом до кінця 60-х років служив чиновником у Варшаві, в 70-х мешкав у Галичині, брав участь у гро-

мадсько-політичному житті краю. У 80—90-х роках безвиїзно жив у своїй садибі на хуторі Мотронівка. Творчою діяльністю (зокрема поетичною) К. займався все своє життя. Дружив з Т.Шевченком, редагував його твори. Автор першого українського історичного роману "Чорна рада", капітальних науково-історичних праць "История воссоединения Руси" (1874—1877), "Отпадение Малороссии от Польши" (1883—1890), в яких змінив свою симпатію до козацтва на його осуд як деструктивної сили. К. створив українську абетку, склав граматику української мови, здійснив український переклад Біблії, творів світової літературної класики.

В.Сарбей

КУЛЬТУРНИЦТВО — культурно-освітній рух XIX — початку XX ст., діячі якого вважали просвітницьку роботу найдійовішим засобом піднесення освітнього рівня населення і зміцнення національної самосвідомості; а також система заходів, спрямована на активізацію формування й консолідації нації. К. представлене переважно інтелігенцією з достатньо розвинутим національно-патріотичним почуттям, яка надавала перевагу культурно-освітньому струменю національного руху перед політичним. Як і в інших слов'янських країнах у період формування нації, К. в Україні виступало організуючим чинником і розвивалося у двох напрямах. Представники першого займалися вивченням історії України, збереженням мовних та літературних традицій хоча б у мінімальному обсязі, аби не викликати нарікань з боку влади. Цей напрям рельєфно виявився у діяльності певної частини громадівців та гуртка журналу "Киевская старина". Другий напрям мав радикально-національне спрямування, його діячі всіляко намагалися протиставити українську правний культурний тип, боролися за створення умов для культурно-національного розвитку. Культурники обстоювали невід'ємне право українців на вільний розвиток своєї мови, літератури, театру, освіти, спрямовували зусилля на подолання негативних проявів антиукраїнської політики російського царизму. На початку XX ст., особливо завдяки деяким демократичним завоюванням революції 1905—1907, культурно-освітні діячі отримали більш широкі можливості для розвитку української преси, організації "Просвіт", клубів, бібліотек, українізації школи. Але поступово культурницька діяльність виявила свою безперспективність. Від неї почали відходити молоді сили, віддаючи перевагу політичній боротьбі з метою об'єднання радикально-національної течії з соціал-демократизмом, тобто надання культурницькому рухові політичного характеру.

Н.Шип

КУПЕЦТВО — суспільний прошарок, сферою діяльності якого є торгівля. Виникло в період розкладу первіснообщинного ладу, дальшого розвитку набуло за рабовласництва та феодалізму. На Русі К. виникло у X ст., а у XII ст. купці вже об'єднувалися у власні корпорації. Наприкінці XIV — на початку XV ст. склалося українське К., яке в багатьох містах України користувалося Магдебурзьким правом. У таких торгових центрах, як Київ, Львів, Ніжин, Кам'янець-Подільський та ін., утворилися численні іноземні купецькі колонії (грецькі, вірменські, італійські). Починаючи з XVII ст. в Росії та Україні К. поступово перейшло на методи капіталістичної підприємницької діяльності як у промисловості, так і в галузі торгового обороту. В 1775 запроваджена система купецьких гільдій та відповідних привілеїв. Остаточно купецький

актом Катерини II — Жалуваною грамотою містам (1785). В Україні протягом 1816—1856 чисельність купців усіх гільдій збільшилася з 18,2 до 104, 4 тис. Одночасно зростали суми їхніх капіталів. К. в Україні за своїм національним складом було неоднорідним (крім українців — росіяни, євреї, поляки, вірмени та ін.). Після жовтневого перевороту 1917 К. як соціальний стан було скасоване, багато його представників зазнали репресій.

Ю.Кокін

КУРБАС Лесь (Олександр Степанович; 1887—1942) — актор і режисер, педагог і теоретик театру, народний артист (з 1925). Нар. у м. Самборі в родині актора Е.Яновича. В 1912 розпочав театральну діяльність. У 1920 заснував у Києві театр "Кийдрамте". Найповніше творча індивідуальність К. виявилася в організованому і керованому ним (1922—1933) театрі "Березіль" (з 1935 — Харківський український драмтеатр ім. Т.Шевченка). Під час боротьби з "націоналізмом" і "націонал-ухильництвом" був звинувачений у націоналізмі й формалізмі, відриві від радянської дійсності та російського театру, репресований і засланий на Північ, де й закінчив своє життя. В історію українського театрального мистецтва К. увійшов як реформатор і сміливий експериментатор, який запроваджував нові ідеї та форми західноєвропейської театральної культури (експресіонізм, конструктивізм).

О.Мовчан

КУРІНЬ: 1. Видовжена споруда з деревини, в якій жили козаки Запорозької Січі. **2.** Військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що налічувала до кілька сотень козаків на чолі з курінним отаманом, який обирався курінною радою; мала своє окреме господарство, власну назву. В другій половині XVIII ст. у складі Запорозької Січі було 38 К. **3.** Найменша військова одиниця у війську Б.Хмельницького в складі 10—15 осіб. **4.** Основна військова тактична одиниця в Українській Галицькій армії (1919—1920) у складі трьох піхотних і однієї кулеметної сотень, з яких складалися бойові з'єднання — бригада, корпус.

В.Палієнко

КУРУКІВСЬКА УГОДА 1625 — мирна угода між військами коронного гетьмана С.Конецпольського і козацькими полками М.Дорошенка, підписана 26 жовтня 1625 в урочищі Ведмежа Лоза біля Курукового озера неподалік сучасного м. Кременчука. З укладенням цієї угоди завершилось козацько-селянське повстання, спочатку очолюване М.Жмайлом (до його усунення з посади гетьмана). За угодою всім учасникам повстання надавалась амністія, козацький реєстр встановлювався у 6 тис. осіб. Запорожцям заборонялося здійснювати походи в інші країни. 1 тис. козаків мала постійно перебувати на Січі, решта — на волості. Тим, хто перебував на території т.зв. королівщин, дозволялося залишатися в статусі вільних землевласників, а ті реєстровці, хто володів землею з шляхетських маєтностей, мали повернути "неправильно придбану власність". За наслідками угоди реєстрове військо було поділене на шість полків, чим було закладено основу майбутнього адміністративно-територіального поділу Української держави у другій половині XVII—XVIII ст.

Т.Чухліб

КУЦКОВИЧ Іван — у 1602—1603 командир 4-тисячного козацького загону ("старший всього лицарства запорозького"), що діяв під час військового походу на території Лівонії та Великого князівства Литовського (зокрема в Білорусі).

В.Палієнко

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ — див. **ЧОРНИЙ ШЛЯХ**.

КУШТАНОВИЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура середини VI—кінця IV ст. до н.е. на території Закарпаття, Словаччини, Східної Угорщини. Носіями її вважаються північні фракійці або іранофракійці. Дехто ототожнює їх з агафірсами, згадуваними Геродотом. Населення зазнало впливу племен лужицької культури та культури скіфоїдних племен, що переселилися із Західної Подолії під час скіфського вторгнення в лісостепову зону. У поховальному обряді практикувалися безурнові та урнові трупоспалення під курганними насипами. У подальшому на грунті К.к. формувалися племена гето-дакійської латенської культури та культури карпатських курганів.

С.Безсонова

КЮЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774 — укладений між Росією і Туреччиною 10 липня 1774 в с. Кючук-Кайнарджі (Болгарія) після російсько-турецької війни 1768—1774. За договором до Росії відійшли південні українські землі між витоками Дніпра та Південного Бугу, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале. Це забезпечувало Росії право вільного мореплавства на Чорному морі та вихід через чорноморські протоки. Визнавалися незалежність Кримського ханства від Туреччини і протекторат Росії над Молдовою і Волощиною.

М.Знаменська

Л

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович (1834—1902) — історик. Нар. в с. Гирявцях на Чернігівщині. По закінченні історично-філологічного факультету Петербурзького університету (1858) служив у судових установах Полтави, Кременчука, Ніжина, Курська та Києва. Член науково-історичних товариств Петербурга, Києва й Чернігова. Один з ініціаторів створення журналу "Киевская старина". Л. головно досліджував соціально-економічні й політичні проблеми Лівобережжя України XVII—XVIII ст., головну увагу приділяючи історії селянства, колонізації, землеволодіння, судових установ, питанням української історіографії, генеалогії, археографії тощо. Найвідоміші праці: "Указатель источников для изучения Малороссийского края" (1858), "Малороссийские посполитые крестьяне, 1648—1783 гг." (1908), "Описание старой Малороссии", т. I—III (1888, 1893, 1902), "Люди Старой Малороссии" (1882).

Н.Герасименко

ЛАНОВЕ — державний поземельний податок із феодально залежних селян у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій у XIV—XVIII ст. Розмір Л. визначався постановою сейму і обчислювався з одиниці оподаткування — лану (малий — 16,8 га, великий — 25 га).

В.Кравченко

ЛЕБЕДЬ Дмитро Захарович (1893—1937) — партійний та державний діяч. Нар. у с. Лоцманська Кам'янка

(нині у складі м. Дніпропетровська). Здобув початкову освіту. Трудову діяльність розпочав у 1908 робітником. У 1909 стає професійним революціонером як член більшовицької партії. Після встановлення радянської влади — на партійній роботі. В листопаді 1920 обраний другим секретарем ЦК КП(б)У. В 1922—1924 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обстоював теорію "боротьби двох культур". У 1924—1930 — в системі РКК—РСІ. З 1930 працював заступником Голови Раднаркому РРФСР. У 1937 репресований і страчений.

М.Дорошко

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ — (бл. 1225 — бл. 1300) — галицький князь, другий син Данила Романовича. На політичну арену вийшов на початку 1250-х років, відбиваючи наступ татарського воєначальника Куремси на південні рубежі Галицько-Волинського князівства. По смерті Данила (1264) і розпаді Галицько-Волинського князівства успадкував Галицьку та Перемиську землі, ставши найсильнішим серед Романовичів. Був мужнім воїном і талановитим полководцем, але нерозважливим політиком. Так, у 1267 литовський князь Войшелк віддав своє князівство молодшому братові Л.Д. Шварнові, а сам постригся у ченці. За це розлючений Л.Д. забив Войшелка, після чого Литовське князівство було назавжди втрачене для Романовичів. У 70—80-х роках Л.Д. прагнув стати краківським князем, ходив у походи на Литву і ятвягів, залучаючи до цього татар, але зазнав невдачі. Визнавав залежність від Орди. У 1283 разом із татарами воював в Угорщині й заволодів часткою її землі.

М.Котляр

ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН Гійом (бл. 1600—1673) — французький військовий інженер, родом із Нормандії. У 1630—1648 перебував на службі у польського уряду, керував будівництвом фортець на півдні України. Повернувшись до Франції, опублікував "Опис України, або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансильванії" (1650), що містить цінні відомості з історії, географії, культури та етнографії України. У 1648—1650 видав карти України (передруковані В.Кордтом у "Матеріалах з історії російської картографії", 1899—1910).

Н.Герасименко

ЛЕВИТСЬКИЙ Микола Васильович (1859—1936) — громадський діяч, ліберальний народник, відомий кооператор ("артільний батько"). Нар. на Канівщині. Закінчив Харківський університет (1885), працював секретарем земської управи, займався адвокатурою. В 1887 заклав першу в Україні і в Східній Європі хліборобську спілку (артіль). Засновував також виробничі артілі в містах. Співробітничав у газеті "Русские ведомости". Автор численних статей у часописах, брошури "Спілкова умова для хліборобських спілок" (1901). Брав участь у роботі Центральної Ради, в радянські роки займався педагогічною діяльністю, працював у різних кооперативних установах України. Учасник багатьох міжнародних кооперативних з'їздів.

О.Старинець

ЛЕВИЦЬКИЙ (Левицький-Ніс) Григорій Кирилович (бл. 1697—1769) — художник-графік. Походив з козацької родини. Навчався в Польщі (Вроцлав) та, можливо, в Київській академії. Найвідоміші твори — серії гравюр для кишенькових видань Києво-Печерської лаври "Євангеліє" та "Апостол" (1737), для подарункового видання книжки М.Козачинського "Філософія Арістотелева" (1745), для великого видання "Апостола" (1752 і 1757), розкішні подарункові гравюри на честь лаврських архімандритів Романа Копи та Іларіона

Негребецького, київського митрополита Рафаїла Заборовського.

Л.Ткачова

ЛЕВИЦЬКИЙ Дмитро Григорович (бл. 1735—1822) — живописець, портретист, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1770). Навчався в батька — І.Левицького (Носа) та у видатного живописця О.Антропова. Разом з ними працював над розписами Андріївської церкви в Києві. В 1771—1788 — керівник портретного класу Академії мистецтв. Автор багатьох парадних та інтимних портретів, зокрема О.Кокорінова (1769—1770), Н.Сезьомова (1770), Н.Демидова (1773), Д.Дідро (1773—1774), Д.Долгорукого (1782), алегоричного портрета Катерини II (1783), невідомої в блакитній сукні (Київський музей російського мистецтва), дочки Агаші в народному костюмі, М.Рєпніна (Державний музей українського образотворчого мистецтва).

Л.Ткачова

ЛЕВИЦЬКИЙ Кость (1859—1941) — політичний діяч. Освіту здобув у Львівському університеті. В 1899 — співзасновник Української національно-демократичної партії, згодом її голова. Обирався послом до австрійського парламенту і польського сейму. Л. належить визначна роль у боротьбі за національне визволення західноукраїнських земель. Був президентом створеної у Львові в 1914 Української Головної Ради і віденської Заграничної Української Ради, в листопаді 1918 очолив перший уряд ЗУНР. В часи польської окупації Галичини був членом центрального уряду у Відні. Після повернення до Львова займався громадською діяльністю. У 1939 після вступу радянських військ у Галичину заарештований, 20 місяців перебував у в'язниці, звільнений напередодні радянсько-німецької війни. У липні 1941 став засновником і головою Української Національної Ради у Львові. Перу Л. належать історично-політичні й правознавчі праці, серед них "Історія політичної думки галицьких українців, 1848—1914" (1926), "Історія визвольних змагань галицьких українців в часі світової війни, 1914—1918", "Великий зрив" (1931) та ін.

Ю.Лавров

ЛЕВИЦЬКИЙ Модест Пилипович (1866—1932) — громадський діяч, письменник і публіцист. У 1888 закінчив історично-філологічний, а в 1893 медичний факультет Київського університету. Працював лікарем у Ковелі, Києві та інших містах. У 1918 — головний санітарний лікар залізниць України, в 1919 — радник, а згодом голова української дипломатичної місії в Греції. З початку 20-х років жив у Подебрадах (Чехословаччина), де працював лектором і лікарем Української господарської академії. У 1927 переїхав до Луцька, де жив до смерті. Автор оповідань з народного життя, історії визвольної боротьби, укладач української граматики.

О.Вільшанська

ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович (1848—1922) — історик, правознавець, архівіст, археограф, письменник. Академік УАН (з 1918), віце-президент УАН (з 1919), голова-президент ВУАН (з 1922). Нар. в сім'ї священика. По закінченні в 1874 Київського університету вчителював, працював у наукових і видавничих установах. Автор праць з історії України XVI—XIX ст.: "Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII ст." (1874—1875), "Опыт исследования о Летописи Самовидца" (1878), "О социнианстве в Польше и Юго-Западной Руси" (1882), "Очерки старинного быта на Волыни и Украине" (1889, 1891), "Очерки народной жизни в Малороссии XVII в." (1901). Основну увагу приділяв дослідженню проблем соціально-економічної

історії, судочинства, народного побуту.

М.Палієнко

ЛЕВКЕ — давньогрецька назва о.Зміїний у Чорному морі (територіальні води України, 120 км від Одеси). В античну добу перебував під протекторатом Ольвії. Славився храмом Ахілла, який водночас слугував і маяком.

А.Русяєва

ЛЕГІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ — українська націоналістична організація, що діяла в 1925—1929 у Подебрадах (Чехословаччина). Керівник — М.Сціборський. Видавала журнал "Державна нація" (1927). Своєю діяльністю готувала базу для утворення ОУН, до якої увійшли члени легії.

В.Прилуцький

"ЛЕКСИКОН СЛОВЕНО-ЛАТИНСЬКИЙ" — словник, укладений в середині XVII ст. у Москві київськими вченими, викладачами Києво-Могилянського колегіуму Арсенієм Корецьким-Сатановським та Єпіфанієм Славинецьким. Являє собою другу частину "Лексикону латинського", укладеного у 40-х роках XVII ст. Єпіфанієм Славинецьким у Києві. Реєстр "Лексикону" налічує близько 7500 як церковнослов'янських, так і українських слів, запозичених з "Лексикону словеноросського" Памви Беринди. Перекладна латинська частина взята переважно з польсько-латино-грецького словника Г.Кнапського, виданого у Кракові в 1621. Книжка справила вплив на укладання багатомовних словників у Росії протягом XVII—XVIII ст.

О.Дзюба

"ЛЕКСИС" — словник, виданий Лаврентієм Зизанієм у Вільно (1596), в якому церковнослов'янські слова перекладалися "простою" розмовною мовою. Реєстр "Л." налічує 1061 слово, переважно церковнослов'янських, з невеликою кількістю іншомовних. Перекладна частина складається переважно зі слів української розмовної мови з відчутним впливом білоруського мовного середовища, в якому тривалий час перебував автор. "Л." призначався для шкільного вжитку, водночас його можна було використовувати при читанні богословської та богослужебної літератури. Справив вплив на укладання фундаментального словника П. Беринди — "Лексикону словеноросського" (1627).

О.Дзюба

ЛЕМКИ — етнографічна (субетнічна) група українців, які здавна селилися у Карпатах на схилах Низьких Бескидів (між ріками Уж, Сян на сході та Попрад з Дунайцем на заході). Вважається, що свою назву Л. отримали від сусідніх народів за часте вживання у розмовній мові діалектної частки "лем" у значенні "лише", "тільки" (О.Верхратський). Останнім часом висувається гіпотеза антропонімічного походження цього терміна — від особистого імені Лемко (М.Худаш). Традиційно головними заняттями Л. були землеробство й тваринництво. Розвивалися також домашні промисли: ткацтво, гончарство, різьбярство та ін. У 1945 у зв'язку з урегулюванням кордонів між СРСР та Польщею був проведений взаємний обмін населенням, внаслідок якого в Україну (Тернопільську, Львівську, Івано-Франківську, Миколаївську та інші області) переселилися близько 500 тис. Л. з Жешувського, Люблінського та Краківського воєводств; у 1947 польська влада примусово переселила близько 300 тис. Л. у західні та північні воєводства. Компактно на території України Л. проживають у Перечинському та Великоберезнянському районах Закарпатської області.

Л.Ковпак

ЛЕМКІВЩИНА — історично-етнографічна область України в Карпатах на схилах Низьких Бескидів, розташована клином поміж польським і словацьким кордонами й заселена лемками. Територія Л. займає найнижчу частину Українських Карпат — більшість Низького (Лемківського), західну частину Середнього та східні окрайки Західного Бескиду. Рель'єф — типово середньогірський (висота хребтів до 1000—1300 м). Ще в X ст. територія, яку займає Л., входила до складу Київської Русі. Від середини XI ст. Південною Л. заволоділа Угорщина, в 1340—1772 вся Л. належала Польщі, в 1772—1918 — Австро-Угорщині. Від 1945 Північна Л. належить Польщі.

Л.Ковпак

ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ (ЛКСМУ) — громадсько-політична організація, утворена з прокомуністичних молодіжних організацій в липні 1919. З першого з'їзду і до свого саморозпуску перебувала під ідейним впливом компартії і вважалась її бойовим резервом. ЛКСМУ слугувала інструментом запровадження комуністичної ідеології у свідомість молоді, а також її організації для здійснення комуністичних проектів (колективізація, освоєння цілини, будівництво заводів, шляхів сполучення тощо). Формально комсомольським членством у 80-ті роки було охоплено 70 % юнаків і дівчат радянської України. Неспілковій молоді були перекриті всі шляхи до соціального просування. Загальна криза комуністичної ідеї відбилася й на комсомолі. 21 вересня 1991 XXVII позачерговий з'їзд ЛКСМУ прийняв ухвалу про припинення діяльності організації, одночасно конституювавши себе як Перший установчий форум, що проголосив створення Спілки молодіжних організацій України (СМОУ).

А.Кондрацький

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (спр. прізвище Косач Лариса Петрівна; 1871—1913) — поетеса, громадський діяч. Походила з родини української дворянської інтелігенції. Через хронічну хворобу (туберкульоз кісток) освіту здобула вдома, володіла багатьма мовами, досконало знала світову історію, культуру, літературу, мистецтво, написала підручник "Стародавня історія східних народів" (1918). На формування світогляду Л.У. вирішальний вплив мали мати — письменниця Олена Пчілка і брат матері — громадський діяч і вчений М.Драгоманов. Поетеса підтримувала тісні зв'язки з діячами української, російської, польської соціалдемократії, поширювала соціалістичну літературу, керувала бібліотечною справою у київській "Просвіті". Неоднаразово виїздила за кордон: до Австро-Угорщини, Німеччини, Болгарії, Італії, Єгипту. За "українофільські" симпатії переслідувалася царською владою. Цензурних утисків зазнавала і поетична творчість Л.У., яка закликала до боротьби за визволення поневолених Російською імперією народів, засуджувала зрадників народних інтересів, підносила вселюдські гуманістичні ідеали. Великий цикл складають драматичні твори Л.У., серед яких світовим шедевром є драма-феєрія "Лісова пісня".

В.Сарбей

ЛИБІДЬ — сестра легендарних засновників Києва Кия, Щека і Хорива. Ім'ям Л. названо праву притоку Дніпра в районі сучасного м.Києва.

О.Головко

ЛИЗОГУБІВСЬКА КУЛЬТУРА — неолітична культура у пониззі Сейму, Десни, у середній течії Псла та Ворскли. Назва — за поселенням Лизогубівка. Датується кінцем V — серединою IV тис. до н.е. Населення цієї культури споруджувало наземні підпрямокутні житла каркасної кон-

струкції, іноді з сінями. Кераміка виготовлялася з глини з домішкою піску та органіки: гостродонні посудини та горщики з гребінцевим та накольчастим орнаментом. Знаряддя праці були в основному кременевими. Змінилася культурою ямково-гребінцевої кераміки.

Н.Котова

ЛИПА Іван (1865—1923) — громадський і політичний діяч, письменник, за фахом лікар. Один із засновників "Братства тарасівців". Після його розгрому в 1893 заарештований. У 1902—1918 жив в Одесі, де брав активну участь у громадсько-політичному житті. В 1917 — український комісар Одеси, член ЦК партії соціалістів-самостійників. У 1919 — міністр віросповідань УНР. Помер у Винниках поблизу Львова. Автор поезій, оповідань, нарисів, збірок "Оповіді про смерть, війну і любов", "Тринадцять притч" та ін.

В.Прилуцький

ЛИПА Юрій (1900—1944) — письменник і публіцист, син І.Липи. Нар. в Одесі, закінчив у 1929 Познанський університет, за фахом лікар. З 1920 жив у Польщі й Галичині. Друкувати поезії почав у 1919. Автор роману "Козаки в Москві", збірки оповідань "Нотатник", а також популярної на свій час публіцистичної трилогії, в якій викладено т.зв. "чорноморська доктрина": "Призначення України", "Чорноморська доктрина", "Розподіл Росії".

В.Прилуцький

ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав (Вацлав-Вікентій; 1882—1931) — історик і політолог, ідеолог українського консервативно-монархічного руху. Нащадок спольщеного шляхетського роду з Волині. Закінчив 1-шу київську гімназію. Після нетривалої служби в російському війську в 1903—1906 навчався в Ягеллонському університеті (Краків), історичні та соціологічні студії продовжив у 1906—1907 в Женеві. У працях Л. цього періоду домінує думка про повернення до українства спольщеної шляхти. Видавав польською мовою суспільно-політичний двотижневик "Przeglad krajowy" (Київ, 1909—1910). Провідний діяч політичної групи "Вільна Україна" (Львів, 1911), натхненник створення в 1914 "Союзу визволення України". В роки Першої світової війни мобілізований до російської армії. У 1917 — один із засновників Української хліборобсько-демократичної партії. Автор партійної програми, яка передбачала проголошення незалежної Української держави і забезпечення приватної власності на землю. За Гетьманату та Директорії (червень 1918 — липень 1919) — дипломатичний представник в Австро-Угорщині. З 1919 — на еміграції, головним чином в Австрії, де став одним із засновників Українського союзу хліборобів-державників і очолював його Раду присяжних. Редагував друкований орган УСХД — "Хліборобська Україна", в якому опублікував політичний трактат "Листи до братів-хліборобів", де виклав програмні засади українського консерватизму. В 1926—1927 очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні. У 1930, розійшовшись у політичних поглядах з гетьманом П.Скоропадським, заснував організацію "Братство українських класократів-монархістів, гетьманців". Помер від сухот в санаторії поблизу Відня. Згідно з заповітом похований на батьківщині в с. Затурцях, нині Локачинського р-ну Волинської обл.

Л. — засновник державницької школи в українській історіографії. Залишив велику наукову спадщину. Головні праці: "Шляхта на Україні" (1909), "З історії України" (1912, обидві польською мовою), "Україна на переломі, 1657—1659", "Релігія і церква в історії України" (1925),

"Покликання варягів чи організація хліборобів" (1926). Історично і соціально обгрунтувавши ідею української державності в формах "української класократичної трудової монархії", Л. убачав політичне майбутнє української держави в консолідації усіх соціальних верств, незважаючи на класову належність, віровизнання, етнічне походження, національно-культурну свідомість. Саме "територіальний патріотизм" усіх мешканців України, на його думку, мав стати запорукою утвердження української державності. Цю єдність мала забезпечити легітимна постать українського монарха в її традиційній гетьманській формі.

Т.Осташко

ЛИПИЦЬКА КУЛЬТУРА — невелика група матеріальних пам'яток у Верхній Наддністрянщині, існувала у I — середині II ст. Поселення племен Л.к. складалися з житлових приміщень у вигляді землянок, напівземлянок та наземних споруд. У житлах та біля них розміщувалися ями-погреби. У побуті широко вживалася різноманітна вишукана кераміка — виготовлена від руки і кружальна, прикраси, особливо фібули. Могильники влаштовувалися неподалік від поселень, в основному у формі трупоспалення в урнах або ямах. Поховання супроводжував нечисленний інвентар: ножі, пряжки, окремі намистини, прясла, проколки, уламки посуду. В могили воїнів клали спеціально зіпсовану зброю, мечі, наконечники списів. Переважає думка, що носієм Л.к. було дакійське плем'я костобоків, яке, потрапивши у слов'янське етнічне середовище, до середини II ст. асимілювалося. Однак оскільки племена Л.к. перебували на більш високому рівні культурного та соціального розвитку, ніж слов'яни, вони встигли передати останнім цінні господарські знання та навички, особливо в галузі землеробства й тваринництва, підготувавши їх до швидкого сприйняття провінційно-римської культури.

Д.Козак

ЛИПКІВСЬКИЙ Василь (1864—1937) — церковний діяч, фундатор і першоієрарх УАПЦ. Син священика. Закінчив Київську духовну академію (1889), кандидат богослов'я. У 1891 висвячений на священика. Зазнав утисків за українофільство. У 1917 — засновник Братства Воскресіння — згодом Всеукраїнської церковної ради, що скликала Всеукраїнський церковний собор (січень 1918). У 1919 взяв участь у скликанні Другої Всеукраїнської церковної ради (заст. голови). 9 травня за настоятельством Л. відбулася перша Служба Божа українською мовою в Миколаївському військовому соборі Києва. З липня 1919 — настоятель Софійського собору. 23 жовтня 1921 обраний митрополитом київським і всієї України. Кілька разів був заарештований. На II Всеукраїнському соборі під тиском ДПУ з Л. "знято тягар митрополичого служіння". Згодом розстріляний. Автор низки богослужбових книг, а також "Історії Української Православної церкви" (зберігся 7-й розділ — нарис історії УАПЦ), численних проповідей.

С.Білокінь

ЛИСЕНКО Микола Віталійович (1842—1912) — композитор, етнограф, диригент, громадський діяч. Нар. в с. Гриньки Кременчуцького повіту на Полтавщині в козацько-поміщицькій родині. Гри на фортепіано вчився у матері. У 1867—1869 навчався у Ляйпцізькій консерваторії, в 1874—1876 — у Петербурзі у М.Римського-Корсакова. Своєю композиторською працею, зокрема операми "Різдвяна ніч" (1876), "Утоплена" (1884), "Тарас Бульба" (1890), "Енеїда" (1911), вокальними та інструментальними творами заклав основи національного класичного музичного мистецтва. Збирав і досліджував українські народні пісні

й думи. Перу Л. належить кілька наукових розвідок.

В.Даниленко

ЛИСЯНСЬКИЙ ПОЛК — як військова одиниця існував короткий час на початку гетьманства Б.Хмельницького, відокремившись від Корсунського полку. Його полковником був Данило Якимович.

В.Панашенко

ЛИТАВРИ-ТУЛУМБАСИ — музичний ударний інструмент. Належав до козацьких клейнодів разом із прапором (корогвою), булавою, бунчуком, гербовою печаткою, духовими трубами, каламарем тощо. Використовувався козаками для скликання ради, зокрема на Запорожжі. Козак, що вигравав відповідні мелодії ударами двох дерев'яних палиць, називався политаврик. Гетьманські Л.-т. вручалися українським козакам спочатку польським королем, потім російським царем.

М.Дмитрієнко

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА — книги у кількості понад 550 томів державної канцелярії Великого князівства Литовського, в яких містяться документи XIV—XVIII ст. або їхні копії. Зберігалася в Польщі, Швеції, Пруссії, Росії. З 1887 зберігається в Москві в Центральному державному архіві давніх актів (фонд N 389). Книги Л.м. містять цінні історичні джерела з історії Литви, України, Білорусі, Польщі, Росії, Туреччини та інших країн, надають інформацію з питань права, будівництва, повинностей, податкової політики, торгівлі тощо. В них включено цілу низку важливих історичних документів — текст Люблінської унії, реєстри, описи (люстрації), інструкції тощо.

С.Павленко

ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ — кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, прийнятий у трьох редакціях 1529, 1566 і 1588 років. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами Л.с. були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, "Руська правда", польські судебники та кодекси інших держав. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т.д. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у т.ч. право на закріпачення селян. Л.с. був основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст. Став джерелом російського "Соборного уложения" (1649), "Прав, по которым судится малороссийский народ" (1744) та приватних українських кодифікаційних проектів: "Процесса краткого..." (1734), "Акцесса" (1743), "Суда и расправы..." (1750), "Книги Статута..." (1764). На території Київської, Подільської та Волинської губерній дія Л.с. була припинена сенатським указом від 25 червня 1840. У Лівобережній Україні 4 березня 1843 він був замінений Зводом законів Російської імперії.

А.Гурбик

ЛИТОВЦІ — нація, основне населення Литовської держави. В Україні проживають етнічною групою у кількості близько 11 тис. осіб (за переписом 1989).

В.Холодницький

ЛІВИЦЬКИЙ Андрій Миколайович (1879—1954) — громадський і державний діяч. Нар. у Полтавській губернії. Закінчив Колегію ім. П.Галагана, Київський університет. Юрист. З 1901 — член РУП (у подальшому УСДРП). Після лютневої революції 1917 — член ЦК Селянської спілки і Центральної Ради, губернський комісар Полтавщини. У 1918 увійшов до Українського Національного Союзу, один з організаторів і член Трудового конгресу. З квітня 1919 — міністр юстиції і заступник голо-

ви уряду, з серпня 1919 — також і міністр закордонних справ Української держави, з жовтня 1919 — голова дипломатичної місії у Польщі. З початку 20-х років — заступник голови уряду УНР. Після вбивства С.Петлюри з травня 1926 — головний отаман війська УНР. Голова уряду УНР в екзилі. З початком Другої світової війни перебував у Польщі, пізніше переїхав до Німеччини. Один із засновників Української Національної Ради (1948). Похований в Мюнхені.

Л.Гриневич

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (ЛІВОБЕРЕЖЖЯ, ГЕТЬМАНЩИНА) — східна частина Гетьманської держави на лівому березі Дніпра (разом з Києвом). Назва з'явилася після Андрусівського договору 1667, за яким держава Б.Хмельницького без участі української сторони була поділена Росією і Польщею рікою Дніпром на Правобережну й Лівобережну. Остання відійшла до Росії. Після ліквідації царизмом Гетьманської держави її територія в 1796 отримує назву "Малоросійська губернія" (в складі Чернігівського, Новгород-Сіверського і Київського намісництв). Унаслідок другого поділу Польщі (1793) Лівобережжя було возз'єднане з Правобережжям в межах Російської імперії.

Я.Дзира

ЛІВОНСЬКА ВІЙНА 1558—1583 — війна Росії проти Лівонського ордену німецьких лицарів, а після його розпаду (з 1561) — проти Польщі, Великого князівства Литовського (з 1569 — Речі Посполитої), Данії та Швеції за вихід до Балтійського моря. З 1568 на боці Польщі й Великолитовського князівства у війні беруть участь українські козаки, зокрема в облозі фортеці Ула. В 1581 вони взяли участь в облозі Пскова. Водночас в обороні Пскова на боці росіян виступав загін донських і українських козаків на чолі з Миськом Черкаським. Під час облоги, намагаючись поповнити свої війська, С.Баторій зробив спробу залучити на свій бік запорозьких козаків і послав до них з цією пропозицією загін шляхтича С.Зборовського, але запорожці відмовилися. В ході Л.в. С.Баторій усвідомив потребу створення постійного козацького війська і з цією метою запровадив козацький реєстр, поклавши початок реєстровому козацтву.

В.Палієнко

ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ КУЛЬТУРА — енеолітична археологічна культура першої половини III тис. до н.е. Ареал — від узбережжя Балтики на півночі до Чехословаччини на півдні та від Голландії на заході до Західної України на сході. Основні заняття населення — землеробство та скотарство. Племена цієї культури жили у поселеннях, забудованих наземними будинками із заглибленою частиною, з плетеними та обмащеними глиною стінами, при похованнях практикували трупопокладання у грунтові й курганні могильники у супроводі поховального інвентаря. У побуті користувалися речами з каменю, кістки, міді, кераміки. Назва культури — від характерного підлощеного посуду із лійчастими вінцями, який прикрашався крилоподібними або зооморфними ручками та заглибленим орнаментом або наліпним валиком, що оперізує горщик по горлу або наліплений на плічках у вигляді літер Л і М. Зникнення Л.п.к. пов'язується з приходом у середині III тис. до н.е. населення культури кулястих амфор.

В.Круц

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ — культурно-освітня кампанія, здійснювана більшовицькою партією у 20—30-ті роки. В Україні навчання населення грамоті здійснювалося через мережу товариства "Геть неписьменність", створеного в 1923. У 1936 воно ліквідувалося як таке, що виконало свою роль. За Всесоюзним переписом населення 1936

85,3 % людності України було грамотним проти 57,5 % у 1926. Україна ставала республікою суцільної грамотності, мала висококваліфіковані кадри в усіх галузях народного господарства, науки, культури. Утім в роки масових репресій значна частина представників різних соціальних верств зазнала переслідувань і була знищена.

Є.Шаталіна

ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — неолітична культура, ареал якої охоплює лісостепові та лісові райони Волині та Верхньої Наддністрянщини. Датується другою половиною V — початком IV тис. до н.е. В Україну носії цієї культури просунулися з Польщі. Племена, що творили цю культуру, мешкали у лінійних поселеннях, у житлах як наземних, так і у формі напівземлянок, із каркасно-стовповою конструкцією. Плетені стіни обмазувалися глиною. Керамічний посуд прикрашався орнаментом у вигляді ямок, прокреслених ліній, валиків, що й дало назву культурі. Знаряддя праці виготовлялися з кременю, обсидіану, сланцю. Змінилася культурами лійчастого посуду й трипільською.

Н.Котова

ЛІСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1932 — збройний виступ селян Ліського повіту Львівського воєводства проти сваволі поміщиків та уряду Польщі. Причиною повстання було погіршення становища селян в умовах економічної кризи. Безпосередній привід дала спроба уряду запровадити трудову повинність із ремонту шляхів під виглядом "свята праці". Повстання тривало від 19 червня до 9 липня 1932 і охопило понад 30 тис. селян 19 сіл Ліського, а також Турківського, Сяноцького і Добромильського повітів. На допомогу повсталим виступили селяни із сусідніх районів Закарпатської України, але польські прикордонники не дали їм змоги діяти. Польська армія та поліція, підтримані артилерією та авіацією, жорстоко придушили повстання.

О.Рубльов

"ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ" — козацький літопис XVII ст., унікальна історична й культурна пам'ятка української літературної мови. Вперше опублікований у 1878 Київською Тимчасовою комісією для розбору давніх актів разом з додатком і трьома українськими хроніками. В 1971 "Л.С." видано в Києві. Вважається найбільш повним і вірогідним джерелом з історії України періоду 1648—1702. Центральне місце в "Л.С.," займають події Визвольної війни українського народу, висвітлюється політика царського уряду щодо України. Авторство "Л.С." остаточно не встановлене.

Я.Калакура

ЛОБОДА Григорій (?—1596) — козацький старшина, гетьман, організатор походів проти турків і татар, учасник козацьких воєн 1591—1596. Вперше згадується наприкінці 1593, коли здійснив похід на м. Оргіїв у Придністров'ї. Навесні 1594 Л. організував ще два вдалі походи на турецькі фортеці. Восени 1594 об'єднане козацьке військо за участю Л. зайняло Молдавію. Навесні 1595 загони Л. і С.Наливайка діяли у межиріччі Дністра і Дунаю у складі військ антитурецької "Священної ліги". Поряд з Наливайком Л. був провідною постаттю і в подіях на волості. Л. репрезентував поміркoване козацтво, яке було готове йти на компроміс з урядом. У другій половині 1595 — на початку 1596 загін Л. кількістю 8—10 тис. вояків стояв в Овручі і фактично контролював усю Київщину і Південну Білорусь. Але Л. трактував це не як непокору, а як спосіб відпочинку козаків. У квітні 1596 Л. брав участь у бойових діях проти карального війська під Білою

Церквою. Після відступу до Лубен у таборі на р. Солониці козаки стратили Л. за підозрою у співробітництві з поляками.

С.Лепявко

ЛОДІЙ Петро Дмитрович (1764—1829) — філософ, правник, просвітник. Нар. у сім'ї священика. Вивчав філософію в Надьвараді (Угорщина), теологію в Ужгороді та Львові (у 1801 отримав учений ступінь доктора). Викладав у Львівському, Краківському, Петербурзькому університетах, Петербурзькому педінституті. Переклад Л. "Елементів філософії" Х.Баумайстера з німецької на церковнослов'янську мову з домішками української — важливе явище для розвитку української філософської термінології. Праця Л. "Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного" (1815) — одна з перших спроб у Російській імперії спростувати систему Канта. Праці Л. "Метафизика", "Теория общих прав", "Естественное право народов", "Полный курс философии" та ін. використовувалися як підручники в Росії, Україні, Польщі, Німеччині, Швеції.

Г.Герасимова

ЛОЗИНСЬКИЙ Михайло (1880—1937) — громадський діяч, журналіст, учений-історик, юрист. Багато друкувався в українській пресі Галичини та Наддніпрянської України. Автор історичних праць "Польський і російський революційний рух і Україна" (1908), "Галичина в життю України" (1916), "Галичина в рр. 1918—20" (1922), біографічних розвідок про М.Драгоманова, М.Павлика та ін., підручника "Міжнародне право" (1922). В 1919—1920 — товариш секретаря закордонних справ ЗУНР, учасник Паризької мирної конференції; у 1921—1927 — професор міжнародного права Українського Вільного університету в Празі, у 1928—1930 — зав. кафедрою права Інституту народного господарства у Харкові. У 1930 заарештований і висланий до Зауралля, де й помер.

В.Сарбей

ЛОЛА Оксен Михайлович (1884—1919) — діяч українського національного руху. Походив з козацького роду. В 1900 вступив до РУП, в 1906 — до Української соціал-демократичної спілки, згодом до УСДРП. Вів нелегальну революційну роботу в багатьох містах і селах України, поширював листівки, друкувався в українській соціал-демократичній пресі, а також у більшовицькому петербурзькому журналі "Просвещение" (стаття "З історії українського марксизму"). Переклав українською мовою написане В.Леніним "Звернення до українських робітників". У 1915 увійшов у безпосередні контакти з російськими соціал-демократами в Парижі, але незабаром змушений був емігрувати й звідти. Переїхав до Іспанії, в 1917 повернувся до Києва, де став активним співробітником органу УСДРП "Робітнича газета". В 1919 під час окупації Києва денікінцями був ними розстріляний.

В.Сарбей

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК — утворений в 1648. Після Зборівського договору 1649 включений до складу Миргородського полку. Відновлений за гетьманства І.Виговського. Перші полковники — Павло Швець-Омелянович (1657—1659), Яків Засядько (1659—1660), Степан Шамрицький (1660—1661, 1663). В різний час до складу Л.п. входило від 13 до 23 сотень, а саме (на 1782): дві полкові Лубенські, дві Пирятинські, дві Лохвицькі, дві Сенчанські, Чорноуська, Яншипольська, Глинська, Роменська, Хмелевська, Смілянська, Костянтинівська, Курінська, Городиська, Снітинська, Лукомська, Горошинська, Жовнинська, Чигирин-Дубровська, Яблунівська. В той час на території Л.п. було 21 містечко і 1609 сіл. Серед полковників —

Григорій Гамалія (1664—1666, 1668—1670, 1687—1688), Іван Сербин (1672—1675), Леонтій Свічка (1685—1692), Семен Зеленський (1702—1708), Василь Савич (1708—1714), Андрій Маркович (1714—1727), Петро Апостол (1728—1757). У зв'язку з ліквідацією царським урядом полкового устрою в Україні в 1781 Л.п. припинив своє існування, а його територія включена до Київського намісництва.

В.Панашенко

ЛУЖИЦЬКА КУЛЬТУРА — один із масивів великого кола т.зв. урнових полів (бл. XIII—VIII ст. до н.е.) на території Центральної (Німеччина) та Східної (Польща, Чехія, Словаччина) Європи. Назва від місцевості Нижня Лужиця (Східна Німеччина). Населення цієї культури проживало також на території Львівської та Волинської областей України і на заході Білорусі. Племена Л.к. склалися на грунті носіїв місцевих культур бронзової доби — тшинецької та комарівської. Вони практикували трупоспалення на грунті або в урнах, зрідка — трупопокладення, окремі поховання черепів. У подальшому на грунті носіїв Л.к. сформувалися деякі праслов'янські племена раннього залізного віку.

С.Безсонова

ЛУКАШЕВИЧ Василь Лукич (1788—1866) — громадсько-політичний діяч, меценат, великий землевласник. Походив із давнього козацько-старшинського роду. Закінчив Пажеський корпус при імператорському дворі (1803). Деякий час перебував на державній цивільній службі. В 1812, 1818, 1820, 1823 обирався предводителем дворянства Переяславського повіту. Відзначався палким українським патріотизмом. Член полтавської масонської ложі "Любов до істини", київської — "З'єднаних слов'ян", а також місцевої управи нелегального товариства "Союз благоденства". Наприкінці січня 1826 заарештований за підозрою у зв'язках з декабристами, але за відсутністю доказів звільнений з дозволом мешкати у своєму маєтку в Борисполі під наглядом поліції.

Н.Шип

ЛУПУЛ (Лупу) Василь (? — 1661) — господар Молдавії у 1634—1653. Намагаючись підпорядкувати собі всю Волощину, уклав з Б.Хмельницьким союз, для зміцнення якого видав свою дочку Розанду заміж за сина гетьмана — Тимоша. Спроба виявилася невдалою. Тиміш загинув, козацькі війська відступили, що призвело до повалення Лупула претендентом на молдавський престол Стефаном Георгіу.

О.Майборода

ЛУЦЬКИЙ ЗАМОК — пам'ятка фортифікаційного будівництва XI—XIII ст. Спочатку зводився у стилі романо-готичної архітектури, в середині XVI ст. набув ренесансових рис. Найсуттєві реставраційні роботи проведено у 1970—1977, зокрема відновлено покрівлі над баштами та оборонні обладунки вздовж стін. Розміщений на невисокому трикутному пагорбі, Л.з. був однією з найміцніших фортець Волині. Комплекс замку складається з п'яти архітектурних об'єктів, об'єднаних 3—4-метровими стінами: В'їзної башти, башти Стирова, Владичої башти, шляхетського дому, будинку єпископа.

Р.Бондаренко

ЛУЦЬКИЙ ПРОЦЕС 57-ми — судовий процес, який відбувся у Луцьку 19 лютого — 14 квітня 1934 над групою підпільників — членів КПЗУ, заарештованих польською владою наприкінці 1930. Серед них — С.Бойко, М.Олексюк, О.Платонова, І.Тишик, Й.Купранець та ін. В тюрмі ув'язнені зазнавали жорстоких тортур, унаслідок яких загинув секретар Волинського окружкому КПЗУ С.Бойко. На захист луцьких в'язнів виступили французькі пись-

менники А.Барбюс, Р.Роллан, демонстрації протесту відбулися у Варшаві, Лодзі, Львові та інших промислових центрах Польщі й Західної України. Більшість обвинувачених було засуджено до 4—8 років каторги.

О.Рубльов

ЛУЧИЦЬКИЙ Іван Васильович (1845—1918) — історик, громадський діяч. Нар. в м. Кам'янці-Подільському, закінчив Київський університет. З 1877 — професор Київського, з 1908 — Петербурзького університетів. Належав до партії кадетів. Був депутатом III Державної Думи Російської імперії. Досліджував аграрні відносини в країнах Західної Європи та в Україні. Автор багатьох праць про соціально-економічний стан Лівобережної України у другій половині XVII—XVIII ст.

Н.Герасименко

ЛУЧКАЙ (Поп) Михайло Михайлович (1789—1843) — історик, культурний діяч. Освіту здобув в Ужгороді, Надьвароді, Відні. Прихильник ідеї національного відродження українців-русинів. Автор "Граматики слов'яно-руської" (1830), яка допомагала русинам у захисті від латинізації, мадяризації та покатоличення. Видатною працею вченого була шеститомна "Історія карпатських русинів" (побачила світ лише через 150 років, у 1983—1988), в якій науково обгрунтовувалися автохтонність карпатських русинів ще до приходу угорців, а також тотожність їхньої мови та культури з мовою та культурою українців за Карпатами. Л. відіграв визначну роль у релігійному, культурно-освітньому житті Закарпаття, започаткував духовне відродження українців-русинів на рубежі XIX—XX ст.

М.Держалюк

ЛЮБАРТ Дмитро (? — бл. 1385) — син Гедиміна, князь литовський. У 1340 проголошений галицько-волинським князем. Поширив свою владу на Волинську, Холмську та Белзьку землі. Воював з Польщею та Угорщиною за галицько-волинські землі, але зміг відстояти лише Волинь.

Д.Яневський

ЛЮБАЧІВСЬКИЙ Мирослав (Блаженнійший Патріарх Мирослав-Іван Кардинал Любачівський) — глава Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Нар. у 1924 в м. Долині Івано-Франківської області. Вчився у Стрийській гімназії. Богословську освіту здобув у греко-католицькій духовній семінарії та Богословській академії у Львові. Навчався також в Австрії, Швейцарії, Римі. У 1938 висвячений на священика. Після Другої світової війни веде духовну роботу серед українських біженців спочатку в країнах Європи, а потім у США. З 1979 очолює Філадельфійську греко-католицьку митрополію. У 1980 на Надзвичайному синоді єпископів УГКЦ обирається коад'ютором (помічником з правом наступництва) на місце Верховного архієпископа Львова кардинала Йосифа Сліпого. З 1985 — кардинал. Перебуваючи в діаспорі, активно виступав на захист прав українських греко-католиків, боровся за легалізацію УГКЦ в Україні. З відродженням УГКЦ в 1991 повернувся до Львова.

О.Шуба

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД КНЯЗІВ 1097 — відбувся в м. Любечі в Чернігівській землі за участю Святополка Ізяславича київського, Володимира Всеволодовича Мономаха переяславського, Давида Святославича чернігівського, його брата Олега новгород-сіверського, Давида Ігоревича волинського і Василька Ростиславича теребовльського. Князі ухвалили припинити усобиці, що послаблювали державу й робили її здобиччю половецьких ханів. Вони проголосили принцип спадкового володіння землями і князівствами: "Хай кожний тримає отчину свою" — і зобов'язались не зазіхати на

землі один одного. Однак відразу по закінченні з'їзду в Південно-Західній Русі спалахнула кривава війна. Отчинний принцип заміщення князівських престолів так і не був запроваджений; як і раніше, побутувала практика, коли князівський стіл передавався не синові померлого князя, а старшому з його братів.

М.Котляр

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 — угода про об'єднання Польщі й Литви в одну державу — Річ Посполиту. Підписана 28 червня 1569 на спільному засіданні депутатів польського та литовського сеймів, затверджена 1 липня 1569 на роздільних засіданнях сеймів двох держав. Акт про об'єднання визначав, що король Речі Посполитої є виборним, одночасно обіймає два престоли — польський королівський та литовський великокнязівський; Річ Посполита має спільний сейм, зовнішню політику та грошову систему. Велике князівство Литовське зберігало державну автономію, в т.ч. окремі закони, виконавчу та судову влади, військо, фінансову систему, "руську" мову. Українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською. Під юрисдикцію Польщі переходили українські землі — Брацлавщина, Волинь, Київщина, Підляшшя; під юрисдикцією Литви залишалися Білорусь, Берестейщина. Лівонія була оголошена спільним володінням. Л.у. закріпила юрисдикцію Речі Посполитої над усією Лівобережною та Правобережною Україною за винятком Буковини (перебувала у складі Молдавії), Закарпаття (Угорщина), Чернігівщини та Сіверщини (Велике князівство Московське).

Д.Яневський

ЛЮБЧЕНКО Панас Петрович (1897—1937) — державний і громадський діяч. Нар. в м. Кагарлику Київської губ. у бідній селянській родині. З 1913 співробітничав з есерами. Під час Першої світової війни — військовий фельдшер. У 1917 брав активну участь у революційних подіях від Української партії соціалістів-революціонерів, став членом її ЦК. Один з організаторів і лідерів УКП(б). Активний учасник встановлення радянської влади. Після самоліквідації УКП(б) стає членом КП(б)У (1920). В радянські часи на керівних партійних і державних посадах. Від лютого 1927 — секретар ЦК КП(б)У (до 1934) і одночасно голова Всеукраїнської кооперативної ради, від лютого 1933 — заступник голови РНК УСРР, від квітня 1934 — голова РНК УСРР. У 1934 обирається членом Політбюро ЦК КП(б)У і кандидатом у члени ЦК ВКП(б). У 1937 на пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у належності до т.зв. "буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів". 30 серпня 1937 загинув за нез'ясованих обставин.

С.Кокін

ЛЮСТРАЦІЇ — в Речі Посполитій описи державних маєтностей для податкових і військових потреб, що проводилися щоп'ять років за ухвалою польського сейму 1562. На відміну від інвентарів Л. складалися не адміністрацією маєтку, а спеціальними чиновниками-люстраторами або люстраційними комісіями, які водночас виконували ревізорські функції. Л. містили відомості про якість земель, кількість населення, господарські витрати, чистий прибуток маєтностей тощо. Після поділу Польщі в кінці XVIII ст. російський уряд зберіг проведення Л. на території колишніх польських володінь до 1876.

В.Кравченко

ЛЮТІЗЬКИЙ ПЛАЦДАРМ — один із найважливіших плацдармів на правому березі р. Дніпра, в районі м. Лютежа (30 км на північ від Києва), захоплений у вересні 1943 військами Воронезького фронту. В жовтні з Л.п. війська 38-ї армії за-

вдавали допоміжних ударів з метою визволення Києва. На початку листопада звідси було розпочато головний наступ на Київ силами танкового угрупування, перетягненого з Букринського плацдарму. Здійснений таємно маневр вирішив успіх Київської операції.

М.Коваль

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 — друга революція в Росії, в ході якої був повалений царат і створені демократичні органи влади. Почалася виступами робітників Петрограда з приводу нестачі продовольства. 23 лютого 1917 мітинги та демонстрації стихійно переросли в революційні виступи. 2 березня 1917 імператором Миколою II був підписаний маніфест про зречення на користь молодшого брата — вел. кн. Михайла Олександровича. Однак останній теж підписав акт про зречення. 2 березня 1917 було утворено Тимчасовий уряд, який взяв на себе владу в країні. В Україні події розвивалися таким чином. 28 лютого 1917 до Києва був переданий текст звернення голови Державної Думи, в якому повідомлялося про падіння царської влади. Наступного дня почала роботу нарада різних організацій міста, результатом якої стало утворення Виконавчого Комітету Ради об'єднаних громадських організацій. Паралельно Тимчасовим урядом було усунуто губернатора і віце-губернатора та передано управління губернією губернському комісарові уряду М.Суковкіну. Одночасно українськими політичними організаціями було вирішено створити за прикладом Ради об'єднаних громадських організацій спільний орган керівництва українським національним рухом. Формальною датою початку його діяльності вважається 4 березня 1917. Новий орган отримав назву Центральної Ради.

О.Затока

ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ Предслав (?—1531) — українский шляхтич, хмельницький староста. Один з організаторів відсічі татарським і турецьким нападам на Україну. В 1516 і 1528 керував козацькими загонами під час походів під Аккерман (суч. Білгород-Дністровський) та Очаків.

О.Майборода

ЛЯСОТА Еріх (бл. 1550—1616) — австрійський дипломат. Навчався в Ляйпцізькому і Падуанському університетах. Повернувшись на батьківщину, вступив на військову службу. Протягом 1579—1584 брав участь у поході загону найманців у складі армії іспанського короля до Португалії та в експедиції на Азорські острови. З 1585 на дипломатичній службі в німецького імператора Рудольфа II. За його дорученням навесні 1594 виїхав в Україну, щоб запросити запорозьких козаків на імператорську службу. Щоденник подорожі Л. містить важливу інформацію для істориків. Зокрема, досить детально змальоване життя запорожців на Січі, яка в той час перебувала на о. Базавлук. Записки Л. є також першим документальним свідченням про функціонування козацької ради.

В.Щербак

ЛЯХИ — староукраїнська назва поляків. Походить від слова "ляди", яке у північно-східних слов'ян означало місце, на якому був вирубаний та випалений ліс. За П.Лавровським, слово "лях" означало "землероб", "землевласник". Трапляється ще у "Повісті временних літ". В епоху середньовіччя вживалося у зневажливому значенні стосовно осіб польської національності.

Д.Яневський

ЛЬВІВ — старовинне українське місто. Перша літописна згадка датується 1256. Засновником Л. вважають князя Данила Романовича, а свою назву місто отримало від імені його сина. Данило Галицький також побудував замок на Княжій горі (тепер Високий Замок). До 40-х років XIV ст. Л. — столиця Галицько-Волинського князівства. В 1340 і

1349 був захоплений поляками. З 1370 перебував під владою Угорщини, з 1387 — Польщі. В 1356 місто отримало Магдебурзьке право. Упродовж століть Л. був великим економічним та культурним центром України. Після першого розділу Польщі (1772) місто загарбали австрійці, й воно стало адміністративним центром австрійської провінції Галичина. Під час революційних подій 1848 у Л. було створено Головну Руську Раду, Руський собор та національну гвардію. Після Першої світової війни і невдалої спроби створення української держави Л. знову потрапляє до складу Польщі. Після приєднання в 1939 Західної України до УРСР Л. — адміністративний центр однойменної області.

С.Хведченя

ЛЬВІВСЬКЕ СТАВРОПІГІЙНЕ БРАТСТВО (Успенське ставропігійне братство у Львові) — громадська благодійно-просвітницька організація православних міщан Львова, створена на початку 1580-х років. Вело боротьбу із засиллям духівництва в громадському і культурному житті. Близько 1585 братством заснована школа, де викладали провідні українські вчені. Займалося також видавничою діяльністю, крім богослужбових книг друкувало й навчальну літературу. Зокрема, в 1591 вийшли в світ грецько-старослов'янська граматика "Адельфотес" та збірка віршів "Просфонима"; значними тиражами (до 7 тис.) друкувалися абетки. В 1708 під тиском львівського католицького єпископа братство змушене було прийняти унію. В 1788 у своєму первинному вигляді перестало існувати, реорганізувавшись у Ставропігійський інститут.

Н.Головата

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС — український літописний твір першої половини XVII ст. Точних відомостей про автора, місце і час написання літопису немає. Л.л. охоплює період 1498—1649 і містить цінні відомості про політичний, соціальний, економічний та культурний розвиток України, її відносини з Польщею, Росією, Туреччиною, Кримом, про козацько-селянські повстання 1630, 1637 і 1638, про початок Визвольної війни українського народу.

Я.Калакура

ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР УГКЦ 1946 — псевдоцерковний собор українських греко-католицьких священиків, що відбувся 8—10 березня 1946 за наполяганням комуністичного режиму в умовах терору КДБ. Проти волі віруючих і всупереч церковним канонам ухвалив рішення про скасування Берестейської унії 1596, повний розрив із Ватиканом і возз'єднання з Руською православною церквою. Віруючі та більшість священиків не визнали канонічності собору, розпочавши рух за збереження своєї церкви підпільно ("катакомбна церква"). УГКЦ була легалізована лише після проголошення незалежності України.

А.Кондрацький

ЛЬВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — стратегічна операція, проведена 13 липня — 29 серпня 1944 військами 1-го Українського фронту (маршал І.Конєв) на території західних областей України з метою розгрому групи армій противника. 18 липня радянські війська прорвали оборону в напрямках Луцьк — Сокаль — Рава-Руська і Тернопіль — Золочів — Львів, розгромили під Бродами 8 німецьких дивізій і 27 липня визволили Раву-Руську, Львів, Перемишль, Станіслав. 29 липня — 3 серпня вони форсували Віслу, захопили плацдарм на південь від Сандомира і, відбивши контрудари противника, до кінця серпня розширили його до 75 км по фронту і 60 км вглиб. Унаслідок операції було завершено визволення України і розпочато визволення східної частини Польщі.

Т.Вронська

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — міське право в Україні XIV — першої половини XIX ст. Склалося в XIII ст. в німецькому місті Магдебурзі. Конституювало певний судовий та адміністративний імунітет міст, а також специфічне правове становище міщанської корпорації. Відповідно до жалуваних грамот на М.п. (які надавалися українським містам польськими королями, великими князями литовськими, підтверджувалися українськими гетьманами, російськими царями) запроваджувалися становий суд присяжних (лава) та адміністративно-розпорядчий орган (рада). М.п. скасоване Миколою I у 1831 по всій Україні (в Києві проіснувало до 1835).

П. Сас

МАГІСТРАТ — узагальнена назва органів станового міщанського самоврядування і суду за Магдебурзьким правом. За саксонською традицією суд складався із пожиттєво обраних присяжних — шефенів (в Україні — лавників) і голови — фогта (війта), а до самоврядування входили ратмани (радці), очолювані бурмистром (одним або двома). В Україні існували помітні відхилення від цієї схеми. Зокрема, головою самоврядування фактично був війт, який не обирався, а призначався (іноді затверджувався) державною владою або феодальним власником міста.

П. Сас

МАЗЕПА Іван Степанович (бл. 1640—1709) — гетьман України. Народив-

ся в с.Мазепинцях поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича. Освіту здобув у Київському колегіумі та у варшавській єзуїтській школі. Прослухав курс лекцій в університетських центрах Західної Європи. Як королівський придворний (з 1659) неодноразово виконував важливі політичні доручення Яна Казимира. В 1663 залишив польського короля, деякий час був генеральним писарем у правобережного гетьмана П.Дорошенка, згодом перейшов на службу до гетьмана Лівобережної України І.Самойловича. Потрапляє до вищої старшинської ієрархії. У 1687 стає гетьманом. Ідеал суспільно-політичного устрою держави М. вбачав у Речі Посполитій. Постійно піклувався про розвиток освіти, науки, культури. Поступово дійшов думки про необхідність відмовитися від промосковського курсу. У 1705 встановив зв'язки з польським королем Ст.Лещинським, а пізніше зі шведським королем. У жовтні 1708 перейшов на бік Карла XII. Між сторонами була укладена відповідна угода (за участю запорожців), що передбачала політичний статус України як незалежної держави. Однак плани М. не були підтримані основною масою козацтва. Після поразки шведів він був змушений відступити в турецькі володіння. Провал планів підірвав здоров'я гетьмана і спричинив його смерть у с.Варниці поблизу Бендер. Похований у кафедральній церкві св. Юрія у м.Галаці (Румунія).

В.Смолій

МАЗЕПА Ісаак Прохорович (1884—1952) — політичний і громадський діяч, учений-агроном, публіцист. Нар. в сім'ї міщан козацького походження. Освіту здобув у Чернігівській духовній семінарії і в Петербурзькому університеті. Активний діяч українського національного руху та визвольних змагань. З 1905 — член РУП, потім УСДРП. У 1919 стає одним із лідерів останньої. З липня 1919 — міністр внутрішніх справ УНР, у вересні 1919 — травні 1920 — голова уряду УНР. Учасник 1-го Зимового походу. В травні—червні 1920 — міністр земельних справ УНР. З 1920 — на еміграції, спочатку в Чехословаччині, з 1945 — в Мюнхені. В 1948—1952 — голова уряду УНР в екзилі. Автор низки праць, в яких зібрано і систематизовано документи про державне будівництво в Україні в 1917—1920, подано грунтовний аналіз діяльності політичних партій та окремих діячів: "Большевизм і окупація України" (1922), "Підстави нашого відродження" (1946), "Україна в огні і бурі революції" (1950—1952) та ін.

Т.Осташко

МАЗУРЕНКО Юрій Петрович (1885—1937) — державний і громадський діяч. Нар. в заможній селянській родині. Здобув вищу юридичну освіту. В 1917 — член Київського комітету УСДРП, згодом — один із лідерів фракції незалежних, що прийняла радянську платформу. В лютому 1919 — голова дипломатичної місії УНР у Москві, з травня — член Всеукрревкому "незалежників", створеного для збройної боротьби проти більшовиків; очолював головний повстанський штаб. 26 червня 1919 підписав ультиматум українському радянському урядові. Після утворення в січні 1920 УКП — член цієї партії, згодом — член ЦК УКП, пізніше — член КП(б)У. З 1921 — на викладацькій роботі. В 1934 репресований у справі т.зв. "контрреволюційної боротьбистської організації", у 1937 розстріляний.

С.Кокін

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (1804—1873) — учений-природознавець, історик, фольклорист і літературознавець, громадський діяч, перший ректор Київ-

ського університету (1834—1835), чл.-кор. Петербурзької АН (1871). Нар. на хуторі Тимківщина (нині с.Богуславець на Черкащині). Освіту здобув у новгород-сіверській гімназії та Московському університеті, з 1833 — його професор. В історичних дослідженнях "Откуда пошла русская земля..." (1837), "О происхождении варягов-русов" (1841) висловив думку про спільні корені російського, українського та білоруського народів, піддавав критиці норманську теорію походження давньоруської держави. Фольклористичні праці М. — "Малоросійські пісні" (1827), "Українські народні пісні" (1834), "Збірник українських пісень" (1849) та ін. — започаткували українську фольклористику. Загальновизнаним є також внесок ученого в розвиток археології, мовознавства.

Н.Шип

МАЛА ЕЛЕКТРОННА ОБЧИСЛЮВАЛЬНА МАШИНА (МЕОМ) — перша в Європі автоматична цифрова обчислювальна машина, створена в 1950 в Інституті електроніки АН УРСР (м. Київ) під керівництвом академіка С.Лебедєва, на грунті якої наприкінці 50-х років були розроблені спеціалізована (для вирішення певного класу завдань) та універсальна електронні обчислювальні машини.

П.Овчаренко

МАЛА СКІФІЯ — територія поширення пізньоскіфських пам'яток на Нижньому Дніпрі та у Криму за часів панування у Північному Причорномор'ї сарматських племен, тобто з II ст. до н.е. Головним осередком скіфської державності у цей період було Скіфське царство у Криму зі столицею Неаполем, залишки якого збереглися на місці сучасного Сімферополя. Історія цього царства пов'язана з вдалою боротьбою за оволодіння грецькими містами Північного Причорномор'я, зокрема Херсонесом та Ольвією (остання навіть підпадає під тимчасовий протекторат скіфів та карбує монети їхніх царів), а також із війнами проти сарматів та Понтійського царства. Загибель М.С. внаслідок гунської навали припадає на IV ст.

В.Мурзін

"МАЛИНОВИЙ КЛИН" — регіон компактного проживання українців на Кубані (на південний схід від Ростовської області). Утворився від кінця XVIII до кінця XIX ст. внаслідок переселення спочатку запорозьких козаків, а потім українських селян. У часи Російської імперії та СРСР українське населення краю зазнало значної русифікації.

М.Вівчарик

МАЛИНОВСЬКИЙ Родіон Якович (1898—1967) — полководець, Маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1945, 1958). Нар. в м. Одесі. Учасник Першої світової та Громадянської воєн. Під час Великої Вітчизняної війни командував військами Південного, Південно-Західного (з 20 жовтня 1943 — 3-го Українського), 2-го Українського фронтів. Після війни на важливих військових посадах. З 1957 — міністр оборони СРСР.

Л.Хойнацька

МАЛОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця, створена в 1796 з центром у м. Чернігові. До її складу належали землі колишніх Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського (без Києва з округою) намісництв, м. Кременчука і території колишніх Полтавського та Миргородського полків. У 1802 замість М.г. утворено Чернігівську й Полтавську губернії.

В.Горобець

МАЛОРОСІЙСЬКА ДРУГА КОЛЕГІЯ — вищий виконавчо-розпорядчий орган влади в системі малоро-

сійського генерал-губернатора, створений 10 листопада 1764 після остаточної ліквідації гетьманства. Перебувала в м. Глухові. До складу колегії, крім чотирьох російських урядовців, входило четверо українців із числа генеральної старшини. Президентом було призначено графа П.Румянцева, який був водночас генерал-губернатором України і головнокомандуючим її збройними силами. Діяльність колегії була спрямована на остаточну ліквідацію залишків політичної автономії України. Після досягнення цієї мети на початку 80-х років XVIII ст. орган втратив своє значення і формально існував до 1786, розглядаючи справи попередніх років.

О.Путро

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ — орган державної структури Російської імперії, заснований указом Петра І 16 травня 1722 для управління Гетьманщиною. Діяла в складі президента, шести членів присутності, прокурора, канцеляристів. Усі члени М.к. призначалися імператором або Сенатом з числа російських офіцерів і цивільних службовців. Перебувала в Глухові. У цивільних справах підлягала Сенатові, у військових — головнокомандуючому російськими військами в Україні. Діяльність М.к. започаткувала реальний процес ліквідації української державності. Після смерті Петра І припинила свою діяльність (вересень 1727).

В.Горобець

МАЛОРОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО — таємна громадсько-політична організація, створена в 1821 на Лівобережжі України предводителем дворянства Переяславського повіту В.Лукашевичем. Ядро її складали дворяни Полтавщини С.Кочубей, В.Тарновський, брати Олексієви та ін. М.т. ставило за мету домагатися піднесення освітньо-культурного та політичного рівня народних мас, згуртування їх навколо ідеї ліквідації кріпацтва і обмеження самодержавства, здобуття незалежності України. В агітаційно-виховній роботі використовувалася пропаганда козацьких і державницьких традицій українського народу (ними пройнятий, зокрема, зміст складеного В.Лукашевичем програмного твору "Катехізис автономіста"). М.т. мало зв'язки з "вольнодумцями" Ніжинського ліцею, з деякими польськими таємними організаціями. Під час слідства над декабристами у 1826 зазнали репресій і члени М.т., однак незабаром були звільнені, бо довести існування їхньої організації не вдалося.

В.Сарбей

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ — державний орган Російського царства другої половини XVII — початку XVIII ст. Заснований у 1662 як один із відділів Посольського приказу для відання українськими справами. Через М.п. царський уряд підтримував зв'язки з українським керівництвом, здійснював контроль за політико-адміністративною діяльністю гетьманської адміністрації та царських воєвод в Україні. Із звуженням меж української автономії прерогативи М.п. розширювалися. Ліквідований в 1722 у зв'язку із заснуванням Малоросійської колегії та переданням українських справ із відання Іноземної колегії до Сенату.

В.Горобець

МАЛОРОСІЯ (Малоросійський край) — офіційна назва переважно Правобережної та Лівобережної України (Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після Переяславського договору 1654. Походить від терміна "Мала Русь", який трапляється починаючи з XIV ст. для позначення Галицько-Волинської землі, а дещо пізніше — Наддніпрянщини. З 1654 по 1917 цей термін входив до титулу російських царів ("Великия и

Малыя Руси..."). Від часу Андрусівської угоди (1667) до кінця XVIII ст. М. називалося головним чином Лівобережжя з Києвом і невеликою територією навколо нього. М. як історично-географічне поняття застосовувалося у російській та частково українській історіографії XVIII — початку XX ст. У сучасній науці цей термін практично не вживається як такий, що породжений великодержавною політикою царизму щодо українців.

О.Гуржій

МАНУЇЛЬСЬКИЙ Дмитро Захарович (1883—1959) — державний та партійний діяч. Нар. на Хмельниччині. Після вступу до Петербурзького університету (1903) стає учасником соціал-демократичних організацій, веде підпільну антиурядову діяльність, за що піддається переслідуванням. Після жовтневого перевороту в 1918 направлений в Україну, де спочатку працює членом Всеукраїнського ревкому та наркомземом, а в 1921 стає першим секретарем ЦК КП(б)У. Бере участь у придушенні антибільшовицької опозиції. Влітку 1944 знову направляється в Україну, де працює наркомом закордонних справ та заступником голови уряду республіки. В 1945 очолює делегацію України на міжнародній конференції у Сан-Франциско, де було оформлено створення Організації Об'єднаних Націй. З 1953 — пенсіонер.

А.Стрілко

МАРІЇНСЬКИЙ ПАЛАЦ У КИЄВІ — пам'ятка палацово-паркової архітектури. Зведена у 1745—1752 за проектом Б.Растреллі як резиденція членів царської сім'ї на випадок її перебування в Києві. Будівництво палацово-паркового ансамблю здійснювалося під керівництвом І.Мічуріна. Розміщений на Печерську, на плато у парку на схилах Дніпра. Крім палацу, до ансамблю входили службові флігелі, регулярний сад з оранжереями, теплицями, павільйонами. Ремонтні роботи у другій половині XVIII ст. провадились за участю архітекторів А.Квасова та І.Григоровича-Барського. Під час відновлювальних робіт 1868—1870 (арх. К.Маєвський) зовнішній вигляд палацу зазнав значних змін. У 1945—1949 палац реставровано за проектом П.Альошина. У 1980—1982 були проведені великі реставраційні роботи під керівництвом архітектора І.Іваненка. Нині разом із будинком Верховної Ради України палац складає основний компонент ансамблю Урядової площі.

Р.Бондаренко

МАРІУПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ — неоенеолітична область, що охоплює степ та південь сучасного лісостепу від Дніпра до Уралу. Назва — за Маріупольським могильником. Вміщує азовсько-дніпровську, воронезько-донську, нижньодонську, каспійську, самарську культури та верьовкінську групу пам'яток. Загальні риси: знаряддя праці — кам'яні шліфовані сокири і тесла; в V тис. до н.е. — трапеції високі і середньовисокі, іноді зі струганою спинкою, в IV тис. до н.е. — двобічнооброблені наконечники стріл і дротиків під трикутні і з прямою чи вігнутою основою; в гончарстві — домішки органіки в глині, плоскодонні посудини з косозрізаним і потовщеним усередині вінцем або з комірцем, горщики з комірцем, гребінчаста орнаментація (горизонтальні ряди, ялинки, зигзаги, прокреслені лінії, стрічкові композиції); у прикрасах — перламутрові намиста, платівки з ікол кабана, підвіски з зубів тварин і морських черепашок, фігурки з кісток; у поховальному обряді — безкурганні поховання в індивідуальних ямах, що утворюють ряди, трупопокладення на спині, за широтною орієнтацією, використання вогню і каміння, в IV тис. до н.е. — побудова на поверхні

могильників жертовних майданчиків.

Н.Котова

МАРІЯ ТЕРЕЗІЯ (1717—1780) — австрійська ерцгерцогиня (з 1740). В 1765—1780 — співправителька Австрійської імперії разом із сином Йосифом II. Заохочувала розвиток промисловості й торгівлі. Законами 1771 і 1775 обмежила панщину трьома днями на тиждень. На українських землях у складі імперії підтримувала політику онімечення населення. Водночас сприяла формуванню місцевої української еліти, лояльної до імперії. Здійснила аграрні реформи, які, з одного боку, прикріпили селян до землі, призвели до зростання числа селян найбідніших категорій, але з другого боку — сприяли врегулюванню панщинних і земельних відносин, пристосуванню їх до нових умов.

В.Матях

МАРКЕВИЧ Микола Андрійович (1804—1860) — історик, етнограф, фольклорист, поет. Нар. в с. Дунайцях (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.) у старовинній старшинській сім'ї. Життя присвятив вивченню історії України XVII—XVIII ст. Основна наукова праця — п'ятитомна "История Малороссии" (1842—1843), де М. подає оригінальну концепцію генезису української державності. Серед інших історичних праць — "Мазепа" (1841), "Гетьманство Барабаша" (1841), "Про перших гетьманів малоросійських" (1848), "Про козаків" (1858) та ін. Значний етнографічний і пізнавальний інтерес має праця "Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян" (1860).

В.Нерод

МАРКО ВОВЧОК (псевдонім Вілінської Марії Олександрівни; 1833—1907) — письменниця. Нар. в сім'ї дрібного поміщика українсько-польського походження. В 1851 разом із чоловіком — О.Марковичем — уперше потрапила в Україну, де прожила до 1858. Вивчала побут, фольклор українських селян. З 1878 жила в місцях служби свого нового чоловіка — М.Лобача-Жученка (Ставрополь, Новоросійськ, Богуслав, Саратов). З початку 1906 оселилася в околиці Нальчика на Кавказі, де і померла. Основні твори М.В. позначені революційно-демократичним спрямуванням. Це "Народні оповідання" (1857), "Оповідання з народного російського побуту" (1859), "Інститутка" (1860), "Три долі" (1861), "Кармалюк" (1865), "Жива душа" (1868), "Записки причетника" (1869—1870), "Подорож всередину країни" (1871), "Тепле гніздечко" (1873), "В глушині" (1875) та ін.

О.Колпакова

МАРКО ЧЕРЕМШИНА (псевдонім Семенюка Івана Юрійовича; 1874—1927) — письменник, громадський діяч. Закінчив юридичний факультет Віденського університету (1906). У роки навчання став активним членом українського студентського товариства "Січ", очолював його (1899—1900). По закінченні працював помічником адвоката у Делятині на Гуцульщині, а в 1912 відкрив у Снятині власну адвокатську контору. Автор оповідань, в яких змальовував побут, звичаї та психологію гуцульського селянства, безпросвітні злидні й трагізм його повсякденного життя. В оповіданнях з років Першої світової війни показав грабіжницький характер імперіалістичної бойні. В УРСР збірка оповідань М.Ч. під назвою "Село вигибає" була надрукована вперше у 1925. Повне зібрання творів вийшло в 1937.

В.Кізченко

МАРКОВИЧ Олександр Михайлович (1790—1865) — історик, етнограф. Нар. у с. Сварковому (нині Глухівського р-ну Сумської обл.) в старовинній поміщицькій сім'ї.

Освіту здобув удома і в Харківському університеті. У Чернігові обіймав важливі державні та громадські посади. В 1839 опублікував "Історичну і статистичну записку про дворянський стан і дворянські маєтності Чернігівської губернії". Серед інших (здебільшого неопублікованих) праць — "Опис Малоросії", "Історичний опис міста Глухова", "Історія Гамаліївського монастиря", "Малоросійське весілля". Видав у Москві в скороченій редакції частину мемуарів свого діда — генерального підскарбія Я.Марковича (1859).

В.Нерод

МАРКОВИЧ Опанас Васильович (1822—1867) — фольклорист, етнограф, громадський діяч. Походив з відомого козацького роду. У 1846 закінчив історично-філологічний факультет Київського університету. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві був висланий до Орла (червень 1847). У 1851 повернувся в Україну. Зібрав велику кількість фольклорних і етнографічних матеріалів, які розглядав як важливий засіб пізнання історії, інтересів і прагнень українського народу. Значну частину цих матеріалів М. видав у збірниках А.Метлинського, П.Куліша, В.Антоновича, М.Драгоманова та інших виданнях. У 1861 М. співробітничав у першому українознавчому журналі "Основа" в Петербурзі, потім знову жив і працював в Україні.

Г.Стрельський

МАРКОВИЧ Яків Андрійович (1696—1770) — один із зачинателів української мемуаристики. Належав до козацько-старшинського роду. У 17 років закінчив Київську академію, був улюбленим учнем Ф.Прокоповича. У 1721 і 1723—1725 М. був наказним лубенським полковником, у 1740—1762 обіймав посаду генерального підскарбія. Автор 10-томних "Щоденних записок", які вів методично протягом 50 років (1717—1767). Вони містять цінні й докладні відомості про життя і побут козацької старшини та інших верств населення Лівобережної України XVIII ст., про тодішнє сільське господарство, розвиток ремесел, торгівлі, грошової системи тощо.

Г.Стрельський

МАРТОС Борис Миколайович (1879—1977) — громадський і політичний діяч, кооператор, учений-економіст. Походив із давнього козацько-старшинського роду. Закінчив математичний факультет Харківського університету (1908). Активний діяч кооперативного руху. Член РУП (з 1906 — УСДРП). В 1917 — член Центральної Ради і Малої Ради. Перший генеральний секретар земельних справ, один з авторів проекту земельного закону Центральної Ради. В 1919 — міністр фінансів і голова Ради Міністрів Директорії УНР. З 1920 — на еміграції в Німеччині та Чехословаччині, згодом — у США. Автор праць "Теорія кооперації" (1924), "Кооперативна ревізія" (1927) та ін.

Т.Осташко

МАРЧЕНКО Михайло Іванович (1902—1983) — історик. Перший ректор Львівського університету після встановлення в Західній Україні радянської влади. В 1941 заарештований на підставі доносу, на початку 1944 звільнений. У 50—60-ті роки на викладацькій роботі. Автор праць, присвячених Визвольній війні українського народу, історії української культури тощо.

М.Плющ

МАСОНСТВО — альтернативний до державних структур і державної ідеології громадський рух. В Україні першу масонську ложу (гурток) засновано у Вишневці в 1742. Відтоді ложі поширилися головно в Галичині, на Лівобережжі та Півдні. Мали антимонархічний характер. У 1784 засновано київську ложу "Без-

смертя". Членами масонських лож другої половини XVIII — початку XIX ст. були здебільшого росіяни, поляки, французи, німці. Серед українців можна назвати представників роду Розумовських, С.Гамалію, В.Лукашевича, І.Котляревського. Указом Миколи І у 1822 М. в Російській імперії було заборонене. Наприкінці XIX ст. воно відродилося в Києві, Одесі, Полтаві. Здійснило чималий вплив на перебіг визвольних змагань 1917—1921. Серед масонів цього часу вирізнялися С.Моркотун, Ф.Штейнгель, С.Петлюра, П.Скоропадський, С.Єфремов, Д.Дорошенко, із більшовиків — В.Затонський.

С.Білокінь

МАТУШЕВСЬКИЙ Федір (1869—1919) — громадський діяч, публіцист. Нар. в м. Смілі. Один із засновників видавництва "Вік" у Києві (1895), головний редактор першої щоденної української газети на Наддніпрянщині "Громадська думка" (1906), співробітник газети "Рада", журналів "Киевская старина", "Літературно-наукового вісника", "Украинской жизни" та ін., редактор кооперативного органу "Комашня". Активний діяч ТУП, згодом Радикально-демократичної партії і Української партії соціалістів-федералістів. Член Центральної Ради. В 1919 посол УНР у Греції, де й помер. Найважливіші літературні праці: "Жертвы переходной эпохи" (про А.Свидницького), "В.Антонович в світлі автобіографії та даних історії", "Із щоденника українського посла", низка нарисів про Т.Шевченка.

О.Овсієнко

МАХНО (Міхненко) Нестор Іванович (1888—1934) — провідник повсталого революційного селянства Півдня України в роки революції та Громадянської війни. Нар. у селянській родині в с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Закінчив два класи початкової школи. Працював у поміщиків, потім робітником. У 1906—1908 — член організації анархістів-комуністів "Спілка бідних хліборобів", у складі якої брав участь в експропріаціях. У 1910 засуджений до смерті, але плутанина у даті народження (в усіх документах фігурував 1889) дала змогу "неповнолітньому" М. замінити її довічною каторгою. У 1911—1917 перебував в ув'язненні. Після лютневої революції 1917 М. повернувся до Гуляй-Поля, де почав власні революційні перетворення: розподілив поміщицьку землю між селянами, створив військовий загін. Не визнавав влади ні Тимчасового уряду, ні Центральної Ради. Влітку 1918 очолив боротьбу селян проти німецьких окупантів та П.Скоропадського, потім проти Директорії УНР та денікінців на боці більшовиків. Ідейно стояв осторонь як більшовизму, так і анархізму. Після виступу проти політики воєнного комунізму (1919) був оголошений радянською владою поза законом. У період денікінської окупації України вів активну боротьбу в білогвардійському тилу, створивши 80-тисячну Революційну повстанську армію України (махновців). У 1920 уклав угоду з більшовиками для розгрому Врангеля. По завершенні цієї операції почалося масове знищення махновщини радянською владою. Протягом 1921 М. вів боротьбу проти Червоної армії, але у серпні змушений був емігрувати до Румунії. В УСРР М. заочно був визнаний "бандитом". У квітні 1922 переїхав до Польщі, деякий час мешкав у Німеччині, з 1926 у Парижі. В останні роки життя займався літературною діяльністю, користувався популярністю серед анархістів, які надавали йому всіляку підтримку.

В.Волковинський

МАХНОВЩИНА — масовий повстанський рух селянства України в роки Громадянської війни. Назву дістав за прізвищем лідера руху

Н.Махна. Виник у період окупації України німецькими та австро-угорськими військами як реакція на визиск села та непопулярну серед хліборобів політику гетьмана Скоропадського. Уособленням М. була Революційна повстанська армія України (махновців), яка в окремі періоди налічувала десятки тисяч бійців і користувалася великою підтримкою селянства Півдня України. Махновці вели безкомпромісну боротьбу з режимами гетьмана Скоропадського, Денікіна та Врангеля. На грунті цієї боротьби вони неодноразово ставали союзниками більшовиків у відновленні радянської влади, входили до складу Червоної армії, але тричі були оголошені поза законом. Розходження махновського повстанства з більшовизмом мало глибокий соціальний підтекст, який полягав у негативному ставленні села до політики воєнного комунізму та більшовицької диктатури. Ідейно-політична платформа М. утілювалася в гаслі "вільного радянського ладу", під яким розумілася система громадського самоуправління та свобода господарської і суспільно-політичної діяльності. Конфлікт махновців з радянською владою набув особливого розмаху весною—влітку 1920 та в 1921. Тоді махновці здійснили велику кількість рейдів в Україні й навіть за її межами, під час яких громили радянські державні, політичні структури, військові частини, продзагони. В цих рейдах була вироблена специфічна партизанська тактика ведення бойових дій з використанням тачанок та кулеметів, багатокілометрових переходів, оперативної розвідки, поширення дезінформації через населення тощо. В середовищі руху поряд із Н.Махном висунулися талановиті організатори партизанської війни — В.Білаш, Г.Вдовиченко, П.Гавриленко, С.Каретников, В.Куриленко, Х.Кожин, П.Петренко, Ф.Щусь. Знекровлений у боях з Червоною армією загін Н.Махна 28 серпня 1921 перейшов через Дністер і був інтернований румунською владою. У сукупності зі змінами в настроях селянства, зумовленими відмовою більшовиків від політики воєнного комунізму, це спричинилося до згортання М.

В.Верстюк

МАЦІЄВИЧ Костянтин Андріанович (1873—1942) — громадський і політичний діяч, учений-агроном. Походив зі шляхетсько-священицького роду. Закінчив сільськогосподарський інститут у Ново-Олександрії, працював у сільськогосподарських організаціях, викладачем. Член Української радикально-демократичної партії (з 1917 — УПСФ). У 1917 — член Центральної Ради і Малої Ради, один з авторів земельної реформи Центральної Ради. В 1918 — член української делегації на мирних переговорах з РСФРР. За дорученням Директорії УНР вів переговори з представниками Антанти (1918—1919). В 1919 — міністр закордонних справ УНР в уряді С.Остапенка, в 1919—1923 — голова дипломатичної місії УНР в Румунії. З 1923 — на еміграції в Чехословаччині. Залишив спогади "Життя мого сучасника".

Т.Осташко

МАЦІЄВИЧ Левко Макарович (1877—1910) — корабельний інженер, винахідник, один із перших вітчизняних авіаторів. Один із засновників Революційної української партії. В 1906 закінчив Миколаївську морську академію в Петербурзі, після чого працював на корабельній верфі. Під час перебування в Петербурзі брав активну участь у діяльності місцевого українського клубу "Громада", був його головою. Одночасно захопився новою на той час авіаційною справою, розробив проект морського літака.

В.Кізченко

МАШИННО-ТРАКТОРНІ СТАНЦІЇ (МТС) — організації, які зосереджували сільськогосподарську техніку і виконували механізаторські роботи в колгоспах та радгоспах. Перша в СРСР та в Україні МТС була організована у 1928 в радгоспі ім. Шевченка Березівського району на Одещині. Від червня 1929 створення МТС розгорнулося по всіх республіках. Керував цією справою Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій (Трактороцентр). З квітня 1930 в Україні діяло його відділення (Укртрактороцентр був реорганізований у галузеві трактороцентри). За 1929—1940 мережа МТС в Україні зросла з 25 до 1227 і обслуговувала майже всі колгоспи. На 1940 тут було зосереджено до 85 % комбайно-тракторного парку, працювало понад 280,8 тис. механізаторів різного профілю. МТС відігравали певну роль у механізації трудомістких процесів, замінивши ручну працю хлібороба. Проіснували до березня 1958.

Є.Шаталіна

МЕЖИГІРСЬКИЙ ЛІТОПИС — рукопис, присвячений подіям на Київщині та Волині з 1393 по 1620. В іншому варіанті списку охоплює і подальші події — від 1608 до 1700. Названий через те, що був складений і тривалий час зберігався у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі, розташованому біля Вишгорода неподалік від Києва. Укладачем літопису прийнято вважати настоятеля Спасо-Межигірського монастирського собору Іллю Кощаківського.

О.Пархоменко

МЕЖЛАУК Валерій Іванович (1893—1938) — партійний та державний діяч. Нар. в м. Харкові в родині вчителя. Закінчив історично-філологічний (1914) і юридичний (1917) факультети Харківського університету. В революційному русі з 1907. Член РКП(б) з 1917. Активний учасник встановлення радянської влади в Донецько-Криворізькому регіоні. Від 1920 в Москві на відповідальних господарських посадах. У 1924—1931 — голова Президії ВРНГ СРСР, в 1931—1934 — перший заступник голови Держплану СРСР. З 1934 — заступник голови РНК СРСР, заступник голови РТО СРСР та голови Держплану СРСР. У 1938 репресований.

О.Мовчан

МЕЗОЛІТ — середній кам'яний вік (10—7 тис. років тому). Носіями мезолітичних культур були люди сучасного фізичного вигляду, які створили всебічне і диференційоване привласнююче господарство. В цей час відбуваються інтенсивна мікролітизація (зменшення розмірів, поява нових типів знарядь) кам'яного реманенту, запровадження нових технологій та типів озброєння. В соціальній сфері М. характеризується дробленням соціальних організмів в умовах високомобільного способу життя. За М. набуває поширення індивідуальне неспеціалізоване полювання на нестадних ссавців.

В.Степанчук

МЕЛЕНЕВСЬКИЙ Мар'ян (1878 — ?) — партійний і політичний діяч, публіцист. Нар. в спольщеній шляхетській родині на Київщині. В 1900—1904 — член РУП, у 1905—1911 — один із керівників соціал-демократичної "Спілки", яка об'єдналася з меншовицькою фракцією РСДРП на правах крайової організації. У роки Першої світової війни був членом Президії СВУ та його представником у Константинополі, членом Президії ЗУР, брав активну участь у переговорах з турецьким урядом про надання допомоги у створенні самостійної і незалежної української держави. Автор спогадів про соціал-демократичний рух в Україні у 1902—1913.

Ю.Лавров

МЕЛЬНИК Андрій (1890—1964) — діяч українського національно-визвольного руху. У 1914—1916 — командир сотні УСС у складі австрійської армії. Потрапив до російського полону, звідки у 1917 втік. В роки української революції — організатор Січових Стрільців, начальник штабу Осадного корпусу, начальник штабу Дійової армії УНР (1919). Соратник Є.Коновальця, один із засновників УВО та ОУН. У 1924—1928 — політичний в'язень польських тюрем. У 1938 після смерті Коновальця очолив ОУН. Після розколу ОУН (1940) очолив її поміркований крило, т.зв. ОУН-М. У 1941 був ізольований гітлерівцями, у січні—жовтні 1944 перебував у концтаборі Заксенгаузен. У 1959 висунув ідею заснування Українського світового конгресу і Всесвітнього союзу українців. До кінця днів продовжував політичну і громадську діяльність. Помер у Люксембурзі.

О.Лисенко

МЕЛЬНИКОВ Леонід Георгійович (1906—1981) — партійний і державний діяч, член КПРС з 1928. Нар. в робітничій сім'ї. Після закінчення Донецького індустріального інституту (1936) — на керівній партійній роботі в м. Сталіно (нині Донецьк) та Караганді. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1947—1953 — секретар, другий, перший секретар, член Політбюро ЦК КПУ. З 1953 — на дипломатичній та державній роботі.

М.Плющ

МЕХМЕД IV (1642—1692) — султан Османської імперії в 1648—1687. Вів постійні війни з Польщею, Московщиною, Венецією, Австрією та Ватиканом за поширення присутності в Європі. Підтримував тісні стосунки з урядами Б.Хмельницького, П.Дорошенка, Ю.Хмельницького. За його правління Порта уклала з Польщею Бучацький (1672) і Журавницький (1676) договори, за якими отримала Поділля з одночасним переданням під владу українських гетьманів Брацлавщини і Південної Київщини. У 1681 уклав Бахчисарайський договір з Московською державою.

Т.Чухліб

МЕХМЕД II ЗАВОЙОВНИК (1429—1481) — султан Туреччини в 1451—1481. За його правління Кримське ханство визнало свою васальну залежність від Туреччини (1475), що полегшило останній здійснення нападів на українські землі.

О.Майборода

МИКИТИНСЬКА СІЧ — адміністративний і військовий центр запорозького козацтва у 1638—1652. Розташовувалася на Микитиному Розі, біля стародавньої переправи через Дніпро (поблизу сучасного м. Нікополя). Перенесена сюди польським урядом після придушення козацько-селянських повстань 1637—1638 зі встановленням польської залоги. М.С. була початковим вогнищем Визвольної війни: тут Б.Хмельницького обрали гетьманом, звідси 22 квітня 1648 він на чолі козацького загону вирушив проти поляків. У 1652 запорожці перенесли свою Січ з Микитиного Рогу на р. Чортомлик, улаштувавши там Чортомлицьку Січ. У 30-х роках XIX ст. під час великої весняної повені місце М.С. було відрізане від берега і знесене вниз за течією Дніпра.

О.Апанович

МИКОЛА І (1796—1855) — російський імператор (1825—1855), третій син Павла І. Престол посів, як від того відмовився його брат — цесаревич Костянтин. Розгромив повстання декабристів. За його правління Росія була "міжнародним жандармом", її війська придушували визвольні рухи як в імперії (зокрема польське повстання 1830—1831, яке охопило частину українських земель), так і за її межами. Внаслідок російсько-іранської (1826—1828) та російсько-турецької (1828—1829) воєн

приєднав до своєї держави Єреванське та Нахічеванське ханства, східне узбережжя Чорного моря і Дунайську дельту. Розгорнув експансію в Середню Азію. Заснував Дунайське (Новоросійське) та Азовське козацькі війська. Скасував чинність Литовського статуту та Магдебурзького права в Україні. Закрив польські університети, ліцей у Кременці. Натомість у 1834 було відкрито у Києві університет св. Володимира. Вжив антиукраїнських заходів, репресувавши (1847) членів Кирило-Мефодіївського братства. У 1839 навернув уніатів західних губерній до православ'я. Виселив духоборів з Таврійської губернії на Закавказзя. Запровадив новий статус євреїв у Російській імперії. Помер у Петербурзі під час невдало веденої ним Східної (Кримської) війни.

П.Усенко

МИКОЛА II (1868—1918) — останній російський імператор з династії Романових. У 1894 змінив на престолі свого батька Олександра III. Царювання М.II збіглося із загостренням соціальних конфліктів, які вилилися у революцію 1905—1907. За жорстокість у придушенні революційних виступів здобув прізвисько "Кривавий". М.II та його оточення не визнавали існування українського народу, його мови, культури, зневажливо ставилися до визначних діячів України. Імператор бував в Україні, зокрема в Києві, Чернігові та інших містах, відвідував Крим та західні райони у роки Першої світової війни. Катастрофа в країні й на фронті призвела у 1917 до лютневої революції та до зречення М.II престолу (2 березня 1917). В ніч з 16 на 17 липня 1918 за розпорядженням більшовицького уряду М.II разом з сім'єю та прислугою був розстріляний у Катеринбурзі.

В.Волковинський

МИЛОГРАДСЬКО-ПІДГІРЦІВСЬКА КУЛЬТУРА — великий масив прибалтійських або прибалто-слов'янських племен, які жили у VI—III ст. до н.е. у Білоруському Поліссі, Волині та Верхній Наддніпрянщині й були нащадками населення тшинецько-комарівської, білогрудівської та лебедівської культур. Помітний вплив на них справила скіфська культура. Існує думка, що це неври, про яких згадував Геродот. Племена М.-п.к. жили у низинних та "болотяних" городищах, при похованні практикували інгумацію та кремацію, створюючи грунтові могильники і кургани. Частково були асимільовані праслов'янами, зокрема носіями зарубинецької культури.

С.Безсонова

МИЛОРАДОВИЧ-СКОРОПАДСЬКА Єлизавета (1832—1890) — громадська діячка, дочка полтавського губернського маршала І.Скоропадського (діда гетьмана Павла Скоропадського), дружина Льва Милорадовича (сина Григорія Милорадовича). У 60-ті роки брала активну участь в українському громадському і культурному русі в Полтаві, де була членом української громади, виділяла щедрі пожертви на українське видавництво, шкільництво тощо. Активність М.-С. привернула увагу російських властей, які розпочали слідство у справі нібито керованого нею товариства з метою реставрації гетьманського уряду в Україні. Одночасно М.-С. підтримувала український національно-культурний рух у Галичині, допомагаючи своїми пожертвами львівській "Просвіті", журналу "Правда", сприяючи заснуванню Товариства ім. Т.Шевченка у Львові. Померла й похована в Полтаві.

Є.Петренко

МИЛОРАДОВИЧІ — український дворянський рід. Походить з Герцеговини. Петро Степанович (бл. 1723—1799) — останній чернігівський полковник (1762—1781). Вихованець Київської академії. Генерал-майор при відставці. Андрій

Степанович (бл. 1726—1796) — державний діяч. Брат Петра М. Брав участь у Семирічній війні 1756—1763, російсько-турецькій війні 1768—1774. З 1779 — малоросійський, з 1782 — чернігівський губернатор. Керував складанням т.зв. Румянцевського опису. Михайло Андрійович (1771—1825) — військовий діяч, генерал-лейтенант (1805), герой Вітчизняної війни 1812, учасник походів у Західну Європу 1813—1814. З 1814 — петербурзький військовий губернатор. Під час повстання декабристів смертельно поранений П.Каховським. Григорій Олександрович (1839—1905) — історик, археолог. Учасник турецької кампанії 1877—1878. Генерал-лейтенант (1888). Чернігівський губернський предводитель дворянства (1890—1896). Автор творів "Иностранные сочинения о Малороссии" (1859—1860), "Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского" (1889), "Памятная книга графа Милорадовича" (1892), "Родословная книга черниговского дворянства" (1901). Голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

С.Білокінь

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК — створений у 1648. Відомі полковники — Матвій Гладкий (1649—1652), Григорій Лісницький (1653—1654, 1657—1658, 1660), Павло Апостол (1659, 1671, 1672—1683), Дем'ян Апостол (1664—1666), Григорій Апостол (1666—1668), Григорій Гладкий (1669—1670), Михайло Кияшко (1670—1671), Данило Апостол (1683—1727), Павло Апостол (1727—1736), Василь Капніст (1737—1750) та ін. Територія М.п. зазнавала істотних змін. У 1649 в ньому було 16 сотень. У 1658 — 4 сотні, до яких додано частину території Полтавського і Чигиринського полків. У 1774—1775 до складу М.п. входили сотні: дві Миргородські, Хорольська, Сорочинська, Богацька, Уставицька, Яреська, Шишацька, Білоцерківська, Остапівська, Голтвянська, Городиська, Кременчуцька, Власівська, Омельницька, Потоцька. В 1774—1775 4 сотні полку були включені до Новоросійської губернії. На 1782 у М.п. було 12 містечок і 1271 село. У 1782 полк ліквідовано, а його територію включено до складу Київського намісництва.

В.Панашенко

МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ МОНАСТИР У КИЄВІ — пам'ятка давньоруської архітектури. Заснований у 1108 онуком Ярослава Мудрого Святополком Ізяславичем на місці Дмитрівського монастиря. В ньому було споруджено Михайлівський Золотоверхий собор, стіни якого прикрашали фрески та мозаїки, рівноцінні за художньою якістю оздобам Софії Київської. У першій половині XVIII ст. на території монастиря споруджено Трапезну церкву (1713), дзвіницю (1716—1720); в кінці XIX — на початку XX ст. — т.зв. Михайлівські готельні корпуси. Тут були поховані київські князі Святополк Ізяславич (1113), його дружина Варвара, Святополк Юрійович (1190), турівський князь Гліб Юрійович (1196), митрополити І.Борецький (1631), І.Копинський (1640). Захоронення не збереглися. У 1934—1935 собор було розібрано. Частина фресок і мозаїк зберігається у Софійському соборі. Мозаїка "Дмитро Солунський", верхня частина фрескової фігури Самуїла — у Третяковській галереї в Москві та в Російському музеї в Санкт-Петербурзі. За проектом В.Шевченко у 1976—1981 відреставровано Трапезну з церквою Іоанна Богослова у формах українського барокко.

Р.Бондаренко

МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ (? — 1246) — син чернігівського і київського князя

Всеволода Святославича Чермного. Князь переяславський (з 1206), чернігівський (1223—1225, 1225—1229, з 1229), новгородський (1225, 1229), галицький (1235—1238), київський (1238—1239). Напередодні татарської навали залишив Київ. Убитий у ставці Батия під приводом відмови від виконання тамтешніх обрядів. Могила — в Архангельському соборі (Москва). Канонізований православною церквою. Пам'ять святкується 20 вересня.

О.Гущин

МИХАЛЕВИЧ Опанас (1848—1925) — громадський діяч, народник, за фахом лікар. Родом з Волині. Член Київської громади. У 1878—1885 — лікар у Єлисаветграді, де був на чолі українофільського культурницького гуртка, що сприяв діяльності народовольців. За поширення нелегальної літератури заарештований (1885) і після дворічного ув'язнення в Одесі засланий до Сибіру. У 1892 повернувся до Єлисаветграда, де жив до смерті. Провадив етнографічні дослідження, переклав і видав своїм коштом у Галичині "Багатства народів" А.Сміта.

О.Овсієнко

МИШЕЦЬКИЙ Семен Іванович — російський офіцер, князь, автор однієї з перших наукових праць, присвячених історії Запорозької Січі. Перебуваючи в 1736—1740 на військовій службі в Україні, вивчав історію, топографію, природу Запорожжя, зібрав цінні відомості про походження, заняття, побут козацтва. На цій основі у 1740 написав "Історію про козаків запорозьких..." (уперше опублікована О.Бодянським через більш як 100 років). До цього твір широко використовувався як рукописне джерело у працях інших істориків України.

Г.Стрельський

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНІСТІВ (МАУ) — наукове товариство, яке здійснює координаційну діяльність, спрямовану на поглиблення фундаментальності й дієвості гуманітарних наук, посилення їх впливу на політичне й культурне життя українського суспільства, сприяє співпраці вчених різних країн у справі підвищення ефективності досліджень, їх інтеграції зі світовою наукою, забезпечення поширення в світі об'єктивної інформації про Україну та український народ. Створена у 1989 в Геркуланумі, поблизу Неаполя (Італія). Об'єднує понад 30 національних українознавчих асоціацій. Друкований орган — щоквартальник "Вісник М.а.у.". Перший президент МАУ — акад. НАН України В.Русанівський. На першому Міжнародному конгресі україністів другим президентом асоціації обрано проф. Г.Грабовича. Другий конгрес обрав президентом МАУ акад. НАН України Я.Ісаєвича.

О.Веселова, О.Петровський

МІКОШИНСЬКИЙ (Макошинський) Богдан — гетьман (кошовий отаман) запорозьких козаків (1584, 1586, 1594). У травні—червні 1594 на чолі загону з 1300 козаків на 50 "чайках" здійснив морський військовий похід під Очаків, намагаючись зірвати переправу турецько-татарського війська, що рухалося в Угорщину. Після повернення з походу очолив переговори козаків з послом австрійського імператора Е.Лясотою, який запропонував запорожцям взяти участь у війні проти Туреччини на боці антитурецької коаліції — здійснити військовий похід у Волощину й перекрити турецько-татарському війську шлях в Угорщину.

В.Палієнко

"МІЛЛІ-ФІРКА" — національна партія кримськотатарського народу. Утворена в липні 1917. Головною метою ставила самовизначення Криму під гаслом: "Крим для кримців". Лідери — Ч.Челебієв, Д.Сейдамет, А.-С.Айвазов. Після встановлення в

кінці січня 1918 радянської влади пішла в підпілля. У квітні 1918 очолила повстання проти більшовиків у Криму. Представники партії входили до Кримського крайового уряду, створеного 25 червня 1918. Після Громадянської війни "М.-Ф." перейшла на нелегальне становище, проіснувавши до кінця радянсько-німецької війни 1941–1945.

О.Бойко

МІНДОВГ (?—1263) — засновник Литовської держави, у складі якої за часів його князювання (з кінця 1230-х років до 1263) було об'єднано Аукштайтію, Жемайтію й Чорну Русь; центр останньої, Новогрудок, фактично став столицею нового державного утворення. Після прийняття католицтва (1251) М. був коронований з благословіння папи римського на короля Литви (1253), водночас утративши контроль над Жемайтією і передавши Чорну Русь своєму зятеві Шварну, синові Романа Галицького. Після розгрому хрестоносців поблизу оз. Дурбе (1260) М. повернувся до язичництва, підпорядкував собі Чорну Русь і уклав союзницьку угоду з Олександром Невським. Загинув разом із двома своїми синами внаслідок змови родової верхівки на чолі з князем Довмонтом.

О.Русіна

МІРМЕКІЙ — одне з міст Боспорської держави, в 4 км від Пантікапею на березі Керченської бухти. Існувало з другої чверті VI ст. до н.е. до III ст. н.е. Було відоме як крупний центр боспорського виноробства. Загинуло під час готських походів.

А.Русяєва

МІТРІДАТ VI ЄВПАТОР (132—63 до н.е.) — цар Понтійської держави в 113—63 до н.е. Один із найвпливовіших політичних діячів у Північному Причорномор'ї. Доклав вагомих зусиль з організації боротьби зі скіфами. У 107 до н.е. придушив повстання скіфів під проводом Савмака, після чого майже на півстоліття став володарем Боспору. Вів війни з Римом, унаслідок яких втратив свої володіння у Малій Азії. Після поразки від військ Помпея в 65 до н.е. втік до Пантікапею, щоб готуватися до нового походу на римлян. Зраджений синами і не підтриманий боспорськими містами, які підняли проти нього повстання, покінчив життя самогубством.

А.Русяєва

МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (1873—1924) — діяч національно-визвольного руху. Нар. в с. Турівка на Київщині. Навчався на правничому факультеті Київського університету. В студентські роки був одним з ініціаторів створення таємного "Братства тарасівців" (1891). Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі. Його брошура "Самостійна Україна" (1900) стала програмою Революційної української партії в перший період її діяльності. Був одним з організаторів та лідерів створеної у 1901—1902 Української народної партії, для якої написав "Десять заповідей" та "Програму", що обстоювала ідею самостійності української держави. Після лютневої революції 1917 — ініціатор створення українського національного війська. Під час гетьманщини зблизився з Українською демократично-хліборобською партією, але після проголошення гетьманом П.Скоропадським федерації з Росією взяв активну участь у поваленні його режиму. Після встановлення більшовицької влади зазнав жорстоких переслідувань, а у квітні 1924 був знайдений повішеним у власному саду.

О.Овсієнко

МІХНОВСЬКИЙ Юрій Михайлович (1866—1937) — церковний діяч. Син священика. Освіту здобув у

Полтавській духовній семінарії. З 1894 — священик на Полтавщині. Один з ієрархів УАПЦ, настоятель Софійського собору (з 1932). Під час голодомору 1932—1933 брав участь в організації допомоги голодуючим. У 1936 позбавлений права служити. У 1936—1937 брав участь у збиранні підписів за відкриття бодай одного храму в Києві. У 1937 заарештований органами НКВС і розстріляний.

С.Білокінь

МІЩАНСТВО — суспільний стан за доби середньовіччя і нового часу, до якого належало населення міст і містечок. Основні сфери занять — ремесла, промисли, сільське господарство і торгівля. Визначалося суспільно-політичною активністю, внесло помітний вклад в культуру українського народу.

П.Сас

МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян (Демко Ігнатович; бл. 1630 — ?) — гетьман Лівобережної України з 1668 по 1672. Походив з родини посполитих селян м. Коропа (суч. Чернігівська обл.). Військовий осавул (1649), чернігівський полковник (1664—1667). Учасник повстання гетьмана І.Брюховецького проти Московщини (1668). Того ж року на козацькій раді у м.Новгороді-Сіверському був обраний гетьманом Лівобережної України від імені окремих місцевих полків. Домагався виведення московських воєвод з українських міст, уклав Глухівські статті з царем Олексієм. Вів боротьбу проти П.Дорошенка, але згодом пішов на зближення з ним. У березні 1672 внаслідок старшинської змови зміщений з посади гетьмана і ув'язнений в Іркутській тюрмі. У 1688 звільнений, після чого певний час перебував на військовій службі у Селенгінську (Забайкалля). У 1696 постригся в ченці одного з тамтешніх монастирів, де й помер.

Т.Чухліб

МОБІЛІЗАЦІЇ — заходи з призову військовозобов'язаних до Червоної армії на території України починаючи з 22 червня 1941. Навальний наступ вермахту зірвав М. в Західному регіоні УРСР. Незважаючи на це, протягом другої половини 1941 близько 3,2 млн мешканців республіки стали червоноармійцями. М. в Україні відновлювалися по мірі її визволення. В західних областях вони ускладнювались діяльністю ОУН—УПА. Протягом 1943—1944 солдатами й офіцерами радянських збройних сил стали 3 млн громадян республіки. З урахуванням М. серед тих 3,5 млн жителів УРСР, що евакуювалися вглиб країни, можна припустити, що впродовж 1942—1945 радянську військову форму вдягли близько 4,5 млн чол. До того ж військкоматами і польовими мобілізаційними органами повторно призивались і обліковувались ті, хто потрапив у полон, дезертирував, воював на боці ворога. Відтак загальну кількість мобілізованих до радянських збройних сил в роки війни з України можна оцінити в 6,5—7 млн осіб.

О.Лисенко

МОГИЛА (Могиленко, Мигула) Андрій (? — 1689) — гетьман Правобережної України в 1684—1689. До переходу на Правобережжя (1683) був компанійцем в одному з полків Лівобережної України. Очолював піхотні підрозділи у війську гетьмана С.Куницького (1683—1684). В березні 1684 обраний гетьманом правобережного Війська Запорозького. Протягом наступних років неодноразово брав участь у битвах з турецько-татарськими військами, проводив успішну колонізацію Правобережжя, де поступово відроджувалися знищені у попередні роки державні інститути гетьманської України.

Т.Чухліб

МОГИЛА Петро Симеонович (1596—1647) — політичний і культурний діяч України, Молдавії та

Румунії. Походив з давнього і знатного молдавського роду. Освіту здобув у Львівській братській школі та у Західній Європі. У 1625 прийняв чернецький постриг. З 1627 — архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1631 — митрополит київський і галицький. Активний борець з уніатством. Добився у польського короля визнання легалізації православної церкви в Україні, а також передання їй уніатами деяких маєтків і культових споруд (Софійського собору, Києво-Видубицького монастиря та ін.). За його участю створено Київський колегіум (1632) та його філії у Вінниці, Кременці, Гощі, першу румунську вищу школу в Яссах (1640). Понад 20 років М. очолював книговидавничу справу в Україні, Румунії та Молдавії. Його перу належить низка книг, написаних слов'янською, польською і латинською мовами. Діяльність М. сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства, визріванню в його надрах ідей боротьби проти іноземного і релігійного гноблення. Канонізований УПЦ у грудні 1996.

В.Матях

МОГИЛІВСЬКИЙ (ПОДІЛЬСЬКИЙ, ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ) ПОЛК — утворений в 1648 з центром у м.Могилеві (Могилеві-Подільському). За Зборівським договором 1649 територія полку за винятком Шаргородського округу залишилась за Польщею. У 1657 полк відновлено під назвою "Подільський". Сотенними містечками були Шаргород, Ямпіль, Вільшанка та ін. За 1658 згадується полковник Федір Михайлович. З жовтня того ж року і до 1676 відомим полковником був Остап (Євстафій) Гоголь. Після Андрусівського перемир'я 1667 територія М.п. відійшла до Польщі, а його полковника О.Гоголя польський король призначив гетьманом. У 1676 через турецько-татарське спустошення Поділля М.п. припинив своє існування. Залишки людності переселилися на Південну Київщину в район містечок Іванкова і Димера.

В.Панашенко

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Антін Любич (1811—1873) — церковний та громадський діяч, письменник. Після закінчення Львівської духовної семінарії (1840) — парох (священик греко-католицької церкви) у с.Бабча Богородчанського повіту. Обирався послом (депутатом) галицького крайового сейму, де виявив себе рішучим захисником національних і соціальних прав українського селянства. Виступав з промовами у Віденському райхсраті, зокрема 27 липня 1861 першим виклав там тодішню політичну програму галицьких українців, що полягала у домаганні рівних прав з іншими слов'янськими народами Австро-Угорської імперії. Свої прозові та поетичні твори (найвизначнішими є поеми "Скит Манявський" і "Русин-вояк") намагався писати народною мовою, щоправда, за виразом І.Франка, густо поміщаною церковщиною. У творчості використовував фольклорні мотиви, виказував себе послідовником патріотичних традицій "Руської трійці".

В.Сарбей

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Іван (1777—1831) — культурно-освітній та церковний діяч. Як греко-католицький канонік керував шкільною справою у Перемиській єпархії. Разом з митрополитом М.Левицьким організував у 1816 "Товариство греко-католицьких священиків для поширення письма, просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії". Науково-популярні брошури Товариства на теми сільського господарства, дотримання правил гігієни та християнських моральних заповідей були написані штучною мовою (суміш галицького діалекту української мови з церковнослов'янськими термінами і зворотами польської мови) і не сприймалися масами, тому їх видання довелося

припинити. Сам же М. слушно переконував, що українська мова започаткована ще у Київській Русі, і навіть написав на цю тему розвідку "Відомість о руськом язиці" (1829), яку в перекладі надрукував також петербурзький "Журнал министерства народного просвещения". Заслугою М., зокрема, є те, що він домігся від австрійського уряду заснування у Східній Галичині початкових шкіл з українською мовою викладання.

В.Сарбей

МОДЗАЛЕВСЬКИЙ Вадим Львович (1882—1920) — історик, архівіст, генеалог, мистецтвознавець. Нар. у сім'ї урядовця. Після закінчення Миколаївського інженерного училища (1902) перебував на військовій службі, а згодом присвятив себе історії. М. зробив значний внесок у становлення та розвиток української генеалогії та геральдики як наукових дисциплін. Уклав генеалогічний довідник українських козацько-старшинських і шляхетських родів — "Малороссийский родословник" (1908—1914), у співавторстві з В.Лукомським видав "Малороссийский гербовник" (1914). Крім того, М. надрукував низку інших праць з генеалогії, історії українського мистецтва, а також збірки документів.

М.Палієнко

МОЛДАВАНИ — нація, корінне населення Молдови. В Україні проживають етнічною групою в кількості 324,9 тис. осіб (за переписом 1989). На українських землях відомі з XIII ст. під назвою волохів, чимало їх було у козацькому війську. Компактні поселення М. в Україні збереглися в Чернівецькій, Одеській та інших областях.

М.Вівчарик

"МОЛОДА ГВАРДІЯ" — підпільна комсомольська організація, яка діяла в жовтні 1942 — січні 1943 в умовах німецько-фашистської окупації в м. Краснодоні (Донбас) і навколишніх селах. Керівним органом був штаб у складі І.Туркенича, В.Третякевича, У.Громової, І.Земнухова, О.Кошового, В.Левашова, С.Тюленіна, Л.Шевцової. "М.г." налічувала 91 члена і складалася з підпільних груп — п'ятірок. Мала підпільну друкарню, 4 радіоприймачі, певну кількість зброї та вибухівки. Розповсюдила серед населення 5 тис. листівок, звільнила з фашистського концтабору та з місцевої лікарні 90 радянських військовополонених, близько 2 тис. краснодонців врятувала від вивезення до Німеччини. Намічена підготовка до збройного виступу напередодні підходу радянських військ була зірвана масовими арештами. В січні 1943 після жорстоких тортур 71 молодогвардійця було скинуто в вугільну шахту, лише 11 залишилися живими.

В.Клоков

МОЛОДОВА-І — багатошарове поселення кам'яного віку біля с. Молодови Чернівецької обл. Досліджувалося О.Чернишом. Близько 60—50 тис. років тому стоянка до п'яти разів заселювалася неандертальською людиною, яка займалася полюванням на мамонта, коня, зубра, оленя; мисливство доповнювалося збиральництвом. Мешканці стоянки вміли споруджувати різні за формою та конструкцією житла з кісток великих тварин, виготовляли кам'яні знаряддя (скребла, ножі, гостроконечники тощо), розробили техніку їх гравірування та пофарбування, користувалися вогнем.

В.Степанчук

МОЛОДОВА-V — багатошарове поселення кам'яного віку (від 32 до 12 тис. років тому) біля с. Молодови Чернівецької обл. Досліджувалося О.Чернишом. Населення того часу полювало на дикого коня, а пізніше

на оленя, споруджувало довготривалі житла, влаштовувало вогнища, іноді з кам'яною обкладкою, виготовляло кам'яні знаряддя — різці, ножі, скребачки, вістря, почало застосовувати нові технології обробки каменю (шліфування, свердління) та кістки (різьблення). Полювання доповнювалося збиральництвом.

В.Степанчук

МОЛОТОВ (спр. прізвище Скрябін) В'ячеслав Михайлович (1890—1986) — державний та партійний діяч. Нар. у В'ятській губернії в сім'ї прикажчика. Навчався у Казанському реальному училищі та Петербурзькому політехнічному інституті. За революційну діяльність виключений з інституту й заарештований. З 1906 — член РСДРП(б). У 1917 — член виконкому Петроградської Ради, член Петроградського ВРК. У вересні — листопаді 1920 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В листопаді 1920 — березні 1921 — перший секретар ЦК КП(б)У. У 1921—1930 — секретар ЦК РКП(б) (ВКП(б)). У 1930—1941 — Голова РНК СРСР і РПО СРСР (до 1937). В 1939—1949 і 1953—1957 — нарком (міністр) закордонних справ СРСР. У 1941—1957 — заступник і перший заступник Голови Ради народних комісарів (Ради Міністрів) СРСР. У 1956—1957 — одночасно міністр Держконтролю СРСР. У червні 1957 виключений зі складу Президії ЦК і ЦК КПРС. У 1957—1960 — посол СРСР у МНР, у 1960—1962 — представник СРСР у МАГАТЕ. З 1962 — пенсіонер.

С.Кокін

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА — військова експедиція монгольських ординських військ на чолі з ханом Батиєм з метою завоювання величезного простору, створення на ньому світової імперії та експлуатації підкорених народів. Русь зазнала М.-т.н. в 1237—1241. Протягом зими 1237—1238 монголо-татарське військо завоювало Рязанське та Владимиро-Суздальське князівства, всю Північно-Східну Русь. У 1239 воно оволоділо Переяславом Південним і Черніговом, а в грудні 1240 штурмом здобуло Київ і майже повністю зруйнувало його Горішнє місто. Протягом наступного 1241 були завойовані Галицька та Волинська землі. Загарбання Давньої Русі полчищами Батия стало можливим завдяки їхній багаторазовій чисельній перевазі над руськими князівськими дружинами і народним ополченням. Одна з причин поразки полягала у розрізненості князівських дій, в непідготовленості більшості міст до оборони. Батиєва навала принесла неймовірні нещастя давньоруському народові, уповільнила його розвиток, відкинула Русь на кілька століть назад. Встановилося ординське іго, яке законсервувало феодальну (удільну) роздробленість, перешкоджало централізації земель і відродженню державності.

М.Котляр

МОНКАСТРО — генуезька колонія XIII—XV ст. (нині м.Білгород-Дністровський). Після падіння у 1204 Візантійської імперії генуезькі купці закріпилися в Криму та в ряді місць на Чорноморському узбережжі, в т.ч. у Білгороді. В часи їхнього панування тут почалося спорудження великого укріпленого замку. Повстання місцевого населення завершилося вигнанням генуезців (1455).

Ю.Кокін

МОРОЗЕНКО Нестор (спр. ім'я Мрозовицький Станіслав; ? — 1649) — козацький військовий діяч. Походив із польської шляхти. Вчився в Краківському та Падуанському університетах. У 1645—1649 — корсунський наказний полковник. У 1648 брав участь у бойових діях на Поділлі разом із загонами М.Кривоноса та І.Ганжі. Учасник Пилявської битви 1648. Загинув під час Збаразької облоги.

Д.Яневський

МОСКВОФІЛЬСТВО — суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та Закарпатті у другій половині XIX — на початку XX ст., що ставила метою приєднання Західної України до Росії. Грунтувалася на концепції слов'янофільства, викликаної бажанням українців вирватися з-під влади Австро-Угорщини. Москвофіли пропагували "єдину неділиму російську народність", стверджували про етнічну тотожність росіян, українців та галицьких русинів, заперечували існування окремої української нації, а отже в перспективі й незалежної держави. Проти антиукраїнської політики москвофілів рішуче виступили М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик та ін. Москвофіли поставилися до революції 1905—1907 в Росії як спрямованої проти самодержавства, зблизилися з монархічними партіями. Таким же було їхнє ставлення до української національно-визвольної революції 1917—1920 і до радянської влади. У 20—30-х роках москвофіли, перебуваючи на території Польщі, Чехословаччини та Румунії, зазнали розколу. Частина їх перейшла у 1926 на соціалістичну платформу "Сельробу", створеного з ініціативи КПЗУ. М. вичерпало себе з початком Другої світової війни, коли у вересні 1939 західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР, а фактично до Радянського Союзу.

В.Волковинський

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 — україно-російський договір, укладений гетьманом І.Брюховецьким 11 жовтня 1665 в Москві з урядом Олексія Михайловича. Згідно М.с. безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України передавалося в руки царських воєвод, за винятком лише козацького стану; збільшувалася кількість російських військ у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, де вони перебували на підставі Переяславських статей 1659, їх утримання покладалося на українців — платників податків. Крім того, російські військові залоги на чолі з воєводами вводилися до Полтави, Кременчука, Новгорода-Сіверського, Остра, Канева та інших міст, а також до Кодаку на Запорозькій Січі. Збирання податків з українського населення (за винятком козацького стану) покладалося на царську адміністрацію, а зібрані кошти залучалися до царської скарбниці, Українська православна церква (Київська митрополія) підпорядковувалася московському патріархові. М.с., а особливо спроба їх втілення в життя, викликали велике обурення в Україні, спричинили подальше падіння політичного авторитету Брюховецького і стали однією з головних причин антимосковського повстання 1668. У 1669 М.с. були денонсовані.

В.Горобець

МОССАКОВСЬКИЙ Євген Михайлович (1839 — після 1883) — громадський діяч, революціонер, один із перших вітчизняних шевченкознавців. Нар. в с. Боровичах Волинської губ. у сім'ї священика. В 1859 закінчив Волинську духовну семінарію, того ж року вступив на історично-філологічний факультет Київського університету. В 1859—1861 — один з організаторів недільних шкіл. У грудні 1860 згуртував у Київському військовому училищі підпільну групу, що вивчала видання О.Герцена та поезії Т.Шевченка. В листопаді 1861 групу було викрито, М. заарештовано і 1862 вислано до Харкова під нагляд поліції. Тут М. мав намір видати повну збірку творів Т.Шевченка і науково-критичний нарис про поета, укладав тлумачний словник української мови. Збереглися стаття М. "Воскресные школы" та рукопис "Тарас Шевченко". Відомо, що в 1866—1883 М. служив молодшим ревізором Київської контрольної палати.

С.Єкельчик

МОТОНІС Микола Миколайович (бл. 1725—1787) — науковий і політичний діяч. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії (1747) та Ляйпцізькому університеті (1749). Ад'юнкт Петербурзької АН (1759), її почесний член (1767). У 1764—1775 — на службі в Сенаті. Входив до групи державних діячів та науковців, що займалися написанням "Наказу" Катерини II, за що його обрано почесним академіком. Депутат від дворянства ряду українських полків у Комісії для складання нового Уложення. Колезький радник (1770). Усунутий з державної служби в 1775 внаслідок антиукраїнських акцій Катерини II.

А.Перковський

МСТИСЛАВ (світське ім'я Степан Іванович Скрипник; 1898—1993) — церковний діяч. Патріарх Київський і всієї України Української автокефальної православної церкви (1990). Племінник С.Петлюри. Закінчив гімназію в Полтаві. Старшина у війську УНР (1918—1921). З 1923 працював у кооперативі в Заліщиках (Галичина), потім перебував на Волині. Закінчив Вищу школу політичних наук у Варшаві (1930). Посол до варшавського сейму (1930—1939), голова Волинської національної ради (1941). 10 квітня 1942 став священиком, 14 травня 1942 в київській Андріївській церкві відбулася його хіротонія на єпископа Переяславського. Заарештований гестапо (жовтень 1942 — квітень 1943). З листопада 1947 — архієпископ Вінніпезький і всієї Канади. У 1950 перейшов до УПЦ у США. Один з ініціаторів Собору поєднання УПЦ у США, став заступником митрополита Іоанна й головою консисторії. Головний організатор створення Осередку УПЦ у США у Баунд-Бруку. 13 вересня 1969 обраний митрополитом УАПЦ в Європі. У жовтні 1971 обраний митрополитом УПЦ у США.

С.Білокінь

МСТИСЛАВ ВЕЛИКИЙ (1076—1132) — князь новгородський, білогородський і великий князь київський. Старший син Володимира Мономаха. З 1095 княжив у Новгороді Великому. В 1117 став білогородським князем. По смерті батька в 1125 успадкував київський престол. М.В. був сильним і владним загальноруським князем. У 1128—1130 узяв гору над полоцькими князями, що прагнули до незалежності від Києва, контролював Новгород Великий, успішно воював з Литвою, його боялись ятвязькі князьки і половецькі хани. Мав династичні зв'язки із країнами Заходу, видавши чотирьох дочок заміж за іноземних королів. Після його смерті відносно єдина монархія Ярославичів вступає в добу удільної роздробленості.

М.Котляр

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЛЮТИЙ (?—1036) — князь тмутараканський і чернігівський, дев'ятий син Володимира Святославича. Близько 988 був посаджений батьком у Тмутаракані. В 1022 ходив на касогів (черкесів) і переміг їх. У 1023 вирушив на Київ, скориставшись відсутністю свого брата — київського князя Ярослава Мудрого, але городяни не прийняли його. Тоді він сів у Чернігові. В 1024 виграв битву у Ярослава біля с.Листвен на Чернігівщині. В 1026 брати уклали мир, розділивши Наддніпрянщину по Дніпру. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. З того часу брати жили у злагоді, допомагаючи одне одному. Оскільки М.В. помер, не залишивши спадкоємця, Ярослав прибрав його володіння і став, за словами літописця, "самовластцем Руской земли".

М.Котляр

МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ УДАТНИЙ (до 1176—1228) — князь торопецький, новгородський і галицький. Син Мстислава Ростиславича

Хороброго. В 1204 взяв участь у переможному поході проти половців, очоленому Романом Мстиславичем. У 1207 став торопецьким князем, у 1209 вокняжився у Новгороді Великому. В 1212 рушив на Київ, вигнав звідти Всеволода Святославича Чермного й передав київський престол Мстиславу Романовичу. Сам одержав Торчеськ на півдні Київщини. В 1216 знову вокняжився у Новгороді. На початку 1219 на заклик галицького боярства і польського князя Лєшка вибив угрів із Галича і став галицьким князем, видавши дочку Анну за спадкоємця галицького престолу Данила Романовича. Видатний воїн, М.М.У. був слабким і несамостійним політиком. Перетворився на іграшку в руках галицьких бояр, що нацьковували його на Данила, перешкоджав зятеві в об'єднанні Волині. В 1227 видав дочку за угорського королевича Андрія, передав йому Галицьке князівство, а сам подався до Торчеська, де й помер.

М.Котляр

МСТИСЛАВ РОМАНОВИЧ СТАРИЙ (?—1223) — князь смоленський і великий князь київський, другий син Романа Ростиславича й дочки Святослава Ольговича. В 1183 і 1185 брав участь у переможних походах Святослава Всеволодовича й Рюрика Ростиславича. В 1197 успадкував Смоленськ по смерті свого дядька Давида Ростиславича. В 1212 новгородським князем Мстиславом Удатним, який вигнав з Києва Всеволода Святославича Чермного, посаджений київським князем. Княжив у Києві до весни 1223, коли загинув у битві з монголами на р.Калці.

М.Котляр

МУЖИЛОВСЬКОГО ПОСОЛЬСТВО — місія до Москви в січні—березні 1649 полковника Силуяна Мужиловського від імені Б.Хмельницького. Переговори стосувалися надання Україні військової допомоги та об'єднання зусиль у боротьбі з Польщею.

М.Знаменська

МУРАВЙОВ Михайло Артемович (1890—1918) — полковник, один із керівників походу радянських військ на Київ у січні 1918. Закінчив Казанське юнкерське училище. Учасник російсько-японської війни (1904—1905), Першої світової війни. Після лютневої революції 1917 — голова Центрального виконкому з формування т.зв. "Революційної армії з добровольців тилу для продовження війни з Німеччиною". Належав до партії кадетів, пізніше есерів. Після жовтневої революції запропонував свої послуги більшовикам: виконував обов'язки начальника оборони Петрограда, головнокомандуючого військами, що діяли проти Керенського—Краснова. У грудні 1917 — квітні 1918 — начальник штабу т.зв. "групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії". За спогадами очевидців, визначався винятковою жорстокістю. Очолював похід радянських військ на Київ у січні 1918, ініціатор масових розстрілів у місті. З лютого 1918 — командуючий збройними силами Одеської Радянської республіки. В червні — липні 1918 — командуючий Східним фронтом. Убитий під час спроби підняти лівоесерівський заколот у радянських військах.

Л.Гриневич

МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ — один із стратегічних трактів, яким протягом XVI — початку XVIII ст. ходили кримські й ногайські татари на Лівобережну й Слобідську Україну та південні райони Росії з метою пограбувань і наживи. Йшов він "муравою" (тобто травою), минаючи переправи через великі річки, переважно безлюдним степом: від Перекопу на північ, між витоками річок Молочні Води і Кінські Води, перетинав річки Вовчі Води, Самару

та Орель. Далі проходив поблизу міст Коломак, Валки й Охтирка (територія Харківського й Охтирського полків), між верхів'ями річок Сіверський Донець, Оскол, Ворскла і Псел виходив на Ізюмський шлях, а під м.Ливни з'єднувався з Кальміуським шляхом і досягав м.Тули. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. перетворився на торговий тракт.

О.Гуржій

МУРАШКО Микола Іванович (1844—1909) — живописець і педагог. Нар. в м. Глухові. У 1863—1868 навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. З 1868 жив і працював у Києві. В 1875 заснував приватну художню школу, яка увійшла в історію українського малярства під назвою Київської малювальної школи (1875—1901) і відіграла важливу роль у розвитку національного мистецтва. М. здобув визнання як майстер пейзажу — "Осінь", "Дніпро", "Над Дніпром", "Крим". Йому належать портрети М.Ге (1906), Т.Шевченка (1864—1867), Петра Могили (1868).

Л.Ткачова

МУРАШКО Олександр Олександрович (1875—1919) — живописець і педагог. Нар. в м. Києві. Перші художні навички здобув в іконописній майстерні свого батька О.І.Мурашка. Деякий час відвідував Київську малювальну школу М.І.Мурашка. В 1894—1901 вдосконалював майстерність в Академії мистецтв у Петербурзі, в Мюнхені, Парижі. Працював у галузі портретного й жанрового живопису. Брав участь в організації "Нового товариства художників" (1904—1907), з 1911 експонувався на виставках "Спілки російських художників". З 1915 став експонентом, а з 1916 — членом Товариства передвижників. Викладав у Київському художньому училищі (1907—1912), а з 1913 — у власній студії. З 1917 — професор Української Академії мистецтв. Творчість М. здобула широкого визнання, його картини експонувалися на міжнародних виставках у Мюнхені, Берліні, Відні, Венеції, Римі, Амстердамі та інших містах Європи.

О.Колпакова

Н

НАДСЯННЯ — історично-етнічний край, розташований обабіч р. Сян. Охоплює історичні Сяноцьку і Перемиську землі, де здавна проживали дуліби, білі хорвати, тиверці. У середині X ст. край уходив до складу Київської держави. В 1340 Н. захопила Польща, а в 1773 воно відійшло до Австрії.

Починаючи з XV ст. у Н. зростає питома вага польського, а також німецького населення, здійснюється політика покатоличення та спольщення українців. Українська гетьманська держава у XVII—XVIII ст. та ЗУНР у 1918—1919 робили спроби повернути Н. Україні, але успіху не мали. З 1939 по червень 1941 правобережне Н. ввійшло до складу УРСР, а в 1945 згідно з угодою між СРСР й Польщею Москва відступила Н. Польщі. У 1945—1947 все населення Н., де активно діяла УПА, було силоміць виселене або в УРСР, або на колишні німецькі землі, що відійшли до Польщі. Нині в Україні діє товариство "Н.", а в Польщі організовано різні земляцтва, яким допомагають надсянці, що живуть за океаном.

Я.Дзира

НАЗАРУК Осип Тадейович (1883—1940) — письменник, журналіст, політичний діяч. Походив із селянсько-міщанської родини. Юридичну освіту здобув у Львівському і Віденському університетах. Працював адвокатом. З 1890 — член Української радикальної партії. У 1914 вступає в легіон Українських Січових Стрільців, у серпні — член Центральної Бойової Управи УСС. У 1918 —

член Української Національної Ради, учасник антигетьманського повстання, один з авторів маніфесту Директорії про відречення гетьмана від влади. З відновленням УНР — міністр преси і пропаганди. З 1920 — член уряду ЗУНР в екзилі, з 1922 — на еміграції в Канаді та США. В 1927 повернувся до Львова, де виступав як автор історичних романів, спогадів, статей, публіцистичних праць. У жовтні 1939 емігрував до Варшави.

Т.Осташко

НАЙМИТИ — в Київській Русі та середньовічній Україні позастановий прошарок населення, що складався з розореного сільського та міського люду, холопів, які були позбавлені засобів виробництва. Н. працювали за плату в поміщицьких і старшинських маєтках, господарствах заможних козаків, селян, чумаків. Після селянських реформ 1848 і 1861 — наймані робітники в міському або сільському капіталістичному господарстві.

В.Кравченко

НАКАЗ НАРОДНОГО КОМІСАРА ОБОРОНИ № 227 — документ, підписаний Й.Сталіним 28 липня 1942, відомий під назвою "Ані кроку назад!" Виходячи з надважкої обстановки, що склалася на той час на фронті, наказ категорично, під загрозою розстрілу, забороняв будь-який відступ радянських військ без особливого розпорядження вищого командування. Наказом запроваджувалися офіцерські штрафні батальйони, штрафні роти для рядового і сержантського складу, в межах дислокації діючої армії — добре озброєні загороджувальні загони, як правило, з військ НКВС. Наказ відіграв певну роль у зміцненні військової дисципліни, разом із тим він скасовував ініціативу командирів і воєначальників, призводив до додаткових утрат.

М.Коваль

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН — титул призначеного гетьманом козацької України свого заступника з-поміж досвідченої старшини для керівництва військовим з'єднанням з метою виконання певного стратегічного завдання чи усім військом за умови його відсутності. З початку Визвольної війни Н.г. були: влітку 1648 М.Кривоніс, у червні—липні 1649 С.Кричевський, квітні—травні 1651 Д.Лисовець. В окремих випадках одночасно призначалися кілька Н.г. (у червні—липні 1657 — А.Жданович і Г.Лесницький). З 1660 Н.г. інколи виконують функції намісника гетьмана в управлінні Лівобережною Україною: Я.Сомко (1660—1663), Д.Многогрішний (1668—1669). Пізніше уряди Речі Посполитої та Росії вдаються до практики призначення Н.г. як керівників козацької організації чи Гетьманщини: О.Гоголь (1675—1679), П.Полуботок (1722—1724).

В.Степанков

НАЛИВАЙКО Семерій (Северин; ?—1597) — козацький ватажок, провідник козацького повстання 1595—1596. Родом з Галичини. Змолоду козакував на Запорожжі, потім вступив на службу до князя К.Острозького. В 1594 — першій половині 1595 бере участь в антитурецьких походах. Після повернення з Угорщини бере під козацький контроль більшу частину Волині, що стало початком великого повстання. В 1596 об'єднує свої сили із загонами гетьмана Г.Лободи. Після битви під Білою Церквою відводить козацьке військо до Лубен. Після капітуляції повстанців на р.Солониці Н. разом з іншими козацькими старшинами потрапив у полон, був відвезений до Варшави і страчений.

С.Лепявко

НАРБУТ Георгій (Юрій) Іванович (1886—1920) — художник-графік. Походив із дворян Чернігівщини. Мистецтво графіки опанував самостійно, а також під керівництвом І.Білібіна та М.Добужинського. Входив до гур-

тка "Світ мистецтва", заявивши про себе ілюстраціями до байок І.Крилова. Захопившись геральдикою та силуетом, опоетизував маєткову культуру української аристократії. Оздобив видання "Гербы гетманов Малороссии" (1915), "Малороссийский гербовник" (1914), "Старинная архитектура Галиции" (1915), "Старинные усадьбы Харьковской губернии" (1917). Розпочав першу версію "Української абетки" (1917). З 1906 жив у Петербурзі. Навесні 1917 переїхав в Україну, де став одним із професорів-фундаторів (з початку 1919 — ректор) Української Академії мистецтв. Виконав грошові знаки УНР. Оздобив журнали "Мистецтво" (1919—1920), "Зори" (1919). Другу версію "Української абетки" (1919) закінчити не встиг. Нарбутівська ілюстрація до "Енеїди" І.Котляревського (1919) стала найвищим досягненням української графіки тих років.

С.Білокінь

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА РАДА (НУР) — політична організація української еміграції. Заснована в Празі у 1929. До неї входили представники УПСР, Селянської спілки, Українського робітничого союзу та непартійні діячі, які намагалися координувати заходи еміграції з метою відновлення української державності на всіх українських етнічних землях. НУР виступала проти Варшавського договору 1920 і була в опозиції до еміграційного уряду УНР. Головні діячі — М.Шаповал, С.Шелухин, Н.Григор'єв та ін. НУР не мала широкого впливу, її праця зводилась головним чином до видавничої діяльності. Припинила існування в 1939.

В.Прилуцький

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ — в період радянсько-німецької війни добровільні військові та воєнізовані формування з осіб, які не підлягали першочерговому призову по мобілізації. В Україні було сформовано два ополченських корпуси (в Харкові та на Дніпропетровщині) та 8 дивізій (у Ворошиловградській, Сталінській та Сумській областях, у Кременчуку та Кіровограді). З них у боях як самостійне з'єднання брала участь лише Кременчуцька дивізія, а інші через незавершене формування вели бойові дії окремими частинами, а також використовувалися для поповнення з'єднань Радянської армії та партизанів. Значні контингенти Н.о. брали участь в обороні Києва (бл. 35 тис.), Одеси (бл. 55 тис.), Харкова, Донбасу, Сталінграда (80 тис.) та ін.

Т.Вронська

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УНР — перший радянський уряд України як альтернатива Центральній Раді. Створений у Харкові за постановою ЦВК радянської України і затверджений 17 грудня 1917. За винятком одного есера цілком складався з більшовиків. Н.С. оголосив про повалення УЦР та про визнання чинними лише своїх постанов. Упроваджував в Україні декрети РНК РСФРР, анулював український карбованець, видав декрет про організацію "червоного козацтва". Перед лицем відновлення влади УЦР організував вивіз багатьох національних цінностей до Росії. Проіснував до 19 квітня 1918, коли на спільному засіданні ЦВК та Н.С. їх було реорганізовано у Всеукраїнське бюро для керівництва боротьбою проти німецьких окупантів.

В.Бойко

НАРОДНИКИ — діячі революційно-визвольного руху, носії народницької ідеології, що панувала серед різночинної інтелігенції Росії та України у 60—90-х роках XIX ст. Назва пояснюється тим, що в центрі уваги вони ставили народ, який хотіли загітувати на здійснення соціальної революції. Родоначальниками руху були О.Герцен та М.Чер-

нишевський, ідеологами у 70-х роках — П.Лавров, М.Бакунін, П.Ткачов. Основні організації: "Земля і воля" (Петербург, 1861—1864), нова організація "Земля і воля" (1876), після розпаду якої (1879) виникли "Народна воля" і "Чорний переділ". Осередки народницьких організацій існували в багатьох містах України. Зокрема у Києві, Одесі активно діяли чайковці, існував гурток братів Жебуньових "Київська комуна" (1873). Пік діяльності Н. позначився масовим "ходінням у народ" (весна—літо 1874). Переслідування, арешти й заслання найбільш впливових Н., ідейна криза руху знекровили його і прирекли на занепад. Упродовж 90-х років частина Н. поступово перейшла на позиції лібералізму, деякі сприйняли марксизм.

Н.Шип

НАРОДНО-СОЦІАЛІСТИЧНА (ТРУДОВА) ПАРТІЯ — виділилася в 1906 з партії російських есерів. У 1907 припинила своє існування. Після лютневої революції 1917 її організації відродилися. На Першому з'їзді партії 17—23 червня 1917 "енеси" об'єдналися з трудовиками. Це була селянська партія, яка порівняно з есерами стояла на більш поміркованих позиціях, підтримувала Тимчасовий уряд. Після жовтня 1917 активно протидіяла радянській владі. Після Громадянської війни припинила своє існування в еміграції.

О.Бойко

НАРОДОВЦІ — діячі культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 1860-х років серед української інтелігенції в Галичині на противагу рухові москвофілів. Н. сповідували традиції національного відродження в дусі демократизму 30—40-х, пропагували живу народну мову в літературі та школі. Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1864), культурно-освітню організацію "Руська бесіда" (1861), "Просвіту" (1868), Літературне товариство ім.Т.Г.Шевченка (1873). В різні роки Н. видавали журнали "Вечорниці" (1862—1863), "Мета" (1863—1865), "Нива" (1865), "Русалка" (1866), "Правда" (1867—1898, з перервами), "Зоря" (1880—1897), газети "Батьківщина" (1879) і "Діло" (1880). Провідними діячами руху були В.Барвінський, В.Навроцький, Ю.Романчук, О.Огоновський, А.Вахнянин та ін. У 70-х роках у русі виділилася радикальна течія (І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін.). В 1885 Н. заснували свою політичну організацію — Народну Раду. У 90-х з руху Н. постали 4 політичні партії: Руська радикальна партія (1890), Українська соціал-демократична партія (1899), Національно-демократична партія (1899) та Християнсько-суспільна партія (після 1896). З кінця 60-х років народовський рух розвивався на Буковині. Тут його лідерами були Г. і С. Воробкевичі, Є.Пігуляк, О.Федькович, І.Тимінський та ін. У 1900 він розпався на Національно-демократичну радикальну і Соціал-демократичну партії.

О.Вільшанська

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ (НТШ) — засноване в 1892 на кошти прогресивної української громадськості Львова та інших міст Західної України. Було побудоване як прообраз академії наук — з історично-філософською, філологічною та математично-природничо-лікарською секціями і підсекціями, з виданням наукових "Записок", збірників, часописів, з дійсними й почесними членами. Поряд з науково-дослідницькою діяльністю НТШ проводило культурно-просвітницьку роботу серед населення.

НТШ об'єднувало фахівців з різних галузей знань, письменників, культурних та державних діячів як Західної України, так і УРСР, Берліна, Будапешта, Відня, Ленінграда, Москви, Праги, інших наукових цен-

трів світу. В різні роки членами товариства були В.Бехтерєв, М.Бойчук, В.Вернадський, О.Грушевський, М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, О.Колесса, Ф.Колесса, А.Кримський, А.Крушельницький, Т.Масарик, І.Нечуй-Левицький, М.Павлик, В.Перетц, М.Панчишин, В.Різниченко, С.Смаль-Стоцький, К.Студинський, М.Сумцов, П.Тутковський, І.Франко, М.Шаповал, А.Шептицький та багато інших. Наприкінці 30-х років НТШ налічувало понад 300 членів.

У січні 1940 НТШ інтегрувалося в наукові структури АН УРСР і як товариство перестало існувати. Діяльність його продовжувалася після Другої світової війни на еміграції. У Львові поновило свою роботу в жовтні 1989.

Г.Брега

НАУМЕНКО Володимир Павлович (1852—1919) — громадський і культурний діяч, педагог, літературознавець, етнограф, філолог. По закінченні в 1873 історично-філологічного факультету Київського університету викладав у середніх школах міста, з 1905 — директор заснованої ним приватної гімназії. Активний член київської Старої громади. Багаторічний (з 1893 по 1906) редактор "Киевской старины". Провадив велику культурно-освітню діяльність серед населення міста й губернії. В 1917 — куратор Київської шкільної округи. В останньому гетьманському уряді (1918) — міністр народної освіти. В 1919 розстріляний більшовиками. Головні праці: "Происхождение думы о Самойле Кишке" (1883), "Н.И.Костомаров как этнограф" (1885) та ін.

В.Кізченко

"НАХТІГАЛЬ" (або "Спеціальний відділ "Нахтігаль") — один з українських батальйонів, створений в 1941 з ініціативи ОУН-Б під егідою німецького генштабу за підтримки абверу як прообраз української національної армії (українська внутрішня назва "Дружина Українських Націоналістів"). Українським командиром "Н." був Роман Шухевич. Батальйон перебував у Львові під час Акта 30 червня 1941, після чого використовувався німцями в бойових діях. У серпні 1941 був роззброєний і припинив своє існування. У жовтні 1941 із двох розформованих батальйонів — "Н." і "Роланд" — було створено 201-й батальйон охоронної поліції, який мав забезпечувати охорону шляхів сполучення в Білорусі. 1 грудня 1942 він був розформований, а його українських офіцерів силоміць доставили до Львова та ув'язнили. Декому вдалося втекти під час дороги і приєднатися до націоналістичного антифашистського підпілля.

Т.Першина

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ — перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва (чи "командних висот" в економіці), центральна ланка комуністичної системи організації виробництва та розподілу продукції.

Одержавлення економіки в Україні розпочалося 6 січня 1918 націоналізацією банків. Однак унаслідок інтервенції та Громадянської війни Н. порівняно з Росією затяглася і здійснювалася в три етапи: з січня 1917 по березень 1918 проведено підготовчу роботу до Н. вугільної та металургійної промисловості; в листопаді 1918 — серпні 1919 встановлено порядок проведення Н.; до 1921 вона була завершена в усіх галузях виробництва. 26 травня 1919 проведено Н. землі. Земельні відносини, що склалися внаслідок цього, юридично оформлені в Кодексі законів про землю УРСР (1922).

О.Мовчан

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (Руська національно-демократична партія; Україно-руська національно-демократична партія; Українська національно-демократична партія) — галицько-укра-

їнське політичне угруповання, засноване 26 грудня 1899 у Львові. До його складу увійшли члени правого крила Русько-української радикальної партії, частина народовців, зокрема члени Народної Ради у Львові, а також М.Грушевський. У своїй програмі партія ставила завдання здобуття культурної, економічної та політичної самостійності українського народу, підтримки українського руху в Російській імперії, пробудження національної свідомості в українців Закарпаття, утворення з руської частини Галичини і Буковини однієї національної провінції з власною адміністрацією і сеймом. Займала домінуюче становище в національному житті Галичини й Буковини, вела успішну боротьбу з москвофільством, відіграла важливу роль у створенні ЗУНР. Органом партії був тижневик "Свобода", на її політичній платформі стояли "Діло" та "Буковина". В 1919 змінила назву (Трудова партія). В 1925 увійшла до Українського національного демократичного об'єднання (УНДО).

О.Вільшанська

НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ — столиця Кримської Скіфії (II ст. до н.е. — IV ст. н.е.), заснована на місці більш раннього поселення таврів у південно-східній частині м.Сімферополя. У II ст. до н.е. — велика фортеця, резиденція войовничих царів Скілура і Палака. Велику роль в культурному і політичному розвитку Н.С. відіграли греки — вихідці з Ольвії. Населення складали скіфи, греки, сармати, таври. Після поразок у війнах із Херсонесом місто переживає період кризи, у I ст. тут знову розширюються будівництво й торгівля. Після воєн з боспорськими царями у III ст. Н.С. майже зовсім занепадає. Спустошений гунами.

А.Русяєва

НЕОЛІТ (новий кам'яний вік) — етап розвитку людства, коли відбувся перехід до виробництва продуктів шляхом вирощування рослин та одомашнення тварин, проте основним матеріалом для виготовлення знарядь залишався, як і раніше, камінь. На території України формування неолітичних культур починається у степовій зоні в VI тис. до н.е., в лісовій — у V тис. до н.е. і триває до середини IV — III тис. до н.е.

Н.Котова

НЕРЕЄСТРОВІ КОЗАКИ — українські козаки, які не потрапили до реєстру і тому втрачали привілеї, визнані за козацтвом урядом Речі Посполитої. У зв'язку зі збільшенням чисельності козацтва в часи воєнних дій кількість нереєстровців постійно зростала. Окремо від реєстрових вони обирають на Січі свого гетьмана й старшину, беруть участь у народних повстаннях 20—30-х років XVII ст. Під час Визвольної війни реєстрові та нереєстрові козаки злилися в єдине військо. Відновлення останніх спостерігається в Лівобережній Україні після 1660, коли знову почали складати козацькі списки — компути. Всі, хто не потрапив до компутів, прагнули повернути козацькі права й привілеї й дістали назву "шукачів козацтва".

В.Щербак

НЕРОНОВИЧ Євген Васильович (1890—1918) — політичний діяч. Нар. в Полтавській губернії. Закінчив київську гімназію, навчався у Петербурзькому політехнічному інституті. Член УСДРП. Учасник Першої світової війни. Після лютневої революції 1917 обраний до складу Центральної Ради. У січні 1918 за звинуваченням у веденні закулісних переговорів з більшовиками заарештований і ув'язнений в Лук'янівській тюрмі, звільнений після вступу радянських військ до Києва. У лютому 1918 — член виконкому Київської ради робітничих депутатів. З березня 1918 — народний секретар у військових справах радянської УНР.

Розстріляний 23 березня 1918 вояками Центральної Ради.

Л.Гриневич

НЕСТОР (?— після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря, письменник і, можливо, літописець. Був пострижений за ігумена Стефана (1074—1078) і ним же зведений у дияконський сан. Безумовним вважається авторство Н. двох житій: Бориса і Гліба та Феодосія Печерського. Перше подає історію вбивства синів Володимира Святославича їхнім зведеним братом Святополком Ярополчичем як одвічну боротьбу добра зі злом. Написане пізніше житіє Феодосія, одного з засновників Печерського монастиря, визначається більшою художньою свободою. Обидва твори належать до кращих зразків давньоруської агіографії.
У Хлєбніковському списку "Повісті временних літ" Н. названо автором цього твору. Як літописець він згадується і в "Києво-Печерському патерику". Однак щодо цього існують певні сумніви.

М.Котляр

НЕТЬКОВСЬКИЙ Криштоф (Нечковський Христофор) — старший (гетьман) запорозького війська в 1596—1597. Призначений польським урядом для організації охорони південних кордонів від турецько-татарської агресії після розгрому козацько-селянського повстання С.Наливайка. Усунений за симпатії до низових козаків.

В.Палієнко

НЕЧАЙ Данило (?—1651) — козацький полководець, один із найближчих соратників Б.Хмельницького, активний учасник Визвольної війни. З 1649 — брацлавський полковник. Зробив вагомий внесок у розгром польського війська під Меджибожем, відзначився у Зборівській битві (1649), у молдавському поході (1650). За дорученням Хмельницького на початку 1651 охороняв південно-західне прикордоння. Загинув у запеклому бою з військом польського гетьмана М.Калиновського під м.Красним. Оспіваний як герой в українському фольклорі.

В.Цибульський

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (спр. прізвище Левицький; 1838—1918) — письменник. Нар. в сім'ї священика у м.Стеблеві на Черкащині. В 1865 закінчив Київську духовну академію. З 1865 до 1885 викладав у Полтавській духовній семінарії та гімназіях різних міст.
Широко відомі повісті Н.-Л. "Дві московки" (1868), "Микола Джеря" (1878), "Кайдашева сім'я" (1879), "Старосвітські батюшки та матушки" (1885) та ін. Виступив як автор історичних творів "Запорожці" (1873), "Гетьман Іван Виговський" (1899), "Князь Єремія Вишневецький" (1897), а також науково-популярних праць: "Унія і Петро Могила..." (1875), "Український гетьман Богдан Хмельницький" (1878), "Історія Русі" (1879). Історичній темі присвячена драма "Маруся Богуславка" (1875). Написав низку праць з етнографії та фольклористики, перекладав українською твори М.Салтикова-Щедріна.

Г.Брега

НИЖНЬОДОНСЬКА КУЛЬТУРА — неолітична культура з ареалом у степовому Подонні та Приазов'ї. Датується другою половиною V — початком IV тис. до н.е. Населення, що творило цю культуру, споруджувало наземні підпрямокутні житла каркасно-стовпової конструкції. Плетені стіни обмазувалися глиною. Кераміка виготовлялася з глини з домішкою черепашок і прикрашалася гребінцевим, прокресленим та стрічковим орнаментом. Знаряддя праці — з кременю та кварциту. Змінилася середньостогівською культурою.

Н.Котова

НИКОН (?—1088) — політичний і церковний діяч, літописець. Близько 1058 поселився разом із за-

сновником Києво-Печерського монастиря Антонієм у печері на березі Дніпра. Викликав гнів київського князя Ізяслава Ярославича через те, що постриг у ченці двох знатних людей, і був змушений податися до Тмутаракані, де заснував монастир. У 1068 повернувся до Печерського монастиря, де займався літературною працею. Засудив скинення Святославом Ярославичем старшого брата Ізяслава з київського престолу і знову поїхав до Тмутаракані, звідки повернувся близько 1077. З 1078 і до кончини був ігуменом Печерського монастиря. Близько 1073 склав літописний (Печерський) звод, в якому вперше з'явилася хронологічна сітка. Цей звод ліг у підвалини Початкового зводу 1095, який став основою "Повісті временних літ".

М.Котляр

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК — створений у 1648. У 1663 від нього відділився Стародубський полк. На 1782 в Н.п. існували сотні: чотири полкові Ніжинські, дві Борзенські, Вертіївська, Дівицька, Заньківська, Івангородська, Прохорська, Шаповалівська, Бахмацька, Попівська, Конотопська, Батуринська, Новомлинська, Коропівська, Кролевецька, Глухівська, Воронізька і Янпільська. На той же рік в Н.п. було 1 місто, 3 містечка і 866 сіл.

Полковниками були: Прокіп Шумейко (1649—1650), Іван Никифорович (1653—1655) та Василь Никифорович (1655—1656, 1659—1661) Золотаренки. Популярними були також полковники: Григорій Гуляницький (1656—1659), Матвій Гвинтівка (1663—1667), Пилип Уманець (1669—1674), Марко Борсук (1674—1677), Яків Жураківський (1678—1685), Степан Забіла (1687—1694), Іван Обідовський (1696—1701), Лук'ян Жураківський (1708—1718), після них призначувані із росіян граф П.Толстой (1719—1727), бригадир І.Хрущов (1727—1742), І.Божич (1742—1746), згодом Андрій Жураківський (1772—1782), Петро Розумовський (1753—1771) та ін. У 1782 Н.п. ліквідовано, а його територію включено до складу Чернігівського намісництва.

В.Панашенко

НІЖИНСЬКІ ВОЛЬНОДУМЦІ — група прогресивно мислячих професорів старійшої в Україні Ніжинської гімназії вищих наук кн.І.Безбородька (заснована у 1820), які пропагували ідеї Французької революції, волі, братерства та рівності, заперечували кріпосне право як несумісне з природним правом людини, засуджували самодержавний лад, висловлювали атеїстичні погляди. До цієї групи входили професори М.Білоусов, К.Шапалинський, І.Ландражин, Ф.Зінгер, С.Андрущенко. Їхня пропаганда знаходила гарячий відгук у гімназійної молоді, серед якої були майбутні письменники М.Гоголь, Є.Гребінка, Н.Кукольник, художник А.Мокрицький, правознавець В.Тарновський та ін. Вірнопіддано налаштовані викладачі виступили проти "вольнодумства" у Ніжинській гімназії. Протягом 1827—1830 за наслідками розслідування, яке провадилося міністерством народної освіти, 5 осіб було позбавлено посад і заслано під нагляд поліції.

Т.Лазанська

НІКОНІЙ — античний поліс, заснований малоазійськими еллінами у другій половині VI ст. до н.е. на лівому березі Дністровського лиману (біля суч. с.Роксолани). Був значним землеробським і ремісничим центром. З IV ст. до н.е. входить до Тірського полісу. Багаторазово переживав періоди розвитку й занепаду (останній підйом — I — IV ст. н.е.). Основою економіки були сільське господарство, торгівля, промисли й ремесла.

А.Русяєва

НІКОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІЗЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — проведена військами 3-го і 4-го Українських фронтів 30 січня — 29 лютого 1944 з метою знищення ні-

мецько-фашистського угрупування в районі Нікополя і Кривого Рогу. Головний удар був завданий військами 3-го Українського фронту в напрямку селища Апостолове з паралельним виходом на лівий берег Дніпра військ 4-го Українського фронту. В ході операції були визволені міста Нікополь, Кривий Ріг і захоплено важливий плацдарм на правому березі р.Інгулець. Унаслідок операції радянські війська отримали змогу зайняти вигідні позиції для наступу на Півдні України.

Т.Вронська

НІМФЕЙ — місто Боспорської держави, розташоване в 17 км від Пантікапея біля суч. с.Героївка. Виникло у 580—570 до н.е., проіснувало до III ст. н.е. Спочатку це був самостійний поліс, що входив до Афінського морського союзу. Наприкінці V ст. до н.е. Н. насильно приєднаний до Боспорського царства.

А.Русяєва

НІМЦІ — нація, корінне населення Німеччини. В Україні проживають етнічною групою в кількості 38 тис. осіб (за переписом 1989). На українських землях відомі з XVIII ст. До 1941 кількість Н. в Україні сягала 450 тис. У 1941—1942 майже всі вони були депортовані у східні регіони СРСР. Після здобуття Україною незалежності започатковано програму організованого повернення Н. в Україну.

М.Вівчарик

НІС Степан Данилович (1829—1900) — етнограф-фольклорист, громадський діяч. Нар. на Чернігівщині у дворянській родині. Навчався у полтавській гімназії, закінчив медичний факультет Київського університету (1854). Учасник Кримської війни 1854—1856. Ще студентом під впливом творів Т.Шевченка почав збирати й поширювати українські народні пісні. Працював земським лікарем у Чернігові. В 1863 був звинувачений у читанні й розповсюдженні антиурядової літератури (прокламацій "Землі і волі", видань О.Герцена) та засланий до Білозерська. В 1872 помилуваний. Автор оповідань із життя селян та козаків, етнографічних нарисів. З 1883 по 1886 жив у Болгарії. Помер у м.Городня (нині Чернігівської обл.).

С.Єкельчик

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП) — перехід більшовицької партії від політики воєнного комунізму до еквівалентного обміну продукцією між містом і селом на основі ринкових відносин. Започаткований X з'їздом РКП(б) у березні 1921. Викликаний подальшою неспроможністю комуністичного розподілу шляхом реквізиції продукції селянських господарств. Упроваджуючи НЕП, держава зберігала контроль над ринком, обмежуючи приватника на користь державного сектора економіки.

До найважливіших заходів НЕП належали: грошова реформа (1922—1924), денатуралізація додаткової та організація кредитно-банківської, біржевої систем, створення державної і кооперативної та легалізація приватної торгівлі; денаціоналізація дрібних промислових підприємств шляхом їх передання в оренду, дозвіл на концесії, концентрація великих підприємств державної власності у трестові об'єднання та запровадження принципу комерційного розрахунку в діяльності цих об'єднань; кооперація сільськогосподарського виробництва.

Наприкінці 20-х років відбувається згортання НЕП.

О.Мовчан

НОВА СЕРБІЯ — адм.-тер. і військовий округ, створений у 1752 у зв'язку з організацією спеціальних поселень для оборони Південної України від нападів турків і кримчан. Охоплювала територію між річками Дніпро, Синюха, верхів'ями Інгулу, Інгульця, Великої Висі та Омельника (на землях перед тим

ліквідованої Запорозької Січі). Населення Н.С. становили головним чином емігранти з Туреччини та Австрії — серби, угорці, болгари, волохи, греки, а також загін українських козаків. З іноземців було утворено окремий корпус, поділений на два полки: Пандурський піхотний і гусарський. Керівництво Н.С. перебувало в Новомиргороді. В 1754 адміністративним центром стала новозбудована фортеця св.Єлисавети (з 1775 м.Єлисаветград, нині Кіровоград). У 1764 Н.С. була ліквідована, а землі її приєднано до Новоросійської губернії.

О.Гуржій

НОВА (ПІДПІЛЬНЕНСЬКА) СІЧ — адм. і військ. центр запорозького козацтва в 1734—1739. Остання Запорозька Січ. Розташовувалася на великому півострові, що омивався р. Підпільною (притока Дніпра). Для нагляду за діями козаків царський уряд побудував у 2 км від Н.С. укріплення з двома напівбастіонами і постійною залогою — т.зв. Новосіченський ретраншемент.

З Н.С. вирушало Запорозьке Військо на театр російсько-турецьких воєн у 1735—1739 і 1768—1774, у 1771—1773 з січової гавані виходила запорозька флотилія, що двічі здійснила Чорноморсько-Дунайську експедицію. На початку червня 1775 за наказом Катерини II Н.С. була зруйнована, а Вольності Війська Запорозького анульовані. На місці Січі виникло с.Покровське, яке в 50-ті роки XX ст. опинилося під водами штучного Каховського моря.

О.Апанович

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — найбільше з князівств, що входили до складу Чернігівського князівства (у широкому його розумінні). Традиційно роком заснування Н.-С.к. вважається 1097, а першим князем — Олег Святославич (1097—1115). З середини XII ст. тут правила молодша гілка Ольговичів — Святославичі. Більшість новгород-сіверських князів XII ст. здобули чернігівський князівський стіл.

О.Гущин

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця, утворена після остаточної ліквідації залишків автономної української держави та її полково-сотенного устрою (вересень 1781). Центр — м. Новгород-Сіверський. У 1797 Н.-С.н. ліквідовано, а його територія увійшла до складу новоствореної Малоросійської губернії.

О.Путро

НОВОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ: 1. Адм.-тер. одиниця, утворена в 1764 як військовий округ для охорони південних кордонів Росії. До її складу увійшли Нова Сербія, Новослобідське козацьке поселення, Слов'яносербія, Українська лінія, 13 сотень Полтавського полку та дві сотні Миргородського полку. Адміністративним центром було м.Кременчук. У 1783 Н.г. ліквідовано і включено до складу Катеринославського намісництва. **2.** Адм.-тер. одиниця, створена за указом Павла І в грудні 1796. До Н.г. увійшла більша частина Катеринославського намісництва. Губернія складалася з 12 повітів. Адміністративний центр — м.Катеринослав (у 1797—1802 — м.Новоросійськ). У 1802 Н.г. було поділено на Миколаївську (з 1803 — Херсонську), Катеринославську й Таврійську губернії.

Ю.Кокін

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — формування, утворене в 1806 з кількох сотень задунайських козаків на початку російсько-турецької війни 1806—1812 під назвою Усть-Дунайське Буджацьке військо. Одним з центрів його формування було м.Килія на Дунаї. У липні 1807 ліквідоване й частково переведене до складу Чорноморського козацького війська. У 1828 відновлене під назвою Дунайського

козацького війська. Дунайські козаки брали участь у війні з Туреччиною (1828—1829), несли прикордонну та охоронну службу, були змушені брати участь у завоюванні Кавказу, здійснювали допоміжні операції під час Кримської війни (1853—1856). У 1857 військо перейменоване на Новоросійське. Ліквідоване у 1868.

Г.Сергієнко

НОВОРОСІЯ — офіційна назва Північного Причорномор'я з другої половини XVIII ст. до 1917. Виникла у зв'язку з пізнім входженням цього історично-географічного та етнографічного району Південної України до складу Російської імперії внаслідок воєн з Туреччиною у XVIII—XIX ст., а також з утворенням у 1764 Новоросійської губернії. Адміністративно територія Н. входила до складу Новоросійської (1764—1774, 1796—1802), Катеринославської, Херсонської, Таврійської (1802) губерній та Бессарабської області (з 1812). На початку XX ст. Н. називали територію Бессарабської, Катеринославської, Таврійської (без Криму), Херсонської, Ставропольської губерній і території Війська Донського. Після 1917 назва вийшла з ужитку, а територія увійшла до складу РРФСР, УРСР, Молдавської РСР.

Н.Шевченко

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця, розташована на південь від Нової Сербії на правому березі Дніпра. Створений у 1753 в межах земель між Дніпром і Південним Бугом, включаючи верхів'я Інгулу та Інгульця з притоками. Центром полку стала зведена у 1754 фортеця св.Єлисавети. В 1764 Н.п. увійшов до складу новоутвореної Новоросійської губернії.

Ю.Кокін

НОРМАНИ — вихідці з країн Скандинавії. На Русі їх називали варягами. "Повість временних літ" оповідає, що в середині IX ст. північні слов'яни заклúкали княжити трьох братів-варягів: Рюрика, Трувора і Сінеуса. Від Рюрика пішла князівська династія Давньої Русі. Навколо цієї розповіді літопису понад 200 років точилася гостра наукова дискусія між т.зв. норманістами, які обстоювали концепцію про скандинавське походження східнослов'янської держави, та антинорманістами, котрі доводили її місцеве походження і заперечували активну роль варягів. Сучасна наука відкидає крайнощі обох підходів і грунтується на тому, що східні слов'яни мали протодержавні утворення ще до літописного закликання варягів, і водночас визнає, що норманські князі з бойовими дружинами служили слов'янам та очолили династію. Н. на Русі швидко слов'янізувалися й розчинилися серед населення. В наш час вивчення русько-скандинавських стосунків раннього середньовіччя проводиться в широкому контексті студіювання взаємозв'язків між східно- і північноєвропейським світами.

М.Котляр

О

ОБ'ЄДНАНЕ ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ СПІЛОК У ЛОНДОНІ (Коопукр у Лондоні) — засноване в лютому 1924 Вукоопспілкою, кооперативною спілкою "Сільський господар" та Українбанком з метою вивчення кон'юнктури західного ринку, налагодження зв'язків з іноземними фірмами щодо реалізації української продукції. Безпосередньо здійснювало експортно-імпортні операції з англійськими партнерами, в т.ч. через торговельне представництво СРСР у Лондоні. В лютому 1930 ліквідоване.

Є.Шаталіна

ОГЛОБЛИН (Мезько) Олександр Петрович (1899—1992) — історик. Нар. в м.Києві в родині нащадків старокозацьких родів Лашкевичів і Савицьких. Виховувався вітчимом П.Оглоблиним. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету (1919). У 20—30-ті роки працював у Київському та Одеському університетах, академічних інститутах. У 1930—1931 був арештований органами ДПУ, одночасно підданий нищівній критиці за "буржуазно-об'єктивістську концепцію українського історичного процесу". Під час німецької окупації був головою Київської міської управи (вересень—жовтень 1941). З 1944 на еміграції в Чехословаччині та ФРН, з 1951 — у США.

Автор більш як тисячі опублікованих та недрукованих праць, які охоплюють майже всі періоди української

історії. Організатор наукової праці в діаспорі. Голова Українського історичного товариства (з 1965), президент УВАН (з 1970).

О.Ясь

ОГОНОВСЬКИЙ Омелян Михайлович (1833—1894) — літературознавець та громадський діяч. Нар. в с.Григоровичах Рогатинського пов. (нині Івано-Франківської обл.) в родині священика. Освіту здобув у гімназії, духовній семінарії (1857) та Львівському університеті. В 1865 дістає титул доктора філософії, а з 1867 стає заступником завідуючого кафедрою української мови і літератури університету. У 1877—1894 був головою товариства "Просвіта" у Львові. Автор шеститомної "Історії літератури руської" (1887—1893), переклав "Слово о полку Ігоревім", писав вірші та драми, складав шкільні підручники, досліджував історію української мови, обстоював її окремішність.

О.Вільшанська

ОДЕСА — місто на українському узбережжі Чорного моря, морський порт. Виникло в 90-ті роки XVIII ст. на базі татарського поселення Хаджибей, відвойованого у Туреччини в 1791. Сучасна назва з 1795.

З 1819 по 1859 О. користувалася статусом порто-франко, що зумовило її перетворення на великий торговельний та культурний осередок. Після 1917 стає центром одноименної області. За мужність населення під час оборони від німецьких та румунських військ у серпні—жовтні 1941 О. присвоєне звання "Місто-герой".

С.Хведченя

ОДЕСЬКА ОБОРОНА 1941 — героїчна 73-денна оборона Одеси 5 серпня — 16 жовтня 1941 військами Приморської армії та частиною сил Чорноморського флоту при активній підтримці населення міста.

Лінія оборони поступово звужувалася з дальніх підступів до відстані 20—25 км. 13 серпня Одеса опинилася в повному оточенні із суходолу. 19 серпня було утворено Одеський оборонний район.

Протягом місяця бої точилися на головному рубежі оборони (10—14 км від міста) й прикували до себе 4-ту румунську армію. Противник втратив понад 160 тис. солдатів та офіцерів, близько 200 літаків, близько 100 танків. У зв'язку з ускладненням становища радянських військ у Криму війська Одеського оборонного району 16 жовтня залишили місто й морським шляхом були перекинуті на Кримський півострів.

Т.Вронська

ОДЕСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 3-го Українського фронту при підтримці сил Чорноморського флоту. Проведена 26 березня — 14 квітня 1944 з метою розгрому приморських угрупувань противника між річками Південний Буг і Дністер, звільнення північно-західного узбережжя Чорного моря та м.Одеси, виходу на державний кордон з Румунією. Вирішальними етапами операції були форсування Південного Бугу і прорив оборони противника на його західному березі правим крилом фронту з одночасним штурмом м.Миколаєва військами лівого крила і наступним розчленуванням угрупування німецьких військ і створення для них загрози оточення. В результаті О.о. були звільнені міста Миколаїв, Одеса, а також Миколаївська і Одеська області, значна частина Молдавії.

Л.Кондратенко

ОДЕСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА — протодержавне формування, що виникло в січні 1918 після захоплення влади більшовиками в Одесі на території Херсонської та Бессарабської губерній. Владу в О.Р.Р. здійснював Раднарком, сформований Румчеродом. Він не визнавав влади Народного Секретаріату

УНР, поширив дію декретів РСФРР на підлеглу територію, проводив націоналізацію земель, установлював робітничий контроль на підприємствах, провів ряд заходів з націоналізації промисловості. Не здатний зупинити розвал економіки міста, 28 лютого 1918 Раднарком був реорганізований в обласний виконком Рад робітничих, солдатських і матроських депутатів. Однак і новий орган не зумів організувати опір румунам і припинив своє існування зі вступом останніх до міста.

В.Бойко

ОКУПАЦІЯ ФАШИСТСЬКА УКРАЇНИ 1941—1944 — період перебування українських земель під владою німецького режиму після відступу радянських військ. Окупантами здійснювалася політика колонізації та експлуатації населення, підготовки умов для наступної інкорпорації української території до складу "великонімецького райху". Одночасно ліквідувалося все, що мало відношення до соціалістичного ладу, знищувалися виявлені радянські та партійні функціонери, учасники руху опору — як комуністичного, так і націоналістичного, а також особи єврейської та циганської національностей. Дії окупаційної влади виливалися в тотальний терор проти місцевого населення, повсюдні руйнування й пограбування, нещадну експлуатацію. В серпні 1941 був утворений т.зв. райхскомісаріат Україна, який складався з 6 генералкомісаріатів із загальною чисельністю населення близько 17 млн. На чолі його був поставлений гауляйтер Східної Пруссії Е.Кох. 4 західні області — Львівська, Дрогобицька, Станіславівська і Тернопільська — під назвою "дистрикт Галичина" приєднані в серпні 1941 до Генерал-губернаторства, створеного на території Польщі. З південних районів боярська Румунія утворила три губернаторства — Бессарабію, Буковину, Трансністрію. 5 областей (Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська, Сталінська) становили т.зв. прифронтову зону. Загальна кількість розстріляного, замордованого нацистами цивільного населення України становила 3898 тис. У таборах військовополонених загинуло 1366 тис. осіб, спалено понад 250 сіл і т.ін. Економічна політика здійснювалася за положеннями т.зв. "Зеленої папки" Герінга. Було виведено з ладу більше 16 тис. підприємств, сплюндровано та пограбовано 28 тис. колгоспів, 1300 МТС тощо. Крім того, масово руйнувалися, грабувалися культурні цінності. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 тис. осіб, головним чином молоді. Матеріальні збитки, завдані Україні, становили 42% усіх утрат Радянського Союзу від війни та окупації.

М.Коваль

ОЛЕВЧЕНКО — гетьман нереєстрового козацтва (1610). Під час польсько-московських воєн початку XVII ст. брав участь у походах польських військ на Москву. Відзначився при облозі Смоленська (1610), вчасно прибувши на допомогу коронному гетьманові С.Жолкевському на чолі 30-тисячного козацького війська. Очолив походи запорожців до Криму й Туреччини. Після 1610 доля не відома.

Т.Чухліб

ОЛЕГ (?—бл.912) — київський князь у 882—912(?). Напівлегендарна постать давньоруської історії. Вважається, що він прийшов разом з Рюриком зі Скандинавії. За "Повістю временних літ", О. обманом захопив Київ (бл.882), забивши тамтешніх князів Аскольда й Діра. Почав правити на Русі від імені сина Рюрика Ігоря. Новгородський І літопис вважає його лише воєводою Ігоря, а "Повість..." — повновладним київським князем. За князювання О. Північна Русь була об'єднана з Південною, що ознаменувало початок створення давньоруської держави. Він послідовно й наполегливо підкорював племінні союзи і князівства

центральній владі. Особливо відзначився своєю активною зовнішньою політикою. В 907 очолив великий похід на столицю Візантії Константинополь і домігся вигідного для Русі мирного договору (911). Обставини смерті остаточно не з'ясовані. За однією з версій, загинув у поході на Каспій, до кордонів Персії.

М.Котляр

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ (Гориславич; ?—1115) — князь волинський, тмутараканський, чернігівський і новгород-сіверський. Четвертий син Святослава Ярославича. У 1077 став волинським князем, але того ж року був вигнаний київським князем Ізяславом Ярославичем. У 1078 подався до Тмутаракані, найняв половецьку орду, захопив Чернігів, але знову був вигнаний до Тмутаракані, де утвердив свою князівську владу в 1083. У 1094 став князем чернігівським. Прізвисько Гориславич отримав від автора "Слова о полку Ігоревім" за те, що систематично залучав половецьких ханів до боротьби з іншими князями на Русі. В 1096 був розбитий сином Мономаха Мстиславом біля Суздаля і позбувся Чернігова. На Любецькому з'їзді князів 1097 отримав Новгород-Сіверський із волостю, де й закінчив своє життя.

М.Котляр

ОЛЕКСАНДР I (1777—1825) — російський самодержець (1801—1825). Старший син Павла I. На імператорському престолі спочатку вдався до ліберальних реформ у сфері економіки, державного управління, освіти. За його правління відкрито нові навчальні заклади, в т.ч. Харківський університет (1805), що сприяло розвиткові культури в Україні, але переважно російською та польською мовами.

Продовжував експансіоністську політику, вів війни з Наполеоном I, хоча деякий час виступав на його боці. За підтримку Наполеона у війні з Австрією (1809) отримав Тернопільський округ. Виграв війну 1812 проти наполеонівської коаліції, у 1813—1814 був із російською армією в поході на Париж. На Віденському конгресі (1815) взяв під власну корону Королівство (Царство) Польське, повернувши Австрійській імперії Тернопільщину. Створив Священний Союз європейських монархів.

У 1803 відновив, а у 1817 ліквідував Бузьке козацьке військо. У 1806 із задунайських січовиків-перебіжчиків утворив Усть-Дунайське (Буджацьке) козацьке військо (у 1807 розформував). Упровадив військові поселення. У 1817 надав Одесі статус порто-франко. У 1820 прилучив Чорноморське військо (кубанських козаків) до Кавказького корпусу. Помер у Таганрозі.

П.Усенко

ОЛЕКСАНДР II (1818—1881) — російський самодержець (1855—1881). Син Миколи I. Продовжив Східну (Кримську) війну і завершив її у 1856 Паризьким мирним договором, за яким Російська імперія втратила Південну Бессарабію та право мати на Чорному морі військові кораблі та укріплення. Запровадив ряд реформ — селянську (1861), карну (1863), земську та судову (1864), цензурну (1865), міського врядування (1870), військову (1874), освітні та ін. Стосовно України здійснював русифікаторську політику, проявами якої були Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876), інші заходи. У 1875 повністю ліквідував у своїй країні греко-католицьку церкву, навернувши у православ'я уніатів Холмщини. Сприяв масовому переселенню до Туреччини мусульман, зокрема кримських татар. Ліквідував Новоросійське (Дунайське) й Азовське козацькі війська, самоврядування маріупольських греків. Розформував військові поселення, послабив дискримінацію євреїв. Скасував статус порто-франко м.Одеси. Розв'язав російсько-турецьку війну (1877—

1878), яка сприяла утвердженню незалежних Румунії, Сербії, Чорногорії, частковій автономії Болгарії в Османській імперії, подальшим визвольним змаганням південних слов'ян. Після війни до Російської держави повернулася Південна Бессарабія з одночасним переданням Румунії Добруджі. Убитий народовольцями.

П.Усенко

ОЛЕКСАНДР III (1845—1894) — російський імператор (1881—1894). Посів престол після вбивства народовольцями його батька — царя-реформатора Олександра II. Проводив політику, спрямовану на зміцнення самодержавства й панівного становища дворянства. Здійснюючи "контрреформи", змушений був утілити в життя заходи, що сприяли поступовому розвиткові капіталістичних відносин у країні. Активно зміцнював позиції Росії у Середній Азії, прагнув проникнути на Балкани, встановив тісні стосунки з Францією. Стосовно українців, як і інших неруських народів імперії, проводив великодержавну шовіністичну політику, не визнавав їхню культуру, мову тощо.

В.Волковинський

ОЛЕКСАНДР ЯРОСЛАВИЧ НЕВСЬКИЙ (1221—1263) — князь новгородський, переяславський, тверський, київський, владимиро-суздальський. Другий син Ярослава Всеволодовича. В 1236 став князем у Новгороді Великому й княжив до зими 1240—1241. 15 червня 1240 на чолі своєї дружини й новгородського ополчення розбив шведське військо при впадінні р.Іжори до Неви, за що отримав прізвисько Невський. Коли Тевтонський орден почав загрожувати Новгороду, жителі міста знов покликали О.Я.Н. на княжіння (весна 1241). Протягом 1241 відстоював у німців Копор'я і вигнав їх з північно-західних новгородських земель. 5 квітня 1242 на льоду Чудського озера розбив військо Тевтонського ордену, що зупинило наступ німців на схід.
О.Я.Н. княжив у Новгороді до 1248, коли монголи посадили у Владимиро-Суздальському князівстві його молодшого брата Андрія, а самому О.Я.Н. дали Київ. До Києва він не поїхав, і його правління там було номінальним. У 1252 відібрав Владимир-на-Клязьмі в Андрія, зберігши за собою Новгород. Змушений був підкоритися монголам, збирав податки на їхню користь з руського населення, придушував народні повстання проти них. У 1262 поїхав до золотоординського хана Берке на Волгу. На зворотному шляху захворів і помер у м.Городці. Похований у Владимирі-на-Клязьмі у Рождественському монастирі. Канонізований православною церквою.

М.Котляр

ОЛЕЛЬКО (ОЛЕКСАНДР) ВОЛОДИМИРОВИЧ (бл.1386—1454) — київський удільний князь з династії Ольгердовичів, син Володимира Ольгердовича. Обстоював територіальну цілісність і політичну незалежність Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, зосередив у своїх руках військову, фіскальну, адміністративну й судову владу на значній території Середньої Наддніпрянщини. Дбав про зміцнення обороноздатності Київського князівства, розширюючи оборонні лінії на його рубежах зі Степом та заселяючи їх прийшлим військовослужбовим людом. Провадив незалежну від центральної королівської і великокнязівської влади ординську політику, патронував над православною церквою, змінюючи її економічне становище і правовий статус. Започаткував відновлення Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря, що стала усипальницею київського княжого роду Ольгердовичів та Олельковичів.

Ф.Шабульдо

ОЛЕСЬКИЙ ЗАМОК — пам'ятка архітектури XIII—XVIII ст. в Олесь-

ко-Буському районі Львівської області. Являє собою характерний взірець давньоруського еліпсоподібного замку, перетвореного численними перебудовами у ренесансний палацовий комплекс. Уперше згадується у 1327. На той час був міцною фортецею. У другій половині XV ст. перетворився на магнатську резиденцію. У 1442, 1453, 1512 й 1519 руйнувався татарами. У XVI ст. відбудовується у традиціях італійського Відродження. Після землетрусу 1838 О.з. занепадає і в кінці XIX ст. перетворюється на руїну. Часткову реставрацію проведено у 1930. Остаточне відновлення у формах XVII ст. здійснене у 1961—1965. З 1975 у замку відкрито філію Львівської картинної галереї.

Р.Бондаренко

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ — організація запорозьких козаків у пониззі Дніпра на території володінь Кримського ханства. Заснована у 1711 після зруйнування царським військом у 1709 Старої (Чортомлицької) Січі. Ханські утиски викликали прагнення козаків повернутися на батьківщину. Перша така спроба була зроблена в 1714, але російський уряд відмовив запорожцям. У травні 1728 в О.С. виникло повстання. Козаки скинули кошового отамана К.Гордієнка й рушили вверх по Дніпру. В 1734 царський уряд дозволив козакам заснувати на р.Підпільній т.зв. Нову Січ.

Ю.Кокін

ОЛЬВІЯ — місто, політико-адміністративний, економічний і культурний центр однойменної держави. Засноване в першій чверті VI ст. до н.е. на правому березі Бузького лиману на південь від суч. с. Парутино. В часи розквіту займало територію близько 50 га. В VI—V ст. тут правили олігархи, на початку IV ст. було встановлено демократичний лад. У 55 до н.е. місто зазнало нищівного нападу гетів. Згодом воно відродилося, але на значно меншій території. У 198 н. е. О. ввійшла до складу Римської імперії. Цілком загинула від нападу гунів у 70-ті роки IV ст. На базі відкритих під час розкопок залишків міста в 1924 створено археологічний заповідник.

А.Русяєва

ОЛЬГА (бл.910 — 969) — київська княгиня. Посіла стіл по загибелі свого чоловіка Ігоря (944) і правила Руссю до змужніння сина Святослава (964). Придушила повстання древлян, провела державну реформу, впорядкувала збирання данини, організувала опорні пункти центральної влади на місцях, чим зробила важливий крок у складанні давньоруської державності.

Проводила традиційну політику стосовно Візантії. У 946 (або 957) здійснила візит до Константинополя, уклавши угоду з імператором Константином VII Багрянородним. Під час візиту прийняла християнство, але запровадити його в Києві не спромоглася. Канонізована православною церквою.

М.Котляр

ОЛЬГЕРД (бл.1269 — 1377) — великий князь литовський (з 1345), син Гедиміна. Приєднав до князівства величезні обшири колишньої давньоруської території: частину Смоленщини, Київське князівство, землі Чернігово-Сіверщини й Поділля. Здійснив успішний похід проти ординців у дніпровсько-донське, дніпровсько-південнобузьке межиріччя (1362). Провадив війни (1368, 1370, 1372) з Московським великим князівством за право об'єднання східного слов'янства.

Ф.Шабульдо

ОЛЬЖИЧ (спр. прізвище Кандиба) Олег (1907—1944) — поет, археолог, публіцист, політичний діяч. Нар. в м.Житомирі. З 1924 в еміграції у Празі, згодом перебрався до США, де взяв участь в організації Українського наукового інституту. Автор поетичних збірок "Рінь" (1935),

"Вежі" (1940) та посмертно виданої "Підзамчя" (1946), які принесли йому славу одного з видатних українських поетів. Сатиричні поезії писав під псевдонімом К.Костянтин. Від 1929 активний член ОУН. У 1941 брав участь в організації Української Національної Ради в Києві. Під час пізнішого перебування у Львові керував підпільною діяльністю ОУН-М. У травні 1944 заарештований німцями й ув'язнений в концтаборі Заксенгаузен, де й загинув.

Т.Першина

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО Михайло Володимирович (1878—1952) — військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Закінчив Омський кадетський корпус (1898), 1-ше Павлівське військове училище (1900), Миколаївську академію Генштабу (1913). Учасник російсько-японської війни (1904—1905), Першої світової війни. Один з активних провідників українізації в російській армії. Влітку 1917 — командир української бригади в Катеринославі, з грудня 1917 — інспектор Генерального секретаріату військових справ на Румунському фронті, генерал-майор. За часів Гетьманату — командир 11-ої піхотної дивізії, отаман Катеринославського козацького коша. Підтримав антигетьманське повстання Директорії. З грудня 1918 до початку червня 1919 — командуючий УГА. З червня 1919 — військовий радник диктатора ЗУНР, з грудня 1919 — командир Запорізького корпусу і командуючий Армією УНР. З листопада 1920 перебував у таборі інтернованих вояків у Каліші, Тарнові. У 1924 переїхав до Праги, де у 1925 очолив Музей визвольних змагань України. У 1944—1948 — військовий міністр уряду УНР в екзилі. Один із засновників Української Національної Ради (1948). Автор наукових праць із військової історії України, спогадів. Похований у Парижі.

Л.Гриневич

ОПАРА Степан — сотник Медведівської сотні Чигиринського полку, якого вигнали з Чигирина повсталі козаки і селяни. Втік до Криму, де пристав до кримського хана, котрий намагався захопити Україну. 11 червня 1665 разом із татарами на чолі двох козацьких полків захопив Умань і проголосив себе "гетьманом правої сторони Дніпра" замість П.Дорошенка. За підозрою у невірності був ув'язнений татарами, викуплений Дорошенком і відправлений до Варшави, де страчений.

В.Палієнко

ОРГАНІЗАЦІЇ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ. Вперше селянські союзи виникли в 1905—1907 з метою реалізації селянських вимог — скасування приватної власності на землю, передачі селянам без викупу монастирських, церковних, удільних, кабінетових і державних земель. Під час столипінської реакції припинили своє існування. Після лютневої революції 1917 відроджуються під контролем російських есерів і трудовиків (народних соціалістів). Відроджені союзи мали утримувати селянство від анархічних виступів і підготувати аграрне питання для розв'язання його Установчими Зборами.

В Україні селянські союзи найбільшого поширення набули в Катеринославській губернії. Далі вони виникають у Таврійській, Херсонській і Чернігівській губерніях. Спроба російських есерів утворити селянські союзи на Правобережжі (Київська, Волинська і Подільська губернії) наштовхнулася на жорстку протидію як селянства, так і його організацій, очолюваних українськими есерами. Від самого початку в селянських союзах розгорнулася боротьба між представниками бідних і заможних верств, що робило союзи малоефективними. Влітку 1917 розпочався процес реорганізації се-

лянських союзів у Ради селянських депутатів, а подекуди і в селянські спілки.

І.Хміль

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) — міжнародна організація, заснована 26 червня 1945 на конференції у Сан-Франциско (США) з метою підтримання і зміцнення миру і міжнародної безпеки та розвитку співробітництва між державами світу. В числі засновників була Українська РСР.

Серед документів, прийнятих ООН, виділяються Загальна Декларація прав людини (1948), Декларація про принципи міжнародного права (1970) та багато інших.

У різні часи Україна обиралася до постійних органів ООН — Ради Безпеки та ЕКОСОР. Вона є членом Європейської економічної комісії, входить до складу допоміжних органів ЕКОСОР, Комісії з транснаціональних корпорацій, Статистичної комісії, Комісії з прав людини та ін. Україна — член таких універсальних спеціалізованих установ, як ЮНЕСКО, Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародне Агентство у справах атомної енергії (МАГАТЕ) тощо.

Н.Бондаренко

ОРДА — у тюркомовних народів місце, де перебувала ставка хана. З розвитком державності набуває значення столиці, а згодом і всього державного утворення (напр. Золота Орда). На території Південної України за середньовіччя існували О.: Білгородська (Буджацька, Добруджанська, Малих ногаїв), Джамбуйлуцька (Перекопська), Єдисанська (Очаківська), Єдичкульська, Кримська.

О.Майборода

ОРДЕН ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ — перша відзнака УНР для вшанування учасників Зимового походу в запілля більшовицької та денікінської армій (6 грудня 1919 — 6 травня 1920). Тимчасово затверджений Головним отаманом військ УНР С.Петлюрою 19 жовтня 1920.

У 1921 українські емігранти намагалися розробити новий статут ордена та його нову форму, але безрезультатно. В 1958 у США здійснено повоєнний випуск хреста. Новий статут ордена був затверджений 8 березня 1958 Головою Української Національної Ради І.Багряним.

В.Бузало

"ОРДИНАЦІЯ РЕЄСТРОВОГО ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА" 1638 — постанова сейму Речі Посполитої, згідно з якою скасовувалися козацьке самоврядування та судочинство. Замість старшого реєстру призначався урядовий комісар. Посади полковників та осавулів надавались виключно шляхтичам. Козакам дозволялося проживати лише в королівських маєтностях Корсунського, Черкаського і Чигиринського староств. Реєстр установлювався в кількості 6 тис. осіб. Усі виключені з нього повинні були повертатися в панське підданство. Значно обмежувалася соціальна база формування козацтва. Таємні статті "Ординації", які у вигляді інструкцій поступили в Україну, передбачали створення при комісарі особливого загону з підвищеною платнею для попередження "козацького свавілля".

В.Щербак

ОРЕНДАРЕНКО Тимофій — козацький полковник, гетьман реєстрових козаків (1631), обраний під час повстання Тараса Федоровича (Трясила). Усунений польським урядом за бездіяльність щодо повстанців.

В.Палієнко

ОРІХОВСЬКИЙ Станіслав Станіславович (1513—1566) — письменник ренесансово-гуманістичної орієнтації. Нар. у с.Оріховці (Перемишлянщина), шляхетського походжен-

ня. Освіту здобув у Перемишлі, потім у провідних університетах Європи. Автор низки політичних трактатів, памфлетів, у яких, зокрема, порушує питання про турецьку загрозу Європі. З позицій шляхетської ідеології розробляв концепцію ідеального політичного і державного устрою.

П.Сас

ОРІШОВСЬКИЙ Ян (? — бл.1608) — козацький старшина, один з організаторів реєстрового козацтва. Походив зі спольщеної української шляхти. Під час козацької реформи 1578 був призначений поручником, а фактично командиром першого реєстрового полку, на чолі якого брав участь у Лівонській війні короля С.Баторія проти Москви у 1578—1583. У 1580-х роках брав участь у походах проти турків і татар. Від імені козаків вів переговори з представниками Ватикану. Під час козацьких воєн 1591—1596 виступав посередником між козаками і урядом. Восени 1594 — один із провідників козацького війська під час походу до Молдавії. В 1600 знову здійснював посередницькі функції між польським урядом і гетьманом С.Кішкою.

С.Лепявко

ОРЛАЙ Іван Семенович (1771—1829) — вчений-словесник, медик, історик, письменник, педагог і просвітник. Нар. на Закарпатті. Вищу освіту здобув у Львівському, Пештському і Віденському університетах. З 1790 жив у Росії. Закінчивши медично-хірургічне училище в Петербурзі, з 1793 працював медиком, з 1800 — гоф-хірург Павла І, в 1801—1817 — учений секретар Медичної академії. Автор творів з історії медицини в Росії, "Польової фармакопеї" та першої російськомовної праці з історії Закарпаття "История о Карпатороссах...", в якій дослідив історію краю з IX по XVIII ст. Обстоював потребу введення загальної освіти для всіх станів населення. У 1821—1826 О. був директором Ніжинської гімназії, де вчився в той час М.Гоголь, у 1826—1829 очолював Рішельєвський ліцей в Одесі. Звинувачений у вольнодумстві, підпав під слідство, від якого його врятувала смерть.

Г.Герасимова

ОРЛИК Пилип (1672—1742) — гетьман Правобережної України (1710—1714), гетьман України в еміграції (1714—1742). Нар. в с.Косуті на Віленщині у шляхетській родині чесько-литовсько-польського походження. Навчався в єзуїтській Віленській академії, у 1694 закінчив Києво-Могилянську академію. Працював писарем у канцелярії київського митрополита (1698—1700). З 1700 по 1706 перебував на посаді військового канцеляриста, а згодом керуючого справами (регента) Генеральної військової канцелярії. У 1707 став генеральним писарем в уряді І.Мазепи, підтримав його рішення про розрив з Москвою і союз зі Швецією. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві обраний гетьманом Війська Запорозького (квітень 1710). Під час виборів між О. і козацькою старшиною було укладено угоду під назвою "Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького", що в історіографії отримала назву "Конституція П.Орлика". На посаді гетьмана уклав союзні договори з Швецією (1710) та Кримським ханством (1711, 1712), вживав заходів, щоб підштовхнути Туреччину до війни з Московською державою. Через те, що умови Прутського договору між Туреччиною і Росією щодо Правобережної України не були реалізовані, у 1714 переїхав до Швеції, у 1720 — до Австрії, а згодом до Чехії. З 1722 по 1734 жив у Салоніках (Греція), потім у Молдавії. Перебуваючи у політичній еміграції, шукав підтримки провідних європейських країн у відновленні са-

мостійної Української держави. Помер у м.Яссах.
О. був надзвичайно освіченою людиною, знав декілька мов, був автором багатьох поезій, книг, у т.ч. "Алкід Російський" (1695) та "Гіппомен Сарматський" (1698), "Щоденник подорожнього" (1720—1732), а також політичних маніфестів — "Покірний меморіал Запорозького Війська" (1709), "Вивід прав України" (1712), "Маніфест до європейських урядів" (1712) та ін.

Т.Чухліб

ОСАДНИКИ — назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях у 20—30-х роках XX ст. О. отримували від держави кращі земельні наділи й щедрі фінансові субсидії, в їхні руки були передані місцеві органи адміністративної влади.

В.Кравченко

ОСКІЛКО Володимир Пантелеймонович (1892—1926) — військовий діяч, отаман Армії УНР. Нар. в м.Городку на Волині. Закінчив гімназію, учительську семінарію. Учасник Першої світової війни. Після лютневої революції 1917 — комісар Тимчасового уряду в Тулі. Наприкінці 1918 — на початку 1919 — організатор і командуючий Північною групою військ Армії УНР. 29 квітня 1919 у Рівному вдався до спроби державного перевороту, після невдачі виїхав до Польщі. Деякий час перебував у таборі військовополонених під Краковом, де очолював українську громаду. Пізніше виїхав до Рівного, редагував газету "Дзвін". Загинув від рук убивць 19 червня 1926.

Л.Гриневич

ОСМАНСЬКА (ОТТОМАНСЬКА) ІМПЕРІЯ — офіційна назва Туреччини до 1922. Утворилася на початку XIV ст., коли під час розпаду Конійського султанства на південному заході Малої Азії правитель князівства турків-огузів Осман I (1288—1326) проголосив себе незалежним володарем і правонаступником династії Сельджукідів. У XIV—XVI ст. турецькі володіння поширилися на всю територію Малої Азії, більшу частину Балканського півострова, Волощину, Крим, острови Егейського моря. Під тиском турків припинила існування Візантійська імперія, а її столиця Константинополь стала столицею О.і. під назвою Стамбул (Істанбул). До складу О.і. увійшли Південно-Східна Європа, Сефевідське шахство, Вірменія, Курдистан, Північна Месопотамія, Сирія, Ліван, Палестина, Єгипет. З другої половини XVI ст. О.і. почала поступово втрачати свою могутність. Проте у наступному вона здійснювала спроби поширити свою владу на Центральну і Східну Європу, особливу увагу приділяючи українським справам. Однак ці спроби були невдалими. Військове послаблення О.і. та її відставання у соціально-економічному розвитку викликали зміни у співвідношенні сил між Туреччиною і державами Центральної та Східної Європи. Розпочалося територіальне зменшення країни. Наприкінці XVIII—у XIX ст. султанська влада намагалася проводити політичні та економічні реформи, однак у зв'язку з подіями кемалістської революції (1919) О.і. розпалася. Інститут султанату припинив існування у 1922.

Т.Чухліб

"ОСНОВА" — перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький щомісячний журнал, що виходив з січня 1861 до самоліквідації у жовтні 1862 в Петербурзі українською, частково російською мовами. Видавець — В.Білозерський. У редагуванні "О." брали участь також П.Куліш, М.Костомаров, О.Кістяківський. Журнал обстоював розвиток української національної культури, в т.ч. мови й літератури, історії, етнографії, фольклору. Друкував твори українських

письменників, історичні праці та документи, літературну критику й публіцистику, праці на педагогічні, мовні, музикознавчі, суспільні теми, спогади, щоденники. Серед авторів "О." були Т.Шевченко, Марко Вовчок, Л.Глібов, С.Руданський, А.Свидницький, у журналі співробітничали В.Антонович, П.Єфименко, О.Лазаревський, М.Максимович, П.Житецький, Т.Рильський, П.Чубинський та ін.

Л.Москвич

ОСОБЛИВИЙ КОМІТЕТ З ОХОРОНИ РЕВОЛЮЦІЇ — створений в Києві 27 серпня 1917 на засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників політичних партій для організації відсічі корніловського заколоту. Комітет доручив охорону міста загонам міліції, козаків і юнкерів, бойовим дружинам, усунув з посад військових і державних діячів, запідозрених у симпатіях до Корнілова, закрив газету "Киевлянин", провів серію обшуків для вилучення зброї. Після ліквідації заколоту за постановою Тимчасового уряду припинив свою діяльність (2 вересня 1917).

О.Щусь

"ОССОЛІНЕУМ" (Львівський інститут Оссолінських) — культурно-освітня установа, заснована в 1817 у Львові Юзефом Максиміліаном Оссолінським (1748—1826) — польським просвітником, бібліографом, істориком, літературознавцем. У складі "О." були два основних відділи — бібліотека і музей. У XIX ст. фонди бібліотеки налічували близько 27 тис. цінних книг, 715 рукописів, 133 географічні карти, понад 2 тис. гравюр. У музейному відділі зберігалася велика колекція археологічних пам'яток, нумізматичних експонатів, стародавньої зброї, картин, скульптур. У 1940 "О." увійшов до складу Львівського відділення АН УРСР. У 1946 основні фонди "О." (понад 150 тис. томів книг) було передано ПНР. Деяка частина перейшла до Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника, картинний фонд — до картинної галереї, експонати — до історичного музею у Львові.

М.Палієнко

ОСТАПЕНКО Сергій Степанович (1881—1937) — політичний діяч, економіст, демограф. Закінчив екстерном Володимирський кадетський корпус у Києві (1909), Київський комерційний інститут (1913). Один із керівників партії українських есерів, міністр торгу й промисловості в першому складі уряду Директорії — Раді народних міністрів УНР (грудень 1918 — лютий 1919), Голова Ради народних міністрів (лютий — березень 1919). Марно намагався отримати для УНР допомогу від Антанти проти більшовиків. У 1919—1920 — професор Кам'янець-Подільського університету, де читав курс статистики і демографії, згодом — професор харківських закладів. Головні праці: "Курс статистики і демографії" (1920), "Енергетика громадського господарювання за 1913 та 1923 роки" (1925). У 1937 репресований і розстріляний.

А.Перковський

ОСТАРБАЙТЕРИ — офіційна назва, вживана у фашистському третьому райху стосовно робітників, вивезених зі східних окупованих територій. Рішення про масові депортації робочої сили з окупованих районів СРСР до Німеччини було прийнято нацистським керівництвом у листопаді 1941 у зв'язку з крахом бліцкригу на радянсько-німецькому фронті і перспективою затягування війни. Цей захід мав на меті, по-перше, вивільнити з економіки Німеччини мільйони чоловіків для служби в армії, по-друге, шляхом нелюдської експлуатації підірвати сили населення України в антифашистському опорі. Попервах окупанти спробували організувати добровільний виїзд до райху, але через малу чисельність добровольців

удалися до примусу. Згідно з декретом Гітлера у березні 1942 було створене Імперське бюро для використання робочої сили на чолі з гауляйтером Заукелем. Удень і вночі у містах і селах за допомогою своїх місцевих прислужників та поліцаїв фашисти влаштовували облави. Щоб уникнути каторги, люди ховалися, вдавалися до самокалічення. Велику допомогу населенню надавали підпільники й партизани. І все ж терористичними методами фашистам удалося вивезти 2,4 млн жителів України, переважно молоді. Після прибуття до Німеччини людей відправляли на спеціальні ринки робочої сили, де їх купували як рабів і надягали нагрудний знак "Ост". Надзвичайно важкі умови праці (14—16 год. на день), погане харчування, недостатня медична допомога спричиняли масову смертність О.

М.Коваль

ОСТРОВСЬКА УГОДА 1392 — укладена 4 серпня 1392 у м.Острові між польським королем Владиславом II Ягайлом та його двоюрідним братом Вітовтом Кейстутовичем. Являла собою компроміс між литовським боярством і частиною руської знаті та польською короною щодо відновлення державної суверенності Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, позбавленого політичної самостійності в ході реалізації умов Кревської унії. За угодою Вітовтові поверталися його спадкоємні володіння (Троки, Гродно, Брест), а також надана раніше Луцька земля, а сам він, визнавши верховну владу Ягайла, ставав намісником литовсько-руської держави. Таким чином, польсько-литовська унія формально зберігалася, але й Велике князівство Литовське отримувало під управлінням Вітовта майже повну автономію.

Ф.Шабульдо

ОСТРОГОЗЬКИЙ (РИБНЕНСЬКИЙ, СЛОБІДСЬКИЙ) ПОЛК — сформований на Слобожанщині у 1652—1658 із переселенців з Лівобережної та Правобережної України, які на чолі з полковником Іваном Дзиковським заснували м.Острогозьк (мало ще назву Рибне). Складався із 7 сотень, які називалися від прізвищ своїх сотників чи від тих місцевостей, звідки прибули: Остапова, Дубовика, Іванова, Батуринська, Конотопська, Карабутинська, Бутурлинська. Сотенні містечка — Білолуцьк, Ольшанськ, Старобільськ, Євдаківка, Усерд та ін. Після страти в 1670 Дзиковського за його підтримку Степана Разіна полковниками були Герасим Корибут (1671—1680), Іван Сас (1680—1693) та ін. У XVIII ст. О.п. очолювали вихідці із роду Тевяшових (Іван, Іван Іванович, Степан Іванович). У 1765 у зв'язку з ліквідацією слобідських полків О.п. був реорганізований у гусарський полк російської армії, а його територію включено до складу Слобідсько-Української губернії.

В.Панашенко

ОСТРОГРАДСЬКІ — український старшинсько-поміщицький рід, відомий з середини XVII ст. Власники значних маєтностей на Полтавщині та Катеринославщині. Матвій Іванович — миргородський полковий суддя. Брав участь у Північній війні 1700—1721, російсько-турецькій війні 1735—1739. Федір Матвійович — миргородський полковник, учасник Прутського походу 1711, російсько-турецької війни 1735—1739. Василь Олександрович (1857—?) — поміщик, товариш міністра торгівлі та економіки в царському уряді, депутат III Державної Думи. Михайло Васильович (1801—1861) — математик. У 1817—1820 навчався в Харківському університеті. З 1828 — професор вищих навчальних закладів Петербурга, був у тісній і тривалій дружбі з Т.Шевченком.

Л.Ткачова

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ — перша українська школа вищого рівня. Заснована у 1576 в м.Острозі князем Костянтином Острозьким. Перший ректор — письменник Герасим Смотрицький. О.а. була значним освітнім центром антикатолицького спрямування. При ній діяли друкарня і науково-літературний гурток, члени якого видавали навчальні посібники, пам'ятки греко-візантійської писемності, полемічні твори, перекладали літургічні й богословські книги на "руську" книжну мову. Після смерті К.Острозького (1608) О.а. занепадає і в 1640 припиняє існування.

В.Даниленко

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, здійснене Іваном Федоровим в Острозі у 1581. Підготовлене острозьким науково-літературним гуртком, очолюваним Герасимом Смотрицьким за рішенням князя Костянтина Острозького. В основу покладено текст т.зв. Геннадіївської Біблії, укладеної в 1499 у Новгороді при дворі митрополита Геннадія. У підготовці Біблії до видання брали участь також учені греки, запрошені князем.

О.Б. складається з двох передмов, віршів на герб князя Острозького, основного тексту й післямови. Перша передмова від імені князя Острозького, написана грецькою і церковнослов'янською мовами, викладає історію підготовки видання. Друга, написана Смотрицьким, є віршованим панегіриком князеві. Смотрицький був також автором віршів на герб князя Острозького, вміщених на звороті титульного аркуша. Це перші друковані українські геральдичні вірші.

О.Б. є зразком високої поліграфічної майстерності І.Федорова. Вона надрукована шістьма різними шрифтами (з яких два грецьких) прикрашена заставками, кінцівками, багато орнаментованими ініціальними літерами. Видання призначалося не лише для українських земель, а й для всього православного люду. Було відоме воно й у Західній Європі. Наступні видання Біблії у Москві (1663) та Петербурзі (1751) були по суті передруком Острозької з незначними фонетичними змінами.

О.Дзюба

ОСТРОЗЬКИЙ Костянтин (Василь) Костянтинович (бл.1526—1608) — князь, магнат, культурний діяч. З 1550 — володимирський староста та маршалок волинської шляхти, з 1559 — київський воєвода. Наприкінці XVI ст. — найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Мав земельні володіння на Поділлі, в Галичині та на Волині, що налічували 25 міст, 10 містечок та 670 сіл. Бойкотував Люблінську унію 1569 і підписав її лише під загрозою втрати маєтностей. Брав участь у придушенні повстань під керівництвом К.Косинського (1591—1593) та С.Наливайка (1594—1596). Протегував різноманітні православні інституції, медичні та освітні заклади. В 1572 заснував початкову школу в Турові, в 1577 — у Володимирі-Волинському, наприкінці 70-х — школи в Острозі та Слуцьку, а також друкарні в Острозі, Дерманському, а потім Києво-Печерському монастирях. Був прихильником культурно-релігійної автономії українського та білоруського народів, створення європейської антитурецької ліги. На початку 90-х років висунув програму об'єднання православної та католицької церков на засадах універсалізму та рівності. Водночас виступав проти церковної унії у формі, запропонованій її ініціаторами. Був активним учасником антиунійного Берестейського собору (1596).

Н.Головата

ОСТРОЗЬКИЙ ЗАМОК — комплекс споруд на Замковій горі в м.Острозі (нині Рівненської обл.). Складається з "Вежі мурованої", Нової башти (Круглої), Богоявленської церкви та

надбрамної дзвіниці. Найзначнішою за архітектурно-художніми якостями вважається Кругла башта як витвір української архітектури XVI ст., народжений під впливом ренесансу. "Вежа мурована" є унікальним взірцем оборонної архітектури середньовічної Волині. Богоявленська церква являє собою важливу ланку між давньоруським культовим зодчеством та українською архітектурою XVI—XVII ст.

Р.Бондаренко

"ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ" — твір, написаний наприкінці 30-х років XVII ст. досі не встановленим мешканцем м.Острога. Вперше опублікований у 1951 акад. М.Тихомировим. Умовно ділиться на дві частини: перша охоплює події з 1500 до 1597 і містить матеріали, запозичені здебільшого з історичних хронік польських істориків Бєльських. Друга частина має яскраво виражений авторський характер, виконана в літописному жанрі і висвітлює події в Україні до 1636. Автор не обмежується лише українською історією, а подає цінні відомості про сусідні держави, зокрема Польщу та Росію. Багато уваги приділено історії князів з роду Острозьких.

Я.Калакура

ОСТРОЗЬКІ — родина українських князів у XIV—XVII ст. Родовід веде від пінських та турівських князів. Основоположник роду — князь Данило (пом. після 1386), засновник відомої пам'ятки архітектури — Острозького замку. Серед його нащадків найбільш відомі: син Федір, (чернець Києво-Печерської лаври Теодозій); онук Василь Красний, соратник князя Свидригайла, активний борець за незалежність українських та литовських земель від Польщі; праправнук Костянтин, великий гетьман литовський, переможець московських військ під Оршею (1514), меценат Києво-Печерської лаври; прапраправнук Костянтин (Василь) — київський воєвода, меценат. О. були власниками величезних маєтків на Волині, Київщині, Поділлі, в Галичині. Після 1620 з припиненням чоловічої гілки роду нерухоме майно було успадковано князями Заславськими та іншими магнатськими родинами.

Д.Яневський

ОСТРЯНИН Яків (?—1641) — один із керівників козацько-селянського повстання 1637—1638. Вперше згадується в документах 1633 як реєстровий полковник, учасник польсько-російської війни. В 1637 О. організовує повстанські загони на Полтавщині, а навесні наступного року обирається гетьманом нереєстрових козаків і очолює похід із Січі на волості. Після поразки у Жовнинській битві (13 червня 1638) залишає повстанський табір і відходить на територію Слобідської України. З дозволу російського уряду козаки оселилися на Чугуєвому городищі. В ході козацьких міжусобиць О. було вбито.

В.Щербак

ОТРОК — член тієї частини дружини, яка була пов'язана з побутом князя, його напіввільний військовий слуга. О. складали "малу", чи "молодшу", дружину, яка за часів Київської Русі найбільше зберігала первинні риси дружини княжого двору, оскільки складалася з людей, не обтяжених власним господарством і позбавлених права перейти до іншого князя. Тому їм доручалися найбільш ризиковані справи, бо їхня доля найбільше залежала від патрона.

В.Стависький

ОТТОМАНСЬКА ІМПЕРІЯ — Див. **ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ**.

ОТЧИЧІ — категорія феодально залежного селянства у Великому князівстві Литовському в XV—XVI ст., предки яких з давніх часів були закріпачені і позбавлені права переходу до інших власників.

В.Кравченко

ОХОТНИКИ — наймані полки Гетьманщини, сформовані старшинською адміністрацією в 70-х роках XVII ст. переважно для підтримки порядку, прикордонної служби, охорони гетьмана. На відміну від городових козаків добровільно наймалися на службу, за що отримували платню, продовольство, амуніцію тощо. Ліквідовані в 70-х роках XVIII ст.

О.Гуржій

ОХРИМОВИЧ Володимир (1870—1931) — громадсько-політичний діяч, учений-правник, журналіст. Дійсний член НТШ, член-кор. Петербурзької АН, професор українського таємного університету у Львові. Діяч радикальної партії, один із засновників націонал-демократичної партії, співробітник журналів І.Франка "Народ", "Житє і слово", редактор газети "Діло" (1902). У 1907—1908 — депутат віденського парламенту, у 20-х роках — голова Народної трудової партії, активіст УНДО. Автор багатьох праць з етнографії, мовознавства тощо, які друкувалися у "Записках НТШ" та інших виданнях. Помер і похований у Львові.

В.Сарбей

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК — сформований у 1655—1658 на Слобожанщині переселенцями із Правобережної України. Першим полковником був Іван Гладкий (1658). У 1732 О.п. поділявся на 20 сотень, адміністративними центрами яких були міста Охтирка, Богодухів, Боромля, Гайворон, Коломак, Колонтаїв, Котельва, Краснокутськ, Мурафа, Рублівка, Хухра та ін. На той час на території О.п. існувало 13 міст, 63 села і слободи, 22 хутори. Полковниками були: Перехрестови (Іван Іванович та Данило Іванович), Кондратьєв, Осипови (Федір Осипович та Максим Федорович), Лесевицькі (Олексій Леонтійович, Іван Олексійович, Костянтин Олексійович та Георгій Олексійович). Після ліквідації 1765 царським урядом полкового устрою в Слобідській Україні О.п. був реорганізований в гусарський полк російської армії, а його територія ввійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

В.Панашенко

П

ПАВЛИК Михайло Іванович (1853—1915) — громадський і культурно-освітній діяч, літератор. Нар. на Станіславівщині в селянській родині. Після закінчення гімназії у Львові в 1874 вступив до Львівського університету, де став членом "Академічного гуртка" і співробітником його друкованого органу "Друг". У 1878 разом з І.Франком розпочав видання місячника "Громадський друг", після закриття якого видавав збірники "Дзвін" та "Молот". У 1879 у зв'язку з політичними переслідуваннями був змушений виїхати до Женеви, де прожив до 1882. Там разом з М.Драгомановим і С.Подолинським видавав журнал "Громада". Наприкінці 80-х років став одним із фундаторів Української радикальної партії і редактором її органів "Хлібороб" і "Народ" (1890—1895). У 1895—1905 — перший бібліотекар НТШ і редактор радикального "Громадського голосу". В 1914 — заступник голови Головної Української Ради.

Творча спадщина П. складається з художніх творів, перекладів та наукових робіт: "Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині" (1886), "Про русько-українські народні читальні" (1887), "Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1894" (1896), "Якуб Гаватович" (1900) та ін.

О.Вільшанська

ПАВЛО АЛЕППСЬКИЙ (Халебський; бл.1627—1669) — церковний діяч і письменник, уродженець м.Алеппо (Халеб) у Сирії. Супроводжуючи свого батька, антіохійського

патріарха Макарія до Москви, двічі (1654 і 1656) побував в Україні. Мемуари П.А. є цінним джерелом, де міститься інформація про географію, політичне, релігійне та господарське життя українських земель, їх населення, побут, забудову міст тощо. Особливий інтерес становить опис зустрічі П.А. з Богданом Хмельницьким, схарактеризованим ним як визволитель свого народу "від рабства й неволі".

О.Русіна

ПАВЛЮК — Див. **БУТ.**

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК — створений у 1648. Після Зборівського договору 1649 був об'єднаний з Білоцерківським полком, а в 1651 відділився від нього. Чіткого поділу на сотні в полку не зафіксовано. Полкові міста — Паволоч, Сквира, Антонів, Торчиця, Борщагівка, Погребище, Тетіїв, Ружин, Дзюньків та ін. Полковниками були Іван Миньківський (1651—1656), Михайло Суличич (1653—1654), Михайло Богаченко (1654—1657), Іван Богун (1658—1664), Іван Попович (1661, 1663), Григорій Гамалія (1672—1673), Андрій Дорошенко (1673—1674) та ін. Після Андрусівського перемир'я 1667 населення П.п. продовжувало боротьбу проти польсько-шляхетського режиму й турецько-татарських нападників. Припинив своє існування на початку 70-х років XVII ст., коли людність Правобережної України масово переселилася на Лівобережжя й Слобожанщину.

В.Панашенко

ПАЛАНКА — адм.-тер. одиниця на Запорожжі в період Нової Січі (1734—1775). Адміністративним і військовим центром П. була слобода, де містилася невелика залога і мешкала паланкова старшина на чолі з полковником, яка здійснювала адміністративну, військову, судову й фінансову владу. В 50—70-х роках XVIII ст. налічувалося вісім П.: Кодацька, Бугогардська, Інгульська, Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогноїнська.

В.Палієнко

ПАЛЕОЛІТ — древній кам'яний вік. Ділиться на нижній, середній і верхній.

Нижній П. (3000—150 тис. років тому) характеризується виникненням найдавніших предкових форм людини та початковим заселенням із території Африки просторів Євразії. В ньому розрізняються олдувайська (3—1,5 млн років тому) та ашельська (1,5 млн — 150 тис. років тому) епохи.

Середній П. (епоха мустьє, 150—40 тис. років тому) характеризується широким освоєнням людиною території Старого Світу, значною диференціацією матеріальної культури, розвинутим домобудівництвом (в окремих регіонах), ускладненням духовних уявлень (перші поховання, предмети мистецтва). Носіями культур середнього П. були неандертальці.

Верхній П. (40—10 тис. років тому) — період освоєння раніше не заселених територій Нового Світу та Австралії. Носіями верхньопалеолітичних культур були люди сучасного фізичного вигляду. Характеризується багатою та різноманітною матеріальною культурою (вироби з каменю, кістки, рогу), складною структурою поселень з довготривалими житлами, численними предметами мистецтва, подальшою спеціалізацією та диференціацією господарської діяльності, складними духовними уявленнями (наскельний живопис, поховання, культові місця).

В.Степанчук

ПАЛІЙ (спр. прізвище Гурко) Семен Пилипович (?—1710) — козацький полководець, фастівський і білоцерківський полковник (1684—1704, 1709—1710). Нар. в містечку Борзни (Чернігівщина). Навчався в Київській колегії. У 1684 отримав "приповідний лист" (дозвіл) польського

короля на формування козацького полку у Фастові й заселення вільних земель на Київщині. На полковій території встановилося козацьке самоврядування. Спроби польських військ привести козаків до покори (1691 1693, 1700) зазнали відсічі. Протягом 1688—1704 П. вів переговори з гетьманом І.Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але уряд Московщини, зв'язаний з Річчю Посполитою "вічним миром" (1686), не давав згоди на цю акцію. У 1702—1704 П. очолював козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. В 1704 на Правобережжя вступили лівобережні козацькі полки під проводом Мазепи. За його наказом П. було заарештовано, а повстання придушено. Царський уряд відправив П. у заслання до Тобольська (1705—1708), а в 1709, у зв'язку з війною зі шведами, повернув в Україну. В 1709 П. очолює Білоцерківський полк і залишається його полковником до смерті.

Г.Сергієнко

ПАЛІЦИН Олександр Олександрович (1741—1816) — просвітник, архітектор, поет. Нар. на хуторі Попівка (нині у складі с.Залізняк на Сумщині). Перебував на військовій службі в Петербурзі. Після виходу у відставку оселився у своєму маєтку, де заснував просвітницький гурток "Попівська академія", членами якого були відомі діячі культури. "Академію" відвідував Г.Сковорода. П. зібрав колекцію художніх полотен, яку передав Харківському університету (на її основі був створений Харківський музей образотворчого мистецтва). Віддавав час літературній праці. В 1810 був обраний почесним членом президії Харківського університету. За його проектами на Сумщині побудовано декілька будинків і церков.

Г.Брега

ПАНАС МИРНИЙ (псевдонім Панаса Яковича Рудченка; 1849—1920) — письменник революційно-демократичного спрямування. Нар. в м.Миргороді в сім'ї дрібного урядовця. По закінченні Гадяцького повітового училища (1862) 14 років служив у різних канцеляріях. З 1871 мешкав у Полтаві, працюючи у губернському казначействі й казенній палаті. В 1914 отримав чин дійсного статського радника. Після 1917 працював у Полтавському губфінвідділі. Світогляд і літературно-естетичні погляди П.М. сформувалися під впливом Т.Шевченка, російських революціонерів-демократів та народників 70-х років. Основні твори: "Лихі люди" (1877), "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" (1872—1875), "Повія" (опубл. 1928) та ін.

О.Колпакова

ПАНСЛАВІЗМ — політично-ідеологічна доктрина, в основу якої покладена ідея політичного об'єднання усіх слов'ян у формі федерації. Уперше термін ужито в Чехії Й.Геркелем у 1826. До середини XIX ст. завершилося оформлення доктрини. Суттєвим стимулом до появи П. прислужилися праці відомих дослідників слов'янства — Й.Гердера, Ф.Шеллінга, Й.Добровського, В.Дуріха, П.Шафарика та ін. У Росії ідеями П. захопилася значна частина інтелігенції, т.зв. слов'янофіли — О.Хомяков, брати І. та П. Кірєєвські, К. та І. Аксакови, Ю.Самарін та інші, які переважно виступали проти західних впливів.

В Україні ідеї П. поширилися в першій чверті XIX ст. Їхній вплив був помітний у діяльності ложі "З'єднаних слов'ян" у Києві (1818—1819), товариства "Об'єднаних слов'ян" (1823—1825), у програмі Кирило-Мефодіївського братства (1845—1847), у працях деяких учених (М.Максимович, О.Бодянський та ін.).

У другій половині XIX ст. доктрина П. стає найбільш популярною в Росії, що надає їй російськоцентристського характеру. На скликаному російськими слов'янофілами Все-

слов'янському конгресі у Москві (1857) пропагувалася ідея релігійної (православної) і мовної єдності слов'ян, за якою має прийти політична єдність. У конгресі не взяли участі поляки та українці. Внутрішня ситуація і зовнішні труднощі Росії зменшили популярність ідей П. наприкінці XIX ст., але вони відродилися щойно після революції 1905 у формі неопанславізму (або неославізму), головним адептом якого був граф В.Бобринський. В Україні на той час у зв'язку з піднесенням національної свідомості П. виявлявся тільки у формі культурного слов'янофільства.

Радянський режим спочатку засуджував П., але із зміцненням у настроях верхівки від середини 30-х років шовіністичних мотивів він знову береться на озброєння, особливо в часи Другої світової війни та після неї, коли у різних країнах почали утворюватися з ініціативи та за участю комуністів слов'янські комітети. Наприкінці 40-х — на початку 50-х років вони поступово припинили своє існування.

О.Кубальський

ПАНТІКАПЕЙ — місто, столиця Боспорської держави, постійна резиденція її царів. Засноване в 590—570 роках до н.е. в районі сучасного м.Керчі. У перші століття нашої ери його площа сягала 100 га. Внаслідок великого землетрусу у 63 до н.е. місто було зруйноване, але згодом відбудоване й стало центром ремісництва, соління риби, виноробства. Після готського нападу (50—70-ті роки III ст.) П. почав занепадати, в кінці IV ст. був зруйнований гунами, але невдовзі відбудований і продовжував існувати в середньовічні часи.

А.Русяєва

ПАНЩИНА (відробіткова рента) — примусове виконання безпосередніми виробниками певного обсягу дарової (неоплачуваної) праці в господарстві можновладця, який юридично є власником землі, що перебуває у фактичному користуванні чи володінні посполитих. У межах України виникла за часів Київської Русі. В XIV—XV ст. набула значного поширення, а в XVI — першій половині XVII ст. стала однією з основних форм визиску селян і зросла від 1—2 до 4—5 днів на тиждень. Визвольна війна сер. XVII ст. підірвала панщинну систему господарства на значній території України. Від початку XVIII ст. П. поступово відновлюється і за гетьмана І.Мазепи набуває фіксованого характеру (2 дні на тиждень). Попри царський указ 1797 про встановлення триденної П. вона вже тоді практично досягла 5—6 днів на тиждень. У вигляді різних відробітків вона проіснувала місцями аж до початку XX ст.

О.Гуржій

ПАНЬКІВСЬКИЙ Кость (1897—1973) — громадсько-політичний діяч, правник. Нар. в м.Львові. За студентських часів у Празі — голова Групи Української Поступової Молоді, у 1924—1939 — адвокат у Львові, захисник на політичних процесах. У 1941 — генеральний секретар Української Національної Ради у Львові, голова Українського Крайового Комітету. В 1942—1945 — заступник голови УЦК. У 1945—1949 — в Німеччині, член Української Соборної Громадськості, заступник голови уряду УНР в екзилі. З 1949 — у США, голова Союзу Українських Національних Демократів, голова Представництва Виконавчого Органу Укр. Нац. Ради і американського відділу Ліги поневолених Росією народів. Автор спогадів: "Від держави до комітету" (1957), "Роки німецької окупації" (1965), "Від комітету до Державного Центру" (1968).

Т.Першина

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ — один із проявів боротьби народних мас за свободу та незалежність чи за соціальні перетворення. В Україні у

1941—1944 проходив у поєднанні боротьби як проти фашистських окупантів, так і за створення незалежної української держави. Головною формою П.р. були озброєні дії партизанів та бойових груп антифашистського підпілля, що спиралися на підтримку мирних жителів. Керівництво П.р., організованим компартією, здійснював Український штаб П.р. Під його орудою перебувало понад 100 тис. партизанів. Унаслідок їхніх дій було знищено до півмільйона солдатів та офіцерів противника та їхніх посібників, організовані аварії близько 5 тис. залізничних ешелонів, понад 2 тис. зруйнувань залізниць та шосейних мостів, надано допомогу регулярним частинам Червоної армії при звільненні міст, селищ та інших опорних пунктів противника.

Комуністичний і націоналістичний П.р. перебували у конфліктних стосунках, що послаблювало загальнонародний характер Опору в Україні.

В.Клоков

ПАССЕК Вадим Васильович (1808—1842) — історик, етнограф, археолог. Походив з дворян Харківської губернії. Закінчив Московський університет. У 1831—1834 — учасник гуртка О.Герцена та М.Огарьова, за що П. не допустили до викладання в Харківському університеті. Живучи в Харківській губернії, П. захоплювався українською старовиною. Автор праць "Історико-статистичний опис Харківської губернії 1836 року", "Міста Харківської губернії" (1839). Розробив широкий план досліджень археологічних пам'яток Харківщини.

Л.Ткачова

ПАССЕК Тетяна Сергіївна (1903—1968) — археолог. З 1934 провадила дослідження пам'яток трипільської культури та епохи міді—бронзи на території України та Молдавії. З 1936 очолювала об'єднану трипільську експедицію інститутів археології АН СРСР та АН УРСР, що розкопувала, зокрема, залишки відомих у науці трипільських поселень в урочищі Коломийщина біля с.Володимирівки. Розробила періодизацію трипільської культури, яка не втратила свого значення до нашого часу.

Л.Ткачова

ПАТОН Євген Оскарович (1870—1953) — учений в галузі електрозварювання і мостобудування, академік ВУАН (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1940). У 1894 закінчив Дрезденський політехнічний інститут, у 1896 — Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучень. У 1904—1938 (з перервами) завідував кафедрою Київського політехнічного інституту. Фундатор (1934) і перший керівник Інституту електрозварювання АН України. В 1945—1952 — віце-президент АН УРСР. Основоположник вітчизняної школи зварювання металів. Створив методи розрахунку раціональних конструктивних схем металічних прогонових будов мостів, досліджував умови їх роботи. В роки радянсько-німецької війни під його керівництвом і за участю в оборонну промисловість були впроваджені технологія і обладнання для зварювання спеціальних сталей, зокрема для танкових башт. Керував проектуванням зварних мостів. Ім'ям П. у 1953 названо побудований під його керівництвом суцільнозварний міст через Дніпро в Києві.

П.Овчаренко

ПАЦИФІКАЦІЯ (втихомирення) — офіційна назва репресій проти українського населення, здійснюваних польським урядом на західноукраїнських землях у 30-х роках. Особливо широко застосовувалась восени 1930. Було зруйновано й частково спалено близько 800 сіл, закатовано сотні людей, 1700 заарештовано. У 1931 спеціальна комісія Ліги Націй осудила польський уряд за прове-

дення П. Незважаючи на це, репресивна політика не припинялась і в наступні роки.

В.Прилуцький

ПАШУТО Володимир Терентійович (1918—1983) — російський історик, доктор історичних наук (з 1959). Нар. в Петрограді (нині С.-Петербург) у сім'ї службовця. В 1941 закінчив історичний факультет Ленінградського університету. З 1949 на науковій та викладацькій роботі. Автор праць з історії слов'ян, Давньоруської держави, Галицько-Волинського князівства, Прибалтики, з історіографії Росії, України та інших країн. Серед них "Очерки по истории Галицко-Волынской Руси" (1950), "Образование Литовского государства" (1959), "Внешняя политика Древней Руси" (1968). Один з авторів фундаментальної монографії "Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства" (1982).

Ю.Пінчук

ПЕНЬКІВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна спільність, що існувала протягом середини V — рубежу VII—VIII ст. від Пруту до Оскола, займаючи переважно лісостепову смугу України та суміжні області Молдови і Росії. Виникла внаслідок переселення на південь племен київської культури. Вважається, що П.к. залишена антами — однією з груп ранньоісторичного слов'янства. Носії П.к. мешкали у відкритих поселеннях або у поодиноких городищах, в житлах у вигляді квадратної напівземлянки з вогнищем, пізніше — з кам'яною піччю. У побуті широко вживалася кераміка (ліпні горщики та миски, диски і сковорідки) прикраси (особливо були поширені т.зв. "старожитності антів" — пальчасті фібули, наремінні бляшки, пряжки та ін.). Небіжчики піддавалися трупоспаленню на грунтових могильниках.

Р.Терпиловський

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ — територія у складі Давньої Русі, яка включала в XI—XII ст. власне Переяславське князівство, а також Ростово-Суздальську й Смоленську землі, райони Білоозера й Поволжя, Посейм'я, сіверські окраїни верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Донця. У 30-х роках XII ст. П.з. розпалася на окремі князівства.

Ю.Кокін

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА — Див. **УКРАЇНО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654.**

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — політ.-тер. утворення, що виникло в 1050-ті роки навколо м.Переяслава. Згідно з заповітом Ярослава Мудрого П.к. отримав третій із тоді живих його синів Всеволод, який зберіг князівство за собою й після того як став київським князем (1078). Через прикордонне розташування і набіги половців П.к. постійно потребувало захисту з боку київського та інших князів, продовольчої допомоги. Після смерті Всеволода переяславським князем з 1094 стає Володимир Мономах, який править до 1113, коли стає київським князем. П.к. потрапляє у володіння його синів.
За доби удільної роздробленості (з середини XII ст.) П.к. стало предметом міжкнязівського суперництва. Наприкінці XII ст. ним володіли найсильніші тоді на Русі владимиросуздальські князі.

М.Котляр

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — середній навчальний заклад. Відкритий у 1738 в м.Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) на зразок Києво-Могилянського колегіуму, з метою протистояння насильницькому покатоличенню та полонізації українського населення Правобережжя, що продовжувало перебувати у складі Польщі. Готував учителів початкових шкіл, службовців державних установ, служителів православної церкви тощо. В 1753 тут викла-

дав Г.Сковорода. У 1799 до навчальної програми було введено курс філософії, а у 1800 відкрито клас богослов'я. З цього часу П.к. утрачає загальноосвітній характер і отримує звання семінарії.

В.Матях

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК — започаткований у 30-х роках XVII ст. як полк реєстрових козаків. У роки Визвольної війни П.п. очолювали Адам Душинський (1648), Яцько Романенко (1648), Андрій Романенко (1649), Федір Лобода (1649—1653), Павло Тетеря (1653—1658) та ін. В 1669 частина його територій відійшла до Київського полку, а згодом до нього включено частину Черкаського і Канівського полків. У 1782 до складу П.п. входили сотні: три полкові Переяславські, Яготинська, Березанська, Басанська, Баришівська, Вороньківська, Глемязівська, Золотоніська, Кропивнянська, Ірклїівська, Канівська, Пісчанська, Домонтовська, Бубнівська, Липлянська і Трехтемирівська. На той час у П.п. було одне місто, 15 містечок і 516 сіл. Полковники П.п. часто змінювалися. Найбільш відомі: Тиміш Цицюра (1658, 1660), Яким Сомко (1660—1662), Василь Сербин (1675—1677, 1679—1683), Іван Лисенко (1677—1678, 1690—1692), Леонтій Полуботок (1683—1687, 1689—1690), Степан Томара (1706—1715), Іван Сулима (1716—1721), Василь Танський (1725—1734) та ін. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні в 1782 П. п. припинив своє існування, а його територія ввійшла до складу Київського намісництва.

В.Панашенко

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 — україно-російський договір, укладений в Переяславі 17 жовтня 1659 між гетьманським урядом Ю.Хмельницького та царським урядом. За присутності біля Переяслава 40-тисячного царського війська російські представники нав'язали українській стороні 14 пунктів т.зв. "давніх статей" 1654, які насправді являли собою фальсифікат договору 1654, та 18 т. зв. "нових статей" до договору, укладеного Б.Хмельницьким. Спрепарована у такий спосіб нова редакція договору істотно обмежувала суверенні права української держави. П.с. позбавляли український уряд права ведення самостійної зовнішньої політики, козакам заборонялося переобирати гетьмана (крім "зради цареві") без попереднього розслідування, проведеного російською стороною, та відповідного наказу царя, гетьман не міг самостійно призначати й усувати генеральну старшину та полковників, а новообрана старшина була зобов'язана складати присягу на вірність російському монархові. Царські поєводи вводилися, крім Києва, до Переяслава, Чернігова, Ніжина, Брацлава та Умані. Водночас козацькі залоги повинні були залишити територію Білорусі, населенню якої заборонялося іменуватися козаками. П.с. переводили конфедеративні зв'язки України з Росією у форму федерації, за якої українська держава втрачала самостійність і набувала статусу адміністративної автономії у складі Росії.

В.Горобець

ПЕРНАЧ (ШЕСТОПЕР) — вид булави, головний атрибут полковницької влади у XVII—XVIII ст. Являв собою срібну або визолочену палицю, подібну до жезла, меншу за гетьманську булаву, з верхівкою, зробленою у формі шести ажурних ребер-пір'їн (звідси й назва). Існувало багато модифікацій П. Носився за поясом, на урочистостях підносився вгору у правиці.

М.Дмитрієнко

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914—1918 — військове протиборство між блоками найбільших світових держав початку XX ст. — австро-німецьким (або Троїстим, Центральним) та Антантою (Англія, Франція, Росія), у яке поступово було втягну-

то 38 держав з населенням понад 1,5 млрд (3/4 людності всього світу).
Одним з найважливіших театрів воєнних дій була територія України, насамперед Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, західна частина Волині. Протягом серпня — вересня 1914 російські війська зайняли Східну та частину Західної Галичини й Буковину, а у вересні — листопаді провели успішну Варшавсько-Івангородську операцію. Взимку 1914/15 вони розпочали бої за оволодіння Карпатами, навесні взяли фортецю Перемишль і готувалися вступити на територію Угорщини, вели боротьбу за панування на Чорному морі. Починаючи з квітня 1915 австро-німецькі війська в ході суцільного стратегічного наступу витіснили російські армії з території Польщі, Галичини, Литви, після чого війна на Східному фронті перетворилася на позиційну.
У 1916 зазнала невдачі спроба Німеччини розгорнути наступ на Західному фронті під Верденом. У травні — серпні 1916 російські війська під командуванням О.Брусилова знову зайняли Буковину і значну частину Східної Галичини. Це була остання перемога виснаженої війною Російської імперії. Бойові дії на східному театрі завершилися в лютому 1918 підписанням Брестського миру. Остаточним завершенням бойових дій стало укладення 11 листопада 1918 перемир'я між Німеччиною та країнами Антанти. Післявоєнний устрій світу було визначено Паризькою мирною конференцією 1919—1920.

В.Попик

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ — військова частина у складі Першого українського корпусу, сформованого на базі 34-го російського корпусу під командою П.Скоропадського в серпні 1917. Командував дивізією Я.Гандзюк. Після жовтневого перевороту 1917 дивізія була перекинута до Києва і 1 листопада прибула у місто, де була підсилена іншими частинами. Силами дивізії в ніч з 29 на 30 листопада було проведено розззброєння революційних частин Київського гарнізону. Полки дивізії захищали Київ від червоногвардійських загонів у січні 1918.

О.Щусь

ПЕРШИЙ БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ — опер.-стратег. об'єднання радянських військ у радянсько-німецькій війні. Створений 17 лютого 1944 в результаті перейменування Білоруського фронту. В 1944 здійснив Рогачевсько-Жлобинську операцію, під час визволення Білорусії здійснив Бобруйську, Мінську, Люблінсько-Брестську операції. В 1945 війська фронту брали участь у Вісло-Одерській, Варшавсько-Познанській, Східнопомеранській та в Берлінських операціях. Командуючі: К.Рокоссовський (лютий — листопад 1944), Г.Жуков (листопад 1944 — червень 1945). Розформований у червні 1945.

Л.Кондратенко

ПЕРШИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — відбувся 4—28 травня 1917 в Петрограді. На з'їзд прибули 1353 делегати 70 губерній і областей, від фронтових та тилових солдатсько-селянських організацій. Україну представляли 253 делегати від усіх губерній. Переважну більшість складали есери, за ними йшли безпартійні та меншовики. З'їзд схвалив політику Тимчасового уряду, висловився за продовження війни для захисту революції. Особливо гостра дискусія розгорнулася при розгляді аграрного питання. Під впливом виступу В.Леніна та селянських наказів з місць частина делегатів наполягала на невідкладному революційному розв'язанні земельного питання. Тому в остаточній редакції резолюція з'їзду наголошувала, що всі землі без винятку повинні перейти у відання земельних комітетів. У цілому ж розв'язання цього питання відкладалося до Установчих

Зборів. З'їзд ухвалив рішення про повсюдну організацію Рад селянських депутатів, обрав Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів у складі 250 осіб.

І.Хміль

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ З'ЇЗД — працював у Києві 14—16 вересня 1917. Делегати висловили вимоги соціалізації природних багатств, поліпшення умов праці жінок, забезпечення їм соціальних гарантій до і після пологів, підтримали ідею утворення демократичної Української республіки, найкращою формою співіснування народів визнали федерацію вільних демократичних республік. З'їзд заявив протест проти спроб Тимчасового уряду вилучити з меж автономної України ряд губерній і висунув вимогу об'єднання всіх українських земель, висловився за забезпечення прав національних меншин і за братерські стосунки з ними.

А.Гриценко

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ЗАЛІЗНИЧНИКІВ — відбувся 29 червня — 1 липня 1917 у Харкові за участю понад 300 представників 12 залізниць України. З'їзд визнав Українську Центральну Раду єдиним правоздатним органом в Україні і приєднався до вимог її Першого Універсалу, ухвалив зразковий "Статут Української залізнодорожної громади", зобов'язав делегатів майбутнього Всеросійського залізничного з'їзду вимагати визнання УЦР, її Універсалу, національно-територіальної автономії України в межах федеративної Росії, а в разі ігнорування цих вимог залишити з'їзд і доповісти про результати поїздки до Москви Другому Всеукраїнському залізничному з'їздові.

А.Гриценко

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯНСЬКИХ, РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ У КИЄВІ — відбувся 4—6 грудня 1917. На з'їзд прибули 2500 делегатів. Почесним головою з'їзду було обрано М.Грушевського. З самого початку роботи з'їзд покинула фракція більшовиків. Центральним питанням було обговорення "Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради", надісланого Радою народних комісарів радянської Росії, та відповіді на нього Генерального Секретаріату. В результаті триденного обговорення делегати майже одностайно засудили Маніфест, звернулися з відозвою до народів Росії не допустити розв'язання братовбивчої війни між Україною і Росією, висловили цілковите довір'я Центральній Раді і Генеральному Секретаріатові.
На завершення роботи з'їзд прийняв постанови: "Про ультиматум" (за — 2479 делегатів, проти — 2, утримались — 19); "Відозву до народів Росії"; "Про Центральну Раду" (за — 2496, проти — 2, утримались — 2).

І.Хміль

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ У ХАРКОВІ — проходив 11—12 грудня 1917 як альтернативний київському з'їздові 4—6 грудня, що його покинула більшовицька фракція. Переїхавши до Харкова, вона об'єдналася з делегатами Третього обласного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну. У такому складі з'їзд проголосив Україну республікою Рад, визначив її як федеративну частину Росії, оголосив Українську Центральну Раду контрреволюційною організацією, скасував усі її розпорядження і поширив на Україну декрети РНК РСФРР.

В.Бойко

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ З'ЇЗД — проходив у Києві 11—14 липня 1917 у складі понад 300 делегатів, які репрезентували близько 40 тис. організованих та неорганізованих робітників в Україні та поза її межами. З'їзд розглянув

питання про поточний момент, про Установчі Збори, про автономію та федерацію, аграрне, робітниче, продовольче, освітнє. Обрав 100 кандидатів до Української Центральної Ради від Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, з яких 70 представляли УСДРП, а 30 — УПСР. З'їзд став помітною подією в процесі творення загальноукраїнського парламенту, хоча його делегати не представляли весь робітничий клас України, через що не мали визначального впливу у Центральній Раді.

О.Реєнт

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД — відбувся 28 травня — 2 червня 1917 у Києві за участю 2500 делегатів, у т.ч. 1500 з правом вирішального голосу. З'їзд обговорив питання про відносини між Українською Центральною Радою і Тимчасовим урядом, про поточний момент і ставлення до Тимчасового уряду і війни, про земельну справу в Україні, про земельні комітети, про антиукраїнське спрямування російських газет, про організацію села, про заборону О.Керенським Другого Українського військового з'їзду та інші й ухвалив по них рішення. Гострій критиці були піддані як політика Тимчасового уряду, так і діяльність Центральної Ради в цілому.

З'їзд обрав Тимчасову Всеукраїнську Раду селянських депутатів у складі 134 осіб та Тимчасовий Центральний комітет Української селянської спілки з 15 осіб. Обидві ці інституції вливалися до складу Центральної Ради, де їм було відведено 212 місць із правом вирішального голосу.

Рішення з'їзду ввійшли складовою частиною до 242 селянських наказів, опублікованих пізніше в Декреті про землю.

І.Хміль

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД — відбувся 5—8 травня 1917 в Києві за участю понад 900 делегатів від українських груп і організацій армій усіх фронтів, Балтійського і Чорноморського флотів, окремих гарнізонів і округів, які представляли 1,5 млн військових—українців. З'їзд підтвердив ухвали Національного Конгресу від 7—8 квітня 1917, насамперед стосовно національно-територіальної автономії України, призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, створення крайового урядового органу, підтримав організацію української армії, для чого ухвалив обрати УГВК на чолі з С.Петлюрою, накреслив заходи з українізації армії і військової освіти.

О.Щусь

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МОРСЬКИЙ З'ЇЗД — відбувся в Києві в січні 1918 для розгляду питань, пов'язаних зі створенням морського флоту УНР. На підставі ухвалених з'їздом рішень 14 січня Центральна Рада прийняла "Тимчасовий закон про фльоту УНР", в якому російський Чорноморський флот, військовий і транспортний, проголошувався флотом УНР і мав нести охорону узбережжя на Чорному та Азовському морях. Разом із тим скасовувалася примусова військова служба на флоті (подальше комплектування його особового складу мало відбуватися на засадах добровільності), що спричинило значне його ослаблення.

О.Щусь

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — опер.-стратег. об'єднання радянських військ з 20 жовтня 1943 до 10 червня 1945. Створений у результаті перейменування Воронезького фронту. Здійснив Київську наступальну операцію 1943, в 1943—1944 — Житомирсько-Бердичівську, Корсунь-Шевченківську, Рівненсько-Луцьку, Проскурівсько-Чернівецьку і Львівсько-Сандомирську операції. В січні—березні 1945 війська фронту провели Сандомирсько-Силезьку, Нижньосилезьку, Верхньосилезьку наступальні операції. У квітні—

травні 1945 брали участь у Берлінській та Празькій операціях. Командуючі: М.Ватутін (жовтень 1943 — березень 1944), Г.Жуков (березень — травень 1944), І.Конєв (травень 1944 — травень 1945).

Л.Кондратенко

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — документ, прийнятий 10 червня 1917 Комітетом Української Центральної Ради і оголошений наступного дня В.Винниченком на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді. В Універсалі особливо підкреслювалося, що з огляду на відмову Тимчасового уряду позитивно поставитися до автономії України "однині самі будемо творити наше життя", вказувалося на необхідність тісних організаційних зв'язків кожної адміністративної одиниці з Центральною Радою і на важливість досягнення угоди з демократіями всіх національностей. Універсал мав декларативний характер, однак він був першим самостійним актом УЦР, котрий проголошував будівництво України на автономних засадах незалежно від політики московського уряду.

О.Затока

ПЕРШОДРУКИ (інкунабули) — перші книги, видані друкарським способом у XV ст. Авторство книгодрукування належить Йоганнові Гутенбергу з м.Майнца (Німеччина). Протягом XV ст. книгодрукування з німецьких земель поширилося по всій Західній Європі. Серед слов'янських країн вперше розпочалося в Чехії (1468), далі в Польщі (1473). Перші книги церковнослов'янською мовою були видані Швайпольтом Фіолем у 1491 в Кракові, слов'янське книгодрукування продовжилось у Чорногорії. З 1494 у Цетіньє діяла друкарня ієромонаха Макарія. Українським першодруком вважається "Апостол", виданий Іваном Федоровим у 1574 у Львові.

О.Дзюба

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (1879—1926) — державний, політичний і військовий діяч, літератор, публіцист. Нар. в Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії. Член РУП з 1900 (з 1905 — УСДРП). За участь в українському національному русі зазнавав переслідувань. До Першої світової війни займався журналістикою. В 1912—1917 разом з О.Саліковським редагував журнал "Украинская жизнь". У 1916—1917 — заст. уповноваженого "Союзу земств" на Західному фронті. В квітні 1917 обраний головою Української фронтової ради військ Західного фронту. Делегат І Українського військового з'їзду, на якому обраний головою Українського Генерального Військового Комітету. 28 червня 1917 призначений Центральною Радою на посаду генерального секретаря військових справ. Велику енергію спрямовував на створення українських збройних сил і переведення в Україну з Росії українізованих військових частин. 31 грудня 1917, не погоджуючись з політикою голови Генерального Секретаріату, вийшов з уряду. В січні 1918 перед загрозою більшовицького наступу виїхав на Лівобережжя для створення "Українського Гайдамацького Коша Слобідської України", який відіграв головну роль у боях за Київ і придушенні більшовицького повстання в місті. Після гетьманського перевороту очолював Всеукраїнський союз земств. Перебував в опозиції до уряду гетьмана П.Скоропадського, був заарештований. 14 жовтня 1918 виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом. Стає членом Директорії, очолює Армію УНР. Після відступу військ УНР з Києва і виїзду В.Винниченка за кордон став Головою Директорії (11 лютого 1919), одночасно перервавши членство в УСДРП. Протягом 1919 керує боротьбою проти червоних і денікінських військ. В 1920 очолює війська УНР, які разом з польськими силами вступають в Україну. Внаслі-

док невдачі наступу і договору між РСФРР та Польщею виводить свої війська за Збруч, де вони були інтерновані польською владою. На еміграції перебував у Польщі, згодом (1923) у Будапешті, потім у Відні, Женеві, з 1924 — у Парижі. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик "Тризуб", виступав зі статтями й брошурами, присвяченими боротьбі українського народу за державність. 25 травня 1926 був убитий в Парижі агентом НКВС Шварцбартом.

Т.Осташко

ПЕТРИК (Іваненко Петро Іванович; ? — 1696) — канцелярист Генеральної військової канцелярії козацького війська Лівобережної України. В 1691 прибув на Запорозьку Січ, де став військовим писарем. Навесні того ж року спробував реалізувати свій таємний задум — у союзі з Кримським ханством і Туреччиною визволити Україну. З цією метою перебрався до Криму і навесні від імені Війська Запорозького уклав з ханом договір про "вічний мир" і військовий союз проти Московщини. Протягом 1691—1696 із загонами козаків і татарською ордою здійснив кілька вторгнень на Запорожжя і Лівобережжя, але населення за ним не пішло. Загони П. зазнали поразки від російських і гетьманських військ, а сам він загинув в одному з боїв.

Г.Сергієнко

ПЕТРО БОРИСЛАВИЧ — боярин київських князів, дипломат, можливо літописець. Спочатку служив Ізяславові Мстиславичу. В 1152 був посланий ним до галицького князя Володимирка Володаревича з вимогою виконати обіцяне київському князеві. Володимирко відмовився від хресної клятви і того ж дня нагло помер. Після смерті Ізяслава (1154) П.Б. служив його синові Мстиславу, а в 1170 перейшов до Давида Ростиславича. Існує версія, що П.Б. був укладачем Київського літопису XII ст. і навіть автором "Слова о полку Ігоревім", хоча достатніх доказів вона не набула.

М.Котляр

ПЕТРО I (1672—1725) — російський цар (з 1682), імператор (з 1721). Фундатор Російської імперії, реформатор усього російського життя. Активно проводив агресивну зовнішню політику. В 1700—1721 вів успішну Північну війну проти Швеції за вихід до Балтійського моря. Стосовно України цілеспрямовано обмежував автономію Гетьманщини. В 1709 запровадив інститут царських резидентів при гетьмані, в 1722 створив Малоросійську колегію як вищий владний орган Лівобережної України, фактично ліквідував гетьманство, примушував українців гинути заради чужих їм російських інтересів. За наказом П.І було зруйновано гетьманську столицю Батурин (1708) та Запорозьку Січ (1709). Політика П.І щодо України викликала антиросійське повстання гетьмана І.Мазепи (1708—1709), опозиційну діяльність наказного гетьмана П.Полуботка (1722—1723), невдоволення широкого загалу українського суспільства.

В.Горобець

ПЕТРОВСЬКИЙ Григорій Іванович (1878—1958) — державний і партійний діяч. Нар. у Харкові в сім'ї кравця. В 11 років розпочав трудову діяльність. З 1897 — учасник революційного руху, зазнав переслідувань як член РСДРП. У 1912 обраний депутатом IV Державної Думи від робітників Катеринославської губернії, працював у більшовицькій фракції. У листопаді 1914 разом з усіма членами фракції був заарештований "за відмову голосувати за воєнні кредити" і в 1915 засуджений на довічне поселення в Туруханському краї. Під час лютневої революції 1917 — комісар Якутської області. Влітку 1917 повернувся до Петрограда. В листопаді 1917 — бе-

резні 1919 — нарком внутрішніх справ РСФРР. Активний учасник встановлення більшовицької влади на Катеринославщині і в Донбасі. В 1919 — голова Всеукрревкому. З березня 1919 до літа 1938 — голова ВУЦВК (т.зв. "всеукраїнський староста"), в 1920—1938 — член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1940 — заступник директора Музею революції СРСР у Москві.

М.Дорошко

ПЕТРОВСЬКИЙ Микола Неонович (1894—1951) — історик. Нар. на Чернігівщині в сім'ї священика. Закінчив Ніжинський історично-філологічний інститут (1919). У 1924—1933 на викладацькій роботі, з 1934 — на науковій роботі. У 1942—1947 — директор Інституту історії України. З 1945 — член-кор. АН УРСР.
П. вніс вагомий внесок у дослідження визвольної боротьби українського народу середини XVII ст., історії України другої половини XVII — початку XVIII ст., історії західноукраїнських земель першої третини XX ст., проблем Великої Вітчизняної війни та ін. Наукову роботу П. поєднував з державно-політичною, зокрема був членом делегації України на асамблеях ООН в Сан-Франциско (1945), Лондоні (1946), на Паризькій мирній конференції 1946.

Ю.Пінчук

ПЕТРУШЕВИЧ Євген Омелянович (1863—1940) — державний і політичний діяч, один із керівників української революції 1917—1920. Нар. в сім'ї священика у м.Бузьку на Львівщині. Освіту здобув в Академічній гімназії у Львові і на правничому факультеті Львівського університету. Доктор права. Займався адвокатською практикою. У 1907—1918 — посол до австрійського парламенту, заступник голови, в 1917—1918 — голова Українського парламентського представництва. З 1910 — депутат галицького сейму. У 1914—1918 — член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. 19 жовтня 1918 як президент Української Національної Ради проголосив створення ЗУНР. 4 січня 1919 обраний президентом Західноукраїнської Національної Ради (фактично — президентом ЗУНР). Після проголошення 22 січня 1919 Акта злуки УНР і ЗУНР став членом Директорії УНР. 9 травня 1919 політична ситуація змусила Українську Національну Раду оголосити П. диктатором Західної області УНР. Директорія, не визнавши законність цього акта, вивела П. зі свого складу. Політичні суперечності, що виникли між С.Петлюрою і П. щодо союзу УНР з Польщею, змусили останнього виїхати за кордон, до Відня. У серпні 1920 П. очолив т.зв. Уряд диктатора в екзилі, головною метою якого стало відновлення політичної незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. 15 березня 1923 після рішення Ради послів Антанти про передання Галичини Польщі уряд П. припинив свою діяльність. У 20-х роках П. перейшов на позиції радянофільства, однак після краху політики українізації відмовився від подібних поглядів. Помер у Берліні.

Т.Осташко

ПЕЧАТКА: **1.** Прилад для витискування чи прикладання (матриця). **2.** Відбиток на металі, воску тощо або відбиток мастилом (на пергамені, папері).
П. відомі вперше у східних народів, від яких перейшли до греків та римлян, а від них поширилися в Європі. Найдавніші згадки про давньоруські П. містяться в літописах (договори з греками 945 та 971). Вже в X ст. подибуємо диференційовані П.: княжі, урядницькі, особисті та ін. За видами українські П. поділяються на: державні (великокняжі й королівські київської, галицько-волин-

ської, литовської доби, гетьманські, УНР, Української держави, УРСР й сучасні), територіальні (княжих уділів і волостей, провінцій Великого князівства Литовського, українських воєводств у межах Польського королівства, полків та запорозьких паланок, Гетьманської держави; намісницькі, губернаторські в складі Російської імперії, коронно-крайові в складі Австро-Угорської імперії), печатки місцевостей, родові й особисті, церковні тощо. Зображення на П. дуже різноманітні. За радянських часів в основному ужитку були П. із зображенням державного герба УРСР. Від грецького слова сфрагіс (печатка) походить сфрагістика — назва науки, яка вивчає П. як історичне джерело.

О.Пархоменко

ПЕЧЕНІГИ — угрупування кочових тюркомовних племен. У другій половині IX ст. П. осіли у Північному Причорномор'ї і почали робити напади на Русь, Болгарію та Візантію. В 972 від їхніх рук загинув київський князь Святослав. На початку XI ст. П. під тиском торків та половців частково підкоряються їм, частина ж відходить на Балканський півострів. Значне угрупування П. підкоряється південноруським князям і стає частиною Чорноклобуцького об'єднання, що виникло в XII ст. у Пороссі.

О.Головко

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 — бойові дії між козацько-татарським військом на чолі з Б.Хмельницьким і польською армією під орудою гетьмана М.Потоцького поблизу м.Пилявці на берегах р.Ікви 21—23 вересня 1648. Сили сторін були приблизно однаковими — близько 100 тис. козаків і 5 тис. татар проти 80—90 тис. поляків. Центральним пунктом битви була гребля через річку. В перший день вона двічі переходила з рук в руки, але з третьої спроби полякам удалося захопити її. Однак 23 вересня Хмельницький завдає сильного удару по греблі, займає її та розпочинає наступ на польські позиції. У другій половині дня почала визначатися перевага української армії, підрозділи якої створили загрозу прориву в тил. Увечері частина польського війська таємно покинула поле бою, що спричинило паніку серед решти. Перемога української армії у П.б. відкрила шлях до визвольного походу у західноукраїнські землі.

В.Степанков

ПІВДЕННИЙ ФРОНТ — опер.-стратег. об'єднання радянських військ у радянсько-німецькій війні. На початку війни вів прикордонні бої, брав участь в обороні Одеси, провів Донбаську, Ростовську оборонні та наступальні операції 1941, Донбаську операцію 1942 та ін. Ліквідований 28 липня 1942 і знову створений 1 січня 1943 в результаті перейменування Сталінградського фронту. В січні — лютому 1943 провів операцію по звільненню Ростова, потім брав участь у звільненні Донбасу, блокував із суходолу кримське угрупування німців. 20 жовтня 1943 перейменований на 4-й Український фронт. Командуючі: І.Тюленєв (червень—серпень 1941), Д.Рябишев (серпень—жовтень 1941), Я.Черевиченко (жовтень—грудень 1941), Р.Малиновський (грудень 1941 — липень 1942 і лютий—березень 1943), А.Єрьоменко (січень—лютий 1943), Ф.Толбухін (березень—жовтень 1943).

Л.Кондратенко

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ — опер.-стратег. об'єднання радянських військ на південно-західному напрямку. Створений 22 червня 1941 у складі 5-ої, 6-ої, 12-ої та 26-ої армій внаслідок реорганізації Київського Особливого військового округу. В 1941 вів оборонні бої в Україні. Ліквідований 12 липня 1942 і знову створений 22 жовтня 1942, після чого здійснював операції в районі Хар-

кова, на Дону, в Донбасі. 20 жовтня 1943 перейменований на 3-й Український фронт. Командуючі: М.Кирпонос (червень—вересень 1941), С.Тимошенко (вересень—грудень 1941, квітень—липень 1942), Ф.Костенко (грудень 1941 — квітень 1942), М.Ватутін (жовтень 1942 — березень 1943), Р.Малиновський (березень — жовтень 1943).

О.Буцько

ПІВНІЧНА БУКОВИНА — історична назва території сучасної Чернівецької області України (8,1 тис.кв.км) на пограниччі з Румунією та Молдовою (Південна Буковина — історична назва Сучавського повіту Румунії). Вперше згадується в 1392. Назву отримала від букових масивів. З давніх часів П.Б. заселяли різні племена, а з IV ст. — східнослов'янські племена антів, тиверців та уличів. У X—XI ст. входила до складу Київської Русі, в XII — першій половині XIV ст. — до Галицького та Галицько-Волинського князівств. У складі останнього на території П.Б. виділяється т.зв. Шипинська земля, яка з 1349 потрапила під зверхність Польщі. 3 лютого 1918 Буковинське народне віче в Чернівцях ухвалило рішення про входження П.Б. до складу української держави. З 11 листопада 1918 по 28 червня 1940 територія П.Б. перебувала у складі Румунії, після чого перейшла до СРСР. Рішенням Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 була перетворена на Чернівецьку область УРСР, до якої прилучено Хотинський повіт Бессарабії і невеличку частину Румунії з м.Герца. Під час Другої світової війни з 8 липня 1941 по березень — квітень (Путильський район по вересень) 1944 перебувала у складі Румунії. З 1944 знову у складі УРСР як Чернівецька область.

В.Холодницький

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я — історично-географічний район на півдні України. Заселення території відноситься ще до епохи середнього палеоліту. Першими мешканцями краю, відомими з писемних джерел, були кіммерійці (кінець II — початок I тис. до н.е.). Їх змінюють інші кочові народи — скіфи (IX—III ст. до н.е.), сармати (III ст. до н.е. — IV ст. н.е.). У результаті грецької колонізації (IV—V ст. до н.е.) виникають античні міста-держави. У кінці IV ст. територія П.П. зазнала руйнівного нашестя гунів. Згодом мешканцями регіону стали слов'янські племена уличів і тиверців, яких витіснили у X ст. печеніги, торки, половці. З середини XIII ст. П.П. у складі Золотої Орди, а з 30-х років XV ст. — його правонаступника — Кримського ханства. З кінця XIV до кінця XV ст. західна частина регіону перебувала у складі Великого князівства Литовського. З утворенням Запорозької Січі П.П. стає ареною боротьби козацтва проти турецько-татарських набігів на українські землі. Протягом XVII — середини XVII ст. відбувалася колонізація краю українськими селянами й козаками. У середині XVIII ст. починається входження П.П. до складу Росії, де воно отримує офіційну назву Новоросії. Після виходу цього терміна з ужитку стає південною частиною України.

Н.Шевченко

ПІДГОРНИЙ Микола Вікторович (1903—1983) — державний і партійний діяч. Нар. на Полтавщині в робітничій родині, у 1917 пішов працювати слюсарем. По закінченні Київського технологічного інституту харчової промисловості (1931) працював на підприємствах цукрової галузі України. У 1939—1940 і 1944—1946 — заступник народного комісара харчової промисловості УРСР, у 1942—1944 — директор Московського технологічного інституту харчової промисловості, в 1944—1946 — головний уповноважений уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі до СРСР, у 1946—1950 — постійний

представник уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР. З 1950 — на керівних посадах у КПУ. До 1953 — перший секретар Харківського обкому КПУ, у 1953—1957 — другий, у 1957—1963 — перший секретар ЦК Компартії України. З 1960 — у складі вищого керівництва КПРС: член Президії ЦК (1960), член Політбюро ЦК (1966). З грудня 1965 — голова Президії Верховної Ради СРСР. З 1977 — на пенсії.

Л.Шевченко

ПІДЛЯШШЯ — історична назва території Південно-Східної Польщі. В ранньому середньовіччі входило до Київської Русі. Було заселене східнослов'янськими (дреговичі, бужани) і литовськими (ятвяги) племенами. За П. боролися Польща, Литва й Тевтонський орден. З XIV ст. увійшло до Великого князівства Литовського. У 1520 створене Підляське воєводство. За Люблінською унією 1569 П. перейшло до Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) частина П. відійшла до Пруссії, частина — до Австрії. З 1807 П. було розділено між Росією і Варшавським герцогством. У 1815 відійшло до Королівства Польського. Нині — частина сучасної Польщі (Білостоцьке, Люблінське та Варшавське воєводства).

С.Хведченя

ПІДКОВА Іван (? — 1578) — запорозький козак, учасник багатьох військових експедицій. На прохання молдавських бояр восени 1577 організував козацький загін для походу до Ясс із метою зайняти престол, на якому перебував посаджений турками жорстокий господар Петро Кривий. Після розгрому військ останнього П. до початку 1578 був молдавським господарем. Під тиском турецьких і трансильванських військ був змушений відступити в Україну. На вимогу турецького султана був по-зрадницькому схоплений властями Речі Посполитої і за рішенням варшавського сейму страчений у Львові. Згодом перепохований у Канівському монастирі.

В.Щербак

ПІДКОМОРСЬКІ СУДИ — станові шляхетські судові установи у другій половині XVI — першій половині XVII ст. для розгляду справ про спірні землі поміж власниками. Були ліквідовані в ході Визвольної війни, а в 1763 у зв'язку з судовою реформою гетьмана К.Розумовського відновлені на території Гетьманщини. У своїй діяльності регламентувалися відповідними положеннями Литовського статуту 1588 і підлягали Генеральному суду. Знову ліквідовані в 1783 зі скасуванням політичної автономії Гетьманщини і в 1796, після смерті Катерини II, знову відновлені. З 1834 діяли під назвою межових судів до остаточного скасування в 1840.

О.Путро

ПІДПІЛЛЯ КОМУНІСТИЧНЕ — сукупність створених за ініціативою компартії організацій опору німецьким окупантам у період Великої Вітчизняної війни. Налічувало понад 100 тис. бійців, об'єднаних у 3,5 тис. організацій та груп. Найбільш активно діяло у північних лісових районах України, де для загального керівництва боротьбою населення проти фашистських загарбників був створений Нелегальний ЦК КП(б)У. Діяльність П.к., особливо в перший період війни, була спрямована на масово-агітаційну роботу з мобілізації зусиль населення на зрив економічних планів окупантів шляхом саботажу, диверсій та підготовки до бойової взаємодії з радянськими військами. Загалом відіграло значну роль в антифашистському русі, зокрема в підвищенні ефективності збройної партизанської боротьби.

В.Клоков

ПІДПІЛЛЯ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ (УКРАЇНСЬКЕ) — рух спротиву нацистському окупаційному і радянському режимам, очолений україн-

ськими націоналістами. Провідною силою руху була ОУН. Найбільшу активність виявляла ОУН-Б, яка діяла не лише в західних, а й у східних та південних областях. Підпілля провадило широку політико-виховну та агітаційно-пропагандистську роботу, організацію збройних акцій проти окупантів, підготовку матеріальної і кадрової бази партизанської боротьби. Наслідком цієї діяльності стало утворення наприкінці 1942 УПА. Крім України, підпілля ОУН діяло серед українців, що мешкали в Німеччині та в країнах-сателітах — Угорщині, Румунії, Словаччині та ін. Концепція руху грунтувалася на ідеї боротьби проти двох імперіалізмів — німецького та радянського, з яких останній визнавався небезпечнішим, що зумовило більш активну боротьбу проти комуністичного режиму.

В.Гриневич

ПІДПОМІЧНИКИ — у XVII ст. незаможна частина козацтва, яка була неспроможна відбувати військову службу власним коштом, через це позбавлялася козацьких привілеїв і була змушена виконувати такі ж повинності, що й селяни, але вдвічі менше. Майновий поділ козацтва на заможних та збіднілих юридично закріпив указ, виданий "Правлінням гетьманського уряду" в 1735, за яким усіх козаків Лівобережної України було поділено на виборних, за якими залишалися привілеї, і П.

В.Кравченко

ПІДСУСІДКИ — незаможна група податного населення в Україні та Росії XVI—XVIII ст., до якої належали особи, що не мали, як правило, власного господарства і житлового помешкання, а на певних умовах оселялися в чужих дворах із правом обробітку частини навколишньої землі. Між ними і власниками дворів укладалися усні, рідше письмові, угоди про характер найму. У містах П. здебільшого сплачували податки грошима, у селах — натурою. Інколи до П. записувалися рядові козаки, селяни та міщани, які володіли особистим майном, угіддями, але прагнули обійти військову службу або ж уникнути залежності від можновладців. Перейшовши на статус П., вони відмовлялися виконувати будь-які повинності. У XVIII ст. відбувається поступове юридичне оформлення П. як окремої податної групи, з обов'язковим виконанням різних повинностей і забороною вільних переходів. На кінець століття більша частина П. була перетворена на кріпаків.

О.Гуржій

ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ — група археологічних пам'яток, поширених на території України і частково Росії та Білорусі протягом другої половини I—II ст. Виникають після розпаду зарубинецької культури внаслідок розселення зарубинецьких племен на нових землях. Носії П.п. мешкали в поселеннях на низьких терасах або дюнах у заплавах, у прямокутних житлах у вигляді напівземлянок з вогнищем, виготовляли кераміку — ліпні горщики, лисковані миски, диски і конічні покришки. У побуті вживалися фібули ранньоримських типів та речі з виїмчастими емалями. Небіжчики піддавалися трупоспаленню.

Р.Терпиловський

ПІЗНЬОЯМНА КУЛЬТУРА — етап розвитку ямної етнокультурної спільності, який припадає на останню чверть III тис. — початок II тис. до н.е. На території України охоплює зону степів, а подекуди піднімається на північ до широти Києва. Назву отримала від способу поховання, що ним користувалося населення цієї культури, — в ямах. Поховальні пам'ятки представлені численними як курганними, так і грунтовими могильниками. Кургани часто оточували ровами, кромлехами, поширені кам'яні закладки. Поховальна споруда робилася чотирикутною із чіт-

ками кутами, рідше овальними, перекриття — з дерев'яних плах, комишу, каменю. Часто трапляються антропоморфні стели. Інколи за перекриття правили візки. П.к. співіснувала з катакомбною та зазнала від неї відчутних впливів.

С.Пустовалов

ПІКІНЕРИ — іррегулярні військово-поселенські полки в українському козацькому війську. Створені царським урядом в 1764 після ліквідації полкового устрою в Україні на базі Новослобідського, Бахмутського, частково Миргородського і Полтавського полків, а також із державних селян. П. були озброєні списами-піками (звідки й назва) і рушницями, діяли у ближньому бою під час атаки після застосування артилерійської і рушничної зброї. Козаки, які служили в цих полках, були позбавлені козацьких привілеїв. У 1783 разом з гусарськими слобідськими і новоросійськими полками були перетворені на 9 регулярних легкокінних і Катеринославський кірасирський полки російської армії.

В.Палієнко

ПІЛСУДСЬКИЙ Юзеф (1867—1935) — польський військовий і політичний діяч. Нар. на Віленщині в сім'ї небагатого шляхтича. До 1917 брав активну участь у боротьбі проти царського уряду за незалежність Польщі. Один із керівників Польської соціалістичної партії, співторець польських легіонів, які воювали на боці австро-німецьких військ проти Росії під час Першої світової війни. Організатор і керівник Польської держави (1918—1922), її перший маршал, після травневого перевороту 1926 — фактичний диктатор Польщі. Активно підтримував територіальні претензії Польщі на західноукраїнські землі, провадив курс на полонізацію українського населення та його пацифікацію.

В.Прилуцький

ПЛАНО КАРПІНІ Джованні даль (1182—1252) — чернець францисканського ордену, котрий у 1245—1247 очолював дипломатичну місію, виряджену папою Іннокентієм IV до Каракорума — столиці Монгольської імперії. Виконуючи цю місію, двічі побував на території України, занотувавши свої особисті враження й відомості писемного походження, що мають аналоги у давньоруських літературних пам'ятках. Записки П.К. є важливим джерелом для реконструкції режиму монголо-татарського панування в Південно-Західній Русі на його початковій стадії.

О.Русіна

ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ Єлисей (світське ім'я Олександр) Хомович (? — 1624) — церковний і культурно-освітній діяч. Син львівського дяка. Навчався в Острозькій школі. У 1595 стає архімандритом пінського Ліщинського монастиря. Один із лідерів Берестейського православного церковного собору 1596. З 1599 — архімандрит Києво-Печерської лаври. Спираючись на допомогу запорожців, повернув монастиреві відібрані уніатами земельні володіння. Один із фундаторів Київського братства й засновник Печерської друкарні. Очолював лаврський гурток учених і письменників. Автор передмов до друкованих видань.

П.Сас

ПЛОЩА РИНОК — район у центрі старого Львова. Являє собою унікальний архітектурний ансамбль площі, який утворився протягом другої половини XVI — початку XVIII ст. На території П.Р. розташовані 47 об'єктів, у т.ч. 42 житлових будинки, серед яких т.зв. "Чорна кам'яниця" (1588—1589) та будинок Корнякта (1589), чотири фонтани (1793) і будинок ратуші XIX ст. Нині площа є складовою Львівського державного історико-архітектурного заповідника.

Р.Бондаренко, Р.Могитич

"ПЛУГ" — спілка українських селянських письменників, заснована в 1922 у Харкові. В ряді міст України мала свої філії. До ініціативної групи входили С.Пилипенко, І.Сенченко, А.Панів, Гео Коляда, І.Шевченко та ін. У статуті спілки зазначалося, що вона стоїть на радянській платформі, сприяє єднанню робітничого класу і трудового селянства. В різний час членами "П." були Д.Бедзик, С.Божко, Остап Вишня, А.Головко, В.Гжицький, Д.Загул, Г.Епік, І.Кириленко, О.Ковінька, О.Копиленко, В.Мисик, В.Минко, П.Панч, П.Усенко та ін. Спілка сприяла піднесенню культурного рівня села, виявленню і просуванню в літературу обдарованих представників селянської молоді. Проте курс на "масовізм" призвів до ототожнення сількорівської та письменницької праці, просвітництва і ліквідації неписьменності. В організацію потрапляли випадкові люди. В 1931 "П." було перейменовано на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників. У 1932 разом з іншими літературними і мистецькими організаціями її було розпущено.

Л.Ткачова

"ПОАЛЕЙ-ЦІОН" єврейська соціал-демократична робітнича партія. Створена в 1901 в Катеринославі. Головною метою партії було проголошення масової еміграції євреїв до Палестини. Основні програмні вимоги: усуспільнення засобів виробництва, розвиток кооперативного руху, створення національної єврейської держави на землі Палестини, забезпечення права України на територіальну автономію. В серпні 1917 налічувала 16 тис. членів. Лідери — Б.Борохов, М.Бару. Центральний друкований орган — журнал "Еврейская рабочая хроника". Партія мала представництво у Центральній Раді та Малій Раді (С.Гольдельман, П.Меньчковський). Припинила існування в 1928.

О.Бойко

"ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ" — найдавніший серед літописів, що збереглися до нашого часу. Названий так за вступним реченням: "Ось повісті временних літ, звідки пішла Руська земля..." Літописання на Русі розпочалося в кінці X — на початку XI ст. Порічні статті були об'єднані в перший давньоруський літописний звід 1037—1039, створений при дворі Ярослава Мудрого в Києві. Далі були складені новгородський звід (1050) і два київських: (1073 і 1095). "Повість" мала три редакції. Перша складена, ймовірно, Нестором у Києво-Печерському монастирі близько 1111 (не збереглася). За вказівкою князя Володимира Мономаха твір двічі редагували у Видубицькому монастирі (1116 і 1118). До нашого часу дійшла редакція 1118. Пам'ятка є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть н.е. до початку XII ст.

М.Котляр

"ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА" — пам'ятка давньоруської літератури. Автор твору — київський князь Володимир Всеволодович Мономах. Час створення відносять до 10-х років XII ст. Зберігся у кількох частинах у Лаврентіївському списку "Повісті временних літ" (1646). За формою — взірець популярного в античній та середньовічній літературі повчально-автобіографічного жанру. Вперше текст "П.В.М." був опублікований графом О.Мусіним-Пушкіним у 1793 в Петербурзі.

В.Томозов

ПОДВІРНІ РЕВІЗІЇ — облік дворів козаків та посполитих для виконання "общенациональных повинностей" у Гетьманщині. Розпочалися з 1723. Всього за 1723—1756 здійснено 17 П.р. Останньою регіональною ревізією став "Генеральний опис Малоросії" 1765—1769, відомий також як Румянцевський опис

(за прізвищем його ініціатора О.Румянцева).

А.Перковський

ПОДИМНЕ (димне, дим) — одна з форм податі в Київській Русі та Україні XIV—XVIII ст. Назва походить від одиниці оподаткування — диму (будинку, двору). За часів Київської Русі П. сплачували феодалам селяни-общинники. У середньовічній Україні П. сплачували на користь великого литовського князя і польського короля державні селяни-данники й почасти панські селяни зі своїх земельних ділянок продуктами і частково грішми. З XVI ст. перетворилося на звичайний та натуральний чинш.

В.Кравченко

ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ — загарбницькі зовнішньополітичні акції відносно Польщі з боку Австрії, Пруссії та Росії у 1772, 1793, 1795. Їхній зміст полягав у приєднанні до кожного з учасників П.П. частини польської території. За другим (1793) і третім (1795) поділами до складу Російської імперії відійшли землі Правобережної України.

Т.Чухліб

ПОДІЛЛЯ (Подільська земля) — історичний регіон України, політичний статус і територія якого з плином часу зазнавали суттєвих змін. Початок формування П. припадає на XII ст. у "пониззі" Галицької землі (між середніми річищами Південного Бугу та Дністра). Як історично-географічна область П. сформувалося в останній третині XIII ст., займаючи тоді значний обшир від р.Стрипи й річища Дністра на заході аж до південно-східних рубежів київської Наддніпрянщини та степів Приазов'я на сході. В 40—90-х роках XIV ст. західна частина П. увійшла до складу Польщі, а східна — до Великого князівства Литовського. В 30-ті роки XV ст. на території західного П. утворилося Подільське воєводство. Східне П. спочатку було частиною Київського князівства (до 1371), потім звичайним воєводством. За умовами Люблінської унії 1569 воно було приєднане до новоутвореної Речі Посполитої.

Ф.Шабульдо

ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця у Правобережній Україні в період її перебування у складі Литви та Польщі. Створена польською владою у 1434 на терені Західного Поділля з центром у Кам'янці-Подільському. В XV—XVI ст. частіше іменувалося Подільською землею. Відповідно до польсько-турецького Бучацького договору (1672) П.в. стає (до 1699) складовою Османської імперії — ейялетом Каманіче. У 1772 один із повітів П.в. окупувала Австрія, а в 1793 у зв'язку з захопленням Росією Правобережної України воно припиняє існування.

В.Степанков

ПОДІЛЬСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця у Правобережній Україні після захоплення її у 1793 Росією. Утворене в 1795 на місці проголошеної того ж року Подільської губернії. До його складу в основному ввійшли землі ліквідованих Росією Подільського і південної частини Волинського воєводств. Ділилося на 12 повітів: Кам'янецький, Летичівський, Кременецький, Проскурівський, Ушицький, Старокостянтинівський, Зіньківський, Вербовецький та ін. Адміністративним центром був Кам'янець-Подільський. На території П.н. залишалася чинність польських законів (до травня 1791) і Литовського статуту. Діловодство велося російською і польською мовами. 23 грудня 1796 царським указом П.н. реорганізується в Подільську губернію.

В.Степанков

ПОДІЛЬСЬКИЙ ПОЛК — Див. **МОГИЛІВСЬКИЙ ПОЛК.**

ПОДОЛИНСЬКИЙ Василь Іванович (1815—1876) — перший у Східній

Галичині речник політичної незалежності від Австрійської та Російської імперій України як єдиної демократичної республіки. Походив з родини греко-католицького священика. Вищу теологічну освіту здобув у 1841 у Львівському університеті. З 1843 — сільський парох. За пропаганду національно-визвольних ідей зазнавав переслідувань. У праці "Слово перестороги", виданій польською мовою у м. Сяноку (1848), доводив, що усвідомлення своєї національної окремішності є рушійною силою прагнення українців до створення власної державності, ідею самостійності України пов'язував з демократичними рухами в усій тодішній Європі.

В. Сарбей

ПОДОЛИНСЬКИЙ Сергій Андрійович (1850—1891) — громадський діяч, учений. Нар. на Черкащині в багатій поміщицькій родині. Здобув освіту в Київському (1871) та Бреславському (нині м.Вроцлав у Польщі) університетах, в останньому у 1876 захистив дисертацію з медицини. В 70-х роках брав участь у громадівському і народницькому русі. Організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом з М.Драгомановим і М.Павликом започаткував видання журналу "Громада", а також видрукував власні брошури соціально-економічного змісту: "Про багатство та бідність", "Про хліборобство", "Ремесла і фабрики на Україні" та ін. Вивчав можливості нагромадження та використання сонячної енергії. Листувався з К.Марксом і Ф.Енгельсом, популяризував положення їх економічного вчення. Розробив оригінальну теорію "громадівського соціалізму", яка грунтувалася на національних традиціях українського народу. На початку 80-х років повернувся до Києва, але через тяжке психічне захворювання відійшов від будь-якої діяльності.

В. Сарбей

ПОЄНЕШТИ-ЛУКАШІВСЬКА КУЛЬТУРА — була поширена у III—I ст. до н.е. на території Румунії та Молдови, в Україні — у межиріччі Пруту й Дністра. Тут відомо близько 50 пам'яток, в основному поселень.
Племена, що утворили цю культуру, влаштовували невеликі за площею, на кілька сімей, поселення біля води. Помешканням слугували великі наземні глинобитні споруди й напівземлянки плетнево-каркасної конструкції. Опалювалися житла глинобитними печами і вогнищами. У побуті вживався вишуканий посуд, різноманітний за функціями, формами та орнаментом, в якому поєднувалися риси кельтських і дакійських традицій гончарства, прикраси (фібули, намиста, браслети, деталі поясів), побутові речі (ножі, прясла, шила, голки). Всі ці речі мали яскраво виражений латинізований характер, властивий для культур Центральної Європи. Основним поховальним обрядом було трупоспалення.
Є кілька поглядів щодо етнокультурної належності племен цієї культури. Одні дослідники вбачають в них германців, інші — дакійців, навіть слов'ян. Превалюючою в останній час є думка про поліетнічний склад цього народу. У формуванні культури брали участь германські племена пізньоморської і ясторфської культур, які мігрували на ці землі з Поельб'я та Північної Польщі, і місцеві дакійські племена. Внаслідок такого симбіозу утворилася етнічно мішана людність, яку античні автори називають бастарнами. До перших століть н.е. бастарни розчинилися в дакійському масиві.

Д.Козак

ПОЗИКА ВОЛІ ("Заем свободы") — фінансовий захід Тимчасового уряду з метою акумуляції коштів населення для покриття боргів та забезпечення витрат на війну. Соціалістичні партії (як російські, так і українські), що займали позиції "революційного оборонства", підтримали

позику. Вона була підтримана і Центральною Радою.

О.Бойко

ПОКУТТЯ — історична назва східної частини сучасної Івано-Франківської області. Назва походить від слова "кут" — так у джерелах XVII—XVIII ст. називали місцевість між Дністром, Черемошем та Карпатами (включаючи Гуцульщину). З XIX ст. назва охоплює лише рівнинну територію. З 1387 по 1772 П. перебувало під владою Польщі. У 1490 тут почалося повстання на чолі з селянином Мухою, придушене польськими військами у 1492. З П. пов'язаний рух опришків XVI ст. З 1772 П. перейшло до Австрії, у 1919 було знову загарбане Польщею. У 1939 возз'єднано з Україною.

С.Хведченя

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА — церковно-теологічна і публіцистична література, яка дістала розвиток у XVI—XVII ст. в Україні та Білорусі. Спрямована проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення. Об'єктом особливо гострої критики православних полемістів (Г.Смотрицького, І.Вишенського, С.Зизанія, Клірика Острозького, Христофора Філалета, М.Смотрицького, П.Могили, З.Копистенського та ін.) була унія та її апологети, такі як єзуїт П.Скарга. В другій половині XVII ст. в творах М.Андрелли, Л.Барановича, І.Галятовського продовжувалась полеміка не тільки проти католицизму, а й проти інших конфесій. П.л. була важливою зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури.

Л.Пилявець

ПОЛЕТИКИ — український козацько-старшинський рід. Григорій Андрійович (1725—1784) — політичний діяч. У 1745 закінчив Київську академію. Працював перекладачем з латинської та німецької мов в Академії наук у Петербурзі, в 1764—1773 — головним інспектором шляхетного корпусу. У творі "Історична звістка, на якій основі Мала Росія була під республікою Польською..." та інших працях, а також у виступах на засіданнях Комісії по складанню "Нового уложення" (1767—1769), депутатом якої він був від шляхетства Лубенського полку, обстоював принципи автономії Лівобережної України, захищав права й привілеї козацької старшини. Василь Григорович (1765—1845) — збирач документальних матеріалів з історії України XVI—XVIII ст. Син Г.А.Полетики. Закінчив Віленський університет. До 1790 був на військовій службі, потім предводителем дворянства Роменського повіту Полтавської губернії. На думку історика О.Лазаревського, Г.А. та В.Г. Полетики були авторами "Історії русів".

Л.Ткачова

"ПОЛІСЬКА СІЧ" — перша українська повстанська формація, що діяла під час Другої світової війни під орудою Тараса Бульби-Боровця. Створена в липні 1941 і мала антирадянське спрямування. Налічувала кілька тисяч вояків, до її лав улилися деякі колишні старшини Армії УНР, а пізніше члени ОУН-М. З початком німецької окупації "П.С." тимчасово припиняє активні дії, але в 1942 відроджується під назвою Української повстанської армії (УПА). І німецьке, і радянське командування намагалися залучити УПА на свій бік, але безрезультатно, оскільки і ті, й інші не визнавали право України на самостійність.

Навесні 1943 склалися численні військові відділи обох ОУН. Фракція Бандери перейменувала свої відділи на УПА і намагалася роззброїти частини Боровця. Щоб уникнути боротьби за назву, Боровець 20 липня 1943 перейменував свою УПА на Українську Народну Революційну Армію (УНРА). Після ув'язнення нацистами Боровця командування

УНРА перебрав отаман Л.Щербатюк-Зубатий, але невдовзі армія перестала існувати.

Т.Першина

ПОЛІТИЧНІ ВІДДІЛИ — партійно-політичні органи, які створювалися ЦК ВКП(б) з метою посилення партійного контролю і поліпшення політичної роботи в окремих ділянках соціально-економічного життя СРСР та в армії. Перші П.в. виникли в 1918 у Червоній армії. В 1933 вони були створені при всіх МТС та радгоспах. На початку 1934 в УСРР налічувалось 846 П.в., в яких працювали 4,5 тис. парторганізаторів — активних провідників політики примусової колективізації. У 1934 П.в. МТС були злиті з місцевими партійними органами (в 1941—1943 тимчасово відновлені). В радгоспах П.в. проіснували до 1940, на транспорті діяли до 1956.

О.Ганжа

ПОЛК КОЗАЦЬКИЙ — військова й адм.-тер. одиниця в Україні другої половини XVII — XVIII ст. Територія кожного полку включала населені пункти, де жили козаки. Полк іменувався за назвою міста чи містечка, в якому зосереджувалася полкова адміністрація. Напередодні Визвольної війни козацька територія поділялась на 6 полків — Чигиринський, Черкаський, Корсуньський, Білоцерківський, Переяславський та Київський. З роками кількість П.к. невпинно зростала. За Зборівським реєстром 1649 козацьке військо поділялося на 16 полків. Деякі джерела повідомляють про 26, 34 і навіть 36 полків. Після Андрусівського перемир'я 1667 в Лівобережній Україні з Києвом і прилеглими до нього землями залишилось 10 полків — Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський та Чернігівський. Вони існували до остаточної ліквідації царським урядом на початку 80-х років XVIII ст. полкового устрою в Україні.

Полки Правобережної України — Білоцерківський, Богуславський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Канівський, Корсуньський, Паволоцький, Уманський, Черкаський та Чигиринський — після 1667 потрапили під владу Польщі. Наприкінці 70-х вони припинили своє існування. В середині 80-х відновилися Білоцерківський, Брацлавський, Богуславський і Корсуньський полки. Після підписання Прутського договору (1711) більшість людності Правобережжя переселилася в Лівобережну й Слобідську Україну, а правобережні полки остаточно припинили своє існування.

В середині 50-х років XVII ст. на Слобожанщині українські переселенці створили полки — Балаклійський (у 1677 приєднаний до Харківського), Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський та Ізюмський (у 1682 виділився із Харківського). Названі полки гетьману не підпорядковувалися, а значною мірою залежали від бєлгородських воєвод, а також Розрядного і Посольського приказів у Москві. Існували до 1765, коли Катерина II ліквідувала слобідське козацтво.

В.Панашенко

"ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ" (ПСЗ РИ) — найбільш повний звід законодавчих актів Російської імперії. У дожовтневій Росії публікація ПСЗ була здійснена трьома виданнями. Перше за редакцією М.Сперанського побачило світ у 1830 в 45 томах і містило 30 тис. актів. Крім того, було видано кілька додаткових томів без номерів, що містили креслення, малюнки, герби міст та ін. Друге видання (в 5 т.) друкувалося щорічно з 1830 до 1884. Третє — також щорічно до 1916 (видано 33 т.). На-

загал ПСЗ РИ налічує 130 тис. законодавчих актів, уміщених у 133 томах.

О.Ясь

ПОЛОВЦІ — угрупування тюркомовних племен, які в XI ст. поступово осідають у Північному Причорномор'ї і починають здійснювати численні напади на Русь. Протягом XI — першої половини XIII ст. південноруські князі з перемінним успіхом ведуть боротьбу з П. В середині XIII ст. П. частково перейшли до Угорщини, а основна маса була підкорена монголо-татарськими ханами.

О.Головко

ПОЛОЗ Михайло Миколайович (1891—1937) — державний і громадський діяч. Нар. в сім'ї службовця. Навчався в Харківському реальному училищі, університеті ім.Шанявського та Петрівській сільськогосподарській академії у Москві. З 1906 — учасник есерівського руху. В 1917 — член Всеукраїнського генерального військового комітету, член Центральної Ради та Малої Ради. Один із лідерів УКП (боротьбистів). Після самоліквідації партії — член КП(б)У. Перебував на відповідальних державних посадах, з червня 1926 — нарком фінансів УСРР. У 1934 репресований, у 1937 розстріляний.

С.Кокін

ПОЛОУС Федір — козацький старшина. Вперше згадується у 1590, коли із козацьким загоном перебував у Білорусі і брав побори з місцевого населення. В 1595 П. знову в білоруському Придніпров'ї. У 1598 обраний гетьманом на Запорожжі, що викликало збройні сутички між його прихильниками та прихильниками Т.Байбузи. Подальша доля не відома.

С.Лепявко

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 — генеральна битва Північної війни 1700—1721 між Росією і Швецією. Відбулася 27 червня 1709 під Полтавою. В 1709 шведський король Карл XII вирішив прорватися на Москву через Україну. Цьому сприяв заздалегідь укладений між ним та І.Мазепою шведсько-український союз (1708). Шведська армія наблизилася до Полтави, яка прикривала Муравський шлях на Москву, і наприкінці квітня 1709 розпочала її облогу. Однак усі спроби оволодіти містом виявилися марними.

27 червня поблизу с.Яковці на відстані 5 верст від Полтави відбулася генеральна битва, в якій з російського боку брала участь 32-тисячна армія з 70 гарматами, а з шведського — 24-тисячна армія з 4 гарматами. Битва завершилася повною перемогою російської армії. Карл XII та Мазепа зі своїми прихильниками відступили до Туреччини. Перемога в П.б. дала Петру І можливість здійснювати політику знищення української державності.

В.Панашенко

ПОЛТАВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД — працював 21—22 травня 1917. З'їзд визнав Українську Центральну Раду єдиним органом, компетентним вирішувати українські справи, зажадав від Тимчасового уряду негайного оголошення національно-територіальної автономії України і призначення при ньому міністра у справах України, схвалив заснування трьох українських військових корпусів, розглянув питання українізації школи, забезпечення прав національних меншин, висловився за те, щоб земля без викупу перейшла до трудового народу.

А.Гриценко

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК — створений у 1648. Першими полковниками були: Мартин Пушкар (1648—1658), Кирило Пушкаренко (1658—1659), Марк Коломак-Пушкаренко (1659). У 60-ті роки XVII ст. з П.п. виділився Зіньківський (зго-

дом Гадяцький) полк, приєднано кілька сотень від Чигиринського полку, крім того, його територію розширено за рахунок новозаселених земель уздовж р.Орелі. На 1764 до П.п. входили сотні: Старосанжарівська, Новосанжарівська, Білицька, Кобиляцька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська, Келебердинська, Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська та Орельська, а на 1775 існували новоутворені три полкові Полтавські, Будиська й Решетилівська сотні. В 1764 значну частину полку приєднано до Новоросійської губернії. У 1775 П.п. ліквідовано, а решта його території ввійшла до складу Полтавського повіту Новоросійської губернії. Найбільш відомі полковники П.п. — Федір Жученко (1659—1690 з перервами), Дем'ян Гужель (1661—1670 з перервами), Прокіп Левенець (1674—1678), Павло Герцик (1675—1695 з перервами), Левко Черняк (1680—1689 з перервами), Іван Іскра (1696—1700), Іван Левенець (1700—1729 з перервами), Іван Черняк (1709—1724 з перервами), Василь Кочубей (1727—1733), Андрій Горленко (1744—1765) та ін.

В.Панашенко

ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ ПОЛЕ — місце, де 27 червня 1709 відбулася битва російських військ Петра I, українських полків під проводом гетьмана І.Скоропадського з шведською армією Карла XII, українським військом на чолі з І.Мазепою і запорожцями К.Гордієнка у ході Північної війни (1700—1721), в якій перемога дісталась російським військам.

У наступному на полі встановлювались різні пам'ятні знаки, які нині складають меморіальний комплекс: обеліск на місці російських редутів (1909, замінений на гранітний у 1939), відреставрований російський редан (1854 і 1984), гранітна брила на місці командного пункту Петра I (1973), склеп із каплицею всередині кургану над могилою російських воїнів (1909), пам'ятник шведам від росіян і обеліск — пам'ятник шведам від співвітчизників, обеліск на місці переправи російських військ через р.Ворсклу (1909, замінений на гранітний у 1959), Сампсоніївська церква (1856), пам'ятник Петру I (1915), Музей Полтавської битви (1950).

Я.Іванюк

ПОЛУБОТОК Павло Леонтійович (бл.1660—1724) — державний і політичний діяч, гетьман Лівобережної України (1722—1724). Походив з відомого козацько-міщанського роду Сіверщини. У 1705 обраний чернігівським полковником. Восени 1708 не підтримав дії І.Мазепи, але залишився під підозрою в очах Петра I. У 1721 в якості наказного гетьмана водив 10-тисячний козацький корпус на спорудження Ладозького каналу. Протягом першої половини 1722 виконував обов'язки наказного гетьмана під час візиту гетьмана І.Скоропадського до Москви. Після смерті останнього (3 липня 1722) старшина до проведення гетьманських виборів обрала П. наказним (тимчасово виконуючим обов'язки) гетьманом. Очоливши український уряд, П. намагається протидіяти курсу Петра I на ліквідацію української автономії. Протягом другої половини 1722 — першої половини 1723 відправляє до царя численні делегації з відповідними клопотаннями, одночасно активно саботує розпорядження президента Малоросійської колегії, які нехтували автономні права Гетьманщини. За організацію опозиційної діяльності навесні 1723 П. разом із генеральними старшинами С.Савичем та І.Чарнишем був викликаний до Петербурга. 13 вересня 1723 старшина подала на ім'я імператора чолобитну з приводу закриття Малоросійської колегії. Після цього розпочалися допити П. в Таємній канцелярії. 10 листопада 1723 він був

заарештований та ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де й помер. Похований в Петербурзі.

В.Горобець

ПОЛЯКИ — нація, корінне населення Польщі. Походження ведуть від групи західнослов'янських племен. За традиційним господарсько-культурним типом належать до осілих землеробів. В Україні проживають етнічною групою в кількості 219 тис. осіб (за переписом 1989).
Історії українського народу і польської етнічної групи глибоко поєднані. За часів Речі Посполитої П. на території України представляли панівну націю, польська шляхта користувалася значними привілеями, що спричиняло між обома національностями релігійну й соціальну напруженість. Разом із тим селянські маси українців і П. заселили знелюднені монголо-татарами й кримчанами землі. Польські та козацькі загони протистояли мусульманському тискові. Як і українці, П. у складі Російської імперії та СРСР зазнали переслідувань, терору, депортацій, денаціоналізації, що призвело як до їх кількісного зменшення, так і до втрати національної та мовної ідентичності. П. в Україні проживають переважно у Житомирській (34,7%), Хмельницькій (16,7%) та Львівській (12,3%) областях. Віруючі П. у масі своїй належать до католицької церкви.

А.Кондрацький

ПОЛЯНИ: 1. Східнослов'янське плем'я (союз племен), яке жило в VI—IX ст. на території Середньої Наддніпрянщини (т.зв. київські поляни). Основними заняттями П. були орне землеробство, скотарство, промисли, ремесла (ковальське, гончарне, ювелірне тощо). Головні міста: Київ (центр племінного князівства), Переяславль Руський, Родня, Вишгород, Білгород, Канів. Із середини I тис. П. входили до антського союзу, а після його розпаду разом з русами та іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI—VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. В середині VIII ст. П. підпадають під владу Хозарського каганату і виплачують йому данину. У 80-ті роки IX ст. полянські землі після захоплення їх князем Олегом стають ядром утворюваної Давньоруської держави. Етнонім "П." поступово виходить з ужитку (востаннє згадується в літописі під 944) і замінюється етнонімом "русь". **2.** Західнослов'янське плем'я (союз племен), що у VIII—IX ст. жило в басейні р.Варти. До 60-х років VI ст. входило до складу антського союзу. Після його розпаду частина П. відійшла до більш безпечних на той час районів Центральної Польщі. Наприкінці VII—IX ст. П. утворили племінне князівство (з центром в Гнєзно біля Познані) на чолі з династією Пястів, яке наприкінці X ст. стало ядром майбутньої Польської держави.

В.Кравченко

ПОЛЯНОВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1634 — укладений 27 травня — 14 червня 1634 у с.Семлеві (на р.Поляновці, притоці Дніпра) між Російською державою і Річчю Посполитою. Ним завершилася російсько-польська війна 1632—1634. Підтвердив російсько-польський кордон, установлений за Деулінським перемир'ям 1618. Росія відмовилася від більшості зайнятих у ході війни своїх земель, захоплених Польщею на початку XVII ст.

М.Знаменська

ПОЛЬСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1920 — воєнна акція Польщі з метою повалення комуністичного режиму в Україні, виводу її із залежності від РСФРР і відновлення УНР, за що Директорія останньої погоджувалася на польську окупацію західноукраїнських земель. Позиції польського уряду і Директорії були зафіксовані політичною конвенцією

від 21 квітня 1920 і таємною воєнною конвенцією від 24 квітня.
Наступ польських військ за підтримки частин Армії УНР розпочався 25 квітня. В короткий час поляки окупували велику територію разом із Києвом, але на Лівобережжі були зупинені. Завдяки мобілізації значних ресурсів радянським військам удалося перейти в контрнаступ, звільнити Правобережну Україну і перенести дії на територію Польщі. Через прорахунки радянського командування і завдяки патріотичному піднесенню польської армії полякам вдалося відстояти незалежність своєї держави, витіснити радянські війська і знову перенести дії на територію України до лінії Новоград-Волинський — Проскурів (нині Хмельницький) — Кам'янець-Подільський. 12 жовтня 1920 між Польщею та РСФРР і УСРР було підписане перемир'я, а 18 березня 1921 — Ризький мирний договір. Польща залишила за собою Східну Галичину і частину Волині, сторони відмовлялися від взаємних матеріальних претензій.
Завершення П.і. було остаточним крахом УНР. Її війська деякий час продовжували боротьбу з Червоною армією, поки 21 листопада 1920 не були змушені перейти за Збруч на окуповану Польщею Галичину, де були роззброєні та інтерновані.

О.Щусь

ПОЛЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТИЧНА (ППС) — одна з найстаріших партій, що діяла на території Російської імперії. Заснована у 1893. У 1906 розкололася на ППС (фракція революційна) та ППС-"лєвіца". Програмними вимогами партії були соціалістичне перетворення суспільства, створення незалежної польської держави. Чисельність партії в Україні сягала кількох сотень осіб. Один із лідерів — Ю.Пілсудський.

О.Бойко

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830—1831 — війна польських патріотів за відновлення Речі Посполитої у межах до 1772. На українських землях повстанська діяльність почалася в місцевостях зі значною польською меншиною — у Волинській, Подільській та Київській губерніях, а також у Галичині, що належала Австрійській імперії. У квітні 1831 на Волинь та Поділля із Замостя рушив польський загін генерала Ю. Дверницького, але під тиском російського корпусу Ф. Рідігера відійшов до Галичини. Повстанці в Україні короткочасно володіли такими населеними пунктами, як Володимир, Ковель та ін., але найбільше їх об'єднання під командуванням генерала Колишка зазнало вирішальної поразки під Дашевим у травні 1831. Останніми припинили збройні дії в Україні волинські загони С.Ворцеля та К.Ружицького.

П.Усенко

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863—1864 — збройна спроба польських патріотичних сил звільнити свою країну з-під влади Російської імперії. Розпочалося на терені Царства Польського в ніч на 11 січня 1863. Своєю метою проголошувало рівність усіх громадян без різниці віри і роду, походження і стану, передання у селянську власність наділів із державною компенсацією їхньої вартості поміщикам. Визвольний рух широко розгорнувся у Польщі, Литві, Білорусі й тривав до травня 1864, але завершився поразкою. У лавах повстанців загинув українець А.Потебня, який вважав, що визволення Польщі торувало шлях вільній Україні. Повстання на Правобережній Україні почалося 26 квітня 1863, протрималося менше місяця і було жорстоко придушене.

П.Усенко

ПОНИЗЗЯ — історична назва території між Південним Бугом і Дністром. Було населене нащадками давньоруських племен уличів. У XIII ст.

входило до Галицько-Волинського князівства. Найбільші міста — Кам'янець, Меджибіж, Бакота — були опорними пунктами у боротьбі проти половців та монголо-татар. З другої половини XIV ст. за цими землями закріпилася назва "Поділля". Нині територія колишнього П. входить до складу Хмельницької та Вінницької областей.

С.Хведченя

ПОНТ ЄВКСІНСЬКИЙ (Море Гостинне) — грецька назва Чорного моря в античну добу. У VII—V ст. до н.е. східне (Колхіда), західне і північне узбережжя П.Є. стають об'єктом колонізації греків, які раніше називали його Аксінським (Негостинним). У процесі колонізації утверджується нова назва.

А.Русяєва

ПОПОВ Микола Миколайович (1891—1939) — партійний діяч, історик. Нар. у сім'ї вчителя. За професією вчитель. З 1906 у партії меншовиків, з 1919 — член більшовицької партії. В 1921—1923 — секретар Харківського губкому КП(б)У, в 1933—1937 — секретар ЦК КП(б)У, в 1936—1937 — член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1938 репресований.
П. — відомий історик партії, партійний публіцист, автор праць "Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України", "Жовтнева революція і національне питання" та ін.

М.Дорошко

ПОРАЙКО Василь Іванович (1888—1937) — партійний і державний діяч. Юрист. У 1915 як солдат австрійської армії потрапив у російський полон. Член КП(б)У з 1918. З квітня 1919 — член президії Тимчасового комітету комуністів Східної Галичини і Буковини, з жовтня — член оргбюро Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини. В 1920 — член Галицького оргкомітету КП(б)У, Київського губкому КП(б)У, голова Київського раднаркому, командувач Червоною Українською Галицькою Армією (ЧУГА). В 20-ті роки — на державній та партійній роботі. В 1927—1930 — головний прокурор, нарком юстиції УСРР, з 1930—1937 — заступник голови РНК УРСР. У 1937 репресований.

М.Дорошко

ПОРФМІЙ — одне з невеликих і малодосліджених міст Боспорської держави. Розташовувалося на північний схід від Мірмекія на березі Керченської затоки (друга половина VI — I ст. до н.е.). Місто відігравало роль перевалочного та охоронного пункту на переправі з європейської частини держави на азійську.

А.Русяєва

ПОСАДНИК — адміністративна посада в Київській Русі, Новгороді XII—XV ст. і Пскові XIV—XVI ст. Спочатку П. призначав князь як свого намісника в землях, що входили до складу Київської Русі. В Новгороді та Пскові П. обирався вічем із заможних бояр і мав широкі управлінські повноваження.

В.Кравченко

ПОСЕСІЙНІ СЕЛЯНИ — категорія феодально залежних селян у Російській імперії XVIII — першої половини XIX ст., які були куплені підприємцями і прикріплені до промислових підприємств (в Україні найчастіше до суконних).

В.Кравченко

ПОСПОЛИТІ — узагальнююча назва некозацького населення (селян, міщан, підсусідків і т.д.) в Україні XV—XVIII ст. З розвитком товарно-грошових відносин і подальшим виділенням міщанства й купецтва в окремі стани ця назва поступово закріплюється лише за селянством. Царський уряд і місцева адміністрація законодавчо унеможливлювали перехід з одного стану до іншого. Юридично за П. не визнавалося право власності на землю. Схоже значення

зі словом "П." мали терміни "поспільство" або "посполитство".

О.Гуржій

ПОСТИШЕВ Павло Петрович (1887—1939) — партійний діяч. Член більшовицької партії з 1904. Учасник революції 1905—1907, зазнав переслідувань з боку царських властей. Один з організаторів боротьби за владу Рад у Сибіру й на Далекому Сході. З 1923 на партійній роботі в Україні. Працював зав. орг-інструкторським відділом Київського губкому КП(б)У, головою губернської контрольної комісії, з вересня 1924 — секретарем губкому, згодом — окружкому КП(б)У. З листопада 1926 секретар ЦК КП(б)У, одночасно секретар Харківського окружкому і міськкому партії. В 1930—1933 — секретар ЦК ВКП(б). Від січня 1933 — емісар Сталіна в Україні періоду голодомору, користувався необмеженими правами (за висловом Сталіна — "главгол", тобто "главнокомандующий голодом"). Обирається секретарем ЦК КП(б)У, одночасно — перший секретар Харківського, а потім Київського обкомів партії, у 1934—1937 — член Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У. Один з ініціаторів фабрикації т.зв. "національного ухилу". Після вересневого (1937) пленуму ЦК КП(б)У звільнений з роботи в Україні за "помилки та незадовільне партійне керівництво Київським обкомом". З березня 1937 — секретар Куйбишевського обкому партії. В 1937 репресований, у 1939 розстріляний.

М.Дорошко

ПОТІЙ Іпатій (1541—1613) — церковний діяч, теолог. Випускник Ягеллонського університету в м.Кракові. Перебував при дворі литовського канцлера князя Радзивілла Чорного, був секретарем короля Зигмунда Августа. Після 1572 — суддя в Бересті, згодом — сенатор. З 1593 — єпископ володимир-волинський. У 1594 підписав артикули з'їзду єпископів у Сокалі, якими були закладені передумови Берестейського собору 1596. Один з ініціаторів та провідників названого собору. Разом з єпископом К.Терлецьким представляв українських єпископів перед Святим Престолом. 23 грудня 1595 після складання ними Символа віри перед папою Климентом VIII останнім було проголошено з'єднання вселенської та української церков, затверджені права та привілеї останньої. З 1599 — митрополит київський. У 1605 згідно з грамотою польського короля отримав право зверхності та юрисдикції над усіма церквами "гречеського та руського обрядів" у межах Польщі та Литви. Заснував низку навчальних закладів, у т.ч. семінарію в м.Вільні. Автор кількох десятків релігійних та світських творів українською та польською мовами ("Оборона Флорентійського собору", 1604; "Гармонія альбо Согласіє", 1608) та ін.

Д.Яневський

ПОТОЦЬКИЙ Микола (?—1651) — польський магнат, брацлавський воєвода, великий коронний гетьман Речі Посполитої (з 1646). В якості польного гетьмана керував каральними експедиціями для придушення козацько-селянського повстання 1637—1638. Відзначився особливо жорстокими розправами над повстанцями. Під час Корсунської битви (1648) був захоплений у полон і виданий кримському ханові. Визволений за великий викуп. У 1651 очолював польсько-шляхетське військо під Берестечком.

В.Щербак

"ПОТЬОМКІН" — ескадрений панцерник російського Чорноморського флоту "Князь Потьомкін-Таврійський". Побудований і спущений на воду в Миколаєві у вересні 1900, був наймогутнішим кораблем флоту. З 14 по 25 червня 1905 на "П." відбулося стихійне повстання матросів, у переважній більшості українців. Приводом стали відмова екіпажу

вживати зіпсовану їжу і погроза командира Голікова розстріляти заколотників. Озброєні матроси вбили сімох офіцерів і заарештували решту. Для керівництва кораблем матроси обрали комісію на чолі з П.Матюшенком. "П." разом з міноносцем № 267, що приєднався до нього, прибув 15 червня до Одеси, де на той час спалахнув загальний страйк. Потьомкінці та одеські робітники зайняли очікувальну позицію, сподіваючись на приєднання до них усієї ескадри. Розрахунки виявилися марними, і панцерник рушив у румунський порт Констанцу, щоб поповнити запаси продовольства і води, але дістав там відмову. Судова комісія передала іноземним консулам відозви "До всього цивілізованого світу" та "До всіх європейських держав", у яких роз'яснювала мету своєї боротьби. Після невдалої спроби здобути необхідне у Феодосії "П." 25 червня повернувся до Констанци і здався румунській владі. Понад 650 потьомкінців стали політичними емігрантами. Повстання на "П." увійшло в історію як перший збройний революційний виступ у царській армії і на флоті в період революції 1905—1907.

В.Волковинський

ПОТЬОМКІН Григорій Олександрович (1739—1791) — князь Таврійський, російський державний і військовий діяч, з 1784 генерал-фельдмаршал; найближчий соратник і фаворит Катерини II. Нар. в дрібнопомісній дворянській родині на Смоленщині. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1768—1774 та 1787—1791. За ініціативою П. в 1775 зруйновано Запорозьку Січ. Здобув посаду генерал-губернатора Новоросійської губернії (1776), на якій сприяв економічному розвиткові Півдня України, відкрив широкий доступ сюди іноземним колоністам. За рахунок земельних пожалувань від Катерини II став одним із найбільших українських землевласників. З його ініціативи в 1788 з колишніх запорозьких козаків було сформоване Чорноморське козацьке військо.

В.Матях

ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА — релігійний центр Правобережної України в м.Почаєві (Тернопільщина), відомий з середини XVI ст. У XVII ст. доповнена мурованими спорудами оборонного характеру. У 1771—1782 сформувалося архітектурне ядро ансамблю з Успенським собором. Цей ансамбль є найбільш виразною пам'яткою перехідного періоду від барокко до класицизму в Україні. В XIX ст. реконструюються старі та з'являються нові будови комплексу: надбрамний корпус (1835), дзвіниця (1871), друкарня (1895—1896), Троїцький собор (1912). У XVIII—XIX ст. П.л. грала важливу роль у розвитку української гравюри та книгодруку.

Р.Бондаренко

"ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД" — звід законів для України, який намірювалася ввести імператриця Анна. Складений у 1743 спеціально створеною комісією. В основу кодексу покладено Литовський статут, яким тоді користувалися в Україні, почасти Магдебурзьке право, частково українське звичаєве право. Містив закони про право верховної влади, військову службу, кримінальні та цивільні злочини, про право власності та його порушення, порядок судового діловодства, спадщину, міське самоврядування, становище чужоземців та іновірців в Україні. Кодекс не був затверджений, бо не дістав схвалення генеральної і полкової старшини, яка вимагала збереження Литовського статуту без змін. Однак він був дуже поширений в Україні, його вживали в судах, за ним вивчали українське право, використовували як коментар до Литовського статуту.

О.Пархоменко

"ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ" — колегіальний орган адм.-політ. управління Гетьманщиною, створений за вказівкою російського уряду в 1734 після смерті гетьмана Д.Апостола. До складу "П.г.у." увійшли троє росіян і троє українців на принципах рівності. З обранням у 1750 гетьманом К.Розумовського орган було ліквідовано.

О.Путро

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (ПРАВОБІЧНА УКРАЇНА, ПРАВОБЕРЕЖЖЯ) — західна частина Гетьманської держави на правому березі Дніпра. Назва виникла після Андрусівського договору 1667, внаслідок якого держава Б. Хмельницького була поділена Росією та Польщею на дві частини — лівобережну з Києвом і правобережну. П.У. знову захопила Польща.
За Бучацьким мирним договором 1672 П.У. було поділено на три частини між гетьманом П.Дорошенком, Туреччиною і Польщею. В 1699 Річ Посполита відновила своє панування над Правобережжям. У 1793 після 2-го поділу Польщі воно відійшло до Російської імперії.

Я.Дзира

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА РУСІ-УКРАЇНИ (кінець X — XVIII ст.) — організація віруючих, закладена після християнізації Київської Русі наприкінці X ст. Спочатку мала статус митрополії з центром у Києві, підпорядкованої Константинопольській патріархії. В часи Київської Русі і навіть після монголо-татарської навали була головним церковно-релігійним центром усієї Русі. Поступово резиденція київських митрополитів переміщується на терени Північно-Східної Русі — спочатку до Владимира (кінець XIII ст.), потім до Москви (1324—1326). У першій половині XIV ст. була також створена Галицька митрополія, що призвело до першого поділу Київської митрополії, яку в 1458 остаточно поділено на Київську та митрополію "всея Руси" з центром у Москві. Після Берестейської унії 1596 тільки дві із семи єпархій Київської митрополії залишилися православними. До унії пристав і її зверхник — митрополит Михайло Рогоза. У 1610-х роках Українська православна церква залишилася без ієрархії. У 1620 за сприяння єрусалимського патріарха Феофана в Києві було відновлено українську ієрархію. В 1633 за митрополита Петра Могили церква здобула визнання з боку польського короля. Після Переяславської угоди 1654 Київська митрополія опинилася у сфері московського впливу. Спроби українських ієрархів зберегти її автономію та належність до Константинопольського патріархату виявилися марними — у червні 1686 патріарший синод в Адріанополі офіційно затвердив перенесення Київської митрополії. З утворенням Синоду у 1721 відбулося остаточне об'єднання російської та української церков.

В.Ричка

ПРАЗЬКА КУЛЬТУРА — археологічна спільність, що існувала протягом середини V — VII ст. у басейні Прип'яті, її правих приток (пам'ятки типу Корчак) та у верхів'ях Дністра, Пруту і Західного Бугу, а також у межиріччі Вісли та Ельби й середній течії Дунаю. Виникла на основі північно-західної групи черняхівських пам'яток та у свою чергу стала основою культури типу Луки-Райковецької. Вважається, що П.к. залишена склавінами — однією з груп ранньоісторичного слов'янства. Населення П.к. мешкало у відкритих поселеннях або у поодиноких городищах (зокрема Зимно). Житла будували у вигляді квадратних напівземлянок з піччю-кам'янкою у куті. У побуті широко вживалася кераміка (ліпні горщики, сковорідки), прикраси (пальчасті фібули, пряжки, браслети та ін.). Небіжчики піддавалися урновому або ямному трупоспаленню на грунтових могильниках.

Р.Терпиловський

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК — утворений у 1648. Наступного року до нього приєднано Ічнянський полк. У 1649 до складу П.п. входила 21 сотня: три полкові Прилуцькі, дві Варвицькі, дві Ічнянські, Шкуратова, Срібнянська, Дівицька, Галицька, Переволочанська, Городнянська, Іваницька, Монастирська, Кариботівська, Краснянська, Горлянська, Гужівська, Кропивненська і Липовчанська. За часів Б.Хмельницького полк очолювали: Іван Мельниченко (1648), Філон Джалалій (1649), Пилип Носач (1649—1651), Іван Шкурат (1651), Яким Сомко (1652), Яків Ворonченко (1652—1654, 1656—1659). На 1782 на території полку налічувалося 11 сотень, в яких було 9 містечок і 547 сіл. Тривалий час П.п. очолювали полковники: Петро Дорошенко (1657—1659), Лазар Горленко (1659—1687 з перервами), Іван Стороженко (1687—1692), Дмитро Горленко (1693—1708), Іван Ніс (1708—1717), Гнат Галаган (1714—1739), Григорій Галаган (1739—1763) та ін. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні в 1782 П.п. припинив своє існування, а його територія ввійшла до складу Чернігівського намісництва.

В.Панашенко

ПРИМАКОВ Віталій Маркович (1897—1937) — військовий діяч, письменник. Народився на Чернігівщині в сім'ї вчителя. З 1914 член РСДРП(б). Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. Організатор Червоного козацтва, яке очолював під час Громадянської війни та польської кампанії. В радянські часи — на викладацькій, військово-дипломатичній роботі. З 1935 — заступник командуючого військами Ленінградського військового округу, член ЦВК СРСР. У 1936 репресований за звинуваченням у належності до військово-троцкістської організаці та у підготовці змови в армії. Автор статей, спогадів і оповідань, у т.ч. з історії Громадянської війни в Україні.

О.Щусь

ПРИПИСНІ СЕЛЯНИ — група державних селян у Російській імперії XVIII — першої половини XIX ст., які, залишаючись власністю держави, були приписані урядом до державних та приватних промислових підприємств, на яких працювали замість сплати феодальних повинностей (в Україні — на Луганському ливарному заводі, Межигірській фаянсовій фабриці тощо). Поступово приватні господарства П.с. занепадали. На кінець XVIII ст. уряд припинив приписувати селян до підприємств, а указом 1807 звільнив їх, починаючи з 1813, від обов'язкових робіт.

В.Кравченко

ПРОДОВОЛЬЧИЙ ПОДАТОК — твердо фіксований натуральний податок з селянських господарств, введений у 1921 постановою X з'їзду РКП(б) замість продрозкладки. Розглядався як головний стимул реставрації ринкової економіки і піднесення сільськогосподарського виробництва. В Україні фактично запроваджений лише після жнив 1922. Введення П.п. дало змогу скасувати пайкове постачання, поновити хлібний експорт, провести грошову реформу. Оздоровлення грошового обігу створило передумови денатуралізації податкової системи. У травні 1923 за рішенням XII з'їзду РКП(б) на селі було запроваджено єдиний прямий сільськогосподарський податок, який з 1924 почав стягатися виключно у грошовій формі.

О.Мовчан

ПРОКОПОВИЧ Феофан (в миру Єлисей, Еліазар; 1681—1736) — письменник, учений, культурно-освітній діяч. Нар. в Києві у небагатій родині крамаря Церейського. Навчався в Київському і Римському єзуїтських колегіумах. Закінчив Київську академію. У 1704 вступив до

Київського братства, постригся в ченці і став професором, а згодом ректором Київської академії. Серед студентів популяризував ідеї гуманістичних наук, радив наслідувати кращих представників античної літератури й філософії, виступав проти догматизму, сліпої віри в авторитети, боровся за дослідне знання. В 1716 за наказом Петра І переїхав до Петербурга, де фактично став на чолі Російської православної церкви. Активний прихильник реформ Петра І, був його головним помічником у духовних справах.

В.Даниленко

ПРОМБЮРО (Організаційне бюро з відбудови промисловості України) — регіональний орган, що відав питаннями відродження промислових галузей економіки України. Діяло впродовж 1919—1920 під керівництвом В.Чубаря. Реорганізоване в Українську раду народного господарства (УРНГ).

Є.Шаталіна

"ПРОМОВА ФІЛОСОФА" — церковно-історична оповідь про вибір і запровадження в 988 князем Володимиром християнства на Русі. Згодом занесена до "Повісті временних літ". Являє собою виклад ченцем-греком (вважають, Кирилом) історії людства від створення світу до розіп'яття Ісуса Христа і Страшного Суду. Саме оповідання про хрещення Володимира й киян засноване на народних переказах та частково згадках укладача літопису. "П.ф." вважається оригінальною пам'яткою давньоруської літератури.

Я.Дзира

ПРОПІНАЦІЯ — монопольне право магнатів і шляхти Речі Посполитої та українських земель, що входили до її складу, на виробництво та продаж горілки. Слугувала важливим засобом грошових надходжень і збагачення панівних верств населення. Ліквідована з початком Визвольної війни. Згодом поновлена для окремих категорій власників — монастирів, козацької старшини тощо. З кінця XVIII ст. на Лівобережжі, а у другій половині XIX ст. на Правобережжі та західноукраїнських землях установлюється державний контроль виробництва та продажу горілки.

В.Смолій

"ПРОСВІТИ" — самодіяльні національно-культурні, економічні та освітні українські товариства, які існували як у Східній, так і в Західній Україні у 1868—1939. Незважаючи на спільну назву, між наддніпрянськими та галицькими "П." існували суттєві відмінності. Галицькі "П." виконували функцію культурної та економічної консолідації українців на противагу польській експансії. "П." на Наддніпрянщині, виникнувши під час революції 1905—1907, поряд з національною спрямованістю несли й великий заряд інтернаціоналістських ідей, особливо в таких багатонаціональних містах, як Одеса та Миколаїв. Тим самим вони багато зробили для пом'якшення міжнаціональних суперечностей. У той же час суто національні, жорстко централізовані галицькі "П." спромоглися досягти значно кращих практичних результатів. Національна діяльність "П." входила у протиріччя з політикою як російського самодержавства, так і більшовицької партії. До 1923 наддніпрянські "П." були знищені більшовиками. У 1939 ця доля спіткала й галицькі товариства. Але "П." встигли через книгодрукування, лекційну роботу, виставки, етнографічні свята, шкільну, бібліотечну справу тощо значно піднести культурно-освітній та духовний рівень українського народу.

О.Лисенко

ПРОСВІТНИЦТВО — громадський рух у XIX — на початку XX ст., що являв собою невід'ємну складову формування модерної української нації, ставши засобом впливу національної інтелігенції на селянські

та робітничі маси. Поряд із пропагандою найновіших здобутків світової науки, техніки, культури інтелігенція намагалася прищепити українським робітникам та селянам любов до власної історії, мови, культури, допомагала їм легше увійти в нові умови економічного життя. Найпомітніші діячі руху — В.Каразін, М.Максимович, П.Чубинський, В.Антонович та ін. На початку XX ст. відбувається політизація просвітницького руху, але традиції його культурно-виховної роботи збереглися в діяльності громадських національно-культурних та освітніх товариств, таких як "Просвіти".

О.Лисенко

ПРОСКУРІВСЬКО-ЧЕРНІВЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 1-го Українського фронту, проведена 4 березня — 17 квітня 1944 з метою розгрому у взаємодії з військами 2-го Українського фронту головних сил німецько-фашистської групи армій "Південь". Операція розвивалася у два етапи. Спочатку вихід на рубіж Тернопіль—Проскурів, потім — форсування головними силами Дністра і звільнення Чернівців з одночасним звільненням військами лівого крила Кам'янця-Подільського і наступом правого крила на Броди та Львів, що дало змогу визволити Хмельник, Вінницю, Жмеринку, Чортків. 17 квітня за наказом Ставки ВГК, відбивши контрудари противника, радянські війська перейшли до оборонних дій.

Т.Вронська

ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ — сукупність форм і методів захисту прав та інтересів найманих працівників. Перші профспілкові організації в Україні виникають у процесі революційних подій 1905—1907. В основу цих організацій було закладено плюралістичний принцип, тобто кожна мала самостійну програму і статут. У 1917 в Україні функціонувало вже більше сотні профспілкових центрів. Після захоплення політичної влади більшовиками профспілки перетворюються на придатки комуністичної партії, потрапляють у повну залежність від Москви. В діяльності профспілок дедалі відчутніше проступають такі явища, як тотальне одержавлення, утиск вільної думки, адміністративно-командні методи тощо; вони поступово відмовляються від своєї головної функції — захисту інтересів трудящих. У другій половині 80-х років профспілки проголошують свою незалежність від центру та позапартійність. Відбувається розпад старої системи організації П.р., утворюються нові об'єднання. Найчисельніше з них — Федерація профспілок України (ФПУ), яка налічує понад 21 млн членів.

А.Кондрацький

"ПРОЦЕС 59-ти" — відбувся у Львові 17—19 січня 1941. Підсудними були переважно студенти місцевого університету та учні середніх шкіл, здебільшого члени ОУН, звинувачені у "зраді батьківщини", підготовці до повстання та ін. Більшість, у т.ч. 11 дівчат, було засуджено до смертної кари, інші — на 10 років таборів. У березні 1941 Верховна Рада СРСР помилувала 10 дівчат і 11 хлопців, замінивши розстріл на 25 і 15 років ув'язнення. Решту розстріляли. У червні 1941 багато засуджених було вивезено до в'язниці в Бердичеві, і при наближенні німецьких військ майже всім удалося вийти на волю.

В.Прилуцький

ПРУССИ — угрупування балтських племен, близьких до ятвягів. Мешкали в басейні р.Преголь та нижньої Вісли. З середини XII ст. потрапляють до сфери політичних інтересів давньоруських князів. У XIII ст. були захоплені та знищені лицарями Тевтонського ордену.

О.Головко

ПРУТСЬКИЙ ТРАКТАТ 1711 — мирний договір між Росією і Туреч-

чиною про припинення воєнних дій. Підписаний у м.Яссах 12 липня 1711. За П.т. Росія зобов'язувалася повернути Туреччині Азов, зруйнувати фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицьку в гирлі р.Самари, не втручатися у польські справи. Карл XII мав бути висланий з Туреччини. Умови П.т. було покладено в основу наступних мирних договорів між Росією і Туреччиною 1712 і 1713, за якими Росія зобов'язувалася вивести свої війська з Правобережної України.

М.Знаменська

ПРЯШІВЩИНА (Пряшівська Русь, Підбескидний край, Руська Крайна, Горішня земля) — історично-етнографічна область західної частини українського Закарпаття. Назва утворена від словацького міста Пряшева, яке з початку XIX ст. стало також українським культурним центром. За особливостями культури та говіркою населення дуже близьке до лемків. У X ст. П. входила до Київської держави, а в кінці століття стала залежною від Угорщини. В 1919 відійшла до Чехословаччини. За останні десятиліття внаслідок політики денаціоналізації та асиміляційних процесів відбулося зменшення українського населення краю до кількох десятків тисяч.

Я.Дзира

ПСАЛТИР — одна з біблійних книг Старого Заповіту, авторство якої приписується царю Давидові. Складається з 150 пісень-псалмів. Переклали П. слов'янською мовою Кирило і Мефодій. На українських землях перші списки П. відомі з XI ст. Перше друковане видання побачило світ у 1491 у Кракові, пізніші білорусько-українське Ф.Скорини в 1517 у Празі, І.Федорова у 1570 в Заблудові і в 1580 в Острозі.

Я.Дзира

ПУШКАР Мартин Іванович (?—1658) — полтавський полковник (1648—1658), активний учасник Визвольної війни, соратник Б.Хмельницького. Після смерті гетьмана підтримав кандидатуру його сина Юрія. Виступав проти повернення України під владу Речі Посполитої. У 1657—1658 спільно з кошовим отаманом Я.Барабашем очолював повстання проти гетьмана І.Виговського. У битві під Полтавою війська повстанців зазнали поразки, а сам П. загинув.

Г.Сергієнко

ПШЕВОРСЬКА КУЛЬТУРА — існувала у II ст. до н.е. — IV ст. н.е. Основним ареалом були землі між Одером і Віслою. На території України відомі пшеворські поселення I ст. до н.е. — I ст. н.е. на Волині та у Верхній Наддністрянщині. Носії П.к. мешкали у поселеннях з напівземлянковими житлами, займаючись тваринництвом та землеробством. Розвинутими були залізовидобувне та залізообробне ремесла, ткацтво, деревообробка, гончарство. Поховальний обряд являв собою урнове трупоспалення. В поховальну яму клали зіпсовану зброю, побутові речі, інколи знаряддя праці.
Творцями П.к. вважаються східногерманські племена. До цієї культури входили й давньослов'янські групи. На Волині та Наддністрянщині пшеворські племена стали одним із компонентів західної частини давньослов'янських племен венедів.

Д.Козак

ПЯТАКОВ Георгій Леонідович (1890—1937) — партійний та державний діяч. Член партії більшовиків з 1910. Учасник боротьби за радянську владу в Україні. В 1917 — голова Київського комітету РСДРП(б), член виконкому Київської Ради робітничих депутатів. Опонент В.Леніна у національному питанні. Один із лідерів "лівих ко-

муністів" в Україні. У 1918 — член Оргбюро зі скликання І з'їзду КП(б)У, секретар ЦК КП(б)У. З листопада 1918 — голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З 1919 член Реввійськради 13-ої армії. З кінця 1920 — на господарській і радянській роботі: голова Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу, заступник голови Держплану і ВРНГ, торгпред у Франції, голова правління Держбанку СРСР, заступник наркома військової промисловості. У 1923—1927 — активний діяч троцькістської опозиції курсові Й.Сталіна. У 1937 розстріляний.

М.Дорошко

П'ЯТНИЦЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІГОВІ — пам'ятка давньоруського церковного зодчества кінця XII ст. Піддавалася багаторазовим перебудовам до початку XVIII ст. До 1786 була головною спорудою П'ятницького монастиря. Під час останньої світової війни була сильно зруйнована. Відновлена у первинних формах у 1962. З 1972 відкрита як музей. У 1993 повернена церковній парафії.

Р.Бондаренко

Р

РАДА КОЗАЦЬКА — загальні козацькі збори, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася козацька старшина. На Запорозькій Січі Р.к. вважалася найвищим органом влади. За традицією вона збиралася 1 січня, але в міру потреби скликалися і неординарні ради, на яких розглядалося широке коло питань або ж одне найнагальніше. У раді мали право брати участь всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж були виключно старшинські. Зібрання козаків з їхньої власної ініціативи називалося "чорною радою". Місцем проведення ради, як правило, була Січ, але в поході вона могла відбуватися будь-де. В ході Визвольної війни Р.к. перетворюється на вищий законодавчий орган Української козацької держави. Із зміцненням гетьманської влади скликалася рідше. Після Чорної ради 1663 в Ніжині в ній брали участь лише представники від полків.

В.Щербак

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ — вищий орган виконавчої влади за режиму гетьмана П.Скоропадського. Утворена 3 травня 1918, остаточний склад затверджений у середині травня. Головою Ради було призначено Ф.Лизогуба. Міністерства, що існували при УНР, зазнали деяких змін, були замінені товариші міністрів, апарат в основному залишився попереднім. Для керівництва місцевою адміністра-

цією були призначені губернські й повітові старости.
17 жовтня 1918 10 міністрів подали гетьманові "Записку в справі зовнішньої політики України", в якій пропонували орієнтуватися на відновлення єдиної Росії. Обговорення записки спричинило урядову кризу. 18 жовтня Рада міністрів подала у відставку. Після консультацій з Українським Національним Союзом 19—24 жовтня Ф.Лизогуб сформував новий склад кабінету з 14 осіб, з яких шестеро належали до партії соціалістів-федералістів та Укр. Нац. Союзу. В грамоті, виданій 29 жовтня, гетьман заявив, що стоятиме "на грунті незалежності Української Держави", та обіцяв прискорити проведення аграрної реформи та скликання сейму. Але обставини, що склалися, зокрема необхідність порозуміння з Антантою, спонукали гетьмана до оголошення федерації з Росією. Довідавшись про це, представники Укр. Нац. Союзу 14 листопада вийшли зі складу уряду. Того ж дня був сформований новий склад Ради міністрів на чолі з С.Гербелем. Гетьман оголосив грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Російською державою.
15 листопада 1918 розпочалося повстання Директорії проти гетьманської влади. 14 грудня П.Скоропадський зрікся влади, передавши її Раді міністрів, а остання передала її Директорії.

О. Бойко

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР. З 1919 урядом УРСР була Рада Народних Комісарів, яку 25 березня 1946 перетворено на Раду Міністрів УРСР. У повоєнні роки її очолювали: М.Хрущов (1944—1947), Д.Коротченко (1947—1954), Н.Кальченко (1954—1961), В.Щербицький (1961—1963), О.Ляшко (1972—1987), В.Фокін (1990—1992), В.Масол (1987—1990, 1994—1995), Л.Кучма (1992—1993).

М.Плющ

РАДА НАРОДІВ РОСІЇ — повноважний орган, створений на З'їзді народів (8—15 вересня 1917), скликаному УЦР для розв'язання питань перебудови Російської республіки на федеративних засадах. Головою Ради було обрано М.Грушевського. Формування цього органу за принципом рівного представництва від кожної національності мало сприяти національному та крайовому автономно-федеративному будівництву. Місцем перебування Ради було визначено Київ. Перша сесія відбулася в Києві 24—27 жовтня 1917. Рада розглянула питання про Всеукраїнські Установчі Збори і підготовку до них, поставила питання про скликання конференції представників національних військових частин, закликала національні організації вжити заходів до безпеки населення своїх країв. Після жовтневого перевороту 1917 діяльність Ради припинилася.

О.Шусь

РАДА НАРОДНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ — вищий представницький орган влади в Таврійській губернії на час до виборів крайових Установчих Зборів та формування федеративної російської влади. Створена у Сімферополі 20 листопада 1917. Рада не визнавала влади як РНК РРФСР, так і ГС УЦР, однак 7 грудня 1917 у відповідь на ультиматум петроградського уряду УЦР оголосила війну більшовикам, виступивши тим самим на боці УНР. Рада визнала кримськотатарську Директорію як національний уряд. Після встановлення в Криму влади більшовиків була ліквідована.

В.Бойко

РАДЗИВІЛЛ Януш (1612—1655) — великий гетьман литовський (з 1654). З 1640 — каштелян троцький, у 1646—1653 — генеральний староста жмудський, у 1646—1654 — польний гетьман литовський. З 1649 воював проти козацьких військ. 6 липня 1651 переміг українське військо під м.Лоєвом, 4 серпня захопив

Київ. У 1654 зазнав поразки від об'єднаного московсько-українського війська. У 1655 після захоплення Вільна російськими та Варшави шведськими військами підписав угоду про перехід Литви під протекторат Швеції.

Д.Яневський

РАДИ — представницькі органи влади. В Україні виникли за середньовіччя як форма міського самоврядування. В умовах російського самодержавства зникли. В період першої російської революції 1905—1907 сформувалися Р. нового типу, які представляли робітничі й селянські маси і намагалися здійснювати від їхнього імені політичну владу. В роки революції та Громадянської війни створення Р. стає масовим за сприяння більшовицької партії, яка прагнула через них здійснювати політичну владу в державі. Створена в подальші десятиліття структура цілком відповідала цій меті. Час від часу комуністична партія формально розширювала повноваження Р., але по суті вони виконували декоративну функцію, залишаючись провідниками і слухняними виконавцями її рішень. Після здобуття Україною незалежності здійснюються спроби реформувати систему Р., аби перетворити їх на дійсно демократичні органи місцевого самоврядування.

П.Панченко

РАДИМИЧІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло дніпровсько-деснянське межиріччя. Археологічними пам'ятками Р. є численні курганні могильники IX—X ст. із трупоспаленнями, а з XI—XII ст. — із трупопокладеннями. Р. займалися орним землеробством, скотарством, промислами та ремеслами. Містами Р. були Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. У VIII і до другої половини IX ст. Р. разом із в'ятичами і сіверянами підпадають під владу хозарів. У 885 були підкорені Олегом і увійшли до складу Давньоруської держави. Разом з іншими східнослов'янськими племенами брали участь у поході Олега у 911 на Візантію. У 984 Володимир Святославич удруге підкорив Р. У XI ст. землі, населені Р., увійшли до Смоленського та Чернігівського князівств. Останній раз згадуються у літописі під 1169.

В.Кравченко

РАДНАРГОСПИ — державні органи, які здійснювали управління дорученими їм галузями промисловості (до 1962 будівництвом у межах економічних адміністративних районів). Створені в 1957, ліквідовані в 1965. На території УРСР було утворено 11 Р.

Ідея Р. полягала в тому, щоб ліквідувати протиріччя між галузевими і територіальними інтересами. Р. поліпшили управління економікою регіонів, але виявилися неспроможними у розв'язанні міжгалузевих проблем. Після їх ліквідації економіка повернулася до галузевого принципу управління.

М.Плющ

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКА ВІЙНА 1941—1945 — почалася 22 червня 1941 підступним, без оголошення, нападом німецької армії. На боці Німеччини виступили Італія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія, Румунія. Першими прийняли на себе удар прикордонники і війська, розташовані поблизу кордону. Через злочинні дії Й.Сталіна та військового керівництва, що призвели до масових репресій серед командування Червоної армії, та з інших причин вона не була готовою до організованої відсічі ворогові і, зазнавши величезних втрат у прикордонній битві, змушена була відступати. Німецькі війська у складі груп армій "Північ", "Центр" і "Південь" з боями просувалися відповідно до Ленінграда, взявши його у блокаду, на Москву, окупувавши на кінець

червня Білорусію, і в напрямку Києва. З 11 липня по 26 вересня 1941 тривала Київська оборонна операція. Більш ніж на два місяці ворога було затримано під Одесою. Ще тривалішою була оборона Севастополя.
Після поразки німецьких військ під Москвою і невдалих спроб Червоної армії реалізувати сталінські задуми розгрому ворога на різних ділянках радянсько-німецького фронту (особливо прикрими були поразки радянських військ під Харковом і Керчю в травні 1942) вермахт знову захопив стратегічну ініціативу і в кінці червня 1942 розгорнув загальний наступ. Незабаром ворожі війська вийшли до Волги в районі Сталінграда і на Північний Кавказ.
19 листопада 1942 після ретельної прихованої підготовки почався великий контрнаступ радянських військ під Сталінградом, під час якого було оточено 22 дивізії німецької, італійської та румунської армій (330 тис. солдатів та офіцерів). Перемога під Сталінградом і на Кавказі забезпечила перехід стратегічної ініціативи до Червоної армії. Це дало змогу їй уже в грудні 1942 почати визволення території Луганської (тоді Ворошиловградської) області України, а також прорвати блокаду Ленінграда.
Проте, незважаючи на поразки, Німеччина мала ще велику військову потугу і, намагаючись взяти реванш, улітку 1943 здійснила великий наступ у районі Курської дуги. Радянські війська відбили його і перейшли у контрнаступ, захопивши стратегічну ініціативу на усьому фронті — від Великих Лук до Чорного моря. Почалося масове вигнання ворога із захоплених ним територій. Допомогу діючій армії надавали партизани, що діяли в окупованих німцями районах, а також населення, яке настраждалося під фашистським ярмом. Центральними подіями останніх місяців 1943 були форсування Дніпра і Київська наступальна операція. Перед тим було вибито ворога з Донбасу.
У 1944 Червона армія, яка вже була добре озброєна першокласною бойовою технікою, що її постачали радянська воєнна промисловість, а також союзники СРСР — США та Англія, майже безперервно вела наступ по всьому радянсько-німецькому фронту, що був основним фронтом Другої світової війни. Нищівні удари були завдані ворогові в Україні (Корсунь-Шевченківська, Кримська, Львівсько-Сандомирська операції), Білорусії (операція "Багратіон"), на території Російської Федерації (Ленінградсько-Новгородська операція) тощо. Бойові дії було перенесено на території суміжних держав — у Центральну та Південно-Східну Європу. Одну за одною визволено від фашистів Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Югославію та інші країни. Особливо тяжкими були бої на території Німеччини. У ході Берлінської операції (16 квітня — 8 травня 1945) радянські війська штурмом оволоділи столицею Німеччини. Другу світову війну в Європі було завершено. В літературі широко вживається й інша назва Р.-н.в. — Велика Вітчизняна.

М.Коваль

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ДОГОВІР ПРО НЕНАПАД 1939 — підписаний у Москві 23 серпня 1939 строком на 10 років в умовах зриву Англією та Францією переговорів з СРСР і дедалі сильнішої загрози фашистської агресії, що й спровокувало Другу світову війну. Одночасно був підписаний таємний додатковий протокол про розмежування сфер впливу сторін, що по суті стало змовою про розділ Польщі та початком визволення західних областей України.

В.Клоков

РАКОВСЬКИЙ Християн Георгійович (1878—1941) — партійний діяч. Нащадок національного героя Болгарії Георгія Раковського, один із фундаторів соціал-демократичних пар-

тій в Болгарії та Румунії, відомий діяч міжнародного соціалістичного руху. Після захоплення влади в Росії більшовиками запропонував їм свої послуги і отримав ряд відповідальних посад. У січні 1918 був призначений головою Верховної колегії у російсько-румунських справах і майже добився від Румунії повернення Бессарабії (цьому перешкодила окупація України Центральними державами). В січні 1919 очолив український радянський уряд, а в березні був обраний членом тоді ще нечисленного ЦК РКП(б). Будучи довіреною особою В.Леніна і особистим другом Л.Троцького, Р. почував себе в Україні цілком впевнено і мав свободу дій. Ураховуючи тісні зв'язки Р. з європейською політичною елітою, Ленін не раз давав йому відповідальні доручення. Після відходу Леніна від політичного життя — на дипломатичній роботі. В 1936 заарештований у справі т.зв. "антирадянського правотроцькістського блоку". Утримувався в орловській тюрмі. На початку радянсько-німецької війни при наближенні до Орла німецьких військ розстріляний.

С.Кульчицький

РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ Роман (бл.1623—1703) — державний і церковний діяч. Походив з козацького роду. У роки Визвольної війни входив до складу козацької старшини, виконував дипломатичні місії наказного гетьмана Я.Сомка та ніжинського полковника В.Золотаренка. Активний учасник україно-російської війни 1668—1669. Після замирення переселився у Правобережну Україну. Після Руїни у 1675 повернувся на Лівобережжя. Вважається одним з імовірних авторів "Літопису Самовидця".

В.Горобець

РАНГОВІ МАЄТНОСТІ — категорія земельної власності в Гетьманщині, яка надавалася представникам еліти тогочасного українського суспільства (переважно козацькій старшині) за виконання ними службових обов'язків. Виникають у середині XVII ст., а на початок XVIII ст. стають дуже поширеною формою оплати за службу. "На ранг" приписувалися також двори (інколи по декількасот), мешканці яких ставали ранговими посполитими. Поступово старшини почали обертати рангових посполитих на власних, передавати право на їх експлуатацію від батька до сина і т.д. У 1729—1730 в Лівобережній Україні існувало 136 Р.м. з 3948 дворами посполитих у них, що становило близько 6% загальної кількості маєтків і 9% усіх дворів. На 1764 чисельність таких маєтків скоротилася до 116, а дворів — до 2791. У 1773 рангових дворів налічувалося вже менше 1 тис. З остаточною ліквідацією політичної автономії Гетьманщини царський уряд перетворив рештки Р.м. на державні чи передав у руки поміщиків.

О.Гуржій

РАНГОВІ ПОСПОЛИТІ — частина залежного населення Гетьманщини та Слобожанщини середини XVII — XVIII ст., призначена для виконання різних повинностей на користь службовців, старшини, окремих сановників із Росії, які брали безпосередню участь в управлінні регіоном (президенти Малоросійської колегії, генерал-губернатори, полковники і т.д.), замість платні їм. На Р.п. оберталися вільні військові селяни, зубожілі міщани і рядові козаки. Р.п. юридично не належали приватним особам, а надавалися їм у тимчасове володіння — на період перебування на відповідній посаді. Крім виконання "послушенства" на урядовців, вони відбували ще й загальнодержавні повинності. На Лівобережній Україні підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії, на Слобожанщині — воєводам. У XVIII ст. значна кількість Р.п. опинилася на правах власних підлеглих гетьманів, старшини і монастирів. Царським указом від 3 травня 1783

Р.п. перетворено на державних селян або поміщицьких кріпаків.

О.Гуржій

РАННЬОЯМНА КУЛЬТУРА — ранній етап ямної етнокультурної спільності. Назва — від способу поховання, що ним користувалося населення цієї культури. На території України Р.к. формувалася за участю середньостогівського населення та вихідців зі Сходу. У могильниках переважає посуд — як плоскодонний, так і опуклодонний. Характерний орнамент — перлинний. У поховальному обряді широко використовувалися дерево, камінь. Інвентар траплявся дуже рідко.

С.Пустовалов

РАТУША: 1. У XIV ст. орган міського самоврядування в Європі, у т.ч. в Західній Україні. Після надання в XV ст. містам Магдебурзького права перетворені на магістрати. Як органи місцевого самоврядування зберігалися в українських містах до 1785, коли були замінені міськими думами. **2.** Згідно з "Регламентом і Уставом главного магістрата" (1721) — приміщення, в якому перебував міський магістрат. **3.** Становий суд у Російській імперії в 1775—1864.

Д.Яневський

РЕБЕТ Лев (1912—1957) — політичний діяч, публіцист, правознавець. З 16 років — член підпільної УВО, з 1929 — ОУН. Закінчив юридичний факультет Львівського університету (1938). Виступав як публіцист в українській пресі. За активну діяльність у революційній групі С.Бандери тричі відбував ув'язнення в польських тюрмах. За участь у Тимчасовому Правлінні в червні 1941 як заступник голови — Я.Стецька — до 1944 перебував у німецькому концтаборі Освенцим. З 1945 — у Мюнхені, в системі Закордонного Проводу УГВР. Після розриву опозиції в ЗЧ ОУН з С.Бандерою у лютому 1954 очолював другу фракцію ЗЧ ОУН, а після зміни її назви на "ОУН за кордоном" став головою її Політичної Ради. З 1950 — член Закордонного Представництва УГВР і голова його Ради референтів.
Автор наукових праць у галузі політології, соціології, права ("Порівняльний метод в науці права", "Держава та нація", "Походження українців, росіян і білорусів" тощо). Редагував місячник "Самостійна Україна". В ролі теоретика української політичної еміграції був дуже небезпечний для Москви. Загинув від руки агента КДБ Б.Сташинського.

Г.Герасимова

РЕВАЙ Федір (1893—1940) — політичний діяч Закарпаття міжвоєнного періоду. Член соціал-демократичної партії, згодом переходить до християнсько-народної партії. Активний борець за збереження національної культури. В січні 1939 очолив нову політичну партію — Українське Національне Об'єднання (УНО). 12 лютого 1939 обраний послом до сейму Карпатської України. Після окупації краю угорськими військами заарештований і ув'язнений, 5 липня 1939 звільнений без права займатися політичною діяльністю. З приходом до краю Радянської армії репресований органами НКВС.

М.Вегеш, С.Віднянський

РЕВАЙ Юліян (1899—1979) — політичний діяч Закарпаття міжвоєнного періоду. В 1935—1938 — посол до чехословацького парламенту, один із лідерів Руської Центральної Народної Ради. В часи діяльності автономних урядів А.Бродія і А.Волошина займав різні міністерські посади, очолював закарпатську делегацію на економічних переговорах з урядом Німеччини. Був обраний послом до сейму Карпатської України. Перед окупацією краю Угорщиною виконував обов'язки прем'єр-міністра і міністра закордонних справ. У 1939—1945 мешкав у Братиславі, після чого переїхав до Німеччини, а потім до США, де працював дирек-

потім до США, де працював директором Українського інституту і Карпатського дослідного центру в Нью-Йорку.

М.Вегеш, С.Віднянський

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) — політична організація радикально налаштованої української молоді. Заснована 11 лютого 1900 у Харкові. Своїм завданням вважала боротьбу з царизмом. У 1902 і 1904 від РУП відійшли крайньо націоналістичні, радикально народницькі та проросійські елементи, які створили власні партії. У 1905 перейменована на УСДРП. Проводила значну агітаційно-пропагандистську роботу, видавала газети "Гасло" (1902—1903), "Селянин" (1903—1905), "Добра новина" (1904), "Праця" (1904—1905), опублікувала й поширила в Україні велику кількість відозв та близько 40 назв брошур загальним тиражем понад 50 тис. примірників. Розгромлена царизмом у роки столипінської реакції.

Ю.Лавров

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО — українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині XVI — першій половині XVII ст. і вносилися у спеціальні реєстри (списки). Уперше згадується у 1572, коли за наказом короля Сигізмунда II Августа коронний гетьман Юрій Язловецький прийняв на державну службу 300 козаків. Першим керівником реєстровців був шляхтич Ян Бадовський. Відтоді польський уряд почав офіційно визнавати козаками лише реєстрових, яким було надано ряд пільг — звільнення від сплати феодальних податків, вилучення з підпорядкування місцевої адміністрації, право на власне судочинство, землеволодіння. Реєстрове військо отримало офіційну назву "Низового", або "Запорозького", та клейноди (спеціальні відзнаки) — корогву, бунчук, булаву, печатку та литаври. Чисельний склад Р.к. не був сталим. У 1578 король Стефан Баторій сформував козацький загін у 500 осіб, а у 1590 на державну службу вступили 1000 козаків. За участь у повстаннях 1591—1596 реєстрове військо було ліквідоване. Нове складання реєстру розпочалося в 1599, паралельно тривала боротьба козацтва за його розширення. У 1619 за Роставицькою угодою реєстр установлено в 3 тис. козаків. За Куруківською угодою 1625 встановлювався 6-тисячний реєстр у складі 6 полків — Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Чигиринського, Переяславського. Почергово один із них мав перебувати в залозі на Січі, щоб не пускати туди втікачів із волостей і протидіяти антиурядовим виступам. Попри розрахунки уряду значна частка реєстровців брала участь у повстаннях 30-х років XVII ст. "Ординацією Війська Запорозького" (1638) самоврядування у Р.к. було суттєво обмежене: на посади полковників та осавулів призначалися виключно шляхтичі, а замість старшого — королівський комісар. У ході Визвольної війни реєстри як офіційні документи польсько-шляхетського уряду, що обмежували чисельність козацтва, були скасовані. Замість них почали складати компути (списки), в яких визначалася належність до козацької верстви.

В.Щербак

"РЕЙКОВА ВІЙНА" — операція радянських партизанів у період з 3 серпня до середини вересня 1943 в тилу німецьких військ на території Російської Федерації, Білорусії та частини України з метою одночасного масового зруйнування залізничного полотна та станційних споруд. Охоплювала територію близько 1 тис. км по фронту й 750 км углиб. Під час операції, участь в якій брало близько 100 тис. бійців, було підірвано 25 тис. рейок, багато мостів та станційних споруд, що значно утруднило

перегрупування військ противника в період вирішальних битв на Курській дузі.

В.Клоков

РЕКРУТЧИНА, РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ — система комплектування регулярної армії і військово-морського флоту в Російській імперії у XVIII—XIX ст. Запроваджена в 1705 згідно з указом Петра І. В Україні набрала чинності після остаточної ліквідації її політичної автономії у 80-х роках XVIII ст. В 1874 замінена загальною військовою повинністю.

В.Палієнко

РЕПНІН-ВОЛКОНСЬКИЙ Микола Григорович (1778—1845) — російський державний діяч, генерал від кавалерії, князь. Справжнє прізвище Волконський, онук по матері фельдмаршала М.Репніна, прізвище якого перейшло до Р.-В. за велінням Олександра І у 1801. Старший брат декабриста С.Волконського. Після закінчення кадетського корпусу служив у російській армії, відзначився у війнах з Францією. У 1809—1812 — посол у Вестфальському герцогстві, в 1813—1814 — генерал-губернатор Саксонії. У 1816—1834 — малоросійський військовий губернатор (Полтавської та Чернігівської губерній). У цій якості послідовно обстоював місцеві інтереси перед урядом, співчував українському автономістському рухові, склав у 1830—1831 проект відновлення козацьких полків, цікавився історією України і допомагав Д.Бантиш-Каменському в роботі над "Історією Малої Росії". Користувався популярністю серед українського дворянства, через що в 1834 був усунений з посади. Виїхав за кордон, а після повернення до кінця життя жив у своєму маєтку в м.Яготині. Був близько знайомий з Т.Шевченком, який у 1843—1844 з перервами жив у його маєтку, виконав дві копії з його портрета роботи Гормунга, приятелював з його дочкою Варварою.

С.Єкельчик

РЕСПУБЛІКАНСЬКА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВЦІВ (РАУ) — створена 19 жовтня 1989. Керівні органи — Республіканський конгрес і Комітет українознавців, президент РАУ та Бюро Республіканського комітету українознавців. Першим президентом РАУ був відомий правозахисник академік І.Дзюба, другим обраний член-кореспондент НАН України В.Євтух. При РАУ функціонують Міжнародний університет українознавства та Міжнародна школа україністики. РАУ започаткувала вручення іменних премій: ім. М.Костомарова та ім. Г.Сковороди.

О.Веселова, Л.Константинеску

РЕФОРМАЦІЯ — соціально-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної та Центральної Європи у XVI ст., спрямований проти католицької церкви. Ідеологи Р. заперечували зверхність папи римського, чернецтво, культ святих, ікони, вимагали створення національних церков, проведення церковних відправ рідною мовою. Прихильники Р. вважали лише Біблію джерелом віровчення і на відміну від католицизму заперечували "священний переказ", тобто рішення церковних соборів, судження пап тощо. У Р. брали участь різні верстви й прошарки суспільства, які вкладали в критику католицької церкви різний соціальний зміст. У Р. існувало кілька течій, серед яких основними були: бюргерсько-буржуазна (М.Лютер, Ж.Кальвін, У.Цвінглі), селянсько-плебейська на чолі з Т.Мюнцером та королівсько-князівська.

В Україні Р. поширилася з кінця першої половини XVI ст. і була спрямована проти католицької та православної церков. Серед шляхти і заможного міщанства було поширене

головним чином социніанство, серед міських низів, козаків і селян — вчення Феодосія Косого, в основі якого лежали ідеї соціальної та національної рівності. Значну роль в антикатолицькому русі відігравали братства. Р. сприяла розвиткові національних культур, прогресивних релігійно-філософських вчень. Наслідком Р. стало виникнення протестантизму.

Т.Комаренко

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 — історіографічна назва листування гетьмана І.Скоропадського та Петра І з питань правового статусу України. Складалися з двох документів — "Просительних статей" гетьмана і відповіді Петра І. Після закінчення Полтавської битви Скоропадський з козацького табору під Решетилівкою 17 липня 1709 відправив до Петра І "Просительні статті" з проханням затвердити їх. Вони складалися з 14 пунктів, у яких йшлося передусім про підтвердження "прав і вольностей" Гетьманщини, а також викладалися прохання залишати українських козаків у походах під командуванням своєї старшини, а не російських офіцерів, які знущаються над ними; віддати українському урядові гармати, забрані царськими військами в Батурині; заборонити царським воєводам втручатися у внутрішнє управління України; звільнити українське населення від обтяжливих постоїв московських військ та ін.

Цар у своїй відповіді загалом підтверджував "права і вольності", обіцяв згодом дати й "Статті" (що не було зроблено), а також наказати воєводам, щоб вони "не інтересувались до українського населення", а на інші прохання відповів відмовою. Одночасно цар встановлював російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату та ін.

Водночас з відповіддю гетьманові цар призначив при ньому міністра-стольника Ізмайлова, якому дав дві інструкції — явну і таємну. Десять пунктів явної інструкції зобов'язували міністра стежити за тим, щоб в Україні "не було зради", і давали йому право втручатися у міжнародні, майнові, управлінські справи козацького війська. В таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, довідуватися про розмір зібраних податків, прислуховуватися до розмов старшини і козаків, тримати при особі гетьмана два російських полки, підпорядковані міністрові.

О.Апанович

РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР МІЖ РРФСР І УСРР ТА ПОЛЬЩЕЮ 1921 — підписаний 18 березня 1921, знаменуючи закінчення польсько-радянської війни 1920 і визначивши державний кордон між країнами. Стосовно України він установлювався по річці Збруч, а далі на північ до Польщі відходила західна частина Волині. Сторони відмовлялися від територіальних претензій, зобов'язувалися забезпечувати на своїх територіях права відповідних національних меншин.

М.Знаменська

РИЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович (1895—1964) — поет, перекладач, громадський діяч, академік АН СРСР (1958) і АН УРСР (1943). Нар. в Києві в сім'ї вченого-етнографа і громадського діяча Тадея Рильського. У 1915—1918 вчився в Київському університеті. З 1919 до 1929 вчителював. З 1929 перейшов на літературну роботу. У 1943—1946 — голова Спілки письменників України, у 1944—1964 — директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, який нині носить його ім'я. Автор понад 30 поетичних збірок і поем, численних перекладів. На початковому етапі творчості виявив нелояльність більшовицькому режимові. Після арешту (1931) був змушений стати

на шлях апологетики комуністичної дійсності, що демонструють збірки "Знак терезів" (1932), "Київ" (1935), "Літо" (1936), "Україна" (1938), "Збір винограду" (1940). У 50—60-ті роки прагнув захистити українську культуру і мову від русифікаційного тиску. На тексти Р. написано сотні музичних творів, у т.ч. 7 опер, 20 кантат, ораторії, вокально-симфонічні сюїти, низку романсів і пісень. У науковому доробку Р. праці про видатних поетів, статті з історії, теорії літератури, етнографії, мистецтвознавства, мовознавства.

В.Даниленко

РИЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович (1841—1902) — культурно-просвітницький діяч, етнограф. Батько Максима Рильського. У 1862 закінчив Київський університет, де заприятелював та став послідовником В.Антоновича. Учасник гуртка "хлопоманів", згодом українофіл. Член Південно-Західного відділення Російського географічного товариства в Києві. Зібрав багатий матеріал з народного ужиткового мистецтва, фольклору та побуту. Автор статей про українські народні звичаї, побут, розвиток економіки України, популярних брошур для народного читання.

С.Павленко

РІББЕНТРОПА—МОЛОТОВА ПАКТ — Див. **РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ДОГОВІР ПРО НЕНАПАД 1939.**

РІВНЕНСЬКО-ЛУЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — бойові дії 1-го Українського фронту (27 січня — 11 лютого 1944) з метою визволення району Рівне—Луцьк—Шепетівка (командувач ген. М.Ватутін). Розвивалися шляхом наступу 13-ї армії з району Сарнів на Ковель і 60-ї армії в напрямку Острог—Славута—Шепетівка. Успішний наступ дав змогу визволити міста Луцьк, Рівне та Шепетівку. Внаслідок Р.-Л.о. війська правого крила фронту вийшли на рубіж Луцьк—Млинів, що забезпечило вигідні умови для дальшого наступу. В ході операції значну роль відіграла підтримка великих партизанських з'єднань, котрі діяли під керівництвом Українського штабу партизанського руху.

В.Клоков

РІГЕЛЬМАН Олександр Іванович (1720—1789) — історик, військовий інженер. Нар. у Петербурзі в німецькій родині. У 1738 закінчив Петербурзький шляхетський корпус. З початку 40-х років служив на Півдні України. Перебуваючи з 1782 у відставці, створив компілятивний історичний трактат "Летописное повествованіе о Малой России...", присвячений історичному минулому України від найдавніших часів до 80-х років XVIII ст. Значну увагу в творі приділено історії Запорозької Січі, Визвольній війні, гетьманству І.Мазепи. Основна політична ідея трактату — вмотивування патрімоніальних прав російських царів на спадщину Київської держави, засудження визвольної боротьби, спрямованої проти Росії.

П.Сас

РІЧ ПОСПОЛИТА — назва держави, що складалася з Корони Польської і Великого князівства Литовського (1569—1795), які мали федеративні права. Найвищим законодавчим органом був сейм, на якому обирали короля. У різні часи до складу Р.П. входили такі українські землі, як Київщина, Брацлавщина, Волинь, Західне Поділля, а також Західна Україна. Р.П. проводила агресивну зовнішню політику, вела війни з Московською державою, Османською імперією, Кримським ханством, Швецією та іншими країнами. У цих війнах на боці Р.П. активну участь брало українське козацтво. Визвольна війна та утворення Української держави (сер. XVII ст.) розпочали процес утрати Р.П. геополітичної переваги у Східній Європі. Поряд із внутрішнім занепадом та зовнішньополітичними причинами нерозв'язання українсь-

кого питання в межах Р.П. наприкінці XVIII ст. призвело до її розподілу між сусідніми державами. Згідно з т.зв. третім поділом Польщі (1795) Р.П. припинила своє існування.

Т.Чухліб

РІЧИЦЬКИЙ Андрій (псевдонім Пісоцького Анатолія Андрійовича; 1893 — 1934) — політичний і громадський діяч. Нар. у селянській сім'ї. Навчався в Петрівській сільськогосподарській академії в Москві. У 1917—1918 — член ЦК УСДРП, один із редакторів її центрального друкованого органу "Робітнича газета", член Української Центральної Ради та Малої Ради. З січня 1919 — один із засновників та ідеологів УСДРП (незалежних). На I установчому з'їзді УКП (січень 1919) обраний товаришем голови ЦК та редактором центрального друкованого органу партії — газети "Червоний прапор". З 1920 — член ВУЦВК ряду скликань. У 1923—1924 — завідуючий статистичним відділом Всеукраїнського кооперативного банку. Після самоліквідації УКП (1925) — член КП(б)У, у 1927 та 1930 обирався кандидатом у члени її ЦК. Після 1925 — редактор Держвидаву УСРР, член редколегії журналу "Більшовик України", науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УСРР. Автор історичних та літературознавчих статей. У 1933 заарештований, у 1934 розстріляний.

С.Кокін

"РІШИТЕЛЬНІ ПУНКТИ" 1728 — царський указ, виданий у 1728 гетьманові України Данилові Апостолу, яким визначалося правове становище України в межах Російської імперії. Був відповіддю на козацьку петицію з проханням відновити укладання україно-московських договорів при обранні нових гетьманів та на подані Д.Апостолом "гетьманські статті", спрямовані на захист державної автономії України. 28 "Р.п." указу повністю розвіяли сподівання старшини. Гетьман міг обиратися тільки за згоди царя, в окремих випадках не мав права вести дипломатичні зносини з чужоземними державами, під час війни підлягав російському фельдмаршалові, а не цареві, як то було раніше. Наймане козацьке військо (крім реєстрового) обмежувалося трьома полками. Гетьманська резиденція надалі залишалася у Глухові. Кандидатів на генеральну старшину і полковників затверджував цар, на нижчу старшину — гетьман. Вищою судовою апеляційною інстанцією мав слугувати Генеральний суд, який складався з трьох українців і трьох росіян під президентством гетьмана. Дозволявся вільний приїзд чужоземних купців, однак індукта (мито за імпортні товари) віддавалася російському скарбові. Скасовувалася заборона росіянам купувати землі в Україні, але вони не мали права селити на цих землях російських кріпаків. Росіяни, що володіли маєтками в Україні, повинні були підлягати українській владі. Заборонялося відбирати землі від козаків.

Хоча "Р.П." в дечому обмежували українську автономію, водночас вони поклали край 20-річному свавіллю царських урядовців і російських феодалів у Гетьманщині.

О.Апанович

"РОБІТНИЧА ОПОЗИЦІЯ" — фракція в РКП(б), яка представляла т. зв. "анархо-синдикалістський ухил". Оформилася під час дискусії про профспілки восени 1920. Вимагала передати управління народним господарством профспілкам, а керівну роль РКП(б) у сфері економіки обмежити господарським плануванням. "Р.о." критикувала бюрократизацію партійного і державного управління та намагалася покращити матеріальне становище робітничого класу. В грудні 1920 на об'єднаному засіданні комуністів—делегатів VIII Всеросійського з'їзду Рад та профактивістів О.Шляпников оголосив платформу, яка протистояла ленінській у питанні про профспілки (більш повно викладена у брошурі

О.Коллонтай "Р.о." та тезах до X з'їзду РКП(б)).

В Україні прихильників "Р.о." в КП(б)У очолили І.Перепечко і Т.Харечко. У профспілковому русі її форпостом була спілка робітників-металістів.

"Р.о."була піддана розгрому з боку керівництва РКП(б) та КП(б)У. 15 лютого 1921 відповідно до пропозиції ЦК РКП(б) політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про чистку профспілкового апарату від прихильників "анархо-синдикалістського ухилу". В Чернігові було розпущено профцентр "Робітничий секретаріат", утворений прихильниками "Р.о.", в Києві, Миколаєві та Донбасі — регіонах найбільшого впливу "Р.о." — вони були позбавлені представництва у губпрофрадах. XI з'їзд РКП(б) виключив зі складу партії керівників колишньої "Р.о.", які не погоджувалися з ленінською політикою.

В 1935 18 членів колишньої "Р.о." були притягнуті до судової відповідальності у сфабрикованій справі "Московська контрреволюційна організація групи "Р.о.", а в 1937 репресовані.

О.Мовчан

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — соціальна верства найманих працівників, зайнятих у безпосередньому матеріальному виробництві. В Україні поштовхом до активного зростання Р.к. було скасування кріпосництва (1861). У 1917 в Україні налічувалося 3,5 млн робітників. Унаслідок здійсненої більшовицькою партією індустріалізації кількість Р.к. в Україні продовжувала зростати і на 1987 складала 14 430 тис. осіб.

М.Плющ

РОБІТНИЧІ ДИСЦИПЛІНАРНІ СУДИ — форма боротьби держави проти порушників дисципліни і дезорганізаторів виробництва в умовах більшовицької диктатури. Запроваджені в життя декретом Раднаркому УСРР від 12 червня 1920, який передбачав порядок створення судів, їхню структуру, права та обов'язки членів, визначив заходи покарання для порушників трудової дисципліни. Робота з організації Р.д.с. особливо активно розгорнулася у вугільнодобувній, металообробній, оборонній галузях. Ці суди застосовували такі види покарань, як зниження заробітної плати, переведення на більш тяжкі примусові та понадурочні роботи, ув'язнення у трудових таборах, а у виняткових випадках передавали справи до військового трибуналу.

О.Реєнт

РОБІТНИЧІ ПРАВЛІННЯ — органи управління та розпорядження адмін.-госп. життям на більшості націоналізованих підприємств за умов більшовицької диктатури в роки Громадянської війни. Виникли наприкінці 1917 — на початку 1918. Масовим явищем стали після вигнання з України денікінців. Діяли на основі положень, затверджуваних урядом або Радами народного господарства та професійними спілками УСРР. Зміст Р.п. полягав у тому, що участь в управлінні підприємствами брали робітники, техніки, спеціалісти, представники відповідних спілок. Історія Р.п. в Україні ділиться на два етапи: перший — зима і весна 1920, коли в управлінні підприємствами переважала колегіальність за більшістю робітників; другий — літо і осінь 1920, коли на основній частині промислових підприємств утвердилося єдиноначальництво. Однак на деяких підприємствах кам'яновугільної, цукрової, текстильної та шкіряної промисловості ще певний час зберігалася колегіальна форма управління.

О.Реєнт

РОДЗЯНКИ — український дворянський рід, що походив із козацької старшини. У XVIII — на початку XX ст. володіли значними маєтностями у Полтавській і Катеринославській губерніях. Василь (? —

1734) — хорольський сотник. Іван Васильович (? — 1751) — гадяцький полковник. Аркадій Гаврилович (бл.1795 — 1846) — поміщик. Платон Гаврилович — предводитель дворянства в Хорольському повіті. Обидва — близькі знайомі Т.Шевченка. Андрій Платонович (1839—?) — відомий піаніст, концертував у Києві, Москві, Петербурзі. Наприкінці 60-х років повернувся в Україну. Михайло Володимирович (1859—1924) — великий землевласник, один із лідерів партії октябристів. Під час Громадянської війни служив у Добровольчій армії, з її рештками емігрував за кордон.

Л.Ткачова

РОЗКУРКУЛЕННЯ — кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті роки, складова частина примусової колективізації. Здійснювалася на основі постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". Формально спрямована проти найзаможніших селян (в Україні їх було 1,5%), на практиці вилилась у репресії проти значної кількості середняків, які в Україні складали дві третини селян. Поряд із примусовою колективізацією Р. стало передумовою занепаду сільського господарства й голодомору.

Є.Шаталіна

РОЗПИСНОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — неолітична культура у Закарпатті. Назва — за орнаментацією кераміки. Датується другою половиною V тис. до н.е. Населення, що залишило пам'ятки цієї культури, будувало овальні однокамерні й багатокамерні напівземлянки з каркасною конструкцією, користувалося виготовленими з глини з домішкою піску та рослин кухонними та столовими посудинами, мисками, горщиками, розписаними чорною, а пізніше сірою і темно-червоною фарбами. Знаряддя праці виготовлялися з обсидіану та кременю. Змінилася полгарською культурою.

Н.Котова

РОЗУМОВСЬКИЙ Кирило Григорович (1728—1803) — останній гетьман України (1750—1764), граф Російської імперії (з 1744), сенатор (з 1762), президент Російської Академії наук (1745—1765). Нар. в с.Лемеші (Козелецька сотня Чернігівського полку) в родині рядового козака Розума. В 1742 переїздить до царського двору, де перебуває під опікою свого старшого брата — фаворита імператриці Єлизавети Олексія Розумовського. В 1743—1745 — на навчанні за кордоном. У лютому 1750 обраний гетьманом України. Намагався відстоювати перед царським урядом автономію України. Домігся царського указу про заборону поширення на українців холопства (1752), деякий час без погодження з Петербургом призначав полковників. Самостійність Р. викликала невдоволення царського уряду, особливо після воцаріння Катерини II. Р. був усунений від гетьманства, а посада гетьмана України була скасована. Для управління Україною вдруге створювалася Малоросійська колегія. Понад 11 років Р. було заборонено навіть з'являтися в Україні, лише в 1776 йому було дозволено приїхати на батьківщину. В 1794 Р. остаточно поселився в м.Батурині. Останні роки присвятив будівництву церков та інших споруд у своїх володіннях.

О.Путро

РОКСОЛАНА (спр. ім'я Анастасія Лісовська; 1505—1561) — дружина турецького султана Сулеймана II. Нар. в м.Рогатині в сім'ї священика. За переказами, у 1520, під час свого весілля з С.Дропаном, сином львівського купця, була захоплена в полон кримськими татарами і продана до султанського гарему в Стамбулі, де під іменем Р. стала дружиною Сулеймана. Вроджена привабливість, розум, музичні здібності, в той же

час твердість характеру зумовили її винятковий вплив на чоловіка. Р. відіграла значну роль у політичному житті Туреччини першої третини XVI ст., зокрема у справах, що стосувалися України. Намагаючись зробити спадкоємцем турецького престолу свого сина Селіма, вела таємні палацові інтриги. Невдача задумів Р. зламала її здоров'я і прискорила смерть.

В.Матях

"РОЛАНД" — один із двох підрозділів Легіону Українських Націоналістів. Створений у квітні 1941 поблизу Відня у кількості до 350 бійців, одягнутих у чеську уніформу з українською символікою. З українського боку підрозділом командував Є.Побігущий. На початок радянсько-німецької війни "Р." використовувався для охорони шляхів просування німецьких військ, конвоювання військовополонених. Участі у бойових діях не брав. У серпні 1941 з політичних міркувань розформований німецьким командуванням.

В.Гриневич

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (бл.1150—1205) — князь новгородський, волинський, галицько-волинський. Син Мстислава Ізяславича. В 1168—1170 княжив у Новгороді Великому, від 1170 до 1199 — у Володимирі Волинському, який успадкував від батька. В 1187 зробив невдалу спробу за допомогою галицьких бояр вокняжитись у Галичі.

Р.М. уславився переможними походами проти половців у 1197—1198, 1201 і 1204. У 1199 вокняжився у Галичі, об'єднавши Галицьку і Волинську землі у могутнє Галицько-Волинське князівство. В 1202 оволодів також Києвом, об'єднавши під своєю рукою всю Південно-Західну Русь. Видатний полководець, Р.М. був мудрим політиком. Жив здебільшого у мирі з Угорщиною і Польщею, перемагав неспокійних сусідів — литву і ятвягів. Загинув біля польського міста Завихвоста під час походу на малопольського князя Лєщка Білого.

М.Котляр

РОМАН РОСТИСЛАВИЧ (?—1180) — князь смоленський, великий князь київський. Старший син Ростислава Мстиславича. По смерті батька в 1168 вокняжився у Смоленську. В 1171 посаджений в Києві Андрієм Боголюбським, але після сварки з останнім у 1173 замінений братом Боголюбського Всеволодом. По смерті Андрія знову вокняжився в Києві. У 1176 Київ захопив Святослав Всеволодович. Ростиславичі спочатку вибили його з міста, а потім вирішили поступитись Святославові Києвом, залишивши за собою майже всю Київську землю. Р.Р. сів у Смоленську, де й помер.

М.Котляр

РОМАНЧУК Юліян (1842—1932) — політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст. Нар. у м.Крилосі біля Галича в родині народного вчителя. Закінчив університет у Львові, у 1863—1900 викладав класичну філологію в тамтешній гімназії. Ініціатор і голова Народної Ради — політичної організації галицьких народовців, заснованої 24 жовтня 1885 у Львові. У 1899 — співзасновник Національно-демократичної партії (до 1907 її голова), в 1883—1895 посол до галицького сейму (з 1889 — голова Українського парламентського клубу). У 1891—1897 і в 1901—1918 посол до австрійського парламенту. В 1907—1910 і в 1916—1917 — голова української фракції в австрійському парламенті, з 1910 віце-президент парламенту. Під час Першої світової війни — голова Українського Червоного Хреста і Української Культурної Ради у Відні. Член-засновник товариства "Просвіта", Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка. Засновник і видавець газети "Батьківщина", співзасновник і співробітник газети "Діло". Редактор-видавець творів Т.Шевченка в Галичині, упо-

рядник підручників для шкіл. Помер у Львові.

О.Овсієнко

РОМОДАНОВСЬКИЙ Григорій Григорович (?—1682) — російський військовий і державний діяч, боярин (з 1665). Учасник Земського собору 1653 і україно-російських переговорів у Переяславі (січень 1654). У 1654—1669 був воєводою російських військ в Україні, очолював Білгородський приказ, брав активну участь у політичному житті української держави. В 1658—1659 надавав допомогу М.Пушкарю, Я.Барабашу, І.Донцю в боротьбі з гетьманом І.Виговським, у 1661—1663 підтримував претензії І.Брюховецького на гетьманство, в 1668—1669 очолював російські війська в поході проти гетьмана П.Дорошенка. Брав участь у Чигиринських походах 1677 і 1678, після чого служив при царському дворі. Загинув під час стрілецького бунту.

В.Горобець

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ — офіційна назва російської держави, встановлена в 1721 у зв'язку з прийняттям Петром І титулу імператора. Назва існувала до лютневої революції 1917 і означала всю сукупність територій, що входили до складу держави. Структура імперії грунтувалася на принципі авторитарного керівництва центру, що суперечило прагненням народів до власної національної державності. Ідеологічним підгрунтям колоніального гноблення неросіян були міфи про "триєдиний російський народ", "єдину й неділиму Росію" та "православ'я, самодержавство й народність". Всі народи імперії мали забути про свою історію, релігію, звичаї, а багато з них і про власну писемність, яка була механічно замінена російською абеткою. Імперське правління робило все для того, аби вселити в неросіян російську психологію, мораль, ментальність, позбавляючи таким чином народи національної самосвідомості, гідності й честі. Планомірно узурпувалися права народів на територію свого розселення, мову та культуру, що фактично було імперським етноцидом.

Розпад Р.і. активізувався у 1917, однак за Й.Сталіна відбулася реставрація імперського мислення, запанували інтереси "наднації", яка на практиці стала верхівкою унітарної наддержави. Розпад СРСР був останнім етапом краху Р.і. Проте останнім часом активізувалася політика "збирання російських земель", адепти якої привласнили право діяти як політичним, так і військовим шляхом.

О.Овсієнко

РОСІЙСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (РСДРП) — назва, яка традиційно вживається в історичній літературі для позначення як партії з цією офіційною назвою, так і меншовицької частини РСДРП, яка в окремі періоди являла собою цілком окрему політичну організацію. РСДРП виникла у 1898 на основі різнорідних гуртків і організацій. Починаючи з II з'їзду (1903) розкололася на дві фракції — більшовиків та меншовиків. Більшовицька частина РСДРП прийшла до влади шляхом антиурядового військового заколоту 25 жовтня 1917 і стала правлячою партією під новими назвами — РКП(б), ВКП(б), КПРС. Меншовики, не будучи в змозі самостійно організувати опір більшовицькому режимові, підтримували інші антибільшовицькі сили, в т.ч. монархічні, брали участь у розбудові демократичної національної державності в Україні, Білорусі, Прибалтиці та Закавказзі. По закінченні Громадянської війни чимало їхніх лідерів та активних діячів емігрували за кордон. За радянських часів деякі меншовики влилися до більшовицької партії, більшість відійшла від політичного життя. Незважаючи на це,

майже всіх відомих меншовиків у 20—30-ті роки було репресовано.

В.Попик

РОСІЙСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (БІЛЬШОВИКІВ) (РСДРП(б)) — ліворадикальне крило Російської соціал-демократичної робітничої партії. З часу свого виникнення на II з'їзді (1903) поступово перетворилася на окрему політичну партію. Найбільш відомі лідери — В.Ульянов (Ленін), Л.Каменєв, Г.Зинов'єв, Л.Троцький (часом переходив до меншовиків) та ін. Головним своїм завданням РСДРП(б) вважала повалення в Росії самодержавства, здійснення соціалістичної революції та встановлення "диктатури пролетаріату". Після падіння монархії (лютий 1917) взяла курс на організацію збройного повстання, який був успішно реалізований 25 жовтня 1917. В 1918 перейменована на Російську комуністичну партію (більшовиків) — РКП(б). Після встановлення радянської влади більшовицькі організації України в липні 1918 об'єдналися у формально самостійну Комуністичну партію більшовиків України — КП(б)У.

В.Попик

РОСІЙСЬКІ ПОДУШНІ РЕВІЗІЇ — облік населення, при якому фіксувалися "ревізькі душі" чоловічої статі. В Україні проводилися з 1782 (до 1857 їх відбулося сім). Ревізький облік був неповний, оскільки жіноцтво переписувалось для "одного лише знання". Крім того, поза обліком залишалися дворянство, особовий склад збройних сил, чиновництво, студенти і деякі інші категорії (почесні громадяни, т.зв. офіцерські діти — особи, батьки яких не вислужили на державній службі спадкове дворянство, ченці тощо).

А.Перковський

РОСТАВИЦЬКА УГОДА 1619 — між українською козацькою верхівкою на чолі з гетьманом П.Сагайдачним і польсько-шляхетським урядом на чолі з коронним гетьманом С.Жолкевським про підпорядкування реєстрових козаків польському урядові. Укладена в жовтні 1619 поблизу м.Паволочі на р.Роставиці (нині Житомирська обл.). В основу Р.у. покладено умови Вільшанської угоди 1617. За Р.у. кількість козацького війська зменшувалася з 20 тис. до 3 тис. Козаки із вислугою менше п'яти років мали повернутися під владу панів і державців. Реєстрові козаки повинні були виселитися з маєтків шляхти й духівництва. Кошти на утримання реєстру встановлювалися у розмірі 40 тис. злотих. Козацька верхівка зобов'язувалася знищити човни, покарати козаків, що брали участь в останніх морських походах на Крим і Туреччину, і погодитися на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король. Обурені нереєстрові козаки не визнали угоди.

М.Знаменська

РУБАН Василь Григорович (1742—1795) — письменник та історик. Нар. у м.Бєлгороді на Слобожанщині в сім'ї урядовця. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії та Московському університеті. Літературну діяльність почав писанням од, кілька з яких присвятив імператорці Катерині II. Видавав у Петербурзі сатиричні журнали "Ни то, ни се" (1769), "Трудолюбивый муравей" (1771) та ін. Перекладач у Сенаті (з 1768), секретар князя Г.Потьомкіна (з 1774), колезький асесор. Написав і за допомогою сановного українця князя О.Безбородька видав низку компілятивних творів з історії, географії і статистики України: "Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію" (1773), "Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 р." (1777), "Землеопис Малої Росії..." (1777).

Г.Стрельський

РУДНЄВ Семен Васильович (1899—1943) — активний учасник і видатний організатор партизанського руху

в Україні під час Великої Вітчизняної війни, Герой Радянського Союзу, генерал-майор. Брав участь у штурмі Зимового палацу, в роки Громадянської війни — на партійно-політичній роботі в Червоній армії. В 1929 закінчив Військову політичну академію. З травня 1940 обраний головою Путивльської районної ради Тсоавіахіму на Сумщині, де з перших днів війни організував місцевий партизанський загін. З жовтня 1941 був комісаром партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака. Бойовий досвід і політична свідомість Р. відігравали вирішальну роль в успіху бойових операцій з'єднання. Разом із сином Радієм загинув у бою біля Делятина (Івано-Франківська обл.).

В.Клоков

РУЖИНСЬКИЙ Кирик (Кирило; ? — бл.1602) — волинський князь, походив з роду литовського князя Гедиміна. Як "гетьман низових козаків" згадується разом зі своїм братом Михайлом в кінці 1585. В основному ж перебував на державній службі у польського короля Стефана Баторія. Обирався депутатом польського сейму (1590 і 1598), брав участь у придушенні повстання Северина Наливайка (1594—1596).

В.Палієнко

РУЖИНСЬКИЙ Михайло — волинський князь, походив з роду литовського князя Гедиміна. Як "гетьман низових козаків" згадується разом зі своїм братом Кириком в кінці 1585. Здійснив два військових походи проти татар під Перекоп і на річки Кальміус і Берду, які слугували кордоном козацьких володінь. У 1587 — орендар у волинського воєводи Януша Острозького. В 1588—1591 на службі у московського царя. Брав участь у походах на Крим і в обороні Москви від татар (1591).

В.Палієнко

РУЇНА — історіографічна назва трагічного занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. й страхітливого спустошення і знелюднення Правобережної України. В історичну науку це поняття було введене М.Костомаровим. Причинами Р. були суперечки всередині державної еліти, гострі соціальні конфлікти, анархо-охлократичні настрої і дії значної частини народних мас, насамперед запорозького козацтва, постійні агресії чи втручання у внутрішні справи козацької України з боку Речі Посполитої, Московії, Туреччини та Кримського ханства. Наслідками Р. стали ліквідація державних інституцій у Правобережній Україні, втрати її населення (понад 90%), занепад господарського і культурного життя.

В.Степанков

РУМУНИ — нація, корінне населення Румунії. В Україні проживають етнічною групою в кількості 135 тис. (за переписом 1989). На території сучасної України відомі з XIII ст. За традиційним господарсько-культурним типом — осілі землероби. Переважна більшість (99,7 тис.) проживають у сільській місцевості.

М.Вівчарик

РУМЧЕРОД — скорочена назва Центрального виконавчого комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області. Утворений у травні 1917 в Одесі. До складу Р. увійшло 127 осіб, переважно меншовики, есери та представники українських партій. Підтримував політику Тимчасового уряду. Відмовився визнавати Раднарком, через що у грудні 1917 був розпущений і переобраний під контролем більшовиків. На своєму II з'їзді визнав Раднарком, заявив про підтримку радянської влади та схвалив її декрети, оголосив себе єдиною владою в області та на Румунському фронті, ухвалив рішення про перемир'я, демобілізацію армії, організацію влади на місцях, розглянув земельне питання. В березні 1918 комітет виїхав

до Росії, а у травні припинив своє існування.

О.Бойко

РУМЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ Петро Олександрович (1725—1796) — російський полководець, дипломат, державний діяч. У 1736—1739 жив і виховувався в Україні. Як командувач 2-ою і 1-ою російськими арміями, що дислокувалися і діяли на території України і Молдови, брав участь у російсько-турецьких війнах 1768—1774 і 1787—1791, здобув перемогу влітку 1770 при Рябій Могилі, Ларзі і Кагулі, його війська оволоділи нижньою течією Дунаю і здійснили переможний наступ на Шумлу в 1774, що змусило Туреччину укласти Кючук-Кайнарджийську мирну угоду. За це Р. отримав військове звання генерал-фельдмаршала і почесне прізвище "Задунайський". У 1764 призначений головним командиром Малоросійських козацьких полків, Запорозьких козаків і Української дивізії. У 1787—1789 — головнокомандувач Українською армією. В 1764—1794 одночасно з військовою діяльністю перебував в Україні на посадах генерал-губернатора і президента Малоросійської колегії. Здійснив остаточну ліквідацію автономії України та її адм.-тер. поділ на губернії (1782), скасував права козацької старшини і замінив її російськими урядовцями, провів перепис населення (т.зв. "румянцевський опис"), запроваджував в Україні російські закони, в т.ч. подушну подать (1783), що призвело до закріпачення українського селянства.

В.Палієнко

РУСИ (РОСИ) — назва етносу, відомості про який вперше трапляються у працях арабських та візантійських авторів з середини VI ст. Найпоширенішим є погляд, що Р. походили з частини середньодніпровських слов'ян зарубинецької культури та слов'янізованих нащадків сарматів-роксоланів, відомих з IV ст. під назвою росомонів, і складали південно-східний компонент антського союзу. Р. займали територію Надросся, Надтясминня та дніпровського лісостепового лівобережжя. Внаслідок експансії аварів і розпаду антського союзу Р. разом із полянами та сіверянами в кінці VI — VII ст. утворюють на Середній Наддніпрянщині нове ранньодержавне об'єднання, назва якого найімовірніше була Рос. Після хозарської навали в середині VIII ст. і розгрому основних життєвих центрів Р. вони зливаються з полянами, після чого етнонім "поляни" поступово замінюється назвою "Р."

В.Кравченко

РУСИНИ — самоназва етнографічної групи східнослов'янського населення Карпат, яке проживає на території Закарпатської обл., а також Східної Словаччини (Пряшів), колишньої Югославії (Бачка), Угорщини, та емігрантів в Америці й Канаді. Крім терміна "Р.", також вживаються такі назви: руснаки, підкарпатські русини, карпаторуські руснаки, рутени. Найбільш поширена версія, що Р. — це нащадки народу русів, які зберегли стару самоназву. За межами України найчастіше застосовують самоназви руснаки, русини-українці тощо.

В.Холодницький, Л.Ковпак

РУСОВ Михайло Олександрович (1876—1919) — політичний діяч, син відомих громадських діячів Олександра і Софії Русових. Прихильник еволюційного соціалізму. Навчався в Харківському університеті. Один з ініціаторів і організаторів Революційної української партії. За участь у студентських заворушеннях у лютому 1901 був виключений з університету і висланий до Полтави, де зазнав ув'язнення. По звільненні емігрував за кордон. Навчався в Ляйпцізькому університеті,

досліджуючи етнографію Українських Карпат. Передчасно помер унаслідок тяжкої хвороби.

В.Кізченко

РУСОВ Олександр Олександрович (1847—1915) — земський статистик, етнограф, фольклорист, громадський діяч. По закінченні історично-філологічного факультету Київського університету (1868) працював гімназійним учителем. Брав участь у діяльності київської Старої громади, а з відкриттям Південно-Західного відділу Російського географічного товариства став його діяльним членом. Брав активну участь у підготовці перепису населення в Києві в 1874. У 1876 організував статистичні дослідження в Чернігівській губернії. Після примусового виселення в 1902 з Полтавської губернії переїхав до Петербурга, де влився до місцевої української громади. Повернувшись в 1909 до Києва, став викладачем статистики в комерційному інституті, де працював до кінця життя. На початку Першої світової війни був евакуйований до Саратова, де й помер. Прах Р. перевезений до Києва і похований на Байковому кладовищі. Найважливіші праці в галузі статистики: "Нежинский уезд" (1879), "Харьков по переписи 1893 г." (1893), "Описание Черниговской губернии" (1898—1899), "Статистика украинского населения Европейской России" (1914).

В.Кізченко

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ — земельні наділи в Австрійській імперії, що перебували у спадковому користуванні селян. Юридично власниками Р.з. вважалися власники домінікальних земель (поміщики, держава, церква), на користь яких селяни були зобов'язані відбувати різноманітні натуральні та грошові повинності, сплачувати державі поземельні податки. Протягом усього існування Р.з. поміщики намагалися зробити їх своєю власністю всупереч урядовій забороні. Селянська реформа 1848 перетворила Р.з. на приватну власність селян.

В.Кравченко

РУСЬ — у давньоруських писемних пам'ятках має чотири значення: етнічне — народ, плем'я тощо; соціальне — суспільний прошарок або стан; географічне — як територія, земля; політичне — держава. Існує багато концепцій походження слова "Р.": скандинавська (від місцевості зі схожою назвою), наддніпрянська (від назв річок із коренем "рос" у басейні Дніпра), фінська (від слова "ruotsi", яким фінські племена називали варягів) та ін. Достеменно відомо, що "Р." називали спочатку скандинавів, що складали дружини новгородських і київських князів. Поступово дружини варязьких князів із роду Рюрика на східнослов'янських землях розбавлялися слов'янами і робилися поліетнічними. Термін поширився спочатку на всіх дружинників узагалі, в т.ч. на слов'ян, далі на народ, насамперед на полян, що панували у протодержавному утворенні на Середній Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов'ян та їхню державу.

М.Котляр

"РУСЬКА БЕСІДА" — українські культурно-просвітницькі товариства на західних землях, які мали на меті поширення серед українських селян просвіти рідною мовою, досягнень культури й науки. Вперше виникли у Львові (1861—1862), згодом у Чернівцях (1869). Влаштовували переважно по селах читальні та бібліотеки, клуби й театральні гуртки, літературно-музичні вечори, видавали науково-популярну та художню літературу, народні календарі, часописи. У 1913—1929 галицька "Р.б." почала міняти назву своїх організацій на "Українська бесіда". Власним коштом вона організувала і утримувала в 1864—1929 перший професійний український галицький театр. На Буковині зі встановленням румунської влади всі організації

"Р.б." були закриті, крім чернівецької, яка була заборонена лише після входження Північної Буковини до УРСР. Галицька "Р.б." також була ліквідована в 1939 після приєднання Східної Галичини до УРСР.

В.Кізченко

РУСЬКА ЗЕМЛЯ — одна з назв (поряд із Руссю) у пам'ятках давньоруської писемності XI—XIII ст. давньоруської держави, території, яку залюднював її народ, і окремих земель цієї території. Історики та археологи умовно називають Р.з. об'єднання східних слов'ян у Середній Наддніпрянщині, що склалося у VI—VII (Б.Рибаков) або у VIII—IX ст. (А.Насонов, В.Мавродін). Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури вживають поняття "Р.з." у двох значеннях: вузькому та широкому. У вузькому — це південна Р.з., що охоплювала Київську, Чернігівську та Переяславську землі; у широкому термін застосовувався до своєї етнічної й державної території східних слов'ян — від Чорного моря до Білого й від Карпатських гір до Волги. Впродовж всього давньоруського періоду обидва поняття існували паралельно.

М.Котляр

"РУСЬКА ПРАВДА" — перший давньоруський писаний звід норм світського права. Збереглася у трьох редакціях: короткій, поширеній і скороченій. Складається з "Правди Ярослава", або Найдавнішої, "Правди Ярославичів", або Доменіального устава, і окремих законодавчих постанов. В основі "Р.п." лежать правові норми часів панування родоплемінного устрою: "Закон Руський" (часи Ігоря Старого) і "Устав земляний" (часи Володимира Святославича). Найдавніша "Р.п." була дана Ярославом Мудрим новгородцям у 1016. Далі вона дороблялася й остаточно під назвою "Суд Ярославль Володимеричь" упроваджена в 1036—1037. "Правда Ярославичів" датується 1072, вона була прийнята на з'їзді Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів у Вишгороді. Час видання поширеної редакції — від кінця XI до початку XIII ст. До неї входить Устав князя Володимира Всеволодовича Мономаха, що регулює питання боргових зобов'язань і кабальних відносин (1113). "Р.п." відіграла важливу роль у соціально-економічному розвиткові суспільства, поступі державності й складанні державного управління.

М.Котляр

"РУСЬКА ТРІЙЦЯ" — утворене у Львові зі студентів духовної семінарії та університету напівлегальне демократично-просвітницьке і літературне угруповання, що діяло у 1833—1834. Назву отримало за прозвиськом трьох його керівників — М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького (термін "руська" тоді означав "українська"). Згуртувавши навколо себе однодумців, які поставили за мету піднесення національної свідомості та запровадження української мови в усі сфери громадського життя, "трійчани" почали "ходити в народ": записувати фольклор, у церквах виголошувати проповіді українською мовою. У 1836 тисячним тиражем у Пешті (Угорщина) надруковано підготовлений "Р.т." альманах фольклорних і власних творів членів "Р.т." "Русалка Дністровая". Центральною тут була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною. Власті визнали діяльність "Р.т." ворожою, заборонили поширювати альманах, а його упорядників і авторів притягли до відповідальності як державних злочинців. Діяльність "Р.т." залишилася пам'ятною історичною віхою як перша спроба народу Західної України заявити про своє існування.

В.Сарбей

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця в Україні XV—XVIII ст. Створена Польщею із захоплених нею земель Галицько-Волинського князівства. Спочатку ці землі мали

назви "Руське королівство" або "Руська земля", і управляли ними королівські намісники — старости. Близько 1434 було утворено Р.в., яке складалося з 5 земель: Львівської, Перемиської, Галицької, Сяноцької та Холмської. Землі поділялися на повіти. Адміністративним центром Р.в. був Львів. На чолі адміністративного управління стояв воєвода, призначений королем. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р.в. було ліквідоване, оскільки майже вся його територія була загарбана Австрією.

Ю.Кокін

"РУСЬКИЙ СОБОР" — політична організація, створена 23 травня 1848 у Львові на противагу Головній Руській Раді з метою спрямування українського національно-визвольного руху в польських інтересах. До її складу входили представники польської еліти, предки багатьох з яких були українцями. Організація не мала чіткої політичної програми, підтримувала обмежену аграрну реформу 1848 і виступала проти селянських антипоміщицьких заворушень, критикувала Габсбургів і водночас висловлювала готовність співробітничати з австрійськими властями, сподіваючись за їхньої допомоги відновити незалежну Польщу, куди б увійшли й українські землі. "Р.С." видавав численні відозви та листівки, а також газету "Дневник руський" за редакцією І.Вагилевича. Організація не мала авторитету серед українських мас. Припинила свою діяльність після придушення Львівського збройного повстання 1848 і заборони австрійським урядом усіх політичних організацій і товариств.

В.Волковинський

РЮРИК (?—879) — перший руський князь, засновник династії Рюриковичів. Походженням зі Скандинавії. Згідно з "Повістю временних літ" у 862 був закликаний північно-східними слов'янами на князювання. Сів у Новгороді (за іншою редакцією — у Ладозі), його брати Трувор — в Ізборську, Сінеус — у Білоозері. По смерті братів Р. зробився правителем Північної Русі.

М.Котляр

РЮРИК РОСТИСЛАВИЧ (?—1215) — князь овруцький, новгородський і київський. Четвертий син Ростислава Мстиславича смоленського. В 1169—1172 княжив у Новгороді Великому, в 1173 сів у Києві. В 1177 поступився Києвом чернігівському князеві Святославу Всеволодовичу, але в 1180 повернувся на київський стіл. У 1181 пішов на компроміс зі Святославом: віддав йому Київ, а собі взяв південну "Руську землю" (що звузилася тоді до меж Київської землі). У Південно-Західній Русі встановився дуумвірат. Р.Р. і Святослав Всеволодович у злагоді правили Києвом, здійснили у 1183—1194 кілька вдалих походів проти половецьких ханів. Після смерті Святослава (1194) Р.Р. кілька разів то втрачав Київ, то повертався туди. В 1210 був змушений поступитися престолом на користь Всеволода Святославича Чермного й поїхати княжити до Чернігова, де й скінчив свої дні.

М.Котляр

С

САБАТИНІВСЬКА КУЛЬТУРА — була поширена у степових районах Північно-Західного Причорномор'я із центром між Нижнім Дністром та Інгулом. Датується XIV—XII ст. до н.е. З одного боку С.к. пов'язана зі зрубною, з іншого — з культурою Ноа. Населення С.к. мешкало у неукріплених поселеннях з кам'яною архітектурою, мало розвинуту металургію, про що свідчать численні скарби, ливарні форми тощо, займалося хліборобством та скотарством. Поховання подібні до зрубних. Походження С.к. треба шукати в ямних племенах та населенні культури багатопружкової кераміки.

С.Пустовалов

САВИЧ Микола Іванович (1808—1892) — член Кирило-Мефодіївського товариства. Нар. в Гадяцькому пов. Полтавської губ. в сім'ї поміщика. Закінчив філософський факультет Харківського університету. В 1827—1831 — на військовій службі, брав участь у російсько-турецькій війні 1828—1829. По виході у відставку в 1831—1834 слухав лекції у Колеж де Франс у Парижі. Вивчав твори французьких просвітників та соціалістів-утопістів. У 40-х роках зблизився із засновниками Кирило-Мефодіївського товариства М.Костомаровим, М.Гулаком, Т.Шевченком і став одним із найактивніших його членів. Був прихильником повалення самодержавства, скасування кріпацтва, створення федерації слов'янських республік. У 1847 С. був відкликаний з-за кордону, заарештований і висланий до свого маєтку

під нагляд поліції. З 1848 жив в Одесі, виступав зі статтями з економічних питань.

С.Єкельчик

САВМАК — організатор і керівник державного перевороту в Боспорській державі в 107 до н.е. За походженням скіф. Претендуючи на боспорський престол, підтриманий боспорськими скіфами, С. власноруч убив боспорського царя Перісада V. Після поразки від понтійського полководця Діофанта був відправлений до Понтійського царства за дорученням Мітрідата VI Євпатора.

А.Русяєва

САВРИЧ (Максимович) Карл Авксентійович (1892—1934) — партійний та державний діяч. У 1913 закінчив станіславівську гімназію та вступив на юридичний факультет Львівського університету. У 1915 мобілізований в австрійську армію, у серпні 1916 потрапив у російський полон. Після лютневої революції 1917 пристав до лівого крила УПСР, з лютого 1918 — в УКП (боротьбистів). На початку 1919 повернувся для підпільної роботи у Станіславів. Організатор і перший керівник компартії Східної Галичини (1919). Після окупації регіону Польщею — на підпільній роботі. Згодом в УСРР на дипломатичній роботі. В 1924 обирається членом ЦК КПЗУ, в 1925 — членом її політбюро. У 1927 виступив проти звинувачень на адресу О.Шумського у націоналістичних збоченнях. Після розколу в КПЗУ, організованого Москвою, опиняється в РРФСР. У 1933 заарештований як учасник т.зв. "Московського центру УВО" і засуджений до 10 років таборів. Позбавив себе життя у Біломорсько-Балтійському таборі НКВС.

О.Рубльов

САГАЙДАЧНИЙ Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; ? — 1622) — політичний діяч, гетьман реєстрового козацтва. Нар. у с.Кульчинцях поблизу Самбора у шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі, згодом пішов на Запорожжя. Невдовзі висунувся на чільне місце серед козацької старшини. Очолив ряд вдалих походів на Оттоманську Порту і Кримське ханство. З його ім'ям пов'язане взяття Варни (1605) і Кафи (1616). У 1618 взяв участь у поході військ польського королевича Владислава на Москву. Майже одночасно (1620) послав до царя спеціальне посольство з проханням прийняти українських козаків на російську службу. У гетьманській діяльності керувався прагматизмом, тверезим розрахунком, твердістю і водночас схильністю до компромісів. Відомий як меценат і палкий прихильник братського руху. В 1620 забезпечив охорону єрусалимського патріарха Феофана, який висвятив у київські митрополити Іова Борецького і ще кількох єпископів. У 1621 очолив козацьке військо у битві під Хотином. Тоді ж дістав тяжке поранення, яке прискорило його смерть. Похований у Братському монастирі в Києві.

В.Смолій

САДОВСЬКИЙ Валентин Васильович (1886—1947) — економіст, журналіст, громадський і політичний діяч. Нар. на Волині у священицькій родині. Закінчив правничі студії в Київському університеті та економічні у Політехнічному інституті в Петербурзі, був активним членом українських студентських громад. З 1904 — член РУП—УСДРП. У 1917 — член Центральної Ради і Малої Ради, з 28 червня 1917 — генеральний секретар судових справ в уряді В.Винниченка, в 1918 — член Українського Національного Союзу. З 1920 на еміграції в Польщі й Чехії. З 1925 — доцент, згодом професор Української господарської академії в Подебрадах, член Українського наукового інституту в Варшаві. Автор праць "Нарис економічної географії України" (1920), "Проблеми індустріалізації в народному господарстві" (1929), "Районізація України" (1931), "Праця в УСРР" (1932),

"Національна політика Совєтів на Україні" (1937) та ін. Заарештований органами НКВС у Празі в 1945, помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

О.Корнієвська

САДОВСЬКИЙ Микола Карпович (спр. прізвище Тобілевич; 1856—1933) — актор, режисер, письменник. Нар. в с.Кам'яно-Костувате на Херсонщині (нині Миколаївська обл.). Навчався у херсонській гімназії та Єлисаветградському реальному училищі, брав участь в аматорських драматичних гуртках. У 1877—1878 — учасник російсько-турецької війни. З 1881 у професійному театрі. З 1888 — власник трупи, яка в 1898 об'єдналася з "Товариством малоросійських артистів" братів Тобілевичів. У 1905—1906 — директор і режисер Руського народного театру. В 1906 заснував перший український стаціонарний театр у Полтаві, згодом перевів його до Києва. В роки української державності був головним уповноваженим у справах народних театрів. З 1920 очолював театр у Галичині, з 1923 жив у Празі, в 1926 повернувся в УРСР, грав у різних театрах. Автор спогадів "Мої театральні згадки" (опубліковані посмертно в 1956).

О.Корнієвська

САКОВИЧ Касіян (Каліст; бл. 1578—1647) — письменник, культурно-освітній і церковний діяч. Нар. у с.Потеличі (Галичина), син православного священика. Навчався у Замойській академії та Краківському університеті. У 1620—1624 — ректор Київської братської школи. У 1625 перейшов в уніатство, в 1641 — у католицизм. Тривалий час був абатом Дубенського василіянського монастиря. Його твір "Вѣршѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного..." (1622) став визначним внеском в українську літературу. Автор філософських навчальних посібників (1620, 1626), а також прокатолицьких богословсько-полемічних трактатів, виданих у 1641—1644.

П.Сас

САЛТІВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура VIII—X ст., залишена різноетнічними племенами, що входили до складу Хозарського каганату. Назва від села Верхній Салтів на Харківщині, де у 1900 вперше виявлена. Має два основних варіанти — лісостеповий і степовий. Культура першого варіанту залишена осілими землеробськими ірано-мовними аланами, які мешкали у поселеннях з напівземлянкових жител, а при похованнях практикували трупопокладення у катакомбних могильниках разом із особистими речами померлого. Другий варіант належав кочовим і напівкочовим тюркомовним болгарським племенам, а також, імовірно, праугорцям, які жили у тимчасових стоянках з юртоподібних наземних жител, практикували трупопокладення в ямні ґрунтові могильники, яке супроводжувалося біднішим інвентарем. Племена С.к. володіли фортифікаційним мистецтвом, мали розвинуті землеробство й скотарство, найрізноманітніші ремесла, вели активну зовнішню торгівлю. На рубежі IX—X ст. вони зазнали тиску з боку печенігів, а після загибелі каганату у другій половині X ст. зникають. Вважається, що частина їх (яси та касоги давньоруських літописів) увійшла до складу Давньоруської держави.

О.Сухобоков

САМОЙЛОВИЧ Іван Самійлович (? — 1690) — козацький діяч. Походженням із духівництва. Освіту здобув у Київському колегіумі. Змолоду у козацькому війську. В 1669 обирається генеральним суддею лівобережного козацького війська, в 1672 — гетьманом Лівобережної України. У 1668 підтримав гетьмана І.Брюховецького й узяв участь у повстанні проти засилля російських воєвод в Україні. В 1677—1678 керував полками у війні проти Туреччини. В

1674 обраний гетьманом Лівобережної та Правобережної України. Відстоював державні інтереси України у взаємовідносинах з Московщиною. В 1687 очолював козацькі полки в першому Кримському поході царських військ і був звинувачений у його невдачі. Засланий до Тобольська, де й скінчив життя.

Г.Сергієнко

САМУСЬ Самійло Іванович — козацький діяч. Виходець із козаків. У 1684 отримав від польського короля "приповідний лист" (дозвіл) на формування Богуславського полку й заселення Богуславщини; богуславський полковник (1684—1704). У 1692—1699 польським урядом призначений наказним гетьманом правобережних козацьких полків. Спільно з С.Палієм, З.Іскрою та А.Абазиним очолював козацький визвольний рух проти Речі Посполитої на Правобережжі (1684—1704). Незважаючи на скасування гетьманства і полкового устрою продовжував очолювати Богуславський полк, давав відсіч польським каральним експедиціям. Після вступу І.Мазепи на Правобережжя (1704) розпустив Богуславський полк і повернувся на Лівобережжя. Брав участь у війні проти шведів (1708—1709). Заснував Богуславський монастир.

Г.Сергієнко

САНДОМИРСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ — плацдарм радянських військ на лівому березі Вісли в районі м.Сандомир в період Другої світової війни. Був захоплений 29 липня 1944 військами 1-го Українського фронту (маршал І.Конєв) під час Львівсько-Сандомирської операції. В ході жорстоких боїв, які тривали весь серпень, плацдарм був розширений до 75 км по фронту і 55 км углиб. Із нього в 1945 почалася Сандомирсько-Силезька операція Червоної армії.

В.Гриневич

САРМАТИ — група іраномовних племен, що кочували на обширних просторах Євразійських степів і були східними сусідами скіфів. У III ст. до н.е. вони встановили своє панування у степах України. До складу сарматського об'єднання входили такі військово-політичні союзи племен: язиги, роксолани, сіраки, аорси, з середини I ст.н.е. до них додаються алани.

Освоївши степи Причорномор'я, С. рушили у Подунав'я і замешкали рівнини між Дунаєм і Тисою. З цієї території вони здійснювали постійні набіги на римські провінції. Для захисту від них Рим був змушений побудувати вздовж Дунаю укріплення.

Сарматське суспільство було воєнізованим. Вершники озброювалися короткими мечами, кинджалами, луками, списами і дротиками. Давні історики зазначають швидкість атаки, особливі способи метання дротиків та накидання аркана на противника. Кінь мав багато прикрашену упряж. Небіжчиків ховали у курганних і грунтових могильниках з великою кількістю інвентаря. Особливо багатими були могили знаті.

Основою життя С. було кочове тваринництво. Вони розводили овець, велику рогату худобу, коней. У перші століття н.е. частина С. перейшла до осілості і займалася землеробством.

Панування С. закінчилося у середині III ст. з приходом готів, які розсіяли кочовища С. і відрізали їх від античних міст. Частина С. відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ, ставши одним з етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

Д.Козак

САСЬКО (Федорович Сашко; ? — 1596) — козацький старшина, полковник, учасник козацьких воєн 1591—1596. Вперше згадується в 1593 в оточенні К.Косинського. В 1594 був послом запорожців до австрійського імператора. В 1594—1595 брав участь у молдавських походах.

У 1596 командував полком у війську Г.Лободи. Загинув у бою під Білою Церквою.

С.Лепявко

СВЕНЦИЦЬКИЙ Іларіон Семенович (1876—1956) — філолог, мистецтвознавець. Закінчив Львівський університет (1899), продовжував навчання в Петербурзі і Відні. З 1913 по 1950 (з перервами) працював у Львівському університеті, одночасно (з 1944) керував відділом мовознавства в Інституті суспільних наук АН УРСР. Організував Національний музей у Львові (з 1939 Львівський музей українського мистецтва) і був його директором (1908—1952).
С. — автор праць "Бучацьке євангеліє XVIII ст." (1911), "Основи науки про мову українську" (1917), "Мова Галицько-Волинського літопису" (1949), "Прикраси рукописів Галицької України XVI в." (1922—1923), "Розвиток українського мистецтва в Західній Україні" (1944), а також робіт з українського фольклору та етнографії.

Г.Брега

СВІТОВИЙ КОНГРЕС ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ (СКВУ) — позапартійна громадська організація, створена в 1967 як координаційний центр української еміграції з метою згуртування різних українських об'єднань та угруповань за кордоном. СКВУ об'єднує понад 150 організацій з різних країн. Щоп'ять років скликається конгрес СКВУ. Між конгресами керівним органом є секретаріат, на чолі якого стоїть президія, що базується в м.Торонто (Канада). Президент СКВУ — Дмитро Ціпивник. Друкований орган — "Вісник Світового Конгресу вільних українців".

М.Вівчарик

СВЯТОПОЛК ІЗЯСЛАВИЧ (1050—1113) — князь полоцький, новгородський, турівський, великий князь київський. Син Ізяслава Ярославича. В 1069—1071 княжив у Полоцьку, в 1078—1088 — у Новгороді Великому, звідки перейшов до Турова, володіючи одночасно Пінською і Берестейською землями. В 1093 посів київський престол, де йому довелося відбивати майже щорічні напади половецьких ханів. Разом з Володимиром Мономахом у 1103—1111 провів низку переможних походів у половецькі степи. Був слабким і непослідовним володарем, розпалював ворожнечу між князями. Під керівництвом С.І. відбулося кілька князівських з'їздів. Смерть непопулярного в народі С.І. викликала повстання, приборкане Володимиром Мономахом, який вокняжився в Києві.

М.Котляр

СВЯТОПОЛК ОКАЯННИЙ (978—бл.1019) — князь турівський і київський, син Ярополка Святославича. Був усиновлений Володимиром Святославичем, який у 988 посадив його намісником у Турові. Згідно з "Повістю временних літ" прозваний Окаянним за вбивство синів Володимира Великого Бориса і Гліба після смерті їхнього батька (1115). Інше джерело — "Хроніка" Тітмара Мерзебурзького — сповіщає, що негайно по смерті Володимира С.Я. виїхав до свого тестя Болеслава Хороброго у Польщу, а значить не міг бути вбивцею Володимировичів.

М.Котляр

СВЯТОСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (?—1194) — князь турівський, волинський, новгород-сіверський, чернігівський, великий князь київський. Син Всеволода Ольговича. В 1141 посаджений батьком у Турові, згодом у Володимирі-Волинському. В 1146 позбавлений князівства новим київським князем Ізяславом Мстиславичем, від якого отримав волость у Побужжі. Влітку 1157 С.В. одержав Новгород-Сіверський, у 1164 вокняжився в Чернігові. У 1181 після тривалої боротьби за київський престол зі смоленськими Ростиславичами утвердився в Києві, ук-

лавши з суперниками угоду, за якою глава Ростиславичів Рюрик отримав південну "Руську землю" (фактично в той час Київську землю). У 1184—1194 у Південно-Західній Русі правив дуумвірат Святослава й Рюрика, що послабило міжкнязівські усобиці і забезпечило успіхи в боротьбі з половцями.

М.Котляр

СВЯТОСЛАВ ІГОРЕВИЧ (бл. 931—972) — київський князь (з 964), єдиний син Ігоря та Ольги. По смерті батька перебував під регентством матері. Ставши самостійним правителем, розпочав заходи зі зміцнення Давньоруської держави, повернув до її складу племінне княжіння в'ятичів (964), у 965—968 розгромив Хозарський каганат. Вів активну політику щодо Візантії. В 968 допоміг імператорові Никифору Фоці придушити повстання болгар, але його спроба залишитися в Болгарії змусила Візантію нацькувати на Київ печенігів. Відігнавши їх, С.І. провів адміністративну реформу, посадивши синів намісниками: старшого, Ярополка, в Києві, молодшого, Олега, в Овручі, позашлюбного, Володимира, у Новгороді Великому. В 969 С.І. вирушив у другий похід на Болгарію. Проти нього виступила Візантія. В 971 С.І. з військом був обложений у болгарському місті Доростолі, і йому довелося піти з Болгарії. На зворотному шляху він потрапив у засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею, й загинув.

М.Котляр

СВЯТОСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1027—1076) — князь чернігівський і київський. Четвертий син Ярослава Мудрого. Згідно з заповітом батька отримав Чернігів із волостю, володів також Муромом, Білоозером і Тмутороканню. Разом із братами Ізяславом і Всеволодом утворив тріумвірат Ярославичів, що правив Руссю два десятиліття. Був організатором успішної боротьби з торками і половцями. Енергійний, владний і нерозбірливий у засобах, С.Я. силкувався стати київським князем. У 1073 він звинуватив старшого брата Ізяслава у змові зі Всеславом полоцьким і за допомогою Всеволода вигнав його з Києва, вокняжившись там. С.Я. був освіченою, закоханою у книжність людиною. При ньому були складені "Ізборники" 1073 і 1076. Помер від невдалої операції з видалення пухлини. Похований у Спаському соборі м.Чернігова.

М.Котляр

"СВЯЩЕННА ЛІГА" — антитурецька коаліція європейських держав, що існувала від 1684 до початку XVIII ст. Грунтувалася на підписаних протягом 1683—1684 договорах між Австрією, Річчю Посполитою, Венецією та Ватиканом, якими передбачалося, що у війні з Османською імперією кожна з держав може зберегти завойовані нею землі, за винятком тих випадків, коли інший союзник мав на них "історичне право". У 1686 до "С.л." приєдналася Московська держава. Фактично коаліція розпалася на Карловицькому конгресі 1698—1699, коли виявилися значні суперечності між її членами.

Т.Чухліб

СЕВАСТОПОЛЬ — місто на південно-західному узбережжі Криму, військово-морська база Чорноморських флотів України та Росії. Виник на території давньогрецької колонії — античного міста-держави Херсонеса, тривалий час був володінням Римської та Візантійської імперій, Кримського ханства. Після захоплення Криму в 1783 Росією на місці давніх поселень було розпочато будівництво порту, фортеці та міста, яке з 1784 носить сучасну назву. З 1804 С. — головний військовий порт Чорноморського флоту. Відомі дві героїчні оборони С.: під час Кримської війни 1853—1856 та в роки радянсько-німецької війни 1941—1945. За мужність, виявлену

армією, гарнізоном і населенням під час останньої, С. удостоєний звання міста-героя.

Л.Маркітан

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОБОРОНА 1854—1855— 349-денна (13 вересня 1854 — 27 серпня 1855) оборона Севастополя під час Кримської війни 1853—1856.

Завдавши поразки російським військам на р.Альмі і змусивши їх відступити до Бахчисараю, війська союзних держав (Англії, Франції, Туреччини, Сардинського королівства) оточили Севастополь. Оборону міста очолив начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В.Корнілов, його помічниками стали віце-адмірал П.Нахімов і контр-адмірал В.Істомін. Під їхнім керівництвом Севастополь було захищено з моря, організовано активну оборону з суходолу, де за планом військового інженера Е.Тотлебена споруджено укріплення, що прикривали підступи до Малахового кургану — центра оборони міста. Гарнізон Севастополя був підсилений моряками, зокрема з екіпажів затоплених у бухті кораблів. Не наважившись на негайний штурм міста, союзне командування почало тривалу облогу. С.о. надовго скувала головні сили союзних військ, не дала їм змоги розгорнути воєнні дії в Криму. Незважаючи на перевагу (170 тис. проти 40 тис. гарнізону), армія союзників не змогла зламати опір захисників фортеці. Виняткову мужність виявило населення міста. Широко відомими стали імена героїв С.о. — матросів П.Кішки, Ф.Заїки, А.Рибакова, І.Димченка, солдатів О.Єлисеєва, І.Шевченка, Я.Махова, офіцерів Н.Бірильова, П.Завалишина, медсестер Даші Севастопольської, Тетяни Булгакової та багатьох інших. Зазнавши великих втрат (бл.70 тис.), союзні війська лише на початку вересня 1855 захопили Малахов курган. За наказом командування російські війська, що втратили 83,5 тис. вояків, залишили Севастополь, після чого союзники зайняли зруйноване місто.

Т.Лазанська

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОБОРОНА 1941—1942 — 250-денний (30 жовтня 1941 — 4 липня 1942) захист сухопутними військами, силами Чорноморського флоту і населенням головної військово-морської бази на Чорному морі — м.Севастополя від німецько-румунського угруповання. Захисники Севастополя 4 листопада 1941 об'єдналися в Севастопольський оборонний район (СОР), до складу якого ввійшла Приморська армія. Командувач СОР — віце-адмірал П.Октябрський, його заступник — ген.-майор І.Петров. Радянські війська відбили три великих наступи ворога, який втратив близько 300 тис. убитими і пораненими. С.о. зірвала плани противника щодо наступу на Кавказ і Закавказзя.

Н.Руденко

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція радянських військ 4-го Українського фронту (Ф.Толбухін), Окремої Приморської армії (А.Єрьоменко, згодом К.Мельник) у взаємодії з Чорноморським флотом (П.Октябрський) і кримськими партизанами. Проведена 5—15 травня 1944. Була частиною Кримської операції 1944. Внаслідок С.о. завершено визволення Криму.

О.Буцько

СЕЙМ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — законодавчий орган автономного Закарпаття, обраний 12 лютого 1939 у складі 32 осіб з єдиного списка УНО. Відбув одну сесію у Хусті 15 березня 1939, на якій затвердив проголошення державної суверенності Карпатської України, ухвалив конституційний закон, обрав президентом держави А.Волошина та затвердив уряд на чолі з Ю.Реваєм. Головою сейму обрано А.Штефана, заступниками — Ф.Ревая і С.Росоху. У зв'язку з угорською окупацією президія сейму емігрувала.

В.Прилуцький

СЕЛЯНСТВО — верства населення, пов'язана способом життя і побуту з селом, сільськогосподарською працею та організацією аграрного виробництва. У період феодальних відносин українське С. перебувало в закріпаченому стані, тривалий час додержувалось общинних форм життя. З переходом до капіталістичних відносин серед С. поширюються індивідуальні методи господарювання. Після встановлення більшовицького режиму селяни в Україні перетворилися на власників землі, але із здійсненням суцільної колективізації фактично були зведені до статусу найманих сільськогосподарських робітників, причому в роки сталінської диктатури опинилися у становищі кріпаків. У 1993 сільське населення України складало 32% усього населення, або 16,8 млн осіб.

П.Панченко

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1848 — система заходів австрійського уряду, в т.ч. стосовно Галичини. 22 квітня 1848 від імені імператора Фердинанда I губернатор Галичини Стадіон оголосив циркуляр про скасування з 15 травня панщини. Держава зобов'язувалась у майбутньому відшкодувати панам їхні втрати. Відповідний імператорський указ було опубліковано 7 вересня 1848. Згідно з ним дві третини вартості відшкодування поміщикам за втрачену робочу силу було перекладено на селян. За поміщиками зберігалося сервітутне право на ліси і пасовиська, селяни могли користуватися ними за відповідну плату чи відробіток. Скасування панщини в Галичині відбулося майже на півроку раніше, ніж в інших провінціях імперії. Селяни отримали у власність менше половини земельних угідь краю і виплатили поміщикам величезний викуп у 145,6 млн тодішніх карбованців. Разом із тим реформа надала селянинові громадянські права, право власності на землю, право розпоряджатися своєю долею. Окремим декретом від 1 липня 1848 було скасовано залежність селян Буковини. На Закарпатті, як і в усій Угорщині, селяни були звільнені від феодальної залежності 18 червня 1848.

Т.Лазанська

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 — система заходів російського уряду, спрямована на поступову ліквідацію в країні кріпосницьких відносин. Безпосередніми причинами С.р. були поразка Росії у Кримській війні 1853—1856 та загострення у зв'язку з цим соціально-економічного становища в цілому.

19 лютого 1861 були оприлюднені "Маніфест" про відміну кріпосного права та "Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності", згідно з яким її позбулися 22,5 млн осіб. Водночас за поміщиками залишалися всі їхні землі. Вони були зобов'язані надавати селянам т.зв. "садибний притулок" та тимчасові обробіткові ділянки, розміри яких визначалися спеціальними "уставними грамотами". Община залишалась, як і раніше, недоторканою.

С.р. на місцях визначалася чотирма "Місцевими положеннями". Україна підпадала під дію трьох із них. Найвищі розміри наділів коливалися тут від 3 до 12 десятин на ревізьку душу (причому найбільші показники припадали на Степовий регіон), нижчі були на третину менші. На Лівобережжі землею наділяли згідно з спадково-сімейним принципом, і відробітки тут були вищі, у Київській, Подільській та Волинській губерніях — за інвентарними правилами 1847—1848, і повинності тут були менші.

Безпосереднім результатом С.р. стало прискорення майнової диференціації населення. Так, близько 220 тис. українських селян були обезземелені, 100 тис. отримали до одної десятини, понад 1,6 млн — від 1 до 3 десятин на душу.

Способи проведення С.р. подекуди наражалися на значний спротив. Селяни відмовлялися вносити викупні

платежі, вимагали наділення їх "дарчими ділянками". Всього у 1861 в Україні відбулося близько 3,1 тис. селянських виступів, в яких брали участь понад 2 млн мешканців 4160 сіл. Найзначнішими були Безуглівське та Кам'янсько-Слобідське заворушення.

О.Машкін

СЕМЕН ОЛЕЛЬКОВИЧ (1420—1470) — останній київський удільний князь (1455—1470) з великокнязівського роду Ольгердовичів, син Олелька Володимировича. В часи його правління Київське князівство об'єднало в своїх межах всю Центральну й Східну Україну та досягло найбільших розмірів: на Лівобережжі воно межувало з Кримським ханством по річках Овеча Вода і Самара "аж до Дінця, і від Дінця по Тиху Сосну", на Правобережжі його кордони тяглися від р.Мурафи вниз по Дністру до гирла Дністровського лиману, а звідти повз Очаків до гирла Дніпра і Тамані. С.О. за прикладом батька намагався утвердити й забезпечити за собою та своїми нащадками спадкоємне право на Київське князівство. За його участю була розгромлена в 1455 Орда Сеїд-Ахмеда, що займала межиріччя Дніпра і Дону (частина якого відійшла до Київського князівства), й здійснено розмежування території Київського князівства з сусідніми країнами на півдні.

Ф.Шабульдо

СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 — один із міжнародних актів, що визначали підсумки Першої світової війни. Укладений 10 вересня 1919 в м.Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа) між державами Антанти — переможницями у війні — та Австрією. Зокрема, договір передбачав передання Румунії Буковини, що було зроблено всупереч вимогам Буковинського Народного віча про приєднання Буковини до України. Австрія зобов'язувалась також визнати всі подальші постанови держав Антанти щодо окремих територій колишньої Австро-Угорщини, про новий статус яких у договорі не вказувалося. Це безпосередньо торкалося Західної України, окупація (1919) та анексія якої Польщею (1923) були санкціоновані державами Антанти. Договір припинив чинність після аншлюсу Австрії фашистською Німеччиною у 1938.

О.Лупандін

СЕНИК Омелян (псевдоніми: Грибівський, Канцлер, Урбан; 1891—1941) — діяч УВО і ОУН. Нар. в Яворові на Галичині. Сотник УГА. Співзасновник УВО (член її Крайової, згодом Начальної Команди). В 1927 емігрував. З 1929 член Проводу ОУН, за дорученням якого кілька разів виїздив до США, Канади та Південної Америки для допомоги у створенні націоналістичних осередків. З 1938 член "Вужчого Проводу" ОУН. Один з організаторів і керівників похідних груп ОУН. Убитий в Житомирі.

В.Прилуцький

СЕРАПІОН (?—1275) — церковний діяч, оратор і письменник. З 1249 ігумен Києво-Печерського монастиря. В 1274 поставлений єпископом владимиро-суздальським та нижегородським. Автор п'яти повчань ("Слов"), створених після монголо-татарської навали, в яких яскраво описав нещастя, які принесло Русі вторгнення кочовиків, викривав князівські усобиці, що зробили можливим завоювання Руської землі Батиєм. Боровся з язичницькими звичаями, вірою в забобони і чаклунство. Зі скорботою писав про моральне збідніння людей, яким пощастило пережити ворожу навалу. Похований в Успенському соборі м.Владимира.

М.Котляр

СЕРДЮКИ — наймані піхотні козацькі полки, утримувані гетьманським коштом. Загальна чисельність

— до 12 тис. Складалися в основному з молдаван, частково з українців. Створені гетьманом П.Дорошенком у другій половині 60-х років XVII ст. Виконували функції особистої гвардії гетьмана, з охорони його резиденції, військового спорядження і артилерії, використовувалися для придушення антифеодальних народних виступів. У кінці 60-х — на початку 70-х років перейшли в Лівобережну Україну, де за гетьмана І.Самойловича відбували прикордонну службу на південних рубежах проти татар. У 1726 скасовані царським урядом.

В.Палієнко

СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА КУЛЬТУРА — культура епохи енеоліту з ареалом у степовому та південній частині лісостепового межиріччя Дніпра та Дону. Датується серединою IV — першою половиною III тис. до н.е. Населення мешкало у стаціонарних поселеннях або утворювало сезонні стоянки. Посуд виготовлявся з глини з домішкою черепашок і оздоблювався орнаментом із наколів, прокреслених ліній, гребінцевих відбитків або відтисків перевитого мотузка. Знаряддя праці — сокири, тесла та ін. — виготовлялися з кременю. Змінилася ямною культурно-історичною спільністю.

Н.Котова

СЄРАКОВСЬКИЙ Зигмунт (Сигізмунд; 1826—1863) — революціонер-демократ. Нар. на Волині. Закінчив житомирську гімназію. З 1845 навчався у Петербурзькому університеті, де став одним із ватажків польського молодіжного товариства. Навесні 1848 затриманий за доносом про намір потай перейти до революційної Австрії і відданий у солдати. На засланні заприязнився з репресованими діячами польського та російського визвольного руху, з Т.Шевченком. У 1856 здобув офіцерський чин, із 1859 служив у військовому міністерстві. Одночасно брав активну участь у революційно-демократичному русі. Підтримав польське повстання 1863, особисто очолив збройний виступ у Литві. Тяжко поранений, потрапив у полон і був страчений у Вільні.

П.Усенко

СИДОР Василь (псевдоніми: Шелест, Конрад, Кравс, Зов, Лісовик, Ростислав Вишитий; 1910—1949) — військовий діяч, член ОУН-Б. Навчався у школі підхорунжих польської армії. Політв'язень польських тюрем (1935, 1937—1939). Військовий референт ОУН, організатор бойових груп "Вовки", викладач військових курсів ОУН у Кракові. В 1941—1942 — підпоручник батальйону "Нахтігаль". Від літа 1943 займає відповідальні посади в УПА. Член Головної ради ОУН (з серпня 1943). В 1944—1949 — крайовий командир УПА-Захід, з 1946 — заступник головнокомандувача УПА. Член Проводу ОУН (з 1947), крайовий провідник ОУН Карпатського краю, генеральний суддя ОУН. Загинув у бою зі спецгрупою МДБ.

О.Лисенко

СИЛЬВЕСТР (?—1123) — церковний діяч, літописець. Ігумен Михайлівського Видубицького монастиря в Києві. З 1118 посідав єпископську кафедру в Переяславі. В 1116 уклав другу редакцію "Повісті временних літ", переробивши її заключні статті, як вважають, на догоду Володимирові Мономаху, котрий посів великокнязівський стіл у 1113.

В.Ричка

СИМИРЕНКИ — видатний український рід. Перші вірогідні відомості маємо про Степана, який понад 20 років козакував на Січі, а згодом чумакував. Помер наприкінці XVIII ст. Його син Федір (1780—1867) у спілці зі своїм тестем Яхненком орендував, а згодом будував млини над р.Вільшанкою і став одним із перших українських цукрозаводчиків. Сини Федора Платон (1821—1863) і Василь (1831—1915)

були відомими технологами і промисловцями та меценатами української культури. Платон захоплювався ще й садівництвом. Син Платона Левко (1855—1920) і син Левка Володимир (1891—1943) були визначними помологами, засновниками раціонального садівництва в Україні та Росії.

О.Колпакова

СИМОНОВСЬКИЙ Петро Іванович (1717—1809) — історик. Походив з козацької старшини. Навчався у Київській академії, західних університетах. Служив у Генеральній військовій канцелярії, був сотником, земським суддею. Автор історичної праці "Краткое описание о козацком малороссийском народе..." (1765), в якій у компілятивній манері, з елементами критичного використання джерел висвітлено події української історії від найдавніших часів до 1750. Вперше в українській історіографії застосував принципи наукового перекладу. Обстоював помірковані автономістські ідеї.

П.Сас

СИНОПСИС — збірка матеріалів, статей, описів з якогось питання, як правило, розташованих у хронологічному порядку. Термін застосовується переважно до історичних творів. У вітчизняній історіографії найвідомішим є "Київський синопсис" — перший короткий нарис історії України та Росії з давніх часів до останньої чверті XVII ст., що використовувався до початку XIX ст. як офіційний підручник з вітчизняної історії. Створений у Києво-Печерській лаврі. Автором вважається Інокентій Гізель. Уперше виданий у 1674 києво-печерською друкарнею, перевидавався до 1836.

С.Павленко

СИНЯ (СИНЬОЖУПАННА) ДИВІЗІЯ — військове формування, утворене (в основному заходами Союзу Визволення України) після укладення Брестського миру в Німеччині з військовополонених українців — вояків колишньої російської армії. Мала 4 піхотних (по 1200 вояків і старшин) і один гарматний полки. Командир — генерал В.Зелінський. Остаточне формування відбулося у м.Ковелі. У середині березня 1918 дивізія переведена до Києва. Наказом військового міністра УНР О.Жуковського мала бути розформована, але ще перед тим її роззброїли німці напередодні гетьманського перевороту.

А.Буравченков

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ — історична область, що включала басейн середньої та нижньої Десни, Посейм'я і нижнє Посожжя. Термін зафіксований у джерелах XIV—XVIII ст. і є похідним від етноніма "сівер" (сіверяни) — назви східнослов'янської діалектно-етнографічної групи дніпровського лівобережжя (VIII—XII ст.). Поняття "С.з." охоплювало тільки частину сіверського етнографічного ареалу, відомого за археологічними пам'ятками давньоруської доби, — власне, ті території, які у другій половині XI — першій половині XIII ст. входили до складу Чернігівського князівства. Єдність С.з. була суто етнографічною і не підкріплювалась адміністративно-правовими інституціями.

О.Русіна

СІВЕРЯНИ — східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало область дніпровського лівобережжя: течію Десни, Сейму, а також верхів'я Сули, Псла, Ворскли. Основними заняттями С. були орне землеробство, рибальство, мисливство, ремесла. Головні міста: Чернігів (центр племінного князівства С.), Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський та ін. В кінці VI—VII ст. разом з полянами та іншими племенами С. утворили ранньодержавне об'єднання на Середній Наддніпрянщині. У VIII ст. С. разом із в'ятичами та радимичами підпадають під владу хозарів. Унаслідок війни князя Оле-

га з хозарами у 884 частина земель С. входить до складу Київської Русі. У 911 С. брали участь у поході Олега на Візантію. В 60-ті роки X ст., після походу князя Святослава на Хозарський каганат, до складу Київської Русі увійшли землі східних С. і в'ятичів. Останній раз згадуються у літописі під 1024.

В.Кравченко

"СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР" — скорочена назва Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації. Створена в 1922 для керівництва сільськогосподарськими кооперативами, товариствами та їхніми спілками. Посідала провідне місце у заготівлі та збуті продукції селянських господарств, виходила на зовнішній ринок. Наприкінці 20-х років охоплювала близько 10 тис. сільськогосподарських кооперативів. Напередодні масової колективізації в кооперації брали участь 60% селянських господарств України. З кінця 20-х років згортає свою діяльність.

В.Марочко

СІРА (СІРОЖУПАННА) ДИВІЗІЯ — військове формування, утворене після укладення Брестського миру Австро-Угорщиною з військовополонених українців — вояків колишньої російської армії. Формування розпочалося у березні 1918 у м.Володимирі-Волинському. В серпні С.д. передана гетьманському урядові й отримала назву 1-ї Козацько-стрілецької дивізії. Командир — підполковник І.Перлик, згодом генерали Сокира-Яхонтов та Василіїв, начальник штабу — сотник О.Пилипенко. Налічувала на 1 серпня 1918 140 старшин і 3300 вояків. Під час антигетьманського повстання перейшла на бік Директорії. Надалі існувала як дивізія, корпус, бригада (до листопада 1920).

А.Буравченков

"СІРИЙ КЛИН" ("СІРА УКРАЇНА") — неофіційна назва регіону компактного проживання українців у Південно-Західному Сибіру і Північному Казахстані (загальна площа 460 тис. кв. км). У часи Російської імперії та СРСР українське населення краю було піддано русифікації та асиміляції.

М.Вівчарик

СІРКО Іван Дмитрович (?—1680) — військовий і політичний діяч. Місцем народження вважається слобода Мерефа на Харківщині (за іншими відомостями С. народився на Поділлі). Брав участь у Визвольній війні. Активну роль у політичному житті України почав відігравати з другої половини 50-х років. Був вінницьким, а пізніше (1668) також зміївським полковником. Відомий насамперед як багаторічний кошовий отаман Війська Запорозького (вперше обраний у 1663). Виступав організатором боротьби козаків проти агресії Туреччини й Кримського ханства. Здійснив десятки успішних операцій у пониззі Дніпра і на Чорному морі. Водночас прагнув впливати на розвиток політичних процесів усередині України. Спираючись на військову силу, завжди займав власну позицію щодо політики І.Самойловича, П.Тетері, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, прагнув не допустити послаблення політичної ролі Запорожжя. Інколи дії С. суперечили державницьким устремлінням українських гетьманів. Діяльність С. оспівана у багатьох народних піснях, думах, переказах.

В.Смолій

СІРОМА (сіромахи) — бідні козаки, як правило, селяни-втікачі, які прибули на Запорозьку Січ, не маючи засобів існування, що змушувало їх йти до козацької старшини і заможних козаків "у найми" (за 2,5 — 4 крб на рік) або "без найму" (за житло, одяг і харчі), виконувати за них військову службу, займатися промислами (рибним, чумацьким та ін.).

В.Палієнко

СІЧ — адм. і військ. центр запорозького козацтва. Вищим органом влади на С. була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі. Зібрання козаків з їхньої власної ініціативи називалося чорною радою. До компетенції ради входили всі найважливіші справи козацького товариства. Виконавча влада належала кошовому отаманові. Його помічниками були суддя, осавул, писар, курінні отамани. Для організації військового походу серед старшини обирався гетьман.

Різноманітні обставини змушували козаків змінювати місце розташування С. Їх налічувалося 7: Томаківська (до 1593), Базавлуцька (1593—1638), Микитинська (1638—1652), Чортомлицька (1652—1709), Кам'янська (1709—1711), Олешківська (1711—1734), Нова Січ (1734—1775). Остання стала центром Вольностей Війська Запорозького — території південноукраїнських земель, освоєних козацтвом до загарбання їх російським урядом у другій половині XVIII ст. Традиції Запорозької С. не зникли і після її останнього зруйнування російськими військами в 1775. Вони проявилися в житті козацької громади на Дунаї (Задунайська С.) та Кубані.

В.Щербак

"СІЧ" — спортивне протипожежне товариство, що існувало в Галичині (1900—1930), а також на Буковині, Закарпатті та на еміграції. Перша "С." була заснована К.Трильовським у с.Заваллі Снятинського повіту 5 травня 1900. Згодом осередки "С." постали в інших повітах Галичини й Буковини. В 1913 їх було понад 900, а їхніх членів — 80 тис. Керівництво рухом здійснював Український Січовий Союз (УСС), при якому в березні 1913 була організована стрілецька секція для військового вишколу молоді. З членів товариств УСС, "Соколів" та добровольців у серпні 1914 в складі австро-угорської армії був сформований Легіон Українських Січових Стрільців. На початку 20-х років у багатьох місцевостях Галичини січовий рух відновлюється, але в 1924 забороняється польською владою.

Є.Петренко

СІЧИНСЬКИЙ Мирослав Миколайович (1887—1979) — громадсько-політичний діяч. Нар. в с.Черниxівцях (нині Тернопільщина) в сім'ї священика. Вчився у Віденському і Львівському університетах. У квітні 1908 на знак протесту проти знущання над українськими селянами вбив польського намісника в Галичині А.Потоцького. Двічі засуджувався до смертної кари, заміненої на 20-річне ув'язнення. В 1911 втік із в'язниці. З 1914 — у США. Був ініціатором створення Української Федерації соціалістичної партії та її друкованого органу "Робітник" (1914—1917), одним із керівників Федерації українців у США, редактором її видань, зокрема "Української газети" (1919), співзасновником організації "Оборона України" та редактором її часопису "Українська громада". В 30-х роках — у числі керівників Українського робітничого союзу. Автор брошури "Народна справа в Америці" (1919). У 40-х роках перейшов на радянофільські позиції.

В.Кізченко

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ — військові регулярні частини, сформовані на західноукраїнських землях з початком Першої світової війни у складі австро-угорської армії. Ядро С.С. склали активісти довоєнного січового, сокільського і пластового руху. Відзначилися хоробрістю і звитягою у боях з російськими військами. В 1918 полк С.С. у складі групи австрійських військ вступив на територію України, брав участь у боях з радянськими військами. В жовтні того ж року були виведені в Західну Україну. В Галичині формування С.С. стали головною військовою підпорою уряду ЗУНР.

С.С., які під час Першої світової війни потрапили до російського полону і перебували в Україні, стали основою Першого куреня С.С., який служив УЦР та урядові УНР (перший командир — Г.Лисенко). Від січня 1918 незмінним командиром формувань С.С. був Є.Коновалець, начальником штабу — А.Мельник. Після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського С.С. відмовилися перейти на службу до нього і були розформовані. У серпні 1918 відтворені у вигляді окремого загону, який став ударною силою Директорії у повстанні проти гетьмана. Тоді чисельність С.С. зросла до розмірів корпусу, який брав участь у боях з радянськими та польськими військами. Згодом С.С. влилися до українського війська М.Омеляновича-Павленка, а більшість на чолі з Є.Коновальцем пішла у польський полон.

О.Щусь

СКАЛЬКОВСЬКИЙ Аполлон Олександрович (1808—1899) — історик, статистик, економіст, етнограф, письменник та публіцист. Нар. в м.Житомирі. В 1827 закінчив Московський університет. Один із засновників Одеського товариства історії та давностей (1839). Член-кор. Петербурзької АН (з 1856). Автор таких відомих праць, як "История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского" (1841), "Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст." (1845), "Хронологическое обозрение истории Новороссийского края" (1836), "Опыт статистического описания Новороссийского края" (1853) та ін.

С.Павленко

СКІФИ — іраномовний кочовий народ, котрий мешкав на півдні Східної Європи у I тис. до н.е. Перші згадки про С., що містяться у давньосхідних писемних джерелах, датуються 70-ми роками VII ст. до н.е., коли С. розпочинають воєнні походи до країн Малої та Передньої Азії. Згодом вони доходять до кордонів Єгипту та досягають військово-політичної гегемонії у цьому регіоні. Після закінчення походів на початку VI ст. до н.е. центр скіфської активності зміщується до Північного Причорномор'я, де з часом виникає перше державне утворення Східної Європи — т.зв. Велика Скіфія. Видатною подією в її історії стала скіфсько-перська війна, що закінчилася перемогою С. Після III ст. до н.е. С. втрачають своє панівне становище в українських степах, воно переходить до сарматів. Осередки скіфських племен зберігаються лише у Добруджі, Нижньому Подніпров'ї та Криму (Мала Скіфія). С. були творцями розвинутої кочової цивілізації, багато компонентів якої перейняли наступні народи. Зокрема, елементи скіфського "звіриного" стилю в мистецтві збереглися до часів Давньої Русі.

В.Мурзін

СКЛАВІНИ (склавени) — грецька назва слов'ян. Застосовувалася щодо слов'ян, які мешкали на захід від Дністра на території сучасної Південної Польщі, Словаччини, Трансильванії. У першій половині I тис. С. було створене протодержавне міжплемінне об'єднання, яке розпалося у другій половині VI ст. внаслідок навали аварів.

О.Майборода

СКОВОРОДА Григорій Савич (1722—1794) — мислитель, письменник, поет. Нар. в с.Чорнухи на Полтавщині. Походив із козацького роду. В 1734—1753 з перервами навчався в Києво-Могилянській академії. В 1741—1744 був співаком придворної капели в Петербурзі. В 1745 з місією генерала Вишневського виїхав до Угорщини в м.Токай, де перебував до 1750. У 1751 деякий час викладав поетику в Переяславській семінарії. В 1753 працював учителем сина багатого поміщика, а потім здійснив подорож до Москви. Майже рік провів у Троїце-Сергієвій

лаврі, поповнюючи свої знання в її бібліотеці. Після повернення в Україну знову посідає місце домашнього вчителя до 1758. В 1759—1768 викладав у Харківському колегіумі. В 1768 був запрошений читати курс етики у додаткових класах при колегіумі. Останні понад 25 років життя С. мандрував по Слобожанщині. Із творчої спадщини митця широко відомі "Сад божественных песней" (1756), "Басни Харьковскія" (1774) та ін.

Своєю літературною творчістю, особливо ранньою, С. створив передумови формування нової української літературної мови на народній основі. Відбиваючи прогресивні ідеали своєї доби, він є попередником зачинателя нової української літератури І.Котляревського. С. виступав як виразник етико-гуманістичних засад людей праці. Його твори пройняті різким неприйняттям вад тогочасного суспільства, що позбавляло людину можливості утвердити себе у праці, в якій С. бачив єдиний засіб досягнення щастя.

О.Колпакова

СКОРИНА Франциск (Георгій; бл.1490 — бл.1540) — білоруський першодрукар, просвітник і культурний діяч. Навчався в Краківському та Падуанському університетах. Мав ступені бакалавра філософії та доктора медицини. Видавничу діяльність розпочав у Празі, де надрукував Псалтир церковнослов'янською мовою (1517) і 19 окремих книг Біблії в перекладі на тодішню літературну білоруську мову (1517—1519). Близько 1520 переїхав до Вільна, де видав "Малу подорожню книжицю" (1522) та "Апостола" (1525). Останні роки (з 1534) прожив у Празі, працюючи лікарем і садівником короля Фердинанда. Свої видання С. супроводжував передмовами, в яких засуджував хиби суспільства, виступав за освіту, свободу і рівність людей. Книги С. справили вплив на раннє українське друкарство, а також на мову українських рукописів (Пересопницького Євангелія та ін.).

Л.Ткачова

СКОРОПАДСЬКИЙ Іван Ілліч (1646—1722) — гетьман Лівобережної України (1708—1722). Нар. в Умані в сім'ї козацького старшини. З 1674 — на Лівобережній Україні. Обіймав посади військового канцеляриста (з 1675), чернігівського полкового писаря (1681—1694), генерального бунчужного (з 1698), генерального осавула (з 1701), стародубського полковника (1705—1708). Учасник Чигиринських (1676 і 1678) і Кримських походів (1687 і 1689). Після втрати гетьманства І.Мазепою обраний гетьманом (6 листопада 1708). Очолив козацькі полки в Полтавській битві (1709) на боці російського війська. За часів гетьманування марно намагався послабити царський тиск на Україну, був змушений запроваджувати московську політику. Всіляко обстоював інтереси старшини, землевласників. Видав універсали, за якими козаки офіційно зобов'язувалися виконувати повинності на користь державців, а посполиті за скарги на зверхників каралися побиттям і арештом. Створення Малоросійської колегії було ударом для гетьмана і прискорило його смерть. Помер у Глухові, похований у Гамаліївському монастирі.

О.Гуржій

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (1873—1945) — гетьман України (1918). Походив зі старовинного українського аристократичного роду (нащадок гетьмана І.Скоропадського). Закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. З 1905 — на військовій службі, генерал-лейтенант. З 1917 — командувач 34-м армійським корпусом (після українізації — 1-й Український корпус). У жовтні 1917 обраний отаманом Вільного козацтва. Один з організаторів оборони України від наступу більшовицьких військ. У березні 1918 — один з організаторів Української Народної

громади, яка обстоювала ідею сильної влади. За погодженням з німецькою військовою владою 29 квітня 1918 здійснює в Києві державний переворот: на Хліборобському конгресі проголошується Українська держава, яку він очолює як гетьман, УНР ліквідовується.

Внутрішня і зовнішня політика С. була спрямована на зміцнення української державності та її атрибутів. Водночас відбувалося згортання демократичних свобод, що посилило опозиційні настрої в українському суспільстві. Після поразки Центральних держав С. був змушений звернутися за підтримкою до країн Антанти. Під їх тиском 14 листопада 1918 гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією для створення єдиного фронту боротьби з радянською владою. Це стало формальним приводом до повстання проти гетьмана. 13 грудня в Києві була проголошена Директорія. Наступного дня гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом до Німеччини.

Під час Другої світової війни С. сприяв звільненню українських військовополонених з німецьких концтаборів. З його ініціативи були звільнені лідери українських політичних партій і рухів: С.Бандера, А.Мельник, А.Левицький та ін. Помер від тяжкого поранення, отриманого під час бомбардування.

Т.Осташко

СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ Олександр (1880—1950) — партійний і політичний діяч. Нар. на Східному Поділлі. Член української студентської громади Київського університету. З 1902 член РУП, з якої вийшов у 1904. Активний учасник революції 1905—1907, за що зазнав переслідувань. З 1908 — на еміграції. З початком Першої світової війни прибув до Львова і вступив до СВУ, був незмінним членом його Президії протягом 1914—1918. Член Президії ЗУР у Відні. З 1918 комісар Центральної Ради, згодом комісар УНР на окупованих австрійсько-німецькими військами Холмщині, Підляшші й Західній Волині. Після їх загарбання поляками був інтернований та ув'язнений. З 1920 мешкав у Берліні, був одним із чільних діячів Союзу українських хліборобів-державників. У 1945 заарештований радянською контррозвідкою в Німеччині, помер на засланні. Автор багатьох друкованих праць, у т.ч. "Мої "злочини", "Значіння самостійної України для європейської рівноваги" та ін.

Ю.Лавров

СКРИПНИК Микола Олексійович (1872—1933) — державний і громадський діяч. Нар. в с.Ясинуватому Бахмутського пов. Катеринославської губ. в сім'ї службовця. Навчався в ізюмській реальній школі та Петербурзькому технологічному інституті. З 1901 займався революційною діяльністю, за що неодноразово переслідувався, засуджувався до ув'язнення і заслання. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. Один з організаторів створення КП(б)У, член її ЦК (1918). З квітня 1920 — нарком Робітничо-селянської інспекції УСРР, з липня 1921 — нарком внутрішніх справ УСРР. У 1922—1927 — нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР, у 1927—1933 — нарком освіти УСРР. З лютого 1933 — заступник голови РНК УСРР і голова Держплану УСРР. З 1925 — член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1925—1929 і 1931—1933 — член ЦВК СРСР, у 1927—1929 — голова Ради Національностей СРСР. У червні 1933 на пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у "націоналістичних збоченнях" і помилках теоретичного й практичного характеру, що підштовхнуло його до самогубства.

С.Кокін

СЛАБЧЕНКО Михайло Єлисейович (1882—1952) — історик, академік ВУАН (з 1929). Нар. на хуторі Неру-

байському поблизу Одеси в родині каменяра. Після закінчення юридичного факультету Одеського університету (1910) змінив кілька занять, водночас займаючись дослідженнями з української історії. В радянські часи викладав та працював у різних кооперативних організаціях. Здійснив фундаментальні наукові дослідження, які виклав у працях "Малорусский полк в административном отношении" (1909), "Организация хозяйства от Хмельниччины до мировой войны" (1922—1925), "Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст." (1925—1927).
У 1930 С. був заарештований у справі СВУ, в 1937 знову засуджений на 10 років. У 1947 повернувся до Одеси. Жив у Первомайську, де й помер.

А.Санцевич

СЛАВИНЕЦЬКИЙ Єпифаній (?—1675) — письменник, учений, педагог і перекладач. Нар. на Київщині. Освіту отримав за кордоном, після чого прийняв чернецтво. Близько 1642 став викладачем Києво-Могилянського колегіуму. З 1649 на запрошення царя Олексія Михайловича переїхав до Москви. В 1653 заснував при Чудовому монастирі першу в Московщині греко-латинську школу і був її першим ректором. С. — автор близько 150 творів. Зокрема, йому приписується авторство першої у східнослов'янських народів бібліографічної праці — "Оглавленіє книг, кто их сложил". Брав участь у перекладі й виданні у Москві повного тексту Біблії (1663).

Л.Пилявець

СЛІПИЙ Йосип (1892—1984) — верховний архієпископ львівський, митрополит києво-галицький Української греко-католицької церкви, кардинал. Нар. у с.Заздрість Теребовлянського пов. на Тернопільщині. Середню освіту здобув у тернопільській гімназії. Потім учився у Львівській греко-католицькій духовній семінарії, в Інсбрукському університеті (Австрія), в римських університетах (Григоріанумі та Анджелікумі) та Орієнтальному інституті. У 1917 висвячений на священика. З 1922 професор догматики, з 1925 ректор Львівської греко-католицької духовної семінарії, яку у 1928 перетворив на академію. Після смерті Андрея Шептицького у 1944 С. стає митрополитом — главою УГКЦ. Починаючи з 1945 неодноразово піддавався репресіям з боку радянської влади, перебував в ув'язненні, на засланні та каторжних роботах протягом 18 років. За його визволення боролися багато політичних, культурних і релігійних діячів з усього світу. У 1963 був звільнений із заслання. Після депортації за межі СРСР прибув до Риму, де активно зайнявся відродженням УГКЦ. У 1965 став кардиналом. Помер у Римі. У 1992 відбулося перепоховання його останків у Львові.

О.Шуба

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (СЛОБОЖАНЩИНА) — регіон, що утворився на теренах Дикого поля між кордонами трьох держав — Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства — протягом XVII—XVIII ст. Назва походить від найбільш поширених населених пунктів — слобід — і "вільного" становища населення — свобод. Займала територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з ними частин Воронезької, Донецької, Луганської та Курської областей. У середині XVII ст. тут було створено п'ять Слобідських полків — Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острозький. 18 січня 1765 указом Катерини II на території С.У. було створено Слобідсько-Українську губернію. Замість Слобідських полків були створені п'ять гусарських полків. У 1780 названа губернія була ліквідована і натомість створене Харківське намісництво. В 1796 губернія була відновлена і проіснувала до 1835. Цього року вона була перейменована на Харківську губернію (до

1925). На всіх етапах свого історичного розвитку С.У. залишалася невід'ємною частиною України.

В.Тимощук

СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця, що охоплювала територію Слобідської України. Заснована 18 січня 1765. Губернським містом був Харків. У 1780 ліквідована, на її місці було створене Харківське намісництво. Відновлена в 1796 у попередніх кордонах. У 1835 перейменована на Харківську губернію, яка проіснувала до 1917.

В.Тимощук

СЛОБОДИЩІВСЬКИЙ ТРАКТАТ 1660 — угода гетьмана Ю.Хмельницького з королівським урядом про повернення України до складу Польщі. Укладений в с.Слободищі (нині Житомирської обл.) 17 жовтня 1660. Україна повністю втрачала політичну незалежність і перетворювалася на провінцію Польщі, позбавлялася права зовнішньополітичних відносин і зобов'язувалася надавати військову допомогу шляхті. Передбачалося повернення магнатам і шляхті їхніх маєтностей та відновлення феодальних повинностей селян.

М.Знаменська

СЛОБОЖАНЩИНА — Див. **СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА.**

"СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" — видатна пам'ятка давньоруської й світової літератури, що описує невдалий "полк" (похід, битву) новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, його брата і синів проти половецьких ханів Гзи і Кончака. Вважається, що "Слово" створене близько 1188. Віднайдене у кінці XVIII ст. в єдиному списку XVII ст. О.Мусіним-Пушкіним. Уперше видане (з багатьма помилками) в 1800, а єдиний рукопис загинув під час пожежі Москви в 1812. Деякі вчені (француз А.Мазон, росіянин О.Зимін та ін.) ставили під сумнів автентичність "Слова", однак сьогодні переважна більшість фахівців відкидають цю думку. Твір відбиває історичну дійсність Русі кінця XII ст. не буквально (як літописи), а в художній, узагальненій формі.

М.Котляр

"СЛОВО ПРО ЗАГИБЕЛЬ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ" — уривок твору (що не дійшов до нас повністю), присвяченого навалі орд Батия на Русь у 1237—1241. Час створення пам'ятки визначається між 1238 і 1246. Цей опис величі й могутності Руської землі ймовірніше за все передував гіркій розповіді про вторгнення монголо-татарських орд на Русь. Твір визначається піднесеним патріотизмом, почуттям національної самосвідомості, ліричним сприйманням природи.

М.Котляр

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ — адм.-тер. область на півдні України. Створена в 1753. Займала територію від верхів'їв Сіверського Донця до Лозової, Лугані, Бахмута. На сході межувала з землею Війська Донського, на заході — з Запорозькою Січчю, на півдні — з Кримським ханством. Підпорядковувалася безпосередньо Сенату і Військовій колегії. Адміністративний центр — м.Бахмут (нині Артемівськ). Землі надавалися на пільгових умовах сербським військовим поселенцям, що сформували Бахмутський і Луганський гусарські полки. З козаків і селян Слобожанщини було сформовано два пікінерські полки (Донецький і Дніпровський), які служили на Українській лінії. З утворенням у 1764 Новоросійської губернії С. увійшла до її складу.

Н.Шевченко

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ ОУН-Б — своєрідна контррозвідка, утворена з метою запобігання проникнення до складу організації ворожих агентів та виявлення в ній зрадників та провокаторів. Фактично очолювалася

М.Лебедєм. Поступово розростаючись і набуваючи більшого впливу, перебрала на себе багато інших функцій, у т.ч. знищення керівників конкурентної фракції — ОУН-М, зокрема Я.Барановського, О.Сеника, Ю.Соколовського, Р.Сушка. Загони СБ були активними виконавцями операцій із винищення польського населення, а також терористичних акцій щодо нелояльного до ОУН-Б західноукраїнського населення, радянських урядовців.

В.Гриневич

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ Степан (1859—1939) — громадсько-політичний і культурний діяч, мовознавець, педагог. Освіту здобув у Чернівецькому і Віденському університетах. У 1885—1918 — професор Чернівецького університету, дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918), професор УВУ в Празі (з 1921). У 1892—1911 — посол буковинського сейму, в 1911—1918 — посол від Буковини у віденському парламенті.

С.-С. був рішучим противником москвофільства, сприяв перемозі народовців на Буковині, виступив одним із керівників національного відродження в краї, домагався цілковитого рівноправ'я українців в усіх сферах життя Буковини. В роки Першої світової війни активно співпрацював з СВУ, був головою Бойової Управи Січових Стрільців (1917), послом ЗУНР у Празі (1919), де жив до останніх днів життя.

С.-С. належить велика кількість мовознавчих, літературознавчих та публіцистичних праць, статей на суспільно-політичні теми, найважливіші — "Буковинська Русь" (1897), "Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов та їх взаємне споріднення" (1925, 1927), "Т.Шевченко. Інтерпретації" (1934—1936).

Ю.Лавров

СМОЛЕНСЬКИЙ Леонід (1844—1905) — педагог і громадський діяч. Майже все життя прожив в Одесі, крім університетських студій у Києві, де познайомився з М.Драгомановим і став пропагандистом його ідей. Був одним із керівників Одеської громади. Використовуючи талант оратора, здобув великий вплив на українську студентську молодь. Намагався виховувати її в національному дусі, у критичному ставленні до популярного тоді марксизму. Наслідком цієї діяльності стало те, що в Одесі, як ніде в Україні, вдалося налагодити співдію між старшою та молодшою генераціями українців. Це дало змогу після революції 1905 найоперативніше налагодити в місті національно-культурну та освітню роботу.

О.Лисенко

СМОТРИЦЬКИЙ Герасим Данилович (?—1594) — письменник, педагог, культурно-освітній і громадський діяч. Батько М.Смотрицького. Народився в с.Смотрич (нині смт Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). З 1578 — перший ректор Острозької академії. Разом з І.Федоровим готував острозькі видання, зокрема Острозьку Біблію, до якої написав прозову і віршову передмови, а також "Буквар" (1578). Автор полемічних трактатів "Ключ царства небесного", "Календар римський новий" (1587), в яких гостро критикував твори войовничих католиків та єзуїтів, спрямовані проти українського народу і його культури, виступав проти запровадження в Україні григоріанського календаря. Похований в м.Острозі.

В.Даниленко

СМОТРИЦЬКИЙ Мелетій Герасимович (світське ім'я Максим; 1577—1633) — письменник-полеміст, філолог, церковний і культурно-освітній діяч. Нар. в с.Смотрич, син Г.Смотрицького. Навчався в Острозькій школі, Віленській єзуїтській колегії, можливо, слухав лекції в деяких європейських університетах. Викладав у Віленській братській школі. В 1617 приймає чернечий постриг, згодом стає ректором

Київської братської школи, в 1620 висвячується на архієпископа полоцького. У 1623—1625 перебував на Сході. В 1627 стає настоятелем Дерманського монастиря (Волинь), переходить в уніатство. Автор "Букваря" та "Грамматіки славенскія правилное синтагма..." (1619), а також низки полемічних творів, у т.ч. такої літературної перлини, як "Тренос" ("Плач", 1610). Вмотивовував концепцію руського народу й ранньоновітню теорію нації.

П.Сас

СМУГА ОСІЛОСТІ — територія компактного проживання євреїв у Росії, визначена царським урядом з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Була одним із порушень прав людини, зокрема права на вільний вибір місця проживання. Вперше С.о. була визначена відповідно до указу 1791. До неї увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. Оскільки три останні в 1829 та 1835 були виключені з числа регіонів, де євреї могли б селитися, то вони зосереджувалися переважно в західних губерніях та в Україні. За Миколи І євреї були обмежені у праві проживання в містах. Їм не дозволялося селитися в Києві, Миколаєві, Севастополі та в козацьких і державних селах Полтавщини. У багатьох містах виникли спеціальні квартали, в яких мали мешкати лише євреї.
Єврейське населення в українських губерніях С.о. у другій половині XIX ст. постійно зростало і на 1880 становило понад 1,5 млн осіб, або ж більше половини загальної їх кількості в С.о. всієї Росії. На початку XX ст. С.о. залишалася, але багато євреїв уже мешкали за її межами. Проіснувала до 1917.

В.Волковинський

СОБЕСЬКИЙ Яків (1588—1646) — польський мемуарист, батько короля Яна III (1674—1696). Був власником великих маєтностей у Західній Україні. Учасник Хотинської війни 1620—1621. Написав "Діаріуш Хотинського походу" (опублікований у 1853), "Коментарі про Хотинську війну в трьох книгах" (1646), де подав свідчення про участь українських козацьких полків у цій війні, а також висвітлив значну роль гетьмана П.Сагайдачного у перемозі над армією турецького султана Османа II.

Т.Чухліб

СОБОР РІЗДВА БОГОРОДИЦІ В КОЗЕЛЬЦІ — побудований у 1752—1763 (арх. А.Квасов та І.Григорович-Барський) у стилі барокко растреллівської школи. Пластичні декоративні прикраси на фасадах і в інтер'єрі виконані в стилі рококо. Пам'ятка належить до рідкісної групи споруд України зі складним об'ємно-просторовим та пластичним вирішенням композиційної побудови.

Р.Бондаренко

СОБОРНА УКРАЇНА — ідея об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель. Постала водночас із християнством і час від часу набувала актуальності в релігійній чи світській формі, особливо в періоди феодальної роздробленості, чужоземного панування, церковного розколу. В різних тлумаченнях поставала в часи Хмельниччини, ліквідації козацької держави, в концепціях діячів "Руської трійці" та Кирило-Мефодіївського товариства. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М.Драгоманов, В.Антонович, М.Грушевський, В.Винниченко, В.Липинський, діячі українських партій початку XX ст., ОУН. Визвольні змагання українського народу не привели до створення соборної держави. Реалізація ідеї на практиці відбувалась у формі імперіалістич-

них територіальних надбань російського царизму, а потім сталінізму. Зі здобуттям незалежності ідея С.У. виступає як альтернатива регіональному сепаратизмові.

О.Лисенко

СОБОРНО-ЄПИСКОПСЬКА ЦЕРКВА (інші назви — Братське об'єднання українських автокефальних церков, УАПЦ-2, Булдовщина, Лубенський розкол) — одна з течій українського православ'я 20—30-х років. Організована ДПУ для розкладу патріаршої церкви та протидії УАПЦ. Оформилася на соборі, в якому взяли участь архієпископ Іоанникій, єпископи Павло, Феофіл, який згодом став митрополитом, та ін. Собор відбувся в червні 1925 у лубенському Мгарському монастирі. Заявляючи, що прагне дістати автокефалію законним шляхом від московського патріарха, С.-є.ц. імпонувала консервативним колам українського громадянства, яких відлякували незвичайні хіротонії в УАПЦ. Останній храм С.-є.ц. закрито в Луганську в 1937. Митрополит Феофіл відновив свою діяльність у Харкові восени 1941.

С.Білокінь

"СОКІЛ-БАТЬКО" — спортивне товариство. Перший "Сокіл" постав 11 лютого 1894 у Львові (голова — Василь Нагірний). Своєю метою оголошував виховання в українському народі єдності, гідності, витривалості, рухливості, підприємливості, дисциплінованості. З 1912 товариство організувало Стрілецькі сокільські курені. Слідом за "Січчю" і "Пластом" улаштовувало масові окружні і крайові змагання за участю січовиків та пластунів. У 1915—1939 діяльність "Сокола" спочатку унеможливила Перша світова війна, пізніше утруднювала польська влада. За радянської окупації всі організації товариства були ліквідовані за стандартним звинуваченням у "буржуазно-націоналістичній діяльності".

Є.Петренко

СОЛДАЙЯ (Сугдайя, Сугдея) — середньовічне місто в Криму на місці сучасного Судака. Виникло навколо фортеці, побудованої в 212. У кінці VIII — на початку IX ст. стало значним морським портом, підтримувало торговельні зв'язки з Київською Руссю, Візантією. В давньоруських джерелах згадується під назвою Сурож. З XIII ст. — під владою Кримського ханства. З 1365 — генуезька колонія (італійці називали її С.). В 1775 підпала під владу Туреччини. В 1783 Судак разом з усім Кримським півостровом приєднано до Росії.

Ю.Кокін

СОЛОНИЦЯ — урочище біля м.Лубни на Полтавщині, місце завершальної битви козацько-селянського повстання під проводом С. Наливайка. В травні 1596 повстанці отаборилися в урочищі, відступаючи під тиском польських військ. Із трьох боків табір був оточений возами, які були поставлені в 4 ряди, а колеса між собою зв'язані ланцюгами. Поміж возами були зроблені ворота і поставлені гармати для оборони. В центрі табору збудували декілька дерев'яних зрубів, на яких встановили гармати. З четвертого боку табір виходив на заболочений берег р.Сули. В таборі перебували 10—12 тис. повстанців, в основному жінки, діти, поранені. Боєздатними були 3 тис. козаків. Військо польського гетьмана Ст. Жолкевського чисельністю 3,5 — 5 тис. тільки шляхтичів, багато з яких мали власні загони і озброєних слуг, оточило табір і розпочало облогу, що тривала протягом двох тижнів. Через велику спеку, нестачу води, харчів і корму в таборі почалися епідемія і падіж худоби. Козацька старшина на чолі з Г.Лободою почала схилятися на вимоги Жолкевського щодо видачі Наливайка, але Лобода був убитий прибічниками останнього. 25—26 травня Жолкевський піддав табір повстанців артилерійському обстрілу, під час якого загинули понад 200 чоло-

вік. У ніч на 28 травня козацька старшина схопила Наливайка та його помічників Шаулу і Шостака, видала Жолкевському і почала мирні переговори. Скориставшись утратою козаками пильності, польське військо увірвалося до табору і влаштувало різанину. З оточення вдалося вирватися лише 1500 козакам на чолі з полковником Кремпським.

В.Палієнко

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ — торговий тракт, який часто використовувався для транспортування солі з Криму до Київської Русі (звідси й назва), хоча їм возили й інші товари. Починався у Києві. Біля Переяслава містилося одне розгалуження, біля Ромен — друге. Біля гирла р.Ворскли розгалуження з'єднувалися. Далі, починаючи від Переволочної, С.ш. ішов правобережжям Дніпра, а поблизу р.Конки повертався на його лівобережжя, біля сучасної Каховки повертав до Перекопа і через нього до Криму.

О.Майборода

СОМКО Яким (?—1663) — прилуцький полковник (1652), переяславський полковник (1660—1662), наказний гетьман Лівобережної України (1660—1663). Походив з міщан м.Переяслава (нині Переяслав-Хмельницький). На гетьманській посаді виступав проти Слободищівського трактату, стояв за союзницькі відносини з Російською державою. В 1662 на Козелецькій раді обраний гетьманом. Проти цього виступило угруповання, що підтримувало кандидатуру ніжинського полковника В.Золотаренка. Російський уряд, який симпатизував ще одному претендентові на гетьманство — І.Брюховецькому, відмовився визнати правочинність виборів. На Ніжинській ("Чорній") раді 1663 С. виступав кандидатом на гетьманство від заможного козацтва. Але завдяки підтримці московських представників та за присутності московського війська перемогу здобув Брюховецький, який скористався настроями нижчих верств. Зазнавши поразки на виборах, С. був заарештований і за наказом Брюховецького страчений.

В.Горобець

СОТНЯ КОЗАЦЬКА — військова та адм.-тер. одиниця в полковому устрої України другої половини XVII—XVIII ст. Назва С.к. походила від міста чи села, де розташовувалася сотенна адміністрація. Кількість та територіальні межі С.к. у кожному полку були різними і часто змінювалися. С.к. підлягали полковій адміністрації, однак окремі підпорядковувалися безпосередньо генеральній військовій канцелярії. До таких належали Батуринська, а після перенесення гетьманської резиденції до Глухова — Глухівська С.к. Управління С.к. здійснювалося сотниками, сотенною старшиною та канцелярією. Важливими помічниками сотника були отамани — городовий, сотенний і курінний. З ліквідацією полкового устрою в Україні (початок 80-х років XVIII ст.) припинилася й діяльність С.к.

В.Панашенко

СОФІЇВКА — дендрологічний парк у м.Умані (Черкаська обл.), видатна пам'ятка паркового будівництва. Закладений у 1796—1800 за замовленням графа Фелікса Потоцького і названий на честь його дружини Софії. Роботами керували: інженер Л. де Метцель та садівники-декоратори Заремба і Ферре. Будівництво тривало й після відкриття парку. В 1836—1859 їм керували І.Макутін та О.Штакеншнейдер, у 1889—1890 — В.Пашкевич. Завершеного характеру парк набув наприкінці XIX ст.

У 1929 С. оголошена державним заповідником. Після визволення Умані від фашистських загарбників постраждалий парк було відновлено і передано до складу Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР. Значні реставраційні роботи проводилися у 1966—1972 та 1980.

Неповторності декоративному образові парку надають висока майстерність використання в його композиціях особливостей рельєфу і влаштування своєрідних гідротехнічних споруд: штучних ставків, водоспадів, каналів. У єдиному ансамблі гармонійно поєднані зелені насадження, архітектурні споруди, паркова скульптура тощо.

Р.Бондаренко

СОФІЯ КИЇВСЬКА — видатна пам'ятка давньоруської архітектури XI ст., православний собор, який був релігійним, духовним, політичним і культурним центром Київської Русі.

Дата заснування собору точно не визначена: за Новгородським літописом — 1017, за "Повістю временних літ" — 1037. Інтер'єр прикрашають твори монументального мистецтва XI—XIX ст., зокрема 260 кв.м мозаїк і близько 3000 кв.м фресок. У соборі поховані визначні державні й церковні діячі Русі-України. Серед них — Ярослав Мудрий (1054), Володимир Мономах (1125), а також київські митрополити XI—XIX ст.

Нині територія архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" включає Софійський собор, дзвіницю (перша половина XVIII—XIX ст.), Трапезну церкву (1722), будинок бурси (1763—1764), будинок митрополита (1722—1730), братський корпус (1750—1760), консисторію (1722—1730), південну надбрамну башту (кінець XVII — початок XVIII ст.), браму Заборовського (1746), стіни й пристінні келії (XVIII—XIX ст.).

Статус державного заповідника С.К. отримала у 1934. З 50-х років провадяться реставраційні роботи, які супроводжуються дослідженнями пам'яток ансамблю. У 1990 Софійський собор зарахований ЮНЕСКО до світової культурної спадщини.

Р.Бондаренко, Р. Фурман

СОФОНОВИЧ Феодосій (?—1677) — церковний та освітній діяч, історик. Ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, ректор Києво-Могилянської академії. Автор однієї з найяскравіших пам'яток української історичної думки другої половини XVII ст. — "Кройніки". Вона складається з трьох частин і висвітлює історію України з найдавніших часів до сучасних авторові подій. Найбільшу увагу у творі приділено періоду Київської Русі, яку автор вважає невід'ємною складовою України, розрізняючи історію Київського, Чернігівського та Галицько-Волинського князівств, з одного боку, та історію Північно-Східної Русі — з іншого. У "Кройніці" широко використовуються давньоруські й козацькі літописи, польські хроніки М.Стрийковського, О.Гваньїні, П.Пясецького та ін., вітчизняні та зарубіжні джерела.

Г.Стрельський

СОЦІАЛІСТИЧНА ЄВРЕЙСЬКА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (СЄРП) — політична організація, створена у 1906. Діяла переважно в Україні та Білорусі. Пропагувала екстериторіальну єврейську автономію. Після лютневої революції 1917 об'єдналася з партією "Цеіре Ціон", отримавши назву Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. Підтримувала Тимчасовий уряд. Представники партії входили до складу Центральної Ради та Малої Ради.

О.Бойко

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ) — самостійницька українська політична організація. Утворений в серпні 1914 у Львові з представників УСДРП (Д.Донцов, В.Дорошенко, Л.Цегельський), Української соціал-демократичної "Спілки" (М.Басок-Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, П.Бендзя), українських есерів (Н.Залізняк, Ю.Бачинський), інших партій і організацій. Своїм завданням проголосив відокремлення України від Росії та створення

монархічної держави під протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини. Друкований орган — "Вісник Союзу визволення України".

О.Бойко

СОЮЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ (СЗВ) — консервативна організація, створена навесні 1917 з ініціативи Михайла Коваленка (полтавського поміщика, члена Державної Думи, прихильника державної самостійності України). Об'єднував середніх і великих землевласників. Разом з Українською демократичною хліборобською партією СЗВ організував 29 квітня 1918 в Києві Хліборобський конгрес, на якому П.Скоропадського було проголошено гетьманом. У кінці жовтня 1918 союз розпався на дві групи — дрібних і середніх хліборобів на чолі з Миколою Коваленком (селянин з Полтавщини), що підтримували незалежність України, та великих землевласників, які вимагали федерації з Росією. Припинив існування після падіння гетьманату.

О.Бойко

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК (СРСР) — держава, у складі якої Україна під назвою Українська Радянська Соціалістична Республіка перебувала протягом 1923—1991. Виник на основі Декларації про утворення СРСР та Союзного договору, затвердженого 30 грудня 1922 І з'їздом Рад СРСР, між Російською Федерацією, Україною, Білорусією та Закавказькою Федерацією. Разом вони утворили нову державу — СРСР. Декларація пояснювала мотиви створення СРСР. Договір визначав конституційні принципи нової держави. На остаточному етапі існування СРСР до його складу входило 15 республік. СРСР був формою відновлення колишньої Російської імперії з новим політичним режимом — комуністичним. Попри юридично проголошений федеративний устрій Союз зберігав усі ознаки унітарної держави. Зрештою виявив неефективність об'єднання народів на засадах радянського федералізму і в 1991 розпався.

Н.Бондаренко

"СОЮЗ РУССКОГО НАРОДА" — чорносотенна монархічна організація, створена у жовтні 1905 в Петербурзі для боротьби проти революційного руху і для збереження самодержавної, єдиної і неподільної Росії. Засновниками "Союзу" були О.Дубровін, В.Пуришкевич та ін. Широкого розмаху діяльність організації набула в Україні; з 400 тис. її членів тут налічувалася майже половина. "Союз" провадив шалену шовіністичну пропаганду, цькував національні меншини, був ініціатором єврейських погромів. У 1906—1907 скомпрометована в очах більшості мас діяльність "Союзу" в Україні почала згасати, і чорносотенці розпочали створення аналогічних організацій, але під іншими назвами: "Союз русских рабочих", "Союз активной борьбы с революцией и крамолой", "Союз Михаила Архангела" та ін., які мали відділення і в Україні. Під час лютневої революції 1917 "Союз", його філії та аналогічні організації, у тому числі в Україні, були ліквідовані.

В.Волковинський

СОЮЗ УКРАЇНОК (СУ) — найбільша жіноча організація Галичини у міжвоєнний період. Перейменована в 1917 з "Жіночої громади". Метою СУ була активізація жінок, піднесення їхнього освітнього і соціального рівня, участь у світовому жіночому русі тощо. Головні напрями діяльності: поширення ідей кооперації серед сільського жіноцтва, підтримка сільських господарств, освітня робота (бібліотеки, лекції, господарські конкурси і т.ін.).

З 1929 організацією керувала Мілена Рудницька. В 1923 СУ став членом Міжнародного жіночого союзу. В 1937 на з'їзді у Львові було створено Світовий СУ, який мав стати цент-

ром усіх українських жіночих організацій, але через воєнні події не спромігся цього зробити.

В.Прилуцький

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ МОЛОДІ (СУНМ) — об'єднання молодіжних груп Галичини. Створений у 1926 для ідеологічної підготовки молоді, згодом переходить до політичної діяльності. Друкований орган — щомісячник "Смолоскипи" (1927—1928). До керівництва належали М.Добрянський і Б.Кравців. СУНМ став однією з базових організацій ОУН.

В.Прилуцький

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТУПОВОЇ МОЛОДІ (СУПМ) ім. М.ДРАГОМАНОВА "КАМЕНЯРІ" — виховна молодіжна організація в Галичині. Виник в 1929. Орієнтувався на радикально-демократичну ідеологію та етичний соціалізм, перебував під впливом УСРП. У 1936 мав 291 місцевий осередок, що об'єднували понад 15 тис. членів. Головні напрями діяльності: просвітня, культурна та спортивна робота. Друковані органи: "Каменярі" і "Молоді каменярі". Видавалися інструктивні книги для праці на місцях. Головою СУПМ був А.Гривнак, генеральним секретарем П.Костюк. З приходом радянських військ восени 1939 СУПМ припинив свою діяльність.

В.Прилуцький

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР У ЧЕРНІГОВІ — головний храм Чернігівського князівства у давньоруські часи, водночас був громадсько-політичним центром міста. Заснований близько 1036, завершений у 50—70-х роках XI ст. Належить до типу хрестовокупольних храмів, близьких до споруд Візантії V—XI ст. Сучасних форм бані та башти набули у 1791—1799. Загальний вигляд собору свідчить про нашарування стилів класицизму й романтизму на зламі XVIII—XIX ст. З 1967 — у складі Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

Р.Бондаренко

"СПІЛКА" (Українська соціал-демократична "Спілка") — одна з найвпливовіших соціал-демократичних організацій України. Виникла на межі 1904 і 1905 шляхом виходу фракції М. Меленевського з Революційної української партії (РУП). Заперечувала необхідність національної програми і національної організації для українського пролетаріату. На початку 1905 увійшла до РСДРП на правах автономної організації меншовицької фракції. Її представники брали участь у роботі меншовицької конференції у Женеві (квітень 1905), а згодом у роботі IV та V з'їздів РСДРП. У 1905—1907 "С." була однією з найчисленніших партій в Україні (приблизно 6—7 тис. членів). З кінця 1907 почався її занепад через зневаження національного питання та непослідовну політику щодо селянства. На 1912 місцеві організації "С." припинили свою діяльність, невелика група її членів певний час діяла за кордоном, співробітничала з Л.Троцьким.

О.Овсієнко

СПРАВА "СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ)" — сфальсифікований органами НКВС судовий процес щодо "контрреволюційної організації", яка нібито ставила за мету повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання за допомогою іноземних держав, відтворення республіки, незалежної від СРСР та реставрацію капіталістичного ладу. Завершився засудженням до різних термінів ув'язнення 45 осіб, серед яких два академіки (в т.ч. віце-президент ВУАН С.Єфремов, якому приписувалося керівництво СВУ), 11 професорів, два письменники, науковці, викладачі вузів, студенти тощо. Пізніше багатьох звинувачених було розстріляно або засуджено на нові строки ув'язнення. Справа СВУ широко викорис-

товувалася для продовження кампанії боротьби проти т.зв. "націонал-ухильництва" в КП(б)У.

В.Прилуцький

СРЕЗНЕВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович (1812—1880) — філолог-славіст, один із засновників харківського гуртка поетів-романтиків. У 1829 закінчив Харківський університет. Рано зацікавився слов'янською етнографією та літературою. У 1831 разом з І.Розковшенком видав "Украинский альманах". У 1833—1838 опублікував у "Запорожской старине" зібрані ним українські пісні та звичаї з власними додатками. Від 1842 до 1846 викладав у Харківському університеті. З 1847 — професор славістики в Петербурзькому університеті, з 1851 — академік. Українську мову вважав "наріччям" і "говором" однієї "руської" мови. Автор численних праць з історії мови, палеографії, народної творчості та міфології.

О.Вільшанська

СТАВРОВЕЦЬКИЙ Кирило Транквіліон (?—1646) — письменник, церковний діяч, богослов, просвітник. У 80-х роках XVI ст. викладав слов'янську і грецьку мови у Львівській, а з 1592 — у Віленській братських школах. На початку XVII ст. — провідний діяч львівського Успенського братства. Організував власну пересувну друкарню, де випустив книгу "Зерцало Богословія" (два видання 1618 і 1635) та збірку проповідей "Євангеліє учительноє..." (1619). У 1621—1625 був проповідником у Замості, у 1626 перейшов в унію, отримав архімандрію чернігівського Єлецького монастиря, де й перебував до кінця життя. Писав вірші у стилі барокко. У 1646 надрукував збірку прозових творів і віршів "Перло многоцінное". Твори С. були близькими до народного життя, набули значної популярності. Після підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії (1685) і з початком переслідування українського книгарства всі видання С. спалено в Москві з наказу царя і патріарха.

В.Даниленко

СТАЛІН (спр. прізвище Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (1879, за новітніми даними 1878 — 1953) — діяч більшовицької партії, її керівник у 1926—1953. Народився в Грузії у селянській родині. У 1894—1899 вчився у Тифліській духовній семінарії, з якої був виключений за пропаганду марксизму. З 1898 — член РСДРП, у січні 1912 заочно кооптований до ЦК РСДРП та введений до його Російського бюро. За революційну діяльність зазнавав переслідувань від царської влади. 26 жовтня 1917 обраний членом ВЦВК і затверджений народним комісаром у справах національностей. З березня 1919 був народним комісаром Держконтролю. У 1918 введений до складу ЦК КП(б)У як представник РКП(б) для зв'язків з Україною.

У квітні 1922 С. став генеральним секретарем ЦК РКП(б). Провадив курс на згортання непу, примусову колективізацію селянства, форсовану індустріалізацію. За часів його правління в СРСР панував тоталітарний режим, який тримався шляхом придушення будь-якої опозиції, здійснення масового терору, залякування інакомислячих. Запроваджувана система правління була ідеологічно оформлена С. у вигляді політичної доктрини, яка пізніше дістала назву сталінізму. Всіляко потурав культові власної особи.

6 травня 1941 обійняв посаду Голови Ради народних комісарів СРСР. У роки радянсько-німецької війни 1941—1945 — Голова Державного комітету оборони, Верховний головнокомандуючий Збройними Силами СРСР. Після перемоги над Німеччиною здобув звання генералісимуса.

У національній політиці стояв на засадах великодержавного шовінізму, застосування масових репресій щодо народів, звинувачуваних у не-

лояльності до його режиму. Був ініціатором і організатором кампанії з вилучення зерна з України в 1932—1933, що спричинило масовий голодомор. Великодержавну політику на міжнародній арені втілював шляхом утворення навколо СРСР держав-сателітів з режимами, аналогічними радянському (т.зв. соціалістичний табір). У відносинах з демократичним світом стояв на позиції "холодної війни".

О.Веселова

СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович (1840—1904) — письменник, драматург, культурно-громадський і театральний діяч. Нар. в с.Клещинцях на Черкащині в поміщицькій сім'ї. Рано осиротів, виховувався в сім'ї В.Лисенка — батька славетного композитора. Вчився в Харківському та Київському університетах (1858—1866).

З 1867 в Києві займався літературною, громадською, видавничою й театральною діяльністю. Славу С. принесли п'єси "Не судилось" (1881), "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" (1892), "Доля" (1893), в яких він зобразив пореформене українське село, історичні драми "Богдан Хмельницький" (1887), "Маруся Богуславка" (1897), "Оборона Буші" (1899), водевілі. Перу С. належить низка романів, головним чином російською мовою, зокрема "Богдан Хмельницький" (1894—1897), "Руїна" (1899).

Г.Брега

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК — створений у 1654. Спочатку перебував в адм. і військ. підпорядкуванні ніжинських полковників. У 1663 виділився в самостійну одиницю, що підлягала гетьманському правлінню. Першим повноважним полковником став Петро Рославець (1663, 1668—1676). На 1782 до складу С.п. входили сотні: дві полкові Стародубські, дві Почепські, Новоміська, Топальська, Мглинська, Бакланська, Погарська, Новгородська і Шептаківська. В той час на території С.п. були 4 міста, 3 містечка і 1118 сіл. Тривалий час С.п. очолювали полковники: Григорій Коровка-Вольський (1678—1680), Семен Самойлович (1680—1685), Яків Самойлович (1685—1687), Михайло Миклашевський (1689—1706), Іван Скоропадський (1706—1708), Лук'ян Жоравка (1709—1719) та ін. У XVIII ст. призначалися полковники з росіян — Іван Кокошкін (1723—1724), Ілля Пашков (1724—1728), Олександр Дуров (1730—1734). У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні в 1782 С.п. припинив своє існування, а його територію включено до складу Новгород-Сіверського намісництва.

В.Панашенко

СТАРШИНА ГЕНЕРАЛЬНА — загальна назва осіб, які мали найвищі військові чини та виборні посади в українському козацькому війську. В Українській державі другої половини XVII — XVIII ст. С.г. складала вищий орган державного управління при гетьмані або ж відповідних управлінських структурах. До С.г. належали генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.

Політична роль С.г. особливо зросла в період гетьманства К.Розумовського (1750—1764). В цей час фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, що складалася насамперед із С.г. Включала найзаможніших і найвпливовіших представників старшинських родин. Перестала існувати у 80-ті роки XVIII ст. у зв'язку з остаточною ліквідацією залишків української автономії.

О.Путро

СТАРШИНА КОЗАЦЬКА — адм. і військ. керівництво козацького війська. Поділялася на полкову й сотенну. Полковник, який стояв на

чолі полку, був водночас і військовим начальником свого полку як бойової одиниці, і головою адміністрації полку як адм.-тер. частини України з її населенням. Біля полковника стояла полкова старшина, котра мала ті ж назви, що й генеральна, тільки її функції поширювалися на населення одного полку. Полкова старшина, насамперед полковник, була відповідальна за озброєння і спорядження, а також мобілізацію полкових козаків до походу і водночас за безпеку населення полку від татарських нападів. Полковий писар відав полковою канцелярією, обозний — арматою (артилерією) полку. Суддя здійснював судові функції над усім населенням полку. Осавули (їх було двоє) складали списки козаків полку, керували їхньою стройовою та бойовою підготовкою, контролювали спорядження і забезпечення. Двоє хорунжих вважались охоронцями полкових прапорів: головний хорунжий — великого полкового стягу (хоругви), молодший — малого прапору-знаку. Під час військових походів обозний, осавули та хорунжі очолювали окремі козацькі загони. Сотенна старшина була зменшеною копією полкової, повторюючи її склад та обов'язки, за винятком судді, функцію якого виконував сам сотник.

О.Апанович

СТАХАНОВСЬКИЙ РУХ — виник у середині 30-х років як рух новаторів виробництва у різних галузях народного господарства. Названий за ім'ям його ініціатора — вибійника шахти "Центральна — Ірміне" у Донбасі О.Стаханова, який у ніч з 30 на 31 серпня 1935 встановив світовий рекорд видобутку вугілля, що перевищував офіційно визнану норму в 14,5 раза. Мета руху полягала у стимулюванні зростання продуктивності праці. Для підвищення професійно-кваліфікаційного рівня робітників було організовано їх навчання у гуртках техмінімуму, стахановських школах та курсах майстрів соціалістичної праці. В Україні через технічне навчання різних видів пройшли близько 75% робітників багатьох професій. Проте форсоване адміністративно-силове впровадження стахановських методів роботи без урахування конкретних умов і можливостей не дало бажаних наслідків. У 1940 чимало галузей народного господарства не спромоглися виконати планові завдання.

Є.Шаталіна

СТАЦІЯ — натуральні побори (борошном, м'ясом та іншими продуктами), які в XIV — першій половині XVI ст. стягувалися з податного сільського населення та міщан Польщі, Литви, України, Білорусі, частково Росії на утримання королівського чи великокнязівського двору, урядовців, війська. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. поступово замінена грошовим податком. Безпосередньо в Гетьманщині це здійснив І.Мазепа, де С. збиралася переважно на утримання найманого війська (сердюків і компанійців). Незважаючи на царський указ 1723 та універсали гетьмана Д.Апостола про заборону С., вона продовжувала збиратися на місцях до кінця 20-х років XVIII ст.

О.Гуржій

СТАШЕВСЬКИЙ Євген Дмитрович (1884—1938) — історик, економіст, доктор історичних наук (1919), професор (1914). Закінчив юридичний та історично-філологічний факультети Київського університету (1908). С 1908 на викладацькій роботі. Свій перший курс з історії України прочитав ще в 1915. Автор праць з історичної географії України, демоекономіки селянської сім'ї, політичної економії сільського господарства, історії рентних відносин, зокрема монографії "История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX века" (видана у 1968).

Вперше репресований ще в 1919. У 1938 вбитий на допиті в НКВС.

А.Перковський

СТЕФАНИК Василь Семенович (1871—1936) — письменник, суспільний діяч. У 1892—1900 навчався у Краківському університеті. Брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини. У 1928 уряд УСРР призначив С. довічну персональну пенсію.
С. — майстер психологічної новели. У збірках "Синя книжечка" (1899), "Камінний хрест" (1900), "Моє слово" (1905) та інших відобразив тяжкі умови життя західноукраїнського селянства в Австро-Угорській імперії. У низці новел змалював пробудження в українців Галичини національної самосвідомості, наростання протесту проти національного й соціального поневолення ("Moriturі", "Дурні баби", "У нас все свято" та ін.).

С.Ліпецький

СТЕЦЬКО Ярослав (1912—1986) — діяч українського національно-визвольного руху. Нар. в м.Тернополі. Навчався в Краківському і Львівському університетах. З 1932 — активний член ОУН, кілька разів ув'язнений польською владою. Брав участь у підготовці II Великого Збору ОУН (1939), один із керівників опозиційної фракції "Революційна ОУН", організатор акту 30 червня 1941 у Львові, голова утвореного внаслідок нього українського державного управління. За відмову анулювати згаданий акт кинутий до фашистського концтабору. Звільнився восени 1944. Від 1945 — член Бюро Проводу ОУН, від 1946 — голова Антибільшовицького блоку народів. Був одним із засновників і співкерівником Світової антикомуністичної ліги та Європейської Ради свободи. В 1968 обраний членом Проводу ОУН. Автор книги "30 червня 1941" (1967). Помер у Мюнхені.

В.Гриневич

СТЕШЕНКО Іван Матвійович (1873—1918) — громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник. Нар. в м.Полтаві у міщанській родині. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету (1896). Активний учасник революційного національного руху. Брав участь у створенні РУП. Разом з Лесею Українкою організував одну з перших соціал-демократичних організацій. Член УСДРП. Один з організаторів Української Центральної Ради, керував її шкільною та редакційною комісіями. Член Малої Ради. Від червня 1917 до січня 1918 — генеральний секретар і міністр народної освіти УНР. Проводив курс на українізацію народної освіти, сприяв створенню Української Академії мистецтв, Українського народного університету, польських, єврейських навчальних закладів. Засновник і голова "Товариства шкільної освіти". Трагічно загинув.

Т.Осташко

СТОЛИПІН Петро Аркадійович (1862—1911) — російський державний діяч. У квітні 1906 призначений міністром внутрішніх справ, у липні — прем'єр-міністром. З ім'ям С. пов'язані активна протидія революції 1905—1907, розпуск II Державної Думи і зміни положення про вибори до неї на користь заможних верств населення. Вершиною діяльності С. стала аграрна реформа, яка розпочалася в 1906 і набула широкого розмаху, зокрема в Україні. С. негативно ставився до українства, вважаючи багатомільйонний народ "інородцями", всіляко підтримував діяльність великоросійських шовіністів в Україні. 1 вересня 1911 під час перебування в Києві був смертельно поранений агентом охранки колишнім анархістом М.Богровим. Похований на території Києво-Печерської лаври.

В.Волковинський

СТРИПСЬКИЙ Гіадор (1875—1946) — історик, бібліограф, етнограф,

знавець слов'янської літератури. Нар. в м.Мукачевому (Закарпаття) в родині українського греко-католицького священика. Університетську освіту здобув у Будапешті, Коложварі, Львові. З 1903 — на викладацькій, науковій роботі в Будапешті. У 1918—1919 — відповідальний працівник міністерства у справах національностей Угорщини. За його редакцією у Будапешті видавався україномовний щотижневик "Русько-українська правда". У 1919—1922 — професор української літератури та історії Будапештського університету. Після звільнення з викладацької роботи хортистським режимом (1923) займався науковою діяльністю. Автор багатьох праць з історії України, української літератури, перший перекладач Шевченкового "Заповіту" угорською мовою (1916). Своєю працею С. заклав основи українística в Угорщині.

М.Држалюк

СТРОГАНОВ Василь Андрійович (1888—1938) — партійний і державний діяч. Член більшовицької партії з 1905. В 1905—1917 — професійний революціонер. Після жовтневого перевороту 1917 — на відповідальній партійній і радянській роботі; у 1927—1930 — секретар Сталінського, в 1930 — Харківського окружних комітетів партії, в 1930—1932 — другий секретар ЦК КП(б)У, в 1932—1933 секретар Дніпропетровського обкому партії. У 1930—1933 — член політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК. З 1933 на партійній та радянській роботі в РРФСР. У 1938 репресований.

М.Дорошко

СТРОКАЧ Тимофій Амвросійович (1903—1963) — організатор партизанських формувань в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-лейтенант. До початку війни служив у прикордонних військах. Учасник оборонних боїв 1941 за Київ і Москву. В 1942—1945 — начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР). Під його керівництвом УШПР перетворив партизанські з'єднання та загони України на фактор стратегічного значення. Після війни — заступник народного комісара НКВС УРСР (1945—1946), міністр внутрішніх справ УРСР (1946—1956), начальник Головного управління прикордонних військ, заступник міністра МВС УРСР (1956—1957).

В.Клоков

СТУДИНСЬКИЙ Кирило Йосипович (1868—1941) — вчений-літературознавець, громадський діяч. Нар. на Тернопільщині в сім'ї священика. Вчився у Львівському і Віденському університетах. Працював у Берлінському, Краківському, Львівському університетах. У 1939 був головою Народних Зборів Західної України, в 1940 — депутатом Верховної Ради УРСР. На цих посадах урятував багатьох українців від необгрунтованих репресій. Під час евакуації радянських військ зі Львова у червні 1941 загинув за нез'ясованих обставин.
С. — автор понад 500 праць переважно з літературознавства, присвячених громадсько-літературним зв'язкам України з Польщею, Галичиною тощо, а також поезій та оповідань.

Г.Стрельський

СТУС Василь Семенович (1938—1985) — поет, один із найяскравіших представників руху "шестидесятників". Нар. в с.Рахнівка Гайсинського р-ну на Вінниччині в сім'ї колгоспників. Дитинство провів у м.Донецьку. По закінченні середньої школи (1954) вступив до Донецького педінституту, який закінчив у 1959. Після служби в армії вчителював, навчався в аспірантурі. Вільний час віддавав поезії. В 60-ті роки стає одним з активних учасників руху за українське національне відродження, проти тоталітарної системи, бере участь у літературних, політичних дискусіях, в акціях про-

тесту проти рецидивів сталінської репресивної політики, за що зазнає переслідувань з боку комуністичного режиму. В 1972 засуджується на ув'язнення. З 1979 — учасник Гельсинського руху, за що у 1980 знову засуджується. Перебування в таборі особливо суворого режиму спричинило передчасну смерть поета. 19 листопада 1989 перепохований з табірного цвинтаря на Байковому кладовищі м.Києва.

С. — автор поетичних збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Палімпсести", "Дорога болю", "Передчуття", "Під тягарем хреста" та ін., більшість яких побачила світ лише в незалежній Україні, а також низки літературно-критичних праць. Посмертна збірка "Дорога болю" відзначена Державною премією ім. Т.Г.Шевченка за 1991. Під час другого ув'язнення у 1985 С. став лауреатом Нобелівської премії, яка не була вручена через його смерть. У 1994 видано 4-томне зібрання творів поета. Ім'ям С. названо добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство "Меморіал".

О.Веселова

СУДЕБНИК КАЗИМИРА IV — перший кодекс норм кримінального права та судочинства Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, виданий 29 лютого 1468 у Вільні. Базувався на положеннях "Руської правди", попередніх великокнязівських привілеях, уставах, ухвалах та звичаєвому праві литовських, білоруських та українських земель. Містив 25 статей. Закріпив за магнатами та шляхтою право феодального імунітету. Діяв до виходу першого Литовського статуту (1529).

А.Гурбик

СУЛИМА Іван (?—1635) — гетьман нереєстрових козаків. За походженням дрібний шляхтич із Чернігівщини. На Запорозькій Січі здобув авторитет серед побратимів, брав участь у походах проти турків і татар. Уперше згадується як козацький гетьман у 1628. Влітку 1635 очолив виступ запорожців на волості з Січі. В ніч з 11 на 12 серпня його загін штурмом здобув Кодацьку фортецю і знищив залогу коронного війська. С. зробив спробу підняти селян і міщан на повстання. В умовах оточення польським військом був підступно захоплений реєстровцями і виданий властям. Привезений до Варшави, де страчений.

В.Щербак

СУМСЬКИЙ ПОЛК — сформувався у 1652—1658 на Слобожанщині переселенцями з Правобережної України, які на чолі з Герасимом Кондратьєвим заснували м.Суми. У 1732 до його складу входили сотні: дві Білопільські, Бишкинська, Ворожбянська, Краснопільська, Недригайлівська, Новоміська, Нижньосироватська, Верхньосироватська, Сумська, дві Суджанські, Ольшанська, Перекопська, Рибницька та ін. Полковниками були: Кондратьєви (Григорій Герасимович, Андрій Герасимович, Іван Андрійович, Дмитро Іванович), В.Перехрестов-Осипов, М.Донець-Захаржевський, Р.Романов. У 1765 уряд Росії ліквідував слобідські козацькі полки. С.п. реорганізовано в регулярний гусарський полк російської армії, а його територія стала складовою Слобідсько-Української губернії.

В.Панашенко

СУМЦОВ Микола Федорович (1845—1922) — етнограф, фольклорист, літературознавець. Член-кор. Петербурзької Академії наук (з 1905), академік УАН (з 1919). Нар. у дворянській сім'ї. В 1875 закінчив історично-філологічний факультет Харківського університету, в 1888 став його професором. У 1897—1919 був головою Харківського історично-філологічного товариства. Чимало праць присвятив питанням української фольклористики та етнографії, народного мистецтва. Серед них "Научное изучение колядок и щед-

ривок" (1886), "Культурные переживания" (1889—1890), "Современная малорусская этнография" (1893—1897), "Діячі українського фольклору" (1910), "Слобожани. Історично-етнографічна розвідка" (1918).

М.Палієнко

СУПРУНЕНКО Микола Іванович (1900—1984) — історик, академік АН УРСР (з 1972). Нар. в Полтаві у робітничій сім'ї. Учасник Громадянської війни. Після закінчення Інституту червоної професури (1937) працював в Інституті історії України АН УРСР ученим секретарем (1937—1941), ст. наук. співробітником (1941—1954), зав. відділом (1955—1984). Переважно досліджував питання історії революції 1917, Громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Лауреат Державної премії УРСР (1969).
Найвідоміші праці: "Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни" (1951), "Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза" (1955), "Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине" (1966), "Боротьба трудящих України проти денікінщини" (1979).

А.Санцевич

СУХОВІЄНКО (Суховій) Петро (1645—?) — гетьман від імені Запорозької Січі та частини правобережного козацтва в 1668—1669. Перед тим кошовий писар на Запорожжі. Уклав договір з кримським ханом Аділ-Гіреєм, який підтримував його боротьбу з гетьманом П.Дорошенком. У кримських колах відомий під іменем Ашпат-Мурзи. У серпні 1669 на козацькій раді під Уманню був переобраний і залишився писарем при новому гетьмані М.Ханенку. Згодом (1670) перейшов на Лівобережну Україну до Д.Многогрішного. Обстоював ідею незалежності козацької України від Речі Посполитої та Московської держави. Після 1672 доля не відома.

Т.Чухліб

СХІДНОКАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — бойові дії військ 1-го (маршал І.Конєв) і 4-го (ген. армії І.Петров) Українських фронтів у роки радянсько-німецької війни. Мета — розгром військ противника у Східних Карпатах і надання допомоги Словацькому національному повстанню. У ході операції (8 вересня — 28 жовтня 1944) війська 1-го Українського фронту та 1-й Чехословацький армійський корпус оволоділи Дуклинським перевалом, а війська 4-го Українського фронту в результаті Карпатсько-Ужгородської операції за сприяння 2-го Українського фронту подолали Східні Карпати і вийшли на Середньодунайську рівнину і правобережжя Тиси, надавши допомогу повсталому народу Словаччини.

О.Буцько

СЦІБОРСЬКИЙ Микола (1897—1941) — діяч ОУН, теоретик українського націоналізму. Нар. в м. Житомирі. За фахом — інженер-економіст, закінчив Українську господарську академію у Чехословаччині (1929). Підполковник Армії УНР. З 1920 на еміграції. У 1925—1929 очолював Легію Українських Націоналістів. Співтворець ОУН, член її Проводу (з 1920), деякий час заступник голови. В 30-х роках перебував у Парижі, Відні, Кракові. Влітку 1941 — один із керівників похідних груп ОУН-М. Загинув у Житомирі.

В.Прилуцький

Т

ТАБОРИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УКРАЇНІ (1941—1944) — система установ, призначених для утримання та охорони радянських військовослужбовців, захоплених німецькими частинами. Налічувала понад 180 таборів, найбільшими з яких були Дарницький та Сирецький у Києві, "Гросс-лазарет" у Славуті, "Цитадель" у Львові, "Уманська яма", "Хорольська яма" та ін. Визначалася нелюдськими умовами існування для в'язнів, залученням їх до непосильних робіт, мізерним харчуванням, відсутністю належної медичної допомоги, жорстоким поводженням охорони. Все це спричиняло високу смертність утримуваних — до 60% їх чисельності (бл. 1367 тис. осіб).

М.Коваль

ТАВРИ — народ, який, за свідченнями античних авторів, у І тис. до н.е. мешкав у гірській частині Криму і дав півострову одну з його назв — Тавріка. Згідно з описом Геродота, Т. поклонялися божеству Діві та приносили їй у жертву іноземців, кораблі яких зазнавали катастрофи біля їхніх берегів. На думку багатьох фахівців, археологічне уявлення про Т. дає кизил-кобинська культура, що датується XI—III ст. до н.е. Для неї характерні поселення по берегах річок, укріплені сховища та своєрідні могильники у вигляді пасм, що утворені рядами поховальних споруд із кам'яних ящиків, перекритих земляним насипом.

В.Мурзін

ТАВРІЙСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА — протодержавне форму-

вання, проголошене декретом ЦВК Таврійської губернії від 22 березня 1918 на території Криму у складі РСФРР. Постала за безпосередньої ініціативи ЦК РКП(б) та РНК РСФРР з метою створення буферу між радянською Росією та німецькими військами. Влада в республіці належала Раднаркому, в якому домінували більшовики. На Крим поширювалися декрети РНК РСФРР, націоналізувалися великі підприємства, санаторії, маєтки, торговельний флот, оголошувалася соціалізація землі, на базі націоналізованих поміщицьких господарств створювалися комуни. Наступ німецьких військ і посилення антибільшовицьких настроїв серед населення ускладнили становище республіки. 21 квітня 1918 її керівництво було заарештоване кримськими татарами та російськими офіцерами і через три дні розстріляне.

В.Бойко

ТАВРІЯ — історична назва Кримського півострова, поширена у середні віки. Походить від назви племен таврів, які в давнину заселяли південну частину Криму. В XIX — на початку XX ст. Т. називали не тільки Кримський півострів, а й усю Таврійську губернію, створену у 1802 з центром у м.Сімферополі.

С.Хведченя

ТАНКОВА БИТВА ПІД ДУБНОМ, ЛУЦЬКОМ, РІВНИМ 1941 — між 1-им танковим з'єднанням групи фашистських армій "Південь" та вісьмома радянськими механізованими корпусами Південно-Західного фронту (23—29 червня 1941). Щоб запобігти прориву німецькими танками радянської оборони, командуючий фронтом генерал-полковник М.Кирпонос вирішив 23 червня завдати противникові удару силами 4-го, 15-го та 22-го механізованих корпусів, дислокованих у першому ешелоні військ фронту, а згодом 9-го, 19-го та 8-го корпусів, яких підтримували 131-ша мотодивізія, 1-ша протитанкова бригада та інші частини. 26 червня 9-й та 19-й корпуси з району Луцька та Рівного, а 8-й і 15-й — з району Бродів здійснили наступ на фланги танкової групи ворога, відтіснивши частину його сил на південний захід. Хоча згодом 9-й та 19-й корпуси змушені були відійти до Рівного, танкові бої тут тривали до 29 червня. Найактивніше діяв на північ від Бродів 8-й корпус, який із боями увійшов у Дубно. Проте на 29 червня наступальні можливості радянських військ, які мали на озброєнні танки застарілих конструкцій, були вичерпані. Причини невдалої спроби контрнаступу і великих втрат радянських військ (на один підбитий німецький танк припадало 20 радянських) полягали у відсутності прикриття авіації (майже всі літаки були знищені у перші ж години війни на аеродромах першої лінії), неналагодженості взаємодії танкових сил з іншими родами військ, у браку досвіду командирів. Разом із тим радянське командування виграло час для відводу головних сил Південно-Західного фронту, які були під загрозою ворожого оточення.

М.Коваль

ТАТАРБУНАРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1924 — збройний селянський виступ у Південній Бессарабії проти румунської окупації, за встановлення радянської влади (16—22 вересня 1924). Причинами його були невдоволення селян аграрною реформою 1921, голод через посуху 1924 та антиукраїнська політика уряду. Т.п. охопило села Аккерманського, Ізмаїльського, Кагульського та Бендерського повітів. Загальна кількість учасників сягала 6 тис. осіб. Повстанням керував пробільшовицький "Південревком". Після триденних жорстоких боїв повстання було

придушене. Кількасот повстанців загинуло, близько 500 було заарештовано, значна частина відійшла на територію радянської України.

О.Ганжа

ТАТАРИ — нація, корінне населення Татарстану. В Україні відомі з часів середньовіччя. Нині проживають етнічною групою в кількості 89,9 тис. Найбільше Т. мешкає у Донецькій та Луганській областях (43%). Віруючі Т. належать до магометанства.

М.Вівчарик

ТАТАРИ КРИМСЬКІ — нація, корінне населення Криму. Є нащадками Золотої Орди. В 1449 ними було утворено Кримське ханство. В 1944 були піддані депортації у східні регіони СРСР за звинуваченням у співробітництві з окупантами. Під час депортації загинула половина з майже 200 тис. Т.к. У 1967 поновлені в конституційних правах. У 1988 офіційно реабілітовані, однак проблема їх повернення на батьківщину залишилася нерозв'язаною. Нині на території України (переважно в Криму, Запорізькій, Херсонській і Донецькій областях) проживають понад 200 тис. Т.к.

М.Вівчарик

ТВАРДОВСЬКИЙ Самуель (1600 — після 1659) — польський поет. Відомий головно як автор поеми "Війна домова" про події Визвольної війни українського народу, де оспівано Яна Казимира та князя Ієремію Вишневецького. Цей твір був широко використаний Самійлом Величком при створенні його літопису.

О.Русіна

ТЕПЛОВ Григорій Миколайович (1712 або 1717—1779) — російський державний діяч. Вихователь майбутнього гетьмана К.Розумовського (з 1743). Завідувач особистої гетьманської канцелярії (1751—1762), статс-секретар при Катерині II (з 1762), сенатор (1768). Автор записки "Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии", яка містила негативну оцінку діяльності гетьманської адміністрації й підготувала наукоподібну підставу для скасування автономії України. Організатор інтриги, яка призвела до зречення К.Розумовським гетьманської влади.

А.Перковський

"ТЕРАТУРГІМА..." — літературний твір про чудеса, які відбувалися у Києво-Печерському монастирі. Написаний ченцем Афанасієм Кальнофойським за безпосередньою участю митрополита Петра Могили. Виданий польською мовою в Києві у 1638 і є другою після "Патерикону" Сильвестра Косова працею, яка утверджувала святість православної церкви через оповідання про дії її святих подвижників. Крім основного тексту, книга містить герб та генеалогічне дерево князів Святополк-Четвертинських, вірші на їхній герб, присвяту князеві Іллі Святополк-Четвертинському, передмову до читача. Вміщено також перелік цитованих авторів, серед яких античні філософи і поети, польські історики, руські літописці, отці церкви — як православної, так і католицької. Крім цього, наведені тексти надгробків, прізвища добродійників Києво-Печерського монастиря, до яких належали і Святополк-Четвертинські; є вірші польською і латинською мовами. Присвята і передмова багаті античними ремінісценціями, в самому тексті є цікаві подробиці народного побуту.

О.Дзюба

ТЕРЕБОВЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — політ.-тер. утворення навколо м.Теребовля на порубіжжі майбутньої (з сер. XII ст.) Галицької землі з Київською. Бере початок з 1080-х років як волость молодшого з братів Ростиславичів — Василька. Рішенням Любецького з'їзду князів 1097 Т.к. було закріплене за Васильком як спадкове володіння. Того ж року

волинський князь Давид Ігоревич полонив та осліпив Василька, спробувавши відібрати у нього Т.к. Володар Ростиславич добився звільнення брата. Ростиславичі спустошили порубіжні землі Волині. Рішеннями Витичівського з'їзду князів 1100 Василька позбавили Т.к., але Ростиславичі не підкорилися цьому несправедливому рішенню. По смерті Василька (1124) у Теребовлі княжили його нащадки, доки в 1141 тут не утвердився Володимирко Володаревич, який одночасно вокняжився у Галичі. Т.к. увійшло до складу Галицького князівства.

М.Котляр

ТЕРЕХОВ Роман Якович (1890—1979) — партійний і державний діяч. Член партії більшовиків з 1912. Учасник жовтневих подій 1917 та Громадянської війни. З 1924 — в апараті ЦК КП(б)У — НК РСІ УСРР. У 1928—1930 секретар Артемівського окружкому партії, у 1930—1933 секретар ЦК КП(б)У, Харківського міськкому, Донецького обкому КП(б)У, член політбюро ЦК КП(б)У. З 1933 — на радянській, профспілковій та господарській роботі у Москві. З 1956 — персональний пенсіонер.

М.Дорошко

ТЕРЕЩЕНКИ — українські промисловці, землевласники та меценати середини XIX — початку XX ст. Походили з козаків м.Глухова (нині Сумської обл.). Відомі глава родини Артем Якович (?—1873) та його сини Микола (1819—1903) та Федір (1832—1893). Родина Т. посідала провідні місця у торгівлі хлібом, цукром та худобою, у цукровому, гуральному, суконному виробництві, лісообробці, інших галузях. Їй належало понад 200 тис. десятин землі (з них 70 тис. на Київщині). Щороку на цукрових підприємствах Т. вироблялося продукції більш ніж на 21 млн крб. У 1911 їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн крб. У 1872 Т. було присвоєне дворянське звання. Вони стали одними з фундаторів цукрового (1887), рафінадного (1903) синдикатів та Всеросійського товариства цукрозаводчиків (1897). Один із нащадків Т. — Михайло Іванович (1886—1956) обирався до IV Державної Думи (1912), після лютневої революції 1917 був міністром фінансів, а згодом міністром іноземних справ. Емігрував за кордон. Родина Т. уславилася багатьма добродійними справами, на які вони витратили близько 5 млн крб., підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба — "Прагнути до громадських справ". Художнє зібрання Т. лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

Т.Лазанська

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Євген Петрович (1892—1938) — державний і громадський діяч. Нар. в Полтавській губернії в сім'ї вчителя (згодом священика). Навчався в Полтавській духовній семінарії та Петербурзькому психоневрологічному інституті. У студентські роки вступив до партії есерів, брав активну участь у революційному русі, неодноразово заарештовувався. Активний учасник революційних подій 1917. У грудні 1917 — член ЦВК Рад України, народний секретар земельних справ у складі першого українського радянського уряду. Один з організаторів і керівників Української партії лівих соціал-революціонерів (борбистів). Після її самоліквідації (1920) прийнятий до КП(б)У і включений до складу її ЦК. В радянські часи — на відповідальних державних посадах. Наприкінці 1937 заарештований, на початку 1938 розстріляний.

С.Кокін

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Кирило Семенович (?—1607) — церковний та політичний діяч. Походив з української шляхти. Польсько-шляхетським урядом призначався єпископом пінським і турівським (бл.1572), луцьким

і острозьким (1585). Один з ініціаторів запровадження церковної унії. В 1595 разом з єпископом берестейським і володимирським Іпатієм Потієм підписав у Римі з папою Климентієм VIII трактат про основи віросповідання нової українсько-білоруської церкви, яка визнавала догмати католицької церкви і підпорядковувалася Ватикану. В 1596 на Берестейському церковному соборі відіграв помітну роль в офіційному оформленні унії. Пізніше репресивними заходами насаджував унію серед підданих і православних священиків.

Т.Комаренко

ТЕСЛЮК Михайло Миколайович (1899—1985) — партійний діяч. Нар. у м.Кам'янці-Бузькій на Львівщині. У гімназії прилучився до соціалістичного руху. В 1916—1919 — член "Інтернаціональної революційної соціал-демократії". У 1920—1921 організовував комуністичні осередки в Галичині. Член Компартії Східної Галичини (1921). Після утворення КПЗУ (1923) став секретарем її ЦК. Під час спровокованої Москвою кризи в КПЗУ, що призвела у 1928 до розколу партії, відстоював позиції більшості у ЦК і разом з іншими її лідерами був виключений з партії. Після "визнання помилок" відновився в КПЗУ як рядовий член (1930). У 1932 нелегально перейшов до УСРР, де став працювати викладачем. У 1933 був заарештований у "справі УВО" і засуджений до 10 років таборів. В ув'язненні перебував до 1954. Після звільнення — на викладацькій роботі. З 1979 — персональний пенсіонер. Автор мемуарів "У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів".

О.Рубльов

ТЕТЕРЯ (Моржковський, Мошковський) Павло (бл. 1620—1671) — гетьман Правобережної України в 1663—1665. Один з найвизначніших дипломатів в урядах Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького, переяславський полковник (1653—1658). Походив зі шляхетського роду, мав добру освіту. Перед 1648 був канцеляристом гродського суду м.Луцька, з 1649 — писар Переяславського полку. Протягом 50-х років брав участь практично в усіх міждержавних переговорах, що відбувалися в Чигирині, виїжджав з дипломатичними місіями до інших країн. Один з авторів Березневих статей (1654), Гадяцької угоди (1658), Слободищівського трактату (1660). У ранзі гетьмана підтримував похід Яна Казимира на Лівобережжя (1663—1664), намагаючись об'єднати Україну під єдиною булавою і зверхністю польського короля. Своєю політикою викликав козацьке повстання. Зазнавши поразки від повстанців (1665), зрікся гетьманства і виїхав до Польщі. Під загрозою баніції втік до Ясс (1670), підтримував стосунки з Мехмедом IV. Отруєний польськими агентами.

Т.Чухліб

ТИВЕРЦІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало територію між Дністром, Прутом і Дунаєм. Археологічними пам'ятками Т. є залишки давньоруських поселень на території Молдови та городище, яке, ймовірно, є залишком літописного міста Черна. Основним заняттям Т. було орне землеробство. Починаючи з X ст. Т. входять до складу Київської Русі. З середини X ст. їхні землі постійно зазнають нападів печенігів та половців, унаслідок чого Т. поступово змішуються з іншими слов'янськими племенами. В XII—XIII ст. землі Т. входили до складу Галицького князівства. Пізніше нащадки Т. розчинилися в населенні Молдови.

В.Кравченко

ТИМОШЕНКО Семен Костянтинович (1895—1970) — воєначальник, Маршал Радянського Союзу (1940), двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1965). Нар. в Бессарабії. З вересня 1939 — командувач військ-

ками Українського, пізніше — Північно-Західного фронтів. У 1940—1941 — нарком оборони СРСР. У ході Великої Вітчизняної війни — голова Ставки Головного командування, член Ставки Верховного командування і Верховного Головнокомандування, заступник наркома оборони, головнокомандуючий військами Західного і Південно-Західного напрямків, командуючий військами ряду фронтів, представник Ставки ВГК на кількох фронтах. Після війни командував військами декількох округів. З квітня 1960 — у Групі генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР, одночасно (з 1962) — голова Радянського комітету ветеранів війни. Депутат Верховних Рад СРСР і УРСР.

Н.Руденко

ТИМЧАСОВИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ УРЯД УКРАЇНИ — орган для об'єднання і координації усіх радянських сил в Україні у зв'язку з антигетьманським повстанням, очоленим Директорією. Утворений 28 листопада 1918 за рішенням ЦК КП(б)У у Курську. Користувався політичною, матеріальною і військовою підтримкою з боку РНК РСФРР та ЦК РКП(б). У своєму Маніфесті від 29 листопада оголосив про повалення влади гетьмана і поновлення радянської влади, скасування всіх законів, наказів і договорів як гетьмана та його уряду, так і Центральної Ради, закликав до боротьби проти Директорії. 6 січня ухвалив декрет про надання Україні назви Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). З відновленням на значній території республіки радянської влади видав 25 січня 1919 Декларацію, в якій розгорнув програму соціалістичного будівництва і порушив питання про об'єднання УСРР з РСФРР на засадах федерації. 7 березня 1919 за рішенням III Всеукраїнського з'їзду Рад перейменований на Робітничо-селянський уряд УСРР.

А.Гриценко

ТИСКИНЕВИЧ Григорій — козацький гетьман у 1610. Всіляко підтримував київське православне духівництво в його боротьбі з уніатами.

В.Палієнко

ТИХОНІВЦІ — побутова назва Російської православної церкви — за ім'ям патріарха (з 21 листопада 1917) Тихона. Інші назви — Патріарша церква, Старослов'янська церква. Перейнята імперськими ідеалами, в Україні протистояла національно-визвольному рухові, що виявлявся і в церковному житті. Залишаючись вірною канонам, не приймала нововведень інших церковних течій (одруження ієрархів, новий календар тощо). Разом із тим у жовтні 1922 екзарх України митрополит Михаїл розіслав правлячим архієреям циркулярний указ про перехід Всеукраїнської православної церкви на засади канонічної автокефалії. Т. були об'єктом послідовного поборювання з боку держави. Під тиском ДПУ 29 липня 1927 заступник патріаршого місцеблюстителя митрополит Сергій (Страгородський) випустив декларацію про лояльність церкви до більшовиків, невдовзі продубльовану київським митрополитом Михаїлом. Єрусалимський та антіохійський патріархи підтримали новий курс сергіанців. Традицію Т. продовжила Істинно православна церква, за що була піддана репресіям. Зазнали переслідувань і сергіанці. У 1943 з ініціативи Й.Сталіна було створено нову церкву, цілком підпорядковану режимові.

С.Білокінь

ТІРА — античний поліс, головний економічний і культурний центр Нижньої Наддністрянщини. Заснована малоазійськими еллінами у другій половині VI ст. до н. е. на території сучасного м.Білгорода-Дністровського. Площа близько 12 га. Основу економіки становили сільське господарство, рибальство і торгівля — як з понтійськими державами, так і з місцевими племенами.

Формою правління була демократія. Близько середини I ст. н.е. Т. ввійшла до складу римської провінції Нижня Мезія. В місті перебували підрозділи римських легіонерів та якийсь час базувалася Мезійська ескадра римського флоту. В 70-ті роки IV ст. Т. зруйнована гунами.

А.Русяєва

ТІРІТАКА — одне з міст Боспорської держави, розташоване в 11 км від Пантікапею біля сучасного с.Аршинцеве в Криму. Виникла у другій чверті VI ст. до н.е. В 480 ввійшла до складу Боспорської держави. Являла собою міцну фортецю для захисту від варварів. Припинила існування у V ст. внаслідок безперервних нападів гунів, а потім інших племен.

А.Русяєва

ТМУТАРАКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — політ.-тер. утворення на Таманському півострові та у Східному Криму з центром у м.Тмутаракані. Питання про час його виникнення й занепаду залишається дискусійним, але не пізніше X ст. У Т.к. звичайно княжили представники чернігівської династії. Першим відомим князем тут був син Володимира Мстислав (988—1022). З 60-х років XI ст. там княжили нащадки сина Ярослава Мудрого Святослава чернігівського. У 60—70-х роках XI ст. Т.к. не раз захоплювали князі-ізгої — Ростислав Володимирович, його діти Рюрик, Володар і Василько, Борис Вячеславич, — однак нащадки Святослава повертали його собі. В 1094 в Т.к. княжив його син Олег Святославич. Після його переходу до Чернігова Т.к. практично зникає з поля уваги літописців. Ймовірніше за все, на початку — в середині XII ст. воно впало під ударами кочовиків-половців, а потім було приєднане до Візантії.

М.Котляр

ТОБІЛЕВИЧІ — родина видатних діячів української театральної культури другої половини XIX — першої половини XX ст. Брати Т. — основоположники українського професійного реалістичного театру, відомі під псевдонімами: Іван Карпенко-Карий — драматург, режисер; Микола Садовський і Панас Саксаганський — актори, режисери і керівники театральних труп; їхня сестра Марія Садовська-Барілотті — акторка, співачка; дружина І.Карпенка-Карого Софія Тобілевич — акторка, перекладач, фольклорист; їхня дочка Марія Тобілевич-Кресан — письменниця, перекладач, організатор і драматург театру ляльок у Києві.

Л.Москвич

ТОВАРИСТВО "УКРАЇНА" — добровільна громадська організація, правонаступниця створеного 1 жовтня 1960 Товариства зв'язків з українцями за межами України. Нинішня назва з 1970. Керівними органами товариства є конференція, рада, президія ради, постійно діючий орган — секретаріат. Очолювали організацію визначні громадські діячі: Ю.Смолич — її президент у 1960—1976; О.Підсуха та В.Бровченко — голови правління відповідно у 1973—1979, 1979—1991. З 1991 на чолі товариства стоїть І.Драч.
Метою діяльності Т."У." є національне відродження, консолідація українців у світі, ознайомлення їх із життям сучасної України, зміцнення зв'язків української діаспори з історичною батьківщиною. Видає тижневик "Вісті з України" (укр. та англ. мовами), журнал "Золоті ворота".

О.Брижак, О.Веселова

ТОВАРИСТВО "УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КЛУБ ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА" — перша організація, яка відіграла визначну роль у розвитку українського військового руху. Заснована 16 березня 1917 в Києві з ініціативи М.Міхновського. Свої зусилля клуб сконцентрував на творенні української національної армії. Виступив

ініціатором формування Українського імені гетьмана Богдана Хмельницького полку в Києві та скликання I Українського військового з'їзду. Члени клубу були певні того, що розв'язання питань національного військового будівництва є єдиним шляхом до розбудови української державності. Намагаючись подолати нерішучість у цьому плані лідерів УЦР, члени клубу ініціювали 4—5 липня 1917 у Києві виступ солдатів Українського полку ім.П.Полуботка, який силами штабу КВО та полку ім.Б.Хмельницького був роззброєний. Сам М.Міхновський був відправлений на Румунський фронт. Незважаючи на невдачу і наступне ослаблення національного руху в армії, Товариство продовжувало свою роботу до початку 1918, коли УЦР через брак національної армії зазнала поразки від радянських військ.

О.Щусь

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ (ТУП) — засноване у вересні 1908 групою колишніх членів Української демократично-радикальної партії. Об'єднувало представників творчої інтелігенції, які головною метою вважали відстоювання національних інтересів українського народу. Програма і тактика ТУП були близькими до кадетів. Політична платформа грунтувалася на визнанні принципів конституційного парламентаризму та автономії України. Програма-мінімум в основному будувалася на грунті культурництва і передбачала відродження української національної культури та мови.

Перед Першою світовою війною ТУП співпрацювало з російськими лібералами, входило до Всеросійського товариства автономістів-федералістів різних народів Росії. Після лютневої революції 1917 всередині ТУП відбувається політична диференціація, на його останньому з'їзді (7 квітня 1917) окреслюється багато фракцій. Найбільш численна з них утворила Союз українських автономістів-федералістів, який у червні 1917 перетворився на Українську партію соціалістів-федералістів, близьку до кадетів. Інша частина колишніх членів ТУП створила Партію народних соціалістів і Українську трудову партію. Ще одна частина ТУП, що об'єдналася у грудні 1917 з колишніми членами Української народної партії, утворила Партію соціалістів-самостійників.

О.Овсієнко

ТОЛБУХІН Федір Іванович (1894—1949) — воєначальник, Маршал Радянського Союзу (1944). Під час Великої Вітчизняної війни — начальник штабу кількох фронтів, заступник командуючого військами Сталінградського військового округу, командуючий 57-ою та 68-ою арміями, військами Південного, 4-го і 3-го Українських фронтів. Війська під його командуванням брали участь у боях на Волзі, у визволенні Південної України, Болгарії, Угорщини, Югославії, Австрії. Після війни — головнокомандуючий Південною групою військ, з 1947 — командуючий військами Закавказького військового округу. В 1965 посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Н.Руденко

ТОМАКІВСЬКА СІЧ — найраніша з відомих січей Великого Лугу, яка існувала в другій половині XVI ст. Містилася на о.Томаківка на Дніпрі поблизу сучасного м.Марганця. Перші вірогідні звістки про неї належать до початку 80-х років XVI ст. Січовики брали активну участь у найбільшому в Україні повстанні 1591—1593 під проводом К.Косинського. В 1593 Т.С. зруйнована татарами. Того ж року козаки переселилися на о.Базавлук і там заснували Базавлуцьку Січ. У 50-х роках нашого століття Т.С. була затоплена водами Каховського водосховища, а на незатопленій частині о.Томаківка встановлено пам'ятний камінь.

А.Гурбик

ТОМАШІВСЬКИЙ Степан (1875—1930) — історик, публіцист, політичний діяч. Закінчив Львівський університет, учителював, з 1910 — доцент названого університету. У 1913—1915 — заступник голови, згодом голова НТШ у Львові, у 1914—1918 — член Бойової Управи Українських Січових Стрільців, у 1919 — радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі, у 1920 — голова дипломатичної місії в Лондоні, у 1921—1925 — в Берліні. З 1928 — доцент Краківського університету. Головні наукові інтереси — Хмельниччина, Мазепинська доба, історія української церкви. Поступово еволюціонував від народницької до державницької концепції історії України. Автор праць "Галичина" (1915), "Історія України. Старинні і середні віки" (1919), "Під колесами історії" (1922) та ін. Помер у Кракові.

А.Буравченков

ТОМИЛЕНКО Василь (?—1638) — ватажок запорозького козацтва, учасник польсько-російської війни 1632—1634. Наприкінці 1636 був обраний старшим реєстрового війська. З початком повстання під проводом Павлюка (1637) узяв бік повстанців. Під час оборони Боровиці по-зрадницькому був схоплений карателями. За рішенням сейму після жорстоких тортур страчений у Варшаві.

В.Щербак

ТОРКИ — угрупування тюркомовних кочових племен. Походять з північно-східного Прикаспію. У другій половині X — першій половині XI ст. осідають у причорноморських степах. У другій половині XI — на початку XII ст. частина Т. перейшла під протекторат Русі та утворила з деякими іншими кочівницькими формуваннями Чорноклобуцьке об'єднання.

О.Головко

ТРАНСНІСТРІЯ — адм. одиниця, утворена 19 серпня 1941 на території, окупованій румунськими військами. Охоплювала Одеську область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей. Загальна площа 40 тис. кв. км. Центром Т. спочатку був Тирасполь, потім — Одеса.

Т.Першина

ТРАЯНОВІ ВАЛИ — комплекс земляних оборонних споруд у Подністров'ї. Початок їх зведення був покладений римлянами у I—II ст., за правління імператора Траяна. У першій половині та середині I тис. роботу зі спорудження укріплень продовжили слов'янські племена. Особливо активно вона велася в антські часи. Т.в. використовувалися слов'янами для захисту своїх земель від ворожих нападів.

О.Майборода

"ТРЕНОС" ("Плач") — полемічний твір Мелетія Смотрицького, виданий у 1610 польською мовою під псевдонімом Теофіл Ортолог. Написаний як речитатив-голосіння матері — православної церкви, що символізує вітчизну, поневолену і зраджену її власними синами. Спрямований проти тієї частини українсько-білоруської князівсько-шляхетської верхівки, що прийняла католицтво, позбавивши свій народ політичного і релігійного захисту. Особливо гострій критиці автор піддає політику римської курії, претензії папи римського очолити Вселенську християнську церкву. За системою образів-символів твір наближається до стилю барокко. "Т." користувався великою популярністю серед православних, а король Сигізмунд III спеціальним універсалом заборонив продавати цю книгу.

О.Дзюба

ТРЕТІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД — проходив 20 жовтня — 1 листопада 1917 в Києві. Розглядав питання крайової влади в Україні, проведення виборів до Українських Установчих Зборів. У

відповідь на жовтневі події в Петрограді з'їзд підтримав статус УЦР як єдиної влади в Україні і зажадав від неї негайно проголосити Українську демократичну республіку, об'єднавши в її межах всі українські етнічні землі, домогтися завершення війни, здійснити українізацію частин і гарнізонів та Чорноморського флоту, розробити широкий план проведення демобілізації.

О.Щусь

ТРЕТІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання кількох радянських армій, що діяло під час Великої Вітчизняної війни з 20 жовтня 1943 (до того мало назву Південно-Західний фронт) і брало участь у визволенні України від німецько-фашистських загарбників. Війська фронту провели Дніпропетровську, Нікопольсько-Криворізьку, Березнегувато-Снігурівську, Яссько-Кишинівську наступальні операції, брали участь у визволенні Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Австрії. Командувачі фронтом: Р.Малиновський (20 жовтня 1943 — 15 травня 1944), Ф.Толбухін (з 15 травня 1944 до кінця війни).

О.Буцько

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — ухвалений 7 листопада 1917 як реакція на більшовицький переворот у Петрограді. Універсалом проголошувалося створення Української Народної Республіки, висувалася вимога перетворення Російської Республіки на федерацію, в т.ч. за участю України. Згідно з Універсалом уся влада в Україні передавалася Українській Центральній Раді та її Генеральному Секретаріатові. Територія країни визначалася за етнічним принципом (до Української держави мали належати землі, де проживає більшість українського населення). Було оголошено про намір Центральної Ради вжити усіх заходів щодо скорішого припинення війни, проголошувалися демократичні свободи, право всіх націй на вільний розвиток і національно-персональну автономію. Велася мова про проблеми землевласності, продовольства, 8-годинного робочого дня, скасування смертної кари. Цим документом український народ уперше заявив про своє право розпоряджатися власною державою.

О.Затока

ТРИДЦЯТИТИСЯЧНИКИ — назва партійних та господарських працівників, відряджених на допомогу українському селу згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 25 березня 1955 "Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами". В українське село було відправлено 32 072 робітники, а також працівники партійних, державних, науково-дослідних установ та навчальних закладів (звідси й назва). З них 4107 були відразу призначені головами і заступниками голів колгоспів. Оскільки основним критерієм добору кадрів Т. була партійність, а не професійні якості, більшість із них не втрималися на керівних посадах. У цілому кампанія не принесла очікуваних результатів.

А.Кондрацький

ТРИЗУБ — емблема, основний елемент герба України. Відомий серед народів Сходу і Середземномор'я з найдавніших часів, на українських землях — з II ст. Існує до 30 теорій походження і значення Т. (сокіл, якір, світильник-триклій та ін.). Популярним у наші дні є тлумачення Т. як символу триєдинства світу. Т. був знаком київських князів у давньоруські часи.

У грудні 1917 Українська Центральна Рада прийняла Т. в якості герба УНР. Фактично це було схвалено 18 січня 1918, а 1 березня проголошено закон про герб, на виконання якого 22 березня 1919 було викладено опис герба з Т. як головним його елементом. З 22 січня 1919 згідно з

законом про Злуку Т. увійшов у крайовий герб Західної області УНР. Залишався він головним елементом герба гетьманської держави П.Скоропадського, а також Директорії.

Уперше конституційно Т. був оформлений як державний герб у травні 1920 Всеукраїнською Національною Радою, а вдруге — спеціальною "Урядовою Комісією по виготовленню Конституції Української Держави" 1 жовтня того ж року. У 1939 Т. став державним гербом Карпатської Русі, що проголосила самостійність після розпаду Чехословацької республіки.

У радянській Україні Т. піддавався офіційній дискредитації, попри це залишаючись символом національно-визвольного руху. Після проголошення незалежності України став центральним елементом її державного герба.

М.Дмитрієнко

ТРИЛЬОВСЬКИЙ Кирило (1864—1914) — громадсько-політичний діяч, один із засновників і керівників Української радикальної партії, адвокат, журналіст і видавець. Походив зі священицької родини с.Богутина Золочівського повіту (Галичина). У 1900—1914 був організатором січового руху, з 1912 — генеральний отаман Українського Січового Комітету, при якому в 1913 засновано організацію Українських Січових Стрільців. У 1907—1918 посол до австрійського парламенту, з 1913 також до галицького сейму. В 1918 — член Української Національної Ради ЗУНР. Одночасно продовжував організацію "Січей" у Вінниці, на Закарпатті та на еміграції у Відні. Після повернення з закордону (1927) участі в політичному житті не брав, працював адвокатом у Гвіздці (Покуття). Помер у Коломиї.

Під власним прізвищем і псевдонімом Клим Обух Т. опублікував багато статей, січових пісень, видав низку брошур, редагував видання, які сприяли розвиткові українського національного руху.

Є.Петренко

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — одна з найбільш яскравих археологічних культур доби енеоліту (IV — середина III тис. до н.е.). Виникла на рубежі V—IV тис. до н.е. на території Трансильванії і Румунської Молдови. У подальшому її історія пов'язана з розселенням людності по лісостеповій зоні Молдови та Правобережної України і частково Лівобережжя (Київщина). Назву отримала від дослідженого наприкінці минулого століття В.Хвойкою поселення біля с.Трипілля на Київщині. На території Румунії їй відповідає культура Кукутені.

Племена Т.к. жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. Відомі також заглиблені житла. Виділяються поселення-гіганти площею від 150 до 450 га. Серед пам'яток цієї культури найвідомішими є гончарні вироби — посуд, виготовлений переважно з тонкоструктурної глини і оздоблений багатим заглибленим і розписним орнаментом у вигляді спіралі або її елементів. Розпис наносився мінеральними фарбами різного кольору. Серед господарських занять населення перше місце посідало землеробство, друге — тваринництво. Переважала велика рогата худоба. Були розвинуті домашні промисли (прядіння, ткацтво, виготовлення одягу та ін.), металообробка. За рівнем соціально-економічного розвитку населення Т.к. підійшло до рівня цивілізацій Єгипту та Близького Сходу, але через різні причини не перейшло до державності, створення міст, винайдення писемності.

В середині III тис. до н.е. з поширенням на зайняту нею територію племен ямної культури з південного заходу та культури кулястих амфор з північного заходу Т.к. зникає з історичної арени. Вважається, що нащадки трипільців увійшли до складу культури шнурової кераміки епохи ранньої бронзи.

В.Круц

ТРІАНОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1920 — підписаний 4 червня 1920 у версальському палаці Тріанон між країнами Антанти й Угорщиною. Договором було визначено кордони між Угорщиною та сусідніми країнами — Австрією, Румунією, Чехословаччиною, Королівством сербів, хорватів і словенців — після розпаду Австро-Угорщини. Закарпатська Україна передавалася від Угорщини до Чехословаччини на правах автономії, що на практиці не було забезпечено. Протягом 1938—1940 договір був підданий ревізії. Зокрема, Угорщина захопила Закарпатську Україну (1939). Після Другої світової війни кордони Угорщини, встановлені Т.м.д., були відновлені Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 (за винятком Закарпатської України, яка у 1945 возз'єдналася з УРСР).

М.Держалюк

ТРІУМВІРАТ ЯРОСЛАВИЧІВ — співправління синів Ярослава Мудрого — Ізяслава київського, Святослава чернігівського і Всеволода переяславського в 1054—1073. Т.Я. видав нові закони ("Правда Ярославичів", 1072). Брати давали відсіч кочовикам, переводили князів з однієї волості до іншої. Після поразки від половців на р.Альті (1068) Т.Я. почав розпадатися. В 1072 Святослав звинуватив Ізяслава в тому, що він вступив у союз із недавнім ворогом Всеславом, який повернув собі Полоцьке князівство. За допомогою Всеволода у березні 1073 Святослав вигнав Ізяслава з Києва й сів на його місце. Таким чином Т.Я. перетворився на дуумвірат Святослава і Всеволода.

М.Котляр

ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТИР У ЧЕРНІГОВІ — релігійний центр часів Київської Русі. Виник у 1069 як печерний монастир під назвою Іллінський. Самостійно проіснував до 1672, коли поряд розпочалося будівництво Троїцького монастиря. Сучасну назву носить з кінця XVII ст. Комплекс монастиря складається з собору (1719), Введенської трапезної церкви (1695), корпусів келій (1695 і 1719), будинку архімандрита (1750), дзвіниці (1775), низки господарських споруд. У XVII—XVIII ст. монастир був відомим осередком українського літописання і книгодруку.

В.Вечерський

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ 1919 — форум представників селянства, військових, робітників за участю членів Всеукраїнського Трудового Конгресу від різних губерній. Відбувся 21—22 березня 1919 під керівництвом українських есерів.

Конгрес поставив перед Директорією вимоги негайно припинити переговори з французьким командуванням в Одесі і налагодити контакти з радянськими урядами Росії та України на умовах визнання ними самостійності і незалежності УНР. Владу передбачалося передати об'єднаним Радам робітничих і селянських депутатів, обраним за принципом пропорційності. Конгрес підтвердив український характер державності, порушив питання про виведення з території республіки російських військ.

У зв'язку з невизначеністю місцеперебування Директорії та уряду УНР конгрес разом із політичними партіями та козацькою радою військової залоги Кам'янця-Подільського створив Комітет охорони республіки, який у разі відмови Директорії виконати рішення конгресу мав повноваження ліквідувати її та створити Тимчасовий уряд єдиної Української Радянської Республіки в порозумінні з більшовиками. Проте через брак сил для здійснення цієї акції 28 березня Комітет оголосив про припинення своєї діяльності.

А.Гриценко

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС У КИЄВІ 1919 — форум представників різних течій українського національного

руху, що проходив 23—29 січня 1919. Конгрес затвердив акт про утворення єдиної Соборної України, підтвердивши тим самим Злуку УНР та ЗУНР, проголошену 22 січня 1919, обговорив питання про форму влади в Україні, її внутрішню та зовнішню політику, ухвалив Універсал Трудового конгресу України, яким визнавав владні повноваження Директорії на час перерви у засіданнях конгресу і закликав народ стати на захист УНР.

А.Гриценко

ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ОРДЕН — установлений V Всеукраїнським з'їздом Рад (25 лютого — 3 березня 1921) під назвою "Червоний орден Трудового Прапора", з квітня 1921 — "Орден Трудового Червоного Прапора".

Перші знаки ордена були виготовлені у 1922 — на початку 1923. Новий варіант затверджений 4 листопада 1925 спільною постановою Президії ВУЦВК та РНК УСРР. Постановами ВУЦВК та РНК УСРР від 4 жовтня 1927 та 17 квітня 1929 до статуту ордена внесено доповнення та зміни, а остаточний варіант статуту затверджено постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 5 серпня 1931.

Найбільш повна колекція знаків ордена зберігається в Орденській коморі Відділу державних нагород Адміністрації Президента України.

В.Бузало

ТРЯСИЛО — Див. **ФЕДОРОВИЧ**.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (1865—1919) — учений-економіст, історик, академік УАН (з 1918). У 1888 закінчив Харківський університет, працював у Петербурзькому університеті. Праці Т.-Б., зокрема "Російська фабрика в минулому і сучасному" (1898), відіграли значну роль у дослідженні російської економіки. В кінці 1917 — січні 1918 — міністр фінансів Центральної Ради. Редагував журнал "Київська кооперація". Був одним з ініціаторів створення УАН. З грудня 1918 — голова відділу соціальних наук УАН, керівник кафедри теоретичної економіки цього відділу, директор Інституту для вивчування економічної кон'юнктури та народного господарства України.

П.Овчаренко

ТУМАНСЬКИЙ Федір Йосипович (бл. 1750 — 1810) — статистик, історик, етнограф. Закінчив Геттінгенський університет у Німеччині (1774). Член-кор. Петербурзької АН (1779). Автор першої статистично-географічної програми опису колишньої Гетьманщини (1779). Склав також програму опису її культурно-релігійних цінностей (1780). Запропонував створити філію Петербурзької АН у Глухові, що не було реалізовано внаслідок спротиву Л.Ейлера та інших академіків. Відомий першою публікацією одного із списків літопису Г.Граб'янки (1793). Видавав у Петербурзі журнали "Зеркало света", "Российский магазин".

А.Перковський

ТУМАНСЬКІ — новостаршинський рід, який бере початок з другої половини XVIII ст. Його засновники — вихідці з парафіяльного духовенства, що зробили кар'єру в Генеральній військовій канцелярії, а згодом у 2-й Малоросійській колегії. Василь Григорович (1723—1808) — генеральний писар (1762—1781), член 2-ої Малоросійської колегії (1764—1781), дійсний статський радник (1779), віце-губернатор Новгород-Сіверського намісництва. Прихильник збереження залишків автономного статусу Гетьманщини, урівноправнення української старшини з російським дворянством, заборони вільного переходу селян від поміщиків. Йосип Григорович (1730—1795) — рідний брат першого, батько Ф.Туманського. Старший військовий канцелярист, начальник похідної канцелярії гетьмана К.Розумовського, най-

ближчий помічник О.Румянцева, статський радник, голова кримінальної палати Новгород-Сіверського намісництва. Іван Григорович (1743 — після 1796) — рідний брат двох попередніх. Вихованець Києво-Могилянської академії (1758) та Петербурзького Академічного університету (1761). Учень Ломоносова, Козицького, Мотоніса. Просвітник, перекладач статей із французької "Енциклопедії". Служив у Сенаті, згодом член 2-ої Малоросійської колегії (1777—1782), відповідав за ревізії населення, адаптував програму свого племінника Ф.Туманського до потреб топографічних описів майбутніх намісництв Лівобережної України 1779—1781. З 1782 на службі у Київському намісництві.

А.Перковський

ТУПТАЛО Данило Савич (Димитрій Ростовський; 1651—1709) — письменник та церковно-освітній діяч. Нар. на Київщині в сім'ї сотника. З 1668 — чернець Кирилівського монастиря в Києві під іменем Димитрій. З кінця 1683 проживав у Києво-Печерській лаврі, де виступав у ролі проповідника. Там Т. розпочав велику працю зі складання твору "Четьї Мінеї". Крім того, він є автором багатьох богословських та історичних творів. Як проповідник таврував вади тогочасного суспільства, співчував гнобленим. У 1702 Т. призначено митрополитом у Ростові Ярославському, де він розвинув велику релігійно-освітню діяльність. Канонізований у 1757.

Л.Пилявець

ТУРЕЦЬКА ІМПЕРІЯ — Див. **ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ**.

ТУРЯНСЬКИЙ Роман Володимирович (спр. прізвище Кузьма; 1894—1940) — активний учасник комуністичного руху на західноукраїнських землях, один із лідерів КПЗУ. Брав участь у створенні у Львові Інтернаціональної соціал-демократичної організації (1915). Учасник Громадянської війни. В 1920 — член ревкому одного з галицьких повітів, згодом голова Київського губвідділу профспілки робітників освіти. З 1924 — в апараті ЦК КПЗУ, її теоретик, редактор друкованого органу "Наша правда". Підтримував О.Шумського та націонал-комунізм у радянській Україні, за що був виключений з КПЗУ (1928). У 1932 за викликом Комінтерну прибув до Москви, де працював у видавництві Профінтерну. Проходив у "справі УВО", але репресований не був і помер власною смертю.

В.Прилуцький

ТЮТЮННИК Василь Никифорович (1882—1919) — військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Походив із старовинного козацько-старшинського роду з Полтавщини. До 1917 — на службі у російській армії. В 1917 — один з організаторів українізації військових частин на Західному фронті. З березня 1918 — в Армії УНР, невдовзі стає заступником начальника Генштабу. В період Української держави — член військової секції Українського Національного Союзу, один з організаторів та активних учасників антигетьманського повстання. Безпосередній ініціатор наступу Армії УНР на Київ у листопаді — грудні 1918. У травні — липні 1919 — начальник штабу, виконуючий обов'язки командуючого Армією УНР. Унаслідок захворювання на тиф помер у м.Рівному.

Т.Осташко

ТЮТЮННИК Юрій Йосипович (1891—1929) — військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни — прапорщик російської армії. З початком української революції — один з активних організаторів збройних сил УНР, член Центральної Ради і Всеукраїнської ради солдатських депутатів. У червні 1918 — один із керівників Звенигородсько-Таращанського повстання проти німецьких

військ. З лютого 1919 — на командних постах у отамана Григор'єва. Після антибільшовицького повстання григор'євських військ і загибелі отамана перебрав обов'язки командуючого повстанською армією, у липні 1919 об'єднав її з Армією УНР. У грудні 1919 призначений помічником командуючого Армією УНР. Один із керівників 1-го Зимового походу (грудень 1919 — травень 1920). Будучи інтернованим у Польщі, підготував і очолив збройний виступ на територію УСРР у листопаді 1921 (2-й Зимовий похід), який завершився невдачею. Самому Т. вдалося повернутися до Польщі. У 1923 переїхав до УРСР для нелегальної повстанської роботи. У 1924 узяв бік радянської влади. Викладав у Харківській школі червоних старшин, захопився роботою у кінематографі. У 1929 заарештований і розстріляний.

Т. Осташко

У

УГОРЦІ — нація, корінне населення Угорщини. В Україні проживають етнічною групою в кількості 163,3 тис. Майже всі вони компактно мешкають у Берегівському, Виноградівському, Мукачівському та Ужгородському районах Закарпатської області.

На землях України У. відомі з VI—VII ст. у Приазов'ї як кочовики. Після утворення власної держави у Придунайській низовині і переходу до осілого землеробства знову з'являються на українських землях Закарпаття як переселенці. Нині більшість У. (75%) проживає у сільській місцевості. Віруючі У. належать до реформістської, католицької, православної, баптистської та інших общин.

М.Вівчарик

УДІЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ — процес децентралізації на Русі, послаблення влади київського князя. Настала незабаром по смерті київського князя Мстислава Володимировича (1132), коли держава стрімко розділилася на півтора десятка земель і князівств. Була спричинена розвитком феодальних відносин у Давньоруській державі, через що має іншу назву — феодальна роздробленість. Вотчинники-феодали сиділи у своїх укріплених замках, мали власні збройні загони, які часом суперничали з князівськими. Окремі князівства намагалися відособитися від Києва.

Разом із тим вступ Давньоруської держави у добу У.р. не означав її розпаду. Змінилася лише форма дер-

жави. На зміну ранньофеодальній, відносно централізованій одноосібній монархії X—XI ст. у середині XII ст. прийшла монархія федеративна у формі або колективного сюзеренітету, або дуумвірату.

М.Котляр

УКРАЇНО-ІТАЛІЙСЬКА ПОПЕРЕДНЯ УГОДА 1921 — підписана 26 грудня 1921 в Римі за дорученням уряду УСРР головою російської економічної делегації в Італії В.Воровським. Метою угоди визначалося "відновлення зносин і торгівлі між обома країнами". Сторони зобов'язувалися утримуватися від дій та ініціатив, ворожих одна одній, не вводити і не підтримувати блокади, усунути всі перешкоди для торгівлі та судноплавства. Було домовлено про поштово-телеграфний зв'язок, регулювання прав власності, в'їзду та виїзду, про право призначати офіційних представників, акредитованих при уряді країни перебування. Угода означала визнання дефакто УСРР з боку Італії. 11 січня 1922 була ратифікована Раднаркомом УСРР.

М.Варварцев

УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 — укладений у Варшаві в ніч з 21 на 22 квітня 1920 між урядами УНР і Польщі. Остання визнавала державну незалежність України, а Директорію на чолі з Головним отаманом С.Петлюрою — верховною владою УНР. Договір установлював кордон між обома державами по р.Збруч, а далі на північ він мав бути визначений пізніше. Держави зобов'язувалися не укладати міжнародних договорів, спрямованих проти іншої сторони, забезпечити національно-культурні права поляків в Україні та українців у Польщі. Крім того, Польща брала зобов'язання збройним чи дипломатичним шляхом домогтися від Росії звільнення зайнятих тією українських територій, але в межах кордонів Речі Посполитої 1772, з тим, щоб відновити тут владу УНР. Виходячи з цього 24 квітня 1920 між УНР і Польщею було укладено військову конвенцію, яка стала інтегральною частиною договору. На її основі 25 квітня розпочався спільний наступ польсько-українських військ на Правобережній Україні.

І.Лісевич

УКРАЇНО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654 — між російським царським урядом і українською козацькою старшиною, умови якої містилися у "Статтях" Б.Хмельницького від 31 березня 1654 та "Жалуваній грамоті" царя гетьманові та Війську Запорозькому від 6 квітня 1654. Передбачала збереження в Україні існуючої системи влади та управління, встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб, право України на зовнішні зносини, російську збройну допомогу козакам у боротьбі з Польщею. Тим самим угода оформлювала створення своєрідної конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога. Розірвана у вересні 1658 козацькою Україною, розчарованою у своїх надіях досягти в конфедеративному союзі з Росією возз'єднання українських етнічних земель у межах національної держави.

В.Степанков

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УАПЦ) — форма українського православ'я, незалежна від іноземних релігійних центрів. Закон УНР про автокефалію підписано 1 січня 1919, але внаслідок зміни політичної влади він не був реалізований. 14—30 жовтня 1921 відбувся Перший Всеукраїнський православний церковний собор, на якому обрано власну ієрархію, затверджено канони та устрій УАПЦ (формація 1921). Першим митрополитом-фундатором її став В.Липківський. Головні засади УАПЦ — автокефальність, соборноправність, національність, незалежність від світської влади. Мала демократичний характер, прагнула поновлення

давніх українських звичаїв. У богослужінні вживала українську мову. Зазнавала постійних утисків від державної влади. 28—29 січня 1930 на Надзвичайному соборі УАПЦ її було примушено "саморозпуститися". Майже всі її єпископи, більшість священиків і тисячі вірних були знищені.

Вдруге УАПЦ відновилася в роки німецької окупації (формація 1942), причому хіротонії УАПЦ формації 1921 не були визнані. Це призвело до розколів (Ашаффенбурзький церковний з'їзд 28 серпня 1947) і взаємної боротьби в умовах еміграції.

Третє відродження УАПЦ оформилося на соборах 20 жовтня 1989 у Львові та 5—6 червня 1990 у Києві, де вперше в історії українського православ'я було обрано патріарха — Мстислава Скрипника. На об'єднавчому соборі 25—26 червня 1992 утворилася Українська православна церква — Київський патріархат. За півроку відновлено й УАПЦ.

С.Білокінь

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК (УАН) — організаційне об'єднання наукових установ з метою координації досліджень та інтеграції дій. Заснована у листопаді 1918 з ініціативи провідних українських учених. З 1921 — Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), з 1936 — АН УСРР, з 1937 — АН УРСР, з 1991 — АН України, з 1994 — Національна АН України. Першими законодавчими актами, які визначили офіційний статус УАН, були її статут і декрет гетьмана П.Скоропадського від 14 листопада 1918 "Про заснування Української Академії наук". Першими дійсними членами УАН були затверджені: по відділу історично-філологічних наук — Д.Багалій, А.Кримський, М.Петров, С.Смаль-Стоцький; по відділу фізично-математичних наук — В.Вернадський, С.Тимошенко, М.Кащенко, П.Тутковський; по відділу соціальних наук — М.Туган-Барановський, І.Тарановський, В.Косинський, О.Левицький. 27 листопада 1918 відбулося перше установче спільне зібрання УАН, на якому президентом Академії було обрано В.Вернадського, неодмінним секретарем — А.Кримського. Були обрані й керівники відділів. Тим самим було закладено основи діяльності першої національної Академії наук.

П.Овчаренко

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО) — нелегальна військ.-політ. організація, яка ставила за мету подальшу боротьбу за українську державність. Створена у 1921 колишніми командирами Січових Стрільців та УГА під керівництвом Ю.Коновальця. Центр організації знаходився у Львові. В УСРР практичну роботу проводив Ю.Тютюнник. Внутрішні суперечки у питаннях ставлення до уряду ЗУНР та вибору між терористичною і політичною діяльністю, ідеологічні розбіжності викликали розкол організації. Після створення ОУН формально УВО продовжувала існувати, але на середину 30-х років фактично припинила свою діяльність

В.Прилуцький

"УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО)" — неіснуюча організація, "викрита" органами ДПУ. Нібито займалася шпигунською та диверсійною роботою, саботажем у сільському господарстві тощо. Протягом 1933—1934 у належності до неї були звинувачені 148 осіб — представники творчої та наукової інтелігенції, працівники освіти, діячі КПЗУ. Керівником організації було оголошено О.Шумського. Більшість обвинувачених загинули в ході репресій.

В.Прилуцький

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК (УВАН) — заснована 15 листопада 1945 в Аугсбурзі (Австрія) групою українських учених, що перебували на еміграції. Першим президентом УВАН було обрано Д.Дорошенка. У 1949 президію

УВАН перенесено до Вінніпега (Канада). Тут до її складу входять інститути і комісії, бібліотека, архів. У 1950 група членів УВАН, яка переїхала до Нью-Йорка (США), заснувала там фундацію УВАН та обрала тимчасову управу. Першим президентом УВАН у США став М.Вєтухов. Ті члени УВАН, які залишилися в Європі, створили осередок у Мюнхені. Через те, що у першій половині 70-х років УВАН в Європі практично припинила свою діяльність, у Мюнхені було організовано її європейське представництво. Друковані органи УВАН у США — "Бюлетень" та "Вісті УВАН у США".

Л.Шевченко

УКРАЇНСЬКА ВСЕСВІТНЯ КООРДИНАЦІЙНА РАДА (УВКР) — міжнародна громадська організація, заснована в 1992 Всесвітнім форумом українців у Києві. Діяльність УВКР скерована на згуртування світового українства навколо розбудови незалежної соборної правової демократичної Української держави, на піднесення авторитету України, поглиблення процесів духовного відродження, збереження національної ідентичності українців у країнах їхнього проживання.

Спільно з громадськими організаціями, творчими спілками, державними закладами та представниками світового українства УВКР використовує такі форми діяльності, як проведення зборів, конференцій, симпозіумів, брифінгів, презентацій тощо. Вона сприяє створенню нових громадських організацій, благодійних фондів, бібліотек, улаштуванню виставок та ін. УВКР надає гуманітарну допомогу дитячим будинкам та навчальним закладам, розповсюджує українські книги тощо.

Головою УВКР обраний І.Драч, головою секретаріату УВКР — М.Слабошпицький.

О.Веселова, В.Федосєєнко

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА) — військове формування Західноукраїнської Народної Республіки. Створена у листопаді 1918 з метою витіснення польських інтервентів за межі української етнічної території та забезпечення державних кордонів. Першим кроком на шляху створення УГА була організація Державного Секретаріату військових справ ЗУНР. 1 листопада створено штаб УГА, яким стала Українська генеральна Команда (з 8 листопада — Начальна Команда). Начальними командантами УГА були: Д.Вітовський, полковники Коссак, Стефанів, генерали Омелянович-Павленко, Греков, Тарнавський, Микитка, в.о. — полковники Вітошинський та Порайко. На початку 1919 було створено 3 армійські корпуси по 4 бригади в кожному. Бригада складалася з 4 куренів: піхоти, артполку, сотень кінноти, саперів та інших підрозділів. У рядовому складі УГА були здебільшого досвідчені солдати австро-угорської армії; українських старшин бракувало, тому до УГА приймали офіцерів (австрійців та українців) колишньої царської армії. Чисельність УГА за приблизними даними на 18 листопада 1918 становила близько 50 тис. вояків при 40 гарматах; у січні 1919 — близько 70 тис. та 60 гармат; улітку 1919 УГА мала 100 тис. вояків, 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків. Під тиском поляків 16 липня 1919 через Збруч на територію УНР перейшли 49 800 старшин і стрільців з 603 кулеметами і 187 гарматами. Після реорганізації УГА влилася в Армію УНР, залишившись, проте, майже самостійним формуванням.

Б.Андрусишин

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА (УГВР) — організація, покликана здійснювати керівництво національно-визвольним рухом в Україні. Утворена в липні 1944 в с. Сприня (Самбірщина) як правонаступниця Українського державного правління, започаткованого в липні 1941 у Львові.

Вищим законодавчим органом організації був Великий Збір УГВР. Структурно УГВР складалася з генерального суду, контрольної комісії, генерального секретаріату, бюро інформації, секретаріату внутрішніх справ, секретаріату закордонних справ, секретаріату військових справ, секретаріату фінансово-господарських справ та ін. Видавала газету "Бюро інформації УГВР".

У різний час до керівництва УГВР входили такі визначні діячі ОУН—УПА, як Р.Шухевич, В.Кук, Я.Біленький, О.Гриньох, М.Лебедь, Р.Волошин, Ю.Липа, Й.Позичанюк, П.Полтава та ін.

За 10 років функціонування УГВР було прийнято ряд законодавчих актів — "Устрій", "Платформу", "Універсал" тощо. Головна увага УГВР зосереджувалася переважно на організації воєнних дій. Загибель у 1950 Р.Шухевича спричинила великі труднощі в роботі організації. Після арешту в 1954 В.Кука вона фактично припинила свою діяльність.

А.Кондрацький, В.Бабірад

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА (УГКЦ) — одна з релігійних організацій в Україні, особливо впливова в Західному регіоні. Заснована на Берестейському соборі 1596. Визнавши підлеглість папі римському, зберігала східний обряд, захищала український народ від полонізації та русифікації. З УГКЦ нерозривно пов'язане життя і діяльність таких церковних діячів, як Андрей Шептицький та Йосип Сліпий. У 1946 під тиском органів радянської влади на т. зв. Львівському церковному соборі була "саморозпущена", весь єпископат і близько 1500 священиків — репресовані. Частина її прихильників перейшла у православ'я, частина пішла в підпілля. Храмами і майном українських греко-католиків заволоділа Російська православна церква. З 1989 УГКЦ легалізується, її діяльність відновлюється. На 1 січня 1995 в Україні було 3032 релігійні громади УГКЦ. Парафії, єпархії УГКЦ існують також у багатьох країнах світу, де проживає українська діаспора. Нинішнім Головою УГКЦ є Патріарх Мирослав-Іван Кардинал Любачівський.

О.Шуба

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) — перша ліберальна партія на Наддніпрянщині. Ініціатором її створення у 1904 стала Всеукраїнська загальна організація. УДП та її лідери (С.Єфремов, Б.Грінченко, Є.Чикаленко та ін.) у своїй програмі ставили за мету встановлення конституційного правління, здобуття національних прав України у межах Російської імперії на федеративних засадах. Наприкінці 1905 УДП об'єдналася з Українською радикальною партією і стала називатися Українською демократично-радикальною партією. Поява УДП мотивувалася побоюванням консервативної української інтелігенції, що молоді радикально настроєні соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, штовхнуть його до революційного марксизму.

О.Овсієнко

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ХЛІБОРОБСЬКА ПАРТІЯ (УДХП) — започаткована в Лубнах у травні 1917 з ініціативи С.Шемета, М.Боярського, В.Шкляра, Л.Климова, М.Макаренка та ін. Установчі збори відбулися 29 червня в Лубнах за участю 1500 селян та 20 поміщиків. Програму партії склав В.Липинський. Головний її зміст: збереження приватної власності на землю; проведення земельної реформи українським сеймом на основі парцеляції великої земельної власності за викуп; повна державна самостійність України. УДХП разом із Союзом земельних власників взяла участь у гетьманському перевороті, але згодом поставилася з застереженням до політики гетьманського уряду. На II з'їзді (жовтень 1918) виступила проти федерації з Росією та ухвалила встановити зв'язки з Українським

Національним Союзом. За Директорії перейшла на нелегальне становище. На еміграції частина членів УДХП вступила до Українського союзу хліборобів-державників.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА — політично-державне утворення на території України. Виникла 29 квітня 1918 внаслідок державного перевороту, який скасував Українську Народну Республіку. Верховна влада в У.д. належала гетьманові П.Скоропадському. Виконавчу владу здійснювала Рада Міністрів. Фактично це був різновид військової диктатури, яка трималася силами не власної армії, а німецьких окупаційних військ.

Правління гетьмана поклало край соціалістичним перетворенням в Україні. Його політика орієнтувалася на українського власника, але цей прошарок не був настільки сильним, щоб стати соціальною базою режиму. Оскільки практично всі українські діячі бойкотували гетьманський уряд, Скоропадський вимушений був користатися послугами неукраїнців, головно діячів російської партії кадетів. За часів У.д. був скасований Земельний закон Центральної Ради, відновлена приватна власність на землю. Натомість пропонувалося розв'язання земельного питання на користь трудящого селянства через аграрну реформу, яка передбачала обмеження великого землеволодіння та продаж лишків землі селянам за помірними цінами. Однак вона так і не була розпочата. Відновленням приватної власності скористалися поміщики, які за допомогою каральних загонів повертали свої маєтки. Значних успіхів було досягнуто в зовнішній політиці (з 10 країнами встановлено дипломатичні стосунки на рівні посольств, з 15 — на рівні консульств) та національно-культурному будівництві (відкриття державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, заснування Української Академії наук, Національного музею, Національної галереї, Українського державного архіву, Державної бібліотеки, українських театрів; у 1918 випущено нечувану для України кількість українських книжок — 1084 назви). Гетьманському урядові вдалося досягти фінансово-економічної стабілізації, відвернути загрозу голоду.

Відразу після гетьманського перевороту почало зростати невдоволення української соціалістичної демократії національною земельною та соціальною політикою гетьманського уряду. У травні 1918 утворилося перше об'єднання опозиції — Український Національно-Державний Союз, у липні він був реорганізований в Український Національний Союз. Керівництво цієї організації готувало збройне повстання проти гетьмана, необхідні умови для якого склалися після поразки Центральних держав у світовій війні. Формальним приводом для повстання стала грамота гетьмана про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, яку він видав під тиском Антанти. 15 листопада на таємному засіданні УНС була обрана Директорія, яка того ж дня розпочала збройне повстання. 14 грудня гетьман зрікся влади на користь Ради Міністрів, а та передала її Директорії.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА ДУМСЬКА ГРОМАДА — об'єднання частини українських депутатів I та II Державних Дум Російської імперії. У.д.г. у I Думі (27 квітня — 8 липня 1906) налічувала 44 особи (з числа 102 депутатів від 9 українських губерній). До II Думи (20 лютого — 2 червня 1907) жодного з українських "першодумців" обрано не було, але У.д.г. організувалася у новому складі і поступово об'єднала 47 депутатів, переважно селянських. Її члени дотримувалися різних політичних орієнтацій, одночасно входили до складу кількох думських фракцій. У.д.г. виступила з вимогами введення навчання укра-

їнською мовою та заснування в університетах кафедр українознавства, готувала законопроекти про автономію України, місцеве самоврядування, запровадження української мови в суді, школі та церкві. Друкованим органом У.д.г. була газета "Рідна справа. Вісті з Думи" (виходила з 12 квітня до 6 червня 1907).

В.Попик

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА РАДА (УЕР) — орган при Раднаркомі України для узгодження, регулювання й контролю діяльності галузевих наркоматів УСРР та уповноважених РРФСР (СРСР) при уряді України. Створена у 1921. Розглядала питання відбудови та організації народного господарства України, складала річні промислові плани, регулювала експортно-імпортні операції. На місцях існували підзвітні їй губернські економічні ради. В 1923 перейменована на Українську економічну нараду (УЕН).

Є.Шаталіна

УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БОРОТЬБИСТІВ) — створена у травні 1918 внаслідок розколу на IV з'їзді УПСР. Складалася з представників лівої течії. Від найменування центрального органу — газети "Боротьба" — дістала назву УПСР (боротьбистів), згодом — УПСР (комуністів-боротьбистів), а в серпні 1919 — УКП (боротьбистів). На початку 1920 налічувала 15 тис. членів. Лідери партії — В.Блакитний, Г.Гринько, Л.Ковалів, П.Любченко, Г.Михайличенко, М.Полоз, О.Шумський. У 1918 повністю відійшла від позицій парламентарної демократії та визнала необхідність диктатури пролетаріату у вигляді Рад робітничих та селянських депутатів. З 1919 співробітничала з КП(б)У, але вимагала безумовної незалежності УСРР. У лютому 1920 звернулася до Виконкому Комінтерну з проханням прийняти її до Комінтерну, яке було відхилене. В березні 1920 Всеукраїнська конференція УКП(б) оголосила про саморозпуск партії. Близько 4 тис. колишніх боротьбистів на індивідуальних засадах були прийняті до КП(б)У.

С.Кокін

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ — система оборонних споруд, призначена для захисту південних кордонів України. Зведена на початку 30-х років XVIII ст. за розпорядженням російського уряду. Складалася з суцільного високого валу з 16 фортецями і 49 редутами, а також слобід, із населення яких комплектувався гарнізон лінії. Мала загальну довжину 285 км і пролягала по кордонах Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього р.Орелі до р.Сіверського Донця. Після спорудження в 1770 так зв. Дніпровської лінії (175—180 км південніше У.л. в гирлі р.Московки — нижньої течії р.Берди) втрачає стратегічне значення.

О.Путро

УКРАЇНСЬКА МОРСЬКА ГЕНЕРАЛЬНА РАДА — орган для розв'язання проблем моряків військового й торговельного флоту, а також портових робітників в Україні та моряків-українців за її межами. Створена в ході роботи III Всеукраїнського військового з'їзду (20 жовтня — 1 листопада 1917) в Києві на чолі з В.Лотоцьким (головою морської секції цього з'їзду). Займалася питаннями українізації Чорноморського флоту, особовий склад якого понад 75% становили українці, та матросів-українців Балтійського флоту. Співпрацювала з іншими органами, що провадили українізацію ЧФ, здійснювала підготовку до евакуації в Україну моряків-українців та демобілізованих вояків з Балтійського флоту, з Малої Азії, вживала заходів, аби не допустити участі українських моряків в організованому більшовиками поході проти донських козаків, розробила проект Генерального морського секретарства, проект морського прапора

(затверджений Малою Радою 18 січня 1918), підготувала і провела в січні 1918 Перший Український морський з'їзд. Зі встановленням гетьманської влади припинила свою діяльність.

О.Щусь

УКРАЇНСЬКА НАРОДНО-РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ (УНРП) — створена наприкінці 1918 як наступниця Української демократичної хліборобської партії. Її засновниками виступили представники поміщиків, великої буржуазії та заможного селянства. Протягом свого недовгого існування (декілька місяців) УНРП намагалася протистояти соціалістичній течії в українській революції, виступала за збереження великого землеволодіння і приватної власності на засоби виробництва, орієнтувалася на Антанту та її окупаційні війська на Півдні України. Представники партії на чолі з С.Остапенком входили до складу уряду Директорії.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АРМІЯ (УНА) — збройне формування, що воювало на боці Німеччини на завершальному етапі війни 1941—1945. Створена з ініціативи Українського Національного Комітету. Командуючий — ген. П.Шандрук, начальник штабу — ген. А.Валійський. До складу УНА увійшли: 2-га Українська дивізія під орудою полк. П.Дяченка (1900 осіб), протитанкова бригада "Вільна Україна" (створена в лютому 1945 в Берліні), а також формально включені дивізія СС "Галичина", інші збройні формування українців. Бійці та офіцери УНА склали присягу на вірність Україні. Завершенню організації УНА перешкодив військовий крах Німеччини. Більшість вояків на початку травня 1945 здалися в полон американському та англійському командуванню.

О.Лисенко

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА — всеукраїнський представницький орган (61 член з різних міст України), близький до політичної лінії УЦК та ОУН-М. Створена в листопаді 1941 в Києві на чолі з М.Величківським, І.Дубиною та О.Бойдуником. Одним з організаторів Ради був О.Ольжич-Кандиба. Своє завдання її діячі вбачали в тому, щоб репрезентувати український народ в органах окупаційної влади. У січні 1942 на адресу Гітлера було надіслано меморандум за підписами М.Величківського, митрополита А.Шептицького, А.Лівицького, А.Мельника, який містив протест проти німецької політики в Україні. Членів Ради піддали репресіям, і на початку 1942 вона була розпущена.

О.Лисенко

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА У ЛЬВОВІ — орган, покликаний представляти населення Галичини, Волині та Холмщини перед німецькою окупаційною адміністрацією. Голова — К.Левицький, почесний президент і протектор — митрополит А.Шептицький. Рада визнавала ОУН як рушійну силу українського політичного життя, але із застереженням ставилася до боротьби між двома її фракціями. 30 липня 1941 Рада надіслала протест німецькому урядові проти приєднання Східної Галичини до Генерал-губернаторства, підписаний А.Шептицьким та всіма її членами. 31 липня вона створила Генеральний секретаріат з К.Паньківським на чолі як виконавчий орган для зв'язків з німецькими властями. Після смерті К.Левицького (12 листопада 1941) гітлерівці обмежують діяльність Ради, а після листа А.Шептицького до Г.Гіммлера (лютий 1942) з протестом проти геноциду щодо єврейського населення забороняють її. Функції Ради перебрав Український Крайовий Комітет.

О.Лисенко

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ — етносоціальний організм, що утворився внаслідок висхідного розвитку українсь-

кого етносу. Процес формування У.н. припадає на кінець XVIII — XIX ст. Особливо активно він проходив після скасування в Росії кріпосного права і з початком бурхливого промислового розвитку (модернізації). Інтелектуальним ядром формування У.н. була українська інтелігенція, яка всупереч несприятливим історичним умовам (територіальний розкол, русифікація на сході і полонізація на заході, переважання сільського населення, малочисельність національної еліти, особливо промислової) спромоглася зберегти історичну пам'ять і самоназву народу, обгрунтувати його національні інтереси. Всебічний розвиток У.н. тривалий час гальмувався відсутністю власної держави. Здобуття незалежності заклало умови для утвердження У.н. як державної. Одночасно визначилися дві тенденції у розвитку У.н. Перша полягає в тому, що У.н. ототожнюється з українським етносом на його більш високому етапі. Друга зводить розуміння У.н. до сукупності усіх громадян Української держави.

О.Майборода

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПЛСР) — політична організація лівоесерівського спрямування. Створена в 1918. Навесні 1919 налічувала 6 тис. членів. Центральні друковані органи — газети "Боротьба" (1919), "Левый эсер" (1919—1920). Лідери партії — В.Качинський, Є.Терлецький, Б.Камков. У 1919 на грунті вибору тактики політичної боротьби в партії стався розкол. Більшість підтримала т.зв. активістів і зберегла за собою назву партії. Ліва меншість об'єдналася навколо газети "Борьба" під назвою УПЛСР (борьбистів). У 1920 III Всеукраїнська конференція УПЛСР взяла курс на підготовку збройного повстання проти більшовицької влади та розгортання антибільшовицької пропаганди у Червоній армії. У зв'язку з цим органи ВУЧК заарештовували учасників конференції. В грудні 1920 рештки членів партії оголосили про свою лояльність до радянської влади. Партія змінила назву на Об'єднану партію лівих соціалістів-революціонерів (синдикалістів та інтернаціоналістів) України. Був обраний новий ЦК. У 1921 його членів заарештовано, а партію остаточно ліквідовано.

С.Кокін

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (БОРЬБИСТІВ). Виникла в 1919 внаслідок розколу УПЛСР. Організаційним ядром нової партії стала ліва меншість УПЛСР, яка об'єдналася навколо газети "Борьба" під назвою УПЛСР (борьбистів). Лідерами партії стали Є.Терлецький, М.Алексеєв, В.Качинський та ін. Борьбисти оголосили про своє визнання радянської влади та бажання співробітничати з КП(б)У. Водночас замість диктатури пролетаріату обстоювали т.зв. диктатуру трудових класів. У 1919 борьбисти входили до органів радянської влади, брали участь у боротьбі проти денікінців. У грудні 1919 між ЦК УПЛСР(б) і ЦК КП(б)У укладено угоду про співробітництво, представник борьбистів Є.Терлецький увійшов до складу Всеукрревкому. На початку 1920 партія налічувала 7700 членів. У червні 1920 ЦК УПЛСР(б) і ЦК КП(б)У уклали угоду про самоліквідацію партії борьбистів та вступ її "кращих представників" до КП(б)У. Це викликало розкол в УПЛСР(б): права течія створила оргбюро у складі В.Арнаутова, С.Мстиславського, Я.Брауна і згодом взяла назву УПЛСР-синдикалістів (у грудні 1920 об'єдналася з УПЛСР-інтернаціоналістів). У липні 1920 IV з'їзд УПЛСР(б) прийняв рішення про самоліквідацію партії. Частину її членів прийнято до КП(б)У.

С.Кокін

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПСР) — політична організація, що відбивала інтереси українського селянства. Створена у квітні 1917 на базі гуртків і груп, які діяли від часів першої російської революції. Лідери: М.Грушевський, М.Ковалевський, Л.Ковалів, В.Залізняк, П.Христюк, О.Севрюк та ін. Друковані органи — "Народня воля", "Боротьба". Домагалася федеративного устрою Росії, республіканськo-демократичної форми правління, соціалізації землі, брала активну участь у створенні УНР.

У серпні 1919 ліва частина партії об'єдналася з лівою частиною УСДРП (незалежних), створивши Українську комуністичну партію (боротьбистів), яка в подальшому самоліквідувалася з одночасним індивідуальним вступом її членів до КП(б)У. Права частина УПСР у січні 1919 оформилася в УПСР (центральної течії). Наприкінці Громадянської війни припинила своє існування. За радянських часів колишні члени УПСР були піддані репресіям.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (КОМУНІСТІВ) — таку назву набула у березні 1919 УПСР (боротьбистів) на своєму з'їзді, який прийняв комуністичну платформу. Наприкінці липня 1919 УПСР (комуністів) об'єдналася з лівими УСДРП (незалежними), утворивши Українську комуністичну партію (боротьбистів). Після III Всеукраїнського з'їзду Рад ліві українські есери (комуністи) входили до ЦВК Рад УСРР та радянського уряду України.

А.Гриценко

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-САМОСТІЙНИКІВ (УПСС) — політична організація, яка обстоювала цілковиту державну незалежність України. Утворилася в грудні 1917 на базі Української народної партії (увійшла до УПСС на федеративних засадах) та ряду самостійних груп. Лідери: М.Андрієвський, І.Липа, М.Міхновський та ін. Партія перебувала в опозиції до Центральної Ради, особливо з земельного питання, хоча й мала в ній незначне представництво.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (УПСФ) — політична організація ліберально-демократичного спрямування, що виникла на базі ТУП та УРДП у червні 1917. Обстоювала еволюційний шлях соціально-економічних перетворень, кінцевою метою вважала побудову соціалізму, автономію України у складі Російської федерації. Була партією чисто інтелігентською, орієнтовна чисельність — кілька тисяч осіб. Лідери: С.Єфремов (голова), А.Вязлов, Д.Дорошенко та ін. Друкований орган — "Нова Рада". Партія брала активну участь у створенні УНР. Після розгрому УНР ЦК УПСФ емігрував спочатку до Львова, а згодом до Праги. У 1923 партія повернула собі колишню назву — УРДП — і прийняла нову програму, відмовившись від соціалістичних ідей.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (УПА) — військово-політичне формування, що діяло в Україні у 1942—1951. Перші загони під назвою УПА — "Поліська Січ" виникли на Поліссі під командуванням Тараса Бульби (Боровця) з початком гітлерівської агресії проти СРСР і вели боротьбу проти радянських військ, що відступали. З кінця 1941 частина "бульбівців" перейшла в підпілля, створивши Українську Національно-Революційну Армію (УНРА) з метою протидії німцям і радянським партизанам.

Восени 1942 на Волині й Поліссі виникли військові підрозділи ОУН-Б, що також узяли назву УПА. У серпні 1943 вони роззброїли загони УНРА, після чого остання

фактично перестала існувати. Така ж доля спіткала військові відділи ОУН-М. Політична платформа УПА базувалася на націоналістичній ідеології, включаючи гасла самостійної Української держави, демократії, рівноправності народів.

Перший командувач УПА — полк. Д.Клячківський (К.Савур), начальник штабу — полк. Л.Ступницький (Гончаренко), нач. опер. відділу — полк. М.Омелюсік. Наприкінці 1943 головнокомандувачем УПА стає Р.Шухевич (Т.Чупринка), який водночас виконував функції голови ОУН-Б. УПА була поділена за територіальним принципом на групи: УПА—Північ (ком. Дубовий), діяла на Волині й Поліссі, включаючи Житомирщину і Київщину; УПА—Захід (ком. Рудий) охоплювала Закарпаття, Галичину, Буковину; УПА—Південь (ком. Еней), зона дії якої включала Вінниччину, Кременеччину, Бессарабію, Одещину. Доля УПА—Схід, що рейдувала у центральних та східних областях України, не відома. Крайовим командирам і штабам підпорядковувалися військові округи, яким підлягали курені, кожний з яких складався з 3—4 сотень по 160—200 бійців.

Тактичними формами боротьби УПА були рейди, напади на німецькі гарнізони, склади, обози, сутички з радянськими партизанами, військами НКВС, польськими боївками, підрозділами Армії Крайової. Після вигнання гітлерівців з України і відновлення радянської влади УПА відмовилася від фронтальних боїв великими загонами і перейшла до політико-пропагандистських рейдів. Свої ідеї УПА пропагувала через друковані органи — "Повстанець", "На зміну", листівки, звернення, відозви. На межі 1943—1944 УПА налічувала близько 40 тис. вояків, через рік — 20—25 тис. Усього за роки існування УПА в її лавах побувало до 400 тис. осіб. Після смерті Р.Шухевича (1950) повстанський рух ущухає.

О.Лисенко

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА (УПАЦ) — обновленська церква, яка діяла в Україні в 20—30-х роках. Проголошена в 1923 на своєму першому помісному соборі у Харкові. На чолі синоду цієї церкви став митрополит Пимен (Пегав). Всеросійський помісний церковний собор (обновленський) у 1925 благословив автокефалію УПАЦ. Церква мала широку підтримку органів радянської влади і використовувалась ДПУ у боротьбі з тихонівщиною (традиційною православною церквою) і УАПЦ. Незважаючи на це, на початку 30-х років виникає конфлікт між УПАЦ і синодом у Москві. 20 грудня 1934 останній прийняв рішення про ліквідацію УПАЦ і підпорядкування її єпархій Синодові православних церков СРСР.

Л.Пилявець

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УПЦ) — одна з найбільших православних церков світу. Вважається апостольською, оскільки апостол Андрій Первозваний отримав Скіфію як місійну територію. Хрещення Русі датується 988. Відтоді Київська митрополія перебувала під юрисдикцією константинопольського патріарха. У XVI ст. частина вірних, духівництва та ієрархії виділилася в окрему церкву, що перейшла у 1596 під юрисдикцію Риму. В 1685 московські царі та патріарх за великі подарунки домоглися від царгородського патріарха Діонісія згоди на перенесення Київської митрополії до юрисдикції новоствореного Московського патріархату. В умовах державної залежності від Росії УПЦ зазнала сильної уніфікації. На початку 1917 із 27 єпископів України українцями були тільки троє. Церковний національно-визвольний рух початку XX ст. набрав форм УАПЦ, знищеної в роки терору. УПЦ відродилася під час німецької окупації, після чого була знову уніфікована. У період руху за

державну незалежність у 1990—1991 оформлено Український патріархат. У червні 1992 внаслідок об'єднання двох церковних структур утворилась УПЦ — Київський патріархат. За півроку відтворено й УАПЦ. Існує також менша структура, належна до Московського патріархату, що користується назвою УПЦ.

С.Білокінь

УКРАЇНСЬКА РАДА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (УРНГ) — центральний орган управління й регулювання економічного життя республіки на початку 20-х років. Створена у 1920 шляхом реорганізації Промбюро. Відала питаннями переходу до непу, розробляла перспективні напрями відбудови й розвитку провідних галузей народного господарства. Зосередила у своїх руках всі економічні важелі, чим сприяла централізації управління. Припинила свою діяльність у вересні 1923 у зв'язку з реорганізацією у ВРНГ.

Є.Шаталіна

УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (спершу Русько-українська радикальна партія, з 1926 — Українська соціал-радикальна партія) — заснована у Львові 4 жовтня 1890 з ініціативи І.Франка, М.Павлика та ін. В основу програми покладено етичний і науковий соціалізм на демократичній і кооперативній базі. У 1895 склала заяву про політичну самостійність українського народу. В 1895 в УРП виділились три течії: соціалісти-народники, соціалісти-марксисти і радикальні народовці. В 1899 прихильники останніх двох течій вийшли з партії і заснували Українську соціал-демократичну партію та Національно-демократичну партію. У 1900-х роках завдяки діячам УРП створено спортивну організацію "Січ", а в 1913 — товариство Українських Січових Стрільців. З проголошенням ЗУНР УРП увійшла до Української Національної Ради. Друковані органи: "Народ" (1890—1895 і 1918), "Хлібороб" (1891—1895), "Громадський голос" (1892—1939) та ін. Після Другої світової війни відновила свою діяльність в еміграції (1946), у 1950 об'єдналася з УСДП та іншими соціалістичними партіями в Українську соціалістичну партію.

О.Вільшанська

УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УРДП) — створена у грудні 1905 в Києві в результаті об'єднання Української демократичної партії та Української радикальної партії. Виступала за автономію України у складі федеративної Росії з виборною Українською Народною Радою (сеймом), вимагала викупу землі та підприємств у власників з наступною їх націоналізацією. З 1907 по 1917 вела в основному культурологічну роботу, будучи складовою Товариства українських поступовців. У червні 1917 відбулася конференція УРДП, на якій її було перейменовано на Українську партію соціалістів-федералістів.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП) — політична організація національно-демократичного спрямування. Утворилася в 1905 після розколу Революційної української партії (РУП). Під час революції домагалася автономії України, демократичних свобод, націоналізації землі. Лідери: В.Винниченко (голова), Д.Антонович, Б.Мартос, С.Петлюра, М.Порш, М.Ткаченко. Партія брала активну участь у створенні УНР. У грудні 1917 від неї відкололись т.зв. ліві українські соціал-демократи, які підтримували радянську владу. У січні 1919 з партії виділились т.зв. незалежні, які в серпні 1919 створили разом з лівими українськими есерами УКП (боротьбистів). Після розгрому УНР керівництво партії емігрувало спочатку до Львова, а згодом до Праги. У

1938 партія припинила своє існування.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (НЕЗАЛЕЖНИХ) — організаційно оформилася у січні 1919 після розколу УСДРП на VI з'їзді на дві фракції: праву — т.зв. офіційну соціал-демократію і ліву — незалежних соціал-демократів. Певний час УСДРП (незалежних) перебувала в легальній опозиції, визнаючи радянську форму влади, але заперечуючи в умовах України диктатуру пролетаріату. Орган партії — газета "Червоний прапор". Зневірившись у можливості компромісу з більшовицьким урядом Х.Раковського, незалежні вирішили очолити національний повстанський рух в Україні. Вони створили Всеукрревком УСДРП на чолі з А.Драгомирецьким, доручивши військове керівництво Ю.Мазуренку, ідейне — А.Річицькому і М.Ткаченку. Повстанські методи боротьби не сприйняло ліве крило УСДРП (незалежних), яке утворило окрему партію — УСДРП (незалежних лівих). Останні залишилися в легальній опозиції, а 31 липня 1919 на пленумі ЦВК Рад УСРР було оголошено про об'єднання їх з УПСР (комуністів) в новій Українській комуністичній партії (боротьбистів), яка оформилася у серпні 1919. Органом УСДРП (незалежних лівих) була газета "Червоний стяг". Праве крило незалежних у січні 1920 увійшло до новоствореної партії — УКП, оргкомітет якої оголосив УСДРП (незалежних) розпущеною.

А.Гриценко

УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА ПАРТІЯ — була заснована на тих самих ідейних принципах, що й російська Народно-соціалістична (трудова) партія. Остаточно оформилася 18 жовтня 1917 у Києві. Складалася переважно з кооператорів, була ідейно близькою до УПСР, проте стояла на більш поміркованих позиціях. Лідером партії був Ф.Крижановський, він же представляв її у Центральній Раді. Партія була нечисленною і помітної ролі не відігравала.

О.Бойко

УКРАЇНСЬКА ФЕДЕРАТИВНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УФДП) — заснована в 1918 у Києві. Нечисленна, проіснувала лише кілька місяців і не відігравала вагомої ролі у політичному житті України. Вимагала перебудови Росії на федеративно-демократичних засадах, надання окраїнам національно-культурної автономії та самоврядування.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — засноване 5 червня 1812 з селян Київської і частково Кам'янець-Подільської губерній. Складалося з чотирьох козацьких полків (кожний з 8 ескадронів). У 1814 Українські козацькі полки були зведені в Українську козацьку дивізію. 26 жовтня 1816 вона була перейменована на Українську уланську дивізію, а полки — на Українські уланські.

Є.Петренко

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНО) — політична організація закарпатських українців, яка перебрала від Центральної Української Народної Ради функцію відстоювання інтересів українського населення. Засноване 18 січня 1939 в Хусті з представників усіх українських партій і груп за винятком комуністів. Голова — Ф.Ревай (згодом — Ю.Перевузник), генеральний секретар — А.Ворон. На виборах до сейму Карпатської України провело всіх своїх 32 кандидатів. Друкований орган — щоденник "Нова свобода". З окупацією Карпатської України Угорщиною УНО припинило свою діяльність.

В.Прилуцький

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ("Сельроб") — масова легальна організація трудящих Західної України. Засноване у жовтні 1926 на з'їзді у Львові шляхом об'єднання організацій "Селянський союз" і "Народна воля". Політика і соціальна платформа подібні до КПЗУ, з ініціативи якої і було створено.

У 1927 зазнало розколу, аналогічному тому, що стався в КПЗУ. ЦК "Сельробу" став на платформу шумськізму, опоненти утворили т.зв. Лівицю. У травні 1928 ліве крило і більшість членів організації утворили єдиний "Сельроб", який стояв на позиціях КП(б)У і реорганізованої КПЗУ. За неповними даними організація налічувала понад 10 тис. членів. Відігравала помітну роль у боротьбі проти польського окупаційного режиму, зокрема в організації селянських страйків, демонстрацій. Видавала декілька газет. Найбільший вплив мала на Волині і Холмщині. 15 вересня 1932 польською владою "Сельроб" був ліквідований.

В.Прилуцький

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (УВРК) — орган, створений при ЦК УСДРП 14 листопада 1918 після створення Директорії. На нього покладалася підготовка антигетьманського повстання. 23 листопада УВРК реорганізовано в УРК при Київському комітеті УСДРП. Під час листопадового наближення військ Директорії до Києва він готував зустрічний виступ у місті, але гетьманський уряд оволодів ситуацією. Під час грудневого наступу республіканського війська УРК очолив виступ у Києві. Після звільнення міста від гетьманських військ УРК призначив тимчасовий орган влади — Раду комісарів. З приїздом до Києва Директорії (19 грудня) склав свої повноваження.

А.Гриценко

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ШТАБ У ПЕТРОГРАДІ — утворений за рішенням Петроградської крайової (української) військової Ради після жовтневого перевороту 1917 на чолі з М.Байздренком для згуртування військовослужбовців-українців, формування українських частин і забезпечення їх виїзду в Україну. За час існування відправив на батьківщину понад 15 тис. осіб. Штаб узяв на себе ініціативу посередництва у конфлікті між УЦР та РНК РСФРР. За рішучу підтримку УЦР у грудні 1917 був розгромлений більшовиками, частина його членів виїхала в Україну.

О.Щусь

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (УВУ) — український вищий навчальний та науково-дослідний заклад на еміграції. Заснований 17 січня 1921 у Відні з ініціативи українських інтелектуальних кіл — учених, письменників, журналістів та ін. Першим ректором УВУ був О.Колесса. Восени 1921 УВУ перенесено до Праги, де він дістав матеріальну і правову підтримку з боку Чехословацької держави. УВУ відіграв помітну роль у заснуванні низки українських наукових та навчальних закладів, зокрема Історично-філологічного товариства (1923). Під час німецької окупації Праги УВУ був підпорядкований ректорові німецького Карлового університету. Після вступу до Праги Радянської армії керівництво УВУ зазнало репресій, а сам заклад був фактично ліквідований. Відновив свою діяльність у 1946 в Мюнхені. Від 1956 в УВУ існує лише заочна форма навчання з таких спеціальностей, як україністика, славістика, історія Східної Європи, право, економіка.

В.Сергеєв

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІТЕТ (УГВК) — керівний орган українського війсь-

кового руху. Створений на I Українському військовому з'їзді (3—5 травня 1917). Голова — С.Петлюра. Основними напрямами діяльності УГВК були українізація війська і переформування армії за національно-територіальним принципом. На II Українському військовому з'їзді (5—10 червня 1917) був затверджений статут УГВК. Комітет складався з 10 відділів, на чолі стояла президія з 5 членів: С.Петлюра (голова), М.Полоз, С.Письменний, О.Пилькевич, В.Потішко (секретар). Проіснував до листопада 1917.

А.Буравченков

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ШТАБ — орган для координації дій усіх українських підрозділів на території України, переведення українізованих полків в Україну з інших фронтів та міст Росії, створення національних збройних сил на територіальних засадах. Створений 29 листопада 1917, за ухвалою Генерального секретарства військових справ, на чолі з генерал-майором Б.Бобровським. Основні зусилля штаб та військове міністерство спрямували на розробку плану організації регулярної армії на основі територіального набору. З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського штаб був реорганізований і пристосований до вимог нової влади.

О.Щусь

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ — організація українських емігрантів для захисту свого правового становища. Створений у 1921, комітет став головним осередком культурно-національного життя українських емігрантів, заступав їхні інтереси перед чехословацьким урядом, допомагав при влаштуванні на роботу, займався організацією навчання молоді, видавничої справи, широкої наукової, культурно-освітньої та гуманітарної діяльності. На 1 липня 1924 він опікувався 5209 емігрантами з України. Постійні політичні конфлікти всередині і навколо організації мали наслідком її заборону чехословацькими властями (8 серпня 1925).

С.Віднянський

"УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК" — науковий журнал, заснований у 1963 з ініціативи Любомира Винара та інших істориків на еміграції. З 1965 — часопис Українського історичного товариства (управа в м.Кент, США), видання перенесено з чиказької друкарні Української видавничої спілки до друкарні "Логос" у Мюнхені, змінено оформлення журналу і збільшено обсяг. У 1963—1995 видано 32 томи (127 чисел), в яких вміщено понад 1,5 тис. статей, повідомлень та матеріалів. Тематично та хронологічно публікації часопису охоплюють усі періоди української історії, які подаються в понад 50 рубриках та розділах. З 1989—1990 у ньому публікуються також розвідки істориків з України.

О.Ясь

"УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ" — науковий часопис, заснований у 1957 як орган Інституту історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАНУ) та Інституту історії партії при ЦК КПУ (з 1991 останню установу замінив Інститут національних відносин та політології НАНУ). Періодичність виходу журналу: в 1957—1964 — раз на два місяці, у 1965—1993 — щомісяця, з 1994 — раз на два місяці. Журнал уміщує наукові праці з історії українського та інших народів, із всесвітньої історії з найдавніших часів до наших днів. Має постійні розділи: статті, повідомлення, замітки, критика та бібліографія, хроніка та інформація. Систематично вміщуються матеріали та підбірки до визначних історичних дат, архівні документи, спогади, листи до редакції тощо.

А.Санцевич

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ (УКС) — громадсько-релігійна організація на Західній Україні в 30-ті роки. Заснована у Львові в

1931 з ініціативи митрополита А.Шептицького. Ставила за мету забезпечити релігії належне місце у суспільному житті і підтримувати всебічний релігійний розвиток українського народу. Перший голова — В.Децикевич, з 1932 — З.Луковецький. У політичних справах УКС підтримував УНДО. Припинив свою діяльність з початком Другої світової війни.

В.Прилуцький

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (УНІГУ) — створений у 1973 у Кембріджі (штат Масачусетс, США) як самостійний додаток до заснованих у 1968 кафедр української мови, літератури та історії України в Гарвардському університеті та до Українознавчого семінару при Гарвардській університетській бібліотеці. Директор — О.Пріцак, заступник — І.Шевченко. УНІГУ видає квартальник "Harvard Ukrainian Studies", піврічник "Recenzija" (критичний огляд наукових українознавчих видань України) і річник "Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies". Від 1981 при УНІГУ діє Археографічна комісія.

О.Кубальський

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ — відбувся 10—12 травня 1917 у Житомирі. Ініціатором його скликання виступила Волинська Українська Рада. На з'їзд прибули делегати від громадських, культурних, кооперативних, військових організацій. Були розглянуті питання про діяльність Української Центральної Ради, про землю, про справи українців римо-католиків і греко-католиків та ін. З'їзд приєднався до постанов Українського національного конгресу, визнав Центральну Раду крайовою владою в Україні, висловився за її всебічну підтримку.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ — відбувся 21—22 травня 1917 в Катеринославі. На з'їзд прибули представники від Центральної та губернської Рад, Державної Думи, місцевих органів влади, громадських, культурних, політичних, військових організацій. З'їзд обговорив питання про державний устрій, про автономію і федеративно-демократичну республіку, про сучасний момент, про землю, про українське військо, про кооперативну справу та ін. Особлива увага була зосереджена на необхідності організації українських селянських спілок. Обрано Катеринославську губернську Українську Раду. Надіслано привітання і найкращі побажання Українській Центральній Раді.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ — відбувся 5—7 травня 1917 у Вінниці. На з'їзд прибули представники від українських губернських і повітових організацій, волосних і сільських комітетів, селянських спілок та кооперативів. Делегатами з'їзду були переважно селяни. З'їзд обговорив питання про автономію України, про діяльність Центральної Ради, про землю, про організацію "Просвіт" і селянських спілок та ін. З'їзд приєднався до постанов Українського національного конгресу, визнав Центральну Раду єдиною всеукраїнською організацією і обрав до неї своїх представників. Крім того, було сформовано Подільську губернську Українську Раду.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ — відбувся 16 травня 1917 за участю представників від війська, волосних і повітових громадських комітетів, громадських організацій, українських політичних партій, профспілок. З'їзд визнав Українську Центральну Раду єдиною представницею україн-

ського народу, висловив протест проти намагань російської влади приєднати територію Слобожанщини до Московської військової округи і прохання до УЦР вжити заходів до залишення її в межах української компетенції. З'їзд обрав Харківську губернську Українську Раду і закрився співом "Заповіту".

А.Гриценко

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ — відбувся 28—30 червня 1917 в Херсоні. З'їзд визнав Українську Центральну Раду, привітав її Перший Універсал, розглянув питання про політичну ситуацію і засудив намагання Тимчасового уряду Росії відкласти розв'язання української справи до Всеросійських Установчих Зборів.

А.Гриценко

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ — працював у Чернігові 8—10 червня 1917 за переважною участю українських есерів. З'їзд висловився за національно-територіальну автономію України у складі Російської Федерації, соціалізацію землі та всіх природних ресурсів, організацію українського війська. На прохання делегатів від Стародубського, Новозибківського, Мглинського, Суразького повітів постановив вважати ці повіти за українські та закликав приєднатися до Чернігівської губернії населення тих повітів Курщини, де переважали українці.

В.Бойко

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ (УНК) — політично-громадський центр, створений у жовтні—листопаді 1944 в Німеччині з метою відстоювати перед німецькою владою українські інтереси. В утворенні Комітету взяли участь більшість українських політичних організацій в Німеччині і такі діячі, як А.Мельник, С.Бандера, А.Лівицький та ін. За згодою всіх українських угруповань УНК очолив генерал П.Шандрук, його заступниками були В.Кубійович і О.Семененко, секретарем — П.Терещенко. Комітет зробив спробу створення на базі дивізії "Галичина" Української національної армії, командиром якої був призначений П.Шандрук. Після поразки Німеччини у війні УНК припинив своє існування.

Т.Першина

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС-З'ЇЗД — відбувся 6—8 квітня 1917 у Києві за участю 1500 делегатів. Основна мета скликання — поширення діяльності Центральної Ради на територію всієї України. В центрі обговорення було питання автономії України у складі федеративної Російської республіки. Конгрес прийняв 13 резолюцій з таких питань: забезпечення Україні широкої національно-територіальної автономії, захист прав національних меншин, прерогативи Російських Установчих Зборів, необхідність організації Крайової Ради з представників українського населення, підтримка домагань інших народів Росії на національно-територіальну автономію та ін. Конгрес висловив протест проти претензій на українські землі, заявлених Польською Державною Радою, та зобов'язав Центральну Раду організувати із своїх депутатів та представників національних меншин Комітет для вироблення проекту автономного статусу України тощо. Крім того, конгрес обрав новий склад Центральної Ради та її Комітету.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ (УНС) — утворений в середині 1918 внаслідок приєднання до УНДС широкого спектра українських партій і груп, у т.ч. УСДРП та окремих лідерів центральної течії УПСР. Поміркована частина членів УНС схилялася до легальної діяльності, до порозуміння з гетьманською владою; опозиційна ж напо-

лягала на повстанні. На середину жовтня 1918 переважив вплив опозиційних гетьманові сил. Ними була утворена Директорія, яка розгорнула підготовку до повстання. З перемогою останнього УНС зійшов з політичної арени.

А.Гриценко

"УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР" — неіснуюча "контрреволюційна організація" (складовою частиною якої було оголошено "галицьку Українську військову організацію"), "викрита" органами ДПУ в 1931. Організації приписувалася підготовка збройного повстання з метою скинути радянську владу в Україні і встановити капіталістичний лад у формі УНР. 7 лютого 1932 у цій справі до ув'язнення від 3 до 6 років було засуджено 50 осіб, близько 30 з них — колишні члени УПСР і УСДРП. У належності до організації були звинувачені також колишні члени КПЗУ, безпартійні, переважно вихідці з Галичини. В наступні роки 33 із засуджених були повторно репресовані (21 особу розстріляно). Ця справа — один із значних каральних заходів правлячого режиму проти видатних представників старої української інтелігенції, вирішальний етап у згортанні українізації.

В.Прилуцький

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД — допоміжна форма (крім прямих податків) збирання коштів та інших пожертв на підтримку українського національно-визвольного руху, національних організацій та поповнення бюджету Української Центральної Ради. Ідея організації фонду виникла одночасно з утворенням Центральної Ради.

Більш цілеспрямованого й комплексного характеру процес організації фонду набув після Українського національного конгресу. При Центральній Раді було утворено спеціальний Комітет У.н.ф. На місцях відповідно були утворені губернські та повітові комітети. Загалом збір коштів і пожертв охопив не лише Україну, а й українців Росії, інших країн. Фонд відіграв певну роль у піднесенні національно-визвольного руху.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ СОЮЗ (УНДС) — орган для координації сил, опозиційних режимові П.Скоропадського. Утворений у травні 1918 з представників УПСС, УПСФ, Трудової партії, а згодом — Ради залізничників, Поштово-телеграфної спілки, УСДРП та УПСР. Очолив його есеф А.Ніковський. В середині 1918 у зв'язку з потребою утворення єдиного національного фронту фактично поступається місцем Українському Національному Союзу (УНС). Наприкінці червня 1919 праве крило українського національного табору вдалося до спроби відтворення УНДС. На установчих зборах 15 липня був прийнятий його статут, в основу якого покладався, з незначними змінами, статут 1918. До Головної ради союзу мали входити по три представники від усіх українських політичних партій, а також від Управи Всеукраїнського союзу земств, по одному від всеукраїнських громадських, наукових, кооперативних і професійних організацій, а також видатні громадські діячі.

А.Гриценко

УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ХЛІБОРОБІВ-ДЕРЖАВНИКІВ (УСХД) — організація українських монархістів-гетьманців. Створений В.Липинським і С.Шеметом у березні 1920. Своїм завданням проголошував організацію сил для розбудови незалежної і суверенної держави української нації у формі трудової монархії на чолі з гетьманом всієї України. У 1925 союз проголосив спадковим гетьманом П.Скоропадського. В 1930 внаслідок розходжень з берлінським гетьманським цент-

ром В.Липинський проголосив УСХД розпущеним і створив нову організацію — Братство українських класократів-монархістів, яке діяло недовго. Формально союз був ліквідований 1 липня 1937. Замість нього гетьманський центр утворив Український союз гетьманців-державників (УСГД).

В.Прилуцький

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ 1917 — утворений 23 листопада 1917 наказом Генерального Секретаріату Центральної Ради шляхом об'єднання військ Південно-Західного та Румунського фронтів російської армії. На відміну від інших фронтів ці війська не були більшовизовані, а армійське командування повністю контролювало ситуацію. Шляхом переговорів керівництва УНР з фронтовим командуванням було досягнуто угоди про їхнє підпорядкування Центральній Раді. Командуючим У.ф. (поділ його на два фронти зберігався) став ген. Д.Щербачов. Про створення У.ф. було повідомлено радянського головковерха М.Криленка та заявлено про готовність до координації дій з іншими фронтами.

У.ф. перестав існувати в середині січня 1918 внаслідок розпаду російської армії та відмови ген. Щербачова від командування після проголошення Четвертого Універсалу Центральної Ради.

А.Буравченков

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ 1919 — оперативне об'єднання радянських військ. Утворений 4 січня 1919 на базі групи військ Курського напрямку, сформованої 18 листопада 1918 з частин, організованих у нейтральній зоні під керівництвом більшовиків, та частин, переданих з радянської Росії. У 20-х числах грудня 1918 група у складі 1-ої та 2-ої Українських радянських дивізій та інші підрозділи, загальною чисельністю близько 16 тис. вояків, перейшли у наступ проти військ Директорії. 13 січня 1919 у складі У.ф. на базі 2-ої дивізії було створено групу військ Харківського напрямку, а 18 лютого на базі частин 1-ої дивізії — групу військ Київського напрямку. В середині лютого у складі військ Харківського напрямку було виділено групу військ Донецького напрямку. На середину квітня війська У.ф. зайняли територію України до р.Дністер і Східної Галичини. Тоді ж групи військ Київського і Харківського напрямків було реорганізовано у три Українські радянські армії, а на початку травня на базі частин, виділених з 2-ої Української радянської армії, які брали участь у визволенні Криму, сформовано Кримську армію. На 1 червня 1919 війська фронту налічували 89 234 особи. Рішенням Реввійськради РСФРР від 4 червня 1919 У.ф. був розформований, а на його основі створені 12-та і 14-та армії, які підпорядковувалися Реввійськраді РСФРР.

О.Щусь

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ (УЦК) — суспільно-громадська установа для українців у Генерал-губернаторстві, яка існувала у 1939—1945. Був визнаний німецькою владою і нею контролювався. На чолі УЦК беззмінно стояв В.Кубійович. До сфери діяльності УЦК входили майже всі ділянки українського життя в Генерал-губернаторстві, за винятком політичних. Він також репрезентував українців перед окупаційною владою. Від липня 1940 до початку радянсько-німецької війни керівництво УЦК звертало головну увагу на національне відродження окраїн, подолання наслідків денаціоналізації. В лютому 1942 діяльність УЦК була поширена на Галичину.

Найголовнішою в діяльності УЦК була різноманітна суспільна опіка, особливо над дітьми, хворими, інвалідами. УЦК намагався розв'язувати й проблеми, породжені війною, зокрема допомагати військовополоне-

ним, боротися з голодом. Із завершенням радянсько-німецької війни припинив свою діяльність.

Т.Першина

УКРАЇНСЬКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ (УШПР) — створений 30 травня 1942 постановою Ставки Верховного Головнокомандування СРСР. Підпорядковувався Центральному штабові партизанського руху, а в оперативному плані — Військовій раді Південно-Західного напрямку. Начальником УШПР був призначений заст. наркома внутрішніх справ УРСР Т.Строкач, його заступником — секретар ЦК КП(б)У М.Співак, уповноваженим представником Військової ради Південно-Західного напрямку був І.Виноградов. З середини березня 1943 УШПР став оперативно підпорядковуватися ДКО СРСР. Тоді ж керівництво партизанським рухом в Україні в цілому було покладене на ЦК КП(б)У, а в оперативному плані — на УШПР. У зв'язку з розформуванням ЦШПР відповідальність за розвиток партизанського руху в межах Сумської, Чернігівської та інших областей Лівобережної України покладалася на представництво УШПР при військових радах Південно-Західного та Південного фронтів, а на території Правобережжя — безпосередньо на УШПР. Після звільнення України штаб надавав допомогу партизанському рухові Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Румунії. Розформований 23 грудня 1945.

В.Клоков

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ З'ЇЗДИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ — відбулися протягом червня 1917 — травня 1918. На першому з'їзді (17—18 червня 1917) Центральна Рада була визнана єдиним вищим органом крайової державної влади. Одночасно з'їзд висловився за федеративні зв'язки з Росією. Другий з'їзд (19—20 серпня 1917) розглянув питання про діяльність Центральної Ради, про єднання недержавних народів та охорону українців у Росії, про землю, про іноземні війська в Україні, про вільне козацтво, про школу та освіту, про продовольчі справи та ін. Третій (28—30 жовтня 1917) і четвертий (20—23 грудня 1917) з'їзди підтвердили ставлення до Центральної Ради як до єдиної правоздатної влади в Україні, закликали український народ до її всебічної підтримки, висловилися проти поділу України на частини. П'ятий з'їзд (28 квітня — 2 травня 1918) виступив проти державного перевороту і встановлення гетьманату, вимагав відновлення УНР і повернення влади Центральній Раді.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ СПІЛКИ — форма організації українського селянства. Виникли з ініціативи Української партії соціалістів-революціонерів на противагу селянським союзам. Найбільшого поширення набули на Правобережжі, в Київській, Полтавській губерніях, південно-східних повітах Чернігівщини. Діяли також в окремих селах чотирьох північних повітів Харківської губернії. Їх виникнення тісно пов'язане з піднесенням національно-визвольного руху в Україні після лютневої революції 1917, що охопив найрізноманітніші верстви населення. Очолила його національна (спочатку громадська) організація — Українська Центральна Рада.

Селянські спілки як низову ланку організації селянства визнав І Київський губернський селянський з'їзд, що відбувся 27—28 квітня 1917.

Боротьба есерів і трудовиків за вплив у спілках суттєво заважала їхній роботі. Крім того, нерішучість есерів, а пізніше Центральної Ради, призвела до того, що селянство перестало довіряти спочатку селянським союзам, а потім і спілкам та почало вимагати перетворення їх на Ради селянських депутатів або солдатсько-селянські комітети.

Насьогодні кількість селянських спілок, що діяли в Україні, не встановлена.

І.Хміль

УКРАЇНСЬКІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ — представницька установа, створена на основі загального виборчого права й призначена для встановлення форми правління й вироблення конституції. Були декларовані у III Універсалі УЦР. Вибори до У.У.З. призначалися на 27 грудня 1917, скликання — на 9 січня, потім перенесене на 2 лютого 1918. Вибори відбулися в січні—лютому у 7 з 13 округів; було обрано 172 депутати на 301 депутатське місце. Після повернення до Києва УЦР ухвалила провести вибори там, де вони не відбулися, і призначила скликання У.У.З. на 12 травня. З припиненням діяльності УЦР вони так і не були скликані.

В.Бойко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944—1946 — евакуація українського населення з Польщі та польського з України з районів, розташованих по обидва боки т.зв. лінії Керзона. Взаємне переселення розпочалося в жовтні 1944 після підписання угоди між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР. З польського боку документ підписав Е.Осубка-Моравський, з українського — М.Хрущов. За час евакуації з УРСР до Польщі виїхало 283 499 сімей, або 810 415 осіб. З Польщі до УРСР евакуювалися 122 622 українські сім'ї, які налічували 482 880 осіб.

О.Буцько

УКРАЇНЦІ — автохтонне населення України, найбільша етнічна спільнота на її території (за переписом 1989 — 37,4 млн). Крім того, близько 10 млн У. проживають за межами України, складаючи т.зв. діаспору.

Питання етногенезу У. залишається дискусійним. Українська історична традиція (М.Грушевський, П.Дорошенко та ін.) виводить витоки українського народу з первісного землеробського населення, яке набуло етнічної ідентичності напередодні Давньоруської держави. В російській історіографії існувала концепція М.Погодіна, за якою У. — це вихідці з Галичини та Волині після татаро-монгольської навали, які заселили землі, на яких раніше проживали росіяни, що емігрували на північ. Радянська історіографія стверджувала, що українська народність сформувалася в XII—XV ст. унаслідок поділу давньоруської на росіян, У. та білорусів.

Традиційними територіями розміщення У. були і залишаються такі історично-етнографічні зони, як Наддніпрянщина, Поділля, Слобожанщина, Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття. Значно менше етнічних У. мешкає в Криму та Донбасі. У складі українського народу існують невеликі за кількістю етнографічні групи — гуцули, лемки, бойки, русини — в західних областях; литвини та поліщуки — на Поліссі.

За традиційним господарсько-культурним типом У. є осілими землеробами. З початком промислового розвитку зростає кількість У. у містах (в 1989 — 65,8% їх загальної кількості в Україні, або 22,5 млн осіб). У складі Російської імперії та СРСР У. піддавалися наполегливій русифікації, що призвело до зменшення частки У., що вживають рідну мову, до падіння культурної самобутності. Із здобуттям незалежності відкрилися можливості для відродження етнічної своєрідності У.

Серед віруючих У. найбільше послідовників православ'я. В західних регіонах більшість віруючих є греко-католиками.

А.Стрілко

УЛИЧІ — східнослов'янський союз племен. Одне угрупування У. мешкало в басейні Дністра та в низинах Дунаю, інше — на території сучасної Південної Київщини. В середині

X ст. У. частково були підкорені русами, а частково мігрували на південний схід, де об'єдналися зі своїми єдиноплеменниками.

О.Головко

УЛЬТИМАТУМ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ — відомий як "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради". Написаний В.Леніним і переданий у Київ 4 грудня 1917. Центральну Раду звинувачено в "нечуваній зраді революції". Перед нею поставлені вимоги: утримувати спільний з Росією фронт, не пропускати через територію України військові частини, що повертаються з фронту на Дон, Урал, в інші місця, надати допомогу червоним у боротьбі з каледінщиною, повернути зброю раніше роззброєним Центральною Радою радянським полкам і Червоній гвардії. На відповідь давалося 48 годин. У разі відмови РНК вважатиме Раду в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії та Україні. За такою формулою і було розпочато агресію проти України.

І.Хміль

УМАНСЬКИЙ КОТЕЛ — оточення з'єднань 6-ої та 12-ої радянських армій (65 тис. осіб) німецько-фашистськими військами в районі м.Умані на початку серпня 1941. Протягом 20 діб радянські війська протистояли майже 38 фашистським дивізіям. Спроби прорвати оточення були здебільшого безуспішними. Велика кількість солдатів та офіцерів загинула, багатьох спіткала участь фашистського полону. Лише частині військ удалося вийти з котла.

Л.Кондратенко

УМАНСЬКИЙ ПОЛК — утворився у 1648. У перші роки Визвольної війни його очолювали полковники: Іван Ганжа (1648), Штепа (1648—1649), Степан Байбуза (1649), Осип Глух (1649—1655), Матвій Нехай (1653), Семен Органенко (1654—1655, 1657). У 1649 до складу У.п. входили сотні: полкова Уманська, Маньківська, Івангородська, Бузівська, Бабанська, Бершадська, Кочубеївська, Цибулівська, Іванівська, Бучинська, Романівська, Кислянська, Соболівська і Ладижинська. Управління У.п. тривалий час здійснювали полковники: Михайло Ханенко (1656—1659, 1664—1671), Іван Лизогуб (1659—1661), Іван Сербин (1664—1665), Григорій Білогруд (1666—1667, 1671—1672, 1674), Степан Яворський (1673—1674) та ін. Після Прутського мирного договору (1711) У.п. потрапив під владу Польщі. Через турецько-татарське спустошення його населення переселилося в Лівобережну і Слобідську Україну, тому наприкінці 70-х років він припинив своє існування.

В.Панашенко

УМАНСЬКО-БОТОШАНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальні дії військ 2-го Українського фронту (маршал І.Конєв), проведені 5 березня — 17 квітня 1944 з метою визволення від німецьких військ південно-західних областей України. Головний удар здійснювався в напрямку Умань—Ямпіль, допоміжний — Новоукраїнка—Первомайськ. Унаслідок операції радянські війська просунулися на 200—250 км, визволивши значні території Правобережної України та Молдавії і вийшли в північно-східні райони Румунії.

Н.Руденко

УНІВЕРСАЛ — адміністративно-політичний акт розпорядчого характеру (про виступ у похід, розподіл землі тощо), який видавався в Польщі та Україні-Гетьманщині королями, гетьманами, радами конфедерації, сеймами. В XVII — першій половині XVIII ст. У. — офіційний акт державної влади гетьманської України, що видавався від імені гетьмана. Розрізняють У. земельні, у справах судочинства, охоронні, вій-

ськові та службові. У XVIII ст. та у 1917—1920 У. називали свої звернення до народу ватажки повстанських загонів. У. називалися також маніфести Центральної Ради, що виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

О.Ясь

УНІЯ УЖГОРОДСЬКА 1649 — союз, що уклали група православного духовенства Закарпаття та католицькі ієрархи Угорщини з метою створення греко-католицької (уніатської) церкви на умовах визнання релігійного главенства папи римського, католицької догматики при збереженні традиційного православного культу і місцевої мови для богослужінь. У 1662 У.У. була поширена на всю територію Закарпаття, Східну Словаччину, землі Угорщини та Румунії, де проживали українці. У 1949 під тиском радянської влади самоліквідувалася.

О.Уткін

УРЯД УНР В ЕКЗИЛІ — орган, створений 16—20 липня 1948 в Аугсбурзі (Баварія) на першій сесії УНР, в роботі якої взяли участь представники основних українських партій на еміграції. За час існування уряд провів 10 сесій. Остання надзвичайна сесія 10-го скликання (14—15 березня 1992) проходила у Баунд Бруку (США). Вона розглянула питання про передання повноважень екзильного уряду державній владі в Києві та про припинення його діяльності. 22 серпня 1992 президент УНР в екзилі Микола Плав'юк оголосив про це в Києві, а 24 серпня передав тодішньому Президентові України Л.Кравчуку, голові ВР І.Плющу, голові Кабміну В.Фокіну печатку, прапор УНР, клейноди гетьмана І.Мазепи тощо.

П.Панченко

"УСТАВА НА ВОЛОКИ" — юридичний акт, прийнятий 1 квітня 1557 у Великому князівстві Литовському, яким регламентувалася запроваджувана у державі аграрна реформа. "Уставою" передбачалися: створення фільваркових господарств і забезпечення останніх робочими руками (два дні на тиждень) дворових та волосних селян, осаджування на землю челяді, яка під назвою городників мусила відбувати одноденну панщину, перемірювання землі волоками з відповідним оподаткуванням згідно з кадастром, зміна територіального розташування сільських поселень з перетворенням їх у вуличні багатодвірні, регламентація діяльності місцевої адміністрації.

А.Гурбик

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — утворене 20 лютого 1807 за рішенням генерала Міхельсона зі збіглих запорозьких козаків, що мешкали в гирлі Дунаю, відомих під назвою буджацьких. Військо складалося з 40 куренів (38 куренів, що повторювали традиційні запорозькі назви, і крім них — курені Сербський і Болгарський). 5 грудня 1807 військо було скасовано, а козаки отримали назву усть-дунайських та буджацьких поселених козаків. Протягом 1807—1810 близько половини їх переселилися на Кубань і ввійшли до складу Чорноморського козацького війська.

Є.Петренко

Ф

ФАСТІВСЬКИЙ ПОЛК — сформований С.Палієм у 1684. Займав територію Київського воєводства від Дніпра до річок Уж, Случ, Тетерів, Рось. У 1693 чисельність полку сягала 3000 козаків. Полк став центром визвольного руху на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої, фактично був повновладним господарем на Київщині, чинив опір наступові польських військ, а в 1702 повстав проти польської корони. Протягом 1691—1696 брав участь у кількох походах проти Кримського ханства. Після визволення Білої Церкви лівобережними полками перейменований на Білоцерківський.

Г.Сергієнко

ФЕДЕНКО Панас Васильович (1893—1981) — політичний діяч, історик, публіцист, письменник. Член Центральної Ради (1917—1918), Трудового конгресу (1919), Виконавчого комітету Соціалістичного Інтернаціоналу. З 1921 на еміграції у Польщі, Чехословаччині та Німеччині. Викладав історію України в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М.Драгоманова та в УВУ. Автор праць з дипломатичної та політичної історії України XVII—XVIII ст., історії соціально-політичних рухів XX ст., української національної революції 1917—1920.

О.Ясь

ФЕДОРОВ Іван (бл.1525—1583) — засновник книгодруку в Росії та Україні. В 1553—1563 керував будів-

ництвом державної друкарні в Москві, а в 1564 разом із П.Мстиславцем надрукував у ній першу російську книгу — "Апостол". У 1565—1566 Ф. та Мстиславець через релігійні переслідування втекли з Москви, до 1572 перебували в Заблудові (Литва), де відкрили друкарню і видали "Євангеліє учительне" (1569), "Псалтир" (1570). У 1572 Ф. переїхав до Львова, де в 1573 відкрив друкарню, а в 1574 надрукував друге видання "Апостола" і "Буквар". Згодом перейшов на службу до князя К.Острозького і переїхав до м.Острога, де в кінці 70-х років заснував друкарню. Тут він поряд з іншими книгами видав Острозьку Біблію (1581). Помер у Львові.

В.Даниленко

ФЕДОРОВ Олексій Федорович (1901—1989) — організатор партизанського руху, державний діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У 1920—1924 в Червоній армії. У 1938—1941 — перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У, у 1941—1944 — перший секретар Чернігівського, а потім Волинського підпільних обкомів, начальник обласного штабу партизанського руху, командир великого партизанського з'єднання. Після розформування з'єднання з 1944 по 1957 працював першим секретарем Херсонського, Ізмаїльського та Житомирського обкомів КП(б)У. З травня 1957 — міністр соціального забезпечення УРСР.

В.Клоков

ФЕДОРОВИЧ Тарас (Трясило) — гетьман нереєстрового козацтва в 1629—1630. Відзначився під час походів запорожців на Крим. Навесні 1630 очолив козацько-селянське повстання, що охопило майже всю Наддніпрянщину. Головні битви з коронним військом відбувалися у травні 1630 під Переяславом. Успіхи повстанців змусили поляків піти на укладення Переяславської угоди (28 травня 1630), після чого Ф. відійшов на Запорожжя для продовження боротьби. В 1632—1633 брав участь у війні проти Московської держави на боці Речі Посполитої. Через два роки (1635) безуспішно їздив до Москви за дозволом переселитися на Слобожанщину, а чергова спроба закликати козаків до нового повстання не знайшла підтримки реєстрових. Подальша доля невідома.

В.Щербак

ФЕОДАЛ — монопольний власник феоду, тобто земельного наділу, отриманого у вигляді пожалування за службу. Крім військової служби, Ф. заробляв маєтність сплачуванням натуральних або грошових податків. Накопичення великої юридично закріпленої земельної власності в руках Ф. поступово перетворило їх на керівну верству з власною ієрархічною структурою, що інколи майже повністю зливалася з державною.

В.Матях

ФЕОДАЛІЗМ — сукупність політичних, соціальних, економічних та духовних чинників, характерна для певного стану суспільного розвитку, ознаками якого є монопольна власність на землю соціальної еліти в поєднанні з її політичною владою; переважно натуральний характер виробництва та особиста залежність основного виробника — селянина; наявність суспільної ієрархії та юрисдикції, побудованої на приватно-правових принципах, системи індивідуальних договорів; панування релігійного світогляду. В Україні Ф. розвивався в цілому за східноєвропейськими зразками. Елементи феодалізації спостерігаються тут майже до середини XIX ст. Їх повна заміна новими суспільними відносинами відбулася не внаслідок революційного вибуху (як у більшості західноєвропейських країн), а реформаційним шляхом.

В.Матях

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ — Див. **УДІЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ.**

ФЕОДОРО (Мангуп, Мангуп-Кале) — середньовічне печерне місто, що існувало в південно-західній частині гірського Криму на г.Мангуп у VI—XV ст. Населяли Мангуп нащадки тавро-скіфів і сарматів (аланів). З кінця XIII ст. Мангуп став політичним центром невеликого феодального князівства і отримав назву Ф. Мангупське князівство з боку моря тіснили генуезці, з боку степів — татари, але протягом двох століть воно зберігало незалежність. Правитель князівства Олексій оволодів виходом до моря і в 1427 збудував порт Каламіту (Інкерман), а в 1453 захопив генуезьке місто Чембало (Балаклаву). За князювання Ісака (1471—1475) Мангупське князівство мало династичні зв'язки з Московським і Молдавським великими князівствами. В 1475 після тривалої облоги Мангуп захопили і зруйнували турки. Як невеликий населений пункт існував до XVIII ст. З 1783, після приєднання Криму до Росії, занепадає.

Ю.Кокін

ФЕОДОСІЙ — (бл.1036—1074) — церковно-політичний діяч. Нар. у Василеві поблизу Києва (нині м.Васильків). У 1055—1056 залишив дім та родину і пішов до Києва, де постригся у ченці й оселився у печері разом з Никоном Великим і Антонієм. Ф. був другим після Варлаама настоятелем Києво-Печерського монастиря (1062—1074). Активно втручався в політичне життя Києва, виступаючи прихильником позбавленого великокнязівського престолу (1073) старшого сина Ярослава Мудрого — Ізяслава. Провадив значну релігійно-виховну діяльність. Збереглося кілька літературних творів Ф. — два послання до князя Ізяслава, кілька повчань і молитва "За всіх християн". Канонізований православною церквою.

В.Ричка

ФЕРДИНАНД І (1793—1895) — імператор Австрії з династії Габсбургів, старший син Франца І, від якого успадкував престол у 1835. Визначався пасивністю та безініціативністю, переклавши фактично всі державні справи на голову уряду канцлера Меттерніха, дії якого спричиняли національну ворожнечу в імперії. Соціальні та національні суперечки вилилися в революцію 1848—1849. У березні 1848 Ф.І покинув столицю імперії і переїхав до Інсбрука. Восени повернувся до Відня і під тиском нових революційних виступів 2 грудня зрікся престолу на користь племінника — Франца Йосифа. Решту життя провів у Празі, займаючись улюбленою справою — сільським господарством.

В.Волковинський

ФІЛЬВАРОК — на Правобережній Україні XIV — першої половини XIX ст. комплекс господарських будівель та земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, застосовуючи працю дворової челяді, а з XVI ст. — кріпосних селян. Щодо поміщицьких господарств назва вживалась на Правобережній Україні до 1917, а на західноукраїнських землях — до кінця 30-х років XX ст.

А.Гурбик

ФОЛЬКСДОЙЧ — етнічні німці, яких радянські органи не встигли депортувати на початку війни з Німеччиною. На території України, зайнятій вермахтом, налічувалося близько 200 тис. Ф., які жили в 486 населених пунктах. Окупаційні власті активно намагалися схилити їх до колабораціонізму, апелюючи до спільного походження та використо-

вуючи їхнє невдоволення радянським режимом. Багато Ф. стали перекладачами окупаційних установ, комендатур, гестапо, таборів військовополонених, відповідальними працівниками міських управ, поліції, бургомистрами, господарськими шефами, дехто вступив до СС. Ф. займали привілейоване становище і щодо житлово-побутових умов, на них не поширювалися закони, обов'язкові для місцевого населення, їхні селища були взяті під охорону окупаційної армії. Серед Ф. були не тільки колаборанти, а й антифашисти — підпільники і партизани (Є.Бремер, М.Гефт, Г.Кельм, В.Бурзі та ін.).

М.Коваль

ФОРСУВАННЯ ДНІПРА 1943 — частина битви за Дніпро під час радянсько-німецької війни. Здійснювалося у 20-ті числа вересня 1943. На головному — Київському — напрямку операцію вели війська Воронезького фронту під орудою М.Ватутіна. Першими форсували Дніпро частини 70-ої гвардійської дивізії у районі с.Теремці. На південь від них війська 60-ої армії оволоділи плацдармом від гирла р.Прип'ять до р.Тетерів. Ще один плацдарм було захоплено в районі Ясногородки. Біля Переяслава-Хмельницького форсування здійснювали танкові та інші частини Воронезького фронту. Війська 40-ої армії захопили плацдарм в районі Букрина. Зазнала невдачі спроба форсування в районі Свaром'я та Старосілля, але невдовзі був захоплений стратегічно вигідніший Лютізький плацдарм. 23—25 вересня почалося Ф.Д. між Дніпропетровськом та Запоріжжям військами Південно-Західного фронту. Форсувавши Дніпро одночасно в кількох місцях, радянські війська зірвали плани німців стабілізувати фронт на великій території.

Г.Вронська

ФРАНКО Іван Якович (1856—1916) — письменник, учений, громадський діяч. Нар. в с.Нагуєвичі поблизу Дрогобича на Львівщині в родині селянина-коваля. В 1875 закінчив дрогобицьку гімназію, навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. З 1894 очолював філологічну секцію, а з 1898 також етнографічну комісію Наукового товариства ім. Шевченка, редагував "Літературно-науковий вісник". Стояв у витоків Української радикальної партії.
Ф. є поетом-новатором. Почав друкуватися з середини 70-х років (збірка "З вершин і низин", поеми "Смерть Каїна", "Похорон", "Іван Вишенський" та ін.). Проза Ф. налічує понад 100 творів малої форми та 9 повістей і романів, зокрема "Борислав сміється", "Захар Беркут". Перу митця належать драми "Сон князя Святослава", "Учитель", "Кам'яна душа" й найвидатніша — "Украдене щастя". Серед численних наукових праць — 5-томове видання "Апокрифів і легенд з українських рукописів" (1896—1910).

О.Корнієвська

ФРАНЦ ЙОСИФ І (1830—1916) — австрійський імператор з династії Габсбургів. Діставши у 1848 престол від свого дядька Фердинанда І, за допомогою Росії придушив повстання в Угорщині і встановив в імперії абсолютистський режим. У 1867 перетворив Австрійську імперію на двоєдину монархію — Австро-Угорщину. Спираючись на панівні класи двох націй — австрійців та угорців, провадив у країні політику гноблення інших народів, зокрема населення Галичини, Буковини та Закарпатської України. Стояв у витоків укладення в 1882 Троїстого союзу — Австро-Угорщини, Німеччини та Італії, на противагу якому на початку XX ст. була створена Антанта (Англія, Франція та Росія).

В.Волковинський

Х

ХАЛУПНИКИ — категорія найбіднішого міського та сільського населення в Україні XVI—XIX ст., яке не мало власної землі й володіло лише хатами (халупами) та невеликими садибами. Х. наймитували або займалися ремеслом, відбуваючи пішу панщину та інші повинності.

В.Кравченко

ХАН (хакан, хаган, каган) — назва володаря держави у східних народів. Виникла серед тюркомовних кочових племен приблизно у V—VI ст. Титул Х. мали вожді гунів, аварів, монголів, кримських татар, інших народів. У деяких державах Сходу — назва правителя області або титул військово-феодальної знаті.

О.Майборода

ХАНЕНКО Микола Данилович (1693—1760) — державно-політичний діяч, дипломат, мемуарист. З відомого роду козацької старшини, двоюрідний внук гетьмана М.Ханенка. Вчився у Києво-Могилянській академії та Львівській братській школі. З 1721 — старший військовий канцелярист, помічник генерального писаря, довірена особа у гетьманів І.Скоропадського і П.Полуботка, разом з яким у 1723 був ув'язнений в Петропавлівській фортеці. Пізніше належав до близького оточення гетьманів Д.Апостола і К.Розумовського (з 1741 — генеральний хорунжий).

З листопада 1719 по січень 1745 Х. вів щоденник, який пізніше побачив світ у двох виданнях: "Діаріуш" (1858), що містить записи за 1722, і

"Щоденник...", котрий охоплює події 1727—1753.

Г.Стрельський

ХАНЕНКО Михайло Степанович (бл. 1620 — ?) — гетьман Правобережної України в 1669—1674. З 1656 по 1669 (з перервами) — уманський полковник. У 1660 — наказний гетьман козацьких військ на південно-східних кордонах України. Під час правління П.Тетері знову наказний гетьман (1663). Від імені частини правобережних полків у серпні 1669 обраний гетьманом на противагу П.Дорошенку. Був прихильником утвердження козацької республіки під зверхністю польського монарха. Уклав Острозький договір з Польщею (1670), за яким значно обмежувалася державність Правобережної Гетьманщини. Разом із військами коронного гетьмана Я.Собеського воював проти полків П.Дорошенка та армії султана Мехмеда IV. У березні 1674 на козацькій раді під Лисянкою склав булаву на користь І.Самойловича і перейшов на Лівобережну Україну.

Т.Чухліб

ХАНСЬКИЙ ПАЛАЦ У БАХЧИСАРАЇ — резиденція кримських ханів. Створювався італійськими, іранськими, турецькими, українськими та російськими майстрами протягом XVI—XVIII ст. До ансамблю входять 15 об'єктів, які збереглися до нашого часу і мають самостійне архітектурно-художнє значення. Серед них головний корпус палацу, Соколина башта, Ханська мечеть, Дюрбе Діляри Бікечі, Південне дюрбе, Бібліотечний корпус, Катерининська миля та ін. У спорудах палацу функціонує Бахчисарайський історично-археологічний музей.

Р.Бондаренко, Л.Суходняєва

ХАРАКС — укріплене поселення на мисі Ай-Тодор у Криму, побудоване римлянами приблизно в середині І ст. Протягом І—ІІІ ст. тут дислокувалися векселяції моряків Равенської ескадри, 1-го Італійського та 2-го Клавдієвого легіонів. Після евакуації римських військ у середині ІІІ ст. життя на поселенні тривало лише кілька десятиліть.

А.Русяєва

ХАРИТОНЕНКИ — українські підприємці-цукрозаводчики, землевласники, меценати середини XIX — початку XX ст. Походили з селян-чумаків Сумського повіту. Найбільш видатним був Іван Герасимович (1820—1891), син селянина. Освіту здобув у сільській парафіяльній школі. Розбагатів на бакалійній торгівлі, орендував землі, промислові підприємства. Після скасування кріпосного права купував поміщицькі угіддя, будував цукрові заводи, став одним із найзначніших цукрозаводчиків Російської імперії. У 1890 — один з головних членів синдикату рафінадних цукрозаводчиків. Дійсний статський радник.

Ю.Кокін

ХАРКІВ — місто, обласний і районний центр України. Розташований біля злиття річок Харкова, Лопані та Уди. Вперше згадується в джерелах за 1655. До 1765 — адм. центр Харківського полку, в 1765—1780 та 1796—1835 — адм. центр Слобідсько-Української губернії, у 1780—1796 — Харківського намісництва, в 1835—1925 — Харківської губернії, в 1925—1930 — Харківського округу, з 1932 — Харківської області. Від грудня 1919 до червня 1934 — столиця України. Кількість населення за даними 1986 — 1567 тис.

Л.Маркітан

ХАРКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1942 — бойові дії Південно-Західного (маршал С.Тимошенко, він же головнокомандуючий військами Південно-

Західного напрямку) і правого крила Південного (ген.-лейт. Р.Малиновський) фронтів проти німецьких військ групи армій "Південь", проведені 12—29 травня 1942 з метою визволення Харкова і створення сприятливих умов для подальшого наступу на Дніпропетровськ. 21-ша, 28-ма, 38-ма армії Південно-Західного фронту прорвали оборону противника північніше і південніше міста і до 19 травня розвинули наступ. Але противникові вдалося вийти в тил головного ударного угруповання радянських військ, оточити його на Барвінківському виступі і майже повністю ліквідувати. Невдале закінчення операції спричинене помилками командування Південно-Західного напрямку і фронту в оцінці загальної оперативно-стратегічної обстановки і в організації наступу. З'єднання обох фронтів зазнали великих втрат, позбулися оперативного плацдарму на Сіверському Донці і не змогли здійснити влітку намічені на цьому напрямку наступальні операції.

Н.Руденко

ХАРКІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГРАМОТНОСТІ — організація української інтелігенції, заснована в 1869 для поширення освіти серед народу. Головний фундатор — професор Харківського університету М.Бекетов. Серед активних діячів — відомі вчені Д.Багалій, М.Сумцов, В.Данилевський, О.Єфименко та ін. Налічувало близько 800 членів. Відкрило у Харкові кілька народних, жіночу, ремісничу, декоративно-малювальну і 4 недільних школи, заснувало бібліотеки, читальні, Народний Будинок, займалося видавничою діяльністю. Припинило існування у 20-ті роки.

О.Корнієвська

ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — навчальний заклад, заснований у 1721 в Бєлгороді як семінарія і в 1727 переведений до Харкова. В колегіумі вчили гуманітарних наук, теології, основ математики, фізики, медицини та ін. Х.к. був центром освіти на Слобідській Україні до початку XIX ст. В ньому викладав Г.Сковорода. Звідси вийшли видатні діячі науки і культури — М.Гнедич, Г.Базилевич, Є.Мухін та ін. З заснуванням Харківського університету (1809) втратив своє значення, пізніше став духовною семінарією.

Т.Комаренко

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК — сформований у 1659—1660 на Слобожанщині переселенцями з Лівобережної та Правобережної України. У 1677 до нього приєднано Балаклійський полк. Після відокремлення Ізюмського полку (1685) у Х.п. залишилося 12 міст і 43 села, зокрема Вовчанськ, Салтів, Печеніги, Золочів, Вільшанка, Валки, Мерефа, Слов'янськ, Соколов, Зміїв. У 1732 до його складу входили сотні: Валківська, Дергачівська, Золочівська, Липецька, Люботинська, Мереф'янська, Вільшанська, Перекопська, Пересічнянська, Салтівська, Соколовська, Таранівська, Угольчанська, Тишківська, дві Харківські, Хорошівська, Циркунівська. На цей же рік у Х.п. було 2 міста, 11 містечок, 52 села, 6 слобідок і 45 хуторів.

Перші полковники Х.п. невідомі. У 1660, 1664—1665, 1667, 1668 його очолював славнозвісний Іван Сірко, якого змінив ставленик Москви Федір Ріпка (1668). Надалі полковниками були Григорій Донець (1668—1690), Іван Григорович (1690—1691), Федір Григорович (1692—1706) Донець-Захаржевські, Федір Володимирович (1706—1710) та Лаврентій Іванович (1710—1711) Шидловські, П.Куликовський (1711—1714), Г.Квітка (1714—1734), С.Тевяшов (1734—1757), М.Куликовський (1757—1765). У зв'язку з ліквідацією слобідського козацтва в 1765 Х.п. був реорганізований в уланський полк російської армії, а

його територія стала складовою новоствореної Слобідсько-Української губернії.

В.Панашенко

ХАРКІВСЬКО-КИЇВСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО — політична організація, заснована у 1856 студентами Харківського університету Я.Бекманом, П.Єфименком, П.Завадським, М.Муравським, М.Раєвським. У 1857 об'єднувала понад 40 осіб. Метою організації був загальний політичний переворот у Російській імперії, а початковим кроком — визволення селян. Серед мас товариство поширювало антидержавні прокламації. У 1858 частина його членів переїхала до Києва, продовжила навчання в Київському університеті, не припинивши нелегальної революційної діяльності і зв'язків з товаришами, що залишилися в Харкові. Таким чином товариство стало Харківсько-Київським, об'єднавши в 1859 вже понад 100 членів. Видавало рукописні журнали "Свободное слово" (в Харкові), "Гласность" (у Києві). Для пропаганди антимонархічних і антикріпосницьких ідей використовувало недільні школи. Незважаючи на арешт у 1860 частини гурту, продовжувало діяльність до 1863, коли саморозпустилося. Окремі його члени вступили до загальноросійської народницької організації "Земля і воля".

В.Сарбей

ХАСИДИЗМ — етноконфесійний напрям іудаїзму, що характеризується ортодоксальністю. Виник у 30-х роках XVIII ст. серед єврейського населення Волині та Польщі. Засновник — Ізраїль Бешт (1700—1760). Згідно з Х. людина посідає особливе місце в світі й протягом свого життя має наполегливо служити Богові — сумлінно виконувати всі релігійні приписи, вирізнятися благочестивою поведінкою. Особливе місце в Х. відводиться ролі цадиків, яких вважають святими чудотворцями, котрі спілкуються з Богом і тому є головними радниками хасидів в усіх життєвих справах. Захоронінння цадиків (в Україні близько 30) є місцями поклоніння хасидів. Зазнавши певних модернізацій, Х. зберігає чимало своїх прихильників як в Ізраїлі, так і в інших країнах, у т.ч. в Україні.

Ю.Терещенко

ХАТАЄВИЧ Мендель Маркович (1893—1939) — партійний і державний діяч. Походив із дрібних торгівців, освіта початкова. Член більшовицької партії з 1913. В 1914—1917 — політв'язень. Активний учасник встановлення радянської влади. В 1923—1924 — секретар Одеського губкому КП(б)У, член ВУЦВК. З 1924 — на партійній роботі в Росії. У 1932 повернувся в Україну. Обраний членом політбюро, другим секретарем ЦК КП(б)У. Згодом — перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. В 1937 — знову другий секретар ЦК КП(б)У. Того ж року безпідставно звинувачений у керівництві "правотроцькістським блоком" у Дніпропетровську і репресований. У 1939 розстріляний.

О.Мовчан

ХВИЛЯ (спр. прізвище Олінтер) Андрій Ананійович (1898—1938) — державний і громадський діяч, публіцист. Нар. в Бессарабії у бідній селянській родині. Навчався в Хотинській вищій початковій школі та Полтавському землемірному училищі. Восени 1917 вступив до УПСР, приставши до лівої течії майбутніх боротьбистів. Активний учасник встановлення радянської влади. В червні 1919 вийшов з партії боротьбистів і вступив до КП(б)У. В радянські часи — на відповідальних партійних і державних посадах. У 1927—1937 — член ЦК та Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1933—1936 — перший заступник наркома освіти УСРР, у 1936—1937 — начальник Управління у справах

мистецтва при РНК УСРР, одночасно директор Інституту українського фольклору АН УСРР. Неодноразово обирався членом ВУЦВК та ЦВК СРСР. Автор понад 70 книг, брошур, статей. У 1937 заарештований, у 1938 розстріляний.

С.Кокін

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ — одне з найбільших античних міст у Північному Причорномор'ї, розташоване біля сучасного м.Севастополя. Засноване вихідцями з Гераклеї Понтійської та Делосу в 422—421 до н.е. Площа у період розквіту — 33 га. Протягом IV ст. до н.е. Х.Т. приєднав до своїх володінь землі таврів і Керкінітіду, перетворившись на велику державу. За формою правління був демократичною республікою, але інколи влада переходила до олігархів. Близько середини II ст. до н.е. втратив значну частину своєї території. У I ст. до н.е. перебував у залежності від Боспору, деякою мірою з 60-х років н.е. — Римської імперії. Пізніше — у складі Візантії. Був одним із ранніх центрів християнства у Північному Причорномор'ї.

А.Русяєва

ХЛОПОМАНИ — кількісно невелике відгалуження українського культурно-національного руху другої половини XIX ст. Хлопоманство зароджувалось як рух за розвиток української мови. Сам термін означав бажання зблизитися з простим людом — хлопами (так називали феодально залежних селян у Київській Русі, а згодом у Польщі та на українських та білоруських землях, що входили до її складу). Х. розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, улаштовували маніфестації на честь Т.Шевченка. Спочатку царський уряд лояльно ставився до хлопоманства, що зумовлювало легальне поширення руху. Серед Х. траплялися польські сепаратисти з представників привілейованого стану, яких часто вважали українофілами. Вони мріяли про об'єднання України з Польщею, не обмежуючи своїх претензій Дніпром. Та частина українських діячів, яка більше займалася питаннями національної культури, на відміну від них не ставила питання про відокремлення України від Росії.

Н.Шип

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зиновій) Михайлович (1595—1657) — гетьман України, творець Української держави. Місцем народження вважається Суботів. Походженням з дрібної української шляхти (по матері — з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав декілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. З юнацьких років на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. Роздуми над долею України збудили в ньому наміри домогтися для неї вивільнення з-під польської корони. З групою найближчих друзів та однодумців Х. почав підготовку до виступу. В січні 1648 на Запорозькій Січі він підіймає прапор повстання, поклавши тим самим початок Визвольної війни українського народу проти Польщі. Після обрання гетьманом і укладення військового союзу з Кримом Х. розпочав відкриту збройну боротьбу. Протягом 1648 здобуває перемоги над польськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, здійснює облогу Львова й оточення Замостя. Під проводом Х. величезна територія України була звільнена з-під влади Польщі, починається утвердження нових козацьких порядків та органів влади. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, Х. сформулював ідею створення незалежної Української держави (лютий 1649) в її етнічних межах. Наступний етап війни пройшов під знаком її реалізації. Незважаючи на невдачі та прорахунки, в Україні

були конституйовані всі владні структури молодої держави, володарем якої став Х. Інший бік діяльності гетьмана — кардинальне розв'язання соціальної проблеми. Своєю гнучкою, зваженою політикою у цій сфері він зміг забезпечити відносну стабільність у суспільстві. В роки Визвольної війни Х. проявив себе не лише як видатний полководець, а й як тонкий дипломат, який домігся визнання Європою Української держави як суб'єкта міжнародного права.
Під тиском складної внутрішньої та міжнародної ситуації Х. пішов на переговори з Росією. У березні 1654 було укладено Переяславську угоду, згідно з якою Україна та Росія об'єдналися на конфедеративній основі. До кінця свого життя Х. проводив незалежну внутрішню політику, прагнув зміцнити міжнародні позиції України. Помер у Чигирині і був похований у Суботові в Іллінській церкві.

В.Смолій

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш (Тимофій) Богданович (1632—1653) — старший син гетьмана Б.Хмельницького, активний учасник Визвольної війни. Обраний чигиринським сотником (1648), брав участь в облозі польської фортеці Замостя (1648) і Зборівській битві (1649), а також у походах українського війська в Молдавію (1650 і 1652) на чолі з батьком. У 1652 взяв шлюб з дочкою молдавського господаря В.Лупула Розандою для зміцнення військового союзу між Молдавією та Україною. В 1652 і 1653 надав збройну допомогу тестеві у боротьбі з його ворогом Стефаном Георгіу. При обороні фортеці Сучава був смертельно поранений.

Г.Сергієнко

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Юрій (бл. 1641 — після 1681) — гетьман України у 1657 та в 1659—1663. Син гетьмана Б.Хмельницького. Отримав добру домашню освіту, навчався у Києво-Могилянській колегії.
На посаді гетьмана прагнув продовжити справу, започатковану батьком, шукаючи союзника, який гарантував би цілісність і незалежність України. 27 жовтня 1659 він пішов на укладення нового Переяславського договору з Росією, який істотно обмежував суверенітет Української держави. 17 жовтня 1660 під тиском старшини підписав з Польщею Чуднівський договір. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою програму, в 1663 відмовився від гетьманства і на деякий час постригся в ченці.
Під час боротьби за булаву на Правобережжі Х. спочатку підтримував гетьмана П.Дорошенка, а влітку 1669 взяв бік його супротивників П.Суховія та М.Ханенка. У жовтні 1669 потрапив до рук татар і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 призначається Портою володарем "Руського князівства" зі столицею у Немирові. Робив невдалі спроби об'єднати Україну. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 був відкликаний до Стамбула. Подальша доля не відома.

В.Степанков

ХМЕ́ЛЬНИЦЬКИЙ ЛІТОПИС — історичне джерело та пам'ятка історіографії середини XVII ст. Описує події 1636—1650 на Правобережній Україні, особливо у м.Хмельнику (нині Вінницької обл.) та його околицях (звідси й назва). Автор невідомий. Містить відомості про селянсько-козацькі повстання 1637—1638 під проводом Павлюка, К.Скидана, про перші роки Визвольної війни українського народу. Опублікований у 1878 як додаток до "Літопису Самовидця".

С.Павленко

"ХОДІННЯ В НАРОД" — масова агітаційно-пропагандистська акція народників (1873, особливо весна — літо 1874), яка охопила 37 губерній Росії, в т.ч. України. Виняткову активність виявили члени "Київської

комуни" (1873—1874). Готуючись "іти в народ", інтелігенти оволодівали навичками фізичної праці, перевдягалися в селянський одяг, аби легше входити в довіру до людей і менше привертати увагу поліції. Вони щиро хотіли встановити тісний зв'язок з сільськими трудівниками, розраховуючи на їхнє споконвічне прагнення отримати землю і волю. З пропагандистською метою використовувалися брошури "Вольный атаман Степан Тимофеевич Разин", "О Правде и Кривде", українські закордонні видання В.Варзара, М.Драгоманова, С.Подолинського, гостросоціальні твори українських літераторів. Наприкінці року більшу частину учасників акції було заарештовано й піддано суду ("Процес 193-х" у 1877—1878). Змінивши тактику, народники продовжували свою пропаганду, утворюючи нелегальні організації на селі. Члени гуртка "Південні бунтарі" Я.Стефанович, Л.Дейч, І.Бохановський у 1877 створили в Чигиринському повіті Київської губернії "Таємну дружину" з метою підготовки селянського повстання. Т.зв. Чигиринська змова не вдалася через арешт її організаторів та учасників.

Н.Шип

"ХОДІННЯ ІГУМЕНА ДАНИЇЛА" — пам'ятка паломницької літератури Київської Русі XII ст., присвячена мандрівці до Палестини ігумена Даниїла, що була здійснена ним між 1106 і 1108. У центрі уваги твору — опис християнських святинь. Одночасно змальовано побут місцевого населення — мусульман та християн, розповідається про землеробство, скотарство, садівництво, рибальство. Чимала кількість економічно-географічних даних вигідно відрізняє "Ходіння" від інших описів Палестини. Цю пам'ятку можна розглядати як перший історично-літературний твір, де відображений рівень знань освічених людей Київської Русі про економічну географію інших країн.

І.Войцехівська

ХОЗАРИ — тюркомовні племена, які в середині VII ст. утворили в низинах Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу — Хозарський каганат (столиця — Семендер, з початку VIII ст. — Ітіль). Релігія — іудаїзм, мусульманство та християнство. В VIII ст. Х. підкорили собі чимало слов'янських племен — полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. У процесі становлення Київської Русі (IX—X ст.) ці племена були поступово визволені. В той же час руси неодноразово вторгалися у хозарські землі. В 60-ті роки X ст. внаслідок війни русів і торків з Хозарською державою остання припинила існування, проте у джерелах повідомлення про Х. трапляються і в наступному. Х. були частиною населення руського Тмутараканського князівства в Криму та на Таманському півострові.

О.Головко

ХОЛМЩИНА (Забужжя) — український історично-етнічний край, розташований на лівому березі р.Буг (повіти Холмський, Грубешівський, Томашівський і Костянтинівський). Центр краю — м. Холм (засн. в 1235). З другої половини X ст. Х. входила до складу Київської Русі. В наступні століття переходила до різних держав (Литви, Угорщини, Польщі, Австрії, Росії, Німеччини). В 1915—1919, коли російським урядом було здійснено акцію масового переселення українців в Україну і Росію, навіть у Середню Азію, тут залишилося тільки 25 тис. українців. За умовами Брестського миру 1918 Х. визнано частиною Української держави, але в 1921 вона знову відійшла до Польщі.

Після 1945 майже всі залишки українського населення були переселені або в Україну, або ж на східні ні-

мецькі землі, що відійшли до Польщі.

Я.Дзира

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 — збройний конфлікт між султанською Туреччиною і Річчю Посполитою. Вибухнула внаслідок намагань Порти поширити свій вплив на Центральноєвропейський регіон. Навесні 1621 султан Осман II на чолі великого війська (бл. 100 тис.) вирушив на Молдову. До нього приєдналися 60 тис. кримських татар. Через малочисельність польського війська (лише 30 тис.) на допомогу йому прийшли 40 тис. українських козаків, яких очолювали спочатку Я.Бородавка, а потім П.Сагайдачний. Центральним пунктом бойових дій була фортеця м.Хотина, яку обороняли поляки. Більше трьох тижнів вересня 1621 велися кровопролитні бої поблизу Хотина, в яких українські козаки відіграли вирішальну роль, і Осман II був змушений укласти угоду з королівськими комісарами. Згідно з Хотинським миром кордон Польщі з Туреччиною встановлювався по Дністру. Турки й татари зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на територію Речі Посполитої. Разом із тим польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини. Своїми діями у Х.в. українські козаки фактично врятували не лише Річ Посполиту, а й інші європейські країни.

В.Щербак

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ — пам'ятка фортифікаційного будівництва XIII—XVIII ст. Розміщена на крутосхилах високого правого берега Дністра на перетині важливих торгових шляхів поблизу м.Хотина. Комплекс споруд фортеці складається з мурованого замку, до якого входять 10 архітектурних об'єктів, включаючи башти, палац коменданта, церкву, казарми. Замок захищає система земляних укріплень — Нова фортеця. Нині фортеця є частиною експозиції Хотинського краєзнавчого музею.

Р.Бондаренко

ХОТКЕВИЧ Гнат Мартинович (1877—1938) — письменник, мистецтвознавець, композитор, режисер. Нар. у м.Харкові. По закінченні тамтешнього Технологічного інституту працював залізничним інженером. За участь у керівництві політичним страйком у 1905 був переслідуваний і в 1906 переїхав до Галичини, де у 1909 заснував Гуцульський театр. Повернувшись у 1912 до Харкова, заснував перший в Україні Робітничий театр. З лютого 1913 став редактором журналу "Вісник культури і життя". У 1915 був висланий до Воронежа. В 1920—1928 викладав українську мову й літературу в Деркачівському зоотехнікумі, пізніше керував класом бандури в Харківському музично-драматичному інституті. Написав підручник гри на бандурі та уклав низку композицій. Літературну діяльність почав у львівському журналі "Зоря". Найвизначнішим досягненням прозової творчості Х. стала романтична повість "Камінна душа", драматичної — твір "Богдан Хмельницький". Багатою й тематично різноманітною є мистецтвознавча спадщина Х. Зокрема, у низці статей про Т.Шевченка він одним із перших висвітлив деякі раніше не відомі факти біографії поета. У 30-ті роки Х. був заарештований і загинув за нез'ясованих обставин.

Л.Москвич

ХРЕЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ — запровадження християнського віровчення в Україні-Русі. Відбулося за правління київського князя Володимира Святославича (кінець X ст.). Спершу християнство прийняли сам Володимир та його найближче оточення на початку 988. Весною того ж року відбулося масове хрещення киян. Останнє поклало початок хрещення всієї країни. Процес християнізації в Київській дер-

жаві плинув повільно, а нерідко й хворобливо, зокрема на її околицях. За Володимира Святославича ще не всі давньоруські землі були християнізовані, однак є вагомі підстави вважати, що більшість населення країни навернулася, принаймні формально, у нову віру.

В.Ричка

ХРИСТИЯНСТВО — світова релігія. В Україні запроваджена в 988 і стала традиційною. Фундаментом Х. є діяльність Ісуса Христа, що тривала на історичній арені 3,5 року. Виявляючись за найрізноманітніших обставин і ситуацій, у стосунках з людьми усіх соціальних станів Ісус справляв на них безприкладне враження. За цей короткий час проявив таке багатство духу, якого не спостерігала історія в будь-якій іншій людині. Засноване на любові, Х. протистоїть обожненню світу кінечного — природи й людини. В СРСР державна влада систематично боролася з Х. аж до фізичного знищення єпископату, священиків і вірних. Нині переживає час оновлення.

С.Білокінь

ХРИСТЮК Павло Оникійович (1890—1941) — політичний і державний діяч, публіцист, літературознавець. За походженням кубанський козак. Закінчив Київський політехнічний інститут. Брав участь в кооперативному русі. Співробітничав в українських часописах. Належав до УПСР. У 1917 — член Центральної Ради і Малої Ради, з червня 1917 — генеральний писар Генерального Секретаріату. В січні 1918 — міністр внутрішніх справ УНР, в лютому — державний секретар УНР. За Директорії — товариш міністра внутрішніх справ УНР. З 1919 на еміграції у Відні. В 1923 повернувся в Україну, був на редакторській, науковій, державній роботі. В 1931 засуджений у справі т.зв. Українського національного центру. Помер на засланні.

Наукові праці Х. присвячені історії національно-визвольних змагань: "Замітки й матеріали до історії української революції" (1921—1922); "1905 рік на Україні", "Нарис історії класової боротьби та соціалізму" (1925) та ін.

Т.Осташко

"ХРОНІКА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО" — рукописне історичне джерело з історії України 1440—1678. Автор невідомий. Збереглася не повністю. У першій частині, що охоплює події з 1441 по 1611, містяться відомості про князя К.Острозького, Берестейську церковну унію, про повстання Наливайка тощо. У другій описано події з 1654 по 1678, зокрема часів Визвольної війни, наведені факти з життя та діяльності Б.Хмельницького, інших гетьманів, козацької старшини. Твір написаний живою українською мовою XVII ст.

Я.Дзира

"ХРОНОГРАФИ" — середньовічні твори зі всесвітньої історії. На Русі починаючи з XI ст. були поширені "Х.", перекладені з європейських мов, вони постійно переписувалися та доповнювалися. У XV ст. в Україні були складені нові списки — "Хронограф" 1442 та "Руський хронограф" середини XV ст. З численних історичних повістей, що входили до складу "Х.", можна виділити величезну "Повість про взяття Царграда турками в 1453" Нестора-Іскандера — українця, що перебував у той час у турецькому полоні та був свідком описуваних подій. Протягом XVI—XVII ст. створюються нові редакції "Х.", до яких регулярно включаються майже всі новонаписані та новоперекладені історичні та географічні твори.

С.Павленко

ХРУЩОВ Микита Сергійович (1894—1971) — державний і партійний діяч. Нар. в сім'ї робітника-шахтаря. З 1908 працював

на шахтах Донбасу. Учасник Громадянської війни. З 1918 — член більшовицької партії. Пройшов усіма сходинками партійної кар'єри. В 1938—1949 (з перервою — квітень—листопад 1947) — перший секретар ЦК КП(б)У, в 1944—1947 одночасно Голова Раднаркому (з 1946 — Ради Міністрів) УРСР. Під час радянсько-німецької війни — член Військових рад кількох фронтів. З березня 1953 — секретар, з вересня 1953 до жовтня 1964 — перший секретар ЦК КПРС, одночасно (1958—1964) — Голова Ради Міністрів СРСР. Був активним провідником політики русифікації в Україні, знищення паростків національної свідомості.

На посаді першого секретаря ЦК КПРС Х. відзначився як ініціатор розвінчання культу особи Сталіна, припинення політики репресій, пом'якшення ідеологічного пресу на суспільство ("хрущовська відлига"). Усунений від влади внаслідок змови в керівництві КПРС, яке не бажало миритися з авторитарними методами його керівництва і з постійними економічними експериментами.

М.Плющ

Ц

ЦЕЛЕВИЧ Володимир (1890— ?) — громадсько-політичний діяч. За освітою юрист. Від 1919 — активний учасник політичного життя Галичини. В 1925 та 1932—1937 — генеральний секретар УНДО. В 1928—1930, 1935—1939 — депутат польського сейму. Був заступником голови Українського польського клубу. З 1932 по 1935 — гол. редактор тижневика “Свобода”. В 1939 заарештований радянськими властями. Подальша доля невідома.

В.Прилуцький

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРИ ВУЦВК (ЦК нацмен) — діяв у 20—30-х роках. Заснований постановою Президії ВУЦВК у квітні 1924 з метою реалізації державної політики щодо економічного та культурного розвитку національних меншин на території України. Займався проблемами землевлаштування, промислового й сільськогосподарського виробництва, культурно-освітньої роботи, охорони здоров’я, підготовки кадрів, видання літератури різними мовами тощо. На місцях діяли окружні (обласні) бюро та районні комісії при виконкомах. Однак у подальшому, з утвердженням тоталітарного режиму співробітництво усіх народів, що населяли Україну, було підірвано і розвиток нацменшин зведено нанівець.

Є.Шаталіна

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ФРОНТ — оперативне об’єднання кількох радянсь-

ких армій, що діяло під час радянсько-німецької війни з 15 лютого до 20 жовтня 1943 (командувач — К.Рокоссовський). Війська фронту вели бойові дії на території Курської та Орловської областей, брали участь у Курській битві 1943, під час Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції завдали головного удару ворогові на Конотопському напрямку і в серпні 1943 вступили на землі України. Протягом серпня—вересня вони визволили частину Сумської, Чернігівської та Київської областей. 20 жовтня 1943 Ц.ф. перейменовано на Білоруський фронт, війська якого отримали завдання діяти на Бобринському напрямку.

О.Буцько

ЦЕРКОВНЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО — сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково треба було дотримуватися в житті, побоюючись гніву Господнього (наприклад, поведінка в церкві, при богослужінні, заїмка землі монастирем, повинності підданих на користь духовних можновладців тощо).

О.Гуржій

ЦЕРКОВНІ СЕЛЯНИ — категорія феодально залежного сільського населення, піддані різних церковних інституцій, що мешкали на їхніх землях і виконували на їхню користь повинності. Відносини Ц.с. і церковних установ нормувалися не спеціальним церковним правом, а загальними нормами підданства. В результаті секуляризаційних реформ 40-х років XIX ст. на Правобережній Україні та 80-х років на Лівобережній Ц.с. були переведені у безпосереднє відання держави.

Н.Головата

ЦИГАНИ — етнічна група індоарійського походження. На території України відома з найдавніших часів. Проживає переважно у дисперсному стані. За переписом 1989 в Україні налічувалося 48 тис. Ц. Більшість Ц. мешкає у західних та південно-західних регіонах. Традиційні сфери діяльності, яким Ц. віддають перевагу й досі, — стельмахування, танцювальне мистецтво. В останні часи помітне збільшення чисельності осілих Ц.

О.Веселова

Ч

ЧАСТИНИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ("ЧОН") — воєнізовані більшовицькі загони, створені в 1919 при заводських партосередках, райкомах, губкомах партії. Призначалися для боротьби з антибільшовицькими виступами населення. Діяли в тісному контакті з загонами ЧК, частинами ВОХР та ВНУС. У 1921 були включені до міліційних частин Червоної армії. Тоді налічували понад 350 тис. вояків, мали у своєму складі піхотні, кавалерійські, артилерійські та бронечастини. В 1924—1925 розформовані.

О.Ганжа

ЧЕМБАЛО (Балаклава) — стародавнє місто в Криму (нині один із районів м.Севастополя). Сформувалося на місці поселення племен таврів (середина І тис. до н.е.). У ІІ ст. до н.е. ним володів Херсонес Таврійський, у V ст. н.е. — візантійці. В ІХ—ХІІІ ст. вело торгівлю з Руссю. В 1357 місто завоювали генуезці і збудували в ньому торговельну колонію та фортецю Ч. В 1475 його захопили турки і перейменували на Балаклаву ("Гніздо риб"). З 1783 — у складі Росії.

Ю.Кокін

ЧЕРВОНА АРМІЯ (Робітничо-селянська Червона армія, РСЧА) — основа збройних сил Радянської республіки. Створена згідно з декретом В.Леніна від 15 січня 1918. Спочатку формувалася на добровольчих засадах, з травня 1918 — шляхом обов'язкового призову. На грудень

1918 налічувала 800 тис. вояків, на початок 1919 — 1630 тис., на кінець 1919 — 3 млн, на 1 листопада 1920 — близько 5,5 млн. Після завершення Громадянської війни перейшла на мирний стан, на кінець 1924 її чисельність скоротилася в 10 разів.

А.Буравченков

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ — озброєні робітничі загони, які виступали на підтримку РСДРП(б). Почали виникати у квітні—травні 1917. Напередодні жовтневих подій чисельність Ч.г. в Україні досягала 12—15 тис. вояків, із них більш ніж третина — у Донецько-Криворізькому басейні. Її загони поряд із більшовизованими військовими частинами були головною військовою силою РСДРП(б). У листопаді 1917 — лютому 1918 (час найбільшого поширення Ч.г. в Україні) її чисельність вимірювалася десятками тисяч. Використовувалася більшовиками як збройне опертя при захопленні влади. В наступному загони Ч.г. стали ядром Червоної армії.

В.Бойко

ЧЕРВОНА УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (ЧУГА) — збройне формування у складі Червоної армії, що існувало протягом лютого—квітня 1920. Створення ЧУГА було зумовлене катастрофічним становищем Української Галицької Армії (УГА), в якому вона опинилася восени 1919 (перебування в "чотирикутнику смерті", епідемія тифу і т.п.). В цих умовах командувач УГА М.Тарнавський підписав 6 листопада 1919 перемир'я з А.Денікіним, за яким УГА переходила до складу Збройних сил Півдня Росії. Під час відходу разом з денікінцями на Одесу в частинах УГА виникли ревкоми, які повели агітацію про перехід до червоних. 12 лютого 1920 ревком УГА від її імені підписав договір з командуванням 12-ї армії більшовиків, згідно з яким УГА вливалася до Червоної армії під згаданою назвою. Командувачем ЧУГА був В.Порайко, начальником штабу — більшовик Іванов. У квітні 1920 бригади ЧУГА були кинуті проти польсько-українських військ, що вели наступ на Україну. Не бажаючи воювати проти Армії УНР, 2-га і 3-тя бригади ЧУГА 24 квітня 1920 перейшли на бік петлюрівських частин, проте були роззброєні та інтерновані у польські табори.

Б.Андрусишин

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО — збройне формування радянського уряду України. Перший полк Ч.к. був створений у Харкові 28 грудня 1917 під командуванням В.Примакова. Надалі полки Ч.к. виникли і в інших містах. Козацтво брало участь у боротьбі проти Центральної Ради, австро-німецьких окупантів, військ Директорії та денікінців. На жовтень 1920 чисельність Ч.к. сягнула розмірів кавалерійського корпусу. По закінченні Громадянської війни деякий час залишалося під своєю назвою у складі Червоної армії.

О.Щусь

ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК — утворений у 1648. В 1649 до його складу входили сотні: полкова Черкаська, Шубцева, Петрашкова, Драгилева, Мошенцова, Маркова, Лазарева, Саварського, Вовченкова, Кулаковського, Островського, Микитина, Савина, Мошенська, Богушкова, Золотоноська, Домонтовська і Піщанська. В роки Визвольної війни Ч.п. очолювали полковники Максим Кривоніс (1648), Богдан Топига (1648), Станіслав Вадовський (1648), Яків Воронченко (1649—1651), Іван Воронченко (1650), Баран Худий (1651—1652), Яків Пархоменко (1653—1658). В наступні роки полковниками Ч.п. були: Федір Джулай (1658—1659, 1663—1664, 1666—1669), Андрій Одинець (1659—1660), Михайло Гамалія (1662), Денис Мурашка (1662—1663), Петро Дорошенко (1665), Андрій Воронченко

(1665-1669), Богдан Калістрат (1666, 1676), Ждан Степанів (1675) та ін. Після Андрусівського перемир'я 1667 полк опинився у складі Польщі. Наприкінці XVII ст. через турецько-татарські спустошення припинив своє існування, а значна кількість козаків та селян переселилася в Лівобережну Україну.

В.Панашенко

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ — територія у Давній Русі по річці Десні, її притоках та у верхів'ях Оки. Більш відома під назвою Чернігово-Сіверська земля. Основу населення становили сіверяни, жили також радимичі (по р.Сож) і в'ятичі (по р.Оці). Найбільші центри — Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ, Муром. У XVII ст. на території Ч.з. були Чернігівське, Новгород-Сіверське і Муромське князівства, які на початку XIII ст. розпалися на ряд уділів. Путивльське, Трубчевське і Муромо-Рязанське князівства пізніше відокремилися від Чернігова, і їхня дальша доля пов'язана з Північно-Східною Руссю. Під час монголо-татарської навали Ч.з. зазнала розорення. У XIV ст. потрапляє до складу Великого князівства Литовського, у 1503 — до складу Російської держави, а на початку XVII ст. — до складу Речі Посполитої. За умовами "Вічного миру" між Польщею та Росією (1686) була приєднана до Росії.

Ю.Кокін

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця у складі Речі Посполитої. Утворено в 1635 на землях Чернігово-Сіверщини з центром у Чернігові. У своєму складі мало повіти і староства. На початку Хмельниччини у 1648 було фактично ліквідоване, але юридично проіснувало до кінця XVIII ст.

С.Лепявко

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО: у вузькому розумінні — власне чернігівська князівська волость; у широкому — вся Чернігово-Сіверська земля, до складу якої входили значні території давніх племінних об'єднань — полян, сіверян, в'ятичів, радимичів, кривичів. Перший відомий князь — Мстислав Володимирович (1024—1036). У третій чверті XI ст. чернігівський князівський стіл слугував останнім щаблем до зайняття столу Києва. З 1097 його опанували нащадки Святослава — Давидовичі й Ольговичі (з кінця 1160-х років — виключно Ольговичі), які у 1130—1230-х роках протистояли нащадкам Володимира Мономаха у боротьбі за Київ, Переяслав і Новгород, а також активно брали участь у війнах кінця XII — першої половини XIII ст. за галицько-волинську спадщину.

О.Гущин

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця, утворена після остаточної ліквідації залишків автономії Української держави та її полково-сотенного устрою (1781). Адміністративнний центр — Чернігів. У 1797 Ч.н. було ліквідоване, а його територія увійшла до складу новоствореної Малоросійської губернії.

О.Путро

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — один із найстаріших середніх навчальних закладів в Україні. Заснований у 1700 під назвою Малоросійського колегіуму, на базі слов'яно-математичної школи, переведеної з Новгорода-Сіверського. Фундатором колегіуму був церковний діяч, педагог і письменник Іоанн Максимович. У закладі вчили латинської, грецької мов, історії, географії, математики, філософії. Серед учнів були переважно діти козацької старшини та заможних міщан Лівобережжя. В 1776 Ч.к. реорганізовано в духовну семінарію, що існувала до 1917.

Т.Комаренко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЛІТОПИС — умовна назва пам'ятки козацького літописання XVII—XVIII ст. Збе-

рігся у чотирьох списках. У творі розповідається про події української історії 1587—1768 — козацько-селянські повстання XVI—XVII ст., Визвольну війну, Руїну, змальовано найвідоміші історичні постаті, описано стихійні лиха, епідемії тощо. За характером викладу, стилем, мовою Ч.л. дуже близький до праці Самовидця.

Я.Дзира

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК — створений у 1648. У 1649 до його складу входило 7 сотень. Полковники за часів Б.Хмельницького: Мартин Небаба (1648—1651), Степан Пободайло (1651—1653), Іван Вибельський (1653—1657, 1661). Територія полку зазнавала істотних змін. Спершу значна її частина відійшла до Ніжинського полку. У 1654 у складі Ч.п. залишалися тільки міста Чернігів, Седнів, Слабин, Лоїв, Любеч. З часом територія Ч.п. розширилася, і на 1782 до його складу входили сотні: полкова Чернігівська, Вибельська, Слабинська, Білоуська, Роїська, Любецька, Городницька, Седнівська, Березнинська, Столинська, Синявська, Киселівська, Менська, Волинська, Сосницька та Понурницька. На той час у Ч.п. було одне місто, 9 містечок і 719 сіл. Найбільш відомі полковники: І.Силич (1657—1663), Д.Многогрішний (1665—1669), І.Лисенко (1669—1671), В.Многогрішний (1671—1672), Г.Самойлович (1685—1687), Я.Лизогуб (1687—1689), Ю.Лизогуб (1698—1704), П.Полуботок (1706—1722). У XVIII ст. посаду полковника Ч.п. займали ставленики царського уряду — Михайло Богданов (1723—1735), Володимир Ізмайлов (1736—1749), Іван Божин (1749—1762), Петро Милорадович (1762—1782). У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні Ч.п. припинив своє існування (1782), а його територію було приєднано до Чернігівського намісництва.

В.Панашенко

"ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОК" — газета, що виходила в світ у Чернігові з 12 липня 1861 до 16 липня 1863 щотижня, але з кількома тривалими перервами. Всього було випущено 61 число та 4 додатки. Видавець і редактор — письменник і діяч українського національного руху Л.Глібов. "Ч.л." обстоював якнайширше утвердження ринкових відносин в усіх галузях господарства, підтримував земства як демократичні установи, здатні оновити все громадське життя. Багато місця відводилося запровадженню української мови в друк та освіту, популяризації української історії, етнографії, фольклору. "Ч.л." мав читачів не лише в Україні, а й у Закавказзі, Криму, Татарії, Поволжі, Петербурзі. Видання газети було припинене розпорядженням міністра внутрішніх справ: редакторові інкримінувалася участь у чернігівському антиурядовому таємному гуртку С.Носа — І.Андрущенка.

В.Сарбей

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна спільність, що існувала протягом III — першої половини V ст. у лісостеповій та степовій зонах України, Молдові та в сусідніх областях Росії та Румунії. Населення, що утворило Ч.к., входило до військово-політичного союзу на чолі з готами, до якого також належали скіфо-сарматські, фракійські, слов'янські племена. Останні мешкали головним чином у верхів'ях Дністра й Західного Бугу, де залишили пам'ятки, подібні до київської культури. Носії Ч.к. жили у поселеннях та поодиноких городищах на корінних берегах, у напівземлянках або наземних спорудах, користувалися різноманітним гончарним посудом, знаряддями праці, типовими для центральноєвропейських культур пізньоримського часу, вживали прикраси. Небіжчиків або ховали, або піддавали кремації на грунтових могильниках.

Р.Терпиловський

ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ Іван Данилович (1906—1945) — воєначальник, генерал армії (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944). Нар. на Черкащині. З березня 1941 командував 28-ю танковою дивізією в Прибалтійському Особливому військовому окрузі. Під час війни командував тією ж дивізією (у грудні 1941 переформована у 241-шу стрілецьку), 18-м танковим корпусом, 60-ю армією, Західним та 3-м Білоруським фронтами. Війська під його орудою брали участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Коростеня, Житомира, Шепетівки, провели низку успішних операцій у Білорусії, першими ввійшли у Східну Пруссію. 18 лютого 1945 в районі м.Мельзак (нині м.Пенежно, Польща) смертельно поранений. Похований у Вільнюсі (Литва).

Н.Руденко

ЧЕТВЕРТИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — опер.-стратег. об'єднання радянських військ у радянсько-німецькій війні. Діяв від 20 жовтня 1943 до липня 1945. Створений унаслідок перейменування Південного фронту. Здійснив Мелітопольську операцію 1943, брав участь у Нікопольсько-Криворізькій та Кримській операціях 1944. 16 травня 1944 був ліквідований і знову створений 6 серпня 1944. Брав участь у Східнокарпатській 1944 і Західнокарпатській, Моравсько-Остравській операціях 1945. Бойові дії закінчив Празькою операцією 1945. Командувачі: Ф.Толбухін (жовтень 1943—травень 1944), І.Петров (серпень 1944—березень 1945), А.Єрьоменко (березень—липень 1945).

Л.Кондратенко

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — оголошений 11 січня 1918. Цим документом Центральна Рада сповістила всіх громадян України, що "однині У.Н.Р. стає самостійною, ні від кого не залежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу". Далі вказувалося, що з усіма сусідніми державами Україна бажає жити в згоді, але жодна з них не має права втручатися в її внутрішні справи. В самостійній Українській державі влада буде належати тільки народові України; а до скликання Українських Установчих Зборів — Центральній Раді.
Документом визначалися найважливіші завдання, що необхідно виконувати урядові. Це насамперед ведення переговорів з Центральними державами і доведення до кінця справи встановлення миру, боротьба з більшовиками та іншими "напасниками", що нищать та руйнують край. Універсалом повідомлялося, що спеціальною комісією розроблений закон про передання землі трудовому населенню без викупу. Передбачалося також установити державний контроль над усіма банками, що діяли в Україні. Документ став вищою точкою розвитку української революції. Він недвозначно визначив мету українського народу — створення суверенної держави.

О.Затока

ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ Гедеон (Святополк-Четвертинський Григорій; ?—1690) — церковний діяч. Походив із князівського роду. Був єпископом луцьким і острозьким. У 1685 заочно обраний київським митрополитом. У 1686 порушив клятву, що дав константинопольському патріархові при висвяченні в єпископи, визнавши зверхність московського патріарха над православною церквою в Україні.

Л.Пилявець

ЧЕХИ — нація, корінне населення Чехії. В Україні почали оселятися з XIII ст. переважно в Галичині та на Волині. У польсько-литовські часи відбували охоронну службу на польсько-молдавському кордоні. Чеське коріння мало кілька українських козацьких родів, зокрема Орликів. За

даними 1989 в Україні налічувалося 9,1 тис. Ч.

В.Сергєєв

ЧЕХІВСЬКИЙ Володимир (1876 — ?) — громадсько-політичний, культурний і церковний діяч. Родом з Київщини, випускник Київської духовної академії. На початку XX ст. обіймав посаду помічника інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії, був депутатом І Державної Думи (1906). З 1907 по 1917 — активний діяч української громади та "Просвіти" в Одесі. Від 26 грудня 1918 до 11 лютого 1919 — міністр закордонних справ і Голова Ради Міністрів УНР. У 1921 став дорадником митрополита В.Липківського та головою ідеологічної комісії УАПЦ. У липні 1929 заарештований у "справі СВУ" і засуджений на страту, пізніше замінену 10 роками ув'язнення. В 1936 цей термін продовжений ще на 20 років. Дальша доля невідома. Ч. — автор праць "Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони" (1905), "За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми" (1922) та ін.

Н.Шип

ЧИГИРИН — місто у Черкаській області. Перші згадки у письмових джерелах датуються XVI ст. З 1648 стає резиденцією Б.Хмельницького і фактичною столицею України. Тут розроблялися і впроваджувалися в життя універсали, пов'язані зі становленням української державності. По смерті Б.Хмельницького у 1657 починається занепад міста. За Прутським трактатом 1711 Ч. відійшов до шляхетської Польщі, а після другого її поділу в 1793 — до Росії. Нині районний центр.

С.Хведченя

"ЧИГИРИНСЬКА ЗМОВА" — спроба групи революціонерів-народників підготувати селянське повстання в Чигиринському повіті Київської губернії. З цією метою вони використали волелюбні традиції козаків і селян, а також їх процаристські настрої.

У 1875 в повіті відбувалися заворушення державних селян. Рух охопив 10 волостей з населенням 50 тис. осіб. Члени гуртка "Південних бунтарів" намагалися використати ці заворушення для організації повстання, яке мало, на думку його організаторів, перекинутись на інші повіти. Я.Стефанович видав себе за комісара, посланого царем, і за допомогою Л.Дейча та І.Бохановського створив нелегальну селянську організацію "Таємна дружина". В середині 1877 вона налічувала близько 2000 членів, на чолі її стояв отаман Є.Олійник. Це була єдина в народницькому русі масова козацько-селянська організація.

Повстання планували почати 1 жовтня 1877. Проте у вересні змову було розкрито, близько 1000 осіб заарештовано.

Є.Петренко

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОЛК — утворений в 30-х роках XVII ст. як полк реєстрових козаків. У роки Визвольної війни став головним гетьманським полком. За Зборівським реєстром 1649 до складу Ч.п. входили сотні: полкова Чигиринська, Криловська, Вороновська, Бужинська, Боровицька, Медведівська, Жаботинська, Смілівська, Баклийська, Орловська, Верміївська, Жовнинська, Максимівська, Кременчуцька, Потоцька, Омельницька, Голов'ятинська і Остапівська. Після Андрусівського перемир'я 1667 лівобережна частина Ч.п. відійшла до Миргородського полку, а правобережна потрапила під владу Польщі і стала ареною боротьби між козацькими, російськими, польськими, турецькими й татарськими військами за Україну.

Полковники Ч.п.: Михайло Станіслав Кричевський (1643—1648), Федір Вешняк (1648, 1650), Федір Коробка (1648—1649), Іван Богун

(1649), Ілляш Богаченко (1650—1651), Лук'ян Сухиня (1650), Михайло Криса (1651), Яків Пархоменко (1651—1653), Іван Волеваш (1653), Василь Томиленко (1653), Карпо Трушенко (1653—1658), Павло Кременчуцький (1659—1660), Петро Дорошенко (1660—1663), Прокіп Березецький (1662, 1664, 1666), Андрій Дорошенко (1668), Григорій Коровка-Вольський (1676—1678), Костянтин Мокієвський (1708—1709), Гнат Галаган (1709—1714) та ін. Після Прутського мирного договору 1711 Ч.п. ліквідовано, а більшість його козаків переселилася в Лівобережну Україну.

В.Панашенко

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ — воєнні дії Туреччини з метою загарбання Правобережної України. У центрі турецьких зусиль було здобуття гетьманської столиці Чигирина (звідки й назва всієї кампанії). Перший похід відбувся у серпні—вересні 1677. Для політичного виправдання вторгнення турецький уряд використав Юрія Хмельницького, який був відправлений на Поділля з невеликим військом і почав претендувати на гетьманство. Тим часом з Туреччини виступила 120-тисячна армія для здобуття Чигирина. У серпні вона підійшла до міста, при ній був і Ю.Хмельницький. Протягом трьох тижнів гарнізон фортеці (24 тис. російських стрільців і близько 5 тис. українських козаків) тримав облогу, доки на поміч прибули об'єднані російсько-українські сили під командуванням боярина Г.Ромодановського та гетьмана І. Самойловича. Турецька армія відступила.

У червні 1678 турецька армія вдруге облягла Чигирин, підвела шанці до самого міста і протягом місяця безперервно його штурмувала. На початку липня російські війська під командуванням Г.Ромодановського і козацькі полки гетьмана І.Самойловича прибули на допомогу. Турецькі війська не допускали їх до міста і посилили натиск на фортецю. Протримавшись ще з тиждень, гарнізон залишив місто. Об'єднані російсько-українські сили відійшли до Бужина. Слідом рушила турецька армія. Сім діб тривали кровопролитні бої, в ході яких турецька армія зазнала значних утрат і відступила.

Як наслідок, під час обох Ч.п. Туреччина спромоглася зруйнувати гетьманську столицю, але змушена була назавжди припинити завойовницькі походи в Україну.

В.Панашенко

ЧИКАЛЕНКО Євген Харламович (1861—1929) — громадський діяч, меценат, за фахом агроном. Нар. в с. Перешори Херсонської губернії у багатій селянській сім'ї. Навчався в Харківському університеті, де вступив до української студентської громади. У 1884 заарештований за участь у гуртку "драгоманівців" В.Мальованого і висланий до Перешорів. У 1894 переїхав до Одеси, в 1900 до Києва. Один із провідних членів "Старої громади" (з 1900), Загальної української позапартійної демократичної партії (з 1904) та Української демократично-радикальної партії (з 1905), засновник і фактичний голова Товариства українських поступовців. У 1897 в Одесі та згодом у Санкт-Петербурзі вийшли його популярні "Розмови про сільське хазяйство". Фінансував видання словника М.Комарова, газети "Селянин" (Львів), діяльність Академічного Дому (Львів), був видавцем єдиної україномовної щоденної газети в Російській імперії — "Громадська думка" (потім "Рада"). Під час Першої світової війни жив у Фінляндії, Петрограді та Москві. Після лютневої революції 1917 повернувся в Україну, але активної участі в політичному житті не брав. У січні 1919 виїхав до Галичини, де був інтернований поляками. З 1920 мешкав в Австрії. У 1925 став голо-

вою Термінологічної комісії Української сільськогосподарської академії в Подебрадах (Чехословаччина). Автор "Спогадів" (1925—1926) та "Щоденника" (1931).

С.Єкельчик

ЧИНШ — регулярний фіксований оброк грошима або продуктами, який платили державі чи феодалові особисто вільні селяни та міщани за користування земельними угіддями починаючи з XIV ст.

В.Кравченко

ЧОНОВИЦЬКИЙ Войтех — ватажок запорозького козацтва. Як один із старшин реєстровців у 1590 одержав королівську грамоту на володіння Борисполем з Іванівцями. Учасник козацького повстання 1591—1593 під проводом К.Косинського.

В.Щербак

ЧОРНА РАДА 1663 — загальна козацька рада, скликана за наказом російського уряду 17—18 червня 1663 на околицях м.Ніжина для обрання гетьмана Лівобережної України. Головними претендентами на гетьманство виступали наказний гетьман Лівобережної України. Я.Сомко та кошовий гетьман Запорозької Січі І.Брюховецький. Політична програма Сомка відбивала інтереси заможних верств козацтва, Брюховецький же репрезентував соціальні низи українського суспільства. На Ч.р., що проходила в умовах гострого політичного і військового протистояння прибічників обох претендентів, за сприяння російських урядовців гетьманом було проголошено Брюховецького. Сомко, а також майже всі лівобережні полковники були заарештовані і невдовзі за наказом Брюховецького страчені або вислані до Москви.

В.Горобець

ЧОРНИЙ Григорій (? — 1630) — гетьман реєстрового козацтва (1628—1630). Здійснював угодовську політику щодо Речі Посполитої. У 1629 частина реєстрових козаків вибрала замість Ч. гетьманом Левка Івановича. На це Ч. оголосив про виключення з реєстру всіх, хто пішов на Запорожжя, поклявся вести смертельну боротьбу з нереєстровцями та прийняв унію. В березні 1630 під час повстання Т.Федоровича (Трясила) Ч. був схоплений у Черкасах і за рішенням козацького суду страчений.

В.Палієнко

ЧОРНИЙ ШЛЯХ — один із шляхів, яким у XVI—XVII ст. кримські ординці здійснювали грабіжницькі напади на Правобережну Україну, Поділля, Буковину, Галичину і Польщу. Від Перекопу Ч.ш. пролягав запорізькими степами між верхів'ями річок Інгулець, Інгул і Тясмин, повертав на захід і розходився на три відгалуження. Одне з них — Кучманський шлях — проходило посеред Поділля в напрямку м.Бар і поблизу Тернополя з'єднувалося з Ч.ш. Північне відгалуження пролягало неподалік Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва; південне — поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева. Біля Липовця обидва відгалуження з'єднувалися. Далі Ч.ш. пролягав на захід в напрямку Хмельника, Тернополя, Львова, Любліна і Варшави.

В.Панашенко

ЧОРНІ КЛОБУКИ (каракалпаки) — формування залежних від південноруських князів представників тюркомовних племен — торків, берендеїв, ковуїв, печенігів та ін., що утворилося в Поpоссі у XII ст. В цей час Ч.к. поступово переходять до осілого господарювання. Брали активну участь у політичному житті Русі, особливо в її боротьбі проти половців. Після монголо-татарської навали були частково асимільовані сусідніми народами, частково виве-

зені монголо-татарським ханом Узбеком (XIV ст.) до Середньої Азії.

О.Головко

ЧОРНОБИЛЬ — місто в Київській області, колишній райцентр на р.Прип'ять. Перша згадка у літописі за 1193. В 1977—1983 поблизу Ч. було побудовано Чорнобильську атомну електростанцію (ЧАЕС). 26 квітня 1986 на ній сталася найбільша техногенно-екологічна катастрофа сучасності — вибухнув реактор 4-го енергоблоку. Масштаб радіаційного забруднення змусив виселити мешканців як самого міста, так і навколишньої території радіусом 30 км. Відтоді Ч. став узагальнюючим символом безвідповідального застосування можливостей науки і техніки без належного аналізу можливих наслідків та створення гарантій людської безпеки.

Н.Барановська

ЧОРНОЛІСЬКА КУЛЬТУРА — була поширена у лісостеповій смузі поміж Дністром та Дніпром, а також у басейні Ворскли. Датується X — початком VII ст. до н.е. Виникла на основі попередньої білогрудівської культури. Населення Ч.к. мешкало у невеликих городищах, побудованих на берегових мисах, із складними фортифікаційними спорудами з трьох ліній валів та ровів. Найбільша концентрація городищ простежується у басейні р.Тясмин, найвідоміше з них — Суботівське. Поховання грунтові та підкурганні, існували як тілопокладення, так і тілоспалення. Вирізняються поховання військової аристократії, наприклад, поблизу сіл Квітки, Носачове, Бутенки та ін. Населення Ч.к., яке більшість фахівців пов'язують з предками східних слов'ян, займалося орним землеробством та скотарством, високим рівнем визначалося бронзоливарне виробництво.

В.Мурзін

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — сформоване в середині 80-х років XVIII ст. з частково відродженого Запорозького Війська, скасованого в 1775 Катериною II. Потреба у новому козацькому війську була викликана підготовкою до війни з Туреччиною. Основу війська склали 12 тис. колишніх запорожців, які організували "вільні козацькі команди", об'єднані у "Військо вірних козаків", пізніше перейменоване на Ч.к.в., якому повернули козацькі військові клейноди.

У російсько-турецькій війні 1787—1791 Ч.к.в. брало участь в усіх великих битвах російської армії з турками, відігравши в них вирішальну або важливу роль.

У 1792 депутація Ч.к.в. на чолі з А.Головатим домоглася в Петербурзі від Катерини II грамоти на землі "Таманського півострова та його околиць" (майже 3 млн десятин землі). Туди й переселилося того ж року Ч.к.в., яке згодом було перетворене на Кубанське військо.

О.Апанович

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ — адм. і військ. центр запорозького козацтва в 1652—1709. Розташовувалася на острові, що омивався річками Чортомлик, Прогної і Скарбна, поблизу сучасного с.Капулівка Нікопольського району. Була важливою тиловою базою для армії Б.Хмельницького у другій половині Визвольної війни. З нею пов'язані життя й діяльність кошового отамана І.Сірка, який тут і був похований (1680). У березні 1709 із Ч.С. виступило 8-тисячне запорозьке військо на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком і в Будищах об'єдналося з шведськими військами Карла XII і гетьманськими козаками І.Мазепи. У травні 1709 за наказом Петра I Ч.С. була зруйнована. Тепер це місце затоплене штучним Каховським морем.

О.Апанович

ЧУБАР Влас Якович (1891—1939) — партійний і державний діяч. Нар. в с.Федорівка на Катеринославщині. Закінчив механіко-технічне училище. Член РСДРП з 1907. Активний учасник жовтневих подій 1917. У 1920 —1934 — в Україні. Працював у складі Всеукрревкому та Укртрудармy, очолював Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу і одночасно УРНГ. У 1923—1934 — голова Раднаркому УСРР. Виявив себе слухняним виконавцем сталінської політики. У 1934 відкликаний з України і призначений заступником голови Раднаркому СРСР і РПО. З 1937 — нарком фінансів СРСР, з 1935 — член Політбюро ЦК ВКП(б). У 1937 заарештований, в 1939 розстріляний.

О.Мовчан

ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович (1839—1884) — етнограф, поет. Нар. в Борисполі, закінчив гімназію в Києві. Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. У 1861 повернувся в Україну. Став членом Київської громади. За звинуваченням в антидержавній діяльності засланий царським урядом до Архангельської губернії. Там займався науковою працею, вивчав історію та побут північних народів. Написав низку наукових праць. Російська Академія наук визнала Ч. найкращим тогочасним етнографом та народознавцем. У 1870-ті роки брав участь у дослідженні народного життя на Правобережжі. У 1863 в журналі "Зоря" опублікував вірш "Ще не вмерла Україна", який згодом був покладений на музику М.Вербицьким. Пісня стала національним гімном України.

В.Даниленко

ЧУМАК Василь Григорович (1901—1919) — поет, громадський і культурний діяч. Нар. на Чернігівщині в селянській родині. В 1918 закінчив городнянську гімназію. Належав до УПСР (боротьбистів). У 1919 — відповідальний секретар радянського літературно-мистецького журналу "Мистецтво". В умовах денікінської окупації — в ув'зненні, згодом — на підпільній роботі. Розстріляний денікінською контррозвідкою.
Ч. — представник модерністської течії в українській літературі (збірка поезій "Заспів", 1920), автор оповідань, критичних статей ("Революція як джерело", "Євангелія Новітнього Заповіту") та нарисів.

Т.Осташко

ЧУМАЦТВО — торгово-візницький промисел. Основна номенклатура чумацької торгівлі — сіль, риба, ліс, дьоготь, вироби ремесла і промислів, пізніше — хліб, сільгосппродукція. Перші чумаки з'явилися на Наддніпрянщині у другій половині XVI ст. У XVIII ст. Ч. перетворилося на одне з найважливіших позаземлеробських занять козаків і державних селян, поширюється на Півдні, в Криму, в Галичині. Основним транспортним засобом чумаків були мажі — пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувались у валки, які очолювали отамани. Своє існування Ч. припинило у другій половині XIX ст.

В.Смолій

Ш

ШАНДРУК Павло (1889—1979) — військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Закінчив Ніжинський історично-філологічний інститут ім. О.Безбородька (1911) та Олексіївську військову школу в Москві (1913). Учасник Першої світової війни. Активний діяч українських визвольних змагань 1917—1920, з квітня 1920 — командир бригади 3-ї Залізної дивізії. З кінця 1920 у Польщі, де закінчив (1938) Польську Академію Генерального Штабу, у складі польської армії брав участь у польсько-німецькій війні. З кінця 1944 очолив Український Національний Комітет, призначений його президією (з 1945) командувачем української національної армії, до складу якої увійшла дивізія "Галичина". По війні — на еміграції в Німеччині, з 1949— у США, де й помер.

Т.Першина

ШАПОВАЛ Микита Юхимович (1882—1935) — громадський і політичний діяч, поет, письменник, публіцист, учений-соціолог. Нар. в Катеринославській губернії в сім'ї шахтаря. Закінчив Чугуєвське юнкерське училище (1906) та Харківський університет (1909). Член РУП з 1901. В 1917 член Центральної Ради і Малої Ради. Один з організаторів і лідерів УПСР. Наприкінці 1917 — на початку 1918 — генеральний секретар пошт і телеграфу УНР. У 1918 — один з організаторів повстання проти гетьмана П.Скоропадського. З грудня 1918 по лютий 1919 — міністр земельних справ в уряді Ди-

ректорії УНР. У 1919 — в Галичині, потім на еміграції у Празі, де заснував Український соціологічний інститут (1924). Залишався активним діячем УПСР, був у непримиренній опозиції до уряду УНР в екзилі.
Автор близько 60 публіцистичних праць і соціологічних досліджень, зокрема "Революційний соціалізм на Україні" (1921), "Стара і нова Україна" (1926), "Міжнаціональне становище українського народу" (1934), "Велика революція й українська визвольна програма" (1928).

Т.Осташко

ШАПОВАЛ Олександр Андрійович (1888—1972) — військовий діяч, полковник російської армії. У 1917 — командир 1-го козацького полку ім. Б.Хмельницького, навесні 1918 — 3-го Запорізького ім. Б.Хмельницького полку в Запорізькій дивізії. Належав до УПСС, згодом до УХДС. Член військової секції Українського Національного Союзу, брав участь в антигетьманському повстанні. За Директорії — командир Правобережного фронту Армії УНР у боротьбі проти більшовиків. У лютому—березні 1919 — міністр військових справ в уряді С.Остапенка. В 1919 — командуючий Холмсько-Галицьким фронтом, з вересня — начальник закордонного відділу Головного управління Генштабу Армії УНР. На еміграції в Празі — завідувач бібліотекою Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. Діяч українського монархічного руху. З 1930 — у США.

Т.Осташко

ШАРВАРОК — додаткова (крім панщини) феодальна повинність в Україні XV—XVIII ст.: праця на будівництві та ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо. Розмір Ш. не був постійним і становив до 24 робочих днів на рік з селянського двору. На Лівобережній Україні Ш. був скасований внаслідок Визвольної війни, а на Правобережній проіснував до реформи 1861.

В.Кравченко

ШАУЛА Матвій (? — 1596) — один із провідників козацтва у роки козацьких воєн 1591—1596. На початку 1596 був обраний гетьманом на місце Г.Лободи і з великим загоном вирушив з Овруча у Білорусь аж до Орші. Дізнавшись про підхід урядового війська, повернувся на Київщину. Брав участь у військових діях проти поляків під Білою Церквою, де був поранений. Після капітуляції повстанців на р. Солониці ув'язнений і страчений у Варшаві.

С.Лепявко

ШАФОНСЬКИЙ Опанас Филимонович (1740—1811) — історик, юрист, лікар. Нар. на Чернігівщині, походив із козацької старшини. Закінчив університети в Галле, Лейдені, Страсбурзі, отримавши дипломи доктора права, філософії та медицини. Після 1763 працював лікарем у російській армії, з 1776 керував Московською медичною конторою, з 1782 — у Чернігові як радник, голова кримінальної палати, генеральний суддя. Автор топографічного опису Чернігівського намісництва, складеного за матеріалами, зібраними Д.Пащенком. Опис містить цінні відомості з соціально-економічної історії та культури Лівобережної України другої половини XVIII ст.

Н.Герасименко

ШАХ Яків — козацький гетьман (друга половина XVI ст.), перебував також на службі у київського воєводи князя К.Острозького на посаді командира козацького загону. В 1577—1578 в цій якості здійснив два воєнних походи у Волощину. Під час першого походу в листопаді—грудні 1577 розгромив волоськo-турецькі війська господаря Петра Хромого — васала турецького султана — і допоміг Івану Підкові зай-

няти його престол. На чолі козацьких загонів здійснив також шерег морських походів на Кримське ханство і Туреччину.

В.Палієнко

ШАХРАЙ Василь Матвійович (1888—1919) — політичний діяч, один із засновників українського націонал-комунізму. Нар. в Полтавській губернії у селянській родині з козацьким родоводом. Освіту здобув у Феодосійській учительській семінарії (1907) та Комерційному інституті в Санкт-Петербурзі. З 1913 член РСДРП(б). Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. Був членом ЦВК Рад України та його уряду — Народного Секретаріату, очолював секретарство військових справ. Входив до складу делегації радянського уряду України на мирних переговорах у Бресті-Литовському. На Таганрозькій партійній нараді (квітень 1918) проводив ідею створення української комуністичної партії як рівноправної секції Комуністичного Інтернаціоналу. Автор книг "Революція на Україні" та "До хвилі. Що діється на Україні і з Україною" (остання у співавторстві з С.Мазлахом), а також передмови до збірки праць В.Леніна, де обстоював право України на самостійність і незалежність. Постановою ЦК КП(б)У від 9 березня 1919 разом з С.Мазлахом виключений з партії, написані ними книги були вилучені. Працював у радянському підпіллі в тилу білих у Катеринодарі. Схоплений і замордований денікінською контррозвідкою.

О.Щусь

ШАХТИНСЬКА СПРАВА — показовий політичний процес над старими фахівцями вугільної промисловості, сфабрикований для пояснення невдач і прорахунків сталінської політики форсованої індустріалізації. Відбувався у травні 1928. Мав підтвердити тезу квітневого (1928) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У про економічну контрреволюцію старих фахівців. До судової відповідальності притягнуто 53 особи, яких звинуватили у шкідництві, шпигунстві, зв'язках з колишніми хазяями, у створенні підпільної антирадянської організації з метою зриву індустріалізації та ослаблення обороноздатності Радянського Союзу, а також у прямій підготовці до інтервенції західних країн у СРСР. 11 підсудних засудили до розстрілу (пізніше шестеро були помилувані), інших — до різних термінів ув'язнення.

О.Мовчан

ШАШКЕВИЧ Маркіян Семенович (1811—1843) — громадський та культурно-освітній діяч, письменник. Найактивніший діяч "Руської трійці", ініціатор і найплідніший автор "Русалки Дністрової". Походив з родини греко-католицького священика. Навчався у Львові (університет, духовна семінарія). За патріотичну діяльність переслідувався світськими та духовними властями. З 1838 до кінця життя — священик у селах Львівщини. У віршах та оповіданнях оспівував боротьбу українського народу за національне і соціальне визволення, виступав за єдність населення Галичини й Наддніпрянщини. Науково-полемічний трактат Ш. "Азбука чи абецадло" (1836) спрямований проти спроб латинізувати українську абетку. Інтенсивно працював над складанням граматики і словника української мови, підготував до друку "Читанку для діточок в народних училах руських" (побачила світ у 1850).

В.Сарбей

ШВАРНО ДАНИЛОВИЧ (бл. 1230 — 1269) — князь галицький, холмський, дорогочинський (1264), великий князь литовський (1267—1269). Син Данила Галицького. У 1254 одружився з дочкою великого князя литовського Міндовга, щоб

зберегти союз, спрямований проти Орди й хрестоносців. Після смерті Міндовга допоміг його синові Войшелку в боротьбі з опозицією, за що отримав уділ у Чорній Русі (1267). Тим самим відкривалася перспектива об'єднання двох політичних центрів збирання руських земель Великого князівства Литовського і Галицько-Волинської Русі. Однак Лев Данилович вважав передання литовської спадщини Шварнові порушенням порядку старшинства і вдався до вбивства Войшелка (1268). Це звело нанівець усі зусилля Шварна зберегти династичні права галицьких князів на спадщину Міндовга.

Н.Шевченко

ШВЕЦЬ Федір Петрович (1882—1940) — громадський, політичний та державний діяч, учений-геолог. Закінчив Дерптський (нині Тартуський, Естонія) університет (1910). У 1917—1918 — професор геології Київського університету. Член ЦК Селянської спілки і ЦК УПСР (центральної течії). Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів. У 1918—1919 входив до складу Директорії УНР. Член української делегації на Паризькій мирній конференції (1919). На еміграції — професор геології Українського Вільного Університету (з 1923) і Українського Високого Педагогічного інституту ім. Драгоманова (з 1924). У 1928—1929 разом з О.Андрієвським та А.Макаренком очолював Українську Національну Раду, яка, на думку її організаторів, мала об'єднати наддніпрянських українців на еміграції. Автор наукових досліджень з геології. Помер у Празі.

Т.Осташко

ШЕВАЛЬЄ П'єр — французький вояк, автор історичних записок про Україну XVII ст. В 1646 командував великим загоном завербованих французьким урядом українських козаків, на чолі якого брав участь в облозі Дюнкерка. На початку Визвольної війни українського народу був секретарем французького посольства в Польщі. В 1662—1663 за дорученням Людовіка XIV вдруге навербував українських козаків у французьке військо. Автор творів "Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків", "Розвідка про перекопських татар", "Історія війни козаків проти Польщі". Написані з погляду живого спостерігача важливих політичних і воєнних подій, вони є цінним джерелом з історії та етнографії України, особливо для вивчення Визвольної війни.

Г.Стрельський

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814—1861) — класик української літератури, національна гордість українського народу.

Нар. в сім'ї селянина-кріпака в с.Моринцях на Черкащині. Рано лишився сиротою. Грамоти навчився у дяка. У 14 років узятий "козачком" до двору поміщика П.Енгельгардта, з яким переїхав до Вільна, а потім до Петербурга. В 1832 відданий у науку до художника В.Ширяєва. У 1838 клопотами К.Брюллова, В.Жуковського, О.Венеціанова, М.Вієльгорського, Є.Гребінки, І.Сошенка та інших Ш. було викуплено з кріпацтва. Цього ж року його прийнято до Академії мистецтв, яку закінчив у 1844. У 1843 та 1845 відвідав Україну, працював художником у київській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. У лютому 1847 затверджений на посаді вчителя малювання в Київському університеті. 24 березня 1847 за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві та за антисамодержавні поезії заарештований і засланий солдатом до Орської фортеці Оренбурзького окремого корпусу з царською резолюцією про заборону

писати й малювати. На засланні Ш. як художника включили до складу експедиції, завданням якої було дослідження Аральського моря.

У 1857 завдяки клопотанням друзів Ш. звільнили з заслання. У 1858 він прибув до Москви, потім до Петербурга. У 1859 приїхав в Україну, де перебував під наглядом поліції. Постійно проживати на батьківщині йому заборонили і зобов'язали виїхати до столиці. Тяжке десятирічне заслання, хвороби спричинилися до передчасної смерті поета. Поховали його спочатку на Смоленському кладовищі Петербурга, а в травні 1861 прах перевезли на Чернечу (тепер Тарасову) гору поблизу Канева.

Ш. почав писати вірші у другій половині 30-х років. У 1840 в Петербурзі вийшла перша збірка його поезій "Кобзар", у 1845 — героїчно-романтична поема "Гайдамаки". В 1843—1845 написав цикл поезій "Три літа" (центральним твором якого є "Сон"), поему "Кавказ", послання "І мертвим і живим...", поезії "Чигирине, Чигирине", "Великий льох", "Стоїть в селі Суботові" та ін., в яких гостро виступив проти соціально-національного гноблення українського народу. В ув'язненні писав вірші, які згодом об'єднав у цикл "В казематі". У 1854—1858 написав російською мовою повісті "Музикант", "Художник", "Нещасний", "Капітанша", "Близнята". Останніми прозовими творами Ш. є повість "Прогулянка з задоволенням і не без моралі" (1856—1858) та щоденникові записи "Журнал". В Україні у 1859 Ш. написав низку високих зразків інтимної та пейзажної лірики. Кілька творів Ш. цього періоду опубліковано в журналі "Основа" та альманасі "Хата".

Ш. був одним з найвидатніших майстрів українського образотворчого мистецтва. Він працював у галузях станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, досконало володів технікою акварелі, олії, офорту, малюнка олівцем і пером. Він є автором понад тисячі мистецьких творів (не збереглося більше 160). У 1859—1860 виконав офорти з творів зарубіжних та російських художників, за які отримав звання академіка гравірування.

Л.Ткачова

ШЕЛЕСТ Петро Юхимович (1908—1996) — партійний та державний діяч. Нар. на Харківщині. Трудову діяльність почав у 1923 робітником на залізниці. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935) працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 — секретар Харківського міськкому КП(б)У. Під час радянсько-німецької війни працював у партійних органах Челябінська, Саратова. У 1948—1954 — директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 — на партійній роботі. У 1957—1962 — перший секретар Київського обкому, у 1968—1972 — перший секретар ЦК Компартії України. Був членом Політбюро ЦК КПРС (1966—1972).

За переконаннями Ш. був непохитним комуністом. Водночас він сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних стосунках республіки в рамках союзної держави, врахування потреб України при економічному плануванні в Радянському Союзі, наголошував на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. Унаслідок був запідозрений вищим кервництвом СРСР у недостатній лояльності, усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви одним з заступників голови Ради Міністрів СРСР (1972). Одночасно було розгорнуто різку критику його книги "Україна наша Радянська" за "недостатній інтернаціоналізм". Невдовзі Ш. був виведений із Політбюро і відправлений на пенсію.

Л.Шевченко

ШЕЛУХИН Сергій Павлович (1864—1938) — вчений-правознавець та історик, громадський і політичний діяч, поет, журналіст. Нар. на Полтавщині в поміщицькій родині. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Займався юридичною практикою. З 1880-х років брав участь в українському національному русі. Належав до Української радикально-демократичної партії (з 1917 — УПСФ). У 1917 — член Центральної Ради. В 1918 генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В.Голубовича, голова української делегації на мирних переговорах з РСФРР (травень—жовтень 1918). За Директорії — в.о. міністра юстиції в уряді В.Чехівського. З 1921 на еміграції, де продовжує громадсько-політичну й наукову діяльність. Автор т.зв. кельтської теорії походження Русі. Основні наукові дослідження присвячені історії українського права.

Т.Осташко

ШЕПТИЦЬКИЙ Андрей (1865—1944) — громадсько-політичний діяч, просвітник, митрополит Української греко-католицької церкви (з 31 жовтня 1901), архієпископ, доктор теології. Освіту здобув у Краківському університеті та Краківській єзуїтській семінарії. Засновник Українського національного музею у Львові (1905), Богословського наукового товариства (1923), теологічних журналів. У церковному житті прихильник екуменізму.

Ш. послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили на західних землях, які відстоювали їхній автономний статус у 1900—1920-ті роки. Під час нацистської окупації — почесний голова Української Національної Ради, відкрито виступав проти масового винищення євреїв. Підтримуючи змагання ОУН—УПА за незалежність України, водночас не приймав крайнощів (терору, саботажу тощо). Похований у соборі Св. Юра у Львові.

Г.Касьянов

"ШЕСТИДЕСЯТНИКИ" — учасники руху за оновлення радянського суспільства 60-х років. Об'єднували переважно творчу молодь, яка найактивніше прилучалася до громадсько-політичного життя і культурного відродження в період десталінізації і хрущовської "відлиги". "Ш." шукали нових форм творчості, нового осмислення національного досвіду в рамках тоталітарної системи. Але, довідавшись про злочинну суть тоталітаризму, почали переглядати марксистські канони і ставати на шлях боротьби за оновлення суспільства на грунті загальнолюдських цінностей. Найпопулярнішими серед "Ш." стали імена Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко, Івана Драча, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Івана Дзюби, Панаса Заливахи, Алли Горської, Стефанії Шабатури, Василя Стуса, Михайла Осадчого, Ігоря та Ірини Калинців, Івана Геля, В'ячеслава Чорновола, Михайла та Богдана Горинів та ін.

А.Кондрацький

ШКОЛА ЧЕРВОНИХ СТАРШИН — національний військово-навчальний заклад для підготовки українських командних кадрів Червоної армії. Створювалася у 1920 як центральна з перспективою розгортання у мережу національних військових шкіл різних родів зброї та як передумова розбудови Української Червоної армії. У 1921 розпочала роботу Київська Ш.ч.с. Проте упродовж жовтня 1922 було проведене злиття обох закладів у т.зв. Об'єднану Ш.ч.с., яка втратила статус центральної. З жовтня 1923 мала назву "5-та Об'єднана Ш.ч.с.", з кінця 1924 — "Ш.ч.с. ім. ВУЦВК". Упродовж 20-х — початку 30-х років зберігала переважно український склад, українську викладову мову, підготувала до 1 тис. командних кадрів. Після згортання політики українізації втратила національний статус, перетворившись на одну з інших т.зв. звичайних шкіл.

Л.Гриневич

"ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ" — торговельна магістраль між Балтикою і візантійськими землями ("греками") доби Давньої Русі (IX—XIII ст.). Літописна назва — Гречник. Проходив від Києва Дніпром через 9 його порогів до літописного міста Олешшя у гирлі Дніпра (Кінбурнський півострів) і далі вздовж західного узбережжя Чорного моря до Константинополя та інших візантійських портів. Активно використовувався також шлях уздовж Дніпра суходолом до кримських колоній Візантії. На північ проходив від Києва до Новгорода й далі до Скандинавії. Інший маршрут — від Києва до Смоленська і далі Західною Двиною до Готланда.

О.Сидоренко

ШЛЯХТА, ШЛЯХЕТСТВО — дворянський стан у Польщі, Литві, Україні в XIV—XVII ст. Походить від лицарства, яке мало станові права на носіння зброї та наслідування власності. Вищим прошарком Ш. були т.зв. можновладці — магнати, пани, князі, бояри. Головним обов'язком Ш. було відбуття військової повинності в обмін на різноманітні привілеї. У 1374 згідно з Кошицьким привілеєм Ш. було звільнено від усіх податків, окрім земельного. Краківський привілей 1433 гарантував Ш. особисту недоторканність. Цереквицький привілей 1454 зобов'язав короля обговорювати зі Ш. законотворчі питання, не дозволяв починати війну без її відома. Привілей 1447 поширив усі права та привілеї на українську Ш. Пьотркувським статутом 1496 українська католицька та польська Ш. були зрівнені в правах. У середині XVI ст. Сигізмунд II Август зрівняв у правах православну та католицьку Ш. З 1573 згідно з "Артикулами" Генріха Валуа Ш. отримала право організації конфедерацій та збройних повстань проти короля. Після анексії Правобережної України та Білорусі Російською імперією Ш. була зрівнена в правах з російським дворянством.

Д.Яневський

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ (псевдонім Рабиновича Шолома Нахумовича; 1859—1916) — письменник. Нар. в м.Переяславі на Київщині в єврейській родині. Писав мовами іврит, ідиш, російською. До 1905 жив в Україні, потім емігрував за кордон. Один із найталановитіших гумористів свого часу. Автор сатиричного роману "Сендер Бланк та його сімейка" (1887), соціальних романів "Стемпеню" (1888) та "Блукаючі зірки" (1909—1911), повістей "Тев'є-молочник" (1890—1910), "Хлопчик Мотл" (не закінчена), а також циклу оповідань "Касрилівка", присвячених життю єврейської громади в Україні.

С.Ліпецький

ШРАМЧЕНКО Святослав Олександрович (1893—1958) — військовий та громадський діяч, історик. Нар. в сім'ї вченого-етнографа. Закінчив Гардемаринську школу і Військово-юридичну академію в Петрограді. В 1917 — член військово-революційного штабу Балтфлоту. В 1918—1919 — капітан-лейтенант Воєнного флоту УНР. З 1920 — на еміграції у Польщі, Німеччині й США (з 1950), де працював як історик і публіцист. Автор нарисів і статей з історії українського військового флоту 1918—1920, надрукованих у книзі "Історія українського війська" (Львів, 1936, 1992; Вінніпег, 1953), журналах "Літопис "Червоної Калини"", "Табір" та ін.

Г.Стрельський

"ШУКАННЯ КОЗАЦТВА" — одна з форм соціальної боротьби поневолених мас Гетьманщини, які домагалися через державно-адміністративні й судові установи козацьких прав, для чого мусили згідно з царським указом від 16 квітня 1723 відшукати свій козацький родовід. У зв'язку зі значним розмахом руху в 1755 був виданий гетьманський ордер, яким визначався порядок

подання "позовів про козацтво" для міщан і селян "вільних поселень". Можливості "шукачів козацтва" різко обмежилися після видання в 1760 гетьманського універсалу, підтвердженого царським указом 1763, про перехід селян в іншу місцевість лише з письмового дозволу свого володільця. Однак у цілому "Ш.к." не втратило своїх масштабів і в 60—70-х роках XVIII ст., і після ліквідації залишків української автономії в 1764—1783, і навіть після фактичного запровадження в Україні кріпацтва (1783).

О.Путро

ШУЛЬГИН Олександр Якович (1889—1960) — громадський і політичний діяч, історик, публіцист. Нар. на Полтавщині. Походив з козацько-старшинського роду. Закінчив Петербурзький університет (1915). Активний діяч українського національного руху. Член Української радикально-демократичної партії (з 1917 — УПСФ). У 1917 — член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ, міністр міжнародних справ УНР. З 22 січня 1918 — міністр закордонних справ УНР. Член української делегації на переговорах у Бресті-Литовському. В 1919—1921 представляє УНР на міжнародних форумах. У 1926—1936, 1939—1940, 1945—1946 — міністр закордонних справ, у 1939—1940 — голова уряду УНР в екзилі.

Автор наукових праць з новітньої західноєвропейської історії, зокрема "Нарисів новітньої історії" (1925), "Уваг до розвитку раннього капіталізму" (1930). Низка публіцистичних праць присвячена історії українських визвольних змагань: "Політика" (1917), "Україна і червоний кошмар" (1927), "Україна проти Москви" (1935), "Без території" (1934) та ін. Помер у Парижі.

Т.Осташко

ШУЛЬГИН Яків Михайлович (1851—1911) — історик, педагог. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету. Викладав у київських та одеських гімназіях. Учасник "Комітету 12-ти" Старої громади, з 1878 — у складі Одеської громади. У 1879—1883 на засланні в Єнісейську та Красноярську. Член НТШ у Львові, Історичного товариства Нестора-Літописця та Українського наукового товариства в Києві, співробітник "Киевской старины". Автор праць із соціально-політичної історії України XVII—XVIII ст. та з історії Коліївщини.

О.Ясь

ШУМСЬКИЙ Олександр Якович (1890—1946) — партійний та державний діяч. Нар. у Волинській губернії в бідній селянській родині. У 1915 вступив до Московського ветеринарного інституту, тоді ж приєднався до есерівського руху. На III з'їзді УПСР кооптований до складу її ЦК, а згодом до складу Центральної Ради. Один із лідерів лівої течії УПСР, що в 1919 остаточно оформилася в УКП(б). Після її саморозпуску (1920) — член КП(б)У, згодом член її ЦК, займав відповідальні партійні та державні посади. В 1924—1927 — нарком освіти УСРР. У лютому—березні 1927 на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У звинувачений у "націоналістичному ухилі" (т.зв. шумськізм) та направлений у розпорядження ЦК ВКП(б). У 1931—1933 — голова ЦК профспілок працівників освіти, член президії ВЦРПС. У 1933 засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, з 1935 — на засланні. Загинув у Саратові.

С.Кокін

ШУХЕВИЧ Роман (псевдоніми — Тарас Чупринка, Тур; 1907—1950) — військовий діяч, член УВО—ОУН з 1925. В'язень польських тюрем і концтабору (1934—1937). Після політичних змін у Чехословаччині в 1938 нелегально перейшов на Карпатську Україну та співдіяв

при творенні "Карпатської Січі". Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН-Б. У 1941 фактично командував батальйоном "Нахтігаль", потім служив у 201-му батальйоні в Білорусії. Після роззброєння цього формування втік з-під варти й перейшов на нелегальне становище. Взяв активну участь у підготовці III Надзвичайного Збору ОУН. На Зборі обраний головою тричленного Бюро Проводу ОУН, восени 1943 став Головним командиром УПА. В липні 1944 обраний головою Генерального Секретаріату й головним секретарем військових справ УГВР. Після вступу в західні області України Червоної армії ще кілька років керував партизанською боротьбою УПА проти радянського режиму. Загинув у бою піді Львовом.

Т.Першина

Щ

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Вадим Михайлович (1876—1957) — історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець. Нар. на Київщині в сім'ї священика, пов'язаного зі "Старою громадою". Вчився у Петербурзькому, Московському та Київському університетах, був учасником українських соціал-демократичних гуртків, за що піддавався арештам. Працював у музейних установах Львова та Полтави, брав участь в етнографічних та археологічних експедиціях у різних районах України. Професор Українського університету в Полтаві (1918), дійсний член Української Академії наук.

З 1922 на еміграції, професор Українського Вільного Університету в Празі (1922—1945) та Мюнхені (1945—1951). Автор численних наукових праць, зокрема: "Архітектура у різних народів і на Україні" (1910), "Основні елементи орнаментації українських писанок і їхнє походження" (1925), "Формація української нації" (1941), "Кам'яна доба в Україні" (1947), "Орнаментація української хати" (1950) та ін. Помер у Лондоні.

Г.Стрельський

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Данило Михайлович (1877—1927) — етнограф, археолог, мистецтвознавець. Брат В.Щербаківського. В 1901 закінчив історично-філологічний факультет Київського університету. З 1910 і до кінця життя завідував відділом історичного побуту і народного мистецтва Київського художньо-промисло-

вого і наукового музею (пізніше Всеукраїнський історичний музей), для якого зібрав понад 30 тис. експонатів. Був одним з організаторів Етнографічного товариства, членом кількох комісій Української Академії наук.
Щ. покінчив з собою, не витримавши безпідставних звинувачень з боку співробітників і керівництва музею, доносів у ДПУ тощо. Залишив понад 40 друкованих праць ("Символіка в українському мистецтві", "Українські дерев'яні церкви", "Українське мистецтво", "Український килим" та ін.), десятки рукописів, безліч матеріалів з історії, етнографії тощо.

Г.Стрельський

ЩЕРБИЦЬКИЙ Володимир Васильович (1918—1990) — партійний і державний діяч. Нар. на Дніпропетровщині. По здобутті вищої освіти брав участь у радянсько-німецькій війні. Після війни став функціонером КПРС. Пройшов усі щаблі партійної ієрархії. У 1955 — перший секретар Дніпропетровського обкому партії, в 1957 — член президії і секретар ЦК Компартії України. В 1961—1963 і 1965—1972 — голова Ради Міністрів УРСР. З 1972— перший секретар ЦК КПУ. Прихильник централізованої партійно-державної тоталітарної влади, суворої підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс. Займав угодовську позицію щодо русифікації України в галузі освіти, культури, видавничої справи.

П.Панченко

ЩОРС Микола Олександрович (1895—1919) — військовий діяч, член партії більшовиків з 1918. Нар. в м.Сновськ (нині м.Щорс Чернігівської обл.). Навчався в Київській військово-фельдшерській школі, у Віленському військовому училищі (м.Полтава), був підпоручиком царської армії. Організатор червоногвардійського загону на Чернігівщині, що бився з німецькими інтервентами у складі 1-ї революційної армії. Згодом брав участь у формуванні загонів з українців у Самарській та Симбірській губерніях. У вересні 1918 — командир Богунського полку, сформованого ним з розрізнених партизанських загонів. У жовтні став на чолі 2-ї бригади 1-ї Української радянської дивізії (до складу бригади увійшли Богунський і Таращанський полки), яка брала участь у наступі радянських частин Українського фронту на початку 1919 проти військ Директорії на напрямку Чернігів—Київ—Фастів. У лютому 1919 — комендант м.Києва. З березня 1919 — командир 1-ї Української радянської дивізії, з серпня — 44-ї стрілецької дивізії. Загинув 30 серпня 1919 на позиціях одного з підрозділів дивізії біля м.Коростеня за нез'ясованих обставин. Похований у м.Самарі (Росія).

О.Щусь

Ю

ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ДОЛГОРУКИЙ (між 1096 і 1100 — 1157) — князь ростовський, суздальський, великий князь київський. Шостий син Володимира Мономаха, який виділив йому Ростов. По смерті батька (1125) переніс столицю Ростово-Суздальського князівства до м.Суздаля. З 1132 прагнув заволодіти Києвом. Після тривалої боротьби зі своїм племінником Ізяславом Мстиславичем, яка була невдалою для нього, після смерті останнього (1154) вокняжився у Києві 20 березня 1155. До кінця днів йому доводилося боронити київський стіл від сина Ізяслава Ростислава смоленського та від Ізяслава чернігівського. В той час, коли полки цих князів підходили до Києва, Ю.В.Д. помер. Похований у церкві Спаса на Берестові в Києві.

М.Котляр

ЮРИЙ І ЛЬВОВИЧ (1250 або 1252 або 1257 — 1308 або 1315) — син Льва І Даниловича, "король Русі, князь Лодимерії". До 1301 — князь Холмщини та Підляшшя. Об'єднав землі Галичини та Волині у князівство зі столицею у Володимирі (Волинському). В 1301—1308 (за іншими даними в 1301—1315) — галицько-волинський князь. У 1303 за згоди константинопольського патріарха заснував Галицьку митрополію у складі 6 єпархій: Галицької, Волинської, Перемиської, Луцької, Турівської, Холмської. Смерть Ю.І Л. започаткувала період занепаду Галицько-Волинського князівства.

Д.Яневський

ЮРІЙ II БОЛЕСЛАВ ТРОЙДЕНОВИЧ (1306—1340) — останній галицько-волинський князь з роду Романовичів, син дочки Юрія І Львовича Марії. Провадив активний зовнішньополітичний курс у спілці з Тевтонським орденом проти Литви.

Д.Яневський

ЮХНІВСЬКА КУЛЬТУРА — була поширена у басейні середньої течії Десни та Курському Посейм'ї у VI—III ст. до н.е. В Україні відома на півночі Чернігівщини та Сумщини. Назву отримала від городища поблизу с.Юхнів Чергінівської області. Населення, яке утворило цю культуру, мешкало у невеликих (до 0,5 га, зрідка до 1 га) городищах, споруджених на берегових мисах та оточених оборонними ровами та валами. Могильники цієї культури невідомі. Характерною ознакою юхнівських пам'яток є ліпна кераміка, прикрашена відбитками, зробленими кінцем палички. За даними археології та гідронімії Ю.к., ймовірно, була залишена балтськими племенами, які можна ототожнювати з меланхленами Геродота.

В.Мурзін

Я

ЯВОРНИЦЬКИЙ (Еварницький) Дмитро Іванович (1855—1940) — історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник. Академік ВУАН з 1929. Нар. на Харківщині в сім'ї псаломника. В 1881 закінчив історично-філологічний факультет Харківського університету і був залишений для підготовки до професорського звання. В 1885 звільнений з університету за "сепаратизм". У 1885—1905 працював викладачем, чиновником. З 1905 очолював Музей старожитностей Катеринославської губернії. У 1920—1933 — на викладацькій роботі. В 1933 зазнав переслідувань за звинуваченням у "націоналізмі". В центрі наукових інтересів Я. було запорозьке козацтво, якому він присвятив праці: "История запорожских козаков" (1892—1897), "Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожского низовых козаков" (1894), "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" (1888), "Источники для истории запорожских козаков" (1903), "До історії степової України" (1929) та ін.

А. Санцевич

ЯВОРСЬКИЙ Матвій Іванович (1884—1937) — історик, академік ВУАН (з 1929). Нар. в Галичині у бідній селянській родині. Після закінчення юридичного факультету Львівського університету (1910) займався науковою працею. Брав активну участь в українському національному русі. В часи революції був спочатку в УГА, а в 1919 узяв бік

червоних. З 1920 займався викладацькою роботою — писав підручники з історії України, ретельно досліджував соціальні рухи, зокрема революційні, історію КП(б)У, питання історії філософії, марксистської методології історії. Головні праці: "Історія України у стислому нарисі" (1928), "Україна в епоху капіталізму" (1924), "Нариси з історії революційної боротьби на Україні" (1928). На початку 1930 проти Я. було висунуто політичні звинувачення, в 1931 він був засуджений у справі "Українського національного центру". В 1937 розстріляний.

А.Санцевич

ЯВОРСЬКИЙ Стефан (світське ім'я Симеон; 1658—1722) — церковно-політичний діяч, філософ, письменник, оратор. Учився в Києво-Могилянській колегії, згодом, прийнявши уніатство, — в єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані та Вільна. У 1689 повернувся до Києва, зрікся унії та прийняв чернецтво. Як викладач Києво-Могилянської колегії популяризував філософські ідеї Відродження. За вірші українською, польською, російською та латинською мовами був удостоєний звання "лавроносного поета".
На бажання Петра І Я. переведено до Росії, де він став митрополитом рязанським та муромським, а згодом екзархом і блюстителем всеросійського патріаршого престолу. З 1721 був президентом Синоду та протектором Слов'яно-греко-латинської академії, навчальний процес якої реформував на зразок західноєвропейських університетів.

Г.Герасимова

ЯГАЙЛО ОЛЬГЕРДОВИЧ (? — 1434) — великий князь литовський (з 1377). У 1386, після укладення Кревської унії, став водночас і королем Польщі, прийнявши ім'я Владислава II. У 1392 за Острівською угодою зрікся великокнязівських прерогатив на честь Вітовта. Засновник династії Ягеллонів.

О.Русіна

ЯЗИЧНИЦТВО — система первісних дохристиянських релігійних вірувань, поглядів і обрядів. У східних слов'ян набуло форми обожнення сил природи, тварин та рослин, а також людиноподібних істот: русалок, берегинь, рожаниць тощо. Серед язичницьких богів Київської Русі наймогутнішими були Сварог, Даждьбог, Стрибог, Перун (останній виступав покровителем князівсько-дружинної верхівки). За Володимира Святославича в 980 у Києві було створено загальнодержавний язичницький пантеон. Верховним богом всієї країни визнано Перуна. Крім того, до пантеону увійшли Даждьбог, Хорс, Стрибог, Симаргл, Мокош. Із запровадженням християнства у 988—989 київський пантеон було знищено. Проте у народній гущі Я. ще довго зберігало популярність, що привело до появи такого духовного феномена, як двовір'я. Поступово християнська церква зуміла витіснити Я. на периферію духовного життя, хоча його елементи й досі зберігаються у традиційній культурі.

В.Ричка

ЯКІР Йона Емануїлович (1896—1937) — військовий діяч. Нар. в м.Кишиневі. Закінчив реальне училище (1913), навчався у Базельському університеті (1913—1914), Харківському технологічному інституті (1914—1915). Член РСДРП(б) з квітня 1917. У 1918—1920 брав участь у встановленні більшовицької влади в Україні, обіймаючи ряд керівних посад у Червоній армії. У 1921 — серпні 1923 — командуючий Київським військовим округом. У вересні 1923 — березні 1924 — командир і комісар 14-го стрілецького корпусу, помічник командуючого військами України та Криму. У квітні 1924 — 1925 — начальник Головного управління військово-навчальних закладів РСЧА в Україні. Уповноважений РВР СРСР в Україні і командуючий військами Україн-

ського (листопад 1925 — травень 1935), Київського (травень 1935 — травень 1937) військових округів. Командарм 1-го рангу. Репресований у 1937.

Л.Гриневич

ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — неолітична культура, що була поширена у лісостепових та лісових районах Лівобережної України. Датується серединою IV — першою половиною III тис. до н.е. Населення цієї культури споруджувало наземні житла і напівземлянки, переходячи від підокруглих будівель до підпрямокутних. Посуд, виготовлений з глини з домішкою піску, прикрашався орнаментом із ямок, поділених рядами гребінцевих відтисків. Знаряддя праці виготовлялися з кременю. Змінилася культурами епохи бронзи.

Н.Котова

ЯН II КАЗИМИР ВАЗА (1609—1672) — король Речі Посполитої в 1648—1668. Очолював польські війська у битвах із козаками під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653). У 1654—1667 вів війну проти Росії та України, намагаючись повернути останню під владу Речі Посполитої. В 1667 домігся укладення з Московією Андрусівського перемир'я, за умовами якого Україна була поділена між Польщею та Росією по Дніпру.

Г.Сергієнко

ЯН III СОБЕСЬКИЙ (1629—1696) — польський король у 1674—1696. З 1664 був великим коронним маршалком Речі Посполитої, з 1666 обіймав посаду польного гетьмана, з 1668 — великого коронного гетьмана. Ставши королем, вів постійні війни з Османською імперією. Спочатку підписав невигідний для Польщі Журавненський договір (1676) з Мехмедом IV, а невдовзі добився перемоги над турецькими військами під Віднем (1683). У 1684 був ініціатором утворення антитурецького союзу Австрії, Венеції, Ватикану та Польщі. В 1686 уклав "Вічний мир" з Московією. Проводив політику обмеження державності козацької України і протидіяв державотворчим планам гетьмана П.Дорошенка. Разом із тим протягом останньої чверті XVII ст. підтримував гетьманування на Правобережній Україні Є.Гоголя, С.Куницького, А.Могили, Гришка, С.Самуся, полковництво С.Палія.

Т.Чухліб

ЯРОПОЛК СВЯТОСЛАВИЧ (? — 978) — князь київський (972—978), старший син Святослава Ігоревича. Після загибелі батька (972) втрутився в боротьбу за його спадщину з братами Олегом і Володимиром. У 977 розбив Олега біля брами Овруча, і той загинув. Під час наступу Володимира та найманої ним варязької дружини послухався підступної поради свого воєводи Блуда і втік до м.Родні, де його блокував Володимир. За підмовою того ж зрадника Я.С. пішов до ставки Володимира, де потрапив у засідку й був віроломно забитий.

М.Котляр

ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (?—1187) — князь галицький, син Володимира Володаревича й дочки угорського короля Коломана. В 1150 одружився з дочкою Юрія Долгорукого Ольгою. Отримав у спадщину від батька галицький престол (1152) і вів затяжну війну з київським князем Ізяславом Мстиславичем за спірні порубіжні міста, зумівши утримати їх за собою. У 1158 допоміг Ізяславу Давидовичу вокняжитись у Києві, але невдовзі, коли Ізяслав відмовився видати йому ворога його батька Івана Берладника, у союзі з Мстиславом Ізяславичем вигнав Ізяслава з Києва.

Я.В. був спокійним і розважливим політиком. Він відновив порушені його батьком добрі стосунки з Угор-

щиною та Польщею. У 1164 дав притулок суперникові візантійського імператора Мануїла І Андроніку Комніну, а в 1167 уклав із Мануїлом союз. Користувався великим авторитетом на Русі. З цим контрастує повна його залежність від галицьких бояр, котрі втручалися навіть у приватне життя князя. В 1170 вони ув'язнили Я.В., спалили на вогнищі його коханку Анастасію та примусили його "жити по-доброму" з дружиною. Але згоди в родині Я.В. не настало. Перед смертю він заповів галицький престол синові від Анастасії Олегові, а нелюбому законному синові Володимиру дав Перемишль. Прозваний у "Слові о полку Ігоревім" Осмомислом. Значення цього слова залишається незрозумілим. Помер у Галичі й похований в Успенському соборі.

М.Котляр

ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ МУДРИЙ (978—1054) — князь новгородський і київський. Син Володимира Святославича. У 988 посаджений батьком намісником у Ростові. Після смерті у Новгороді старшого сина Володимира Вишеслава переведений туди. В 1014, прагнучи незалежності від Києва, відмовився виплачувати батькові традиційну щорічну данину. Володимир почав готуватися до походу на Новгород, але 15 липня 1015 нагло помер. Між синами Володимира почалася кривава війна за владу. У ній загинули Борис, Гліб і Святослав, а в 1019 у битві на р.Альті Я.В.М. переміг свого головного суперника — пасинка Володимира Святополка Ярополчича (Окаянного). З братом Мстиславом у 1026 уклав угоду, за якою вони розділили по Дніпру південну "Руську землю". Ярослав отримав Правобережжя з Києвом, Мстислав — Лівобережжя з Черніговом. По смерті Мстислава (1036) Ярослав зробився, за словами "Повісті временних літ", "самовластьцем Русьстей земли".

Я.В.М. доклав багато зусиль до централізації та зміцнення держави, захисту її рубежів. Він розбив (1036) і відкинув назавжди від Києва печенігів, на початку 1030-х років відвоював у Польщі червенські міста і Белзьку волость, здійснив успішні походи проти ятвягів і Литви. Він розбудував Київ, спорудивши величне "місто Ярослава", головною окрасою якого стали Золоті ворота та Софійський собор. З ім'ям Я.В.М. пов'язане створення першого літописного зводу 1037—1039 та першого писаного зводу законів — "Руської правди". Він нав'язав матримоніальні зв'язки з кількома королівськими домами Європи. Одна його дочка, Анна, стала дружиною французького короля Анрі Капета, друга, Єлизавета, — норвезького короля Гаральда, третя, Анастасія, — угорського короля Андраша. Помер у Києві й похований у Софійському соборі.

М.Котляр

ЯТВЯГИ — угруповання балтських племен, близьких до пруссів. Мешкали у Бузько-Наревському та Німансько-Наревському межиріччях. У 983 були приєднані до Русі, проте вже в середині XI ст. вийшли з-під її контролю. На початку XIII ст. Я. у союзі з литовцями здійснюють численні напади на Південно-Західну Русь. У середині XIII ст. галицько-волинському князеві Данилу Романовичу вдалося спрямувати напади Я. проти свого суперника — Польщі. В XIV ст. Я. остаточно ввійшли до складу Великого князівства Литовського та були асимільовані литовцями та слов'янами.

О.Головко

ЯХИМОВИЧ Григорій (1792—1863) — церковний і громадсько-політичний діяч, учений-богослов. Нар. в с.Підбірці поблизу Львова. Богословську освіту здобув у Відні. З 1816 — священик. З 1819 — професор богослов'я у Львівському університеті (деякий час його рек-

тор). У 1841—1848 — єпископ-помічник митрополита М.Левицького. Перший голова Головної Руської Ради, посол до віденського парламенту, де відстоював українські права, ставав на оборону української мови. З 1848 перемиський єпископ, з 1860 львівський митрополит. Автор численних проповідей та богословських праць.

О.Овсієнко

ЯХНЕНКИ — рід промисловців-цукрозаводчиків. Походили з селян-кріпаків у м.Сміла (нині Черкаської обл.). Глава роду Михайло, розжившись торгівлею, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 20—30-ті роки XIX ст. разом з Ф.Симиренком (колишній кріпак князя Воронцова) Я. будують та орендують млини у Смілі та Умані, ведуть гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму "Брати Я. і Симиренко", керівником якої став Кіндрат Михайлович (1783—1863). У 1842 Я. стають купцями першої гільдії по м.Одесі, а у 1851 вся родина була удостоєна "за капіталом" звання почесних громадян. У наступні роки стають торговцями цукром і виробниками цього продукту. Зокрема, побудований ними у м.Городищі цукровий завод переважав усі аналогічні підприємства в Російській імперії. Одночасно була заснована невеличка ремонтна майстерня, яка згодом переросла у потужний машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукроварень краю. На ньому було побудовано також два пароплави, один з яких мав назву "Україна". На початку 80-х років фірма припинила свою діяльність. Я., як і Симиренки, ніколи не розривали зв'язку з народом, із надр якого вони вийшли: надавали допомогу бідним, робили пожертви на добродійні справи.

Т.Лазанська

Довідкове видання

Смолій Валерій Андрійович,
Кульчицький Станіслав Владиславович,
Майборода Олександр Микитович та ін.

МАЛИЙ СЛОВНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Художнє оформлення *Євгена Муштенка*
Художній редактор *Олексій Григір*
Технічний редактор *Людмила Швець*
Коректори *Алла Бородавко, Людмила Іванова, Алла Бараз*

В оформленні оправи використано гравюру *Л.Тарасевича* "Здобуття фортець".

Підп. до друку. 12.08.97. Формат 60 × 84/16. Папір офсет. № 1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 26,97. Ум. фарбовідб. 27,32. Обл.-вид. арк. 41,29.
Тираж 15 000 пр. Вид. № 3774. Зам. 7-180.

Оригінал-макет виготовлений у видавництві «Либідь»
на ПЕОМ типу IBM AT інженером-програмістом *О.Кузьменком*

Видавництво "Либідь" при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94

Київське АТ «Книга», 254655 МСП
Київ-53, вул. Артема, 25

М19 **Малий** словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. — 464 с.
ISBN 5-325-00781-5.

У словнику в стислій та доступній формі подано основні відомості з історії України від найдавніших часів до сьогодення. Міститься інформація з археології, демографії, економіки, політології, історії культури тощо, наведено біографічні дані багатьох історичних діячів.

Для науковців, викладачів, студентів, школярів, широкого читацького загалу.

М $\frac{0503020902-034}{1997}$ ББК 63.3(4УКР)я6